

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Asta Kazlauskienė, Artūras Petkus,
Rūta Petkuvienė, Vytautas Šlapkauskas

TEISĖS SOCIOLOGIJA

Vilnius
2015

UDK 316.334.4(075.8)

Te23

Recenzavo:

Prof. dr. Darijus Beinoravičius (Mykolo Romerio universitetas)

Prof. dr. Milda Vainiutė (Mykolo Romerio universitetas)

Doc. dr. Giedrė Lastauskienė (Vilniaus universitetas)

Doc. dr. Antanas Šenavičius (Kauno technologijos universitetas)

Autorių indėlis:

Asta Kazlauskienė – 9.3, 9.5.2-9.5.3 skyriai (2,6 autorinio lanko)

Artūras Petkus – 10 skyrius, 9 priedas (2,3 autorinio lanko)

Rūta Petkuvienė – 1.8, 2.5, 3.6, 4.4, 5.3, 6.4, 7.6, 8.5, 9.5.1, 9.7 skyriai, 1-8 priedai (4,3 autorinio lanko)

Vytautas Šlapkauskas – 1.1-1.7, 2.1-2.4, 3.1-3.5, 4.1-4.3, 5.1-5.2, 6.1-6.3, 7.1-7.5, 8.1-8.4, 9.1-9.2, 9.4, 9.6 skyriai (20 autorinių lankų)

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos ir istorijos katedros 2014 m. gegužės 29 d. posėdyje (protokolo Nr. 1TFIK-7) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto viešosios teisės (teisės (specializacija baudžiamoji teisė ir kriminologija), viešosios teisės, teisės ir valdymo, bioteisės, administracinės teisės, finansų teisės, parlamento teisės ir valstybės valdžios institucijos) antrosios pakopos studijų programų komiteto 2014 m. birželio 9 d. posėdyje (protokolo Nr. 10-337) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto tarybos 2014 m. birželio 12 d. posėdyje (protokolo Nr. 1T-24) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo leidybai komisijos 2014 m. liepos 8 d. posėdyje (protokolo Nr. 2L-11) pritarta leidybai.

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama, taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

TURINYS

PRATARMĖ	6
PIRMAS SKYRIUS. LIBERALIOSIOS DEMOKRATIJOS VISUOMENĖS IR TEISĖS RYŠYS.....	9
1.1. Liberaliosios demokratijos visuomenės samprata	9
1.2. Socialinės struktūros ir teisės ryšys	28
1.3. Socialinių santykių teisiniai matmenys: teisinė sąmonė, teisinis elgesys ir teisinė kultūra	38
1.4. Pilietinės visuomenės sampratos ir jų konkurencija	47
1.5. Pilietinės visuomenės teisės socialinė paskirtis ir funkcijos	62
1.6. Pilietinės visuomenės teisinė kultūra.....	70
1.7. Teisės politika ir jos socialinis vaidmuo	74
1.8. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	84
ANTRAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIOLOGIJOS TEORINIAI PAGRINDAI	86
2.1. Teisės sociologijos samprata ir mokslinis statusas.....	86
2.2. Teisės sociologijos objektas.....	93
2.3. Bendrieji sociologijos metodologiniai pagrindai	102
2.4. Teisės sociologijos metodologiniai pagrindai.....	120
2.5. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	124
TREČIAS SKYRIUS. SPECIALIZUOTI SOCIOLOGIJOS POŽIŪRIAI Į TEISĘ.....	127
3.1. Funkcionalistinis požiūris į teisę	127
3.2. Marksistinis ir neomarksistinis požiūris į teisę	150
3.3. Teisinė konfliktologija	162
3.4. Mikrosociologiniai požiūriai į teisę.....	168
3.5. Teisės socialinio vaidmens prieštaravimas globalizacijos sąlygomis.....	172
3.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	184
KETVIRTAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIOLOGINIO TYRIMO PRINCIPAI IR METODAI	187
4.1. Teisės sociologinio tyrimo savitumas	187
4.2. Teisės sociologinio tyrimo principai.....	188

4.3. Pagrindiniai teisės sociologinio tyrimo metodai.....	192
4.4. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	210
PENKTAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIOLOGIJOS FUNKCIJOS	213
5.1. Pažintinė teisės sociologijos funkcija.....	213
5.2. Praktinė teisės sociologijos funkcija.....	216
5.3. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	226
ŠEŠTAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIALINĖ KILMĖ IR EVOLIUCIJA.....	229
6.1. Socialinė tvarka ir jos savaiminio formavimosi modelis.....	229
6.2. Teisingumas	239
6.3. Teisės evoliucijos socialiniai veiksniai	248
6.4. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	253
SEPTINTAS SKYRIUS. SOCIOLOGINIS TEISĖS SAMPRATOS	
PAGRINDAS	256
7.1. Sociologinės teisės sampratos prielaidos.....	256
7.2. Socialinis reguliavimas ir normatyvinis pliuralizmas.....	261
7.3. Teisinės sistemos sociologinis apibūdinimas	265
7.4. Teisinis pliuralizmas, jo apraiškos ir kiti reiškiniai.....	268
7.5. Teisinės sistemos evoliucija ir teisinė akulturacija.....	275
7.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	278
AŠTUNTAS SKYRIUS. TEISĖS SOCIALINIS VEIKIMAS IR JO	
MODELIAVIMAS	283
8.1. Teisės socialinio veikimo samprata: sąvoka, mechanizmai, formos ir stadijos	283
8.2. Teisės formalusis veiksmingumas	290
8.3. Teisės veiksmingumui įtakos turinčios sąlygos ir veiksniai	292
8.4. Teisės socialinis veiksmingumas	294
8.5. Teisės socialinio veikimo modeliavimas	299
8.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	303
DEVINTAS SKYRIUS. SOCIALINĖ KONTROLĖ IR	
TEISĖTUMO APSAUGA.....	306
9.1. Socialinė kontrolė: samprata ir funkcijos.....	306
9.2. Asmenybės socializacija teise.....	310
9.3. Žiniasklaida kaip šiuolaikinė socialinės kontrolės forma	319
9.4. Teisėtumo apsauga	333
9.5. Silpniausiųjų visuomenės grupių teisių apsauga.....	343
9.5.1. Žmogaus teisių apsaugos socialinis veiksmingumas.....	343

9.5.2. Vaiko teisių apsaugos socialinis veiksmingumas	359
9.5.3. Valstybės garantuojama teisinė pagalba	370
9.6. Socialinis pasitikėjimas teismais ir policija	385
9.7. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	397
DEŠIMTAS SKYRIUS. SPECIALIOSIOS TEISĖS SOCIOLOGIJOS PROBLEMOS	401
10.1. Deviacija ir nusikalstamumo sociologija.....	401
10.2. Subkultūros ir teisės sąveika	409
10.3. Nusikaltėlio asmenybė	426
10.4. Nusikaltėlio nubaudimas kaip sociologinė problema	429
10.5. Nusikalstamumo globalizacijos problema	430
10.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys.....	433
PRIEDAI.....	435
LITERATŪRA	475

PRATARMĖ

Prieš jus – autorių kolektyvo parengtas naujas teisės sociologijos vadovėlis. Jis parengtas konceptualiai ir iš esmės modernizavus pirmąjį Lietuvoje teisės sociologijos vadovėlį¹. Todėl šis vadovėlis nėra ankstesnis atnaujintas, pataisytas ar papildytas teisės sociologijos vadovėlis. Mūsų visuomenėje vykstantys socialiniai pokyčiai verčia vis atidžiau nagrinėti dabarties socialines sąlygas – socialinį teisės atsiradimo ir veikimo kontekstą. Rengiant pirmąjį vadovėlį Lietuvos visuomenė buvo akivaizdžiai posovietinės būklės, dabar ji laipsniškai tampa liberaliosios demokratijos visuomene. Tapimas liberaliosios demokratijos visuomene neišvengiamai susijęs su socialiai aktualėjančiu teisės vaidmeniu. Tam lemiamą įtaką turi kompleksinis veiksnys – mūsų šalies narystė Europos Sąjungoje.

Teisės sociologija – teisės ir sociologijos mokslų sandūroje plėtojamas tarpdisciplininis dalykas, nagrinėjantis visuomenės, žmonių grupių ir pavienių individų socialinio (bendruomeninio) gyvenimo ryšių su teise dėsningumus. Tie ryšiai gali būti įvairūs ir apima pozityvius bei neigatyvius socialinius teisinius ryšius. Šis teisės sociologijos vadovėlis įvairiais aspektais – teisiniu, sociologiniu, politologiniu, kriminologiniu ir kultūriniu – nagrinėja visuomenės ir jos grupių požiūrį į tvarką ir teisingumą, teisę ir jos socialinį veikimą.

Vakarų teisės tradicijos požiūriu teisė kyla iš dviejų šaltinių – tvarkos ir teisingumo. Neįmanomas joks bendruomeninis gyvenimo būvis anapus tvarkos. Todėl neatsitiktinai Friedrichas A. Von Hayekas teigia, kad yra tiek tvarkos, kiek yra pačios visuomenės. Jei teigiame, kad nėra tvarkos, tai nėra ir pačios visuomenės. Socialinė tvarka funkcionuoja trimis formomis – morale, religija ir teise. Liberaliosios demokratijos visuomenė svarbiausia laiko teisę kaip socialinę instituciją. Kitos tradicinės socialinės institucijos – moralė ir religija – vis dar konkuruoja su teise, bet, kita vertus, jau mažiau dalyvauja reguliuojant visuomenės narių socialinius ryšius ir santykius. Tokia teisės ir kitų socialinių institucijų tarpusavio santykio kaita turi ne tik teigiamą, bet ir neigiamą socialinių padarinių.

Mes gyvename liberaliosios demokratijos visuomenėje, kurioje socialinius ryšius ir santykius turėtume labiausiai grįsti teise. Deja, Lietuvos

---

1 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 628.

visuomenės nariai, palaikydami ryšį su teise, dar dažnai elgiasi netinkamai: arba jos vengia, nes taip jiems „pataria“ rūsti sovietinė patirtis, arba piktnaudžiauja teise, ypač teisminiais procesais. Abiem atvejais negerbiama teisė, nes, anot mūsų garsaus tėvynainio prof. dr. Vytauto Kavolio, negerbiamas pats žmogus. Jei negerbiamas žmogus, negerbiama ir teisė. Mūsų visuomenės sąmonėje teisės idėja vis dar yra susijusi su šiurkščia prievarta, o ne su teisingumu.

Teisė neturėtų būti atsieta nuo teisingumo. Tai įsisąmoninta dar antikos laikais. Pavyzdžiui, A. Celsas (I a. po Kr.) teigė, kad teisė yra gėrio ir teisingumo mokslas (*ius est ars boni et aequi*). Neatsitiktinai daugiakultūrės Romos imperijos teisininkai sukūrė civilinę teisę, kurią perėmė ir plėtojo vėlesnės Vakarų civilizacijos tautos. Tačiau romėnų civilinė teisė yra svarbi ne tik kaip teisinės kultūros šedevras, bet ir dėl to, kad ji buvo jaugusi į to laikotarpio piliečių gyvenimą. Anais laikais paprastas pilietis, kaip ir dabar, nebuvo joks teisės žinovas, tačiau jis tikrai išmanė teisės ir teisingumo pagrindus ir juos pripažino. Paminėtines vertybės – *fides* arba *honor* (ištikimybė, tikėjimas arba garbė, pagarba) – buvo ypač giliai įsišakversusios į žmonių mąstymą ir labiausiai prisidėjo kuriantis romėnų ryšiui su teise.

Todėl šio vadovėlio autoriai daug vilčių sieja su jaunąja Lietuvos karta, tikrai pajėgia įsisąmoninti tikrąjį socialinį teisės vaidmenį nuolatos kintančiomis socialinėmis sąlygomis ir išsiugdyti modernų socialinį teisinį mąstymą bei įgyti teisingos socialinės tvarkos puoselėjimo įgūdžių, kurie ypač svarbūs siekiant apsaugoti svarbiausias žmonijos vertybes ir pozityviai kurti Lietuvą. Autorių komandos nariai turi didelę gyvenimišką, teisės ir sociologijos mokslų bei teisės taikymo praktikos patirtį. Šia patirtimi jie dalijasi su savo tėvynainiais.

Šio vadovėlio paskirtis – supažindinti socialinių mokslų studentus ir plačiąją visuomenę su socialiniu teisės vaidmeniu liberaliosios demokratijos (ir siektina pilietinės) visuomenėje, atskleisti visuomenės ir jos socialinių grupių požiūrių į teisę pažinimo metodologiją, teisės socialinio atsiradimo, veikimo ir raidos dėsningumus, socialinių veiksmų ir sąlygų poveikį teisėtumo apsaugai ir teisės normų veiksmingumui, teisės politikos ypatumus. Kadangi liberaliosios demokratijos visuomenė pabrėžia savo narių pagrindinių teisių apsaugą, tai šiai temai išnagrinėti paskyrėme atskirą potėmę ir ją pavadinome „silpniausiųjų visuomenės grupių teisių apsauga“. Išvardytiems tikslams pasiekti buvo parengta atitinkama vadovėlio struktūra, kurią sudaro pagrindinės temos ir joms suprasti

skirti kontroliniai klausimai bei užduotys. Teisės sociologija nagrinėja ne knyginę, o realią teisinę tikrovę, todėl vadovėlio užduotys susijusios su įvairiomis gyvenimiškomis socialinėmis situacijomis ir teismine praktika.

Rengiant vadovėlį panaudota daug įvairių literatūros šaltinių – mokslinių straipsnių, studijų ir monografijų, teismo bylų ir internetinių šaltinių. Visi jie nurodyti vadovėlio išnašose ir literatūros sąrašė. Vadovėlio gale pateikti užduočių priedai.

Esame labai dėkingi vadovėlio recenzentams – prof. dr. Darijui Beinoravičiui (MRU), doc. dr. Giedrei Lastauskienei (VU), doc. dr. Antanui Šenavičiui (KTU) ir prof. dr. Mildai Vainiutei (MRU), kurie perskaitė vadovėlio rankraštį ir pateikė vertingų jo tobulinimo pastabų.

Autoriai

PIRMAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

LIBERALIOSIOS DEMOKRATIJOS VISUOMENĖS IR TEISĖS RYŠYS

1.1. Liberaliosios demokratijos visuomenės samprata

1. Liberaliosios demokratijos samprata. XXI a. pradžioje galima tvirtai teigti, kad daugelyje pasaulio šalių veikia demokratijos², kurios savo turiniu ir pobūdžiu gali būti labai skirtingos. Pavyzdžiui, šiuolaikinės Vakarų visuomenės, kurioms priklauso ir Lietuvos visuomenė, yra liberaliosios demokratijos šalys. Liberalioji demokratija (dar vadinama moderniąja demokratija) yra būdinga šiuolaikinių Vakarų pasaulio šalių politinio valdymo forma. Ji susiformuoja kaip demokratijos ir liberalizmo (moderniojo politinio mąstymo) suaugimo padarinys. Todėl labai svarbu išsiaiškinti, ką reiškia demokratija, liberalizmas bei jų ryšys ir kokį vaidmenį liberaliojoje demokratijoje atlieka teisė.

Demokratijos idėją tiesiogiai reprezentuoja graikiškas žodis *demokratia*, kurio šaknų reikšmės yra *demos* („liaudis“) ir *kratos* („valdžia“). Nors demokratijos, kaip liaudies valdžios, apibrėžimas yra demokratijos esmės nagrinėjimo atspirties – pradinis taškas, bet jo neįmanoma viena-reikšmiškai apibrėžti. Liaudies valdymo sąvokos analizė teikia peno kurti prieštaringas demokratijos sampratas, nes demokratijos apibrėžiamo problemų iškyla dėl kiekvieno šios frazės elemento – liaudies ir valdymo³.

---

2 Demokratinę epochą „sudaro“ skirtingas valstybių skaičius, nes demokratinės valstybės skaičiuojamos remiantis dviem kriterijais: demokratijos kaip politinės sistemos stabilumo kriterijumi ir perėjimo į demokratinę būklę kriterijumi. Vieni autoriai, pavyzdžiui, Fareedas Zakaria, remiasi vien tvirtos demokratijos kriterijumi ir tik 62 proc. pasaulio šalių priskiria tokios demokratijos valstybėms (2003). Kiti autoriai, pavyzdžiui, Igoris Kefeli, prie tvirtos demokratijos šalių dar priskiria perėjimo į demokratinę būklę šalis ir nurodo 75 proc. demokratinų valstybių (2007).

3 Held D. Demokratijos modeliai. Vilnius: Eugrimas, 2002, p.16.

Iki šiol dėl kiekvieno šios frazės elementų kyla daug klausimų ir nesutarimų⁴, kurie lėmė, kad demokratijos prasmė tebėra ir visada bus ne iki galo aiški. Labai svarbu pabrėžti, kad pasirenkamus demokratijos sampratos požiūrius lemia skirtingi demokratijos pagrindimo būdai, kuriais siekiama vienos ar daugiau pamatinių vertybių arba gėrybių: politinės lygybės, laisvės, moralinės saviugdos, bendro intereso, sąžiningo moralinio kompromiso, įpareigojančių sprendimų, kuriais atsižvelgiama į visų interesus, visuomenės naudos, poreikių patenkinimo, veiksmingų sprendimų. Demokratija gali reikšti skirtingas liaudies valdžios rūšis arba gyvenimo formas – savivaldą, kuriai esant kurios nors bendruomenės nariai įgyvendina savireguliaciją, ir valdymą, kuriai esant demokratija yra priemonė legitimuoti kartkartėmis į valdžią renkamų „atstovų“ ir jų sprendimus. Todėl iškyla ypač sunkūs demokratijos ribų klausimai, į kuriuos nėra vienareikšmių atsakymų.

Liberalizmas yra modernųjų laikų prieštarų reikšmių sąvoka, kurios prasmė istoriškai keitėsi vis labiau įsisąmoninant individo valios emancipaciją ir jos įgyvendinimo padarinius („išsivaduojančią“ iš tradicinės bendruomeninės tvarkos⁵). Individas suvokia save kaip aktyvų, veikiantį subjektą. Šis statusas išsiskiria jį iš bendruomeninės tvarkos daugeliu požiūrių: 1) naujųjų laikų dvasia teigia proto autonomiją, kuri reiškia, kad atmetamas ne tik valdžios principas, bet ir galutinis tikslas. Naujųjų laikų dvasios pastangos sukūrė teiginį, kad žmogus yra suverenus – jis yra prasmės valdovas; 2) visiškai autonomiškas protas yra ir užkariaujantis. Tai reiškia, kad mokslo ir technikos padedamas protas siekia valdyti gamtą bei racionalaus organizavimo priemonėmis tvarkyti visuomenę; 3) nauja proto orientacija siejama ne tik su užkariavimu, bet ir su tarnavimu. Protas ima tarnauti vis labiau neribotai laisvei ir atleidžia žmoniškųjų geismų vadeles. Modernųjų laikų protas padaro tokią išvadą: prigimtis yra gryna laisvė; ji formuojasi istorijoje ir istorija ją formuoja arba ji formuojasi pagal kiekvieno individualias pastangas. Žmogus yra savęs kūrėjas. Tai reiškia, kad valia nustelbia prigimtį. Protas imasi veikti; jis jau nebėra vitališkas, o instrumentinis, valdo priemones, siekdamas žmogaus galios,

4 Plačiau žr.: Nefas S., Smalskys V., Šlapkauskas V. Demokratija ir vietos bendruomenė Lietuvoje. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011, p. 7–33.

5 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Modernųjų laikų teisės politikos ir konstitucionalizmo ryšio invertis XXI amžiuje. Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje. Kolektyvinė mokslo studija. Atsakingasis redaktorius prof. dr. Vytautas Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 19–27.

kurią reikia panaudoti, kad gyvenimas būtų ilgesnis, patogesnis, teikian-
tis daugiau galimybių arba galios, siekiamos dėl jos pačios⁶.

Todėl pagrįstai keliamas klausimas: kaip racionaliai sutvarkyti socia-
linį pasaulį, kad jis sudarytų sąlygas žmogaus emancipacijai? Šį klausimą
galima ir kitaip suformuluoti: kaip galima, įsivyraujant individo valios
emancipacijai, sukurti bendras socialinio sambūvio taisykles, kurios pa-
dėtų įsiviešpatauti taikai ir ramybei? Tai esminis modernių laikų poli-
tikos klausimas, į kurį atsakymas ypač rūpi teisės sociologijai. Į jį pateiktų
atsakymų (nuo Niccolo Machiavelli iki Thomo Hobbeso, nuo Johno
Locke'o iki Charleso de Montesquieu ir JAV konstitucijos tėvų) pagrindu
susiformavo modernių laikų politinės filosofijos liberalioji srovė – kla-
sikinis liberalizmas. Individo valios emancipacijos ir bendrųjų socialinio
elgesio taisyklių kūrimo ryšys įmanomas, jei jis įforminamas liberaliu
sprendimu, kurį sudaro dvi dalys⁷:

1. Žmonių materialinių norų emancipacija. Individas vienija ne
idėjos, o interesai. Išlaisvinus ekonominę veiklą žmonės nori bendradar-
biauti, nes jie tuo suinteresuoti. Rinkos sistema turi politinių vertybių: ji
atleidžia vadžias leisdama reikštis nekaltoms aistroms, kad slopintų pavojing-
ingas aistras. Tinkamai suprastas egoizmas atveda ne į būtinų suvaržymų
priėmimą, kaip tikėjosi T. Hobesas, o į laisvą bendradarbiavimą, kai tar-
pusavio interesai neutralizuoja skirtingas idėjas.

2. Institucinė laisvės-autonomijos apsauga. Ši apsauga dažniausiai
vykdoma prisijaukinant politinę valdžią: valdžia yra pavojinga pati sa-
vaime, todėl valdžios galias reikia paskirstyti ir apriboti įstatymais, taip
padarant jas nekenksmingas. Papildomai laisvės-autonomijos apsauga
dar stiprinama neutralizuojant konfliktines nuomones dėl moralės ir re-
ligijos. Siekiant susilpninti politinę Bažnyčios valdžią, moralės ir religijos
klausimai paliekami privataus gyvenimo sričiai ir asmeninei sąžinei.

Liberalus sprendimas visada yra sudėtingas. Jo esmę išreiškia lygios
laisvės idėja ir socialinių sąlygų jai įgyvendinti reikalavimas. Todėl daž-
niausiai liberalizmas reiškia mėginimus palaikyti pasirinkimo laisvės,
proto ir tolerancijos vertybes susidūrus su tironija, absoliutine sistema ir
religine netolerancija. Liberalizmas siekė išlaisvinti valstybę iš religinės
kontrolės, o pilietinę visuomenę (asmeninį, šeimos ir verslo gyvenimą) –
iš politinio kišimosi. Pamažu liberalizmas buvo susietas su doktrina,
kad individams turi būti leidžiama laisvai įgyvendinti savo preferencijas

6 Beniton P. Politikos mokslo įvadas. Vilnius: Mintis, 2009, p. 63–64.

7 Beniton P. Politikos mokslo įvadas. Vilnius: Mintis, 2009, p. 71–72.

dėl religinių, ekonominių ir politinių reikalų. Nors įvairūs liberalizmo „variantai“ skirtingai aiškino šį tikslą, jie darniai gynė konstitucinę valstybę, privačią nuosavybę ir konkurencinę rinkos ekonomiką kaip pagrindinius mechanizmus, padedančius derinti individų interesus⁸.

Taigi modernių laikų politinis protas neišvengiamai turėjo tapti procedūrinis, kad galėtų padėti kurti bendrąsias elgesio taisykles. Laisvė-autonomija reiškia, kad kiekvienas pagal procedūras gali save valdyti ir laisvai siekti patenkinti savo interesus, o bendresne prasme – siekti asmeninės laimės. Kitaip tariant, procedūrinis mąstymas sudaro galimybes įsitvirtinti emancipacijai, kuri yra ir išlieka individuali, bei kartu išplinta ir tampa universaliu socialiniu reiškiniu⁹.

Moderniojo politinio mąstymo pagrindas yra individas ir jo teisės, su kuriomis siekiama pragmatinių tikslų – sukurti minimalias priemones riboti „visų karą su visais“ tiek, kad būtų įmanoma santykinai saugi individų egzistencija. Remiantis moderniuoju mąstymu galima teigti, kad žmogaus teisių samprata yra svarbi ne tiek vertybiniu, kiek instrumentiniu požiūriu. Neatsitiktinai klasikinė liberalizmo filosofija grindžiama idėja, kad „visų karą su visais“ gali sustabdyti tik laisvų individų susitarimu sukurta valstybė, kuri gali kištis į jų gyvenimą pagal iš anksto apibrėžtas taisykles ir tik tiek, kad juos apsaugotų nuo destruktijos ir smurto¹⁰. Tai minimalistinės valstybės samprata, kurios požiūriu valstybė kuriama individų ir jų bendruomenės saugumui užtikrinti. Remiantis J. Loke'o socialinės sutarties teorija, valstybė turi būti labai stipriai orientuota į ją sukūrusius individus. Šiuo požiūriu valstybė yra jų sukūrusių individų bendruomeniškumo forma ir turi būti vengiama valstybės ir piliečių susidūrimų. Valstybė ir visuomenė yra tiek suaugusios, kad individų saugumas ar nesaugumas yra neatsiejamas nuo valstybės saugumo. Anot P. Reynoldso, Roberto Nozicko ir kitų autorių, individų vertybės turėtų būti pirminis kriterijus vertinti valstybės elgesį, nes mažiausioje valstybėje kolektyvinės struktūros turi būti pavaldžios pirminei žmogaus teisių vertybei¹¹. Todėl įteisinant žmogaus teises buvo įgyvendinta klasikinio libe-

8 Held D. Demokratijos modeliai. Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 95.

9 Šlapkauskas V. Modernių laikų teisės politikos ir konstitucionalizmo ryšio inversija XXI amžiuje. Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje. Kolektyvinė mokslo studija. Atsakingasis redaktorius prof. dr. Vytautas Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 30.

10 Berlin I. Vienovė ir įvairovė. Vilnius: Amžius, 1995, p. 160.

11 Reynolds P. A. An Introduction to International Relations. London: Longman, 1980, p. 47–48.

ralizmo svajonė paversti žmogaus teises tarsi gamtos jėga, ribojančia visų individų karą su visais, ir valstybės galią naudoti prieš individus.

Pirmuosius moderniojo mąstymo pradmenis visuomenės nariai įsivaina, kai demokratiškai balsuodami apriboja dviejų klasikinių socialinių institucijų – moralės ir religijos – vaidmenį viešajame gyvenime ir konstituciškai įtvirtina savo asmeninio pasirinkimo statusą. Toks pakeitimas yra esmingas bent dviem požiūriais: 1) liberaliosios demokratijos visuomenės socialinė struktūra toliau kuriama tik teisės, kaip vienintelės socialinės institucijos, pagrindu; 2) moralės ir religijos, kaip socialinių institucijų, statuso pakeitimas teikia formalias prielaidas įteisinti moralinį ir religinį reliatyvizmą ir kurti vertybiniu požiūriu pliuralistinę visuomenę, kurios integralumas liberalios demokratijos sąlygomis laipsniškai virsta sunkiai sprendžiama kompleksine problema.

Dabar Vakarų pasaulyje demokratija suprantama kaip „liberalioji demokratija“, kurios būdingi bruožai yra ne tik laisvi ir teisingi rinkimai, bet ir įstatymo viršenybė, aukščiausios valdžios šakų atskyrimas ir pagrindinių laisvių – žodžio, susirinkimų, religinių įsitikinimų ir nuosavybės valdymo laisvės – konstitucinis įteisinimas. Tačiau pastaruoju metu matyti didėjanti demokratijos ir laisvės skirtis: demokratija veikia mažėjant laisvės (Freedom in the World, 2011). Tikėtina, kad šio proceso dauguma Vakarų pasaulio žmonių nepastebi, nes jų sąmonėje demokratijos ir liberalizmo, liberalizmo ir laisvės, laisvės ir teisingos politinės sąrangos prasmės yra taip susipynusios, kad susiformavęs „demokratijos“ ir „geros vyriausybės“ tapatumo vaizdiny pavertė demokratijos terminą analitiškai nenaudingą¹². Kita vertus, demokratija gali būti ir neliberali: tokių šalių buvo Europoje XX a. pirmoje pusėje ir tokios yra dauguma Rytų posovietinių ir Afrikos valstybių¹³.

2. Šiuolaikinės moderniosios demokratijos raidos kryptys. Šiuolaikinio pasaulio raida meta daug ir esminių iššūkių demokratiniam mąstymui. Norint nenutrūkstamai kintančiomis socialinėmis sąlygomis atsakyti į klausimą „Ką demokratija turi reikšti šiandien?“, reikia susipažinti su demokratijos aiškinimo sampratomis ir modeliais, jų erdvėje konkuruojančiomis vertybėmis.

Išskiriamos dvi pagrindinės demokratijos sampratų kryptys – procedūrinė demokratijos teorija ir turtingoji demokratijos teorija. Proce-

12 Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004, с. 8.

13 Ten pat, p. 98–104.

dūrinė demokratijos teorija pabrėžia sprendimų (teisės aktų) priėmimo procesą, kuris grindžiamas visuotiniu piliečių dalyvavimu, politine lygybe, daugumos (mažoritariniu) valdymu ir valdžios jautrumu. Kitaip tariant, procedūrinė demokratija grindžiama keturiais absoliučiais principais: visuotiniu dalyvavimu, politine lygybe, daugumos principu ir valdžios jautrumui viešajai (visuomeninei) nuomonei. Reali procedūrinė demokratija griežtai laikosi pirmųjų trijų principų ir laisvai traktuoja ketvirtąjį principą – visų piliečių dalyvavimą. Šis principas reikalauja, kad rengdama ir priimdama sprendimus (teisės aktus) valdžia turi žinoti ir daryti tai, ko nori visuomenės dauguma. Tačiau valdžia labai nenoriai įgyvendina jautrumo principą, dažniausiai bandydama demagogiškai sumenkinti arba iškreipti jo reikšmę, pavyzdžiui, retoriškai klausdama, kaip reikia elgtis su tų piliečių teisėmis, kurie nepriklauso daugumai, arba teisingai teigdama, kad viešojo nuomonė dažnai būna neaiški ir prieštaringa. Todėl valdžia linkusi pabrėžti savo politinę valią. Šitai ignoruojama idėja, kad vienokiu ar kitokiu savo elgesiu valdžios institucijos, ypač su žiniasklaidos pagalba, formuoja viešąją nuomonę ir ją manipuliuoja.

Valdžios jautrumo viešajai nuomonei principo įgyvendinimą turi kontroliuoti pati pilietinė visuomenė, įpratindama valdantį elitą nuolatos sprendimų (teisės aktų) priėmimą aktualizuoti socialinių procesų tyrimo duomenimis. Didėjantis socialinių ir ypač teisinių procesų tyrimo poreikis lėmė Vakarų civilizacijoje teisės sociologijos, kaip mokslinės disciplinos, susiformavimą ir jos šakos – teisėkūros sociologijos – intensyvią plėtrą¹⁴. Šiuolaikinės Vakarų šalys turi teisės sociologinių tyrimų centrus, kurie specializuojasi teisėkūros socialinių poveikių ir teisės socialinio veiksmingumo tyrimo srityje. Bet globalizacijos epochoje tokių tyrimų jau neužtenka įgyvendinant valdžios jautrumą viešajai nuomonei. Todėl ieškoma kuo platesnių būdų išgirsti nevyriausybių organizacijų nuomonę dėl vienokių ar kitokių galimų politinių sprendimų. Demokratinių procedūrų pagrindu išrinkta valdžia vis labiau įsisąmonina, kad globalizacijos sąlygomis valstybė (ypač maža valstybė) neturi pakankamai išteklių tinkamai išnagrinėti spęstinių problemų. Netinkamai parengti ar įgyvendinti valdžios sprendimai, išreiškiami teisine forma, sukelia nepageidautiną neigiamą visuomenės ir jos grupių reakciją politikų ir jų grupių atžvilgiu. Todėl šiuo metu ES linkstama į teisėkūros sprendimų priėmimą kuo plačiau įtraukti NVO, taip bandant suaktyvinti jų veiklą ir

14 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Sociologinio požiūrio į teisę reikšmė jurisprudencijos raidai. Socialinių mokslų studijos. Mokslo darbai. 2010, 4 (8): 167–181.

dalytis su jomis politine atsakomybe. Siekiama iš NVO atstovų demokratinėmis teisinėmis procedūromis sukurti šalies nevyriausybinę ekonominę socialinę tarybą, kuri patartų šalies parlamentui dėl vieno ar kitų teisės aktų priėmimo.

Valdžios jautrumo viešajai nuomonei principo įgyvendinimas leidžia procedūrinę demokratijos teoriją susieti su turiningąja demokratijos teorija. Turiningoji demokratijos teorija pabrėžia, kad demokratiją atspindi valstybės politikos turinys, o ne procedūros, kuriomis kaip įprankiais politika reiškiamas. Ši teorija grindžiama žmogaus teisių įgyvendinimo kriterijumi. Todėl kyla esminis klausimas: ar turi būti garantuotas visų žmogaus teisių įgyvendinimas, ar tik vadinamosios pirmosios kartos žmogaus teisių įgyvendinimas. Iki šiol vienareikšmiško atsakymo į šį klausimą nėra. Atsakymai į šį klausimą dažniausiai susiję su atskirų visuomenių laisvosios rinkos samprata. Pavyzdžiui, JAV pabrėžia *laissez-faire* principais grindžiamą politiką, kuri turi garantuoti asmenines laisves (elgesio laisvę, apimančią religijos ir išraiškos laisvę) ir politines teises. O daugelis Europos šalių teisės pagrindu žaboja laisvąją rinką ir pabrėžia ne tik pilietinių žmogaus laisvių ir teisių, bet ir socioekonominių teisių (tinkamų sveikatos apsaugos, kokybiško išsilavinimo, būsto sąlygų, nuolatinio užimtumo) įgyvendinimo svarbą. Kitaip tariant, nors nėra vienos turiningosios demokratijos teorijos, bet atsekamas kiekvienos šios teorijos versijos ir konkrečios visuomenės kultūros ryšys.

Procedūrinė demokratijos teorija yra universalus pobūdžio, o turiningoji demokratijos teorija yra labiau partikuliarinio pobūdžio ir dėl to visiškai nepagrįstai ignoruojama. Tam lemiamą įtaką turi pastangos sukurti pasaulinę laisvąją rinką, kuri įkūnytų Šviečiamąjo amžiaus universalios civilizacijos idealą. Tačiau daugėja liudijimų, kad *laissez-faire* principais grindžiamos politikos nepavyks globalizuoti dėl jos ignoruojamų pasaulio šalių kultūrinių skirtumų, kuriais skiriasi realiai funkcionuojančios demokratijos.

3. Demokratijos modelių konkurencija. Demokratijos teorijas sukonkretina instituciniai demokratijos modeliai, kuriais siekiama permašyti demokratinės tikrovės reiškinius, kita vertus, jais grindžiama reali politika. XX a. buvo sukurta įvairių demokratijos modelių, bet smarkiausias politines diskusijas ir konfliktus sukėlė keturi modeliai – „tai konkurencinė elitistinė demokratija, pliuralizmas, teisinė demokratija ir dalyvaujamoji demokratija“¹⁵.

15 Held D. Demokratijos modeliai. Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 18.

Demokratinė tikrovė dažniausiai kuriama remiantis dviem demokratinio valdymo instituciniais mechanizmais – mažoritarinės ir pliuralistinės demokratijos modeliais. Šie modeliai sukurti procedūrinės demokratijos teorijos ir tautos valdymo sampratos pagrindu. Mažoritarinės demokratijos modelis pabrėžia tautos kaip vienio dalyvavimą valstybės valdyme. Šis modelis grindžiamas prielaida, kad tauta intuityviai supranta tai, kas yra teisinga. Mažoritarinio modelio esmę atskleidžia piliečių tiesioginio dalyvavimo valdyme mechanizmai: visos tautos dalyvavimo aukščiausių valstybės pareigūnų rinkimuose ir politinių problemų sprendimo referendumuose mechanizmas, piliečių politinės iniciatyvos reiškinio mechanizmas, viešosios nuomonės apklausos teisėkūros procese mechanizmas. Šių mechanizmų sistema turi įgalinti tautą tinkamai kontroliuoti savo valdžią.

Atskirai reikia pabrėžti nuolatinio, o ne tik periodinio tautos tiesioginio dalyvavimo valdyme mechanizmų svarbą. Ją lemia tai, kad šiuolaikinės Vakarų visuomenės gyvena nenutrūkstamų ir labai greitų socialinių pokyčių sąlygomis. Šiomis sąlygomis teisėkūros subjektai nėra pajėgūs tinkamai ir laiku reaguoti į vykstančias socialines permainas ir tikslingai priimti teisingą bei darnią socialinę tvarką kuriančius, palaikančius arba įtvirtinančius sprendimus (teisės aktus). Todėl neatidėliotinai būtina plėtoti tautos nuolatinio tiesioginio dalyvavimo valdyme mechanizmus, pavyzdžiui, piliečių politinių iniciatyvų reiškinio mechanizmą, viešosios nuomonės apklausų mechanizmą.

Mažoritarinį demokratijos modelį Vakarų civilizacijoje sėkmingiausiai įgyvendina tik pilietinės visuomenės, nes kitos visuomeninės būklės piliečiai yra nepakankamai aktyvūs ir politiškai kompetentingi dalyvauti valstybės valdyme. Būtų logiška manyti, kad ne tik tauta kuria savo valstybę, bet ir valstybės aparatas kuria savo tautą: valstybės valdymo institucijų sistema, sudaryta iš aktyviausių ir tautos poreikių įgyvendinimui labiausiai atsidasusių piliečių, turėtų skatinti tautos pilietinę raidą, pavyzdžiui, kurti ir įgyvendinti programas, skatinančias tautos politinės ir teisinės kompetencijos ir apskritai bendrosios subjektinės kultūros raidą. Bet šie lūkesčiai dabartiniu postmodernios visuomenės raidos etapu lieka tik teoriniai lūkesčiai, nes nuo XX a. devinto dešimtmečio valstybės aparatas yra labiau suinteresuotas įskiepyti *laissez-faire* principus į politinio valdymo santykius. Vadinasi, mažoritarinės demokratijos kontekste valstybės aparatas kuria pliuralistinės demokratijos mechanizmus, kurie

santykiškai mažiau reikalauja sąnaudų ir atitinka *laissez-faire* principų ideologiją.

Pliuralistinės demokratijos modelis grindžiamas idėja, kad demokratija yra veiksmingesnė, kai tauta valdyme dalyvauja per atskirų grupių konkuruojančius interesus. Pliuralistinės demokratijos modelio požiūriu demokratija yra tokia sistema, kurios daugelis nepriklausomai nuo valdžios veikiančių organizacijų, siekdamos savo interesų, daro jai spaudimą ir netgi meta jai iššūkį¹⁶. Taigi pliuralistinė demokratijos teorija sutelkia dėmesį į organizuotas grupes ir iškelia naują demokratinio valdymo kriterijų: valdžia turi būti jautri ne viešajai visuomenės nuomonei, o organizuotoms piliečių grupėms. Šio demokratinio valdymo modelio požiūriu valstybinio valdymo sistema turi būti decentralizuota, prieinama ir atvira. Pliuralistinės demokratijos modelio idealas yra sistema, kurioje valstybinė valdžia yra išdalyta daugybei įstaigų, turinčių susikertančius įgaliojimus. Tokioje sistemoje konkuruojančios interesų grupės turi alternatyvias vietas pateikti ir ginti savo reikalavimus. Pavyzdžiui, jei kokios nors piliečių organizacijos svarbių interesų negina parlamentas, tai ji gali kreiptis į vyriausybę ar teismą, nes kiekviena iš šių valstybės valdymo institucijų turi įgaliojimus išspręsti atitinkamai suformuluotą tą pačią problemą. Tai reiškia, kad idealiau atveju visi prieštaraujantys interesai gali nekliudomai organizuotis; valdymo sistema yra tokia atvira, kad visos organizacijos turi galimybę būti išklausytos ir jų reikšmingi reikalavimai išgirsti, o jos priimami sprendimai padeda tenkinti skirtingus pliuralistinės visuomenės poreikius.

Taigi teoriškai pliuralistinės demokratijos modelis yra veiksmingas ne tik interesų grupių patenkinimo galimybių požiūriu, bet ir visos tautos gyvenimo kokybės raidos požiūriu, kai visuomenė yra pilietinės būklės ir dauguma jos narių dalyvauja įvairių interesų grupių organizacijų veikloje. Pilietinis dalyvavimas interesų grupių veikloje brandina demokratiją: formuojasi politinės sistemos narių socialinis pasitikėjimas ir bendradarbiavimas. Priešingu atveju interesų grupės lobsta išnaudodamos tautą, todėl vis labiau nyksta politinės sistemos narių socialinis pasitikėjimas ir noras bendradarbiauti.

Kokia mažoritarinio ir pliuralistinio modelių dilemos esmė? Pilietinė visuomenė yra labiau teorinis modelis nei socialinė tikrovė. Postmo-

16 Джандра К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США. Пер. с англ. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2006, с. 69.

derni visuomenė yra vartotojų visuomenė, kurios narių žinios yra siaurai specializuotos. Kai viešoji erdvė yra siaura, negalima pakankamai brandi jos politinė kompetencija. Taigi postmodernios visuomenės dvasiai visiškai neatitinka mažoritarinės demokratijos modelio, grindžiamo politine elektoratų kompetencija. Rinkimai ir centralizuota valstybinės valdžios struktūra yra pagrindiniai mechanizmai, kuriais įgyvendinamas daugumos principas. Norint surinkti elektorato daugumą ypač svarbu ne tik sutelkti politinę partiją, bet ir labai aiškiai apibrėžti alternatyvų politinės raidos kursą, kurį pajėgtų įsisąmoninti rinkėjai.

Priešingai yra pliuralizmo atveju, nes pliuralistinė demokratija ne-reikalauja iš piliečių plačios politinės kompetencijos. Pliuralistinė demokratija siekia apriboti daugumos veiksmus taip, kad jie neslopintų grupinių interesų. Todėl pliuralistinės demokratijos modelis, pirmiausia, grindžiamas interesų grupių lyderiais, jų kompetencija ir decentralizuotomis valstybinės valdžios struktūromis. Visiškai nesvarbūs yra politinių organizacijų programų skirtumai, nes rinkimai paverčiami reginiu, turinčiu atitikti visus pramogų verslo reikalavimus. Tai mechanizmai, kurie stabdo daugumos principo veikimą ir kartu gina mažumos interesus. O iš tikrųjų postmodernios visuomenės pliuralistinė demokratija reikalinga mažumai, kuri gali būti ir oligarchija, kad galėtų legaliai valdyti daugumą. Gali susidaryti įvairūs prasti pliuralistinės demokratijos variantai, kuriuos suponuoja skirtinga centralizuotos valdžios struktūrų biurokratizacijos būklė, bendroji socialinio ir politinio, teisinio elgesio kultūra. Būtent didžiosios Vakarų valstybės propaguoja pliuralistinę demokratijos variantą, nes jis labiausiai tenkina daugiakultūrę visuomenę. Bet šio demokratijos varianto perėmimas silpnos bendros kultūros šalyse gali virsti socialine tragedija. Neatsitiktinai apie tokį pavojų dar XX a. pabaigoje įspėjo S. P. Huntingtonas¹⁷. Nors jo įžvalgos buvo ignoruojamos, bet jau XXI a. pirmojo dešimtmečio pabaigoje didžiųjų ES valstybių vadovai viešai pripažino, kad daugiakultūrės visuomenės kūrimo politinis projektas nepasiteisino.

Labai panašu, kad daugiakultūrės visuomenės kūrimo paradigma visiškai neatitinka globalizacijos procesų skleidžiamų galimybių ir labiau reikalauja ne papildomų išteklių, o kad būtų kuriama nauja socialinio mąstymo paradigma. Šiuolaikinės demokratijos būklę lemia globalizacijos plėtra, todėl ji neišvengiamai turės įtakos demokratijos modelių perma-

17 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: Издательство АСТ, 2003, с. 502–506.

tymui. Globalizacijos plėtra kelia visiškai naujų galvosūkių. Ji suprantama kaip objektyviai (nepriklausomai nuo žmonių valios) vykstantis procesas, o integracijos ir demokratizacijos plėtrą labiau lemia subjektyvūs veiksniai, pavyzdžiui, kolektyvinė bendruomenės sąmonė. Todėl valstybėms iškilo labai didelė politinio valdymo pasirinkimo problema: arba ignoruoti demokratizacijos procesus, arba įsitraukti į integracijos ir demokratizacijos procesus. Šiuolaikinio pasaulio politinės sistemos raidos tendencijas vis labiau lemia išorinės priežastys, pavyzdžiui, tarptautinė padėtis, globalūs procesai, nustelbiantys vidinius šalies veiksmus, pavyzdžiui, ekonominės ir socialinės raidos, politinių procesų, kultūros aplinkos poveikio lygį. Kitaip tariant, pasaulio politinio vaizdo permainas skatina trys susipynę globalūs procesai¹⁸: 1) informacinės civilizacijos formavimasis, lemiantis naujų socialinio pasaulio dėsningumų raidą; 2) viršnacionalinių politinių bendruomenių ir su jomis susijusių tapatybių formavimasis, keičiantis socialinį pasaulį ir grįžtamai aštrinantis nacionalinio tapatumo problemą; 3) globalizacijos plitimas, sukeliantis ir teigiamų, ir ypač neigiamų socialinių padarinių plačiąją prasme¹⁹.

Globalių procesų kontekste neišvengiamai stiprėja ir postmodernios visuomenės demokratinio valdymo bei savivaldos įtampos, kurias suponuoja vertybių – laisvės, tvarkos ir lygybės – tarpusavio konfliktas.

4. Dviejų laisvės sampratų konkurencija postmodernioje visuomenėje. Vakarų civilizacijos raida suformavo dvi priešingas laisvės sampratas: 1) tvarkai pavaldžios laisvės sampratą ir 2) laisvės kaip suvaržymų nebuvimo sampratą. Laisvės skleidimasis neperžengiant funkcionuojančios socialinės tvarkos ribų atitinka klasikinę bendruomenę, kai socialinio elgesio modeliai atspindi bendras vertybes. Laisvės kaip suvaržymų nebuvimo samprata formavosi visuomenei vaduojantis iš valdymo ir pavaldumo kylančios prievartos. Išsilaisvinimas iš valdymo prievartos suprantamas kaip išsilaisvinimas iš valdančiųjų primestos įstatymų galią turinčios teisės, kaip grįžimas į teisingumo būklę. Kitaip tariant, šios laisvės sampratos formavimasis susijęs su valstybinės prievartos stiprėjimu. Nuo XIII amžiaus Europos žemyne teisė pamažu pradėta traktuoti

18 Šlapkauskas V. Šiuolaikinis socialinis pasaulis: diskurso problema. Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius/ Monografija. Sudarytoja ir atsakingoji redaktorė dr. J. Morkūnienė. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 123.

19 Prie socialinių padarinių plačiąją prasme priskiriami ekonominiai, ekologiniai, kultūriniai, politiniai, psichologiniai ir socialiniai siaurąją prasme poveikiai. Socialinius poveikius siaurąją prasme sudaro poveikis užimtumui, naujų darbo vietų sukūrimui; poveikis švietimui ir mokymui, savišvietai; poveikis sveikatai, gyvenimo kokybei; poveikis bendravimui socialinėse grupėse ir tarp jų; poveikis vietos bendruomenės socialiniam sutelktumui.

kaip valdovo sąmoningos ir nevaržomos valios produktas. Tai inspiravo dvejopą procesą: 1) absoliučios monarchijos pakilimą, kuris „provokavo“ susiformuoti socialinės sutarties koncepcijas, vėliau tapusias demokratijos siekių pagrindu; 2) šią raidą lydėjo ir kitas procesas – naująją galią nustatyti teisingo elgesio taisykles pamažu perėmė daug senesnė valdovų galia – valdymo aparato formavimo ir vadovavimo galia. Šio proceso rezultatas – abi šios galios neatsiejamai susiliejo į tai, kas pradėta laikyti viena įstatymų leidybos galia²⁰. Įstatymų leidybos galios supratimas apima ir visuomenės valdymo idėją, kurią atspindi šiuolaikinės liberaliosios demokratijos samprata. Todėl neatsitiktinai savivaldą, kuri yra tikroji demokratijos esmė, visuomenės elitas dažnai nustumia į visuomenės valdymo paraštes. Kitaip tariant, politinis visuomenės elito požiūris į visuomenę yra toks: jei visuomenės bendruomeniškumo jausena yra silpna arba nusilpusi, o politinis teisinis raštingumas – menkas, tokią visuomenę tikslinga demokratiškai valdyti, o ne ugdyti jos savivaldą.

Labai svarbu pabrėžti, kad laisvės ir teisingumo jausena ir samprata formuojasi funkcionuojant viešajai erdvei. Būtent socialinio teisingumo įgyvendinimo poreikį išreiškia socialinės sutarties, o jų pagrindu vėliau – demokratijos sampratos. Postmoderniai visuomenei atsisakant kurti teisingumą (bendrą gėrį) ir siaurėjant viešajai erdvei vis labiau prarandama pačios demokratijos esmė: nesiklosto bendri požiūriai ir jų pagrindu – bendros vertybės. Tradicinei visuomenei būdinga vertybių – tvarkos, laisvės ir lygybės – hierarchija postmodernioje visuomenėje yra praradusi savo pradinę reikšmę ir propaguojamas požiūris, kad jos yra politikos projektavimo, pasaulėžiūros pasirinkimo dalykai²¹.

5. Laisvės ir tvarkos įtampa. Laisvės ir tvarkos įtampą lemia jų tarpusavyje nederinamų sampratų įgyvendinimas. Žmonių bendruomenė (ir visuomenė) susiformuoja ir funkcionuoja tik tuomet, kai bent didžioji jos narių dalis savo individualios laisvės raiškos formas susieja su socialinio elgesio reikalavimais. Fr. Hayeko tyrimai atskleidė, jog „būtina visiškai išsivaduoti iš iliuzijos, kad pirmiau egzistuoja visuomenė ir tik vėliau ji susikuria sau įstatymus. Šia klaidinga idėja remiasi visas konstruktyvistinis racionalizmas, pradedant Descartes'u ir Hobbesu – per Rousseau ir Benthamą – iki šiuolaikinio teisinio pozityvizmo; būtent ši idėja tyrinė-

20 Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. I t. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 127.

21 Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США. Пер. с англ. Москва: „Российская политическая энциклопедия“, 2006, с. 48–58.

tojams užgožė tikrąjį teisės ir valdžios santykį. Tik dėl to, kad individai laikosi tam tikrų bendrų taisyklių, žmonių grupė gali gyventi tos tvarkos, kurią vadiname visuomenė, sąlygomis. <...> Individai, nesutariantys dėl bendrų vertybių, kartais gali susitarti dėl tam tikrų konkrečių tikslų ir efektyviai veikti remdamiesi tokiu susitarimu. Tačiau tokio sutarimo dėl konkrečių tikslų niekada nepakaks, kad susiklostytų toji stabili tvarka, vadinama visuomenė²². Iki šiol Lietuvoje gajos abi iliuzijos: 1) visuomenės ir viešosios tvarkos skirties iliuzija; 2) visuomenės kaip interesų grupių sutarties iliuzija.

Socialinė tvarka – tai konkrečioje visuomenėje susiklosčiusi ir besivystanti visuma bendruomeninių ryšių ir santykių ypatybių, kurias praktikuojant lengviau išgyvenama ir siekiama aukštesnio gyvenimo lygio kuo didesniai visuomenės ar socialinės grupės narių skaičiui. Socialinė tvarka, be kurios individai negali susiburti į bendruomenę, yra kiekvienos visuomenės atributas (esminė savybė, be kurios visuomenė neegzistuoja). Socialinės tikrovės kūrimosi analizė atskleidė, kad bendruomenė klostosi ir jos saugumas stiprėja bendrų įpročių institucionalizacijos procese²³. Kitaip tariant, iš įsitvirtinusių naudingiausių bendrų įpročių palengva susiformuoja socialinė institucija (lot. *institutio* – nustatymas, sutvarkymas). Pavyzdžiui, papročiai.

Socialinė institucija suvokiama dvejopai – kaip vidinis ir išorinis žmogaus veiklą reguliuojantys ir tarpusavyje susiję veiksniai. Socialinės institucijos imperatyvus individas perima socializacijos procese, nes kitaip negali tapti žmogumi. Taigi jie skirtinga apimtimi tampa bręstančios asmenybės dvasine (vidine) savastimi. Institucinius imperatyvus individai supranta kaip neišvengiamus ir perimtus elgesio, veiksmų modelius įsisąmonina kaip gyvenimiškai prasmingus²⁴. Dar institucija suvokiama kaip išorinis žmogaus veiklą reguliuojantis veiksnys, pavyzdžiui, bendruomenė arba kitoks žmonių susivienijimas, bendrija. Paprastai vienokio ar kitokio dydžio socialinės grupės yra socializacijos veikėjai.

Klasikiniu požiūriu socialinės tvarkos savaiminio formavimosi (bendrų įpročių institucionalizacijos) procese susiklostė trys socialinės institucijos – moralė, religija ir teisė. Neatsitiktinai lotynų kalbos žodžio

22 Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I: Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 146–147.

23 Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999, p. 74–90.

24 Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Kaunas: UAB „Litera“, 1995, p. 90–92.

mos, iš kurio kilo žodis „moralė“, pirmą kartą reikšmė buvo „valia“²⁵. Tai reiškia, kad susiformuoja klasikinės (tradicinės) visuomenės trys socialinės sąmonės formos – moralinė, religinė ir teisinė. Todėl labai svarbu pabrėžti du esminius susijusius dalykus: 1) klasikinės socialinės tvarkos funkcionavimo būdų (moralinio, religinio ir teisinio) ir žmonių bendruomenės sąmonės formų (moralinės, religinės ir teisinės) ryšį; 2) socialinių (viešųjų) santykių srities vyravimą prieš siaurą asmeninių santykių sritį. Tai reiškia, kad visuomenės narių integralumas grindžiamas trijų socialinių institucijų ir jas atitinkančių socialinės sąmonės formų ryšio stiprumu. Kitaip tariant, socialinės tvarkos funkcionalumas paremtas bendruomenės narių tarpusavio kontrole, grindžiama socialine sąmone. Pavyzdžiui, moralė kaip socialinės sąmonės forma turi tris esminius elementus:

1. Atsakingų narių bendruomenė, pavyzdžiui, šeima, tradicinė kaimo ir miesto bendruomenė. Socialinei sąmonei svarbus yra bendruomenės nario elgesys kitų individų atžvilgiu ir kitų individų grįžtamasis elgesys. Pavyzdžiui, pagalba, užuojauta ir pan.

2. Nematerialių vertybių sistema – tiesa (išmintingumas, tiesumas, atvirumas, taurumas), teisingumas (atsakingumas, sąžiningumas, pareigingumas), patikimumas (drausmingumas, ištikimybė, pastovumas, orumas), darna (pagalba kitam, gailėstingumas, užuojauta, meilė), kurių siekti yra bendruomenės tikslas.

3. Gyvenimo būdas, apimantis ir bendrą elgesio normų laikymąsi. Tai reiškia, kad gyvenimo būdas grindžiamas visiems bendruomenės nariams žinomos socialinės tvarkos puoselėjimu ir dėl to yra suprantamas bei prognozuotinas.

Bendrų taisyklių paisymas bendruomenėje neišvengiamai virto bendruoju gėriu, kuris pradžioje reiškėsi kaip teisingumo jausena. Bendro gėrio – teisingumo – išsąmoninimo procesas kultūrinės atrankos būdais grįžtamai paveikė bendruomenės narių socialinės kontrolės stiprumą ir jos sugebėjimo save reguliuoti saviugdą. Tradicinės visuomenės savireguliacijos sugebėjimas yra socialinės, moralinės prigimties ir pasireiškia jos kolektyvinės sąmonės forma. Klasikinės visuomenės savireguliacijos sugebėjimas pasireiškė ir tuo, kad socialinė tvarka nuolat buvo orientuojama atlikti savo pagrindinę paskirtį – padėti užtikrinti visuomenės saugumą.

25 Anzenbacher A. Etikos įvadas. Vilnius: Aidai, 1995, p. 17.

Postmodernioje visuomenėje dauguma piliečių nori tik tiek bendros tvarkos, kiek ji atitiktų jų individualią teisingumo jauseną – apsaugotų gyvybę, nuosavybę ir netrukdytų kiekvienam jų siekti kuo geresnės gyvenimo kokybės, kurios įvertinimas grindžiamas besiplečiančiu subjektyvumu. Subjektyvumo plėtra yra pasiekto aukštos bendros (objektyvios) gyvenimo kokybės ir viešos erdvės siaurėjimo sąveikos padarinys. Pavyzdžiui, M. Liga pabrėžia, kad „gyvenimo kokybė <...> [tai] žmogaus savo gyvybinių jėgų, jų išsivystymo lygio ir įkūnijimo tikrovėje pasitenkinimo (nepasitenkinimo) laipsnio įvertinimas. Gyvybinės jėgos formuoja poreikius, o jie apibūdina jų [gyvybinių jėgų] įgyvendinimo laipsnį“²⁶. Taigi postmodernioje visuomenėje susiformuoja gyvenimo kokybės samprata, kuri grindžiama ne bendruomenės ir asmenybės ryšiu, o vien atskiro individo subjektyvia jausena. Kitais žodžiais, išskirtinai pabrėžiant individo laisvę, ji ne tik subjektyvuojama, bet ir priešinama socialinei tvarkai, kuri turi būti naudinga visai visuomenei ir kiekvienam individui. Individas vis sunkiau įtikinti, kad socialinė tvarka padeda tenkinti jų interesus, ypač tais atvejais, kai ji iš tikrųjų padeda įgyvendinti pavienių individų ir atskirų socialinių grupių interesus. Neatsitiktinai dar 1973 m. Hayekas rašė, kad „viešpataujantis liberalių demokratinių institucijų modelis, kur tas pats atstovaujamas organas nustato teisingo elgesio taisyklės ir kartu vadovauja vyriausybei, neišvengiamai nulemia laipsnišką laisvos visuomenės spontaninės tvarkos transformaciją į totalitarinę sistemą, tarnaujančią vienokiai ar kitokiai organizuotų interesų koalicijai“²⁷. Būtent postmodernioje visuomenėje susidaro paradoksali situacija: kol gyvenimo kokybė yra aukšto lygio, laisvė priešinama socialinei tvarkai ir atvirkščiai – blogėjanti aukšto lygio gyvenimo kokybė neišvengiamai provokuoja teisingumo ir bendros tvarkos reikalavimus. Todėl kartu su gyvenimo kokybės numatomu pablogėjimu, kurį suponuoja *laissez-faire* (globalios laisvosios rinkos) pabaiga²⁸, postmodernioje visuomenėje dar aštriau nei pramoninėje visuomenėje iškilus visuomenės ir individo dilema, nes susitraukusi viešoji erdvė negarantuoja bendrų vertybių ir sampratų formavimosi.

6. Laisvės ir lygybės įtampa. Kai valstybę suprantame kaip aukščiausią bendruomeniškumo formą (Aristotelis, šv. Tomas Akvinietis, G. He-

26 Лига М. Б. Качество жизни как основа социальной безопасности. Москва: Гардарики, 2006, с. 93.

27 Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka. I. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 15.

28 Gray J. Apgaulinga viltis. Globalaus kapitalizmo iliuzija. Vilnius: Vaga / ALK, 2006, p. 259–311.

gelis) ir ji turi garantuoti socioekonominių žmogaus teisių įgyvendinimą rinkos sąlygomis, išskyla šiuolaikinis laisvės ir lygybės konfliktas. Laisvieji dažniausiai užmiršta arba nesuvokia, kad pasirinkimo laisvė sunyksta skurdo nelaisvėje. Todėl šiuolaikinė žmogaus socialinės raidos samprata pabrėžia socialinės nelygybės sumažinimo būtinybės įsisąmoninimą.

„1990 metais Jungtinių Tautų vystymo programos parengtame Praešime apie žmogaus socialinę raidą buvo pirmąsyk apibrėžta žmogaus socialinės raidos samprata. Žmogaus socialinė raida – tai procesas, kuris didina žmonių pasirinkimo galimybes. Apskritai rinktis galima iš begalinio skaičiaus alternatyvų, kurios laikui bėgant kinta. Bet kokio išsivystymo lygio žmogus privalo turėti galimybę pasirinkti tris svarbiausius dalykus: ilgai ir sveikai gyventi, įgyti žinių ir apsirūpinti ištekliais, reikalingais normaliam gyvenimo lygiui pasiekti. Jei nėra šių pagrindinių dalykų, daugelis kitų pasirinkimo galimybių lieka neprieinamos. Tačiau žmogaus socialinė raida tuo neapsiriboja. Papildomos pasirinkimo galimybės, labai vertinamos daugelio žmonių, apima politines, ekonomines ir socialines laisves bei galimybes gaminti ir kurti, gyventi gerbiant save bei turint žmogaus teisių garantijas. Žmogaus socialinė raida yra dvipusė: 1) formuojamos žmogaus galimybės: gera sveikata, žinios ir įgūdžiai; 2) įgytos galimybės panaudojamos laisvalaikiui, darbui, kultūriniam, socialiniam ir politiniam aktyvumui. Nesuderinus šių aspektų, žmonės gali labai nusivilti. Pagal šią žmogaus socialinės raidos sampratą pajamos, be abejo, yra labai svarbios, bet toli gražu ne viskas, ko žmogui reikia. Taigi žmogaus socialinė raida yra daugiau negu vien pajamų ar turto didėjimas. Dėmesio centre turi būti žmogus²⁹, bet ne suabsoliutintas subjektyvumas.

Žmogaus socialinės raidos samprata pabrėžia žmogaus socioekonominės teisės, kurių esmė yra priešinga žmogaus asmeninių (pilietinių) ir politinių teisių esmei. Asmeninių (pilietinių) ir politinių teisių esmė yra valstybinės valdžios galių ribojimas, aiškiai apibrėžiant minimalios asmeninės laisvės erdvę, o socialinės teisės, atvirkščiai, išplečia valstybės veiklos sritį³⁰. Socioekonominėms, priešingai nei asmeninėms ir politinėms, teisėms įgyvendinti reikia aktyvios valstybės pagalbos, jos skatinamojo veiksnio arba pozityvaus elgesio³¹, grindžiamo visuomenės solidarumu.

29 Praešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1995. Jungtinių Tautų vystymo programa. Vilnius, 1995, p. 1.

30 Spruogis E. Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Rankraščio teisėmis, 2002, p. 55.

31 Cappelletti M. The judicial process in comparative perspective. Oxford: Clarendon Press, 1989, p. 14–30.

Tai reiškia, kad antrosios kartos teisių įgyvendinimas atskiroms socialinėms grupėms ir individams gali sukelti visuomenėje įtampą: „socioekonominės teisės užkrauna pareigas valstybei ir visuomenei, tačiau jos visiškai nesukuria jokių pareigų patiems asmenims; <...> jų dėka asmuo tampa pasyvus politiniuose santykiuose; socioekonominės teisės ardo asmeninių ir politinių teisių bei laisvių paskirtį užtikrinti nepriklausomą, autonomišką individo būtį“³².

Žmogaus padėtis visuomenėje yra prieštaringa: teisė saugo ir gina žmogaus laisvės erdvę, kita vertus, šios teisės gali neužtekti ir visuomenė prisiima teisinius išpareigojimus žmogui teikti papildomą pagalbą. Tačiau teikti socioekonominę pagalbą žmogui visuomenė pajėgi tada, kai ji yra sukūrusi gana aukštą gyvenimo lygį. Tai reiškia, kad tarp socioekonominės pagalbos žmogui ir visuomenės socialinio gyvenimo pažangos lygio kilimo yra įtampos, kuri gali ir skatinti visuomenės pažangą, ir jai trukdyti. Todėl kartu su žmogaus teisių apsauga būtina teisės pagrindu siekti visuomenės narių socialinio sugyvenimo ir individų laisvės raidos dinaminės pusiausvyros, kuri ne tik negriautų visuomenės socialinių vertybių ir interesų, bet ir skatintų bendruomeniškos visuomenės raidą. Šį tikslą turėtų padėti įgyvendinti šiuolaikinė demokratija.

7. Moderniosios demokratijos visuomenės samprata. Kas yra demokratinė visuomenė? Rėmimasis arba nesirėmimas demokratijos idėja yra kriterijus, kuriuo apibūdiname kaip demokratinę arba kaip nedemokratinę kurį nors socialinį darinį, turintį teisinius įgaliojimus priimti atitinkamus viešųjų reikalų sprendimus. Tautoje ir jos mastu turime įvairių socialinių darinių, turinčių teisinių įgaliojimų tvarkyti viešuosius reikalus, pavyzdžiui, kurios nors bendrijos ar savivaldybės taryba, valstybė. Valsybės aparatas yra aukščiausius teisinius įgaliojimus turintis nacionalinis socialinis darinys. Demokratinė valstybė vadiname tas šalis, kurios turi ne tik konstituciškai įteisintą demokratiją kaip politinio valdymo formą, bet ir kurios procedūrų realus įgyvendinimas laiduoja politinę bendruomenę, kurioje egzistuoja politinė šalies žmonių lygybė. Taigi šalies žmonių politinės lygybės reikalavimas yra esminė ir mažiausia sąlyga įgyvendinti valstybės demokratinį valdymą. Jei ši esminė sąlyga yra patenkinama, tai šalies viduje esantys kiti nedemokratinio pobūdžio socialiniai dariniai, turintys teisinius įgaliojimus priimti viešųjų reikalų sprendimus, nepaaiškina vyraujančio demokratinio politinio valdymo. Nedemokratinio

32 Spruogis E. Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Rankraščio teisėmis. Vilnius, 2002, p. 120.

pobūdžio socialiniai dariniai yra, pavyzdžiui, šalies prezidento institucija, karinės, policijos ar gaisrininkų bei kitos statutinės organizacijos.

Valstybė ir visuomenė nėra tapatūs socialiniai reiškiniai. Todėl kyla svarbus klausimas, ar šalies žmonių politinės lygybės buvimo užtenka, kad visuomenę būtų galima apibūdinti kaip demokratinę? Kas yra visuomenė, ar galime kalbėti apie demokratinę ar nedemokratinę jos pobūdį? Ar gali būti demokratinė valstybė ir nedemokratinė visuomenė? Į šiuos klausimus pagrįstai galima atsakyti remiantis valstybės, visuomenės ir demokratijos sampratomis bei analizuojant tarp šių socialinių reiškinių realiai besiformuojančius ryšius. Liberaliosios demokratijos sąlygomis jie apibrėžiami ir reiškiami vienintele – teisės forma. Todėl teisės būklės liberaliosios demokratijos valstybėje ir visuomenėje pažinimas ir vertinimas yra esminis visuomenės narių santykių pobūdžio įvertinimo pagrindas.

Valstybė yra organizuota politinė bendruomenė, turinti aukščiausią valdžią, kuri teisėtai valdo šalį. Aukščiausios valdžios teisėtumas (legitimacija) yra svarbiausias jos pripažinimo šalies viduje ir užsienyje pagrindas. Nors valstybės aukščiausios valdžios legitimacija gali turėti skirtingus pagrindus, kaip, pavyzdžiui, teigia M. Vėberis (M. Weber), bet šiuolaikinės demokratijos požiūriu jos legitimacija kyla iš piliečių valios, išreikštos visuotinių ir laisvų rinkimų būdu. Tai reiškia, kad piliečių valia turi būti išreikšta griežtai laikantis procedūrinės demokratijos principų – piliečių politinės lygybės ir jų visuotinio dalyvavimo rinkimuose. Kitaip tariant, šiais principais turi būti grindžiami kiekvienas rinkimų kaip proceso etapas ir jų procedūros, pavyzdžiui, kandidatų į valdžią kėlimas, jų registravimas, rinkėjų ir rinkimų komisijų bei jų darbo stebėtojų sąrašų sudarymas, rinkimų agitacija ir t. t. Tačiau procedūrinė demokratija nieko nepasako apie piliečių kaip rinkėjų kompetenciją ir pareigą išreikšti savo valią. Paprastai laikomasi požiūrio, kad nedalyvaudami rinkimuose piliečiai parodo savo nepasitikėjimą valdžia. Todėl aukščiausios valdžios rinkimų ir jų rezultatų legitimacija grindžiama daugumos principu: a) rinkimai yra teisėti, jeigu juose dalyvavo ir savo valią išreiškė daugiau kaip pusė balsavimo teisę turinčių piliečių; b) į aukščiausią valdžią išrenkami daugiausia rinkėjų balsų gavę kandidatai.

Šiuolaikinė demokratinė valstybė tik formaliu juo požiūriu apibūdinama kaip organizuota politinė bendruomenė, nes beveik visi šalies gyventojai yra piliečiai (išskyrus tuos gyventojus, kurie dėl žinomų teisėtų apribojimų nėra piliečiai). Tačiau reali organizuota politinė bendruomenė būna mažesnė, nes dėl įvairių individualių ir socialinių priežasčių dalis

piliečių neįsitraukia į politinį šalies gyvenimą. Lietuvos politinė bendruomenė taip pat neapima visų piliečių. Šią padėtį iliustruoja piliečių dalyvavimas arba nedalyvavimas politiniame šalies gyvenime skirtingomis demokratijos raiškos formomis. Pavyzdžiui, „1991 metų vasario 9 dieną įvyko Lietuvos gyventojų visuotinė apklausa-plebiscitas. Daugiau kaip 90 % balsavusiųjų, kurie sudaro per 76 % visų turinčių aktyvią rinkimų teisę piliečių pasisakė už nepriklausomą ir demokratinę Lietuvą. Lietuvos tauta dar kartą patvirtino pasirinktą nepriklausomybės kelią, savo ištikimybę istoriniams 1918 metų vasario 16 dienos ir 1990 metų kovo 11 dienos Aktams ir nepalaužtos Lietuvos rezistencijos siekiams“³³. Atkurtos Lietuvos valstybės nepriklausomybės įtvirtinimo okupacijos sąlygomis (niekada neužmirškime Sausio 13-osios aukų!) įvykusiame plebiscite dalyvavo daugiau kaip 85 proc. rinkimų teisę turinčių piliečių. Tačiau taikos sąlygomis įvykusiuose Lietuvos Respublikos savivaldybių tarybų 2011 m. rinkimuose dalyvavo tik 44,08 proc. rinkimų teisę turinčių piliečių³⁴. Toks piliečių dalyvavimo pokytis verčia kelti priežasčių klausimus ir ieškoti į juos atsakymų.

Piliečių dalyvavimas arba nedalyvavimas šiuolaikinės politinės bendruomenės gyvenime yra didžiulė ne tik valdžios legitimacijos problema, bet ir pačios visuomenės demokratiškumo bei pilietiškumo problema. Šios kompleksinės problemos spręsti neįmanoma be savosios visuomenės pažinimo ir politinės bendruomenės elito socialinės atsakomybės tautai apibrėžimo. Politiniai komentatoriai, kaltindami pačią visuomenę dėl vienokių ar kitokių rinkimų rezultatų, dažnai užmiršta, kad visuomenė yra ne tik istoriškai susiformavusi, bet ir nuolatos besivystanti žmonių, jų ryšių ir santykių visuma. Labai sunku pakeisti jos vertybių ir tvarkos sampratą, kurios susiformavo vienomis ar kitomis istorinėmis sąlygomis. Kita vertus, žmonės ir jų ryšiai nėra sustingę, jie keičiasi veikiami naujų socialinių sąlygų ir ugdymo sąveikos. Tačiau visuomenės kaita nėra vienareikšmis procesas. Pavyzdžiui, J. Grosmanas ir M. Grosmanas nagrinėja socialinės kaitos aspektus – kaitos greitį, dydį ir apimtį, kurie tarpusavyje susiję sudėtingais ryšiais. Socialinė kaita gali būti didėjanti, visapusiška ir revoliucinė, o jos apimtis – trijų pakopų arba lygių. Ji gali: 1) pakeisti tik individualaus elgesio mode-

33 Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos deklaracija „Dėl Lietuvos Respublikos lygiateisio dalyvavimo pasaulio valstybių bendrijoje“ [žiūrėta 200-04-25]. <www.lrs.lt>.

34 Lietuvos Respublikos savivaldybių tarybų rinkimai. <http://www.vrk.lt/2011_savivaldybiu_tarybu_rinkimai/output_lt/rezultatai_daugiamand_apygardose/rezultatai_daugiamand_apygardose1turas.html>.

lius, pavyzdžiui, gali padažnėti skyrybų, pakisti gimstamumo norma; 2) pakeisti grupines normas – individų ir grupių tarpusavio santykių modelius, individų ir grupių santykių su politine, ekonomine arba socialine sistema modelius, pavyzdžiui, panaikinti vyresnio amžiaus moterų įdarbinimo kliūtis. Šioje pakopoje socialinė kaita yra esmingesnė nei pirmojoje; 3) pakeisti visuomenės papročius arba pagrindines vertybes, pavyzdžiui, gali įsitvirtinti laisvosios rinkos vertybės. Šio lygio socialinę kaitą sunkiausia apibrėžti ir neabejotinai sunkiausia pasiekti³⁵.

Dar kartą labai svarbu pabrėžti, kad liberaliosios demokratijos pagrindas – žmogaus teisių ir procedūrinės demokratijos principų laikymasis. Galima pagrįstai teigti, kad žmogaus teisių ir procedūrinės demokratijos principų laikymosi įsitvirtinimas bendrojoje visuomenės kultūroje leidžia ją apibūdinti kaip demokratinę arba nedemokratinę. Jei, anot mūsų žymaus tėvynainio sociologo Vytauto Kavolio, visuomenėje yra gerbiama teisė, tai gerbiamas ir žmogus, ir, atvirkščiai, jeigu gerbiamas žmogus, tai gerbiama ir teisė. Vadinasi, kasdienė pagarba žmogui ir žmogaus teisių įgyvendinimas bei savanoriškas procedūrinės demokratijos principų ir įstatymų laikymasis viešame gyvenime yra kriterijai, kuriais visuomenę apibūdiname kaip moderniai demokratinę.

1.2. Socialinės struktūros ir teisės ryšys

1. Socialinės struktūros ir žmogaus padėties visuomenėje ryšys.

Visuomenės arba socialinės grupės negalima lyginti su žirnių maišu, kurį išpylus žirniai išsilaksto į pašalius. Tarp žirnių nėra jokių ryšių, kurie juos jungtų, ir tik maišas suteikia tam tikrai jų visumai laikiną formą. Visiškai priešingai yra visuomenėje: individus visuomenėje arba socialinėje grupėje sieja įvairiausi socialiniai ryšiai ir socialiniai santykiai. Tai lemia dvilypę individo prigimtis: viena vertus, jis yra autonomiškas individas, bet, kita vertus, individas negali tapti asmenybe be ryšių su kitais žmonėmis. Individai bendrauja ir bendradarbiauja dažniausiai ne atsitiktinai, o laikydamiesi atitinkamų socialinių (ir kartu asmeninių) statusų ir juos atitinkančių pareigų. Kadangi socialinių statusų ir juos atitinkančių vaidmenų yra paisoma, žmonių ryšiai ir santykiai yra sureguliuoti ir dėl to nuspėjami.

Visuomenė suprantama kaip istoriškai susiformavusi ir nuolatos besivystanti žmonių, jų ryšių ir santykių visuma, turinti sistemos bruožų. Taigi

35 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 67–68.

visuomenė yra socialinė sistema, kurios pagrindiniai elementai yra žmonės ir santykiai. Išskiriami du ryšių ir santykių lygmenys – asmeninis ir socialinis (bendruomeninis). Socialiniai santykiai – tai socialinių ryšių kokybė, t. y. ilgalaikiai ir sunorminti socialiniai ryšiai. Istoriskai asmeniniai santykiai klostėsi ir dabar dar iš dalies klostosi socialinių santykių lygmeniu, individams vis labiau įsisąmoninant savo individualumo reikšmę. Socialinės tikrovės kūrimo analizė atskleidė, kad bendruomenės klostosi ir stiprėja bendrų įpročių institucionalizacijos procese, puoselėjant savo narių tarpusavio pasitikėjimą ir saugumą³⁶. Todėl neatsitiktinai socialines vertybes ir normas puoselėjančiose visuomenėse asmeniniai santykiai yra pavaldūs socialiniams santykiams.

Socialines vertybes ir normas puoselėjančioje visuomenėje individai bendrauja, bendradarbiauja, rungtyniauja ir net konfliktuoja laikydamiesi atitinkamų vertybių ir socialinių normų, kurias išreiškia visuomenės ir jos socialinių grupių kultūra. Tai socialinė sąveika – procesas, kuriuo žmonės veikia ir kuria tikrovę, kurioje mes gyvename. Socialinė sąveika yra kryptingas procesas, nes jį nuolatos kreipia socialinė struktūra³⁷. Kitaip tariant, socialinė struktūra nuolatos vienokiais ar kitokiais būdais „kontroliuoja“ tikrovės kūrimą taip, kad būtų užtikrintas socialinis saugumas ir socialinės egzistencijos tęstinumas.

Lotynų kalbos žodis *structura* reiškia kokio nors objekto arba reiškinų sistemos sandarą, kurios elementai yra susiję tarpusavyje. Socialinė struktūra – tai visuomenės sandara, kurios elementai – socialinės institucijos, socialinės grupės, socialinės organizacijos ir socialinio veikimo formos – susiję tarpusavyje. Socialinių institucijų funkcionavimo ir socialinių grupių vidinio sutelktumo pobūdis, socialinės organizacijos ir socialinio veikimo formų išsivystymo laipsnis suponuoja konkrečios visuomenės savitumą, jos požiūrį į žmogų. Nors konkrečios visuomenės yra savitos, bet joms būdingos tos pačios prigimties socialinės institucijos, kurios ne tik sustruktūrina visuomenę (bendruomenę), bet ir tarpusavyje susieja kitus socialinės struktūros elementus. Žmogaus egzistencijos ir veikimo formų požiūriu dažniausiai išskiriamos penkios socialinės institucijos – šeima, mokykla, Bažnyčia, darbovietė, valstybė. Šias pagrindines socialines institucijas tarpusavyje susieja individų, jų grupių ir organizacijų elgesį ir veikimą reguliuojančios socialinės institucijos – moralė, religija ir teisė. Būtent moralės, religijos ir teisės, kaip socialinių

36 Plačiau žr: Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999.

37 Мационис Дж. Социология. 9-е издание. Санкт-Петербург: Питер, 2004, с. 197.

institucijų, pagrindu formuojasi individų socialiniai ir asmeniniai ryšiai ir santykiai. Šias socialines institucijas tarpusavyje sieja jų norminė prigimtis.

Labai svarbu išsiaiškinti, kas vienija visas socialines institucijas? Jas vienija dažnai nepastebima jų vertybinė ir norminė prigimtis: visa socialinė struktūra „pagaminta“ iš socialinių statusų ir socialinių vaidmenų. Socialinis statusas – tai visuomenės arba socialinės grupės struktūroje esanti vertybinė individo padėtis, kurią jis užima kaip konkretaus pobūdžio socialinės grupės (profesijos, klasės, tautybės, amžiaus, lyties, religijos ir t. t.) atstovas ir kuri susijusi su kitokia padėtimi per teisių ir pareigų sistemą. Socialinis vaidmuo – tai elgesio ar veikimo modelis, orientuotas į atitinkamą socialinį statusą, tiksliau – teisių ir pareigų atlikimą. Socialiniai statusai ir socialiniai vaidmenys yra ne tik socialinės struktūros „statybinė medžiaga“, bet ir jos pokyčių veiksniai.

Šiuolaikinės visuomenės socialinė struktūra yra labai sudėtinga, nes ji turi tarpusavyje susieti didžiulę socialinių grupių, organizacijų ir jų veikimo formų įvairovę taip, kad visuomenę būtų galima apibūdinti kaip integralią visumą, kaip sistemą. Pavyzdžiui, pagal žmonių santykius reguliuojančias normas gali būti skiriamos šios socialinės struktūros dalys: statistinės grupės, referentinės grupės, socialinės grupės. Liberaliosios demokratijos visuomenėje išskirtinis dėmesys skiriamas žmogaus teisių apsaugai, todėl remiantis jomis galima išskirti silpnesnes socialines grupes, pavyzdžiui, vaikus; mažas pajamas gaunančius individus, kuriems reikalinga įvairi valstybės pagalba. Be to, visuomenėje yra skiriamos socialinės bendrumo rūšys: publika, minia³⁸.

Visuomenės socialinės struktūros kūrimas aiškinamas remiantis viena iš dviejų pagrindinių tradicijų: vokiečių ir anglų-prancūzų (šiai priskiriami ir kai kurie JAV sociologų darbai). Suomų sociologai R. Blomas ir M. Kivinenas pažymi, kad vokiečių tradicija kildinama iš K. Markso „Kapitalo“ ir jos tolesnės rekonstrukcijos. Anglų-prancūzų tradicija pabrėžia kultūrinį požiūrį, pažymima, kad modernios, juo labiau postmodernios visuomenės negalima paaiškinti remiantis vien gamybos būdo pokyčiais. Pabrėžiamas paties žmogaus aktyvumas, jo veiklos motyvacija, gyvenimo stilius ir pan.³⁹

2. Socialinės struktūros vaidmuo. Pagrindinė socialinės struktūros funkcija – nuolatos kontroliuoti tikrovės kūrimą taip, kad būtų užtikrin-

38 Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Феникс, 2002, с. 251–254.

39 Lietuvos socialinė struktūra. Monografija. Vilnius: Firidas, 2005, p. 8.

tas individų ir jų grupių socialinio elgesio numatomumas ir reguliarumas, visuomenės socialinio saugumo ir socialinės egzistencijos tęstinumo garantavimas. Ji įgyvendinama remiantis socialinėmis institucijomis – morale, religija ir socialiniu teisės puoselėjimu. Taigi moralė, religija ir teisė yra socialinės kontrolės įrankiai.

Socialinės kontrolės individai nejaučia, nes ji yra jų tarpusavio socialinės sąveikos natūralios sąlygos, darančios socializacinį poveikį individams. Tačiau jie jaučia susilpnėjusią socialinę kontrolę, kai didelio masto ir ypač griežtų socialinių permainų nulemtame socialinės struktūros persitvarkymo procese susilpnėja socialinio elgesio numatomumas ir jo socializacinis poveikis individams. Socialinės kontrolės susilpnėjimas atveria kelią socialinei dezorganizacijai – kultūros vertybių ir socialinio elgesio normų ryšio silpnėjimui ir nutrūkimui. Socialinė dezorganizacija yra neišvengiamas neigiamas socialinės struktūros persitvarkymo šešėlinis reiškinys, kuris nyksta stiprėjant socialinės kontrolės funkcijai. Kitaip tariant, dažniausiai socialinė dezorganizacija suprantama kaip laikinas reiškinys, kuris natūraliai išnyksta persitvarkius ir vėl normaliai veikiant socialinei struktūrai.⁴⁰

Z. Baumanas atskleidė, kad globalizacija ir lokalizacija yra vienu metu tą pačią visuomenę veikiančios sąlygos, kurias mūsų atitinkamas veikimas ar neveikimas gali paversti mūsų susivienijimo arba išsiskaidymo sąlygomis⁴¹. Be abejonės, šie procesai yra ilgalaikių socialinės struktūros pokyčių šaltinis, nes iš jo sklindanti galia dėl silpnos nacionalinės bendruomenės bendrosios kultūros raiškos ir nepakankamai kryptingo socialinio aktyvumo bei vienybės gali virsti stichiška socialinės struktūros elementų dar didesnę susiskaidymą skatinančia jėga. Bet gali būti ir priešingai, kai nacionalinės bendruomenės bendroji kultūra su jos elito pastangomis globalizacijos poveikius „panaudoja“ tautai modernizuoti ir bendrajai kultūrai stiprinti. Šiuo atveju reikia pabrėžti, kad kalbame apie socialinio lygmens aktyvumą, kuris yra ne vien individų aktyvumų suma, bet ir jų kūrybinės energijos socialinė santalka, nukreipta siekti ilgalaikių socialinių tikslų. Bet kai valstybė, kuri turėtų būti individų kūrybinės energijos socialinė santalka, „užmiršta“ pagrindinį savo nacionalinės politikos uždavinį – puoselėti tautą, globalizuojantis globalizacijos poveikis virsta lokalizuojančiu, t. y. ardančiu socialinę tautos struktūrą. Tautos socialinės struktūros „efektyvumas darosi vis mažes-

40 Šlapkauskas V. Teisės vaidmens silpnėjimas komercializuotoje visuomenėje. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2009, 4 (118): 269.

41 Plačiau žr.: Bauman Z. Globalizacijos pasekmės žmogui. Vilnius: Strofa, 2002.

nis, kai <...> socialinės struktūros elementai disocijuojasi. Kraštutiniu atveju (socialinio elgesio) numatomumas yra minimalus ir įsigali tai, kas gali būti pavadinta anomija arba kultūriniu chaosu⁴². Anomija – tai socialinių santykių, visuomenės socialinės integracijos sutrikimas dėl dorovinių, teisinių normų nesilaikymo didelių socialinių, politinių, ekonominių krizių laikotarpiais. Šią sąvoką sukūrė E. Diurkheimas (É. Durkheim). Tačiau anomija stiprėja ir tokiomis sąlygomis, kai visuomenė mažai rūpinasi individų moraliniu veidu⁴³, t. y. kai laisvės ribų plėtimo neremia aukščiausių idėjų, socialinių vertybių puoselėjimu. Tai reiškia, kad tik atitinkamas bendrosios kultūros (socialinio elgesio modelių) stiprumas gali padėti sėkmingai absorbuoti globalizacijos poveikius. Kitaip tariant, poliarizuojantys globalizacijos ir lokalizacijos procesai labiau neigiamai nei teigiamai paveiks nedideles ir silpnai sutelktas (silpnos socialinės kontrolės) visuomenes. Visai tikėtina, kad visuomenės, sutelktos puoselėjant bendrąją kultūrą, sugebės neutralizuoti arba bent susilpninti globalizacijos ir lokalizacijos procesų ardomąjį poveikį socialumui.⁴⁴

3. Metareguliacinis šiuolaikinis teisės vaidmuo. Socialinės struktūros elementų disociaciją stabdo ir riboja trys socialinės institucijos – moralė, religija ir teisė. Šios socialinės institucijos turi užtikrinti socialinės struktūros elementų kaip vienos visumos rišlumą, jos stiprumą. Tiksliau tariant, skirtingu istoriniu laikotarpiu kiekvienos visuomenės vertybinio stuburo stiprumą atspindėjo moralės, vėliau religijos, o dabar teisės kaip socialinės institucijos stiprumas. Nors visuomenėje vienu metu veikia daug socialinio reguliavimo sistemų, prižiūrinčių, kaip laikomasi bendrų apribojimų, bet XX a. antrojoje pusėje Vakarų visuomenėse reguliacinis teisės vaidmuo išsiplėtė. Žmogaus teisių ir laisvių apsaugos pagrindu teisė vis labiau atlieka daugumos socialinių santykių metaregulatoriaus (išplėsto reguliavimo) vaidmenį, t. y. įsiskverbė į kitų socialinių reguliatorių sritis. Šis procesas aktyvėja, nes metareguliacinį teisės vaidmenį stiprina Vakarų civilizacijoje besiklostantys nauji reguliaciniai principai. Tai rodo XX a. pabaigoje kilęs Europos šalių judėjimas integracijos modelio – vaisingo bendradarbiavimo, abipusės integracijos ir nepalijamo

42 Mertonas R. Socialinė struktūra ir anomija. Sociologija. Mintis ir veiksmas. 1997, (1): 83–84.

43 Мационис Дж. Социология. -9е издание. Санкт-Петербург: Питер, 2004, с. 163.

44 Šlapkauskas V. Demokratijos ir teisės raidos šiuolaikinės tendencijos. Teisė ir demokratija. Dee mokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990–2007 m.) Kolektyvinė monografija. Sudarytojas ir mokslinis redaktorius prof. habil. dr. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 44–45.

svyravimo – linkme⁴⁵. Vaisingas bendradarbiavimas, abipusė integracija ir nepalaujamas svyravimas yra naujai besiklostantys reguliaciniai principai, kurie sąveikauja su senaisiais Vakarų civilizacijoje vyravusiais reguliaciniais principais, pavyzdžiui, absoliučiu individo iškelimu virš visuomenės, ideologiniu dualizmu (įvairios priešpriešos), tikėjimo ir valdžios atskyrimo legitimacija, ir transformuoja šių principų socialinę reikšmę. Šiame procese teisė kaip pagrindinė socialinio reguliavimo sistema vis labiau subordinuoja kitas socialinio reguliavimo sistemas, todėl silpnėja jų normatyvinė konkurencija, persitvarko jų vidinis rišlumas.⁴⁶

Naujų reguliacinių principų formavimosi procese keičiasi socialinis teisės vaidmuo⁴⁷: šiuolaikinė visuomenė turi naujai išsąmoninti teisę kaip socialinę instituciją, o ne vien kaip valstybinio valdymo priemonę. Tačiau teisės kaip socialinės institucijos suvokimą riboja įsitvirtinusi ir dar labai gaji teisės kaip valdžios galios įrankio idėja⁴⁸, o šį valdžios institucijos linkusios suabsoliutinti⁴⁹. Valdžios institucijos nebemano, kad teisė veiksminga dėl jos ryšio su tautos papročiais. Teigiama priešingai: teisės veiksmingumas kyla iš politinės jėgos sutelkimo. Moderni teisinė sistema suprantama kaip ypatingas valdžios galios mechanizmų rinkinys, naudojantis racionaliai išplėtotą teisinę doktriną, kurią aiškina ir taiko specializuotos valstybės teisinės įstaigos. Tokios teisinės sistemos kontekste teisės (kaip valstybės įstaigų taikomos normos sprendimams priimti) ir moralės (kaip plačiojoje visuomenėje faktiškai egzistuojančių mąstymo ir elgesio modelių) ryšiai žmonių sąmonėje atrodo silpnėjantys ir galų gale išnykstantys. Įstatymų leidėjams ir eiliniams piliečiams teisė vis labiau virsta grynai techniniu reguliavimu, kuriam dažniausiai trūksta aiškaus moralinio elemento⁵⁰.

Demokratijos raidos sąlygomis teisės gyvybingumas labiau turėtų kilti iš bendruomeniškos organizacijos ir teisės ryšio nei iš valstybės ir įstatymo ryšio. Kitaip tariant, teisė turėtų atsirasti ne tik kaip legitimiško tei-

45 Kavolis V. Samprotavimai apie kultūrų rišlumą. Kultūros barai. 1998, 8-9: 2–3.

46 Šlapkauskas V. Demokratijos ir teisės raidos šiuolaikinės tendencijos. Teisė ir demokratija. Deesokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990-2007 m.). Kolektyvinė monografija. Sudarytojas ir mokslinis redaktorius prof. habil. dr. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 45–46.

47 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Teisės vaidmens silpnėjimas komercializuotoje visuomenėje. Juė risprudencija. 2009, 4 (118): 275–276.

48 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 64.

49 Šlapkauskas V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2006, 4 (82): 84–85.

50 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 66.

sėkūros subjekto valios rezultatas, bet ir kaip socialinio elgesio taisyklės, kurios savaimė susiklosto kintančios socialinės sąveikos erdvėje ir kurias sankcionuoja teisėkūros subjektas. Socialinio elgesio taisyklės įsitvirtina visuomenėje ir socialinėse grupėse ne tik įstatymo, bet ir kitomis teisės formomis – teisingumu, papročiais, precedentais. Bet kai silpnos valstybės teisėkūra ir teisės normų įgyvendinimas padeda plėtoti ne visos visuomenės socialinę integraciją, o vien tenkina kai kurių socialinių grupių ir individų interesus, tai ne tik visuomenėje neprigyja įstatymais numatytos bendro elgesio taisyklės, bet ir žalojama visuomenės teisinė sąmonė. Taip visuomenė atpratinama puoselėti socialinio elgesio kultūrą.⁵¹

4. Teisė kaip socialinio pasitikėjimo institucija. Žmogaus padėtį visuomenėje visada lemia ir reguliuoja joje veikianti teisė. Teisės normose ir jų interpretacijose atsispindi realus asmenybės statusas. Galima sakyti, kad visuomenės požiūris į teisę lemia ir jos požiūrį į asmenybę, apskritai tarpusavio pasitikėjimą. Kai teisės nepaisoma ir jos reikšmė socialinių ryšių sistemoje menka, dažnai pažeidinėjamos ir visuomenės narių teisės. Ir priešingai, kai teisė vertinama, atsiranda tam tikros žmogaus egzistavimo garantijos, kurių laikosi visuomenė. Tuomet plečiasi pasitikėjimas socialine tvarka. Vadinas, galima pagrįstai teigti, kad nuo vyraujančios teisės sampratos priklauso ir asmenybės padėtis šioje visuomenėje.

Kodėl vienose visuomenėse teisė gerbiama ir jos reikalavimams paklūstama labiau nei kitose visuomenėse? Teisė yra socialinės struktūros elementas – socialinė institucija, kurią išreiškia du sandai: socialinė organizacija ir jos puoselėjamų privalomo elgesio taisyklių visuma. Taip pabrėžiamas socialinės organizacijos ir teisės ryšys: teisė yra ne tik nacionalinės kultūros padarinys – bendros socialinio sugyvenimo taisyklės, bet ir veiksnys, nuolatos kreipiantis socialinį sugyvenimą taip, kad išliktų pati nacionalinė bendruomenė.⁵² Visuomenės teisinės kultūros stiprumas lemia jos kaip nacionalinės bendruomenės gyvybingumo laipsnį. „Teisė <...> negali būti visiškai redukuota tik į materialines tos visuomenės, kuri ją sukūrė, sąlygas ar į idėjų bei vertybių sistemą; teisę reikia traktuoti ir kaip savarankišką veiksnį, kaip vieną iš visuomeninės, ekonominės, politinės, moralinės bei religinės raidos priežasčių, o ne tik kaip šios raidos

51 Šlapkauskas V. Demokratijos ir teisės raidos šiuolaikinės tendencijos. Teisė ir demokratija. Deė demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990-2007 m.). Kolektyvinė monografija. Sudarytojas ir mokslinis redaktorius prof. habil. dr. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 46–47.

52 Šlapkauskas V. Globalios rinkos iššūkiai rengiant teisininkus. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2008, 10 (112): 24.

padarini.⁵³ Kitaip tariant, teisės kūrimo ir įgyvendinimo būklė visada daro grįžtamąjį poveikį visuomenei – ją stiprina arba silpnina. Todėl teisės kaip socialinės institucijos visuomenėje yra tik tiek, kiek pati visuomenė puoselėja privalomo socialinio elgesio kultūrą. Bendrų elgesio taisyklių laikymasis organizuotos prievartos sąlygomis neužtikrina visuomenės socialinio elgesio kultūros ilgaamžiškumo, nes ji sunyksta pašalinus prievartos sąlygas. Ilgaamžė socialinio elgesio kultūra formuojasi kaip visuomenės egzistencinio saugumo, tikėjimo bendromis vertybėmis ir socialinio pasitikėjimo išraiška.⁵⁴

Esminis teisės bruožas – elgesio taisyklių laikymosi privalomumas. Dažniausiai dėl šio teisės bruožo kyla ginčai: kas yra teisės normų privalomumo garantas – tik valdžia ar ir valdžia, ir bendruomenė? Šie ginčai vyksta neperžengiant E. Diurkheimo sociologijos suformuluotos socialinės prievartos sampratos ribų. Tačiau žvelgiant plačiau aiškėja, kad teisiųjų taisyklių privalomumas kyla ne vien iš socialinės prievartos grėsmės, ne vien iš abipusės individų naudos, bet ir iš socialinio elgesio numatomumo ir reguliarumo poreikio įgyvendinimo. Visų pirma, tikslus privalomo socialinio elgesio numatomumas ir reguliarumas yra visuomenės egzistencinio saugumo, tikėjimo bendromis vertybėmis ir socialinio pasitikėjimo pagrindas. Dėl to suaugusiųjų karta suinteresuota socialinio elgesio kultūrą perduoti augančiai kartai ją socializuodama. Kitaip tariant, įsitvirtinant privalomo socialinio elgesio reguliarumui klostosi ir stiprėja pati visuomenė – jos socialinė struktūra. Postmodernioje visuomenėje, kai dėl komercializmo poveikio įsitvirtino „instrumentinis protas“ ir pasikeitė demokratijos dvasinis dėmuo, imta „vaizduoti“, kad bendrų elgesio taisyklių laikymasis esą yra prievartinis. Tačiau pirmąsias visuomenės, jos socialinės tvarkos tikslas yra taika ir ją užtikrina individų socialinio elgesio nematomumas bei reguliarumas. Prievarta yra tik viena iš priemonių taikai siekti, kai individai nesilaiko privalomo elgesio taisyklių. Todėl bet kokio dydžio bendruomenės visų pirma puoselėja socialinę kontrolę, kuri apima įvairias individų sudrausminimo priemones. Tačiau komercializmo apimtoje, arba vartotojiškoje, visuomenėje ėmė

53 Berman H. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999, p. 69.

54 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Demokratijos ir teisės raidos šiuolaikinės tendencijos. Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990-2007 m.). Kolektyvinė monografija. Sudarytojas ir mokslinis redaktorius prof. habil. dr. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 47–48.

reikštis socialinės kontrolės nykimo tendencija, kuri yra ypač pavojinga silpnos galios valstybėje.

Taigi teisė yra bet kurios visuomenės puoselėjamų privalomų taisyklių visuma, užtikrinanti ir tautos kaip nacionalinės bendruomenės išlikimą, jos teisingos tvarkos išraiškos ir funkcionavimo būdas. Šiuo bendriausiu teisės apibrėžimu siekiame pabrėžti, kad socialinė tvarka nesutampa su įstatymų numatytais taisyklėmis, o teisė – su įstatymų leidyba. Teisė niekada nebuvo išrasta, o įstatymų leidyba buvo išrasta gana vėlai, palyginti su žmonijos raidos istorija, veikiausiai antikinės Graikijos laikais, o viduramžiais – germanų tautų. Todėl svarbu pabrėžti būtinybę atsikratyti klaidingos ir dar gajos pažiūros, kad pirmiau egzistuoja visuomenė ir tik vėliau jos valdžia sukuria teisę. Ši idėja užgožė tikrąjį visuomenės ir tvarkos, tvarkos ir teisės, teisės ir valdžios santykį. Įsigalėjęs šio santykio aiškinimas valdymo požiūriu ne tik atskiria visuomenę ir valdžią, bet ir verčia visuomenę paklusti, tarnauti valdžiai. Toks aiškinimas prieštarauja demokratinės visuomenės esmei. Tik dėl to, kad individai laikosi tam tikrų bendrų socialinio elgesio taisyklių, žmonių grupė gali gyventi tos tvarkos, kurią vadiname visuomene, sąlygomis⁵⁵. Tai reiškia, kad tvarka yra visuomenės kaip bendruomeninio reiškinių egzistencijos atributas: yra tik tiek visuomenės, kiek jos nariai laikosi socialinės tvarkos, kuri nebūtinai turi kilti ir nekyla vien iš sąmoningos valdžios valios. Kiekvienas individas negali kitaip egzistuoti, kaip nuolatos kurdamas tvarką ir šia veikla prisidedamas kuriant socialinę tvarką⁵⁶.

Kai neužtenka socialinės kontrolės sudrausminti netinkamai besielgiančius individus, visuomenė į pagalbą pasitelkia valstybę. Siekiant išvengti piktnaudžiavimo valstybine prievarta, demokratinė visuomenė iš anksto apibrėžia socialinės prievartos vartojimo teises sąlygas ir jos mastą. Tai reiškia, kad socialinė prievarta gali kilti tik iš specializuotų valstybinės valdžios institucijų, turinčių atitinkamus teisinius įgaliojimus, ir turi būti taikoma sąmoningai. Visų šių sąlygų įgyvendinimas komercializmo apimtoje demokratinėje visuomenėje reikalauja iš atitinkamų valdžios institucijų ir jų pareigūnų atitinkamos kompetencijos, kurios neužtenka silpnėjant valstybės jėgai. Šiuo laikotarpiu Vakarų visuomenėse klostosi problemiškas visuomenės saugumo ir individualios laisvės san-

55 Hayek F. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I t. Taisyklės ir tvarka. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 146.

56 Plačiau žr.: Berger P. L., Luckman Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999.

tykis⁵⁷: tarptautinio terorizmo iššūkiai potencialiai menkina socialinio gyvenimo kokybę, bet visuomenės nariai nenori siaurinti individualios laisvės apimties, o atitinkamos specializuotos valstybės institucijos neturi pakankamai teisinių išteklių visuomenės saugumui užtikrinti. Todėl artimoje ateityje teisės ir socialinio saugumo ryšys neišvengiamai taps dar aktualesnis⁵⁸.

5. Socialinės struktūros ir teisės ryšio stiprinimo galimybės. Socialinės struktūros ir teisės ryšį galima stiprinti tik puoselėjant visuomenės socialinio elgesio kultūrą. Tai vienas svarbiausių tautos lyderių ir jos elito veiklos uždavinių. Šiuolaikinėje visuomenėje dauguma socialinio elgesio taisyklių turi teisinę reikšmę. Tai reiškia, kad vertindami teisinio elgesio kokybę turime vartoti teisinės kultūros sąvoką, kurią suprantame dvejopai: 1) objektiniu požiūriu – tai žmogaus ir visuomenės sukurti veiklos produktai, jos formos ir sistemos, kurių funkcionavimas leidžia kurti, naudoti ir perteikti materialines ir dvasines vertybes; 2) subjektyviu požiūriu – tai žmogaus tobulumo laipsnis, pasiektas kurioje nors mokslo ar veiklos srityje; išprusimas. Kultūros tyrinėtojai dažniausiai pabrėžia objektyvų požiūrį į kultūrą ir bendrosios kultūros neatsiejamą ryšį su socialine organizacija. Vis dėlto kultūra turi būti suprantama ir subjektyviu požiūriu: tai subjekto išlavintų sugebėjimų atpažinti ir naudoti visuomenės sukurtų vertybių ir normų sistemas bei savo elgesį grįsti socialinio elgesio standartais ir normomis lygis.⁵⁹

Labai svarbu pabrėžti šią jungtį, nes galima sukurti aukšto lygio teisinių priemonių sistemą, kuri gali būti neveiksminga vien todėl, kad žmonės nesugeba arba nenori ja naudotis. Todėl demokratinės valstybės turi organizuoti ir plėtoti visuomenės teisinį švietimą, steigti teisinio konsultavimo centrus, galinčius nemokiems klientams teikti nemokamas teises paslaugas.⁶⁰

57 Šlapkauskas V. Socialinės tvarkos raidos globalizacijos sąlygomis problemos. *Jurisprudencija. Mokslo darbai*. 2005, 70 (62): 8–11.

58 Terorizmo pavojus Europoje – realus [žiūrėta 2014 05 16]. <<http://myep.delfi.lt/opinion/terorizmo-pavojus-europoje-realus.d?id=64269408#ixzz2vvo3aj00>>.

59 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Demokratijos ir teisės raidos šiuolaikinės tendencijos. *Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990–2007 m.)*. Kolektyvinė monografija. Sudarytojas ir mokslinis redaktorius prof. habil dr. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, p. 50.

60 Šlapkauskas V. Teisės vaidmens silpnėjimas komercializuotoje visuomenėje. *Jurisprudencija*. 2009, 4 (118): 277.

1.3. Socialinių santykių teisiniai matmenys: teisinė sąmonė, teisinis elgesys ir teisinė kultūra

1. Teisinė sąmonė. Pavieniai individai ir socialinės grupės labai dažnai savaip aiškina teisės esmę, savo teises ir pareigas bei kitų žmonių teises ir pareigas. Tai lemia jų teisinės sąmonės skirtumai, kurie gali būti labai dideli, pavyzdžiui, teisininko ir ne teisininko. Kas yra teisinė sąmonė ir apskritai sąmonė? Sąmonė yra tik žmogui būdinga reakcija į aplinką, pasireiškianti suvokimo, vaizduotės, jausmų sąsaja su sąvokiniu mąstymu, proto veiksmais. Ji yra bendruomeninės (visuomeninės) prigimties⁶¹. Empiriškai aiškinama sąmonė taip: tai nuolat kintanti jutiminių ir protinių vaizdinių visuma; tie vaizdiniai kyla žmogui kaip jos sukauptos patirties rezultatas ir lemia jo veiklą. Kitaip tariant, sąmonė yra žmogaus dvasinis įrankis, kuriuo žmogus siekia pažinti savo gyvenamąją aplinką, kad galėtų prie jos prisitaikyti ir kartu ją pritaikyti prie savo poreikių.

Viena sąmonės formų yra teisinė sąmonė. Teisinė sąmonė – tai objektyviai egzistuojanti vaizdinių, idėjų, teorijų ir emocijų sąryšinga visuma, atspindinti visuomenės, grupių ir individų santykį su teise kaip socialine institucija, santykį su teisės sistema ir jos struktūra, santykį su atskirais įstatymais ir kitais teisinės sistemos elementais. Šis santykis gali būti labai įvairus, pavyzdžiui, pritari teisei kaip socialinei institucijai ir tuo pačiu metu nepritari atskiriems teisinės sistemos elementams.

Teisinė psichologija. Teisinę sąmonę sudaro teisinė psichologija ir teisinė ideologija. Teisinė psichologija – tai jausminiai žmonių išgyvenimai, kuriuos jie patiria susidurdami su įvairių socialinių struktūrų teisėkūros ir teisės įgyvendinimo veikla, vertindami, koku mastu atsižvelgiama į jų asmeninius interesus. Jos turinį sudaro jausmai, pavyzdžiui, teisingumo jausena, emocijos, nuotaikos, įpročiai ir stereotipai, kuriuos sukelia pasitikėjimas arba nepasitikėjimas valstybinėmis ir nevyriausybinėmis institucijomis, teismų vykdomu teisingumu, nepakantumas savo teisių pažeidimams, įsitikinimas gerbti arba negerbti konkrečius įstatymus, ryžtas ginti savo teises ir kita⁶². Teisinė psichologija – tai gaivališkas, neorganizuotas, nesusistemintas teisinės sąmonės sluoksnius, pasireiš-

61 Plačiau žr.: Šuicas A. Sveikas protas ir žmogaus veikla. Problemos.1987, 37: 100–117; Gadamer H. G. Truth and method. New York, 1975, p. 402; Hoffner G. The human situation. Notre Dame, 1989, p. 25.

62 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 216.

kiantis bet kurio žmogaus arba socialinės grupės psichologinėmis reakcijomis į valstybės ir teisės reiškinius.

Teisinė psichologija yra labiausiai paplitusi teisės ir tiesinės praktikos suvokimo forma, kai vyrauja jausmų sąsaja su sąvokiniu mąstymu. Būtent psichologinėmis reakcijomis įgyvendinami pagrindiniai teisės pradai – demokratiškumas, humanizmas, lygiateisiškumas ir kiti teisės principai, kaip perteikiantys žmogiškuosius jausmus ir vertinimus. Teisinė psichologija dalyvauja kuriant ir palaikant įvairius teisinio mąstymo stereotipus – pradedant teisės samprata ir baigiant mąstymo įgūdžiais, kurie gali skatinti ir teisėtą, ir neteisėtą elgesį.

Teisinė psichologija yra pamatinis veiksnys arba emocinė paskata: a) kurti ir įgyvendinti tam tikros vertybinės orientacijos teisinę ideologiją; b) siūlyti ir priimti atitinkamus įstatymus; c) ryžtingai ginti savo pažeistas teises; d) stichiškai priešintis vienu ar kitu įstatymų įgyvendinimui; e) organizuotai stiprinti pašlijusią teisėtvarką ir kovoti su nedemokratiška teisėtvarka. Apskritai teisinė psichologija yra veiksnys, kuris dažnai lemia galiojančios teisės veiksmingumą, teisiųjų ir kitokių reformų sėkmę.

Teisinė ideologija yra kitas teisinės sąmonės struktūros elementas: tai sistema teisiųjų idėjų, teorijų ir požiūrių, kuriais besivadovaujantys žmonės atpažįsta galiojančią teisę ir vertina teisinę tikrovę bei išreiškia pageidaujamą teisę. Jos turinį sudaro teisinės idėjos, požiūriai, teorijos ir mokymai. Teisinė ideologija pagrindžia socialinių interesų pavertimo teise tikslingumą. Palyginti su teisine psichologija, kuri laikoma pirmine ir labiau stichiška teisinės sąmonės dalimi, teisinė ideologija yra kryptingas mokslinis apmąstymas teisės, glaudžiai susijusios su kitais žmogaus kūrybos (kultūros) reiškiniais – ekonomika, politika, visuomenės socialine struktūra ir pan. Joje atsispindi įsisąmoninti įvairių socialinių grupių interesai, grindžiama jų pretenzija tapti teisine tvarka, tokio tapsmo priemonės. „Šiuolaikinė teisinė ideologija, – rašo Vaišvila, – siekia sumodeliuoti tokią socialinę tvarką, kuri būtų atvira įvairių socialinių grupių interesams ir kurioje kompromiso pagrindu dalyvautų įvairių socialinių grupių interesai.“⁶³

Teisinė ideologija yra pranašesnė už teisinę psichologiją teisės pažinimo laipsniu ir pobūdžiu. Teisinė psichologija fiksuoja labiau išorinius, paviršinius – su kasdiene patirtimi susijusius teisinius reiškinius, o teisinė ideologija siekia atskleisti teisės esmę, pateikti jos prigimties ir socialinės prasmės sampratą kaip kultūrinių istorinių žinių sistemą.

63 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 217.

Teisinė ideologija yra tokia teisinių žinių konceptuali sistema, kurią gali suvokti ir perimti ne tik specialistai, bet ir dauguma visuomenės narių ir kuri formuoja gyvenimo prasmę, padeda orientuotis sudėtingame ir prieštaringame pasaulyje. Visuomenės lygiu teisinė ideologija – tai visuomenės teisinės sąmonės lygio rodiklis, apimantis svarbiausių kultūrinių ir teisinių vertybių sistemą.

Teisinės sąmonės funkcijos. Teisinė sąmonė atlieka visuomeninių santykių pažintinę, vertinamąją ir reguliacinę funkcijas. Norint visuomeninius santykius reguliuoti, prieš tai reikia juos pažinti ir įvertinti. Teisinės sąmonės pažintinė funkcija – tai socialinio gyvenimo pažinimas, vykstantis suvokiant ir apmąstant teisinius reiškinius. Tokio pažinimo uždaviniai kasdienėje praktikoje susiję su gyvenimo įvykių, veiksmų, būsenų ir požymių ryšio su teisine tikrove nustatymu. Šio pažinimo subjektu gali būti bet kuris teisės subjektas, pavyzdžiui, ir teisėkūros subjektai, ir piliečiai: siekdami teisiškai sureguliuoti kuriuos nors visuomeninius santykius, jie vadovaujasi savitu teisės, teisėtumo, privalomo elgesio supratimu.

Vertinamoji teisinės sąmonės funkcija yra konkrečių gyvenimo aplinkybių įvertinimas kaip teisiškai reikšmingų. Teisinis įvertinimas – tai teisės subjektų veikla, kuria siekiama nustatyti skirtingų gyvenimo aplinkybių socialinę ir teisinę kvalifikaciją. Tai atsakinga veikla, nes, norint teisingai įvertinti konkretų elgesį veikiančios teisės požiūriu, reikia būti gana aukšto teisinės sąmonės lygio.

Teisinės sąmonės reguliacinė funkcija – tai įsivaizdavimas, kaip turi būti sureguliuotas vienas arba kitas socialinis santykis arba jų visuma, ir sureguliovimo padarinių supratimas. Reguliacinė funkcija įgyvendinama per motyvų, vertybinių orientacijų ir teisinių nuostatų sistemą, kurios elementai vienokiu arba kitokiu laipsniu „dalyvauja“ teisės socialinio veikimo mechanizme. Pavyzdžiui, informacija apie teisės normas sukelia teisės subjektų psichologinių reakcijų kompleksą: jausmus, emocijas, išgyvenimus, su kuriais susijęs skatinančių arba slopinančių konkretaus elgesio motyvų atsiradimas. Šiuo atveju teisinė sąmonė pasireiškia teisinės psichologijos forma kaip konkretaus elgesio motyvas.

Teisinės sąmonės rūšys. Teisinė sąmonė skirstoma į rūšis remiantis dviem kriterijais: 1) subjektų atžvilgiu; 2) asmenų teisinio išmanymo (kompetencijos) laipsniu. Subjektų atžvilgiu išskiriama individo, grupės ir visuomenės teisinė sąmonė. Kiekvienas individas, kaip visuomenės narys, turi teisinę sąmonę – savitą galiojančios ir veikiančios teisės supratimą bei savo požiūrį į pageidaujamą teisę. Individo teisinę sąmonę

formuoja įvairūs veiksniai: 1) žinios apie teisę, įgytos šeimoje, mokykloje, darbovietėje, savišvietos būdu, iš draugų ir pažįstamų asmenų pasakojimų, žiniasklaidos priemonių; 2) teisinių santykių praktinė patirtis; 3) emocinis teisingumo išgyvenimas, kylantis iš teisinių santykių praktinės patirties. Individo teisinė sąmonė – tai asmenybės aktyvumo formavimosi ir skatinimo naudotis teisėmis ir atlikti pareigas veiksnys.

Individo teisinė sąmonė yra grupės ir visuomenės teisinės sąmonės egzistavimo prielaida. Grupės sąmonė grindžiama bendra grupės individų psichika, kurią sudaro grupės nariams būdingi poreikiai, vaizdiniai, mintys, jausmai, tarpusavio santykiai ir kiti psichiniai reiškiniai. Teisinė grupės sąmonė – tai kokios nors socialinės grupės narių apibendrintas požiūris į galiojančią arba pageidaujamą teisę. Ji visada diferencijuota, nes yra daug skirtingų grupių. Visuomenės teisinė sąmonė – tai visuomenės narių daugumos apibendrintas galiojančios arba pageidaujamos teisės supratimas. Ji nustatoma referendumais, rinkimais ir socialiniais tyrimais. Šiuolaikinės visuomenės teisinę sąmonę labiausiai formuoja žiniasklaidos priemonės, teisinių santykių praktinė patirtis ir teisėtvarkos būklės raida.

Asmenų turimo teisinio išmanymo laipsnio požiūriu išskiriamos trys teisinės sąmonės rūšys: paprastoji (kasdienė), profesionalioji ir mokslinė. Paprastoji, arba kasdienė, teisinė sąmonė – tai stichiškai susiformavęs teisės ir teisėtumo supratimas, kuriame vyrauja teisinė psichologija. Dabarties gyvenimo procesuose susiklosto skirtinga žmonių teisinė patirtis. Todėl paprastoji teisinė sąmonė nėra vientisa. Ji būdinga daugeliui teisinio išsilavinimo neturinčių individų. Profesionalioji teisinė sąmonė – tai teisininko ugdymo ir teisinės praktikos procese susiklosčiusi teisininkų sąvokų, vaizdinių, idėjų, įsitikinimų, tradicijų, stereotipų sistema. Ji yra gana vientisa. Dėl to profesionalioji teisinė sąmonė yra svarbiausias dvasinis įrankis teisės normoms įgyvendinti ir teisinės praktikos demokratiniam bei humanistiniam pobūdžiui laiduoti. Profesionalioji teisinė sąmonė nėra duotybė – jai būdingi iškraipymai ir deformacijos („kaltinamasis“ arba „išteisinamasis“ nukrypimas, biurokratizmas, abejingumas žmogiškajai nelaimei ir t. t.)⁶⁴.

Mokslinė teisinė sąmonė – idėjos, sampratos, požiūriai, atskleidžiantys susistemintą ir teorinį teisės supratimą. Pageidautina, kad šiuolaikinė teisėkūra vis dažniau būtų grindžiama moksline teisine sąmone. Šios sąmonės skleidėjai dažniausiai yra teisės mokslininkai.

64 Теория государства и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 1999, с. 565.

Teisės sociologija nagrinėja visas teisinės sąmonės rūšis, bet daugiausia dėmesio skiria labiausiai paplitusioms teisinės sąmonės rūšims – paprastajai teisei sąmonei ir profesionaliajai. Pavyzdžiui, teisininkų profesionaliąją sąmonę formuoja ne tik teisinė praktika, bet ir teisės mokslas (ideologija), kuris jų teisinę sąmonę pažymi teisės mokslo šakų specifika.

Svarbiausi teisinės sąmonės modelio komponentai yra šie⁶⁵:

- žinios apie teisę kaip visuomeninių santykių reguliatorių;
- žmogaus teisių ir laisvių, teisinės atsakomybės bei teisės reguliuojamos veiklos rūšių supratimas;
- požiūris į teisinius reiškinius: į teisės sistemą, konkrečių teisės normų reikalavimus, teisingumo institucijas ir jų veiklą;
- savo teisinio statuso, veikiančių įstatymų ir socialinio aktyvumo galimybių teisinis vertinimas.

2. Teisinis elgesys. Individų teisinė sąmonė išikūnija jų teisiniame elgesyje. Elgesys yra subjekto veikimo ir gyvenimo būdas, kurį reglamentuoja įvairios socialinės normos. Teisinė sąmonė daro įtaką asmenybės poelgiams, kreipia jos veiksmus teisine arba neteisine vaga. Teisinė sąmonė ir teisinis elgesys nėra tapatūs. Žmonių veiksmai rodo įvairius jų santykius su teisės normų reikalavimais: galima išmanyti teisės normas ir savo poelgio padarinius, bet veikti priešingai, nei reikalauja teisės normos (pvz., kai teisės subjekto sąmoningai padaryta veika teikia jam akivaizdžiai daugiau naudos, nei jis patiria kentėjimų, kylančių iš su šios veikos padariniais susijusios didžiausios teisinės atsakomybės); galima nepritarti objektinės teisės normoms, bet jų laikytis (tai gali nulemti, pvz., padarumas arba sankcijos baimė); galima menkai įsivaizduoti teisę ir įstatymus, bet veikti pagal teisinį jausmą, susiformavusį auklėjimo procese; galima sąmoningai laikytis teisės normų ir savo teisinės žinias naudoti savo teisėms ir laisvėms įgyvendinti. Taigi iš žmonių elgesio galima spręsti: 1) apie teisės, kaip santykių reguliatoriaus, perėmimo lygį, 2) apie objektinės teisės normų laikymąsi ir vykdymą, 3) apie asmenybės, kaip teisės subjekto, naudojimąsi jai suteiktomis teisinėmis galimybėmis.

Teisinis elgesys – tai subjekto valingas socialinis elgesys, kuris vertinamas pagal veikiančios teisės normas ir neatitikimo atveju užtraukia jam teisinę atsakomybę. Taigi teisinis elgesys yra sudėtinga sąvoka, nes: 1) teisinio elgesio sąvoka glaudžiai susijusi su norminio elgesio sąvoka, bet jos nesutampa. Egzistuoja daug norminio elgesio pavyzdžių, susijusių

65 Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Норма, 2000, с. 155–156.

ne su teisės sritimi, o su kitomis socialinių (moralinių, religinių, esteti-
nių) normų sritimis. Tai reiškia, kad nuolatos vyksta socialinių neteisinių
ir teisinių elgesio modelių konkurencija ir kyla pagrįstų abejonų teisės
normų funkcionalumu; 2) teisinis elgesys yra tiesiogiai susijęs su teisine
atsakomybe.

Teisėtas elgesys. Pagal teisės normą teisinis elgesys skirstomas į dvi
priešingas elgesio rūšis: teisėtą ir neteisėtą elgesį. Teisėtas elgesys – tai
socialinis elgesys, atitinkantis visuomenėje egzistuojančias teisės normas.
Jis skirstomas į tris elgesio rūšis: 1) asmenybės vidinių įsitikinimų nulemtas
teisėtas elgesys: asmenybės elgesys atitinka teisės normas, nes ji yra
įsitikinusi teisės normų būtinybe ir jų racionalumu; 2) aplinkybių nulemtas
teisėtas elgesys: konkrečioje gyvenimo situacijoje asmenybės elgesys
atitinka teisės normas, nes tokį jos elgesį nulemia naudos siekimas arba
bausmės vengimas, o ne vidiniai įsitikinimai; 3) įstatymui paklustantis
elgesys: asmenybė paklūsta teisės normų reikalavimams, nors jie ir neat-
itinka jos interesų.

Neteisėtas elgesys – tai socialinis elgesys, kuris prieštarauja vei-
kiančios teisės normoms. Jis skirstomas į dvi elgesio rūšis: 1) asmenybės
vidinių įsitikinimų nulemtas neteisėtas elgesys, kai asmenybė sąmonin-
gai padaro teisės normoms priešingą veiką; tyčia neatlieka savo teisinių
pareigų; 2) aplinkybių nulemtas neteisėtas elgesys, kai teisės pažeidimas
padarytas visiškai netyčia, nepalankiai susiklosčius aplinkybėms arba dėl
afekto poveikio.

Teisinio elgesio požymiai. Teisinio elgesio – ir teisėto, ir neteisėto –
pagrindinis požymis yra jo ryšys su teisės normomis: įpareigojamosiomis,
draudžiamosiomis ir įgaliojamosiomis. Be ryšio su teisės normomis
nėra ir teisinio elgesio. Teisėto elgesio galimybę arba teisę atlikti pozity-
vius veiksmus subjektams suteikia įgaliojančiosios teisės normos, o drau-
džiamosios teisės normos draudžia neteisėtą elgesį.

Nors abi teisinio elgesio rūšys yra priešingos, bet jas sieja bendri po-
žymiai:

1. Teisinio elgesio socialinis reikšmingumas. Teisinis yra toks sub-
jekto elgesys, kuris paveikia socialinių ekonominių, politinių, pilietinių
santykių visuomenėje būklę, elgesio subjekto statuso ar jo interesų įgy-
vendinimo būvį.

2. Teisinio elgesio sąmoningumas. Teisiniu elgesiu galima vadinti
tik suaugusio veiksnaus žmogaus sąmoningą elgesį. Tai reiškia, kad
teisinio elgesio kategorija neapima poelgių, kuriuos padaro, pavyzdžiui,

neveiksnius asmuo. Elgesio sąmoningumas apima ne tik aktualius, bet ir potencialius sugebėjimus suvokti savo veiksmus.

3. Teisinio elgesio ryšys su teisės normomis, kurios įtvirtintos teisės normų aktuose. Šio ryšio pagrindu išskiriamos dvi pagrindinės teisinio elgesio rūšys – teisėtas ir neteisėtas elgesys.

4. Teisinių subjektų elgesį tiesiogiai kontroliuoja valstybė, kuriai atstovauja teisėsaugos institucijos. Specialūs kontrolės įgyvendinimo mechanizmai sukuria teisėto elgesio teisinio laidavimo ir teisinės atsakomybės už neteisėtą elgesį neišvengiamumo pagrindą. Dėl kontrolės sistemos poveikio teisinis elgesys nėra tik piliečių asmeninis reikalas: valstybė aktyviai dalyvauja šioje jų gyvenimo srityje. Valstybė ne tik užtikrina teisėto elgesio įgyvendinimo socialines, ekonomines, teisines, organizacines ir kitokias garantijas, bet ir numato neigiamus teisinius padarinius neteisėto elgesio subjektui.

Teisinis elgesys yra dvipusis arba suprantamas dvejopai – objektiniu ir subjektiniu požiūriu. Objektiniu požiūriu teisinis elgesys – tai subjekto elgesio ir teisės normų atitikimas arba neatitikimas. Subjektiniu požiūriu teisinis elgesys – tai subjekto savo veiksmų ir motyvų įsisaugojimo laipsnis ir pobūdis. Asmenybės elgesį, veiksmus ir apskritai veiklą skatina motyvacija, kurią sukelia įvairūs motyvai. Tam tikri asmenybės poreikiai, vertybinės orientacijos ir nuostatos, interesai ir tikslai sudaro jo elgesio bet kurioje socialinio gyvenimo srityje, įskaitant ir teisinį, motyvacinį mechanizmą. Išoriškai panašius teisinius žmonių veiksmus, poelgius gali sukelti skirtingi motyvai. Giliausios asmenybės elgesio vidinės paskatos yra jos poreikiai ir interesai. Teisinius veiksmus padarome siekdami išreikšti arba apsaugoti savus, grupinius, visuomeninius arba trečiųjų asmenų interesus.

3. Teisinė kultūra. Vertinant teisinio elgesio kokybę, vartojama teisinės kultūros sąvoka. Kultūra suprantama dvejopai: 1) objektiniu požiūriu – tai žmogaus ir visuomenės sukurti veiklos produktai, jos formos bei sistemos, kurių funkcionavimas leidžia kurti, naudoti ir perteikti materialines ir dvasines vertybes; 2) subjektiniu požiūriu – tai žmogaus pasiektas tobulumo laipsnis, pasiektas kurioje nors mokslo ar veiklos srityje; išprusimas.

Kultūra yra itin sudėtingas socialinis reiškiny, todėl iki šiol nėra vienareikšmio jos apibrėžimo. Kultūros tyrinėtojai dažniausiai pabrėžia objekcinį požiūrį į kultūrą ir bendrosios kultūros neatsiejamą ryšį su socialine organizacija. Vis dėlto kultūra turi būti suprantama ir subjektiniu

požiūriu: tai subjekto išlavintų sugebėjimų atpažinti ir naudoti visuomenės sukurtų vertybių ir normų sistemas bei savo elgesį grįsti elgesio standartais ir normomis lygis. Todėl nagrinėjant kultūrą labai svarbu pabrėžti abu požiūrius, nes gali būti didelis jų atotrūkis: gali būti aukšta profesionalioji kultūra ir žema apskritai visuomenės bendroji kultūra. Tai gali neigiamai paveikti tolesnę visuomenės pažangos raidą, ypač visuomenės teisinės kultūros srityje.

Objektinė ir subjektinė teisinė kultūra. Objektinė teisinė kultūra – tai visuomenės sukurtų teisinių priemonių ir procedūrų, skirtų norminti, socializuoti savo narių elgesį, visuma. „Į jos apimtį, – rašo A. Vaišvila, – patenka visa teisinė sistema: teisinės idėjos (doktrina), teisėkūros procedūros, teisės normos, teisinė santykių apdorojimo technika, teisės sistema, teisiniai santykiai, taip pat valstybė su savo teisėkūros ir teisės saugos institucijomis bei jų funkcijomis, ir patenka tik todėl, kad tai yra žmonių kūriniai, skirti sukultūrinti tų pačių žmonių tarpusavio santykius, daryti juos tinkamus garantuoti kiekvieno asmens saugumą ir gerovę. <... > Bet visos šios teisinės priemonės savaime neveikia. Kad jos realiai socializuotų žmonių elgesį, jas reikia sujungti su konkreto žmogaus, kuriančio tą sistemą ir ja besinaudojančio, sąmone. Tada sakome, kad teisinė kultūra įgyja subjektinę prasmę, nes teisinė sistema virsta konkreto asmens teisių saugos ir įgyvendinimo priemonių sistema, kadangi tik šios gynybos atžvilgiu išryškėja visi teisinių priemonių privalumai ir trūkumai.“⁶⁶

Subjektinė teisinė kultūra – tai asmenybės teisinės socializacijos, jos sugebėjimų tinkamai remtis teisinėmis priemonėmis ir procedūromis bei dalyvauti jų kūrime lygis. Asmenybė nėra vien teisinių priemonių ir procedūrų vartotojas. Teisinės priemonės ir procedūros gali neveikti ir dėl jų neatitikties visuomenės narių vertybėms (pvz., teisingumo jausenai) bei socialiniams lūkesčiams ar interesams, ir dėl menkos subjektinės teisinės kultūros. Dažniausiai abu šie veiksniai veikia kartu. Todėl labai svarbu pabrėžti objektinės teisinės kultūros ir subjektinės teisinės kultūros jungtį, nes galima sukurti tariamai aukšto lygio teisinių priemonių ir procedūrų sistemą, kuri gali būti praktiškai neveiksminga vien todėl, kad neatitinka daugumos visuomenės narių vertybių, kad dėl įvairių priežasčių žmonės nenori ar / ir nesugeba ja remtis.

Teisės sociologija pabrėžia teisinės kultūros turiningąjį supratimą, kuris integruoja abu požiūrius – objektinį ir subjektinį – į teisinę kultūrą.

66 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 457–458.

Teisinė kultūra – tai įgyvendintų ir idealių teisinių priemonių sistema, kuria apibūdiname visuomenės narių sugyvenimo ir socialinės tvarkos palaikymo lygį (kokybę). Teisinė kultūra išikūnija piliečių ir socialinių grupių teisine sąmone ir teisiniu elgesiu. Tiesiogiai teisinė kultūra nesutampa nei su teisine sąmone, nei su teisiniu elgesiu, nei su jais abejais, nes yra jų pagrindu pasiekta visuomenės narių sugyvenimo ir socialinės tvarkos palaikymo kokybė.

Labai svarbu pabrėžti sociologinį požiūrį: norint apibūdinti kurio nors socialinio subjekto teisinę kultūrą, neužtenka išmanyti teisinius imperatyvus, nes teisinė kultūra apima ir visuomenės (socialinės grupės) teisingumo jauseną, ir socialinius lūkesčius, ir teisinių imperatyvų išmanymą, ir reikalavimą veikti pagal šį išmanymą, ir patį veikimą bei jo kokybę. Galima gerai išmanyti teisės paliepimus ir jų įgyvendinimo procedūras bei reikšmę, bet jais nesivadovauti. Taigi socialinio subjekto teisei kultūrai apibrėžti neužtenka vien jo teisinės sąmonės. Būtina pabrėžti ir teisinio elgesio, kuriame vienaip arba kitaip išikūnija socialinio subjekto teisinė sąmonė, lygį (kokybę). Teisės subjektų teisinis elgesys yra teisinės kultūros struktūrinis elementas, išreiškiantis normų ir vertybių atitikimo laipsnį, pasiektą teisės socialinio veiksmingumo laipsnį.

Visuomenės teisinė kultūra turi grįžtamąjį poveikį subjektų teisei sąmonei ir teisiniam elgesiui. Kasdienybėje teisinė kultūra žmogaus teisinį elgesį nulemia netiesiogiai. Visuomenėje egzistuojančių teisingo ir teisėto elgesio žinių ir sampratų pagrindu teisinė kultūra formuoja legitiminius ir visuotinai pripažįstamus elgesio modelius bei požiūrį į pozityvistinę teisę, kuri reguliuoja socialinių subjektų veiklą. Teisinės kultūros ir teisinio elgesio ryšį lemia jų abiejų funkcinis kryptingumas palaikyti visuomenės narių tarpusavio santykių, savitarpio supratimų ir sąveikų tinklą taip, kad būtų užtikrinta socialinė tvarka ir saugumas.

Teisinė kultūra išikūnija ir teisėtą, ir neteisėtą elgesiu. Nuo teisės normų nukrypstantis elgesys būna ne visada piktavališkas, nes neretai jį lemia menkas teisinis informuotumas, socialinis naivumas ir veiklos nekompetentingumas. Teisėtas individo elgesys grindžiamas savo teisių žinojimu, sugebėjimu jas apginti, mokėjimu reikšti savo teisėtas pretenzijas. Šias labai svarbias individo savybes išugdo visuomenė nuolatinių socialinių sąveikų kontekste. Tai reiškia, kad jų raida priklauso ne tik nuo paties individo, bet ir nuo visuomenės, kurioje individas gyvena, teisinės sąmonės ir teisinės kultūros lygio, socialinių santykių pobūdžio.

1.4. Pilietinės visuomenės sampratos ir jų konkurencija

1. Vakarietiška pilietinės visuomenės samprata. Pilietinę visuomenę sudaro visos savanoriškos organizacijos. Tai šeima, Bažnyčios, profesinės, žmogaus teisių gynimo, sporto ir laisvalaikio bei kitos bendrijos. Visos savanoriškos organizacijos atsiranda ir veikia vadovaudamosi laisvės samprata: arba siekdamos laisvės „nuo ko nors“, arba teikdamos laisvę „kam nors“. Pilietinės visuomenės teorija aiškina, kad laisvės būseną yra tokia, kai žmonėms taikomi teisingi apribojimai, ir kad kiekvieno jų būklę gali pagerinti tik žmonių vienijimasis į sąjungas⁶⁷. Šiuolaikinė pilietinė visuomenė yra visuma skirtingų nevyriausybinų institucijų, ganėtinais stiprių, kad būtų atsvara valstybei ir jos netrukdoma atliktų taikdario ir arbitro vaidmenį tarp pagrindinių interesų grupių bei neleistų jai (valstybei) dominuoti visuomenėje ir ją atomizuoti⁶⁸. Ši tradicinė angliška ir amerikietiška pilietinės visuomenės samprata, kurios ištakos glūdi škotų švietėjų mąstyme, kaip tik pabrėžia socialiai aktyvių individų savanoriškų organizacijų veiksmingą valdžios ir pačios visuomenės darinių socialinės kontrolės funkciją. Viena vertus, pilietinės visuomenės samprata pabrėžia būtinybę visuomenės nariams aktyviai jungtis į savanoriškas organizacijas kovojant dėl savo prigimtinių teisių įgyvendinimo ir tuo remiantis kontroliuoti valstybės galias, bet, kita vertus, didėjantis ir didelis visuomenės organizuotumas yra jos socialinio kapitalo šaltinis, ribojantis socialinės anarchijos ir anomijos sklaidos galimybes.

Vakarietiška pilietinės visuomenės samprata – tai visuomenės ir valdžios „socialinė sutartis“, kuri įteisina tautos optimistinės raidos galimybes. Ji formavosi kaip ilgalaikio istorinio proceso, apimančio įvairius religinių ir miesto bendruomenių steigimosi, gynimosi nuo valdžios prievartos ir savarankiškos raidos aspektus, teorinio permąstymo padarinys. Ši tradicija visuomenę suvokia kaip susireguliuojančią sritį, svarbiausią individo teisių ir laisvių saugyklą bei derinį, kurį privalu saugoti nuo valstybės kėsšinimosi. Jos idėja yra civilizacijos vaisius, nes tai, ką Tocqueville'is vadino mokėjimu vienyti sąjungas, yra šiuolaikinės praktikos laimėjimas: žmonės bendradarbiauja su kitais jiems nepažįstamais žmonėmis, norėdami pasiekti savo tikslus⁶⁹. Taigi esminiai vakarietiškos pilietinės visuomenės sampratos bruožai – individų iniciatyva, jų aktyvus

67 Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003, p. 11–12.

68 Гелнер Э. История свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва: AdMarginem, 1995, с. 15.

69 Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003, p. 11.

vienijimasis į bendrijas (sąjungas, asociacijas ir t. t.), asmeninės ir socialinės atsakomybės prisiėmimas.

2. Pohėgelinė pilietinės visuomenės samprata. Tačiau, be jos, egzistuoja ir kita – priešinga pilietinės visuomenės plėtojimo kryptis, kurią Adomas Seligmanas apibrėžė kaip pohėgelinę arba marksistinę⁷⁰. Ji pabrėžia pilietinėje visuomenėje glūdinčius viešumo ir privatumo, visuotinių ir dalinių interesų prieštaravimus ir jų sprendimą politinės valstybės srityje. Taigi ne pilietinė visuomenė, o valstybė iškeliamą kaip konfliktinių socialinių santykių arbitras. Atitinkamai pabrėžiama ne iš visuomenės, o iš valstybės kylanti socialinė kontrolės funkcija. Kaip tik ši tradicija iki mūsų dienų daro įtaką socialinės minties istorijai ir ji yra radikaliai permąstoma šiuolaikinėje Vidurio Rytų Europoje. Šios tradicijos esmė – nacionalinės valstybės ir tautos suaugimas. Todėl šiuolaikinės Vidurio Rytų Europos visuomenės yra draskomos vidinio – tarnavimo valstybei ir jos kontroliavimo funkcijų prieštaravimo. Mūsų visuomenė irgi yra šios tradicijos apimta, nes tai lemia ir istorinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kūrimo pasiekimų istorinė atmintis, ir dėl valstybingumo praradimo bei jo atkūrimo patirtos tautos socialinio orumo traumos, giliai įsirėžusios jos mentalitete. Valstybės atkūrimas visada buvo siejamas su kunigaikščių ir šviesuomenės (pvz., didieji aušrininkai, varpininkai, knygnešiai) herojišku tarnavimu ir pasiaukojimu tautai. Dauguma XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvos šviesuomenės narių sąmoningai savo likimus susiejo su nacionalinės valstybės kūrimu ir jai tarnavimu. Taigi esminiai Vidurio Rytų Europos pilietinės visuomenės sampratos bruožai – asmenybių iniciatyva, jų aktyvus vienijimasis į elito grupes ir socialinės atsakomybės už tautos raidos problemų sprendimus prisiėmimas. Deja, elito grupės niekada negali prilygti visai visuomenei ir visada yra pavojaus, kad jos įtrauks pasyvios visuomenės narius į savo privačių interesų įgyvendinimo procesus.

Tautos tikėjimas šviesuomene ypač atgimė Sąjūdžio metais. Todėl ir dabar dalis mūsų visuomenės narių nori tikėti, kad valdžioje esančios elito grupės tarnauja tautai, o ne vien tik siekia patenkinti savo asmeninius ir grupinius interesus. Tuo galime paaiškinti buvusią Lietuvoje demokratiinių rinkimų švytuoklę ir padidėjusį nusivylimą demokratija. Ar valdžioje esančios Lietuvos elito grupės stengiasi kurti ir stiprinti Lietuvos pilietinę visuomenę? Seniai žinome neigiamą atsakymą, bet dėl to padėtis

70 Seligman A. B. Pilietinės visuomenės idėja. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004, p. 24.

negerėja. Todėl neatsitiktinai 2007 m. pranešime Valdas Adamkus pabrėžė, kad „demokratija neįmanoma be tokių paprastų, tačiau pamatinių dalykų, kaip tikėjimas idealais ir vertybėmis, pasitikėjimu bendrapiliečiais ir valstybės institucijomis, bendros pastangos kurti mūsų valstybę. Kai viešojoje erdvėje nelieka vietos vertybėms, idėjoms ir jų sklaidai, išgali visų nepasitikėjimas visais. Tokioje skandalų, gandų, vienas kito ir savo šalies juodinimo aplinkoje labai sunku kurti piliečių valstybę ir plėtoti demokratinę politiką“⁷¹.

3. Pilietinė visuomenė – sampratų sankirta. Lietuvos elitas sąmoningai ar pasąmoningai skleidžia dvi prieštaringas vertybes – visuomenės tarnavimą valstybei ir valstybės kontrolę, t. y. kurti piliečių valstybę rinkos sąlygomis, kai nėra vakarietiškos pilietinės visuomenės, o elito grupės nenori tarnauti tautai. Šis prieštaravimas sukuria palankias sąlygas skleistis biurokratijai, kuri, kurdama demokratinių procedūrų perteklių, sėkmingai siaurina ir net panaikina asmeninę teisinę atsakomybę ir valdžią paverčia verslu. Paprasčiau tariant, kai nėra vakarietiškai suprantamos pilietinės visuomenės, rinka tampa ne piliečių bendradarbiavimo ir konkuravimo arena, o negailestingo karo ir aukų vieta. Tokį karą galėtų sušvelninti teisė, jeigu elito grupės ir kiti visuomenės nariai aktyviai ja grįžtų savo subjektyvią elgesį, ir teisingumo vykdymo institucijos, jeigu jos nepriekaištingai tarnautų tautai. Tačiau mes matome priešingą reiškinį – išplitusį teisinį nihilizmą, todėl nagrinėdami Lietuvos pilietinės visuomenės būklę dėmesį turime kreipti ne vien į subjektyvias socialines prasmes, bet ir į objektyvias, ypač rinkos pabrėžiamas socialines sąlygas, reikalingas formuoti vakarietiškos sampratos pilietinei visuomenei. Tokių objektyvių socialinių sąlygų minimumą išreiškia žmogaus teisių ir socialinių garantijų, atitinkančių iš rinkos santykių kylančią riziką, įgyvendinimas. Būtent žmogaus teisių ir rinkos keliamos rizikos amortizavimo socialinių garantijų įgyvendinimas yra pilietinės visuomenės funkcijų išvyravimo esminis pagrindas, bet nepakankamas. Įgyvendinti šį pagrindą turi aktyviai siekti tautos elito grupės, pabrėždamos socialinę atsakomybę tautai ir vengdamos dvejopą elgesio standartų.

Vakarietiška pilietinės visuomenės sąvoka neatsiejama nuo visuomenės narių laisvės ir atsakomybės ryšio idėjos. Tačiau Lietuvos visuomenėje plačiai kultivuojamas klaidingas požiūris, kad individas gali būti absoliučiai laisvas ir kad laisvė yra suvaržymų nebuvimas. Tai visiška iliuzija,

71 Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus metinis (2007 m.) pranešimas [žiūrėta 2008-05-15]. <www.lrp.lt>.

nes priešingu atveju Europoje nebūtų susiformavę laisvų žmonių miestai. Šios iliuzijos – laisvės nuo teisingos socialinės tvarkos kūrimo ir puoselėjimo propagavimas – yra laisvų piliečių visuomenės nuodas. Laisvų žmonių visuomenė įmanoma tik tada, kai visiems visuomenės nariams taikomi teisingi apribojimai ir kai kiekvienas jų savo būklę gali pagerinti tik savanoriškai stodamas į sąjungas. Žmonių vienijimasis į sąjungas ir jų bendrų interesų įgyvendinimas iki rinkos liberalizmo ideologijos įsiviešpatavimo savaimiškai suponavo atitinkamas pilietinės visuomenės veikimo kryptis – funkcijas, kurių svarbiausios yra šios: socialinė integracija (susiorganizavimas); savireguliacija; socialinių subjektų saviraida; ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių gyvenimo sąlygų homogenizacija (suvienodinimas). Reikia pabrėžti, kad šios funkcijos būdingos ir bendruomeniškai visuomenei, bet demokratijos ir reguliuojamos rinkos ryšys sukūrė palankiausias jų intensyvaus skleidimosi sąlygas. Nereguliuojamos rinkos ir agresyvaus vartojimo ideologijos įsiviešpatavimo sąlygomis kyla daug abejonų dėl pilietinės visuomenės funkcijų skleidimosi galimybių. Todėl būtina bent glaustai jas aptarti, kad aiškiau įsivaizduotume vakarietiškos pilietinės visuomenės (ir demokratijos) socialinį turinį.

4. Pilietinės visuomenės funkcijos. Išskiriamos šios pilietinės visuomenės funkcijos: socialinės integracijos; savireguliacijos; socialinių subjektų saviraidos; gyvenimo sąlygų (ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių) suvienodinimo funkcijos.

Socialinė integracija. Pilietinei visuomenei yra būdingas vidinis socialinis susiorganizavimas (integracija), kuris skiriasi nuo išorinės integracijos, kylančios iš valstybės. Socialinė integracija – tai visuomenės narių tarpusavio ryšių ir santykių būklė, kai visuomenės viešosios srities problemos svarstomos ir jų sprendimai priimami visuomenės narių sąjungose, o šių pastangomis – įgyvendinama valstybės mastu. Šios sąjungos išvengia susipriešinimo, nes pati visuomenė savo vidinės organizacijos autonomiškumą ir santykinį stabilumą grindžia bendro gėrio (teisingumo, solidarumo, sakralumo ir religinio bei socialinio pakantumo) samprata ir pilietine iniciatyva. Kitaip tariant, piliečių savaveiksmės organizacijos yra tarpininkai tarp asmenų ir valstybės, trukdant pastarajai kėsintis į asmens teises ir laisves. Tai reiškia, kad pilietinė visuomenė siekia rūpintis bendro gėrio sampratos kūrimu ir įgyvendinimu.

Žinomos įvairios socialinio susiorganizavimo formos, apimančios visas gyvenimo sritis, pavyzdžiui, ekonomikos srityje yra pramonės ir

verslo korporacijos, politikos srityje – visuomeniniai judėjimai ir partijos, sociokultūrinėje srityje – kūrybinės sąjungos, mokslinės asociacijos, profesinės sąjungos ir kitos įvairios bendrijos. Taigi socialinės integracijos funkciją vykdo nuo valstybės santykinai nepriklausomi pilietinės visuomenės subjektai – įvairios visuomeninės organizacijos, asociacijos, labdaros ir paramos fondai, profsąjungos, partijos ir judėjimai, žiniasklaida, kitos bendrijos ir jų tarpusavio bendradarbiavimas. Kiekviena iš jų turi savo taisyklių sistemą.

Lietuvos Respublikoje įregistruota apie 14 tūkstančių įvairių pilietinės visuomenės organizacijų⁷², kurių veikloje, 2005 m. „Baltijos tyrimų“ pateiktais duomenimis, dalyvauja vos 17 proc. šalies gyventojų⁷³. Šis skaičius beveik nesikeičia šiuolaikinės Lietuvos raidoje, nors 1990–2005 m. nevyriausybinių organizacijų skaičius šalyje kasmet didėjo ir per šį laikotarpį padidėjo daugiau nei dešimteriopai⁷⁴. Taigi susiklostė dvi priešingos tendencijos: didėjantis nevyriausybinių organizacijų skaičius neišprovokavo jų veikloje dalyvaujančių asmenų skaičiaus didėjimo. Šių dviejų tendencijų prieštaravimas tikriausiai yra dvejų reiškinių sampynos rodiklis: 1) Lietuvos nevyriausybinių organizacijų smulkėjimo procese savaime klostosi gyvybingiausi visuomeninių organizacijų ir jų tinklų modeliai, atitinkantys socialinę tautos mentalitetą; 2) santykinai ir stabiliai labai mažas Lietuvos piliečių dalyvavimas visuomeninių organizacijų veikloje leidžia teigti, kad tradiciškai Lietuvos visuomenei nėra būdingas didelis socialinis organizuotumas ir jos istorinius sąjūdžius nulėmė išskirtinių asmenybių iškilimas klostantis būtinybei vesti tautos narius į kovą dėl tautos laisvės. Pohėgelinės pilietinės visuomenės sampratos požiūriu šiuo metu tauta stokoja jai atsidavusių charizmatinių asmenybių, nes tariamai nėra socialinių iššūkių joms atsirasti. Kitaip tariant, turime nepriklausomą valstybę, kuri turi tarnauti tautai, rūpintis jos gerove. Pagal gyventojų, dalyvaujančių visuomeninių organizacijų ar judėjimų veikloje, skaičių Lietuva kartu su Portugalija, Rumunija, Vengrija ir Lenkija

72 Lietuvos nevyriausybinių organizacijų situacijos analizė. Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centro 2005 metais atliktas tyrimas [žiūrėta 19-05-2008]. <www.nisc.lt/files/main/Trečiojo sektoriaus institucijų situacija Lietuvoje1.pdf>.

Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 22.

73 Lietuvos visuomenė išlieka menkai organizuota. [žiūrėta 2008-05-19]. <www.old.nisc.lt/tyrimai.php>.

74 Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 21.

yra paskutinės tarp kitų demokratiškos Europos valstybių⁷⁵. „Neatrastos galios“ tyrėjos atskleidė ir tokių nevyriausybinį organizacijų, kuriose vyrauja ne pilietiniai, o privatūs interesai⁷⁶. Tokios „savanoriškos organizacijos“ iškreipia pilietinės organizacijos esmę: jos ne tik užkerta galimybes į jas įsiliesti pilietiškai nusiteikusiems savanoriams, bet ir savo egzistavimu sumenkina savanoriškų organizacijų socialinį vaidmenį⁷⁷.

Piliečių visuomenės susiorganizavimo sugebėjimas yra svarbus ku-riant pačių piliečių užimtumą. Informacinėje epochoje besiplečiantis paslaugų verslas yra labai susijęs su pilietinės visuomenės susiorganiza-vimo kokybe – socialiniu kapitalu. Socialinis kapitalas – tai neformalios vertybės ir normos, kurių laikymosi plitimas stiprina socialinės grupės ryšius ir bendradarbiavimą. Šiuo požiūriu Vakarų Europoje nevyriausybinės organizacijos turi ilgalaikes tradicijas. J. Hopkinso universiteto tyrinėtojų studija „The Emerging Sector Revisited“ atskleidė, kad ten ne pelno sektoriuje įdarbinta 6,9 proc. darbo jėgos, o skaičiuojant su savanoriais – net 10,1 proc. Tuo tarpu Vidurio Europoje ne pelno sek-toriuje darbo užmokestį gauna 1,3 proc. visų gyventojų, o dar 1,1 proc. dirba savanoriškai, be atlygio. Žinoma, kiekvienoje šalyje padėtis vis ki-tokia – Nyderlandų ne pelno sektoriuje dirba 12,4 proc. visų gyventojų, Belgijoje – 10,5 proc., Čekijoje – 2,2 proc., Rumunijoje – 0,3 proc. Vidurio Europos šalyse daugiausia darbo jėgos ne pelno sektorius telkia kultūros, poilsio ir socialinės rūpybos srityse. Tyrimas atskleidė, kad per dešimtmetį nuo 1980 iki 1990 m. Vakarų Europoje trečiasis sekto-rius buvo galingas darbo vietų kūrimo šaltinis. Pavyzdžiui, Prancūzijoje jam teko viena iš septynių naujų darbo vietų, sukurtų tame dešimtme-tyje, o Vokietijoje – viena iš aštuonių ar devynių. Lietuvoje nevyriausybinis sektorius sukuria šiek tiek daugiau nei 0,5 proc. visų Lietuvoje sukuriamų darbo vietų. Paminėtina ir tai, kad Jungtinėje Karalystėje ne pelno sektorius sukuria 4,8 proc. Vokietijoje – 3,6 proc., Prancūzijoje – 3,3 proc. bendro vidaus produkto⁷⁸.

75 Lietuvos visuomenės pilietinės galios indeksas 2007 metais [žiūrėta 2008-05-19]. <www.old.nisc.lt/tyrimai.php>.

76 Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 49.

77 Genzelis B. Apsišaukėlių gadynė. Lietuvos žinios. 2011, 62 (12889).

78 Ilgius V. Filantropija – išimčių prie tradicijos [žiūrėta 2008-05-20]. <www.old.nisc.lt/nvo_lietuvoje.php>; Nevyriausybinį organizacijų, dalyvaujančių sveikatinimo veikloje, skatinimo programa (2006-2008 m.) [žiūrėta: 2008-05-20]. <www.sena.sam.lt/mages/Dokumentai/Asmens%20sveikata/nvo_sveikatos%20programa.doc>.

Pilietinės galios raida. Ligšioliniai Lietuvos visuomenės būklės tyrimai rodo, kad pilietinės visuomenės raida Lietuvoje patiria didelių sunkumų. Stiprinant visuomenę kaip politinę bendruomenę, svarbu nuolat vertinti jos būklę ir raidos tendencijas. Tokio tikslo siekia visuomenės nuomonės tyrimų centras „TNS Gallup“ ir Pilietinės visuomenės institutas, 2007 m. pradėjęs ilgalaikį tyrimų projektą, kuriuo kasmet nustatomas ir skelbiamas mūsų visuomenės pilietinės galios indeksas. Šis indeksas rodo, kaip kinta visuomenės pilietinės galios: ar jos didėja žmonėms įgyjant vis daugiau demokratinės patirties ir įgūdžių, ar mažėja stiprėjant politiniam susvetimėjimui.⁷⁹

2007 m. pabaigoje atliktas Lietuvos visuomenės pilietinės galios tyrimas tik patvirtino esamą ir optimizmo nekeliančią visuomenės socialinę dezorganizaciją: 2007 m. Lietuvos pilietinės galios indeksas siekė 33,9 nuošimčius iš 100 galimų⁸⁰. 2008-ųjų pabaigoje dar kartą atliktas Lietuvos pilietinės galios tyrimas parodė, kad visuomenės pilietinė galia iš esmės nepakito ir lieka gana menka – 33,2 balo. Tačiau kai kurios pilietinės nuostatos bei laikysenos per metus pasikeitė, pavyzdžiui, visuomenės nariai pradėjo aktyviau dalyvauti labdaros akcijose ir vietos bendruomenės veikloje⁸¹.

Pilietinės visuomenės instituto reprezentatyvaus tyrimo 2009 m. duomenys atskleidė Lietuvos visuomenės pilietinės galios teigiamus pokyčius: galios indeksas siekė 35 balus iš 100. Ši raidos tendencija išliko ir 2010 m.: 2010-aisiais metais tyrimo duomenys rodo, kad jaunimas turi šiek tiek daugiau pilietinės galios nei vidutiniškai jos turi visa Lietuvos visuomenė: jaunimo pilietinės galios indeksas 2010 m. buvo 38,9, o visuomenės – 35,5 vieneto iš 100 galimų. Daugiausia Lietuvos gyventojų dalyvauja trijose pilietinėse veiklose: aukoja labdarai (56 proc.), eina į aplinkos tvarkymo talkas (50 proc.) ir dalyvauja vietos bendruomenės veikloje (34 proc.). Šios veiklos sutelkia ir daugiausia jaunimo. Tačiau jose dalyvauja šiek tiek mažesnė jaunimo dalis: aukoja labdarai 48 proc. jaunų žmonių, dalyvauja aplinkos tvarkymo talkose – 45 proc., o vietos bendruomenių veikloje – 26 proc. jaunuolių. Kita vertus, didesnė dalis Lietuvos jaunimo dalyvauja veikloje, paremtoje naujų informacinių technologijų panaudojimu (13 proc.), arba renkasi vartojimo prekes, atsižvelgdami į politinius ir etinius motyvus (14 proc.): tokių žmonių dalis visuomenėje sudaro ati-

79 Plačiau žr.: <http://www.civitas.lt/lt/print.php?pid=74&id=78>.

80 Pilietinės galios indeksas [žiūrėta 2008-05 -20]. <www.civitas.lt>.

81 Pilietinės galios indeksas [žiūrėta 2011-04-04]. <www.civitas.lt>.

tinkamai 8 ir 10 proc. Kita vertus, Lietuvos jaunimas mažiau nei visa visuomenė domisi politinėmis šalies naujienomis: jas kasdien svarbu sužinoti penkiems iš dešimties jaunų žmonių. Taigi jų politinis išprusimas menkas. Tokiomis naujienomis kasdien besidominčių žmonių sudaro didesnę visos visuomenės dalį – 7 iš 10. Lėtai vykstantis pilietinės galios pokytis skatina atsargų optimizmą, bet, kita vertus, pilietiškumo Lietuvos socialinė aplinka neteikia: per ketverius metus ji išliko nelabai palanki pilietiškai aktyviems žmonėms. Visuomenės nariai buvo ir lieka įsitikinę, kad pilietiškai aktyvus žmogus mūsų visuomenėje gali patirti įvairios asmeninės žalos⁸².

Savireguliacija. Pilietinės visuomenės socialinė integracija vyksta tautos vidinių bruožų dinaminio pastovumo (homeostazės) pagrindu. Tai tautos savireguliacijos sugebėjimas – neperžengiant leistinų ribų išlaikyti savo esminius parametrus ir funkcijas. Pilietinės visuomenės savireguliacijos sugebėjimas yra socialinės ir moralinės prigimties ir pasireiškia jos kolektyvinės sąmonės laipsniu. Kolektyvinė sąmonė (E. Diurkheimo įvesta sąvoka) – tai visuma bendro tikėjimo, mąstymo būdų ir jausmų, kuriais gyvena socialinės grupės arba bendruomenės nariai. Pilietinės visuomenės savireguliacijos mechanizmas grindžiamas ne tik kolektyvine sąmone, bet ir tiesioginiais bei grįžtamaisiais ryšiais (teigiamais ir neigiamais) – remdamasi jų teikiama informacija ji gali telkti visuomenės narius ir priešintis išoriniams (pvz., kitos valstybės) poveikiams bei keistis savisaugos tikslais. Remiantis sistemų teorija būtina pabrėžti, kad pilietinėje visuomenėje įsivyrąja teigiamas grįžtamasis ryšys tik tada, kai demokratizacijos proceso rezultatai stiprina ir teisingumo sampratą, ir grįžtamojo ryšio poreikį. Pavyzdžiui, ekonomikos augimas ir mokesčių naštos lengvinimas skatina darbdavius atsisakyti „vokelių“, o jų praktikos nykimas stiprina socialinio teisingumo jauseną. Tuomet grįžtamasis ryšys greitina įvairius kitus socialinius procesus, techninių ir socialinių inovacijų raidą.

Pilietinės visuomenės savireguliacijos mechanizmas teisingumo arba veikiančios socialinės moralės pagrindu padeda suderinti atskirų piliečių interesus ir įstatymo, reglamentuojančio visuomenės interesus, normas. Jeigu šio mechanizmo nėra arba jis dar nesusiformavo (pvz., visuomenėje nesusiformuoja teisingumo samprata arba silpnos nevyriausybines organizacijos), tai šią funkciją perima valstybė, įgyvendindama išorinį reguliavimą. Išorinės reguliacijos stiprinimas ir jos plėtimas veda prie

82 Nepriklausomybės karta išsiskiria kitokia pilietine galia [žiūrėta 2011-04-04]. <www.civitas.lt>.

totalitarinės sistemos – per plačios valstybės kontrolės funkcijos, kuri riboja individų socialinį aktyvumą ir pilietinės visuomenės susiformavimo galimybes.

Lietuvos visuomenės savireguliacijos sutrikimas. Mūsų visuomenės savireguliacijos sugebėjimas yra akivaizdžiai sutrikęs, nes nedrįstama socialinius, politinius ir ekonominius reiškinius vertinti socialinės moralės požiūriu. Netgi priešingai – įvairiais būdais, pavyzdžiui, „runkelių“ ir kitokiais epitetais, niekinamos tautos kolektyvinės sąmonės apraiškos ir po eilinių rinkimų į Seimą komentuojamas „neprotingas“ tautos pasirinkimas. Ar gali būti kitaip, kai elito grupių politinių asmenybių rietenos sureikšminamos ir paverčiamos tautos kolektyvinę sąmonę naikinančiu įrankiu? Kai kritiškiau mąstantiems arba abejojantiems nuolatos klijuojama sovietizmo etiketė? Šiais būdais tik didinamos patirtos tautos kolektyvinės sąmonės traumos. Visiškai ignoruojamas socialinės moralės ir teisės ryšys. Elito grupės įkyriai propaguoja socialinės moralės neutralumo idėją, kaip tariamai atitinkančią pliuralistinę demokratijos prigimtį, ir bando suabsoliutinti teismų, kaip vienintelės teisingumo institucijos, vaidmenį. Pagal šią klastingą logiką teisingumo jausmas yra visiškai subjektyvus reiškinys, todėl juo negalima remtis socialinių santykių srityje. Taip bandoma Lietuvos visuomenėje įtvirtinti kraštutinį cinizmą: jeigu norite teisingumo – kreipkitės į teismą. Lietuvos visuomenės savireguliacijos sugebėjimo sutrikimą galima pagrįsti ne tik išvirtinusių socialinės dezorganizacijos ir nestiprėjančios pilietinės galios ryšiu, bet ir jį konkretinančiais padariniais: dėl socialiai nesuorientuotos darbo ir pelno siekimo ryšio politikos pavojingą ribą pasiekusiomis demografinėmis įtampomis, grasinančiomis natūraliai tautos reprodukcijai; visiškai trumparegiška energetikos politika, kurios neišvengiamas „aktyvinimas“ vėluoja ir kelia daug pagrįstų abejonių; su socialiniu teisingumu prasilenkusio nekilnojamojo turto nesibaigiančio grąžinimo ilgalaikiais socialinės nesantaikos padariniais ir latentinėmis jo supirkimo tendencijomis, kai turto nuosavybė ir valdymas telkiamas ne piliečių rankose; jaunimo „evakuacijos“ bangomis ieškoti laimės svetur⁸³; kasdienėmis politinėmis ir socialinėmis rietenomis, kurios sklinda iš įvairių žiniasklaidos šaltinių, ypač elektroninės žiniasklaidos.

Lietuvoje žiniasklaidos poveikis visuomenės savireguliacijai. Labai madinga teigti, kokia yra visuomenė, tokia yra ir jos valdžia, žiniasklaida ir t. t. Bet ar dažnai susimąstome, kokį cinizmo užtaisą skleidžia-

83 Saukienė I. Kas paskatintų lietuvius neišsivaikščioti? <www.delfi.lt>, 2011 kovo mėn. 11 d.

me šiuo teiginiu? Juk ne pohėgelinės sampratos visuomenė, o jos lyderiai, elito grupės ir jų valdomos institucijos yra atsakingi už vienokią ar kito-kią visuomenės būklę. Jeigu siekiame tautos raidą perorientuoti pagal va-karietišką pilietinės visuomenės sampratą, tai valstybė ir elito grupės turi padėti daug pastangų ugdydamos visuomenės narių iniciatyvą ir nevy-riausybinų organizacijų gebėjimus priimti socialinę atsakomybę. Todėl labai dideli reikalavimai keliami demokratinės visuomenės žiniasklaidai, nes socialinė jos paskirtis – skatinti visuomenės atvirumą, pilietiškumą ir valstybės pažangą, įtraukiant kiekvieną pilietį – skaitytoją, žiūrovą, kūrė-ją, interneto vartotoją – į demokratijos ir pilietybės tapatybės, valstybės nepriklausomybės ir tautinės kultūros kūrimo, visuomenės dorovės ug-dymo ir stiprinimo procesą. Pavyzdžiui, Lietuvos radijas ir televizija savo tinklapyje skelbia, kad LRT misija yra „teikti Lietuvos visuomenei tiksliai, objektyvią ir subalansuotą informaciją, kokybiškas šviečiamąsias, kultūri-nes ir pramogines programas, sudaryti prielaidas darniam vystimuisi, de-mokratijos plėtrai bei atviros visuomenės vertybių įtvirtinimui Lietuvos Respublikoje“⁸⁴. Lietuvos žiniasklaidos, kuri turėtų būti viena svarbiausių pilietinės visuomenės socialinių institucijų, savireguliacijos sugebėjimą galima lyginti su Lietuvos visuomenės savireguliacijos sugebėjimu, bet priešinga vertinimo prasme: jei profesionalų bendrija nesugeba tinkamai naudotis tautos jai suteikta savireguliacijos laisve, tai visuomenės savire-guliacijos sugebėjimas yra dar prastesnės būklės. Lietuvos žiniasklaidos savireguliacijos socialinio veiksmingumo tyrimas atskleidė⁸⁵, kad žinia-skaidos priemonės:

1. Ignoruoja savo socialinę paskirtį – a) absoliutina „pramoninę“ funkciją (P. Lazarsfeldo įvesta sąvoka), susijusią su informacijos gamyba ir jos platinimu; b) nevengia gaminti ir platinti informacijos, kuri prieš-tarauja žmogaus teisių apsaugai ir griaua visuomenės narių tikėjimą socialinėmis (bendruomeninėmis) vertybėmis, pavyzdžiui, įkyriai pro-paguoja jėgos ir žiaurumo kultą.

2. Vengia priimti socialinę moralinę atsakomybę tikrovės neatitin-kančios informacijos paskelbimo atvejais. L. Meškauskaitė pabrėžia, kad labai reti atvejai, kai visuomenės informavimo priemonės geranoriškai paneigia tikrovės neatitinkančią informaciją ir atsiprašo nukentėjusiojo⁸⁶.

84 www.lrt.lt/lrt/static.php?strid=51238 [žiūrėta 2008-05-02].

85 Atraškevičiūtė A. Žiniasklaidos teisės socialinis veiksmingumas. Magistro baigiamasis darbas. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto biblioteka, rankraščio teisėmis. 2006, p. 38–62.

86 Meškauskaitė L. Žiniasklaidos teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004, p. 210.

3. Nevykdo žiniasklaidos savireguliacijos institucijų – Etikos komisijos ir Žurnalistų etikos inspektoriaus – priimtų viešų sprendimų. Veikianti žiniasklaidos teisės yra bedantė, nes jos normų įgyvendinimas grindžiamas viešosios informacijos rengėjo ar platintojo gera valia ir nesusijęs su atitinkamų neigiamų sankcijų valstybinio pavartojimo galimybe. Todėl tik viešosios informacijos rengėjo ar platintojo apsisprendimas lemia, ar jis laikysis žiniasklaidos normų. Tokia padėtis, kaip tiksliai pabrėžia L. Meškauskaitė, diskredituoja pačią teisę ir skatina teisinį nihilizmą⁸⁷. Neatsitiktinai Lietuvos žurnalistų sąjungos pirmininkas D. Radzevičius 2005 m. pripažino, kad nepriklausomai žiniasklaidai daugėja grėsmių ir dėl „iš dalies neveikiančios žiniasklaidos savireguliacijos“⁸⁸.

Etninio nacionalizmo Lietuvoje aktualėjimas kaip visuomenės savireguliacijos sutrikimo padarinys. Kitas Lietuvos visuomenės savireguliacijos sutrikimo požymis – etninio nacionalizmo aktualėjimas⁸⁹, kurį provokuoja ne tiek globalizacija ar Lietuvos tautinių mažumų radikalėjimas⁹⁰, o yra netinkamo modernios politinės tautos ugdymo padarinys. Ne tik tauta gali sukurti savo valstybę, bet ir valstybė turi pareigą ugdyti savo tautą. Moderni tauta – tai istoriškai besiformuojantis socialinis politinis žmonių junginys, grindžiamas tautybe ir pilietybe bei turintis savitą nacionalumą. Nacionalumas – tai socialinio politinio junginio narių mąstymo ir elgesio modeliai, užtikrinantys paties žmonių junginio egzistencinį stiprumą. Nacionalumas grindžiamas tautiškumu ir pilietiškumu. Šių socialinių reiškinių tarpusavio sąveika atspindi visuomenės narių sąmonės būklę. Anot V. Kukulo, Lietuvos visuomenės nariai turi išsiaiškinti savo tautybę⁹¹.

Tautiškumo ir pilietiškumo sąvokos išreiškia iš tikrųjų egzistuojantį tautybės ir pilietybės turinį. Taigi egzistuoja dvi poros nevysiškai tapačių sąvokų: teoriškai tautybės nereikia tapatinti su tautiškumu, o pilietybės – su pilietiškumu. Kiekvienoje šių sąvokų poroje yra vos išvelgiama skirtis. Pirmosios šių porų sąvokos reiškia formalesnį individo tapatumo bruožą, o antrosios – tikrosios individo mąstysenos ir elgsenos bruožus.

87 Ten pat, p. 32.

88 LŽS: šalyje daugėja grėsmių nepriklausomai žurnalistikai [žiūrėta 2005 05 20]. <www.delfi.lt/archive/article.php?id=8256709>.

89 Kuolys D. „Nužudyk valstybę“: Paleckio ar Čekučio būdu?; Čekutis R. Atsakymas D. Kuoliui apie „žudomą“ valstybę [žiūrėta 2011-03-25]. <www.delfi.lt>.

90 Donskis L. Atsitokėjimo ir lūžio metas [žiūrėta 13-03-2011]. <bernardinai.lt>; Kuolys D. Lietuvoje tautinės mažumo radikalėja [žiūrėta 2011-11-16]. <www.delfi.lt>.

91 Kukulas V. Pagaliau išsiaiškinkim savo tautybę [žiūrėta 2011-03-24]. <www.delfi.lt>.

Tautybė apima narystės įsivaizduojamoje bendruomenėje jausmą ir tam tikro kultūrinio bei bendruomeninio tapatumo prisirišimą ir įpročius. „Tautybė egzistuoja, kai jos nariai tiki, kad ji egzistuoja“, – rašo D. Milleris⁹². Tautybė tiksliau nei pilietybė nusako asmens priklausomybę žmonių dvasinei bendruomenei, vienijamai ne tiek pragmatinių, kiek dvasinių vertybių, turinčiai savo etnokultūrinę atmintį arba paveldą, savo papročius bei tradicijas, etnopsichologinius bruožus, istorinį likimą ir jo tęstinumą, ryšio su gamta specifiškumą ir pan.⁹³ Tautybės sąvokos analizė atskleidžia, kad jos turinyje yra keli sandai – ir etninis, ir etinis, ir teisinis, ir politinis. Šių sandų tarpusavio sąveika suponuoja tikrąjį tautybės ir tautiškumo turinį. Bet kurio sando didesnis pabrėžimas gali nuvesti klystkeliais, t. y. į nacionalizmą, visuomenės (bendruomenės) uždaramą, tautiškumo nykimą.

Pilietybė pirmiausia yra teisinė sąvoka, susijusi su valstybės ir formalių jos narių santykiu. Ji apima tokius klausimus kaip įgaliojimai, teisės ir laisvės. Pilietybė reiškia lygiateisį žmonių bendravimo pobūdį, viešosios veiklos kultūrą, kuri labiau sietina su konkrečių socialinių problemų sprendimu bei tikslų įgyvendinimu, valstybės institucijų veikla.

Šiuolaikinėse visuomenėse dėl jų vidinio kultūrinio nevienalytiškumo neišvengiamai kyla tautybės ir pilietybės sąveikos problema, tiksliau – tautiškumo ir pilietiško suderinamumo problema, kuri sprendžiama Vakarų demokratinėse visuomenėse kontekste. Tai reiškia, kad tautybė gali ir turi būti atsiejama nuo neigiamų ir iš tikrųjų dažnai tragiškų nacionalizmo reikšmių. M. Ignatieffas išvedė pilietinio ir etninio nacionalizmo skirtį: pilietinis nacionalizmas yra demokratinio pobūdžio, žvelgiantis į tautą kaip lygias teises ir pareigas turinčių piliečių bendruomenę, patriotiškai susijusią su iš dalies sutampančiais politiniais įpročiais ir vertybėmis; o etnis nacionalizmas – priešingai – tautinį tapatumą laiko esant pagrįstą greičiau etniškumu nei pilietybe ir įstatymu. Pilietinis nacionalizmas gali būti racionalus, lankstus, pliuralistinis ir moraliai turtingas, o etnis nacionalizmas linkęs į iracionalumą, fanatizmą ir autoritarizmą⁹⁴.

Pilietinio tautiškumo gynimo kryptis susiduria su įvairiomis problemomis, iš kurių didžiausios yra šios:

92 Miller D. In Defence of Nationality. *Journal of Applied Philosophy*. 1993, 10 (1): 6.

93 Grigas R. Tautinė savivoka. Vilnius: Rosma, 2001, p. 40.

94 Ignatieff M. *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. London: Vintage, 1994, p. 3–6.

1. Ar gali būti užtikrintos bendruomeninės tautiškumo ypatybės, kai tautiškumą suprantame pilietine prasme, įsiliejantį į liberalią demokratinę struktūrą ir jos ribojamą?
2. Koks yra tikslus tautiškumo gynimo požiūris?

Pirmoji problema nurodo pagrindinę ir bendrą įtampą, būdingą bandant suderinti bendruomenines ir liberalias perspektyvas. Pavyzdžiui, kai šią problemą bandoma spręsti pliuralizmo pripažinimu, kyla jo ribų problema: koks gali būti priimtinas šio reiškinių visuomeninės erdvės mastas, besiskiriantis nuo subkultūros? Į šį klausimą ateityje dar reikės rasti visuomenei priimtina atsakymą. Iki šiol neaišku, koks tikslus požiūris dėl tautiškumo gynimo. Pavyzdžiui, Y. Tamira pateikia kultūrinę požiūrio interpretaciją⁹⁵, kiti autoriai šį požiūrį jungia su politinio skirtingumu ir autonomija. Šias interpretacijas Lietuvoje turime atsargiai vertinti, nes Didžiosios Karalystės, Prancūzijos ir Vokietijos vadovai konstatavo, kad daugiakultūriškumo toleravimo politika nepasiteisino.

Pilietybė nereiškia kultūrinio supanašėjimo arba suvienijimo. Tačiau tai aiškiai reiškia, kad bus sunku išsaugoti pilietinio nacionalizmo „placias“ bendruomenines ypatybes. Kultūrinė fragmentacija arba geriausiai atveju „plona“ visuomenės kultūros rūšis yra numatomas rezultatas, ypač kalbant apie atskirą edukacinį rūpinimąsi „etninės tapatybės“ formavimu⁹⁶.

Socialinių subjektų saviraida. „Sukurk pats save“ yra labai svarbus pilietinės visuomenės leitmotyvas, motyvuojantis socialinių subjektų pasitikėjimą savo jėgomis ir bendradarbiavimą. Pilietinė visuomenė, kitaip nei klasikinė bendruomenė, sąmoningai kuria asmenybės subjektyvizacijos – asmeninių pažiūrų, interesų, skonio formavimosi ir raiškos – socialines sąlygas jos kultūros (vertybių, idėjų, supratimo stereotipų ir elgesio normų) perdavimo ir perėmimo, arba asmenybės socializacijos, procese. Šis procesas yra dvipusis: auganti asmenybė perima pilietinės visuomenės kultūrą ir šiame procese pati save atskleidžia, t. y. įgyja subjektyvų tapatumą ir daro grįžtamąjį poveikį socializacijos agentams⁹⁷ – žmonėms, atsakingiems už asmenybės socializaciją. Šis procesas nėra visiškai savaiminis ir neribotas: jis vyksta susiorganizavimo funkcijos skleidimosi pagrindu, kai visuomenės nariai pilietinės visuomenės bendrijose perima pilietinės

95 Tamir Y. *Liberal Nationalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993, p. 68–70.

96 McLaughlin T. H. Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė. Kaunas: Technologija, 1997, p. 107.

97 Smelser N. *Sociology*. New-Jersey: Prentice Hall, 1988, p. 82–88.

tautos vertybes, teisingumo sampratą bei žmogaus teises ir pareigas. Tai reiškia, kad pilietinė visuomenė turi sugebėti kūrybiškai derinti asmenybės socializacijos ir jos subjektyvizacijos galimybes taip, kad laisvė neatsigręžtų prieš pačią asmenybę ir būtų reprodukuojama kuo aukštesnio lygio masinė kultūra. Kitaip tariant, vengiama absoliutinti asmenybės subjektyvizacijos galimybes, kurios ypač atsiskleidė šiuolaikinėse vartotojiškose visuomenėse. Realiame gyvenime greta funkcionuoja skirtingi pasaulio suvokimo požiūriai ir gyvenimo standartai. Todėl vis svarbiau darosi lavinti augančios asmenybės sugebėjimą susiorientuoti socialinėje tikrovėje. Išoriniai gyvenimo standartai turi būti suvokiami ne tik kaip individualios būties įgyvendinimo priemonių rinkinys, kurių siekis dažnai paverčiamas vieninteliu asmenybės gyvenimo tikslu ir šiuo pagrindu formuojasi vartotojiška visuomenė arba gyvenimu nusivylusios asmenybės. Jie turi būti siejami su realiomis gyvenimo sąlygomis, kurioms esant asmenybė gali įgyvendinti savo interesus ir sumanymus.

Pilietinėje visuomenėje padidėja žiniasklaidos kaip socializacijos veiksnio vaidmuo: žiniasklaida formuoja visuomenės narių, ypač jaunosios kartos, bendros veiklos formas, kuriomis įgyvendinami svarbiausi fiziologiniai, socialiniai ir dvasiniai žmonių poreikiai. Ypač didelį socializacinį poveikį daro vizualioji žiniasklaida. Todėl pilietinė visuomenė reikalauja reglamentuoti žiniasklaidos atsakomybę, siekiant visų pirma apsaugoti vaikus, kaip neinternalizavusius visuomenės kultūros pagrindų, nuo neigiamos viešosios informacijos poveikio ir kontroliuoti žiniasklaidos galimybes laisvai skleisti menkos meninės vertės vizualios kultūros produktus. Šie reikalavimai ir jų įgyvendinimas vartotojiškose visuomenėse silpsta.

Lietuvos visuomenė yra akivaizdžiai labiau vartotojiškos nei pilietinės orientacijos. Teisinio nihilizmo apimtoje Lietuvos valstybėje ir visuomenėje⁹⁸ nevyriausybinių organizacijų atidžiai stebi ir nagrinėja žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimo ypatumus, bet sąmoningai vengia kelti žmogaus pareigų atlikimo problemas, lyg vengimas atlikti žmogaus ir kitas teises pareigas nebūtų pilietinės visuomenės silpnumo ir apskritai socialinio saito yrimo svarbiausias požymis. Lietuvos žiniasklaidos priemonės irgi laikosi prieštaringai dviprasmiškos nuomonės: viena vertus, save pateikia kaip ketvirtąją tautos valdžią, kuriančią ir kontroliuojančią viešuosius diskursus, kita vertus, ji neigia savo socializacinį poveikį tautai ir vengia dėl jo prisiimti socialinę ir teisinę atsakomybę. Dėl to ji panaši į

98 Plačiau žr.: Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Litimo, 2000, p. 19–30.

labai agresyvių, bet dar paauglystės kompleksų kamuojamą individą. Negalima nesutikti su įžvalgiu K. Stoškaus teiginiu, kad *mass-media* invazija į kultūrą šiandien tapo didele politine, ekonomine, ideologine, kultūrine bei kontrkultūrine galia, darančia didelę įtaką visuomenės gyvenimo pokyčiams, jo pakilimams ir nuosmukiams. Nereikia užmiršti, kad didžiajai visuomenės daliai *mas-media* ima atstoti visą kultūrą, esančią už jos narių profesinių interesų lauko⁹⁹. Labai pavojinga, kai vizualios žiniasklaidos valdomas „sukurk pats save“ procesas turinio požiūriu vis išūliau ignoroja pagarbą pilietinėms vertybėms ir nuolatos visuomenei, ypač jos jaunajai kartai, bruka hedonistines orientacijas.

Gyvenimo socialinių sąlygų suvienodinimas. Gyvenimo ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių sąlygų suvienodinimo esmė – mažinti radikalios pliuralizmo galimybes. Pliuralizmas yra objektyviai egzistuojantis to paties pasaulio reiškinių skirtingas supratimas ir aiškinimas, kurį nulemia šiame pasaulyje gyvenančių gyvenimo būdo skirtumai. Nors pasaulio aiškinimų konflikto negalima pašalinti, bet jį galima švelninti remiantis ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių sąlygų suvienodinimu. Ši funkcija būdinga tik pilietinei visuomenei, nes tik ten, kur ji realiai egzistuoja, žmogaus teisių ir pareigų vienovės įsisaminimo būdu kuriama vienodų galimybių socialinė erdvė, kurioje įgyvendinama veiklos ir mainų formų pasirinkimo laisvė; asmeninės iniciatyvos ir saviraiškos, nedarančios žalos kitų piliečių ir visuomenės interesams, laisvė; bet kokios informacijos, jeigu ji neprieštarauja visuomenės pamatinėms vertybėms ir normoms, perdavimo laisvė. Šie socialinio vienumo požymiai nėra baigtiniai, bet jie yra svarbiausi išsivysčiusių šalių artimiausios perspektyvos raidos orientyrai.

Ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių gyvenimo sąlygų suvienodinimo funkcija geriausiai atspindi pilietinės visuomenės ir socialinės teisinės valstybės ryšį. Be valstybinių mechanizmų tiesioginio dalyvavimo ši funkcija neatsiskleidžia ir tai neigiamai veikia kitų pilietinės visuomenės funkcijų raidą. Šiuo atveju reikia pabrėžti subjektinių iniciatyvų ir objektinių galimybių ryšį: sunku tikėtis, kad visuomenės socialinė integracija didės ir savireguliacija stiprės, kai įsigali ne gyvenimo ekonominių, politinių, kultūrinių ir informacinių skirtumų mažėjimo, o jų didėjimo tendencija. Apie pilietinės visuomenės buvimą nekalbama, kai tie skirtumai viršija žmogaus socialinės raidos galimybių tyrimais apibrėžtas ribas. Pavyzdžiui, rekomenduojama vengti, kad turtingiausių

99 Stoškus K. *Mass-media invazija ir šiuolaikinė kultūra*. Kultūros barai. 1996, 7.

ir skurdžiausių visuomenės grupių pajamų skirtumai būtų didesni kaip dešimt kartų.

1.5. Pilietinės visuomenės teisės socialinė paskirtis ir funkcijos

1. Teisės socialinės paskirties samprata. Iš viduramžių atėjo idėja¹⁰⁰, kad teisė turi padėti sukurti tam tikrą faktinės padėtį arba kad tam tikra faktinė padėtis atsiranda tik laikantis tam tikrų elgesio taisyklių. Kitaip tariant, teisė turi kilti iš aukščiausių visuomenės vertybių ir padėti įgyvendinti jų pagrindu susiklostančius socialinius lūkesčius. Tačiau XX a. antrojoje pusėje buvo daug ginčų dėl šios idėjos, nes neaiškios tapo pačios svarbiausios vertybės, pavyzdžiui, skirtis tarp krikščioniškų ir pokrikščioniškų vertybių. Šiuolaikinis gyvenimo būdas beveik neturi ryšių su deklaruojamomis krikščioniškosios kultūros vertybėmis. Atsisakant bendro gėrio sampratos liberalios demokratijos visuomenėse imta pabrėžti vertybių konkurenciją procedūrinio teisingumo sąlygomis, kurios suponuoja ir įstatymų leidimo rinką. Tokioje teisėkūros rinkoje priimti įstatymai yra legalūs ir turi konkrečius tikslus, kurių veiksmingumą galima išmatuoti. Nors šį požiūrį kritikai labai taikliai apibūdino „naiviu instrumentalizmu“¹⁰¹, bet įsigalėjusi teisės, kaip organizacinio įrankio, siekiant konkrečių tikslų, samprata užtemdo teisės socialinio tikslo įsisąmoninimą pilietinėje visuomenėje. Tokio požiūrio įsigalėjimas yra pavojingas, nes teisė verčiama įrankiu, kuriuo atomizuojama pati visuomenė.

A. Vaišvila, išnagrinėjęs teisės sampratos ir teisės paskirties ryšį, atskleidė, kad teisės socialinė paskirtis yra istorinis reiškinys, kuris keičiasi priklausomai nuo teisės sampratos pokyčių ir ją lemiančio socialinės struktūros bei socialinių jėgų santykio. Jeigu remsimės teisiniu etatizmu, tai teisės socialinė paskirtis – įtvirtinti valstybės ir už jos stovinčios ekonomiška ir politiškai vyraujančios žmonių grupės (klasės) valią, o jeigu vadovausimės pilietine teisės samprata, tai teisės paskirtis – apsaugoti pagrindines visų visuomenės narių teises ir laisves vienodai veiksmingomis priemonėmis, garantuoti visuomeninės tvarkos stabilumą¹⁰².

Taigi pilietinės visuomenės lygiu socialinis teisės tikslas turi būti bendras ir subordinuoti visus kitus dalinius – įstatymų leidybos ir teismų

100 Plačiau žr.: Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995.

101 Summers R. S. Naive Instrumentalism and the Law // Law, Morality and Society. Hacker P. M. S. and Raz J. (eds). Oxford: Oxford University Press, 1977, p. 119–131.

102 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2000, p. 162.

ar kitų teisės įgyvendinimo institucijų tikslus. To reikalauja taip pat būdvardyje „socialinis“ implikuota nuoroda į visą visuomenę arba į visų jos narių bendruomeninius interesus.¹⁰³ R. Nisbetas atskleidė, kad socialumo referentas beveik visuomet buvo bendruomeniškas¹⁰⁴. Šiuo pagrindu Vakarų visuomenėse žodis „socialinis“ yra įgijęs moralinio vertingumo konotacijų¹⁰⁵. Todėl neatsitiktinai, pavyzdžiui, Vokietijos mokslininkų požiūriu, socialinė valstybė, kaip organizacija, turi padėti silpniesiems visuomenės nariams ir paskirstyti ekonomines vertybes taip, kad kiekvienam žmogui būtų užtikrintas pragyvenimo lygis¹⁰⁶. Taigi pilietinės visuomenės teisės socialinė paskirtis grindžiama prielaida, kad teisė turi liberaliosios demokratijos visuomenė narius vienyti, o ne skaidyti. Tai įmanoma tik tuo atveju, kai teisė suprantama kaip racionalus liberaliosios demokratijos pagrindinių visuomenės vertybių apsaugos įrankis. Todėl kyla esminis klausimas: kokios yra pagrindinės liberaliosios demokratijos vertybės, sudarančios kitų socialinių vertybių pagrindą? Į šį klausimą jau iš dalies atsakėme pirmoje vadovėlio dalyje, bet dar patikslinsime šiame skyrelyje nagrinėdami socialinį žmogaus statusą ir jį atitinkantį socialinio elgesio vaidmenį.

Liberaliosios demokratijos visuomenėje žmogus yra aukščiausia vertybė. Tai reiškia, kad socialinės struktūros ir žmogaus padėties visuomenėje ryšio požiūriu visi individų socialiniai statusai turi bendrą pagrindą – žmogaus statusą. Tokio požiūrio pradmenys įvardijami prigimtinių teisių terminu ir pirmiausia susiformavo Vakarų civilizacijoje¹⁰⁷. Tai lėmė antikos Graikijos konkrečių visuomenių socialinės struktūros formavimosi ir raidos ypatumai, kurie apibrėžia individų egzistencijos materialinių priemonių atkūrimo būtinąsias galimybes ir ribas. Savo egzistenciją apmąstančios ir jos norminį pagrindą įsisąmoninančios bendruomenės siekė formuluoti žmogaus orios egzistencijos idėjas ir jas sunorminti. Iš pradžių žmogaus orios egzistencijos normos vadinamos dieviškąja, vėliau – prigimtaine teise, o dabar – žmogaus teisėmis. Neatsitiktinai

103 Šlapkauskas V. Teisinės sistemos disfunkcija – silpnos socialinės politikos požymis. Socialinis darbas. 2006, 5 (1): 23.

104 Nisbet R. Sociologijos tradicija. Vilnius: Pradai, 2000, p. 101.

105 Hayek Fr. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. II t. Vilnius: Eugrimas, 1998, p. 130.

106 Цахер X. Ф. Социальное государство. Государственное право Германии. Т. 1. Москва: Норма, 1994. с. 63 –74.

107 Plačiau žr.: Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas P. Dinzeltbacher. Vilnius: Aidai, 1998, p. 429.

Diurkheimas pabrėžia, kad pagarba individo žmogiškajam orumui yra bendroji ir visuotinė vertybė.

Visuomenėje socialiniai statusai gali egzistuoti atsietai nuo konkrečių žmonių. Todėl galima į juos pažvelgti teisinio subjektiškumo požiūriu: socialinis statusas yra leidimas įgyti subjektinę teisę. Tai reiškia, kad savo gimimu žmogaus socialinį statusą užėmęs individas „gauna leidimą“ atlikti žmogaus socialinį vaidmenį – įgyvendinti žmogaus teises ir pareigas. Teisiniu požiūriu socialinis vaidmuo – tai asmens sugebėjimas tinkamai įgyvendinti su socialiniu statusu susijusias teises ir pareigas. Tai reiškia, kad žmogaus vaidmens atlikimas reikalauja iš kiekvieno asmens sugebėjimų reikšti pagarbą žmogaus teisėms ir subjektiškai jomis nepiktnaudžiauti. Todėl socializacijos procese vaikai turi išmokti save suprasti kaip žmogų ir tinkamai atlikti žmogaus vaidmenį. Išmokti žmogaus vaidmenį yra sudėtingas procesas, kurį iš esmės apsunkina tai, kad žmogaus statusą teisiniu lygmeniu apibrėžia tik žmogaus teisės ir laisvės. Žmogaus teisių ir laisvių internalizacija be teisinių žmogaus pareigų – tai prielaida formuotis egoistiniam žmogui. Kitaip tariant, žmogaus teisių ir laisvių praktikavimas pats savaime nesukuria pakankamų kultūrinių sąlygų individui aktualizuotis kaip žmogaus asmenybei. Dėl to pilietinės visuomenės teisės socialinė paskirtis – saugoti žmogaus teises ir laisves nuo kitų asmenų galimo netinkamo jų išgyvendinimo. Šią nesibaigiančią būtinybę patvirtina liūdni žmonijos civilizacinės raidos padariniai.

Patirti Antrojo pasaulinio karo žiaurumai, žmogaus orumo išniekinimai ir gyvybės vertingumo paniekinimai tapo svarbiausiais Vakarų visuomenių akstiniais 1948 m. priimti Visuotinė Žmogaus Teisių Deklaracija. Jos Preambulė teigia, kad „visiems žmonių giminės nariams būdingo orumo ir lygių bei neatimamų teisių pripažinimas yra laisvės, teisingumo ir taikos pasaulyje pagrindas“¹⁰⁸. Tarptautiniu mastu 1993 m. Vienos konferencijoje beveik visos JT narės patvirtino savo paramą Visuotinei Žmogaus Teisių Deklaracijai.

Tai minimalistinė teisės socialinė paskirtis. Jos neužtenka siekiant laiduoti sėkmingą žmogaus socialinę raidą, ypač kai valstybė nėra jautri savo visuomenei. Kaip atskleidė instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimo tyrimas¹⁰⁹, žmogaus teisių įgyvendinimas yra būtinas, bet nepakankamas teisinio etatizmo ribojimo barjeras. Priešingai mūsų visuomenės

108 Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1991, p. 12.

109 Šlapkauskas V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2006, 4 (82): 88–89.

lūkesčiams, etatistinė teisės samprata ne nyksta, o įsigalint biurokratijai stiprėja. Todėl net gerėjančiomis žmogaus teisių įgyvendinimo Lietuvoje sąlygomis mūsų valstybės Prezidentas keletą metų iš eilės savo metiniame pranešime turėjo konstatuoti valstybės neįautrumą savo visuomenei¹¹⁰. Akivaizdu, kad neužtenka saugoti žmogaus teises ir laisves, bet ir būtina kurti teises žmogaus socialinės raidos ir visuomenės narių socialinio sugyvenimo kokybės gerėjimo sąlygas, kurios būtinos tautos išlikimui.

Neatsitiktinai vienas žymiausių šiuolaikinės prigimtinės teisės teoretikų J. Finnisas pabrėžia, kad pagrindines vertybes, būtinas kiekvieno žmogaus gyvenimo kokybei siekti, mes galime tikėtis įgyvendinti tik visuomenėje ir dėl to susiklosto prigimtinės teisės, kaip praktinio proto principų rinkinio tvarkyti žmogiškąjį gyvenimą ir žmogiškąsias bendrijas, poreikis. Praktinis protas reikalauja, kad kiekvienu veiksmu būtų gerbiamos pagrindinės vertybės. Todėl teisė yra tik ta taisyklių ir institutų visuma, kuri nukreipta visuomenės bendrai gerovei kurti¹¹¹.

Taigi žmogaus padėtis visuomenėje yra priešaringa: viena vertus, teisė saugo ir gina žmogaus laisvės erdvę, kita vertus, šios teisės gali neužtekti ir visuomenė prisiima teisinius įsipareigojimus žmogui teikti papildomą pagalbą. Teikti socioekonominę pagalbą žmogui įsipareigojimus visuomenė pajėgi tada, kai ji yra sukūrusi gana aukštą gyvenimo lygį. Tai reiškia, kad tarp socioekonominės pagalbos žmogui ir visuomenės socialinio gyvenimo pažangos lygio augimo yra įtampas, kuri gali ir skatinti visuomenės pažangą ir jai trukdyti. Todėl kartu su žmogaus teisių ir pareigų apsauga būtina pabrėžti teisės paskirtį puoselėti visuomenės socialinį saugumą, t. y. remiantis teise siekti visuomenės narių socialinio sugyvenimo ir individų laisvės raidos dinaminės pusiausvyros, kuri negriautų bendruomeninių vertybių ir interesų.

Realistinė pilietinės visuomenės teisės socialinė paskirtis turi vienėti abu šiuos elementus, nes vieno iš jų didesnis pabrėžimas veda prie kraštutinumų ir galiausiai – prie visuomenės krizių. Todėl socialinė teisės paskirtis – saugoti žmogaus teises ir laisves bei kurti teises žmogaus socialinės raidos ir visuomenės narių socialinio sugyvenimo kokybės augimo sąlygas. Visuomenė turi įsisąmoninti, kad žmogaus teisių ir laisvių apsauga reikalauja iš jos narių nenutrūkstamų moralinių pastangų gerbti žmogaus teises ir puoselėti bendruomenines vertybes.

110 Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus metinis (2008 m.) pranešimas [žiūrėta 2008-05-15]. <www.lrp.lt>.

111 Finniss J. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Oxford University Press, 1980, p. 122, 170, 174.

2. Teisės socialinės funkcijos. Socialinė funkcija – tai vaidmuo, kurį atlieka vien tas arba kitas socialinės sistemos elementas, jo organizacija, įgyvendinanti socialinių grupių ar visos visuomenės interesus. Teisė yra socialinė institucija, kuri atlieka tam tikras socialines funkcijas. Teisės socialinės funkcijos – tai teisės, kaip socialinės institucijos, veikimo kryptys ir būdai įgyvendinti socialinę teisės paskirtį. Teisės sociologija išskiria pagrindines ir pagalbines pilietinės visuomenės teisės socialines funkcijas. Tačiau pastarosios nėra griežtai apibrėžtos. Vieni autoriai išskiria daugiau pagalbinių teisės socialinių funkcijų, kiti mažiau, net ta pati funkcija dažnai vadinama skirtingai¹¹². Todėl aptarsime tik pagrindines teisės socialines funkcijas.

Pagrindinės teisės socialinės funkcijos yra teisinės integracijos (teisės socialinės integracijos), teisinio reguliavimo, teisinės komunikacijos, teisinės socializacijos, socialinės prievartos įteisinimo ir normavimo funkcijos. Visos teisės funkcijos vienu ar kitu lygiu atitinka šiuolaikinės pilietinės visuomenės pagrindines funkcijas: savireguliaciją; socialinę integraciją; socialinių subjektų saviraidą; ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių gyvenimo sąlygų suvienodinimą. Tačiau dauguma garsių autorių, pavyzdžiui, E. Diurkheimas (1893), R. Poundas (1923), K. Levelynas (K. Llewellynas) (1940), T. Parsonsas (1951), L. Fulleris (1964), J. Finnisas (1980), N. Luhmannas¹¹³ (1985), pabrėžė ir pabrėžia teisės socialinės integracijos svarbą. Ši funkcija labiausiai atitinka ir gali išreikšti pilietinės visuomenės poreikius. Kitos teisės funkcijos yra subordinuotos teisės socialinės integracijos funkcijai įgyvendinti.

Teisinės integracijos funkcija. Teisės socialinės integracijos funkcija – tai teisės kūrimas ir jos įgyvendinimas siekiant užtikrinti ir išsaugoti visuomenės narius vienijančią ir visą visuomenę persmelkiančią socialinę tvarką, kuri palaikytų ir skatintų santykinai susitelkusios visuomenės stabilų gyvenimą. Ji yra svarbiausia teisės socialinė funkcija. Ši funkcija dar vadinama socialinio kompromiso funkcija¹¹⁴, kai siekiama pabrėžti demokratinėje visuomenėje vyraujančių socialinės integracijos pobūdį: tokius teisės subjektų savitarpio susitarimus, kurie laiduoja jų interesų patenkinimą tokiu mastu, kuris nesiaurina kitų socialinių grupių galimybių įgyvendinti savo interesus ir nemažina visuomenės sutelktumo.

112 Pieniżek A., Stefaniuk M. Sociologija prawa. Zarys wykladu. Krakow: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000, s. 267–275.

113 Žr.: Šlapkauskas V. Teisės sociologija. Vadovėlis. Vilnius: MRU Leidybos centras, 2004.

114 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 189.

Teisinės sistemos ir teisės normomis sukuriama visuomenėje pasitikėjimo ir saugumo išsaugojimo, visuomenės sutelktumo stiprinimo tendencija, kuri persveria ir nustelbia griovimo tendencijas. Tai reiškia, kad teisinė sistema, sąveikaudama su moraline, ekonomine, politine ir kitomis gretimomis socialinėmis sistemomis, turi įgyvendinti socialinę teisės paskirtį, kuria pabrėžiama: 1) saugoti ir ginti žmogaus pamatinius interesus; 2) užtikrinti visuomenės grupių socialinę ir politinę santarvę; 3) skatinti visuomenės socialinio gyvenimo kokybės raidą. Nors teisės socialinė paskirtis yra nedaloma, bet dėl aiškumo pabrėžime jos aspektus ir kartu integracinės funkcijos svarbias subkryptis.¹¹⁵ Teisė turi veikti kaip visuomenės imuninė sistema, todėl visos kitos teisės socialinės funkcijos yra išvestinės iš integracinės funkcijos, ją papildančios.

Teisinio reguliavimo funkcija. Teisinio reguliavimo funkcija – tai socialinių santykių ir veiklos sunorminimas remiantis teisės normomis. Teisė yra visuotinis socialinis regulatorius, galintis sureguliuoti visus socialinius santykius ir visuomenėje vykstančius procesus, jeigu jie turi išorinio pasireiškimo bruožų. Kiekvienam individui, jų grupei, organizacijai ir valstybei teisė suteikia aiškiai apibrėžtas teises ir pareigas. Teisinio reguliavimo funkcija ne tik įtvirtina, bet ir saugo susiklosčiusius visuomeninius santykius, skatina jų tobulėjimą – tolesnę raidą, pavyzdžiui, naujų nuosavybės formų, paskirstymo, mainų ir kitų santykių raidą. Kartu teisė skatina visuomenės, kaip socialinio organizmo, sklandžią raidą.

Teisinė sistema užtikrina teisinį reguliavimą ne vien pareigų, leidimų ir draudimų nustatymo būdais, bet ir sukurdamą teigiamas visuomeninės veiklos paskatas, civilinio teisinio aktyvumo raidos prielaidas. Demokratinės valstybės ir pilietinės visuomenės įsivyravimo kontekste padidėja teisinės sistemos, kaip pozityvaus mąstymo, vaidmuo, ypač skatinant teisės subjektų civilinį teisinį aktyvumą. Apskritai teisinis reguliavimas yra organizacinės prigimties. Šia teisinio reguliavimo prigimtimi labiausiai remiasi politiniai sprendimai, kuriuos priima valstybinės institucijos ir įgyvendina viena ar kita teisės forma. Teisiniam reguliavimui pagrindą sukuria teisėkūros subjektų veikla. Ji nebūna tobula. Todėl teisinis reguliavimas turi būti visiškai subordinuotas teisės socialinei paskirčiai.

Teisės komunikacijos funkcija. Teisės komunikacinė funkcija – tai socialinės teisės sąveikos rūšis, kai perduodami ir priimami teisės reikšmės pranešimai. Šie pranešimai perduodami reikšminiais veiksmais,

115 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Teisės sistemos disfunkcija – silpnos socialinės politikos požymis. Socialinis darbas. 2006, 5 (1): 24.

kurie dažniausiai sąmoningai yra adresuoti kitiems žmonėms. Todėl galima išskirti teisinio komunikavimo procesą ir jį sudarančius veiksmus, pavyzdžiui, įstatymų paskelbimą „Valstybės žiniuose“ (elektronine forma). Teisinės komunikacijos funkcija apima: 1) teisinių reikšmių informacijos rengimą ir perdavimą; 2) teisinės informacijos priėmimą; 3) grįžtamąjį teisinės informacijos gavėjo ir siuntėjo ryšį.

Visuomenė yra vientisa informacinė erdvė (laukas), kurioje egzistuoja įvairiausi informaciniai ir komunikaciniai ryšiai. Šios erdvės elementai yra visi socialiniai institutai, kaip informacijos šaltiniai, skleidėjai arba informacinių ryšių sankirtos taškai. Teisinės informacijos skleidėjai yra visi teisiniai dokumentai, pavyzdžiui, teisės aktai, įvairaus lygio sutartys. Teisiniai dokumentai praneša individams ir socialinėms grupėms labai svarbią informaciją apie jų teisių ir pareigų turinį bei valstybės ir visuomenės jiems iškeltus reikalavimus. Teisės subjektai informuojami apie būdus ir priemones, kurias jie gali pasitelkti įgyvendindami savo interesus ir atsakomybę, kurią užsitraukia nesilaikydami teisinių paliepimų.

Dažniausiai teisinės komunikacijos funkcija įgyvendinama nevisavertiškai, nes valstybė pabrėžia teisinių žinių perdavimą ir menkai domisi kitais komunikaciniais veiksmais bei grįžtamuju ryšiu, kuris išryškėja nagrinėjant įvairaus lygio teisės pažeidimus. Tokį siaurą požiūrį valstybė pateisina taip: 1) įstatymo išmanymu turi rūpintis patys teisės subjektai, nes įstatymo neišmanymas neatleidžia nuo atsakomybės; 2) šiuolaikinių teisinės informacijos pateikimo priemonių užtenka išmanymo poreikiui patenkinti. Taigi visiškai nekreipiama dėmesio, kad pasitelkus grįžtamąjį ryšį turi būti ugdomas visuomenės teisinės informacijos poreikis, jos teisinė sąmonė ir kultūra.

Teisinės socializacijos funkcija. Socializacija – tai individo tapimas visuomenės nariu, asmenybe. Individo socializaciją lemia tikslingas valstybės ir visuomenės institucijų – šeimos, mokyklos, bažnyčios, organizacijų bei kitų susivienijimų – poveikis. Individo socializacijos įrankiai yra auklėjimas ir mokymas. Todėl dažnai teisės socializacinė funkcija pervadinama jos pagrindinio įrankio – auklėjimo vardu ir vadinama teisės auklėjamąja funkcija¹¹⁶.

116 Pavyzdžiui: Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 192. Pieniżek A., Stefaniuk M. Sociologija prawa. Zarys wykladu. Krakow: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000, s. 270. Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристы, 1999, с. 156.

Teisės socializacinė funkcija – tai asmenybės formavimo procese teisingo socialinio elgesio patirties ir teisėto elgesio modelių (teisės normų) perėmimas. Asmenybės formavimas yra toks visuminis procesas, kurio metu asmenybės sąveikos su tikrove suponuoja naujų fizinių ir socialinių psichologinių darinių asmenybės struktūroje atsiradimą ir išitvirtinimą.

Teisės socializacijos funkcija yra tiesioginis teisinės integracijos funkcijos tęsinys, nes siekiant užtikrinti santykinai stabilų visuomenės gyvenimą būtina, kad auganti karta iš tikrųjų perimtų socialinės tvarkos pagrindą – socialines vertybes ir normas. Ji įgyvendinama per teisinį auklėjimą ir mokymą. Ypač pabrėžiamas teisinis auklėjimas – demokratinio auklėjimo pamatas, nes visuomenės tvarkos gynimas instituciuojamas pirmiausia teisės mokslu, teisėsauga, teisėtvarka, įvairiomis teisinėmis įstaigomis. Todėl „teisinio auklėjimo uždavinys – supažindinti su demokratinės visuomenės normomis, kurių įgyvendinimas palaiko visuomeninę tvarką“¹¹⁷.

Socialinės prievartos įteisinimo ir normavimo funkcija. Dėl įvairių priežasčių dalis visuomenės narių gali ignoruoti teisės normų reikalavimus ir neatlikti teisinių pareigų. Jiems sudrausminti ir prireikus perauklėti visuomenė naudoja socialinę prievartą. Demokratinėje visuomenėje socialinė prievarta teisės subjektų atžvilgiu gali būti tik teisėta ir apibrėžtos apimties. Tai reiškia, socialinė prievarta turi būti sąmoninga ir kilti iš specializuotos institucijos. Ją įteisina ir sunormina atitinkamus teisinius įgaliojimus turinčios valdžios institucijos, pavyzdžiui, Seimas, teismai, ir visuomeninės institucijos, pavyzdžiui, arbitražas arba specialiai sukurtos komisijos.

Todėl labai svarbu pabrėžti du dalykus: 1) socialinės prievartos įteisinimo ir normavimo funkcija „išplaukia iš būtinybės garantuoti teisės normomis nustatomų pareigų įsakumą (reguliavimo funkcijos veiksmingumą)“¹¹⁸ arba sutartiniu būdu priimtų teisinių pareigų vykdymą, 2) socialinės prievartos galimybės teisėtumą ir jos norminį apibrėžtumą. Socialinės prievartos įteisinimo ir normavimo funkcija apibrėžia pobūdį ir mastą socialinės prievartos, kurią leidžiama taikyti už reguliacinių normų nustatytų įpareigojimų, draudimų ar už priimtų sutartinių įsipareigojimų nevykdymą.

117 Jovaiša L. Hodegetika. Auklėjimo mokslas. Vilnius: Agora, 1995, p. 140.

118 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 189–190.

1.6. Pilietinės visuomenės teisinė kultūra

Pilietinės visuomenės pagrindas – kultūringas, iniciatyvus ir visateisis pilietis, nes jis yra svarbiausias ir mažiausias socialinės sistemos savivaldus elementas. Tai reiškia, kad pilietinės visuomenės formavimasis neatsiejamai susijęs ir su individualios laisvės, kaip kiekvienos asmenybės, vertingumo pripažinimo idėja, ir su asmenybės išsipareigojimais visuomenei (pilietis). Labai svarbu suvokti tarp jų esantį priežastinį ryšį. Akivaizdu, kad individualios laisvės reikia individo savarankiškumui skleisti. Jos turi būti tiek, kad ji skatintų individo saviraišką ir netaptų kitų individų gyvenimą griauančia jėga. Būtent asmenybė yra tikrasis teisinės kultūros ir teisinio elgesio subjektas, kurio asmeninėje kultūroje vienokiu arba kitokiu laipsniu interiorizuotos visuomenės teisinės ir politinės kultūros tradicijos.

Per pilietinės visuomenės ir socialinės teisinės valstybės santykio prizmę įsivaizduojamas asmenybės teisinis elgesys, kurio modelį sukuria valdžios ir žmogaus dialogas. Teisinio elgesio modelis turi apimti šiuos imperatyvus:

- teisinis elgesys grindžiamas asmeninės iniciatyvos principu;
- teisinis elgesys grindžiamas individo savo vertingumo ir teisinio statuso suvokimu;
- teisinis elgesys turi išreikšti asmenybės realią pagarbą teisei ir jo pasirengimą besąlygiškai laikytis įstatymo normų.

Pilietinė visuomenė, kaip socialinių ryšių sistema, giliai išsiskynijusi šiuolaikinių Vakarų visuomenių istorijoje ir tradicijose bei jos narių pasaulėžiūroje. Pilietinės visuomenės narių teisinės pasaulėžiūros pagrindas yra teisės, kaip racionalaus dorovinių vertybių, gynimo priemonės samprata, išreiškianti nekritikuojamą tiesioginę moralės įtaką formalizuotai sistemai. Būtent pilietinės visuomenės teisinės kultūros būvis užtikrina visos visuomenės ir valstybės orientaciją į žmogų, į jo asmeninių teisių ir saugumo apsaugą. Atitinkamai apibūdinamas ir teisinis individų elgesys: vyrauja teisėtas elgesys, kuris yra susijęs su aukštu individualios savimone ir teisine sąmone lygiu.¹¹⁹ Šių kokybių dabar stokoja Lietuvos visuomenė, ypač jos elito grupės.

Kai kalbame apie visuomenės teisinę kultūrą, turime įsivaizduoti teisėtą elgesiu ir apskritai teisėta veikla pasiektus visuomenės laimėjimus. Darbas – tai veikla, o darbo kultūra, kuri turi ir teisinį aspektą, – tai žmo-

119 Šlapkauskas V. Teisinės sistemos disfunkcija – silpnos socialinės politikos požymis. Socialinis darbas. 2006, 5 (1): 23.

gaus ir visuomenės veiklos laimėjimų visa sistema: kvalifikuotumas, organizuotumas, produktyvumas, techninis aprūpinimas ir t. t. Šia prasme pilietinės visuomenės teisinė kultūra yra sistema laimėjimų, kuriuos ji pasiekė saugodama, atkurdama ir tobulindama savo egzistavimo konstitucines teisines sąlygas. Ši pilietinės visuomenės teisinės kultūros samprata grindžiama teisinės būties trimis sąryšingais parametrais: teisėtvarkos būkle, teisėto elgesio paplitimo mastu, teisinės sąmonės lygiu. Šie teisinės būties parametrai apima visą visuomenę ir jos narius. Jeigu visuomenėje susiklosto prasta teisėtvarkos būklė, tai ji yra signalas apie visuomenėje išplitusį neteisėtą elgesį ir žemą teisinę jos sąmonę. Tai reiškia, kad bet kurio parametro būklė pilietinėje visuomenėje tiesiogiai atsispindi kituose parametruose ir nulemia visos teisinės kultūros apibūdinimą.

Gerėjanti teisėtvarkos būklė. Gerėjanti teisėtvarkos būklė yra pirmas pilietinės visuomenės teisinės kultūros požymis. Ji priklauso nuo pilietinės visuomenės teisinės kultūros lygio, t. y. nuo visuomenės veiklos, nuo jos pastangų ir sugebėjimų išsaugoti ir atkurti savo egzistavimo konstitucines teisines sąlygas. Šia prasme pilietinė visuomenė pati sukuria teisėtvarkos būklę, nuo kurios ji yra priklausoma ir už kurią atsakinga. Teisėtvarkos būklę suponuoja socialiniai doroviniai ir valstybiniai teisiniai procesai, susiję su teisėtumo garantijomis. Teisėtumo garantijos – tai objektyvių (visuomeninės raidos dėsningumų nulemtų) ir subjektyvių sąlygų, teisiųjų priemonių bei būdų sistema, užtikrinanti teisėtumo įgyvendinimą ir kartu formuojanti tokį socialinių santykių sutvarkymą, kuris atitinka demokratiją ir skatina visuomenės raidą socialinės teisinės valstybės kūrimo link.

Išskiriamos dvi teisėtumo garantijų grupės: bendros ir specialios teisėtumo garantijos. Pirmajai grupei priklauso ekonominės, politinės ideologinės, dorovinės garantijos. Antrajai grupei – tik teisinės garantijos. Lemiamą įtaką teisėtumo įgyvendinimui turi ekonominės, politinės ir dorovinės teisėtumo garantijos. Tai nuosavybės įgijimo ir disponavimo ja galimybės, ūkio raida nepatiriant krizės, gyventojų užimtumo lygis, politinė sistema, ideologija, kultūros būklė. Padėties prieštaravimas šiose srityse sukuria aplinką teisės pažeidimams kilti, visuomenės kriminalizacijai. Todėl visuomenėje vykstančios socialinės permainos kelia daug klausimų apie ekonominių, politinių ideologinių ir ypač dorovinių dvasinių garantijų vaidmenį įgyvendinant teisėtumą. Ypač krizių laikotarpiais apie savo šalies bendrapiliečių elgesį ir veiklą žmonės sprendžia kultūrinių vertybių ir moralinių normų požiūriu. Sąžinė, garbė, padorumas,

atjauta yra amžinosios vertybės. Visais laikais visuomenė labiausiai vertino ištikimybę, pareigą, meilę Tėvynei, dvasinį tyrumą, nesavanaudišką pagalbą, sugebėjimą užjausti.

Jeigu visuomenė išgyvena kultūros, dvasingumo nuopuolį, tai didelė tikimybė, kad valdant valstybę įsivyras improvizacija, administracinis spaudimas, vien valiniai sprendimai. Vyraujant voliuntarizmui, ignoruojamos teisės ir moralės normos, gerieji papročiai. Viso to padarinys – žala, padaryta asmenybei ir visuomenei. Taigi visuomenės raidos etinių pagrindų ignoravimas veda prie ekonominių, politinių ir socialinių teisėtumo garantijų sunykimo. Todėl labai svarbu atminti, kad bet kuriame socialiniame procese dorovinis dvasinis pradas turi funkcinių pirmumą ekonomikos ir politikos atžvilgiu. Tai būtina, bet ne vienintelė teisėtumo užtikrinimo sąlyga.

Teisėtvarkos būklės apibūdinimas susijęs su jos gerėjimo arba blogėjimo konstatacija. To neužtenka, nes iki tam tikrų ribų šie pokyčiai tiesiogiai nedaro įtakos pilietinės visuomenės egzistavimo galimybėms. Konstitucinės normos apibrėžia ribas, kurioms esant pilietinės visuomenės egzistavimo galimybės nepasikeičia. Siekiant jas išsaugoti, nustatomi atitinkami teisėtumo reikalavimai: vienodo teisėtumo, žmogaus teisių ir laisvių garantavimas, teisėtumo visuotinumas, bausmės už padarytą teisės pažeidimą neišvengiamumas, teisėtumo ir tikslingumo suderinamumas, teisėtumo ir kultūringumo ryšis. Atsižvelgdami į šių reikalavimų įgyvendinimo (arba neįgyvendinimo) padarinius, piliečiai gali savarankiškai įvertinti teisėtvarkos būklę ir ištraukti į teisinio reguliavimo pagerinimą. Pilietinės visuomenės nariai gerina teisėtvarkos būklę įgyvendindami teisėto elgesio formas.

Pilietinės visuomenės narių teisėto elgesio paplitimas atspindi ne tik jos mokėjimą sėkmingai atkurti saugios teisėtvarkos būvį, bet ir sugebėjimą formuoti savo narių teisėto elgesio nuostatas neapleidžiant žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimo valstybėje kontrolės. Šie pilietinės visuomenės laimėjimai įgauna teisinę prasmę ypač tada, kai aktualizuojasi teisėtvarkos būvis. Tai reiškia, kad savo elgesiu visuomenės nariai neišvengiamai išreiškia savo santykį su esamu teisėtvarkos būviu: susitaikymą su jos blogėjimu arba pasipriešinimą jam. Neutralios pozicijos, kuri nepadarytų įtakos kuriai nors iš šių teisėtvarkos raidos tendencijų, tiesiog nėra. Todėl galima teigti, kad aktualizuotos teisėtvarkos būvio žmogus savo elgesiu palaiko vieną arba kitą tendenciją, dėl to teisinė jo orientacija vadinama arba teigiama (konstruktyvia), arba neigiama (destruktyvia). Konstruk-

tyvios teisinės orientacijos įsivyravimas visuomenėje liudija pilietinės visuomenės brandą, jos sugebėjimą įsisąmoninti savo interesus ir sutelkti jėgas teisėtvarkos būklės gerinimo tikslais.

Teisėto elgesio pasklidimo visuomenėje mastas. Teisėto elgesio pasklidimo visuomenėje mastas yra labai svarbus pilietinės visuomenės kultūros antras požymis. Teisėto elgesio mastas skirtingose pilietinėse visuomenėse būna skirtingas, nes tai lemia įvairūs veiksniai. Todėl šiuo požiūriu galima vertinti pilietinės visuomenės teisinės veiklos laipsnį: ji būna ir produktyvi, ir mažai produktyvi. Teisinės veiklos kultūros nepakankamumas gali pasireikšti įvairiai: nepakankamu teisinės veiklos materialiniu techniniu aprūpinimu, menku teisėtumo reikalavimų laikymusi, viešais gąsdinimais ir didėjančio nusikalstamumo keliamomis realiomis grėsmėmis.

Teisinės sąmonės lygis. Trečias pilietinės visuomenės teisinės kultūros požymis yra jos teisinės sąmonės lygis, kurį suponuoja atitinkamas žinojimas ir įsitikinimai. Visuomenės nariai turi žinoti veikiančios teisės normas, kad galėtų sąmoningai ir sėkmingai veikti. Visuomenės teisinio žinojimo kultūrą lemia trys veiksmių grupės:

- teisėtvarkos būklės ir teisėto elgesio paplitimo laipsnio įvertinimo kokybė (tikslumas, patikimumas, operatyvumas, įvairiapusiškumas ir pan.);
- teisės mokslo žinių ir teisinės informacijos paplitimo pilietinėje visuomenėje mastas;
- rėmimosi teisės mokslo žiniomis ir teisine informacija mastas įgyvendinant teisės normas, ypač jas taikant.

Vien teisinio žinojimo neužtenka, nes galima žinoti, kaip reikia teisingai pasielgti, bet sąmoningai pasirinkti priešingą elgesio modelį. Teisines žinias dar reikia paversti konstruktyvios teisinės orientacijos motyvu. Tai įvyksta tada, kai teisinės žinios virsta žmonių įsitikinimais, įsitvirtina jų sąmonėje kaip teisingo elgesio principai ir nuostatos.

Žinios negali savaime pavirsti principais ir nuostatomis. Jos teikia faktus ir jų paaiškinimus, reikalingus intelektualinėms programoms rengti, taip pat renkantis veiklos ir teisės normų įgyvendinimo kryptis. Teisės principai ir teisinės nuostatos kyla iš pagrindinių vertybių, kuriomis grindžiama visa kultūra. Tai žmogiškosios egzistencijos, dorovinių reikalavimų, sugebėjimo prisiimti išpareigojimus ir atsakomybę, valios pastangomis įveikti kliūtis ir gerinti gyvenimą vertingumas ir kitos ver-

tybės. Teisinės žinios gali teikti prasmę tik tokio žmogaus veiklai, kuriam visuomenės, tautos gyvenimas turi prasmę.

Prastėjanti teisėtvarkos būklė pagrįstai kelia pasipiktinimą tų žmonių, kurie gyvenimą suvokia plačiau nei vien tik kaip patogumus bei malonumus ir savo būties neapriboja tik savanaudiškų tikslų siekiu, bet grindžia ir tokiais tikslais, kuriuos įprasminti galima tik peržengus savo egoizmo ribas ir prisiėmus atsakomybę už savosios bendruomenės arba tautos likimą. Todėl rūpinimasis teisėtvarkos būkle negali būti aiškinaamas tik kaip specifiskai profesionalus užsiėmimas arba kaip psichologinis polinkis į teisingumą. Reikiamos teisėtvarkos būklės palaikymu rūpinasi pilietinė visuomenė, nes tai vienas svarbiausių jos saugios ateities aspektų. Kita vertus, susirūpinimas ateitimi turėtų būti šiuolaikinio žmogaus poreikis gyventi prasmingą gyvenimą.

1.7. Teisės politika ir jos socialinis vaidmuo

1. Teisės politikos sąvoka. Teisės politikos terminą galima aiškinti pabrėžiant labiau arba teisės, arba politikos terminų turinį ir jo reikšmę. Abu šie terminai taip pat yra daugiareikšmiai. Neatsitiktinai H. Heclio teigia, kad politikos idėja nėra nei tiksliai, nei akivaizdi. Tradiciškai terminas „politika“ paprastai taikomas tam, kas yra „daugiau“ nei atskiri sprendimai, bet „mažiau“ nei masiniai socialiniai judėjimai. Tad analizės lygmens požiūriu politika yra vidurinio lygmens sąvoka. Daugelis autorių pabrėžia esminį jos elementą – jos implikuojamą tikslingumą¹²⁰. Kita vertus, žodžio „politika“ prasmė turėtų būti suvokiama platesniame istoriniame kontekste. Panašiai kaip visuomenės sąvokos kaita, kintantis politikos sąvokos turinys mums daug pasako apie praktinės politikos kaitą¹²¹.

Todėl apibrėžiant ir aiškinant teisės politikos terminą daugiau dėmesio kreipsime teisei prasmėi. Teisės politika – tai teisinėmis priemonėmis tikslingas socialinių pokyčių projektavimas ir jų įgyvendinimo praktika. Teisės politikos esmė – tai socialinio sambūrio narių bendrųjų elgesio taisyklių įtvirtinimas, apsauga ir gynyba teisinėmis priemonėmis. Pagrindinės teisinės priemonės yra teisinės idėjos ir teisės normos. Tai teisės socialinio veikimo varomosios jėgos. Su jomis susijusios kitos teisinės priemonės: teisės taikymo aktai, sutartys, teisiniai faktai, subjektinės

120 Parsons W. Viešoji politika. Vilnius: Eugrimas, 2001, p. 27.

121 Parsons W. Viešoji politika. Vilnius: Eugrimas, 2001, p. 28–29.

teisės ir teisinės pareigos, teisinė atsakomybė, lengvatos, paskatinimai, bausmės ir t. t.

Teisės politikos termino aiškinimo plėtojimą galima sieti su teisės sistemos ir teisinės sistemos sąvokomis. Šiomis teisinėmis sąvokomis teisės politika apibrėžiama siaurai ir plačiai.

2. Teisės politikos samprata siauruoju požiūriu. Teisės politika yra teisės sistemos tikslingo kūrimo politika, kuri pasireiškia dviem pagrindinėmis tokios teisinės veiklos formomis – įstatymų leidybos politika ir įstatymų kodifikavimo politika. Įstatymų leidybos politika, kaip teisėkūros procesas, yra akivaizdus viešosios politikos sandas, o įstatymų kodifikavimo politika yra aukštos teisinės kvalifikacijos reikalaujanti ir dėl to visiškai specializuota teisinė veikla. Įstatymų kodifikavimo politikos specifika lemia būtinybę sudaryti funkcionalų kodeksą, t. y. taip sujungti teisės principus bei normas į tam tikrą vientisą rinkinį, teisės aktą, kuris taptų aiškus ir visiems vienodai suprantamas. Pasiiekti šį tikslą yra sunku ne tik dėl teisinės kalbos specifikos, bet ir teisinės kalbos bei visuomenės teisinės kultūros suderinamumo problemų. Taip pat reikia tinkamai vertinti ir pačios kodifikacijos esmės vaidmenį, nes „kodeksai – tai juridiškai vientisi, bendra koncepcija suderinti įstatymai, pasižymintys aukštu norminio apibendrinimo laipsniu ir skirti kuriai nors socialinių santykių sričiai kompleksiskai reguliuoti“¹²².

Siauruoju požiūriu aiškinant teisės politiką iškyla jos modernumo sampratos problema. Net iki XX a. vidurio teisėkūros politika buvo grindžiama vienokio ar kitokio laipsnio atsižvelgimu į teisės socialines šaknis kasdienėje gyvenimo patirtyje. Ypač ankstyvieji sociologiniai požiūriai į teisę, kuriuos formulavo Fr. fon Savinji (Fr. Fon Savigny), W. G. Sumneris, E. Ėrlichas (E. Ehrlich), pabrėžė socialinės kaitos įtaką pozityvistinės teisės raidai. Taigi teisėkūros politikos modernumas buvo greičiau ribotos apimties, palyginti su įstatymų kodifikacijos politika. Įstatymų kodifikacijos politikos modernumo pradžia apibrėžtai siejama su Prancūzų, arba Napoleono, civilinio kodekso parengimu. Ten, kur anksčiau buvo paplitę papročiai ir Romos teisės normos, iškilo naujas – modernios teisės architektūrinis rūmas. Kitaip tariant, ši kodifikacija suteikė teisei naują, modernų pavidalą.

122 Baublys L., Beinoravičius D., Kaluina A., Kathrani P., Lastauskienė G., Miliauskaitė K., Spruogis E., Stankevičius V., Venskienė E. Teisės teorijos įvadas. 2 patasisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Leidykla Mes, 2012, p. 346.

3. Teisės politikos samprata plačiuoju požiūriu. Nors dažnai teisės politika suprantama siauruoju požiūriu, bet Leonas Petražickis, pirmasis į mokslinę apyvertą įvedęs teisės politikos terminą, ją suprato plačiai – kaip viešosios politikos juridizaciją (susiejimą su morale ir teise). Teisės politikos paskirtį jis apibrėžė taip: „Teisės politikos esmė yra moksliskai pagrįstai numatyti padarinius, kurių reikia tikėtis įvedus tam tikrus teisinius paliepiamus, taip pat parengti tokius teiginius, kurių patvirtinimas veikiančios teisės sistemos įstatymų nuostatomis taptų tam tikrų pageidautinų rezultatų priežastimi.“¹²³

Viešosios politikos juridizacijos apibrėžtumas galimas tik vartojant teisinės sistemos sąvoką. Kita vertus, teisinės sistemos sąvoka apibrėžiama nevienareikšmiškai. Griežtai juridinis ir teisės sociologinis teisinės sistemos sąvokos apibrėžimai skiriasi ir tai teikia daug erdvės teisės politikos sampratos plėtotei. Čia vartosime teisės sociologinę teisinės sistemos sampratą, nes ji aiškiausiai susijusi su politikos terminu. Teisinė sistema – tai teisinės tikrovės visumos darinys, išreiškiantis bet kurios socialinės grupės teisinės sąmonės, objektinės teisės ir teisinės praktikos vienvė. Taigi teisinė sistema pabrėžia trijų elementų privalomą ryšį. Akivaizdu, kad su teisine veikla susijusių ir nesusijusių socialinių grupių teisinės sąmonės ir teisinės praktikos yra skirtingos. Teisinių teisinėje sąmonėje vyrauja teisinės ideologijos sandas, o teisinės kompetencijos beveik neturinčių socialinių grupių teisinėje sąmonėje vyrauja teisinės psichologijos sandas. Todėl viena iš politikos juridizacijos kryptių – visuomenės atskirų grupių teisinio švietimo politikos kūrimas ir vykdymas.

Plačiuoju požiūriu teisės politika apima įstatymų leidybos ir jų kodifikavimo politikas bei pasireiškia kitomis formomis – socialinių grupių teisinės sąmonės formavimo politika ir teisės taikymo politika. Akivaizdu, kad tarp socialinių grupių teisinės sąmonės formavimo politikos ir teisės taikymo politikos yra glaudus ryšys, kurį labai pavojinga ignoruoti. Teisės taikymo politiką organizuoja ir vykdo atitinkamos teisės taikymo institucijos kaip organizacijos. Paprastai jų veikla grindžiama teisine ideologija ir jos gali nesuvokti dauguma visuomenės narių, kurių teisinė sąmonė grindžiama teisine psichologija. Teisinė psichologija yra labiausiai paplitusi teisės ir jos praktikos suvokimo forma, kurioje vyrauja teisingumo jausmo sąsaja su sąvokiniu mąstymu. Būtent psichologinėmis reakcijomis į teisingumą įgyvendinami pagrindiniai teisės pradai – de-

123 Подгурецкий А. Очерк социологии и права. Москва: Прогресс, 1974, с. 303.

mokratiškumas, humanizmas, lygiateisiškumas ir kiti teisės principai, kaip perteikiantys žmogiškuosius jausmus ir vertinimus. Teisinė psichologija dalyvauja formuojant ir palaikant įvairius teisinio mąstymo stereotipus – pradedant teisės samprata ir baigiant mąstymo įgūdžiais, kurie gali skatinti ir teisėtą, ir neteisėtą elgesį.

Nagrinėjant teisės politiką plačiuoju požiūriu visada reikia turėti omenyje, kad teisėkūros subjektai kuria teisinę tvarką, kuria turi remtis visi visuomenės nariai, ir šį procesą „prižiūri“ teisės taikymo institucijos kaip organizacijos. Tai reiškia, kad teisinės tvarkos kūrimas ir įgyvendinimas dažniau grindžiamas teisine ideologija, o ne teisine psichologija. Kiekvienai socialinei grupei svarbiausia yra funkcionuojančios teisinės tvarkos teisingumas, t. y. kokias ji teikia galimybes savo interesams ir lūkesčiams įgyvendinti. Todėl apdairūs teisėkūros politikai siekia išsiaiškinti socialinių grupių lūkesčius ir interesus, kad jų kuriamą teisinę tvarką skirtingos socialinės grupės kuo mažiau sietų su neteisingumu.

4. Teisingumo vaidmuo teisės politikoje. Šiuolaikinių Vakarų visuomenių nariai dažnai kelia politikai teisingumo klausimą. Jie teigia, kad teisė kaip teisingumo jausmas ir teisė kaip įstatymais reglamentuojama tvarka nesutampa ir tai yra giluminis nepasitikėjimo politika šaltinis. Vienas pirmųjų šią skirtį atskleidė H. Bermanas, atlikęs išsamius Vakarų teisės tradicijos formavimosi tyrimus. Jis pabrėžia, kad galbūt „nesugebėjimas numatyti pamatinius pokyčius ir laiku į juos reaguoti (yra) nulėmtas vidinio prieštaravimo, glūdinčio Vakarų teisės tradicijos prigimtyje, kurios vienas tikslas – apsaugoti tvarką, o kitas – įgyvendinti teisingumą. Pati tvarka suvokiama kaip tai, kas apima vidinę įtampą tarp poreikio keistis ir poreikio išsaugoti pastovumą. Teisingumas <...> apima įtampą tarp individo teisių ir visuomenės gerovės. Teisingumo įgyvendinimas buvo skelbiamas kaip pačios teisės mesianistinis idealas. <...> Anksčiau egzistavusios teisės kaip tvarkos nuvertimas buvo pateisinamas fundamentalesnės teisės kaip teisingumo atgaivinimu“¹²⁴.

Šiuolaikiniu požiūriu teisingumas yra visuomenės priedermių jos narių atžvilgiu samprata (arba bendrojo gėrio samprata) ir jos praktinis įgyvendinimas. Visuomenės priedermės yra moralinės, socialinės, politinės, teisinės. Priedermes suprantame kaip tai, ką dera, privalu atlikti, pareigą. Jų įgyvendinimą aiškiname normatyviniu požiūriu: teisingumas – tai taisyklės, pagal kurias paskirstoma laisvė, teisė ir pareigos, įvairios me-

124 Berman H. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999, p. 41.

džiaginės gėrybės. Teisingumą kaip paskirstymo taisyklės subordinauja bendrojo gėrio samprata. Tai reiškia, kad laisvės, teisių ir pareigų, įvairių medžiaginių gėrybių paskirstymas turi atitikti bendrojo gėrio sampratą. Teisingumą dar galima aiškinti kaip subjektinę jauseną, kuri susiformuoja socialinių santykių pagrindu įgyvendinant socialinį teisingumą kaip paskirstymo taisyklės.

Šiuolaikinė visuomenė oficialiai nepripažįsta bendrojo gėrio sampratos. Todėl teisingumas suprantamas siaurai – tik kaip paskirstymo (procedūrinės) taisyklės ir jų įgyvendinimas. Tokio „teisingumo“ vertės kriterijumi tampa įstatymas, o ne bendras gėris. Kai įstatymai neatitinka daugumos socialinių grupių bendro gėrio nuojautos, gali susidaryti didelis įstatymo galią turinčio teisingumo ir teisingumo nuojautos skirtumas. Kylanti įtampa tarp individo teisių ir visuomenės gerovės, arba tarp teisės, kaip teisingumo (bendrojo gėrio), ir teisės, kaip organizuotos tvarkos (paskirstymo taisyklių), neigiamai atsiliepia teisės sampratai: visuomenės nariai jaučia, kad teisinio pozityvizmo teisės samprata stokoja teisingumo.

Teisės, kaip teisingumo, ir teisės, kaip organizuojamos tvarkos, sąmoningas skyrimas istorijos raidoje tapo Vakarų visuomenių politinio elito būdingu bruožu. Tačiau tvarkos ir teisingumo vienovės suvokimas dar išliko kaip Vakarų visuomenių, socialinių grupių ir individų mentaliteto bruožas, kuriuo jie pageidauja grįsti teisinę sistemą. Todėl stiprėjant valstybinio valdymo teisei galiai (teisiniam pozityvizmui) neišvengiamai visuomenėje aktualizuojasi teisės, kaip teisingumo, ir teisės, kaip tvarkos, dilema, nes skirtingų socialinių grupių teisingumo jausenos nesutampa. Tai viena pagrindinių konstitucionalizmo radimosi priežasčių, nes renigiant konstituciją ir ją priimant skirtingos visuomenės grupės tikisi išvengti minėtos dilemos ar bent riboti jos radimosi tempą¹²⁵.

5. Įstatymų leidybos ir kodifikacijos politikos principai. Įstatymų leidybos politikos principai grindžiami deduktyviais samprotavimais ir iš teisės normų aktų įgyvendinimo socialinių padarinių analizės išvestais dėsningumais. Tai reiškia, kad įstatymų leidybos principai formuluojami atsižvelgiant į socialinių mokslų, ypač teisės sociologijos, sukauptas žinias. Šios žinios įgyjamos ne tik remiantis įvairiomis, sistemingai pa-

125 Šlapkauskas V. Modernųjų laikų teisės politikos ir konstitucionalizmo ryšio inversija XXI amžiuje. Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje. Kolektyvinė mokslo studija. Atsakingsis redaktorius prof. dr. Vytautas Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 19.

rengtomis koncepcijomis, bendromis teisėmis, suformuluotomis remiantis verifikuotais tyrimais ir įvairių veikiančių teisinių institucijų daromų klaidų analizėmis, bet taip pat ir empirinių tyrimų rezultatais.

Teisės politikos požiūriu svarbiausi įstatymų leidybos principai yra šie:

- **realizmo principas**, kuris išplaukia iš sociologinių tyrimų, įrodančių, kad ne kiekviena oficiali teisės norma faktiškai veikia socialinę tikrovę. Realizmo principas taip pat suprantamas kaip galiojančių teisės aktų infliacijos priešnuodis. Neatsižvelgimas į realizmo principą lemia teisės autoriteto, pagarbos jai smukimą ir dėl to – jos veiksmingumo apribojimą;

- **konstitucinis principas**. Jis reiškia, kad kiekvienas norminis aktas turi turėti savo šaknis pagrindinėse konstitucijos nuostatose. Šios nuostatos turi remtis visuomenės istorinėmis tradicijomis ir vertybių sistemomis, apibūdinančiomis socialinius politinius visuomenės tikslus. Šio principo pagrindas yra prielaida, kad visuomenė akceptuoja teisę, kai ji atitinka šios visuomenės pripažįstamas pagrindines vertybes. Vakarų Europos visuomenių raidos istorija ir bendros išvados, darytinos remiantis šiuolaikiniais empiriniais tyrimais, patvirtina šią prielaidą. Teisės ir moralės vaidmenį galima palyginti su nebylaus milžino ir ant jo pečių sėdinčio labai šnekaus nykštuko bendradarbiavimu; teisę simbolizuojantis nykštukas yra reikšmingas, nes remiasi milžinu, besisememčiu jėgų iš už jo stovinčių moralinių nuostatų (Podgórecki *et al.*, 1971);

- **teisinės galios subordinacijos principas**, skelbiantis, kad teisiniai sprendimai neturi prieštarauti aukštesnės pakopos teisei, ypač konstitucinei teisei. Ši nuostata rodo, kaip interpretuoti teisės normas, ir suteikia galimybę jas parengti sumažinant galimus prieštaravimus ir dviprasmiškumus;

- **laisvės principas**. Jis reiškia, kad teisė turi užtikrinti piliečių veikimo laisvę. Remiantis šiuo principu, teisės normos turi būti nustatomos tada, kai abejojama, ar tokia teisė apskritai leistina. Šis principas gali būti suformuluotas ir kitaip: nereikia nustatyti teisių, jeigu nėra praktinės galimybės jų įgyvendinti;

- **priešingų interesų derinimo principas**. Šis principas reikalauja: 1) vengti tokių teisėkūros sprendimų, kurie neatitinka tautos ir valstybės interesų, arba vienos socialinės grupės būklę pagerina pablogindama kitų socialinių grupių padėtį; 2) sukurti priešingų interesų derinimo procedū-

ras, kurias taikant galima pasiekti socialinių grupių interesų kompromisinių susitarimą;

- **bausmių apribojimo principas.** Jis reiškia, kad baudžiamąsias priemones reikia naudoti tik esant realiai grėsmei visuomenei, kai neužtenka civilinių priemonių. Teisė neturi tik bauginti. Visada, kai tai įmanoma, teisė turi skatinti elgtis taip, kad teisės subjektai nepažeistų socialinės tvarkos;

- **teisės negaliojimo atgal principas.** Teisės aktai turi įpareigoti ne nuo jų paskelbimo dienos, o tik po tam tikro nustatyto laiko, nes staigus teisės normų įvedimas gali sukelti padarinius, vertintinus kaip neteisingą bausmę.

Svarbiausi kodifikacijos politikos principai yra šie:

- **kompetencijos principas,** formuluojantis teisės normų legalumo bendras sąlygas. Remiantis šiuo principu, rengiant teisės aktą reikia atsižvelgti ne tik į teisines ir profesines žinias, bet ir į socialinių mokslų tyrimų rezultatus. Taip formuluojant kompetencijos principą nesivadovaujama vien teisių rengimo, motyvavimo ir skelbimo praktika, kuri grindžiama beveik vien tik semantinėmis ir loginėmis prielaidomis;

- **absolūtumo principas.** Remiantis šiuo principu, teisės aktas turi būti taip suformuluotas, kad jame būtų visos svarbios praktinės prielaidos, būtinos teisės tikslams pasiekti. Šis principas prieštarauja teisinių paliepiamųjų „infliacijos“ reiškiniui ir sudėtingiems įvairių teisinės konstrukcijos dalių elementų ieškojimams įvairiuose teisės šaltiniuose. Šis principas ragina įstatymų leidėją nuosekliai / logiškai mąstyti pagal racionalią schemą: priemonių adekvatumas numatytiems tikslams;

- **bendrumo principas.** Jis reikalauja, kad įstatymai būtų bendro pobūdžio dėl to, kad turėtų kuo mažiau išimčių ir reguliuotų visas socialinės tikrovės sritis, priklausančias atitinkamam bendrumo lygiui. Kitaip tariant, teisės norma turi apimti visas jos reguliuojamas socialinės tikrovės sritis;

- **aiškumo principas.** Jis reikalauja suformuluoti teisės normų aktus taip, kad teisės sąvokos visada būtų vartojamos ta pačia prasme ir pati teisė būtų suprantama ne tik jos autoriams ir taikytojams, bet pirmiausia piliečiams. Visoje teisinėje sistemoje teisės sąvokos turi būti vartojamos ta pačia reikšme. Tai padėtų išvengti nereikalingų konfliktų. Šio principo tikslas – užkirsti kelią teisės ir piliečių susvetimėjimui, kad kuo daugiau piliečių galėtų savarankiškai remtis teise;

• **tęstinumo principas.** Jis reikalauja užtikrinti, kad teisės normų aktams įgyvendinti bus sukurtos reikalingos teisinės sąlygos, t. y. išleisti visi būtini vykdomieji nurodymai, nulemiantys teisės aktų funkcionavimą. Dėl to turi būti nustatytas vykdomųjų nurodymų (įgyvendinamųjų teisės aktų) išleidimo laikas. Jokiam teisės aktui negali kilti grėsmė tapti negyva teise dėl jo funkcionavimui būtinų vykdomųjų nurodymų neišleidimo.

Teisinės sąmonės požiūriu nebrandžiose visuomenėse teisėkūros subjektai vadovavosi ne įstatymų leidybos ir kodifikacijos politikos principais, o susiformavusios praktinės veiklos principais, kuriuos galima sugrupuoti į du pagrindinius požiūrius:

1. Retrospektyvinis požiūris, kurio esmė – polinkis ieškoti naujų sprendimų ankstesnėje arba dabar veikiančioje teisinėje sistemoje.

2. Atsitiktinės perspektyvos požiūris, kai nauji uždaviniai sprendžiami bandymų ir klaidų metodu. Kitaip tariant, sprendimai grindžiami vien sveiko proto samprotavimais, profesionaliu žinojimu. Pavyzdžiui, nekritiškas atskiroms Vakarų visuomenėms būdingų teisės aktų kopijavimas Lietuvos Respublikos teisėkūroje. Šį procesą E. Kūris apibūdino kaip „taškinį mąstymą“: „Beveik kiekvienas pranešėjas [Aukščiausioje Taryboje] sulaukdavo kolegų deputatų klausimų apie tai, kaip yra reguliuojami vieni ar kiti visuomenės santykiai kitose pasaulio valstybėse. Deja, atsakymus į tokius klausimus dažnai diktavo „taškinis“ mąstymas, todėl pranešėjas ar įstatymo projekto autorius teigė, jog konkretaus įstatymo ar kito norminio akto projektas remiasi kurios nors užsienio šalies patirtimi.“¹²⁶

Šie išsikerioję požiūriai ilgai stabdė teisės politikos, kaip mokslinės disciplinos, raidą Vakarų pasaulyje. Jie būdingi ir Lietuvos teisėkūros subjektams – ypač išryškėjo Lietuvoje po 1990 m. ir buvo tapę vos ne valdymo ir teisės politikos pagrindu.

Abu požiūrius reikia vertinti labai atsargiai, pavyzdžiui, retrospektyvinį požiūrį: dabarties sprendimai dažniausiai priimami kokybiškai naujomis sąlygomis. Todėl įgyta patirtis ne visada gali būti naudinga tais atvejais, kurie yra už šios patirties ribų. Taigi kyla problema, kaip retrospektyvinį požiūrį pertvarkyti į perspektyvinį, bet ne į atsitiktinės perspektyvos, o į racionaliai perspektyvinį požiūrį. Šis požiūris – tai perspektyvos numatymas sistemingai nagrinėjant su teisėkūra susijusios veiklos skirtingų alternatyvų socialinius padarinius ir pasirinkimas tos alternatyvos,

126 Kūris E. Teisinė valstybė, teisiųjų sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija. Glendon M. A., Gordon M. W., Osakwe C. Vakarų teisės tradicijos. Vilnius: Pradai, 1993, p. XXXIX–XL.

kurios įgyvendinimas žada daugiausiai teigiamų ir mažiausiai neigiamų rezultatų. Tiksliau tariant, nagrinėjama teigiamų ir neigiamų socialinių padarinių pusiausvyra. Todėl neišvengiamai reikia remtis socialinių poveikių arba padarinių vertinimo procedūra.

6. Socialinių poveikių, arba padarinių, vertinimo procedūra.

Socialinių poveikių arba padarinių vertinimo procedūra – tai tam tikro nuoseklumo vertinimo žingsniai (veiksmai), kai kiekvieno žingsnio metu atliekamos analitinės operacijos¹²⁷:

Vertinimo žingsniai	Analitinės operacijos
1. Problemos masto apibrėžimas	<ol style="list-style-type: none"> 1. Apibrėžti lygį, kuriuo bus vertinami politikos arba programos projekto socialiniai padariniai: valstybinis, regioninis, vietos savivaldos lygis. 2. Apibrėžti socialinių poveikių srities ribas, laiko trukmę.
2. Problemos nustatymas	<ol style="list-style-type: none"> 1. Suformuluoti tikslus, kurių siekiama sprendžiant šią problemą. 2. Apibrėžti suinteresuotas socialines grupes (klientų grupes), kurios patirs poveikius, ir įvertinti jų poreikius. 3. Apibrėžti vertinimo kriterijus, kurie bus toliau taikomi. Tai suinteresuotų šalių vertybinės nuomonės apie tai, ką jie supranta kaip naudingus ir nepageidautinus socialinius padarinius.
3. Problemos sprendimo alternatyvų suformulavimas	<ol style="list-style-type: none"> 1. Apibrėžti protingų alternatyvų, kurios atitinka poveikių (padarinių) subjektų interesus, rinkinį. 2. Apibrėžti su valdžia susijusio įsikišimo agentus, būdus ir išteklius. 3. Atlikti galimų ekonominių ir ekologinių padarinių, kuriuos gali sukelti antriniai socialiniai poveikiai, analizę.
4. Poveikių profilio parengimas	<ol style="list-style-type: none"> 1. Atrinkti ir sugrupuoti poveikių kategorijas pagal tipus ir išreikšti per socialinius rodiklius*. 2. Išmatuoti (atskleisti) socialinių rodiklių dabartinę reikšmę. 3. Sukurti socialinių poveikių profilį.

* Socialiniais rodikliais laikomi dviejų tipų rodikliai: darbo apimties rodiklis (pvz., mokesčių įstatymų pataisų skaičius) ir galutinių rezultatų (gauto efekto) rodiklis (pvz., mokesčių surinkimo būklė įsigaliojus pataisoms).

127 Social impact assessment methods. Beverly Hills, 1983, p. 17–18.

5. Projektcija	<ol style="list-style-type: none"> 1. Apibrėžti dėl socialinių poveikių įvykusių permainų esmę ir kiekybinius parametrus, kai įgyvendinamas vienas arba kitas alternatyvus sprendimas (socialinių poveikių trendo analizė). 2. Įvertinti laukiamų socialinių padarinių tikimybės laipsnį.
6. I įvertinimas (<i>assessment</i>) Kokią reikšmę tai turi?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Palyginti alternatyvas. 2. Apibrėžti socialinių poveikių, kuriuos sukels alternatyvių sprendimų įgyvendinimas, skirtumus (ir padarinių požiūriu).
7. II įvertinimas (<i>evaluation</i>)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Apibrėžti ekspertų santykį su galimais socialiniais poveikiais (padariniais). 2. Atlikti pakartotinę suinteresuotų socialinių grupių ir jų poreikių analizę. 3. Iš naujo suformuluoti socialinių poveikių (padarinių) vertinimo kriterijus. 4. Apibrėžti kriterijų hierarchiją pagal svarbą. 5. Išskirti geriausias alternatyvas, pasižyminčias optimalia palankių ir nepageidautinų socialinių poveikių pusiausvyra.
8. Nepageidautinų socialinių padarinių minimalizacija	<ol style="list-style-type: none"> 1. Išnagrinėti neišvengiamus neigiamus socialinius poveikius (padarinius). 2. Apibrėžti galimas kompensacines priemones. 3. Įvertinti tikėtiną kompensacinių priemonių veiksmingumą.
9. Stebėseną	<ol style="list-style-type: none"> 1. Išmatuoti faktinius socialinius poveikius (padarinius) ir palyginti juos su numatytaisiais. 2. Užtikrinti grįžtamąjį valdymo ryšį ir informuoti suinteresuotas socialines grupes apie lyginimo rezultatus.

Teisės kūrimo politika yra ypač svarbi teisinės valstybės politikos ir valstybinių programų dalis. Labai svarbu, kad ir Lietuvos Respublikos įstatymų leidėjai įvestų privalomą rengiamų įstatymų ir jų pataisų projektų socialinių poveikių ekspertizę, kurią atliktų ne tik valdžios institucijose dirbantys ekspertai. Ši žingsnį jau tiesiog būtina žengti, nes yra išleista daug ne tik neveikiančių, bet ir socialinės žalos padarančių įstatymų. Akivaizdu, kad įstatymų ir jų pataisų projektų socialinių poveikių (padarinių) ekspertizių sąnaudos yra nepalyginti mažesnės už sąnaudas,

skiriamas neveiksmingiems įstatymams parengti, išleisti ir taisyti bei nepageidautiniems socialiniams padariniams kompensuoti.

1.8. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Ką šiandien reiškia demokratija?
2. Kokios išskiriamos demokratijos sampratų kryptys?
3. Paaiškinkite demokratijos modelių konkurenciją.
4. Koks bendros tvarkos poreikis yra postmodernioje visuomenėje?
5. Paaiškinkite socialinės institucijos sąvoką teisės sociologijos kontekste.
6. Koks yra žmogaus socialinis statusas modernioje teisinėje sistemoje ir kuo joje grįsta žmogaus teisių apsauga?
7. Pateikite žmogaus teisių sąvoką.
8. Apibrėžkite ir paaiškinkite objektinės teisės sąvoką.
9. Apibrėžkite pilietinės visuomenės ir jos teisinės kultūros sampratą.
10. Koks visuomenės teisinės kultūros grįžtamasis poveikis subjektų teisinei sąmonei ir teisiniam elgesiui?
11. Pagrįskite teisės socialinę paskirtį.
12. Kas yra teisės politika? Kokia jos įtaka įstatymų leidybos procese, teismų jurisprudencijai?

▷ Praktinės užduotys:

1. Kokias mokslines praktines išvadas galima padaryti iš šių teiginių:
  - Klimato valdžia stipriausia iš visų valdžių;
  - Mūsų mąstymo stereotipas yra veikiamas geografinių sąlygų;
  - Dėl visų aplinkos sąlygų, kuriomis tenka gyventi žmogui, atsiranda didžioji dauguma jo poreikių, veikimo priemonių ir būdų;
  - Poreikių įvairovė paskatina naujų veikimo tipų atsiradimą;
  - Laisvė niekada nėra laisva.
2. Pateikite pavyzdžių, kaip veikia viešojo nuomonė įstatymų leidybos procesą.

3. Nurodykite valstybės ir visuomenės kaip socialinių reiškinių panašumus ir skirtumus.
4. Paašškinkite, kaip suprantate, kas yra teisinis ideologizavimas. Nurodykite jo būdus.
5. Nurodykite organizacijas, ginančias žmogaus teises. Nustatykite, kurių funkcijos yra tokios pačios. Išanalizuokite jų veiksmingumą.
6. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 32 straipsnis numato, kad „pilietis gali laisvai kilnotis ir pasirinkti gyvenamąją vietą Lietuvoje, gali laisvai išvykti iš Lietuvos. Šios teisės negali būti varžomos kitaip, kaip tik įstatymu ir jeigu tai būtina valstybės saugumui, žmonių sveikatai apsaugoti, taip pat vykdant teisingumą“. Argumentuotai paašškinkite teisės ribojimo pagrindus. Kuo jie yra susiję?
7. Išnagrinėkite teismui pateiktą advokato pareiškimą: ieškinyje keliu reikalavimą pripažinti bendrijos narių visuotinio susirinkimo 2008-04-27 visus nutarimus negaliojančiais, ieškinio pagrindu nurodau procedūrinius pažeidimus: susirinkimo sušaukimo tvarkos, balsavimo, vedimo tvarkos, protokolo surašymo ir kitus pažeidimus. Kadangi ieškinyje nereikalauju žalos atlyginimo, todėl atsakovo kaltės bei veiksmų neteisėtumo neįrodinėsiu, nes to nereikia, juo labiau kad atsakovas yra juridinis asmuo (žr. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksą, Lietuvos Respublikos sodininkų bendrijų įstatymą). Įvertinkite pasirinktą teisių įgyvendinimo būdą teismo ir subjektinės teisės skirties metodu.
8. Pateikite „neveikiančių“ teisės normų pavyzdžių ir išnagrinėkite jų „neveikimo“ priežastis.
9. Nustatykite ir išnagrinėkite Lietuvos visuomenės narių teisėto elgesio pasklidimo mastą. Pateikite žmogaus teisių įgyvendinimo būklės Lietuvoje pavyzdžių.
10. Apibrėžkite ir išnagrinėkite teisėtvarkos būklę Lietuvoje. Pateikite pavyzdžių.
11. Pateikite savaime susiklostančios socialinės tvarkos pavyzdžių.
12. Susipažinkite su vadovėlio priede pateiktu Konstitucinio Teismo nutarimu. Ar šis nutarimas yra teisės politikos kūrimo pavyzdys? Koks šio išaiškinimo santykis su Lietuvos Respublikos Konstitucijos 109 straipsniu, kuriame numatyta, kad „teisėjai, nagrinėdami bylas, klauso tik įstatymo“.

ANTRAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

TEISĖS SOCIOLOGIJOS TEORINIAI PAGRINDAI

2.1. Teisės sociologijos samprata ir mokslinis statusas

Nominalus teisės sociologijos apibrėžimas. Pavadinimas „teisės sociologija“ kilęs iš trijų žodžių: lietuvių „teisė“, lotynų *societas* ir graikų *logos*. Iš šių žodžių junginio kyla daugiareikšmis terminas, nes vien jau lietuviškas žodis „teisė“ yra daugiareikšmis terminas. Lietuvių žodis „teisė“, prancūzų – *droit*, anglų – *right*, vokiečių – *recht*, italų – *diritto* pradžioje reiškė geometrinę figūrą – tiesę, kuri turėjo dorovinę (teisingumo) prasmę, ir tik vėliau šie žodžiai įgijo teisinę reikšmę. Jie yra atitinkamo to, ką antikos graikai vadino *nomos*, o romėnai – *ius*. Lietuviškas žodis „teisė“ reiškia žmonių santykių teisingumo sistemą, jo sampratos nustatoma laisvę, o *droit* – tiesiog tiesią liniją. Apie nepatikimą žmogų dar sakome – kreivas žmogus.

Taigi etimologinė *teisės* reikšmė kyla iš jutimiškos žodžių „tiesumas“, „tiesi linija“ reikšmės: tiesumas yra jutiminė teisių ir pareigų pusiausvyros išraiška. Jeigu teisė – subjektinių teisių ir pareigų pusiausvyra, kaip rašo A. Vaišvila, tai ji yra ne kas kita, kaip tiesi linija, kur nei teisės neiškyla virš pareigų, nei pareigos – virš teisių¹²⁸. Todėl labai svarbu pabrėžti du dalykus: 1) logiškai numanomą teisės termino struktūrą – teises ir pareigas ir 2) teisių ir pareigų pusiausvyros dorovinę prasmę: tarpusavyje bendraujančių žmonių tiesumą, atvirumą ir patikimumą.

Lotynų žodis *societas* lietuviškai reiškia „visuomenė“, graikų *logos* – „žodis“, „mokslas“. Iš *societo* ir *logos* junginio kildinamas terminas „sociologija“, kuriuo vadinamas mokslas apie bendrus žmogaus, žmonių grupių ir visuomenės socialinio (bendruomeninio) gyvenimo dėsningumus. Iš tokio pažodinio teisės sociologijos termino reikšmės aiškinimosi

128 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 130.

išplaukia nominalus teisės sociologijos apibrėžimas: tai mokslas apie visuomenės, žmonių grupių ir pavienių žmonių socialinio (bendruomeninio) gyvenimo ryšio su teise dėsningumus. Teisės sociologijoje vartosime termino „socialinis“ pagrindinę reikšmę – „bendruomeninis“.

Nominalus teisės sociologijos apibrėžimas pabrėžia socialinio gyvenimo ir teisės santykį. Vadinasi, teisės sociologija turi nagrinėti tokius socialinius reiškinius, kurie atsiranda iš socialinio gyvenimo ir teisės santykio. Paprastai kieno nors santykį su teise vadiname teisiniu. Iš socialinio gyvenimo ir teisės santykio atsiradę socialiniai reiškiniai vadinami teisiniais reiškiniais. Taip suprantama teisinė sociologija yra teisės sociologijos sinonimas. Tačiau yra autorių, kurie šiuos terminus atskiria¹²⁹. Tai lemia skirtingos teisės ir teisės sociologijos sampratos.

Socialinio gyvenimo subjektai yra ir pavieniai žmonės, ir atskiros žmonių grupės, ir visuomenė. Tai potencialūs socialinės valios subjektai. Vyraujančios teisės sampratos ir socialinės valios subjektų pagrindu susiformavo dvi teisės sociologijos sampratos: siauroji ir plačioji.

Siauroji teisės sociologijos samprata. Ši samprata grindžiama prieda, kad įstatymo leidėjas pajėgus adekvačiai reaguoti į vykstančias socialines permainas ir tikslingai bei laiku priimti teisingą socialinę tvarką kuriančius, palaikančius ar įtvirtinančius sprendimus. Tai reiškia, kad siauroji teisės sociologijos samprata grindžiama įstatymo leidėjo, kaip socialinės grupės, valia ir normatyvistine (etatistine) teisės samprata.

Rėmimasis normatyvistine (etatistine) teisės samprata ne tik susiaurina pačią teisę (nes teisė apibrėžiama kaip lygi įstatymui), bet ir suteikia didesnio aktyvumo poziciją valstybės aparatui, kaip socialinei grupei, kitų socialinių grupių atžvilgiu. Kitaip tariant, teisės kaip normų visumos, kilusios iš statutų ir teismo sprendimų, samprata atspindi teoriją, pagal kurią pirminis teisės šaltinis yra įstatymų leidėjo („valstybės“) valia¹³⁰. Kitos teisės formos – papročiai, precedentas ir teisingumas – yra svarbūs tik tiek, kiek juos pripažįsta įstatymo leidėjas. Pabrėždami įstatymų leidėjo valią kaip vienintelį teisės šaltinį, iškeliamo valstybės aparato vaidmenį rengiant įstatymus, nes socialinė tvarka kuriama ir įtvirtinama tik įstatymais ir remiantis jų nurodymais. Taigi valstybės aparato sistemą sudaranti socialinė grupė turi labai plačią galimybę nulemti teisinio poveikio visuomenės socialiniam gyvenimui turinį.

129 Žr: Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 32–33.

130 Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999, p. 78–92.

Įstatymo leidėjo valia skirtingai išreiškiama nedemokratinio ir demokratinio politinio režimo šalyse. Nedemokratinio režimo šalyse teisiniu reguliavimu siekiama smulkiai nurodyti socialinio santykio dalyviams visas įmanomas teises ir pareigas bei tų teisių ir pareigų atsiradimo, pasikeitimo ar išnykimo pagrindus. Teisinis reguliavimas tada gali skverbtis į žmonių elgesį tiek, kiek įstatymų leidėjas (valdančioji socialinė grupė, klasė) tai laiko būtina. Čia nėra jokių nuo įstatymo leidėjo valios nepriklausomų ribų, kurių negalėtų peržengti reglamentuojanti valstybės valia. Tai reiškia, kad normatyvizmas (etatizmas) suponuoja ir pagrindžia teisinio reguliavimo ribų nebuvimą bei imperatyvaus reguliavimo dominantę¹³¹.

Demokratinio politinio režimo šalyse prigimtinių žmogaus teisių įgyvendinimas ir įstatymų leidėjo institucijos periodiškasis „atnaujinimas“ laisvų rinkimų būdu apriboja „valstybės“ valią. Žmogaus teisės ir laisvės tampa „valstybės“ valios išraiškos formų – įstatymo, teismo ir administracinio sprendimo teisėtumo – įvertinimo kriterijais. Tai reiškia, kad teise grindžiamas teisinis reguliavimas yra mažiau susijęs su įstatymo leidėjo, kaip socialinės grupės, galimu savanaudiškumu. Valdžios institucijų ir pareigūnų, kaip socialinės grupės, įgaliojimai ribojami imperatyviai, o piliečiams nustatoma dispozityvi elgesio laisvė: viskas leidžiama, kas nevaržo kitų asmenų teisių ir nepažeidžia įstatymų, visuomenės moralės ir protingumo principų¹³².

Remiantis normatyvistine (etatistine) teisės samprata apibrėžiama teisės sociologija ir jos tyrimų objektas. **Siauruoju požiūriu teisės sociologija – tai bendrosios sociologijos šaka, nagrinėjanti teisės (įstatymų) normų atsiradimo ir raidos socialines sąlygas bei vaidmenį (veiksmingumą) visuomenėje.** Jos tyrimų objektas yra įstatymo galią turinčios teisės normos, nes teisės normos yra įstatymų leidėjo valios materializavimo mažiausi ir kartu svarbiausi prasminiai vienetai. Teisės normos išreiškiamos skirtingais pavidalais. Vis dėlto siauruoju teisės sociologijos požiūriu akivaizdžiausi įstatymų leidėjo valios išraiškos pavidalai yra įstatymas, teismo ir administracinis sprendimai. Šie teisiniai reiškiniai vadinami pirminiais teisiniais reiškiniais.

Etatistinis teisės supratimas nulėmė teisės sociologijos tyrimų taikomąją kryptį ir jos nagrinėjimo temas, kurios grindžiamos bendrąja teisės teorija. Siauruoju požiūriu teisės sociologija dažniausiai nagrinėja įsta-

131 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 200.

132 Ten pat, p. 208.

tymo socialines funkcijas, jo prestižą visuomenėje, įstatymo išmanymą, socialinių grupių ir visuomenės požiūrį į teismus, teisėjų ir kitų teisinės profesijos pareigūnų teisinę sąmonę ir teisinę kultūrą, socialinę jų poziciją, teisingumo įgyvendinimo pobūdį ir panašias temas.

Plačioji teisės sociologijos samprata. Ši samprata grindžiama dviem prielaidomis: 1) visuomenė yra pliuralistinės prigimties, todėl nėra vyraujančios socialinės grupės, 2) realiai egzistuojanti socialinė tvarka yra svarbiausias teisės šaltinis. Socialinė tvarka susiklosto socialinių grupių vertybių ir interesų sąveikos pagrindu. Šio požiūrio *credo* 1913 m. tiksliai apibrėžė austrų teisininkas E. Ėrlichas, teisės sociologijos pradininkas: „Mūsų laiku, kaip ir visais laikais, teisės raidos svorio centras – ne įstatymų leidyba, ne jurisprudencija, ne teismų praktika, o pati visuomenė.“¹³³ Žmogaus socialinė prigimtis nulėmė jo nuolatinį poreikį kurti ir palaikyti tvarką.

Kitai variant, šis požiūris grindžiamas sociologine teisės samprata, kuri turi įvairias atmainas. Teisės bei teisės sociologijos literatūroje ji vadinama įvairiai: tautos dvasios koncepcija (F. Savinji), interesų jurisprudencija (R. Jėringas), utilitaristinė teisės koncepcija (J. Benthamas), gyvąja teise (E. Ėrlichas), teisės socialinio veikimo teorija (L. Petražyckis), spontaniškos teisės koncepcija (G. Gurvičius), sociologine jurisprudencija (R. Poundas), realistine teisės koncepcija (K. Levelynas) ir pan. Pavyzdžiui, teisinis personalizmas¹³⁴, kaip sociologinė teisės samprata, yra teisinio pozityvizmo ir „prigimtinės teisės“ integracijos variantas.

Tai reiškia, kad nors ir nėra vienos sociologinės teisės sampratos, tačiau pripažįstama, kad teisė atsiranda ne tik iš politinės valios, bet ir iš skirtingų socialinių grupių kryptingos sąveikos, kuri išikūnija jų narių elgesio modeliais. Rašytiniais ir nerašytiniais socialinio elgesio modeliais materializuojasi visuomenės ar jos grupių socialinė valia. Socialinė valia – tai socialinės grupės sąmoningas ir pasąmoningas savo veiklos ir elgesio reguliavimas, padedantis jos nariui įveikti kliūtis siekiant tikslo; tai ir vidinės žmogaus paskatos atlikti nepakankamai motyvuotus išorinius ir vidinius veiksmus. Prasmės požiūriu socialinė grupė išreiškia savo valią jos egzistencijai svarbiais klausimais ir interesais.

Sociologinės teisės sampratos požiūriu nėra prasmės sureikšminti kurią nors vieną teisės formą (pvz., įstatymą), nes kurdami socialinę tvarką žmonės remiasi įvairiomis teisės formomis – papročiais, teisingumu, įstatymais

133 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 109.

134 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 101–160.

(įstatymų leidėjo valia) ir precedentu (ne tik teismas, bet ir įvairios socialinės grupės „priima“ kokybiškai naujus sprendimus ar įtvirtina naujus elgesio pavyzdžius ir jai vadovaujasi). Kita vertus, teisės evoliucijoje jos formos nėra atskirtos viena nuo kitos, nes atsiranda kaip socialinės tvarkos ir teisingumo konkrečios išraiškos. Todėl logikos požiūriu prie pirminių teisinių reiškinių reikia priskirti ne tik įstatymų leidėjo valios įpareigojančių sprendimų formas, bet ir tuos valstybės nesankcionuotus elgesio modelius (elgesio taisykles), kurie atsirado iš kitų socialinių grupių valios arba visuomenės gyvenime savaime „įgijo“ teisinę prasmę, pavyzdžiui, paprotinės normos, verslo, etikos normos ir pan. Dėl šio nuoseklumo pripažinimo teisės sociologijai iškyla labai sudėtinga teorinė problema – apibrėžti kriterijų, kuriuo remiantis būtų galima atskirti teisinės prasmės elgesio modelius nuo socialinių neteisinių modelių.

Plačiuoju požiūriu teisės sociologija – tai bendrosios sociologijos šaka, nagrinėjanti teisės atsiradimo, veikimo ir raidos socialines sąlygas visuomenėje.

Plačiuoju požiūriu teisės sociologija nagrinėja visus socialinius reiškinius, turinčius teisės požymių, netgi ir tuomet, rašo J. Carbonnierius, „kai teisės elementas nėra išreikštas grynu pavidalu, o susipynęs su kitais socialiniais elementais“¹³⁵. Taigi teisės sociologija neapsiriboja vien pirminių teisinių reiškinių nagrinėjimu: ji apima ir antrinius teisinius reiškinius, pavyzdžiui, šeimą, nuosavybę, sutartį, atsakomybę ir pan. Antriniai teisiniai reiškiniai suprantami kaip išvestiniai iš pirminių teisinių reiškinių, kaip pirminių reiškinių įgyvendinimo ar rėmimosi jais padariniai.

Antriniai teisiniai reiškiniai turi tokių socialinių elementų, kurių neapima teisinis reguliavimas. Teisės sociologijai ši aplinkybė nėra priežastis atsisakyti juos nagrinėti. Teisės sociologija nagrinėja socialinius reiškinius ne tik teisiniu, bet ir kitais aspektais – papročių, moralės, ekonomikos, kalbos ir pan. Tai reiškia, kad socialinis reiškinys, turintis teisinį elementą, nagrinėjamas kaip vientisa visuma, t. y. kompleksiskai, bet savitu būdu. Pavyzdžiui, bendroji sociologija, tirianti santuoką ir šeimą, pirmiausia nagrinėja dorovinius santykius, demografinius ir ekonominius veiksnius. Teisinis aspektas įtraukiamas į jos tyrimų objektą tuomet, kai susiduriama su šeimos konfliktais arba kitais sunkumais. Tradiciškai teisės normos siejamos tik su galimais sunkumais šeimoje, tarsi jos iki tol nevaidina jokio vaidmens, tarsi jų turinys būtų atsietas nuo dorovės, ekonomikos ir pan. Teisės sociologija šeimą pradeda nagrinėti pirmiausia

135 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 31–32.

nuo jos rėmimosi teisės normomis ir teisinės reikšmės elgesio modeliais ir tik tada keliami klausimai, kaip teisės normų įgyvendinimą laiduoja arba, priešingai, deformuoja dorovė, ekonomika ir kiti dalykai.

Teisės sociologijos mokslinis statusas yra mokslinių diskusijų objektas. Mokslinėje literatūroje argumentuotai pateikiami skirtingi požiūriai į teisės sociologijos prigimtį, jos objektą ir vietą tarp kitų socialinių ir teisės mokslų. Vokiečių teisės sociologas H. Rifelis sujungė istoriškai susiklosčiusias teisės sociologijos mokslinio statuso sampratas į tris požiūrių grupes:

1) teisės sociologija – tai teisės mokslų pagalbinė disciplina (K. Leve-lynas ir kt.);

2) teisės sociologija – tai bendrosios teisės teorijos atmaina (E. Dirrkheimas ir kt.);

3) teisės sociologija – tai bendrosios sociologijos šaka arba savarankiška sociologijos disciplina (E. Ėrlichas, G. Gurvičius, M. Vėberis ir kt.).¹³⁶

Dabartinė visuomenės raida liberaliosios demokratijos sąlygomis yra įgavusi naujų bruožų – nenutrūkstamai vyksta greitėjantys socialiniai pokyčiai, visuomenės nariai vienijasi ir kuria naujas bendrijas, vyksta jų tarpusavio sąveika ir sąveika su valstybės institucijomis. Tai neišvengiamai daro įtaką teisei plėtrai. Visapusiškai remianti visuomenės pastangas palaikyti tvarką, vienybę ir teisingumą iš pažiūros chaotiškame pasaulyje teisės sociologija ieško būdų atskleisti ir suprasti visuomenės ir jos socialinių grupių teisinio gyvenimo patirtį, įvairovę ir sudėtingumą. Todėl su ankstesniaisiais trimis požiūriais reikia susieti ir ketvirtąjį požiūrį, kuris iškilo XX a. pabaigoje.

Dabar teisės sociologija suprantama kaip tarpdalykinė studija, siekianti išplėtoti teoriškai sudėtingą, sistemiskai empirišką bei nuolat atspindimą visuomenės požiūrį į teisę¹³⁷. Moderniosios visuomenės yra sudėtingai organizuotos ir jas sudaro daug įvairių socialinių grupių. Siekiant užtikrinti vienodą teisės tarnavimą skirtingų individų ir jų grupių teisėtų interesų apsaugai, būtina nuolat empiriškai nagrinėti sociologinį požiūrį į teisę. Sociologinis požiūris į teisę – tai visuomenės, jos socialinių grupių ir pavienių individų požiūris į socialinių santykių teisinį reguliavimą, teisės, įstatymų leidėjo ir teismų socialinį vaidmenį. Skiriami trys sociologinio požiūrio į teisę tipai: 1) klasikinis sociologinis požiūris, būdin-

136 Riffel H. Rechtssoziologie. Eine systematische Orientierung. Nuewied Berlin (West); Luchterhand, 1974, S. 404.

137 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 5.

gas tradicinei visuomenei; 2) modernusis sociologinis požiūris, būdingas pramoninės civilizacijos visuomenei; 3) dabartinis, arba pomodernusis, sociologinis požiūris, kuris klostosi siekiant didžiausios subjektyvios ge-rovės¹³⁸.

Taigi teisės sociologija iš pradžių formavosi labiau kaip pagalbinė teisės mokslų disciplina, kuri „turėjo padėti teisininkui atskleisti žmonių veiksmų vidinę esmę ir juos suprasti ne vien teisės normų loginės analizės pagrindu“, rašo R. Trevesas¹³⁹, ir kaip bendrosios teisės teorijos atmaina, plėtojanti sociologinę teisės sampratą. Vykstant pramoninės epochos plėtrai paaiškėjo, kad neužtenka vien dogmatinių žinių apie teisę, siekiant išsiaiškinti teisės prigimtį, socialinę paskirtį ir veiksmingumą. Praktiniu požiūriu teisinis pozityvizmas negalėjo numatyti teisės sistemos modifikacijos būdų, pritaikant ją prie naujų socialinių interesų ir poreikių. Todėl XX a. viduryje vis labiau buvo pabrėžiamas teisinės tikrovės pažinimas taikant sociologijos metodus.

Tarptautinė sociologų asociacija V tarptautiniame sociologų kongrese 1962 m. oficialiai pripažino teisės sociologijos, kaip šiuolaikinio mokslo, statusą¹⁴⁰.

Diskusijas dėl teisės sociologijos mokslinio statuso lemia pačios teisės sociologijos dvilypė – teisinė ir sociologinė – prigimtis. Todėl kai kurie autoriai ir šiuo metu:

1) teisės sociologiją priskiria teisės mokslams ir suteikia jai „savaranikiškos teisės disciplinos bendrą teorinį statusą ir reikšmę“¹⁴¹;

2) teisės sociologijai suteikia du skirtingus mokslinius statusus, tartum ji gali būti ir atskira teisės mokslo šaka, ir atskira bendrosios sociologijos šaka. Šios dvi mokslinių žinių sritys skiriasi taip, kaip jurisprudencija skiriasi nuo sociologijos¹⁴²;

3) teigia, kad teisės sociologijos tarpdalykinis pobūdis leidžia ją kuriant, dėstant ir nagrinėjant vadovautis arba teise, arba sociologija; teigia,

138 Plačiau žr: Šlapkauskas V. Sociologinio požiūrio į teisę reikšmė jurisprudencijos raidai. Socialinių mokslų studijos. 2010, 4 (8): 167–181.

139 Sociologie du droit et de la justice. Sous la red. de M Legros et S. C. Versele. Bruxelles, 1969, p. 9.

140 Treves R. Research Committee on Sociology of Law. Milano, 1969, p. 3.

141 Нерсесянц В. С. Предисловие редактора. Лапаева В. В. Социология права. Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2000, с. 9.

142 Лапаева В. В. Социология права. Под ред. В. С. Нерсесянца. Москва, 2000, с. 1.

kad teisės sociologijos, kaip tarpdalykinių tyrimų srities, formavimasis gali vykti ir bendrosios sociologijos, ir teisės teorijos pagrindu¹⁴³.

Iš tiesų teisės sociologijos tarpdalykiškumą lemia jos prigimtis ir specifika. Bet tai nėra argumentas suteikti teisės sociologijai dvigubą standartą, nes ji grindžiama bendrosios sociologijos pradinėmis metodologinėmis ir paradigminėmis prielaidomis. Teisės teorijos turinyje bendrosios sociologijos pradinių metodologinių ir paradigminių prielaidų nėra, todėl teisės sociologija negali formuotis vien teisės teorijos pagrindu. Teisės sociologija formuojasi bendrosios sociologijos pagrindu ir remiasi teisės teorija, kuri suteikia teisės sociologijai specifikos.

Teisės teorija nėra pakankamas teorinis pagrindas nagrinėti teisinius reiškinius sociologiniu požiūriu, kaip išivaizduoja teisinio pozityvizmo atstovai. Teisės teorija susijusi tik su labai maža socialine grupe, kuri užsiima teisėkūros ir teisės įgyvendinimo teorinių pagrindų plėtojimu. Kiekvienas visuomenės narys vienaip ar kitaip susijęs su savo teise, t. y. kuria tam tikrą socialinę tikrovę ir gyvena šioje tikrovėje, kuri įgauna savitą teisinę konstrukciją.

Teisės sociologija turi nagrinėti ne tik konkrečių visuomenių ir jų socialinių grupių teisinio gyvenimo formų įvairovę, bet ir atskleisti jų nematomo rišlumo struktūrinius pamatus, kuriais socialumo raida vysta teisine. Kitaip tariant, teisės sociologija turi užsiimti teisinės tikrovės kūrimo analize, pirmiausia individų ir socialinių grupių kasdienės „gyvosios teisės“, be kurios negali egzistuoti jokia visuomenė.

2.2. Teisės sociologijos objektas

Teisės sociologija nagrinėja ne pačią teisę (tai teisės teorijos objektas), o teisės santykį su socialine tikrove, visuomene. Vadinasi, teisės sociologiją domina teisės, kaip socialinio reiškinio, ir visuomenės ryšys, kurį atspindi teisės socialinė paskirtis ir funkcijos, teisės normų transformacijų į tikrąjį, faktinį socialinės organizacijos subjektų socialinių elgesį procesai. Socialinės organizacijos subjektai yra skirtingo lygio: visuomenė, bendruomenės, kitos socialinės grupės, įstaigos ir organizacijos, individai.

Svarbu pabrėžti, kad teisės sociologijos objektas yra ne atskirai teisė ir socialumas, o tik jų santykis – ryšis ir sąveika. Teisės sociologijos nėra ten, kur teisės normos ir teisiniai santykiai nagrinėjami be tiesioginio ir

143 Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии. Социологические исследования, 1996, 10: 103–108.

grįžtamojo ryšio su visuomene ir jos sritimis; jos nėra ir ten, kur socialiniai reiškiniai ir procesai nagrinėjami ne kaip sąveikaujantys su teisės normomis ir teisiniais santykiais¹⁴⁴.

Teisės sociologijos objektas yra teisiniai reiškiniai, kurie sukonkretinami atskirose tyrimų programose. Teisiniai reiškiniai – tai tokie ypatingi socialiniai reiškiniai, kurie atsiranda ir funkcionuoja sąveikaujant socialiniam gyvenimui ir teisei. Teisės sociologijos dalykas yra žinios apie teisės socialinio atsiradimo, veikimo ir raidos dėsningumus, apie jų raiškos formas individų, socialinių grupių, organizacijų bei visos visuomenės elgesyje ir veikloje.

Teisinių reiškinų atsiradimo tiesioginė arba netiesioginė priežastis yra socialinių reiškinų ryšis su teise, todėl labai svarbu išsiaiškinti, kaip suprantama teisė. Jei teisė suprantama teisinio pozityvizmo požiūriu, tai teisės sociologijos objektas yra teisės (įstatymų) normos ir jų institutai, nes kiekvieno teisinio reiškinio atsiradimo, raidos ir pabaigos pagrindas bus teisinio pozityvizmo teisės normos. Tačiau jeigu ji suprantama plačiai – iš visuomenės pozicijų, tuomet teisės sociologijos objektas apima valstybinę ir nevalstybinę teisę, nes teisės atsiradimo pagrindinis šaltinis yra realiai funkcionuojanti socialinė tvarka.

Nevalstybinė teisė – tai ne valstybės sukurta ir jos nesankcionuota „gyvoji teisė“, kuria individai ir socialinės grupės remiasi bendraudami tarpusavyje. Klasikiniai nevalstybinės teisės pavyzdžiai yra paprotinė teisė, kanonų teisė (Romos katalikų bažnyčios teisė), korporacijų teisė, sporto teisė ir pan. Tačiau tai nereiškia, kad nevalstybinė teisė yra susijusi vien su praeitimi ar formaliomis nevyriausybinėmis organizacijomis. Nevalstybinę teisę nuolat kuria įvairios formalios ir neformalios socialinės grupės arba ji atsiranda savaime kaip individų kuriamų socialinių tvarkų tarpusavio sąveikos padarinys.

Nevalstybinė teisė gali būti teisinių reiškinų atsiradimo pretekstas, priežastis arba padarinys, bet ji nėra aiškiai apibrėžta. Todėl iškyla teisinių reiškinų atskyrimo nuo socialinių neteisinių reiškinų problema, kurią bandoma spręsti apibrėžiant teisinių ir socialinių neteisinių reiškinų skirties kriterijų.

1. Teisinių ir socialinių neteisinių reiškinų skirtis. Teisės sociologijai iškyla labai svarbi metodologinė problema – sukurti teisinių reiškinų išskyrimo iš socialinių neteisinių reiškinų visumos kriterijų. Ši problema lengvai išsprendžiama siaurojoje teisės sociologijos sampratoje. Siauruo-

144 Тадевосян Э. В. К вопросу о социологии права. Соц. иссл. 1997, 11: 65.

ju teisės sociologijos požiūriu pozityvioji teisės norma, kurios pagrindu atsiranda, funkcionuoja ar pasibaigia teisinis reiškinys, yra teisinių ir socialinių neteisinių reiškinų skirties kriterijus. Ši problema tampa sudėtinga teisės sociologijos plėtimu požiūriu, nes teisė yra platesnė už įstatymo normas. Jos sprendimų paieška dažnai grindžiama teisės normos bruožų analize, siekiant nustatyti tokį specifinį jos bruožą, kuriuo būtų galima vadovautis kaip kriterijumi.

Bendriausia prasme teisinių ir socialinių neteisinių reiškinų skirties kriterijų arba būdingą teisės bruožą vadinsime teisiškumu. Graikų kalbos žodis „kriterijus“ reiškia sprendimo vertinimo pagrindą, matą. Taigi teisiškumas yra įrankis, kuriuo naudojantis galima pagrįstai nuspręsti, ar socialinio reguliavimo norma atlieka teisės normos vaidmenį.

Jeigu galėtume iš karto vienareikšmiškai pasakyti, koks yra teisiškumo turinys, tai problema būtų išspręsta. Kaip rašo Carbonnierius, iš tikrųjų teisiškumo problema kyla tik tuomet, „kai kalbame apie teisės atskirimą nuo tokių normų, kurių laikymasis arba nesilaikymas yra ne kuo nors susijęs vien su asmenybės psichologijos vidiniu pasauliu (tai būdinga šiuolaikinei moralės ir religijos sampratai), bet, kaip ir teisės atveju, yra visos visuomenės reikalas. Ši normų kategorija, kuri nepriskiriama nei teisei, nei moralei, paprastai vadinama papročiais – plačia ir šiek tiek neapibrėžta sąvoka“¹⁴⁵. Amerikiečių mokslininkai (W. Sumneris ir kt.) šią sąvoką skaido į papročius (*mores*) ir kasdienes įpročius. Dėl to susiformavo klasikinė trijų grandžių konstrukcija: teisė, papročiai (*mores*), kasdieniai įpročiai. Kasdieniai įpročiai būdingi daugeliui visuomenės narių, pavyzdžiui, paplitęs drabužių stilius, sveikinimosi būdai, bet jie neturi teisinės reikšmės.

Daug sunkiau apibrėžti papročių kategoriją, kurios apibrėžtumas siejamas su socialine pareiga. Papročių įgyvendinimas yra moraliai privalomas, o atskirais atvejais jų įgyvendinimo privalomumas prilyginamas teisės normų privalomumui. Pavyzdžiui, J. Carbonnierius teigia, kad „galima išivaizduoti [papročinę] normą, kuri daugumoje šiuolaikinių visuomenių vadinamąją „laisvą sąjungą“ paverčia teisiškai pripažįstama būkle, nors ir mažiau tobula nei teisėta santuoka“¹⁴⁶. Šiuo požiūriu papročių ir kasdienes įpročių skirtumas yra žala, kuri padaroma kito interesams, kai nesilaikoma papročių. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje dar ir Lietuvoje buvo gajus paprotys, kuris įpareigojo vyriškį vesti jo suvedžiotą merginą arba

145 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 154.

146 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 155.

rūpintis nesantuokiniu vaiku. Tačiau žalos kriterijus yra ginčytinas, nes artimas mandagumui, kuriuo grindžiamas dėmesys kitų interesams.

Su žalos kriterijumi paprastai susijusi kaltės kategorija, nes įstatymais arba sutarties numatytais atvejais civilinė atsakomybė gali atsirasti be kaltės (CK 6.248 str. 1 d.). Ji atsiranda ne tik pažeidus teisės normas, bet ir papročius. Dėl to į teisiškumo problemą galima pažvelgti naujai: iš pradžių turime socialinį reiškinį, kuris susijęs su papročiais, o pabaigoje – teisinį reiškinį (pvz., niekinė sutartis, nuostolių išieškojimas). Nustatyti ribą tarp jų nelengva. Kai padaroma gana didelė žala kitam, dažnai tai reiškia perėjimą iš papročių srities į teisės sritį, ypač tuomet, kai padaryta materialinė žala. Čia svarbus yra žodis „gana“, nes „įstatymas ir teisėjas neužsiima menkaverčiais dalykais“. Įsivaizduoti perėjimą iš vienos būsenos į kitą tenka dažnai, kai reikia apibrėžti, kokiai tvarkai – teisei ar socialinei neteisei – priskirtini kurie nors individualūs veiksmai. Pavyzdžiui, komercinių santykių srityje užtenka dalykinio laiško pareikšti reikalavimams, sukeliantiems teisinius padarinius. Įžvelgti teisiškumo atsiradimo procesą labai sunku, nes tam neužtenka vienkartinio sprendimo ir tenka nagrinėti visą teisinių aktų seriją.

Teisinių ir socialinių neteisinių reiškinų santykio istorinė analizė atskleidžia, kad jų sričių skirties linija yra kintanti. Viena sritis nuolatos pasislenka į kitą sritį. Tai padeda apibrėžti teisės sritį ir dėl to tas slinktis galima nagrinėti kaip teisinius reiškinius. Atsižvelgiant į slinkčių pobūdį, išskiriami du jų tipai: evoliucinis ir šuoliškas. Pabrėžiami teisinės ir socialinės neteisinės sričių santykio evoliucinio pasikeitimo sudėtiniai elementai – lėti ir laipsniški pokyčiai, vykę šimtmečius ar net tūkstantmečius. Pavyzdžiui, svetingumas, iš pradžių buvęs religinio žavėjimosi objektu, Senovės Graikijoje iš lėto virto tik moraliniu papročiu, o Romos imperijoje – objektine teise, turinčia ypatingą įgaliojimą (*jus hospitii*), kuris dar labiau evoliucionavo ir vėliau komercijos srityje įgavo viešbučio samdos sutarties pavidalą.

Akivaizdesnis yra šuoliškas teisinės ir socialinės neteisinės sričių santykio pasikeitimo tipas. Pagal įstatymo leidėjo valią šuoliškai pasikeičia teisinę ir socialinę neteisinę sritis skiriančios linijos vieta. Būna ir taip, kad siekdama pageidaujamo rezultato valdžia nevengia teisėkūros būdais paveikti papročius ir kasdienes įpročius. Kitaip tariant, teisėkūros subjektai įsiveržia į papročių ir kasdienių įpročių srities dalį ir ją juridizuoja. Pavyzdžiui, manipuliacijos su laiko juosta.

Egzistuoja dvi pagrindinės teisiškumo teorijos: 1) prievartos ir 2) nagrinėjimo tvarkos.

Prievarta kaip teisiškumas. Ši teorija grindžiama socialinės prievartos samprata, kuri buvo suformuluota E. Diurkheimo sociologijoje. Jeigu visuomenė sukūrė elgesio normą, tai ji turi būti įgyvendinama, nes priešingu atveju turi būti panaudota socialinė prievarta. Vadinasi, visuomenė, sukurdamą elgesio normą, sukuria ir prievartą tais atvejais, kurie nukrypsta nuo pripažintos elgesio normos. Šios socialinės prievartos prigimtis nėra visada vienoda. Socialinės prievartos prigimties skirtingumas leidžia atskirti dvi socialinių normų rūšis – teisinės ir socialines neteisinės. Todėl socialinės prievartos prigimties analizė labai svarbi aiškinant teisiškumą.

Ir teisės normų, ir papročių įgyvendinimą garantuoja socialinės prievartos naudojimas. Abiem atvejais panaudotos socialinės prievartos nėra tapačios. Jos turi skiriamuosius požymius: 1) socialinės prievartos taikymas teisėje yra iš anksto sąmoningai nustatytas ir tam tikru būdu organizuotas; 2) socialinė prievarta papročiuose taikoma instinktyviai ir ji yra išsklaidyta. Socialinė prievarta teisėje kyla iš specializuotos institucijos ir atlieka sąmoningai nustatytą funkciją. Šių elementų dermė, rašo J. Carbonnierius, nėra būdinga papročių įgyvendinimą garantuojančiai socialinei prievartai. Šios dvi idėjos – sąmoningumas ir specializacija¹⁴⁷ – įgyvendinamos valstybės ir teisės ryšio pagrindu.

Pabrėžiant valstybės ir teisės ryšį yra pavojus nukrypti į etatistinę teisę, kai ji sutapatinama su įstatymu. Dėl to abejojama prievartos kaip teisiškumo teorija. Vis dėlto išanalizuokime, ar etatistinės teisės požiūris yra teisingas suteikdamas valstybės prievartai teisiškumo reikšmę? Pradėkime nuo klausimo, kur reikėtų ieškoti svarbiausio etatistinės teisės požymio? Akivaizdu, kad paieška prasideda nuo teisinės būties analizės. Nors iš trijų teisinės būties lygmenų nereikėtų išskirti kurio nors vieno kaip pagrindinio, nes visi jie kartu sudaro teisę, tačiau objektyvizuota teisė sutapatinama su teisės norma, kuri, anot R. Z. Lifšico, yra „juridiškiausias“ teisės elementas¹⁴⁸. Tai reiškia, kad teisės norma turi tą specifinį bruožą – teisiškumą, kuriuo remiantis ji išskiriama iš kitų socialinio reguliavimo taisyklių.

Teisės normos savybių analizė atskleidžia, kad svarbiausia jos savybė yra visuotinis privalomumas. Visuotinio teisės normos privalomumo tu-

147 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 166–167.

148 Лившиц Р. З. Теория права. Москва: Изд. БЕК, 1994, с. 102.

rinys gali būti įvairus: paklūstama teisės normos reikalavimams dėl įsitikinimo, dėl laukiamos naudos, dėl galimos valstybės prievartos. Iš įsitikinimo paklūstama ne tik teisės normos reikalavimams, bet ir bet kuriai kitai institucionalizuoto elgesio normai. Tik pripažinus teisės esmę – teisių ir pareigų vienovę – galima teigti, kad pagrindinis visuotinio teisės imperatyvų privalomumo garantas yra abipusė nauda, teigia A. Vaišvila¹⁴⁹.

Tačiau teisės esmės pripažinimo neužtenka teisiškumui suformuluoti, nes visada yra individų, kurie dėl įvairių subjektyvių ir objektyvių priežasčių konkrečiais atvejais gali nesivadovauti abipusės naudos pripažinimo kriterijumi. Todėl trečiasis teisės normos visuotinio privalomumo garantas yra valstybės prievarta, kurios galimą panaudojimą etatistinės teisės sampratos atstovai dažnai suabsoliutina ir laiko svarbiausiu teisės požymiu. Tais atvejais, kai pasiekti abipusės naudos tikslą neužtenka naudos, viešosios nuomonės, moralės ar įsitikinimų, į pagalbą ateina valstybės prievarta – policijos, prokuratūros, teismų taikomos sankcijos¹⁵⁰.

Taigi valstybės prievarta yra tik vienas galimas teisiškumo apibrėžties variantas. Kiti – elgesio normos vertingumo įsitikinimas, abipusės naudos ir žalos atlyginimo pripažinimas. Kita vertus, valstybės prievarta nėra vienareikšmė sąvoka, nes ji apima ir priverstinį sulaikymą, priverstinį ginčo nagrinėjimą, ir priverstinį teismo sprendimų įgyvendinimą. Visi šie veiksmai gali būti atlikti tik vadovaujantis procesinės teisės normomis. Tai reiškia, kad šiuolaikinei teisei būdinga ne tik teisės normos privalomumas, kurio įgyvendinimas garantuotas valstybine prievarta, bet ir teisės normos pažeidimo procesinis nagrinėjimas. Šios teisės savybės tarpusavyje glaudžiai susijusios. Taigi teisiškumas gali būti susijęs ne tik su prievarta, bet ir su procesiniu nagrinėjimu.

Procesinė teisės nagrinėjimo tvarka kaip teisiškumas. Teisiškumo kriterijaus paieška kelia keletą labai svarbių klausimų. Kas ir kaip reguliavo individų tarpusavio santykius iki valstybės, jeigu, be galimybės naudoti valstybės prievartą, teisės normos įgyvendinimas priklauso tik nuo individų laisvos valios? Teisės raidos studijos atskleidžia, kad nuo VI iki X a. visų Šiaurės ir Vakarų Europos tautų teisėtvarkos buvo labai panašios, nors beveik nepriklausė viena nuo kitos. Ankstyviausi iš išlikusių teisynų, pavyzdžiui, „barbarų teisynas“ – *Lex Salica*, kurį išleido karalius Chlodvigas iš Merovingų dinastijos; anglosaksų teisinė kompiliacija – Etelberto teisynas; Lombardijos valdovo Rotario ediktas pateikia būdingas primityviosios

149 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 249.

150 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis leidimas. Vilnius: Justitia, 2004.

teisės nuostatas. Vienas svarbiausių jų tikslų – paskatinti ginčo šalis paklusti vietos susirinkimo sprendimui, užuot šį ginčą sprendus kraujo kerštu, arba rasti pagrindą aukos ir pažeidėjo šeimynų deryboms, išsprendžiant šį konfliktą kompromisiniu susitarimu¹⁵¹. Ir kitų autorių etnologiniai teisės tyrinėjimai atskleidžia, kad pirmykštėse visuomenėse teisė buvo suprantama ne kaip norma, kurios įgyvendinimą garantavo prievartos panaudojimas, bet kaip taika, susitarimas, pasiekiamas sutartimi ir susitaikymu.

Šiuolaikinei teisei būdinga ne šiaip sau užginčijimo galimybė, bet tam tikru būdu organizuotas užginčijimo institutas, kuris yra procesinės formos. Ginčai baigiami sprendimo priėmimu. Procesas ir sprendimas – tai tokie psichosociologiniai reiškiniai, kurie visiškai svetimi visiems socialiniams neteisiniams reiškiniams ir būdingi vien teisei. Todėl procesą ir sprendimą Carbonnierius siūlo pripažinti kaip teisiškumo kriterijų¹⁵². Gausia etnologine argumentacija šį požiūrį remia ir H. Kantorovičius, teigdamas, kad teisė yra tik tos socialinės normos, kurios teikia galimybę priimti sprendimą (*eventus iudicii*)¹⁵³.

Teisės sociologija kol kas negali vienareikšmiškai atsakyti, kuris teisės bruožas (požymis) – prievarta ar procesinis nagrinėjimas – yra teisiškumo kriterijus. Pagal šiuos teisės bruožus visuomenės nariai atpažįsta nerašytinės teisės normas socialinių normų masyve.

2. Teisinių reiškinų klasifikacija. Teisės sociologija klasifikuoja teisinius reiškinius pagal:

- ryšį su formaliaisiais teisės šaltiniais – pirminiai ir antriniai teisiniai reiškiniai;
- ryšį su valdžia – valdymo ir pavaldumo teisiniai reiškiniai;
- ryšį su formalia teisine ir socialine tikrove – institutų ir atvejų teisiniai reiškiniai;
- ryšį su teisiniu procesu – su procesu susieti ir nesusieti teisiniai reiškiniai.

Pirminiai ir antriniai teisiniai reiškiniai. Pirminiais reiškiniais vadinami tie teisiniai reiškiniai, kurie kyla iš formaliųjų teisės šaltinių ir kurių atžvilgiu visi kiti teisiniai reiškiniai yra išvestiniai. Teisinių reiškinų hierarchijoje pirminiai teisiniai reiškiniai yra patys bendriausi. Tai,

151 Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, p. 78–92.

152 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 170.

153 Kantorowicz H. The definition of law. New York, 1958, p. 78.

pavyzdžiui, įstatymas, teismo sprendimo paskelbimas, teismo reguliuotojo gestas. Visi jie yra pirminiai teisiniai reiškiniai. Kiti teisiniai reiškiniai vadinami antriniais, nes jie atsiranda iš ryšio su pirmaisiais teisiniais reiškiniais. Pavyzdžiui, įstatymo ir teismo sprendimo įgyvendinimas, transporto priemonių judėjimas.

Pirminių teisinių reiškinų atsiradimas neapsiriboja ryšiu su formaliais teisės šaltiniais. Teisės sociologija pabrėžia savo fundamentalią nuostatą: teisė yra platesnė nei formalieji teisės šaltiniai. Teisės plėtrai įtakos turi teisės principų taikymas ir tokie teismo vienkartiniai sprendimai, kurie atsirado ne mechaniškai pritaikius jau egzistuojančio įstatymo normas, o teisingumo pagrindu išsprendus konkretų konfliktą. Tokie vienkartiniai teismo sprendimai gali vėliau ir nepasikartoti, t. y. nevirsti teisės norma. Jų indėlis į teisės kūrimą be teisės normos, anot Carbonnieriaus¹⁵⁴, dėl to nesumažėja. Jo požiūriu, teisę kuria ir nesusiklosčiusi teismų praktika, ir individualūs teisės aktai. Sociologų nuomone, individualūs teisės aktai, kaip ir teismo sprendimai, yra pirminiai teisiniai reiškiniai.

Visi pirminiai teisiniai reiškiniai yra grynieji teisiniai reiškiniai. Antriniai teisiniai reiškiniai nėra grynieji teisiniai reiškiniai, nes jie susipynę su neteisinais socialiniais dalykais. Pavyzdžiui, šeima, be teisinio aspekto, turi ekonominį, buitinį ir kitokius aspektus.

Valdymo ir pavaldumo teisiniai reiškiniai. Visi pirminiai teisiniai reiškiniai turi bendrą esmę – jie susiję su valdžia ir, suprantama, su jos įgyvendintojais – valdančiais. Kitaip tariant, visi teisiniai valdymo reiškiniai yra pirminiai teisiniai reiškiniai. Su valdžia susijusiems pirminiams teisiniams reiškiniams yra būdingas tam tikras materialumas, jie tapatinami su neįjasmenintu valdžios mechanizmu, iš kurio jie ir kyla.

Valdančiųjų antipodai yra pavaldiniai. Pavaldumo lygio, arba tiesiog pavaldumo, teisinius reiškinus irgi galima vadinti pirminiais reiškiniais. Šiems reiškiniams būdingas didžiausias visuotinumumas, jie gali būti įvairiausio turinio. Pavyzdžiui, subjektinė teisė yra būdingas šios rūšies teisinis reiškinys. Iš subjektinės teisės kyla įvairios konkretesnių antrinių teisinių reiškinų rūšys, pavyzdžiui, savininko teisės, kreditoriaus teisės įgyvendinimas.

Pirminiai teisiniai pavaldumo reiškiniai kyla tarsi iš apačios ir jiems būdingas įvairaus laipsnio subjektyvumas, pasireiškiantis elgesio forma,

154 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 143–144.

reakcija, sąmonės būseną. Pavyzdžiui, įsivaizduokime pirminę verslininko reakciją į akcizų tarifo padidinimą ir vėlesnį jo elgesį. Šiuos subjektiškus prigimties reiškinius teisės sociologija pajėgi nagrinėti objektyviai.

Kokie reiškiniai priskiriami subjektinių pirminių reiškinių kategorijai? Visų pirma tie, kurie atsiranda kaip tiesioginis atsakas į valdymo reiškinį. Tai paklusimas arba nepaklusimas įsakymui, teisės normai, teismo sprendimui. Prie subjektinių pirminių reiškinių kategorijos priskiriami reiškiniai iš psichologinės srities: teisės išmanymas arba neišmanymas; požiūris į teisę ir justiciją; teisinė sąmonė, ypač jos sandas – teisinė psichologija; teisinis supratimas. Prie šios kategorijos pirminių teisinių reiškinių priskiriama ir subjektinė teisė.

Pirminių subjektinių reiškinių nagrinėjimas susijęs su tam tikrais sunkumais. Reikia atsakyti į klausimą, kokia subjektinių reiškinių genezės dalis kyla iš individo vidaus ir kokia įgyjama iš aplinkos.

Būtų neteisinga subjektiškus reiškinį susieti vien su asmenybės vidiniu pasauliu, nes pačios teisės kilmė yra socialinė.

Institūtų ir atvejų teisiniai reiškiniai. Tai teisės sąvokos, bet jos vartojamos ir bendrojoje sociologijoje. Šių sąvokų perkėlimas į teisės sociologiją numato ypatingą jų atskyrimo liniją. Ji skiria du teisinių reiškinių tikrovės aspektus: formaliai teisinę tikrovę (kodeksą) ir tikrąjį socialinį gyvenimą. Pavyzdžiui, santuokos sąvoka apima du skirtingus tikrovės aspektus. Vienas jų – tai, kas parašyta civiliniame kodekse, kitas – tai, kas iš tikrųjų vyksta gyvenime. Be abejonės, santuoka – tai pirmiausia iš anksto nustatyta teisės normų visuma, kuri taikoma kiekvienai santuokai. Tai – santuokos institutas. Kartu santuoka – tai koks nors vienas atvejis iš daugelio galimų atvejų. Nors konkreči santuoka sumodeliuota ir valdoma santuokos instituto, dėl to ji nepraranda savo savitumo ir todėl yra vienišinė situacija.

Kiekvienas teisinis reiškinys gali būti pavaizduotas ir kaip normų visuma, modelis arba schema, ir kaip elgesys, santykis, konkreti situacija. Atvejo reiškinys išvedamas iš instituto teisinio reiškinio.

Atvejų reiškiniai skirstomi į individualius ir kolektyvinius reiškinį. Pavyzdžiui, santuokų skaičius per metus yra kolektyvinis atvejo teisinis reiškinys. Teisės sociologija nagrinėja individualių atvejų reiškinį savitumus ir kolektyvinių reiškinį bendrumus. Atsižvelgiant į atvejų reiškinį vidinį skirstymą, galima išskirti trijų grandžių teisinių reiškinį klasifikaciją: institutai, individualūs atvejai, kolektyviniai atvejai.

Ši klasifikacija svarbi teisinių reiškinių pažinimo požiūriu, nes kiekvienoje jos grandyje taikomi skirtingi metodai. Instituto reiškiniai nagrinėjami dažniausiai istoriniu lyginamuoju metodu. Nagrinėjant kolektyvinius reiškinius remiamasi statistika, apklausa, t. y. taikomi kiekybinio tyrimo metodai. Individualiems atvejams tirti taikomas kokybinio stebėjimo metodas.

Su teisminiu procesu susiję ir nesusiję teisiniai reiškiniai. Su procesu susiję tie teisiniai reiškiniai, kurie kyla pačiame teismo procese arba dėl jo. Procesas yra ypatingas konflikto sprendimo būdas: tai trečiojo asmens – teisėjo, įgalioto išspręsti ginčą, įsikišimas į dviejų šalių tarpusavio opozicinį santykį. Šiuo atveju įvyksta perėjimas nuo diados prie triados.

Šios teisinių reiškinių klasifikacijos prasmė paprasta – parodyti bet kurio teisinio reiškinio dvi galimas būkles, lyg tai būtų „taikos būvio teisė“ ir „karo stadijos teisė“ (kreipimasis į teisingumą). Tas pats teisinis reiškinys, pavyzdžiui, civilinė atsakomybė dėl niekinės sutarties, gali būti nustatyta ir iki proceso, ir proceso metu. Šiam reiškiniui pereinant iš ikiprocesinės būklės į procesinę jo struktūra nepasikeičia. Pereidamas į procesą teisinis reiškinys įgauna tam tikrą judėjimo formą, į kurią sociologai turi atsižvelgti. Kitaip tariant, jo nagrinėjimo procesas gali suteikti papildomų, naujų išgyvenimų konflikto šalims ir naujos informacijos sociologams.

2.3. Bendrieji sociologijos metodologiniai pagrindai

1. Sociologiniai požiūriai į teisę ir analizės lygiai. Socialinį pasaulį paprastai skirstome į tris skirtingas „faktų“ grupes:

a) biologiniai faktai, pavyzdžiui, kvėpavimas, maitinimasis, miegas ir t. t.;

b) psichologiniai faktai, pavyzdžiui, meilės, neapykantos emocijos, suvokimas ir t. t.;

c) sociologiniai faktai, susiję su socialiniais santykiais ir visuomene. Pavyzdžiui, su kuo nors draugaujame, bendradarbiaujame ir pan. Socialinis santykis apibrėžiamas kaip ilgalaikis socialinis ryšys: 1) dviejų žmonių; 2) žmogaus ir socialinės grupės; 3) socialinių grupių; 4) žmogaus ir visuomenės arba institutų; 5) žmogaus ir Dievo.

Socialinis pasaulis yra labai plati sociologinių tyrimų erdvė. Dėl to sociologai priversti specializuotis atskirose socialinio pasaulio tyrimo srityse. Vieni nagrinėja biurokratiją, kiti – socialinius institutus (institucijas),

pavyzdžiui, šeimą arba religiją, treči – socialinių klasių ir sluoksnių santykius, ketvirti – masinės kultūros reiškinius. Sociologai tarpusavyje skiriasi ne tik tyrimų sritimis, bet ir požiūriais į veiksnius, kurie gali daryti didžiausią įtaką visuomenės gyvenimui. Vieni jų visuomenės gyvenimą nagrinėja makrolygiu, kiti – mikrolygiu. Yra bandymų abu tyrimo lygius jungti į vidurinį – mezolygį.

Mikrosociologija – tai mažų grupių sociologija. Ji nagrinėja socialinę sąveiką, arba interakciją, kasdieniame žmonių gyvenime. Šiuo tyrimo lygiu dirbantys tyrėjai laikosi požiūrio, kad socialinius reiškinius galima suprasti tik išnagrinėjus tas prasmes, kurias jiems suteikia žmonės socialinės sąveikos procese. Todėl pagrindinė jų tyrimų tema yra individų elgesys, jų poelgiai, motyvai, reikšmės, lemiančios socialinę žmonių sąveiką, kuri savo ruožtu veikia visuomenės stabilumą arba permainas.

Makrosociologija – tai tyrimų kryptis, kuri tiria didelius socialinius procesus, dideles socialines sistemas, pavyzdžiui, visuomenę. Daugiausia dėmesio ji sutelkia į tuos elgesio modelius, kurių atskleidimas padeda suprasti kiekvienos visuomenės esmę. Tie modeliai, dar kitaip vadinami socialinėmis struktūromis, apima socialinius institutus: šeimą, švietimą, religiją, valstybę – jos politinę ir ekonominę santvarką. Ši sistema susaisito žmones nuo pat jų gimimo, juos socializuoja. Todėl makrosociologai dažniausiai gilinasi į skirtingų visuomenės dalių sąryšius, siekdami atskleisti jų genezę, struktūrą ir keitimosi pobūdį.

Kiekvienu tyrimų lygiu sociologai siekia to paties galutinio tikslo – paaiškinti visuomenę. Jo siekdami jie remiasi skirtingomis prielaidomis ir sociologinėmis teorijomis. Sociologinė teorija – tai idėjų sistema, kuria galima paaiškinti žmonių visuomenę¹⁵⁵. Taip yra dėl paprastos priežasties: visuomenė yra per daug sudėtingas organizmas, kad kuri nors viena sociologinė teorija galėtų pateikti jos viską apimančią analizę. Todėl sociologinės teorijos aiškina ne visą visuomenę, o pasirinktą jos dalį, svarbiausius visuomenės funkcionavimo ir raidos dėsningumus, problemas. Kiekviena sociologinė teorija pagrindžia tik konkretų ir dalinį požiūrį į visuomenę.

Sociologinės teorijos gali būti skirstomos į dvi pagrindines grupes:

1. Makrosociologinių, arba struktūrinių, paradigmų grupė;
2. Mikrosociologinių, arba interpretacinių, paradigmų grupė.

155 Haralambos M., Holborn M. *Sociology. Themes and Perspectives*. Collins Educational. London, 1993, p. 765.

Egzistuoja ir kitokie sociologijos teorinių paradigimų skirstymai¹⁵⁶. Paradigma – tai visuma teorinių ir metodologinių prielaidų, kuriomis paremtas konkretus mokslinis tyrimas. Pirmosios grupės paradigmos nagrinėja visuomenės, kaip vientisos visumos, funkcionavimą, o antrosios grupės paradigmos – žmonių elgseną kaip socialinį veiksma. Prie svarbiausių makrosociologinių paradigimų priskiriamos dvi tarpusavyje konkuruojančios sociologinių teorijų grupės: funkcionalizmas ir socialinių konfliktų teorijos. Mikrosociologinės paradigmos yra Vėberio socialinio veiksmo koncepcija ir šiuolaikinės paradigmos – simbolinis interakcionizmas, fenomenologija ir etnometodologija.

2. Teoriniai sociologijos požiūriai. Makro- ir mikrosociologinių paradigimų pagrindu išskiriami bendrosios sociologijos teoriniai požiūriai yra šie: funkcionalizmas, socialinių konfliktų teorijos, socialinio veiksmo teorija, simbolinis interakcionizmas, fenomenologija ir etnometodologija.

Funkcionalizmas – viena svarbiausių mokyklų šiuolaikinėje sociologijoje. Pagal jį visuomenė yra vientisa, sąryšinga socialinė sistema, kurios kiekvienas elementas atlieka tam tikrą funkciją. Funkcionalizmo požiūriu, šeima, religija ir kiti socialiniai institutai (institucijos) yra tos socialinės sistemos dalys, kurios prisideda prie visos visuomenės funkcionavimo.

Visuomenė turi poreikių, kuriuos reikia patenkinti, kad ji galėtų toliau egzistuoti. Tuos poreikius, arba būtinas visuomenės egzistavimo sąlygas, funkcionalizmo atstovai vadina funkcinėmis prielaidomis. Prie visuomenės funkcinių prielaidų priskiriama šeima, socialinė stratifikacija, be kurių neįmanomas būtų pirmųjų visuomenės narių socializacijos procesas ir skirtingų socialinių vaidmenų atlikimas. Būtent funkcinės prielaidos užtikrina būtiną visuomenės dalių integracijos laipsnį.

Funkcionalizmo atstovai daugiausia dėmesio skiria funkcinių prielaidų tyrimui, siekdami nustatyti, koks yra skirtingų visuomenės dalių indėlis į socialinės sistemos integraciją. Pavyzdžiui, jie nagrinėja šeimos atsikūrimo ir jaunosios kartos socializacijos funkcijas, arba religijos funkcijas, skirtas svarbiausioms visuomenės vertybėms stiprinti. Dauguma šios paradigmos atstovų sutelkia savo pastangas į socialinio konteksto, kuris labiausiai atitinka funkcinių prielaidų įgyvendinimą, analizę. Tačiau tai nereiškia, kad funkcionalistai atmeta disfunkcijos galimybę. Jie pripažįsta, kad disfunkcija atsiranda kaip kiekvieno instituto (institucijos) veikimo padariniai, kurie trukdo visuomenei išlikti.

156 Matulionis A. V. Sociologija. Vilnius: Homo Liber, 2002, p. 18–20.

Diurkheimo požiūriu, visuomenė turi tam tikras funkcines prielaidas, iš kurių svarbiausia yra socialinės tvarkos poreikis. Tai kyla iš žmogiškosios prigimties, kuri yra dvipusė: egoistinė ir sugebėjimas tikėti nacionalinėmis vertybėmis. Visuomenė turi visokeriopai palaikyti šį tikėjimą, kartu užtikrindama socialinio gyvenimo ir stabilumo galimybę. Būtent kolektyvine sąmone grindžiamas konsensusas. Be pagrindinių moralinių vertybių konsensuso būtų neįmanoma pasiekti socialinio solidarumo ir individai negalėtų sudaryti socialinio viseto. Diurkheimas pabrėžia, kad „ten, kur interesas yra vienintelė valdanti jėga, individai pereina į karo vienas prieš kitą būvį“. Šio būvio reikia išvengti. Todėl labai svarbu, kad kolektyvinė sąmonė, kaip socialinis faktas, turėtų įtakos individų elgesiui. Anot Diurkheimo, tai reiškia, kad „visuomenė turi būti individe“. Jo požiūriu, tai pasiekama per moralę ir ypač religiją.

Vis dėlto Diurkheimas įžvelgė ir visuomenės raidoje kylančius jos funkcionavimo nesklaidumus. Savo darbuose jis iškėlė prielaidą, kad pramoninė visuomenė, grindžiama organiniu solidarumu, gali priartėti prie visiško nuosmukio. Tai bus įmanoma tuo atveju, jeigu dėl egoizmo ir anomijos visuomenė praras socialinę kontrolę. Taigi Diurkheimas įžvelgė konflikto galimybę pramoninėje visuomenėje, tačiau tikėjo, kad ji galima suvaldyti neperžengiant leistinų ribų dėl profesinių sąjungų buvimo, moralinių vertybių mokymo ir tokio visuomenės funkcionavimo orientavimo, kuris būtų grindžiamas visus visuomenės narius vienijančiu teisingumu.

Labiausiai funkcionalizmo paradigmą išplėtojo T. Parsonsas. Knygoje „Socialinio veikimo struktūra“ jis išanalizavo A. Maršalo, V. Pareto, E. Diurkheimo ir M. Vėberio sociologines koncepcijas ir sukūrė socialinio veikimo teoriją, nagrinėjančią visuomenės stabilumą. Visuomenės stabilumą Parsonsas aiškino socialinės, asmenybių ir kultūros sistemų sąveika.

Funkcinę visuomenės analizę patobulino ir išplėtojo R. Mertonas – vienas žymiausių funkcionalizmo atstovų šiuolaikinėje sociologijoje. Jis teigė, kad Parsonso analizė yra per daug abstrakti ir dėl to nepritaikoma atliekant socialinės tikrovės tyrimus. Jos viduje esančias dideles galimybes reikia susieti su egzistuojančiais faktais, t. y. sukurti vidurinio lygio teoriją, kuri empirinius apibendrinimus sujungtų su abstrakčiomis schemomis, pavyzdžiui, Parsonso sukurtomis.

Mertonas sukritikavo tris plačiausiai naudojamus funkcionalizmo postulatus:

- 1) visuomenės funkcinės vienybės postulata;
- 2) funkcionalizmo universalumo postulata;
- 3) visiško stabilumo, arba būtinumo, postulata.

Pagrindinė ankstesnio funkcionalizmo egzistavimo sąlyga buvo prielaida, kad visos socialinės sistemos dalys gana darniai sąveikauja tarpusavyje. Funkcinė analizė postulavo sistemos dalių vidinį ryšį, kuriam esant kiekviena dalis veikia funkcionaliai. Mertonso požiūriu, ši prielaida prieštarauja tikrovei. Tai, kas funkcionalu vienai sistemos daliai, disfunkcionalu kitai ir atvirkščiai. Funkcinės vienybės principas reikalauja, kad į funkcinį veikimą įsitrauktų visa visuomenė. Tai neįmanoma, nes sudėtingos visuomenės yra diferencijuotos. Kaip įrodymą Mertonas pateikia religinio pliuralizmo pavyzdį: skirtingų tikėjimų visuomenę religija labiau sklaido, nei vienija. Todėl reikia pradėti vartoti disfunkcijos sąvoką, kuri turi atspindėti neigiamus sistemos dalių sąveikos padarinius, ir kalbėti apie empiriniais tyrimais nustatytą socialinės sistemos integracijos laipsnį.

Antrasis nepasiteisinęs funkcionalizmo postulatas tiesiogiai kyla iš pirmojo teiginio. Mertonas jį pavadino funkcionalizmo universalumo postulatu. Funkcionalizmas postuluoja, kad socialinės sistemos dalių sąveika yra gana darni, t. y. visi institucionalizuoti veikimo ir elgesio modeliai yra naudingi siekiant visuomenės vienybės. Tai reiškia, kad kiekviena egzistuojanti norma yra teisinga ir reikia jai paklusti. Mertonso nuomone, realiai egzistuojanti disfunkcija paneigia funkcionalizmo universalumą. Funkcinėje analizėje reikia remtis prielaida, kad bet kuris institucionalizuotas modelis gali būti vienu metu vienai visuomenės daliai funkcionalus, kitai – disfunkcionalus arba nefunkcionalus. Todėl apie vieno arba kito institucionalizuoto visuomeninio santykio būtinybę geriau kalbėti funkcionalių ir disfunkcionalių padarinių pusiausvyros terminais nei reikalauti ypatingo funkcionalumo. Taigi visos veikiančios normos yra funkcionalios ne dėl to, kad yra institucionalizuotos, be dėl to, kad jų funkcionalūs padariniai persveria disfunkcionalius. Todėl Mertonas pasiūlė pakeisti universalaus funkcionalizmo postulata švelnesniu kriterijumi, pagal kurį egzistuojančios socialinės ir kultūrinės formos pateikia ištisą funkcionalių padarinių rinkinį.

Mertonso požiūriu, nepateisinamas ir trečiasis funkcionalizmo teiginys – tam tikrų funkcijų ir jų atitinkamų skeleidėjų – materialinių objektų „visiško svarbumo“ pabrėžimas. Jis neneigia, kad gali egzistuoti „visiško svarbumo“ funkcijos ir atitinkami materialiniai objektai, bet nesutinka su jų suabsoliutiniu. Mertonso teigimu, tokios funkcijos skirtingose vi-

suomenėse ir socialinėse sistemose gali būti skirtingos. Būtinumo postulatą Mertonas pasiūlė pakeisti sąvoka „funkcionalios alternatyvos“, arba „funkcionalūs ekvivalentai“.

Mertonas atskleidė dar vieną funkcionalizmo problemą – „sąmoningų motyvų“, kurie vadovauja socialiniam veikimui, ir šio veikimo „objektyvių padarinių“ santykį. Jis pabrėžė, kad struktūrinė funkcinė analizė sutelkia dėmesį pirmiausia į objektyvius veikimo padarinius. Mertonas įvedė akivaizdžių (tyčinių ir sąmoningų) ir latentinių (netyčinių ir nesąmoningų) socialinių funkcijų skirtį. Taip jis išvengė savo pirmtakių klaidingo teiginio, kad „objektyvūs padariniai“ yra individų sąmoningų ketinimų rezultatas. Mertono nuomone, „akivaizdžios funkcijos“ – tai tokie individų veikimo objektyvūs padariniai, kurie jiems yra prasmingi ir įsisąmoninti bei nukreipti į sistemos prisitaikymą. „Latentinės funkcijos“ – tai tokie padariniai, kurie nėra nei prasmingi, nei įsisąmoninti.

Taigi, atsižvelgdamas į kritiką, Mertonas padarė funkcionalizmo teiginių pataisymus. Funkcionalizmo paradigmos esmė dėl to nepakito, o tik įgavo aiškesnę empirinę pagrįstumą.

Socialinių konfliktų teorijos. Sociologijoje yra daug skirtingų konfliktų paradigmų. Visos jos nagrinėja visuomenę kaip vientisą visumą, visos paremtos struktūriniu požiūriu, grindžiamu tuo, kad visuomenėje yra skirtingų interesų socialinės grupės, siekiančios patenkinti savo interesus paminant kitų grupių interesus. Egzistuojant skirtingoms interesų grupėms visuomenėje susiklosto potenciali socialinė įtampa, atspindinti tam tikrą nestabilumo laipsnį – konflikto galimybę, galinčią realizuotis. Vis dėlto konfliktas nėra amžinas. Konfliktų paradigmos atskiriamos remiantis dviem kriterijais:

- a) pagal veiksnius, kurie suponuoja visuomenės skaidymąsi į socialines grupes;
- b) pagal konflikto, atsiradusio kaip visuomenės skaidymosi rezultatas, prigimtį.

Dažniausiai išskiriamos konfliktų paradigmos yra marksistinė, neomarksistinė ir nemarksistinė.

Marksistinė konfliktų paradigma. K. Marksas ir F. Engelsas sukūrė marksistinę žmogaus ir visuomenės esmės sampratą. Žmones jiedu suprato ir kaip visuomenės kūrėjus, ir kaip jos produktą. Taigi istorija yra žmonių sukurtas procesas, kartu žmonės yra visuomenės kūrinys. Jiems įtakos turi ir socialiniai santykiai, ir idėjų sistemos, kurias jie kuria. Visuomenė kuria vientisą tikrovę, kuri tik tokia gali būti suprasta. Ekono-

miniai, politiniai, teisiniai ir religiniai institutai gali būti išnagrinėti kaip vientisos sistemos, kurioje ekonominiai veiksniai daro didžiausią poveikį ir lemia kitus visuomenės aspektus, elementai.

Savitą žmogaus ir visuomenės esmės supratimą Marksas pagrindė dialektiniu istorijos aiškinimu: visuomenės permainų procesas įsivaizduojamas kaip nesutaikomų jėgų kova. Dialektinio judėjimo pagrindas – priešybių kova, prieštaravimų konfliktas yra visuomenės permainų šaltinis. Kovos rezultatu tampa šuolis pirmyn, sukuriantis naują jėgų santykį, bet jau aukštesniu raidos lygmeniu.

Marksas teigė, kad visuomenės raidos šaltinis yra materialinių gamybos jėgų ir gamybinių santykių prieštaravimai bei jų konfliktas. Visuomenės ir žmonių bendrumo realų pagrindą sukuria ne jų mintys, o praktinis ir realus žmonių ryšys, kurį lemia materialinio gyvenimo poreikiai ir gamybos būdas. Be kasdienės gamybos žmonėms būtų neįmanoma egzistuoti. Šis žmonių ryšys atsiranda kartu su žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, egzistavimu ir tolesnėje raidoje įgyja vis naujų formų, kurias lemia gamybos būdo raida. Žmonių idėjos yra tik dėl ekonominės gamybos įtakos susiklosčiusių socialinių santykių atspindys. Taigi žmonių visuomenės istorija suprantama kaip gamybos raidos istorija. Toks Markso požiūris į istoriją, kai ji susiaurinama iki „materialinio gyvenimo“, vadinamas dialektiniu materializmu.

Markso požiūriu, žmonių visuomenės pagrindas yra gamybinių jėgų ir gamybinių santykių sistema. Jiems keičiantis, keičiasi pati visuomenė, nes gamybinių jėgų kokybiniai pokyčiai veda prie naujų gamybinių santykių, t. y. prie naujo darbo pasidalijimo. Gamybos priemonių savininkų klasė įtraukia ne savininkų klasę savo interesams tenkinti. Priešingus interesus turinčių klasių kova yra visuomenės socialinių pokyčių varomoji jėga. Privatinės nuosavybės atsiradimas lėmė ekonominius socialinio gyvenimo materialinių pagrindų prieštaravimus. Žmonijos istorijos aušroje, kai žmonės gyveno pirmąsioje bendruomenėje (Markso žodžiais tariant – pirmąsioje komunizme), nebuvo ekonominių prieštaravimų, nes visos gamybos priemonės ir darbo produktai priklausė bendruomenės nuosavybei. Gamybos priemonių privatinės nuosavybės susikūrimas leido vienai žmonių grupei kontroliuoti, valdyti ir naudoti kitos žmonių grupės darbo vaisius. Tai veda prie gamybos priemonių savininkų ir tų, kurie dirba gamybinią darbą, interesų konflikto.

Marksas išnagrinėjo socialinių santykių turinį ir priėjo prie išvados, kad žmonės, kaip socialinės būtybės, dėl privatinės nuosavybės įtakos yra

susiskirstę į socialines grupes, žinomas kaip klasės. Jų nebuvo tik ankstyvojoje žmonijos istorijoje. Klasėms būdingi antagonistiniai santykiai, kylantys iš skirtingo visuomenės narių santykio su gamybos priemonėmis. Tuo remdamasis Marksas pateikia visų visuomenių struktūros dviklasį modelį, apimančią valdančiųjų ir pavaldinių klases. Dėl gamybos priemonių kontrolės valdančiųjų klasė turi valdžią ir įtaką. Pavaldinių klasės pavaldumą ir santykinę valdžios turėjimą lemia privatinės nuosavybės ir gamybos priemonių kontrolės neturėjimas. Dviejų klasių interesų antagonistinis konfliktas vyksta dėl to, kad gamyboje dirba pavaldinių klasė, o didžiąją gamybiniu darbu sukurtą gėrybių dalį pasisavina valdančioji klasė.

Abiejų klasių nariai visiškai neišmano savo socialinės padėties tikrosios prigimties arba menkai apie ją informuoti. Valdančiosios klasės atstovai mano, kad konkretūs jų interesai – tai visos visuomenės interesai; pavaldinių klasės nariai priima šį požiūrį kaip prigimtinių, nes gamybos procese susiklostantys santykiai dažniausiai atkuriami idėjų, sampratų, įstatymų ir religinių įsitikinimų pavidalu. Todėl jie suprantami kaip normalūs ir prigimtiniai. Valdančiųjų klasės viešpatavimo legitimumą patvirtina jų legalūs statusai, pateikiami religiniais raštais ir politine įstatymų leidyba. Kai įstatymas patvirtina teisę į privatinę nuosavybę, o religiniai tikėjimai pateisina ekonominę tvarką, visuomenės nariai neturi galimybių išvelgti ekonominius prieštaravimus. Be to, valdančiųjų klasės ideologija, patvirtinanti prigimtinių *status quo* teisėtumą ir nepajudinamumą, įsiskverbia į visų visuomenės narių sąmonę. Šiuo atveju ekonominės infrastruktūros vidaus prieštaravimus papildo žmonių sąmonės ir objektyvios tikrovės prieštaravimas.

Žmonijos istoriją nagrinėdamas kaip gamybos priemonių tobulėjimo raidą, Marksas išvelgė būsimąjį visuomenės narių susvetimėjimą. Susvetimėjimas – tai tokia visuomeninių santykių būklė, kuriai būdinga žmogaus veiklos rezultatų, tikrovės tapimas kažkuo svetimu žmogui ir kuri pasireiškia kaip savarankiška, viešpataujanti ar net priešiška jėga. Tobulėjant gamybos priemonėms, didėja žmonių susvetimėjimas. Žmonės kuria savo visuomenę, bet šiame procese praranda save, tampa keliauninkais savo pačių sukurtame pasaulyje, susvetimėję daiktams, idėjoms ir institutams, kurie juos ima valdyti. Savo išvalgą Marksas iliustravo religijos pavyzdžiu: žmogus sukūrė religiją, bet to neišsąmonino. Žmonės suteikia dievams nepriklausomą jėgą ir ji ima kreipti jų elgesį, lemti jų likimus. Perduodami savo valdžią antgamtinėms būtybėms, žmonės tam-

pa patys sau susvetimėję. Toks pat procesas vyksta ir gamyboje. Markso požiūriu, susvetimėjimo apogėjus pasiekiamas kapitalistinėje visuomenėje, joje darbo turinys pajungtas kapitalo reikalavimams, iš jų svarbiausias yra pelno siekis. Susvetimėjimo pabaigą jis susiejo su ekonominiais veiksniais, su radikaliomis permainomis ekonominėje infrastruktūroje, t. y. kapitalizmo pakeitimu komunizmu. Taigi komunizmą Marksas suprato kaip pozityvų privatinės nuosavybės ir kartu žmogiškojo susvetimėjimo sunaikinimą, sukuriantį paties žmogaus (ir dėl žmogaus), jo žmogiškosios esybės atgimimo galimybę.

Neomarksistinė konfliktų paradigma. Neomarksistais laikomi sociologai, kurių savitai žmogaus ir visuomenės esmės sampratai įtakos turėjo Markso teorija. Jie paprastai neigia tą reikšmingumą, kurį Marksas suteikė ekonominiams veiksniams visuomenės istorijos raidai apibūdinti. Todėl kai kurios neomarksistinės sociologinės teorijos esmingai skiriasi nuo paties Markso pateiktos žmogaus ir visuomenės sampratos.

Labiausiai Markso idėjas plėtoja Frankfurto mokykla, vienijanti sociologų grupę. Žymiausias jos atstovas yra Jurgenas Habermasas. Jis išnagrino vadinamąjį vėlyvąjį kapitalizmą. Marksas išpranašavo ekonominę krizę, dėl kurios neišvengiamai žlugus kapitalizmas. Šiai Markso įžvalgai prieštarauja Habermasas, teigdamas, kad vėlyvojo kapitalizmo valstybė gali paveikti ekonomiką, nutolindama ekonominės sistemos žlugimą neribotam laikui. Pasak Markso, valstybė yra kapitalistinės visuomenės antstato dalis. Habermasas savo ruožtu teigia, kad dabartinė valstybė tiek įsitvirtino ekonomikos gyvenime, kad tapo ekonominės bazės dalimi. Marksas tikėjo klasinių konfliktų potencialo didėjimu, o Habermasas teigia priešingai: klasinis kompromisas tapo šiuolaikinių kapitalistinių šalių struktūros dalimi. Habermasas yra Markso pasekėjas tuomet, kai kalbama apie kapitalistinėms šalims būdingą tendenciją patirti krizes. Priešingai nei Marksas, šią tendenciją jis įžvelgia labiau idėjų srityje, o ne ekonomikoje.

Daug dėmesio savo tyrinėjimuose Habermasas skyrė legitimacijos krizei. Jo nuomone, valstybė, aktyviai kišdamasi į ekonomiką, pajėgi pakeisti gyvenimo formas. Ji gali ginti teisingumo, lygybės ir laisvės principus. Jeigu išaiškėja, kad valstybė nepajėgi užtikrinti teisingumo ir lygybės naudodama valdžią, kurią ji pasitelkė prižiūradama ekonomiką, ištinka legitimacijos krizė, nors ekonomikos krizė pasireiškia vėlesniu laikotarpiu.

Habermaso teigimu, nematerialiniai veiksniai svarbūs ne mažiau nei materialiniai. Jo požiūriu, tikrasis pasaulio pažinimas, o su juo ir nega-

lėjimas įtraukti žmogaus, manipuliavimai jo sąmone iš tikrųjų galimi tik žmoniškojo bendravimo srityje. Pavyzdžiui, kai du ir daugiau žmonių bendrauja, tiesa gali išaiškėti tik tuo atveju, jei kiekvienas turi lygias galimybes kalbėti, lygias galimybes vienas kitam prieštarauti.

Neomarksistinės paradigmos atstovai gilinasi į įvairias socialinės tikrovės sritis. A. Gramsci daug reikšmės teikė susiskirstymui ir klasės viduje, ir tarp klasių. Pavyzdžiui, pramonės ir žemės ūkio darbininkų interesai gali būti santykinai skirtingi ir valstybė gali į tai atsižvelgti užtikrindama valdančiosios klasės hegemoniją. Lyginant su Marksu, Gramsci daugiau dėmesio skyrė politinio stabilumo palaikymo veiksniams: visuomenės kultūrai, antstato institutams, visuomenės informavimo priemonėms, švietimo sistemai, idėjų vaidmenims. Kai kurie neomarksistai tolesnę marksizmo raidą bandė susieti su kitomis sociologinėmis perspektyvomis. Pavyzdžiui, buvo bandymų marksistinę visuomenės analizę sujungti su interakcionizmo perspektyva (P. Willis). J. Teiloras, P. Woltonas ir J. Jangas teigia, kad būtina sukurti „išsamią socialinę nusikaltimo teoriją“, grindžiamą sociologinių paradigmu įvairove.

Nemarksistinė konfliktų paradigma. Šios paradigmos atstovai teigia, kad socialinė struktūra yra daug sudėtingesnė, nei įsivaizdavo Marksas. Ją sudaro daug grupių, ne dvi klasės. Be to, šios grupės turi ir kitų, ne tik ekonominių interesų. Konkreti grupė gali labiau kovoti dėl didesnio prestižo arba statuso nei dėl didesnės ekonominės valdžios.

Žymiausias nemarksistinės konfliktų paradigmos atstovas yra Ralfas Dahrendorfas. Jo nuomone, Markso pateikta socialinių konfliktų analizė gana tiksliai paaiškina XIX a. visuomenę, bet ji visiškai pasenusi XX a. pabaigos visuomenei. Tokios šalys kaip, pavyzdžiui, JAV ir Jungtinė Karalystė tapo pokapitalistinėmis šalimis. Tai reiškia, kad labai padaugėjo kvalifikuotų darbuotojų – „naujos vidurinės klasės“ atstovų. Pajamų ir gerovės nelygybė iš esmės sumažėjo iš dalies dėl pokyčių socialinėje struktūroje, iš dalies dėl valstybės poveikio priemonių panaudojimo.

Dahrendorfo požiūriu, socialinis mobilumas suardė gamybos priemonių turėjimo ir jų kontrolės ryšį. Dabar vadybininkai labiau kontroliuoja gamybos priemones nei jų savininkai. Kaip teigia Dahrendorfas, dėl to konfliktas persimetė į valdymą, kurį jis apibrėžia kaip legitimiską valdžią, įgyjamą tada, kai individas atlieka tam tikrą socialinį vaidmenį organizacijos viduje. Pavyzdžiui, bendrovės vadybininkas arba klasės mokytojas turi teisę priimti tam tikrus sprendimus, nepaisydamas tarnautojų arba mokinių norų. Visoms organizacijoms

būdingos vyravimo ir pavaldumo nuostatos. Vis dėlto vieni gali priimti sprendimus teisėtai, kiti – ne. Ši padėtis, anot Dahrendorfo, yra konfliktų pokapitalistinėje visuomenėje pagrindas. Toks interesų konfliktas apima platesnę socialinių santykių sritį nei ekonominis konfliktas. Kaip interesų konflikto padarinys atsiranda daug kvazigrupių, t. y. tariamų, laikinųjų grupių. Tai reiškia, kad esamomis socialinio gyvenimo įvairumo sąlygomis individai gali vienu metu priklausyti ir vyraujančioms, ir nevyraujančioms grupėms. Tai neturi stebinti, nes vyravimas yra santykinis: vyravimas valstybinėje valdžioje visiškai nesuponuoja vyravimo gamyboje arba religinėse struktūrose. Be to, vienos grupės, siekdamos savo interesų, gali kartais susijungti su kitomis grupėmis.

Socialinio veiksmo teorija. Šios paradigmos šalininkai neigia požiūrį, kuriuo kiti sociologai pripažįsta, kad visuomenė turi aiškią struktūrą, lemiančią individų elgesį. Dar kiti socialinio veiksmo paradigmos atstovai neneigia socialinės struktūros buvimo, net nagrinėja ją kaip žmonių veiklos produktą. Vis dėlto visi šios paradigmos šalininkai tarpusavyje sutaria, kad sociologams būtina pirmiausia suprasti ir paaiškinti žmonių elgesį ir atskleisti reikšmes, kurias jam suteikia patys žmonės.

M. Vėberio požiūriu, pagrindinis sociologijos uždavinys – tai socialinių veiksmų nagrinėjimas, jų supratimo aiškinimas, remiantis veikslių priežasčių paaiškinimu. Jo nuomone, socialinis veiksmas yra toks individo atliktas veiksmas, kuriam pats individas suteikia reikšmę ir kurį atlikdamas jis numato galimą kitų žmonių atsakomąjį elgesį.

Vadinasi, veiksmas, apie kurį žmogus nesusimąsto, nėra socialinis veiksmas (pvz., riksmas iš skausmo, eisimo įvykis ir pan.). Šis veiksmas nėra ir toks veiksmas, kurio atlikimas nesusijęs su kitų žmonių buvimu, kai nekrepiama dėmesio į jų reakcijas (pvz., žmogaus malda bažnyčioje).

Vėberis pasiūlė požiūrį, kuriuo galima paaiškinti socialinį veiksmą. Pirmiausia būtina suprasti reikšmę, kurią suteikia veikiantis asmuo įgyvendinamam socialiniam veiksmui. Vėberis atskiria du supratimų tipus. Pirmasis – tai stebėjimo supratimas. Pavyzdžiui, galima suprasti, kas vyksta, kai skaldomos malkos. Deja, šio supratimo lygio neužtenka socialiniam veiksmui paaiškinti. Antrasis supratimų tipas – tai veiksmo motyvų paaiškinimo supratimas. Tai reiškia, kad sociologas turi atsakyti į klausimą: kodėl žmogus atlieka šį veiksmą? Kad atsakytų, sociologui būtina įsivaizduoti save veikiančio asmens vietoje ir pabandyti suprasti jo elgesio motyvus. Bet ir šio supratimo lygio neužtenka veikslių arba įvykių sekai paaiškinti. Norint tai visavertiškai paaiškinti, svarbu nusta-

tyti, kas nulėmė motyvus, paskatinusius imti socialinių veiksmų. Vėberis kartu siekia atskleisti įvykių ryšį ir nustatyti santykius. Pavyzdžiui, savo darbe „Protestantizmo etika ir kapitalizmo dvasia“ jis atskleidžia protestantizmo etikos principų ir kapitalizmo atsiradimo ryšį. Ypatingą reikšmę Vėberis teikia protestantų etikos motyvų, kurie laidavo kapitalistinio elgesio priėmimą, supratimui. Jo nuomone, pagrindinis protestantų darbo motyvas buvo įsitikinimas, kad dėl atsidavimo darbui jie pateks į rojų.

Vėberio nuomone, socialiniai veiksmai gali atvesti prie plataus masto socialinių permainų, kapitalizmo atsiradimo. Socialinio veiksmo tipas paveikia institutų ir socialinių grupių pobūdį, nes jie galų gale susideda iš individų, dalyvaujančių socialiniame veikime. Šį teiginį galima iliustruoti Vėberio požiūriu į biurokratiją pavyzdžiu. Jo įsivaizdavimu, biurokratija susideda iš individų, kurie atlieka „racionalius“ socialinius veiksmus biurokratijos tikslams pasiekti. Pramoninių visuomenių raidą Vėberis nagrinėjo kaip racionalaus socialinio veiksmo krypties siekį. Todėl afektiniai (emociniai) ir tradiciniai veiksmai tampa vis mažiau svarbūs.

Vėberis paneigė požiūrį, kuriuo įsivaizduojama, kad žmonių supratimus visiškai suponuoja materialiniai arba ekonominiai veiksniai. Jis teigė priešingai: religiniai įsitikinimai gali pertvarkyti ekonominę sistemą. Vėberis atmetė vienapusišką idealizmą ir gynė abipusę veiksmų svarbą: materialinių veiksmų ir religinių įsitikinimų. Visavertiško kapitalizmo raidai reikėjo atitinkamų idėjų ir būtinų materialinių sąlygų bei jų ryšio.

Siekdamas paaiškinti teisės racionalizavimo formas modernioje visuomenėje, Vėberis nagrinėjo, kaip įvairūs racionalizacijos būdai veikia teisę. Ypatingą dėmesį skyrė esminių vertybių ir formalaus racionalizmo distinkcijai¹⁵⁷.

Simbolinis interakcionizmas. Simbolinis interakcionizmas, arba simbolinė sąveika, – šiuolaikinės sociologijos ir socialinės psichologijos teorinė metodologinė kryptis, susiformavusi JAV sociologų pastangomis. Šį terminą 1969 m. pasiūlė Herbertas Blumeris. Simbolinis interakcionizmas grindžiamas teiginiu, kad socialinius ir psichologinius procesus (reiškinius) lemia tik vienu žmonių poveikis kitiems. Socialinė tarpusavio sąveika yra pirmiausia tiesioginė komunikacija, t. y. keitimasis simboliais. Svarbiausia komunikacijos savybė – žmogaus sugebėjimas suvokti, kuo jį laiko bendravimo partneris ar grupė, ir pagal tai atitinkamai interpretuoti padėtį, reguliuoti savo veiksmus. Per laiko tarpą tarp paskatos poveikio ir mūsų atsakomosios reakcijos paskata aiškinama taip: mes įprasminame

157 Deflem M. *Sociology of Law. Visions of Scholarly Tradition.* Cambridge, 2008, p. 41.

paskatos reikšmę ir priimame sprendimą – paskatą susiejame su atitinkamu simboliu, kuriuo grindžiame atsakomąją reakciją.

Bendravimas grindžiamas simboliais. Simboliu gali būti bet kas, jei jam suteiktas reikšmes supranta bendravimo objektai. Svarbiausi simboliai yra žodžiai, jais suteikiame reikšmę daiktams, kurie be jų prarastų prasmę. Tai, kad visi žmonės mokosi vienodai interpretuoti simbolių reikšmę, palengvina bendravimą. Pavyzdžiui, jeigu kas nors paniursta, suprantame, kad jis arba ji yra nepatenkintas (-a). Šypsena simbolizuoja džiaugsmą, ir t. t. Kuo didesnė individų bendravimo patirtis, tuo jie greičiau atpažįsta simbolius ir jų reikšmėmis interpretuoja žmonių veiksmus, reaguoja į visuomeninį pasaulį. Patirtis įgyja prasmę (simbolinį pobūdį) dėl sąveikų. Pavyzdžiui, dėl patirties atskiriame, kada ta pati dovana yra kaip draugiškas gestas, o kada – kyšis. Tai reiškia, kad simbolinio interakcionizmo esmę išreiškia individų sąveikos traktavimas kaip nenutrūkstamo dialogo, kurio metu sąveikos dalyviai stebi ir įprasmina vieni kitų ketinimus ir į juos reaguoja.

Žmonės įgyja savo žmogiškąją prigimtį tarpusavyje bendraudami (sąveikaudami) su simbolių pagalba. Simbolis išreiškia ne šiaip daiktą ar įvykį, bet apibrėžia juos ypatingu būdu, t. y. suponuoja į save tam tikrą subjektų reakciją. Pavyzdžiui, simbolis „kėdė“ atstovauja ne tik į ją panašių daiktų klasei, bet ir suponuoja elgesio pobūdį – galimybę atsisėsti. Be to, simboliai yra kaip priemonės, kuriais žmonės gali reikšmingai bendrauti savo natūralioje (įprastoje) ir visuomeninėje aplinkoje. Be simbolių nėra nei žmonių bendravimo, nei jų visuomenės. Žmonės neturi savo elgesio socialinėje aplinkoje instinktų, todėl jiems būtina simbolinė interakcija. Taigi prieiname prie paprastos išvados: kad žmonės būtų, jie turi gyventi reikšmių pasaulyje.

Socialinis gyvenimas gali tęstis, jeigu kiti žmonės suvokia simbolių reikšmes ir jos gana plačiai pasklidusios tarp visuomenės narių. Vis dėlto pripažinti simboliai užtikrina tik interakcijos priemones, bet ne pačią interakciją. Kad ji vyktų, kiekvienas jos dalyvis turi dar interpretuoti kitų reikšmes ir ketinimus. Tai įgyvendinti padeda procesas, kurį simbolinės sąveikos pradininkas George'as Herbertas Meadas apibūdino kaip „vaidmens priėmimą“. Vaidmens priėmimo procesas grindžiamas prielaida, kad individas gali įsivaizduoti save kito vietoje ir taip suprasti bendravimo partnerio ketinimus. Todėl žmonių bendravimas nagrinėjamas kaip nuolatinis interpretacijų procesas, kuriame kiekvienas bendravimo partneris priima kito vaidmenį.

Žmogus nuolatos klausia savęs, ką žmonės pagalvos, ir nuolatos laukia iš jų požiūrių į save raiškos. Toks savęs supratimo raidos aiškinimas leidžia Meadui teigti, kad „apibendrinto kito pavidalu socialinis procesas daro įtaką individų elgesiui, o bendruomenė įgyvendina jų veiksmų kontrolę“. Tai sukuria visuomenėje bendrų veiksmų pagrindą. Žmonės pradeda nusimanyti apie tai, ko iš jų tikisi kiti, ir atitinkamai elgiasi: išsikelia tikslus, planuoja būsimąjį veikimą ir numato galimų alternatyvių savo elgesio variantų padarinius.

Meadas remiasi tuo, kad žmogaus elgesys ne visiškai priklauso nuo jo paties savęs supratimo. Žmogaus elgesį taip pat lemia kultūra, socialiniai vaidmenys ir institutai. Visuomenės kultūra pateikia konkrečių socialinių vaidmenų priimtus elgesio tipus. Meado požiūriu, tokie socialiniai institutai kaip šeima, valstybė egzistuoja konkrečiais socialinių vaidmenų pavidalais: pavyzdžiui, šeimos institutą sudaro tėvo, motinos, dukters, sūnaus ir kitų šeimos narių socialiniai vaidmenys. Vis dėlto nors tam tikru laipsniu, per socialinius vaidmenis, kultūra ir institutai veikia žmonių elgesį, vis tiek jiems išlieka pasirinkimo galimybė, kaip konkrečiai veikti. Anot Meado, tai lėmė kelios priežastys. Pirmiausia kultūros suponuoti priimtino elgesio tipai nėra griežti. Pavyzdžiui, visuomenė gali reikalauti, kad žmonės būtų apsirengę drabužiais, bet dažniausiai nereglamentuoja, kuo apsirengti, t. y. palieka tam tikras laisvo veikimo ribas. Individai gali rinktis, kokius vaidmenis prisiimti. Kai kada išaiškėja, kad žmogus negali toliau atlikti ankstesnio socialinio vaidmens, tuomet jo elgesyje atsiranda permainų. Be to, socialiniai vaidmenys interakcijos procese nuolat keičiasi.

Taigi, Meado nuomone, interakcijos procesas yra dvilypis: vyksta ne tik žmonių (tiesioginė komunikacija), bet žmonių ir socialinės aplinkos sąveika. Patys žmonės aktyviai kuria socialinę aplinką ir patiria jos įtaką. Individas ir visuomenė nagrinėjami nenutrūkstamoje vienovėje: individas gali tapti žmogumi tik socialinėje aplinkoje. Žmonės gyvena simbolių pasaulyje, kurie suteikia gyvenimui reikšmę ir reikšmingumą, sukuria žmonių tarpusavio sąveikos socialinį pagrindą.

Interakcionizmo idėją išplėtojo H. Blumeris – Meado mokinys. Blumeris suformulavo tris pagrindines šios paradigmos prielaidas:

1. Labiau tikėtina, kad žmonės veikia remdamiesi reikšmėmis, kurias jie suteikia daiktams ir įvykiams, nei tiesiog reaguodami į išorinius ir vidinius simbolius. Tai reiškia, kad simbolinis interakcionizmas atmeta ir visuomeninį, ir biologinį determinizmą.

2. Reikšmės nėra iš anksto tiek fiksuotos, suformuluotos, kiek jos susikuria, modifikuojasi, vystosi ir keičiasi individų sąveikos situacijose. Interakcijos dalyviai nėra automatiškai vien nustatytų normų vykdytojai arba susiformavusių vaidmenų atlikėjai.

3. Reikšmės yra interakcijų kontekstuose padarytų interakcijų rezultatas. Priimdami kito vaidmenį, sąveikos proceso dalyviai interpretuoja kitų reikšmes ir ketinimus. Vadinasi, veiksmą lemiančios reikšmės kyla iš sudėtingų interpretacinių procedūrų sekos konteksto.

Šios prielaidos yra pagrindinių bruožų, kuriais žmonių būtis skiriasi nuo gyvūnų egzistavimo, apibendrinimų padarinys. Lygindami šias dvi sritis interakcionistai iškelia kalbos, kaip veiksnio, esminį vaidmenį žmonių sąveikos skirtingumui pažymėti. Jie pabrėžia simbolinę kalbos prigimtį, jos galią sukelti bet kurių individų tas pačias reakcijas į jų kalbines konstrukcijas bendravimo procese. Vis dėlto kiekvienas kalbinis simbolis (žodis) tuo pačiu metu yra atskira reikšmė, kylanti iš privačių sąveikų ir turinti sutartinę prigimtį. Reikšmė suprantama kaip žmonių pastangų padarinys, atsiradęs jų tarpusavio kooperacijoje siekiant praktinių rezultatų.

Blumerio požiūriu, interakcionizmo paradigma smarkiai skiriasi nuo socialinio veiksmo paradigmos, kuri žmogaus elgesį vaizduoja kaip atsaką į išorines socialines paskatas. Kritikuodamas tuos, kurie nagrinėja veiksmą kaip numatomą atsaką į išorines paskatas, jis pripažįsta, kad veiksmas iki tam tikro laipsnio yra sustruktūrintas: „Daugelyje situacijų, kuriose žmonės bendrauja tiesiogiai, jie iš anksto tvirtai žino, kaip reikia jiems elgtis ir kaip turi elgtis kiti“. Šis žinojimas apima tik bendras elgesio kryptis, kurių viduje išlieka ganėtinai daug erdvės manevruoti, derėtis ir pan. Blumeris pripažįsta socialinių institutų egzistavimą ir teigia, kad jie apriboja žmogaus elgesį. Vis dėlto, net ir labai griežtai veikiant taisyklėms, jo nuomone, žmogui lieka reikšminga galimybė parodyti iniciatyvą.

Fenomenologijos teorija. Fenomenologinė sociologija – šiuolaikinė teorinė metodologinė sociologijos kryptis, kuria siekiama išsiaiškinti, kaip žmonės supranta ir interpretuoja faktus ir reiškinius, atsirandančius socialinės sąveikos metu, taip pat subjektyvios sociokultūrinės pasaulio interpretacijos procese. Šios paradigmos atstovai daugiausia dėmesio skiria vidiniam žmogaus sąmonės darbui – būdams, kuriais žmonės klasifikuoja ir įprasmina juos supantį pasaulį. Į žmogaus ir visuomenės tyrimo sritį jie neįtraukia socialinių veiksnių nagrinėjimo, todėl fenomenologija nesukuria žmogiškojo elgesio priežastingų paaiškinimų. Fenomenologai

labiau siekia suprasti reiškinių reikšmę nei paaiškinti jų atsiradimų mechanizmą.

Fenomenologinės sociologijos pagrindas yra fenomenologija – viena svarbiausių XX a. filosofijos krypčių, tirianti sąmonę kaip intuityvų esmių stebėjimą. Jos pradininkas buvo Edmundas Husserlis. Pradinis fenomenologijos taškas yra reiškinys: tai, kas yra matoma, kas pasireiškia. Fenomeno – to, kas pasireiškia – sąvoka negali atskleisti. Net ir naudodamiesi kategorijų sistema negalime visiškai pažinti fenomenų, nes tokiu atveju nagrinėjame juos tos sistemos požiūriu. Husserlis norėjo perprasti mūsų pirminį sąmoningą daikto suvokimą dar iki pradendant priskirti jam prasmę arba jį interpretuoti. Jo tyrinėjimų sritis buvo iki sąvokinis supratimo lygmuo, pradiniai ir tiesioginiai sąmonės duomenys, kol jų dar nepaveikė ankstesnis mūsų žinojimas ir prietariai. Todėl Husserlio raginimas grįžti „atgal prie pačių daiktų“ reiškia grįžimą prie tiesioginių sąmonės duomenų. Jis įrodinėjo, kad moksliniai aprašymai iš tiesų yra abstrakcijos, perkoštos per mokslinę metodologiją, – jie nėra pirmapradžio sąmoningo suvokimo medžiaga. Dėl to, jei norime suprasti pirmapradę sąmonės patirtį, turime atlikti fenomenologinę redukciją, t. y. pašalinti arba „pažymėti skliaustais“ kultūrinės prielaidas ir spėjimus, kurių viena iš dalių yra tradicinis mokslas, ir grįžti prie tiesioginių, arba pirminių, suvokimų.

Alfredas Šiucas (Alfred Schutz) pirmasis pritaikė fenomenologijos metodą sociologijoje. Jis pabandė pragmatizmo filosofiją ir simbolinę interakcionizmą sujungti su savo mokytojo Husserlio fenomenologijos samprata, 1972 m. parašydamas knygą „Socialinio pasaulio fenomenologija“.

Šiuo požiūriu, naudodami fenomenologinę redukciją, prieiname prie „patirties srauto“, kuris yra fenomeno – įsisąmoninimų objekto – raiškos per mūsų jutiminį suvokimą pagrindinis būdas. Penkiais pojūčiais grindžiamas objekto suvokimas gali mums pasakyti tik tai, kad objektas yra, nustatyti jo spalvą, garsą, pavidalą ir t. t. Jis mums yra niekas, kuris tik egzistuoja šalia mūsų. Tik „paženklindami“ objektą, įvardydami jį, suteikdami jam reikšmę, su juo susisaistome tam tikru santykiu, t. y. jis tampa mūsų kokių nors bruožų ir požymių išraiška, įsirašančia į mūsų sąmonės kuriamą pasaulį. Toks perėjimas iš jutiminės patirties (bereikšmių objektų) prie jo logiško sutvarkymo ir apibrėžimo (objektų paženklinimo) iš pradžių įvyksta atskiro individo sąmonėje, o vėliau ir individų sąveikoje, ir tai yra pagrindinė fenomenologinės sociologijos ašis.

Kiti teoriniai požiūriai žmogaus veiksmą (veiklą) pirmiausia nagrinėja kaip jo santykį su išoriniais objektais ir kitais žmonėmis, o fenome-

nologinė sociologija veiksmȧ laiko sąmonės poveikiu jutiminei patirčiai, siekiant įgyti žinių. Tai vidinis individualaus ir kolektyvinio įsisąmoni- nimo būdas, Vis dėlto veiklos perkėlimas į mūsų sąmonę apsunkina vi- suomenės teorijos parengimą, kita vertus, leidžia parengti asmenybės ir individualaus elgesio teoriją.

Pagrindinis Šiuco nuopelnas tas, kad jis paaiškino būdą, kuriuo žmo- nės klasifikuoja ir suteikia reikšmes juos supančiam pasauliui. Šį būdą jis pavadino tipizacija, jo esmė yra vienaarūšių patirties klasių kūrimas. Fe- nomenologų požiūriu, individai susiję su juos supančiu pasauliu, pažįsta jį tik dėl savo pagrindinių pojūčių (regėjimo, lytėjimo, girdėjimo, skonio ir uoslės). Vis dėlto pojūčių neužtenka pasauliui įprasminti. Tiesiog su- vokdami pojūčius žmonės susiduria su gausybe nesutvarkytų išpūdžių, spalvų, garsų, kvapų ir pojūčių. Siekdami suvokti savo santykius su juos supančiu daiktų pasauliu, žmonės pamažu organizavo jį į reiškinius, o vėliau savo jutiminę patirtį skirstė į grupes pagal jų bendrus požymius.

Pasaulio sukūrimo procesas yra nuolatinis ir nenutrūkstamas. Kiek- vieną kartą kuriame jį „čia ir dabar“ atsižvelgdami į situaciją ir projektą. Socialinio pasaulio pagrindas – individualaus pasaulio sukūrimas. Šiu- cas aprašė perėjimą nuo asmenybės prie visuomenės. Jo požiūriu, tam tikrame raidos etape „individualių žinių“ atsargos turi būti paskleistos kitiems žmonėms. Skirtingi pasauliai derinami remiantis „sveiko proto supratimu“ sukuriant tai, ką Šiučas, kaip ir Husserlis, vadino „gyvuoju pasauliu“. Mūsų socialinės sąveikos sąlygomis jį kuriame ir keičiame bei perduodame kitai kartai per socializacijos procesą. Tai vyksta taip, lyg būtume „slaptai sutarę“ sukurti sutvarkytą pasaulį už jutiminės patirties ir mūsų individualybių ribų, patys to neįtardami.

Etnometodologijos teorija. Etnometodologija – tai mokslas apie me- todus, kuriais žmonės kuria socialinę tvarką ir atkuria socialinį pasaulį. Šį terminą pirmasis sukūrė Haroldas Garfinkelis. 1967 m. jis paskelbė savo darbą „Etnometodologiniai tyrinėjimai“. Etnometodologijos idėjų inte- lektualiniai šaltiniai yra A. Šiuco fenomenologinė sociologija ir Liudwigo Wittgensteino lingvistinė filosofija.

Dažniausiai etnometodologija apibūdinama kaip fenomenologinės sociologijos atmaina, nes jas suartina socialinio gyvenimo sutvarkymo būdų nagrinėjimas. Vis dėlto jos iš esmės skiriasi: Šiuco fenomenologi- nė sociologija socialinę tvarką supranta kaip kolektyvių „bendrujų žinių“ rezultatȧ, o etnometodologija ją traktuoja kaip turinčią vidinio nestabi- lumo, kuris kiekvieną kartą leidžia sukurti ką nors naujo. Kiekviena ilgai

trunkanti socialinė sąveika yra to ko nors sukūrimas, todėl tyrinėtojams keliamas uždavinys išaiškinti priemonės ir būdus, kuriais tai pasiekama.

Etnometodologijoje reikšmės – vertybės, normos, tikėjimai ir t. t. – yra kintantys veikiančio asmens aplinkos situacijų elementai. Reikšmės atsiranda, keičiasi ir išnyksta, turi savo vidinę struktūrą. Todėl pirmąją svarbia etnometodologijos idėja tapo teiginys apie „reikšmių imanenti- nį indeksuotumą“, t. y. reikšmės turi iš prigimties vidinius ženklus, kurie atsiskleidžia per atitinkamai trejopą reikšmių ryšį: reikšmės prasmė priklauso nuo reikšmės konteksto, nuo reikšmę supančių kitų reikšmių ir nuo situacijos, kurioje reikšmė naudojama. Tai reiškia, kad nė vienos reikšmės negalime nagrinėti kaip savaime suprantamos.

Kita svarbi etnometodologijos idėja yra refleksyvumas, kuris susijęs su veiksmu ir situacija. Etnometodologija teigia, kad aprašydami situa- ciją, t. y. nustatydami reikšmių ryšius, atitinkančius jų prasmę, kartu ją sukuriame, nes bet koks aprašymas siekia didesnio racionalumo ir tvar- kos, nei turi pati tikrovė; be to, duodame kitiems aiškius paliepinimus, kaip situaciją reikia suvokti ir vertinti.

Refleksyvumo terminas reiškia visumą pastangų, kuriomis siekiame tikslinti, taisyti indeksuotumą (ženklinimą) ir įtvirtinti socialinį stabilu- mą. Abi šias idėjas pagrindė Garfinkelis, priėjęs prie išvados, kad „socialinės tvarkos įspūdžių palaikymas yra niekadės nenutrūkstanti veikla“. Tokią veiklą sunku galutinai apibrėžti ir paaiškinti, lygiai taip pat sunku nuolatos sekti kvėpavimą arba ėjimą. Šiuos veiksmus atliekame nesąmo- ningai, nesusimąstę. Socialinis gyvenimas atrodo kaip sutvarkytas tik todėl, kad visuomenės nariai yra aktyviai užsiėmę prasmės socialiniam gyvenimui suteikimu. D. Zimmermano teigimu, labiausiai etnometodo- logai siekia paaiškinti, „kaip visuomenės nariai susidoroja su pasaulio, ku- riame jie gyvena, tvarkos matymo, aprašymo ir paaiškinimo uždaviniu“. Todėl ypač daug dėmesio jie skiria visuomenės narių naudojamų techni- nių būdų, sprendžiant šį uždavinį, tyrimams.

Pavyzdžiui, Zimmermanas išnagrinėjo dokumentinio metodo vei- kimą vienu arba kitų taisyklių praktinio taikymo srityse. Dokumentinis metodas suprantamas kaip būdas pateikti pavyzdžio dalis (būdingus reišk- inio arba daikto požymius) lyg „dokumentą“, suponuojantį pavyzdžio egzistavimą. Savo tyrimui jis pasirinko valdininkų veiklą, kuri apibūdina- ma kaip griežtas veikimas pagal formalias taisykles. Zimmermano tyri- mas atskleidė, kad valdininkų veikla ne visada atitinka nustatytas taisyk- les, bet tai pateisinama remiantis kitomis taisyklėmis. Šį paradoksą, kai

taisyklių pažeidimas pateisinamas taisyklėmis, sociologas iliustravo valdininkų elgesio amerikiečių biure pavyzdžiu. Besikreipiančius pagalbos klientus administratorius siūsdavo pas konsultantus. Priėmimo procedūrą reglamentavo paprasta taisyklė: kiekvienas konsultantas priima per dieną po tiek pat klientų. Pasitaikydavo atvejų, kai ši taisyklė būdavo pažeidžiama: jei konkretus konsultantas nagrinėdavo rimtą atvejį ir interviu užtrukdavo ilgiau nei įprastai, administratorius eilinius klientus siūsdavo pas kitus konsultantus. Tokį priėmimo reglamento pažeidimą administratorius pateisindavo arba paaiškindavo remdamasis taisykle, pagal kurią būtina kaip galima greičiau aptarnauti klientą. Vadinas, administratorius, suprasdamas savo veiklą kaip taisyklių laikymosi priežiūrą, sukūrė tvarkos iliuziją. Vertindamas savo stebėjimus, Zimmermanas priėjo išvadą: taisyklių laikymasis leidžia valdininkams sukurti iliuziją, kad socialinė padėtis yra sutvarkyta, nors iš tikrųjų taisyklės užtikrina tik tvarkos prasmę ir regimybę. Jo nuomone, gauti stebėjimo rezultatai patvirtina dokumentinio metodo reikšmingumą ir iliustruoja procedūrų, naudojamų visuomenės narių tvarkos regimybei konstruoti, paslankumą.

Etnometodologai kritiškai vertina įprastą sociologijos požiūrį, pagal kurį socialinis pasaulis suprantamas kaip objektyvi duotybė, egzistuojanti nepriklausomai nuo žmonių interpretacijų. Jie teigia, kad socialinį pasaulį sudaro tik pačių žmonių tvarkos konstrukcijos ir interpretacijos. Vienokio ar kitokio aktyvumo žmonės suteikia socialiniam pasauliui tvarkos regimybę. Etnometodologai nesiremia priežastimis, dėl kurių žmonės elgiasi būtent taip, o ne kitaip. Jie nenagrinėja žmonių elgesio realiai egzistuojančių institutų kontekste, nors tikėtina, kad jie daro įtaką vieniems ar kitiems žmonių veiksams.

2.4. Teisės sociologijos metodologiniai pagrindai

Teisės sociologijos metodologiniai pagrindai – socialinės-teisinės tikrovės sociologinio pažinimo kryptys – grindžiami prielaida, kad teisė yra kuriama ir įgyvendinama socialiniame kontekste ir gali būti suprasta tik šiame kontekste. Ypač žodžiui „įgyvendinama“ suteikiama labai svarbi reikšmė, nes sociologiniu požiūriu teisė turi būti nagrinėjama pirmiausia kaip jos atsiradimo ir įgyvendinimo procesas, o ne kaip statinis normų rinkinys. Teisė įgyvendinama teismuose, administracinio valdymo įstaigose, kitose teisės taikymo institucijose, teisininkų ir verslininkų biuruose, privačiose piliečių dalykinėse derybose ir apskritai žmonių socialiniuose santykiuose.

Šios prielaidos neužtenka teisės sociologijos metodologijai pagrįsti, todėl išskiriami keturi teisės sociologijos metodologiniai pagrindai¹⁵⁸:

1. Teisinių ir faktinių visuomeninių santykių skirtumas.
2. Teisės kaip socialinės institucijos supratimas ir nagrinėjimas.
3. Socialinės tvarkos vidinis stiprumas.
4. Teisės disfunkcija.

Teisinių ir faktinių visuomeninių santykių skirtumas pasireiškia dvejopai: 1) kaip formaliai apibrėžtų teisės normų ir jų įgyvendinimo skirtumas; 2) kaip įstatymų ir „gyvosios teisės“ skirtumas. Pirmąjį metodologinį pagrindą, kaip formaliai apibrėžtų teisės normų ir jų įgyvendinimo skirtumą, ypač pabrėžia siaurosios teisės sociologijos sampratos atstovai¹⁵⁹. Sociologui svarbus teisinių ir faktinių visuomeninių santykių skirtumas, nes realų teisės funkcionavimą visuomenėje lemia ne tiek oficialus teisės normos priėmimo bei išleidimo faktas, kiek vienų ar kitų socialinių grupių, organizacijų ir individų gyvenimo tikslai bei interesai. Todėl pats teisės normos priėmimo ir išleidimo faktas nėra vienintelė ir pakankama teisės socialinio veikimo sąlyga visuomenėje. Faktinių ir teisinių santykių skirtumas buvo teisės sociologijos atsiradimo ir yra jos raidos pagrindinis šaltinis.

Visuomenė yra sudėtingas skirtingų socialinio „poveikio jėgų“ – „socialinių, institucinių ir tarpinstitucinių įtampų laukų“ – darinys, kuriame individai, socialinės grupės, organizacijos ir įstaigos turi savo skirtingus interesus. Šių subjektų socialinė padėtis yra skirtinga, nes jie valdo nelygiaverčius socialinius išteklius: ekonominius, politinės valdžios, prestižo. Liberaliosios demokratijos sąlygomis ypač svarbus yra ir teisinis išteklius. Todėl sociologus domina, kokiomis aplinkybėmis individai ir jų grupės įgyja realias galimybes riboti teisę, naudoti teisėkūrą ir teisės taikymą kaip būdą bei galią savų interesams įgyvendinti ar kieno nors interesams slopinti. Jie kelia ir tokį klausimą: ar visuomenėje egzistuoja tokios grupės, kurios yra šalia teisės arba aukščiau jos?

Antrąjį teisės sociologijos metodologinį pagrindą sudaro teisės, kaip visuomenės socialinės institucijos, supratimas ir nagrinėjimas. Teisė yra viena svarbiausių visuomenės socialinių institucijų. Ji suprantama kaip socialinės visumos dalis ir yra tos visumos sąlygojama; teisė atsiranda iš socialinio (bendruomeninio) poreikio garantuoti socialinę tvarką

158 Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Норма, 2000, с. 4–8.

159 Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995, с. 7–15.

ir teisingumą, todėl savo funkcijomis turi užtikrinti visuomenės stabilumą sąveikaujant socialinėms institucijoms, organizacijoms, žmonių grupėms ir pavieniams individams. Todėl labai svarbus yra socialinės organizacijos ir teisės ryšys. Svarbiausias šio ryšio aspektas – bendruomenės (valstybės) pastangos saugoti teisę, prireikus prievarta įgyvendinti teisinius paliepiamus.

Sociologai nagrinėja teisę kaip daugiabriaunį socialinį reiškinį ir pirmiausia kaip socialinį institutą. Tai reiškia, kad teisė išreiškia objektyvią socialinio gyvenimo normatyvinę struktūrą, kuri nulemia socialinį jos ribotumą. Sociologai nagrinėja: socialinius santykius, kuriuos siekiama įstatymiškai reglamentuoti; teisės normų realų reguliacinį poveikį įvairioms socialinės aplinkos sritims; socialinių grupių teisinės žinias, teisės normų žinojimą, suvokimą ir supratimą; žmonių teisinės orientacijas ir teisėtą elgesį, valstybinių, verslo ir nevyriausybiųjų organizacijų teisinį veikimą.

Trečiasis teisės sociologijos metodologinis pagrindas grindžiamas M. Vėberio teiginiu, kad socialinę „tvarką“ užtikrina pačių žmonių savitarpiskai prasmingi veiksmai ir egzistuojančios socialinės nuostatos. „Tvarka“ jiems reikšminga kaip socialinės maksimos¹⁶⁰ (aukščiausios idėjos), kurias žmonės suvokia kaip jiems svarbias nustatytos socialinės tvarkos normas¹⁶¹. Aukščiausias socialines idėjas įkūnijančią tvarką žmonės saugo ir gina. Tai reiškia, kad socialinė tvarka yra stipri. Ir atvirksčiai. Silpnų socialinių tvarkų žmonės negina ir dėl jų nesiaukoja.

M. Vėberio teiginio esmė paprasta: jeigu nustatytai normatyvinei tvarkai trūksta legitimumo ir ji iš tikrųjų nepripažįstama, ji nustoja empiriškai egzistuoti, nors jos niekas teisiškai nepanaikino. Norint vėberiskai suprasti teisėtvarkos reikšmę, reikia remtis šia alegorija: „Karaliaus įvaizdis subyra anksčiau nei jo sostas.“

Visuomenė suprantama dialektiškai – dėl tezės ir antitezės, kurias atitinkamai atspindi E. Diurkheimo ir M. Vėberio požiūriai į visuomenę. E. Diurkheimas pabrėžė socialinės tikrovės išorinį objektyvumą, o M. Vėberis, priešingai, nuolatos pabrėždavo subjektyvių prasmų, reikšmių, kurias socialinei situacijai suteikia joje dalyvaujantys veikėjai, svarbą. Taip sociologijos klasikai pabrėždavo skirtingus socialinės tikrovės aspektus.

160 Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения. Москва, 1990, с. 637.

161 Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии. Избранные произведения. Москва, 1990, с. 512.

Visuomenė yra objektyvus faktas ir ji ugdo individus, prireikus naudodama įvairias prievartos formas. Kita vertus, tik individų veiksmis ir su jais susijusiomis prasmėmis kuriamas visuomenės rūmas. Šie du klasikiniai teiginiai atskleidžia socialinės egzistencijos paradoksą: visuomenė lemia atskirų individų elgesį, o mes savo socialiniu elgesiu kuriame visuomenę.

Šiais teoriniais samprotavimais grindžiamas teisės nagrinėjimas sociologijoje. Diurkheimo požiūriu, teisė yra socialinis faktas, kuris, valstybei arba bendruomenei palaikant, objektyviai nulemia visuomeninio gyvenimo parametrus. Tuo pačiu metu reali teisės galia visuomenėje remiasi individualiais – jie pripažįsta teisėtvarkos reikšmingumą arba jo nepripažįsta.

Ketvirtasis teisės sociologijos metodologinis pagrindas grindžiamas E. Diurkheimo idėja apie teisės patologiją (teisės disfunkciją). Teisės disfunkcijos idėją E. Diurkheimas iškėlė kaip socialinių santykių sutrikimo – anomijos padarinį. Anomija – tai socialinių santykių, visuomenės socialinės integracijos sutrikimas dėl dorovinių, teisinių normų nesilaikymo didelių socialinių, politinių, ekonominių krizių laikotarpiais. Tačiau anomija stiprėja ir tokiomis sąlygomis, kai visuomenė mažai rūpinasi individų moraliniu veidu¹⁶², t. y. kai laisvės ribų plėtimo neremia aukščiausių idėjų, socialinių vertybių puoselėjimu.

Reguluodama socialinius santykius, teisė turi garantuoti socialinę tvarką ir visuomenės stabilumą, suteikti laisvei žmogiškąjį turinį, žmogiškąjį vertingumą¹⁶³. Dėl skirtingų objektyvių ir subjektyvių aplinkybių teisiniai paliepimai gali ne tik neatlikti savo funkcijų, bet ir, priešingai, dezorganizuoti visuomeninius ryšius, neatitikti laiko dvasios; teisės normos gali būti išleistos pagal nustatytą tvarką, bet neveikti, virsti imitacine teisine sistema¹⁶⁴, „absurdo teise“¹⁶⁵.

Šie metodologiniai pagrindai apibrėžia teisės sociologijos kaip mokslinės disciplinos mokslinio nagrinėjimo erdvę. Todėl visiškai pagrįstai teigiama, kad šios teisinės tikrovės pažinimo srities negalima aiškinti vien paprasta teisės mokslo teiginių kompiliacija¹⁶⁶.

162 Масионис Дж. Социология. 9-е издание. Санкт-Петербург: Питер, 2004, с. 163.

163 Алексеев С. С. Философия права. Москва, 1998, с. 94–95.

164 Алексеев С. С. Философия права. Москва, 1998, с. 44.

165 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 291–292.

166 Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Норма, 2000, с. 8.

2.5. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Koks yra teisės ir sociologijos kaip mokslų santykis?
2. Kuo skiriasi teisės ir sociologijos mokslų tyrimo objektai?
3. Apibūdinkite vyraujančią teisės sampratą. Nurodykite jos požymius.
4. Apibrėžkite teisės sociologijos ir valstybės politinio teisinio režimo sampratą.
5. Paašškinkite valstybės politinio teisinio režimo poveikį realiam teisės sociologijos sampratų funkcionavimui.
6. Nurodykite teisinio reiškinių požymius. Paašškinkite jo prigimtį.
7. Kokios yra prievartos taikymo galimybės demokratinėje visuomenėje?
8. Apibrėžkite ir paašškinkite šias paradigmas: funkcionalizmas, marksizmas ir neomarksizmas, nemarksistinė konfliktų teorija, socialinio veiksmo teorija, simbolinis interakcionizmas, fenomenologijos, etnometodologijos teorija.
9. Paašškinkite, kokie socialiniai veiksmai gali tapti teisės sociologijos tyrimo objektu.
10. Apibūdinkite teisės sociologijos metodologinius pagrindus. Kokia jų praktinė reikšmė?

▷ Užduotys:

1. Paašškinkite toliau nurodytą socialinį reiškinį. Ar tai teisinis reiškinys?
  - Lietuvoje populiarėja jaunimo judėjimas „Emo“. Jo nariai viešai nepropaguoja savižudybės, tačiau mano, kad teatrališkai mirti yra sektinas pavyzdys. Kartais jie tyčia save žaloja pjaustydamiesi venas. „Emai“ paprastai nevartoja alkoholio, kvaišalų, nerūko, o kartais atsisako net mėsos patiekalų.
2. Susipažinkite su vadovėlio priede pateiktu bylos *PEEV prieš Bulgariją* (Pareiškimo Nr. 64209/01) trumpu aprašymu. Nustatykite, tarp kokių teisių kyla konfliktas. Paašškinkite, koku sociologiniu požiūriu grįstas teismo aiškinimas.
3. Apibūdinkite ir išnagrinėkite pavyzdyje nurodytą teisinį reiškinį. Koks tai teisinis reiškinys?

UAB „X“ su UAB „Y“ pasirašė rangos sutartį, pagal kurią UAB „Y“ kiekvieną mėnesį UAB „X“ darbuotą turėjo aprūpinti tvarkinga bei švaria darbo apranga, kurios būkle mėnesį turėjo rūpintis pati UAB „X“. Tačiau bendrovė niekada to nedarydavo, todėl UAB „X“ darbuotojas būdavo nuolat išspėjamas dėl netvarkingos ir nešvarios aprangos. Darbuotojui ne kartą buvo surašyti aktai dėl jo netvarkingos išvaizdos.

Be to, pagal minėtos rangos sutarties 2.2 punktą UAB „X“ įsipareigojo pavesti gaminti kuniškus patiekalus virėjams, turintiems reikiamą kvalifikaciją, tačiau tokio kvalifikacinio pažymėjimo UAB „X“ darbuotojas nepateikė, nurodydamas, jog tokį pažymėjimą turi Kinijoje. Nors galimybė nuvykti į Kiniją buvo suteikta, jis taip ir nepateikė kvalifikaciją patvirtinančio dokumento.

UAB „X“ darbuotojui buvo suteikta higienos reikalavimus ir normas atitinkanti darbo vieta, tačiau dėl šurkštaus ir netvarkingo, nepareigoingo požiūrio į atliekamą darbą be kvalifikacinio pažymėjimo atitinkamo miesto Valstybinė maisto ir veterinarijos tarnyba priėmė sprendimą sustabdyti ūkio subjekto veiklą. UAB „X“ kreipėsi į teismą dėl padarytos UAB „Y“ žalos atlyginimo, nurodydama, kad ji nevykdė pareigos aprūpinti tvarkinga bei švaria darbo apranga.

4. Pateikite įstatymo pavyzdžių, kaip socialinės tvarkos vidinis stiprumas paveikė teisę normos turininguosius požymius, pakeičiant įstatymo leidėjo valią.
5. Išnagrinėję toliau nurodytą pavyzdį, paaiškinkite teisės sociologijos metodologinius pagrindus.

Ieškovė pateiktu ieškiniu prašo pripažinti bendrąja daline nuosavybe lygiomis dalimis turtą, buvusį S. A. vardu, – butą, esantį K g., Visagine, automobilį „Volvo Cross Country“, motociklą „Kawasaki Meanstrike 1500“, ginklus, žemės sklypą M kaime, Vilniaus rajone, bendrovės turtą ir kitą turtą, pripažįstant A. B. teisę į ½ dalį minėto turto; nustatyti, kad ieškovė ir S. A. bendrai gyvenę daugiau nei 10 metų neįregistravę santuokos turėdami tikslą sukurti šeiminius santykius ir juos turėjo; nustatyti, kad A. B. ir S. A. dukra yra tėvo S. A. paveldėtoja; palikti A. B. bei jų dukrai butą, esantį K g., Visagine, automobilį „Volvo Cross Country“, motociklą, ginklus, žemės sklypą.

6. Argumentuotai paaiškinkite, ar CK 6.248 straipsnio 1 dalies nuostata „Skolininko kaltė preziumuojama, išskyrus įstatymų numatytus atvejus“ neprieštaruoja Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 straipsnio 1 daliai, kurioje numatyta, kad „Asmuo laikomas nekaltu, kol jo kaltumas neįrodytas įstatymo nustatyta tvarka ir pripažintas įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu“.
7. Susipažinkite su vadovėlio priede pateikta bylos *J. prieš Lietuvą* ištrauka. Nustatykite, kurios socialinės sistemos dalys tarpusavyje nefunkcionuoja.

TREČIAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

SPECIALIZUOTI SOCIOLOGIJOS POŽIŪRIAI Į TEISĘ

3.1. Funkcionalistinis požiūris į teisę

1. Teisės tikslo ir funkcijų ryšys. Makrosociologiniai požiūriai į teisę susiję su visuomenės ir teisės ryšio analize, kurioje kyla teisės tikslo ir funkcijų ryšio problema. Todėl aptarsime tikslo ir funkcijų ryšį teisėje. Labai svarbu tikslo nesutapatinti su jo įgyvendinimo funkcija. Dažniausiai funkciją suprantame kaip tam tikrą veiklos kryptį, būdą. Tikslo įgyvendinimas tam tikra veiklos kryptimi yra funkcija, pavyzdžiui, teisės integracinė funkcija, reguliacinė funkcija ir t. t. Mintyse turime fiksuoti dvejopą situaciją: 1) ko teisė turi siekti ir 2) kaip ji tą siekį įgyvendina. Šis teisės dalykų skirtumas dažnai supainiojamas, todėl dažniausiai socialinį teisės tikslą arba paskirtį bandoma apibrėžti per jos reguliacinę funkciją. Tai yra neteisinga.

Iš tikrųjų yra skirtingo lygio teisės tikslai: teisės socialinės orientacijos tikslas ir atskirų teisės formų bei teisę įgyvendinančių institucijų tikslai. Tam tikro visuomenės raidos tarpsnio teisės socialinis tikslas turėtų būti bendras ir subordinuoti visus kitus dalinius – įstatymų leidybos ir teismų arba kitų teisės įgyvendinimo institucijų tikslus. Teisinėje tikrovėje oficialiai nėra bendro teisės socialinės orientacijos tikslo. Bet jis nujauchiamas kaip moraliai būtinas tikslas, į kurį turėtų orientotis teisė. Pavyzdžiui, liberaliosios demokratijos šalyse pabrėžiama žmogaus teisių apsauga.

Teisės paskirties ir funkcijų atskyrimas yra gana komplikotas dalykas. Jų ryšio analizėje teisės sociologija pabrėžia socialinę (bendruomeninę) prasmę: teisės funkcijų ryšį su visuomenės bendruomeniškų poreikių apsauga (bendruoju – socialiniu teisės tikslu), pavyzdžiui, apsaugoti

visuomenės socialinį stabilumą, išsaugoti visuomenės integralumą arba skatinti visuomenės narius integruotis į visuomenę, apsaugoti žmonių teises ir pan. Todėl teisės funkcijų ryšys su tuo teisės tikslu, kuriam įgyvendinti buvo priimtas vienas ar kitas įstatymas, sociologiniu požiūriu gali nesutapti su svarbesniu – bendrojo teisės socialinio tikslo ir teisės funkcijų ryšiu.

Sociologinėje plotmėje teisės tikslo ir funkcijų ryšio analizė suprantama kaip visumos (visuomenės) ir dalies (teisinės sistemos, kuri egzistuoja visuomenėje) santykių nustatymas. Jų ryšio analizė gali būti plėtojama vienu iš dviejų lygių: 1. visuomenės lygiu, kai konkrečios politiškai organizuotos visuomenės teorinė analizė patikslina sąlygas, kurioms esant visuomenė gali egzistuoti, Cotterrellio žodžiais tariant, kaip sutelktinis vienetas, ir galutinai susieja teisę su konkrečiais funkciniais reikalavimais, kylančiais iš sutelktos visuomenės egzistavimo sąlygų; 2. teisės lygiu, kai iš išsamaus teisės nagrinėjimo, pavyzdžiui, konkrečiose teisės sistemose, teisinės raidos fazėse arba iš teisinės doktrinos ir teisės institutų studijų duomenų bandoma išrutulioti požiūrius į teisės funkcijas visuomenėje ir apie pačios visuomenės prigimtį. Šie lygiai neretai tampa sociologų ir teisininkų funkcinės analizės metodo taikymo ir gautų išvadų skirties brožu.

Šiuolaikinės Vakarų visuomenės suprantamos kaip sąlygiškai stabilios visuomenės. Jų funkcinė analizė grindžiama požiūriu, kad jos geriausiai suvokiamos kaip santykinai susitelkusios, integruotos struktūros. Nors struktūrų vidinės ir tarpusavio koordinacijos ir bendradarbiavimo trūksta, šios visuomenės yra pagrįstos konsensusu (susitarimu), o ne konflikto ar represija. Socialinis konsensusas laikomas susitelkimo pagrindu, remiančiu nusistovėjusių socialinę tvarką, ne tik pagrindu, prieš kurį vyksta kova už socialinę tvarką¹⁶⁷.

Šia samprata grindžiamos Diurkheimo, Paundo, Livelyno, Parsonso ir kitų autorių atliktos teisės vaidmens Vakarų visuomenėje funkcinės analizės. Nors šių autorių požiūriai skiriasi, jie pateikia teisės, kaip priemonės tvarkyti įtampą ir trintį visuomenės viduje, vaidmenį.

Socialinį gyvenimą, socialinius faktus galima moksliskai paaiškinti remiantis dviejų rūšių analize: priežastine ir funkcinė. Priežastinė analizė atskleidžia socialinio reiškinio priklausomybę nuo socialinės aplinkos, funkcinė – visuomenės kaip visumos ir kokio nors reiškinio atitikimą.

¹⁶⁷ Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 131.

Visuomenė kaip visuma visada yra prioritetingė savo dalių atžvilgiu ir jos integralumo siekimas lemia atskirų visuomenės dalių funkcionavimą.

Funkcionalistinių požiūrių į teisę įkūnija dvi teorijų grupės: 1) teisė kaip socialinės integracijos mechanizmas ir 2) teisė kaip socialinės kaitos įrankis.

2. Teisė kaip socialinės integracijos mechanizmas. Teisės kaip visuomenės integracijos mechanizmo esmė – teisiniu reguliavimu didinti visuomenės socialinį integralumą. Todėl teisėkūros subjektams keliamas toks nerašytinis reikalavimas: teisėkūros proceso pabaigoje sukurta teisės norma turi būti įtraukta į socialinių santykių reguliavimą taip, kad visuomenės integralumas bent nemažėtų.

Modernios visuomenės solidarumo ir teisės ryšys (E. Diurkheimas). Prancūzų klasikinės teisės sociologijos pradininkas Emilis Diurkheimas atskleidė modernios visuomenės ir teisės ryšį. Jis operuoja tokiomis sąvokomis: socialinis solidarumas, kolektyvinė sąmonė, darbo pasidalijimas.

Diurkheimas nagrinėjo socialinį solidarumą, kuris buvo pagrindinė jo kuriamos mokyklos problema. Solidarumas – tai visuomenės narių bendramintiškumas, vieningumas, interesų bendrumas, bendra atsakomybė. Jo požiūriu, socialinis solidarumas, kaip individualių sąmonių sąveika, yra visuomenę ir jos vertybes jungianti grandis. Ši sąveika sukuria bendrų vertybių ir jausmų sistemą – „kolektyvinę sąmonę“. Žmonių visuomenės evoliucijos ištakose nebuvo asmenybių – visur viešpatavo kolektyvinė sąmonė. Kolektyvinė sąmonė – tai visuma bendro tikėjimo, mąstymo būdų ir jausmų, kuriais gyvena socialinės grupės ar bendruomenės nariai. Nors šios sąmonės formos skleidėjas yra atskiri žmonės, jos negalima painioti su individualiąja sąmone, nes ji atspindi tautos charakterį, idealus ir tradicijas. Jos turinį – kolektyvinius vaizdinius – individas suvokia kaip aplinkybes, kurios išoriškai jam daro įtaką. Todėl šia prasme jie yra „socialiniai faktai“, turintys savitos rūšies realumo. Kitaip sakant, Diurkheimas pripažįsta jų tikrą nuosavą būtį. Socialiniai faktai tokie pat realūs, kaip ir atskirų individų veiksmai.

Iš mūsų prigimties kyla didesnė meilė tai bendrijai, kuri, kaip ir mes, galvoja bei jaučia. Todėl būnant svetur mus traukia prie tėvynainių. Bendras tikėjimo ir jausmų panašumas traukia žmones, ir tai yra visuomenės, kaip bendruomenės, egzistavimo sąlyga. Jeigu mūsų tikėjimui, idealams ir tradicijoms kyla grėsmė, tai bendromis pastangomis jas giname. Bendrojo tikėjimo įžaidimas – sunkiausias nusikaltimas, už kurį visais laikais

bausdavo ypač griežtai. Bendrija, ginanti savo idealus, pasižymi dideliu savo narių sutelktumu.

Diurkheimas išskiria du socialinio solidarumo tipus: *mechaninį ir organinį*. Pirmasis būdingas visai žmonių visuomenės istorijai. Jį, grindžiamą moraliniu ir socialiniu homogeniškumu, sustiprina mažos bendruomenės drausmė. Primityviose visuomenėse nėra jokio individualizavimo, asmenybė visiškai pajungta kolektyvui. Priešingai yra šiuolaikinėje visuomenėje, kuri grindžiama organiniu solidarumu: asmenybė ir visuomenė papildo vienas kitą. Kuo visuomenė primityvesnė, tuo daugiau žmonės tarpusavyje panašūs, tuo aukštesnis prievartos ir smurto lygis, žemesnė darbo pasidalijimo ir individų įvairumo pakopa. Civilizuotoje visuomenėje yra priešingai: kuo daugiau visuomenėje įvairovės, tuo žmonės pakantesni vienas kitam, plačiau išsiskleidusi demokratija.

Civilizuotos visuomenės įvairovė kyla iš didėjančio darbo pasidalijimo. Kuo labiau išvirtinęs darbo pasidalijimas, tuo daugiau atsiranda naujų profesijų. Darbo pasidalijimas yra jėga (paskata), lemianti visuomenės, kaip organiškos visumos, savikūrą ir funkcionavimą. Svarbiausią vaidmenį atlieka darbo specializacija ir profesinis žmonių pasiskirstymas. Dėl skirtingų darbo funkcijų (vaidmenų) atlikimo ir darbo produktais mainų nusistovi darni visuomeninių santykių sistema. Atsekamas profesionalumo lygio ir asmenybės socialinės brandos priklausomybės ryšys. Kuo aukštesnį profesionalumo lygį pasiekia žmogus, tuo jis tampa socialiai brandesne asmenybe. Socialiai brandi asmenybė yra ilgos istorinės raidos padarinys.

Darbo pasidalijimas kuria įvairovę, kuriai didėjant stiprėja žmonių vienybės ir mainų siekis, juos siejantys funkciniai ryšiai. Mainų simbolis, jo teisinė forma yra sutartis. Mainų sampratos esmė paprasta: du žmonės prisiima abipusiųs įsipareigojimus. Iš to kyla bendradarbiavimas ir kooperacija. Pirkėjo sutartis su pardavėju, verslininko – su darbininku, pasitikinčiojo – su patikėtiniu. Visa tai – socialinės sąveikos forma. Jų santykius reglamentuoja teisė ir įstatymas, kuriais grindžiami visuomenės socialiniai institutai (institucijos).

Įsitikinimų panašumu grindžiamas mechaninis solidarumas yra silpnesnis už organinį solidarumą, grindžiamą požiūrių ir užsiėmimų įvairove. Jeigu visuomenė patenkina tik vieną žmogaus poreikį, pavyzdžiui, socialinę apsaugą, individas turi tik vieną sąlyčio tašką su visuomene. Vadinasi, primityviųjų visuomenių narių socialinis sąltas (ryšys) yra silpnesnis nei civilizuotose visuomenėse. Kuo paprastesni papročiai

ir tikėjimai, tuo menčiau išvystyta asmenybė ir atvirkščiai – kuo sudėtingesnės ir neapibrėžtos elgsenos taisyklės, tuo daugiau reikia pastangų ir sugebėjimų jas suprasti. Vadinasi, dėl visuomenės pažangos kyla vidutinis inteligentiškumo lygis, o kolektyvinės sąmonės prievartinis pobūdis susilpnėja. Anksčiau kolektyvinė sąmonė reguliavo visas gyvenimo sritis, o vėliau apsiribojo jo dalimi. Visuomenė nustoja kištis į šeimos vidaus reikalus. Privataus gyvenimo neliečiamumą garantuoja visi jos institutai. Priešingai yra menkai civilizuotose visuomenėse, ypač totalitarinėse, kur privatų gyvenimą kontroliuoja valstybė.

Diurkheimo tyrinėjimai darbo pasidalijimo srityje atskleidė teisės ir socialinio solidarumo ryšį, teisės, kaip socialinės integracijos mechanizmo, prigimtį ir sąlygas. Diurkheimo požiūriu, visuomenės būklė ir vyraujantis solidarumo tipas išryškėja teisės raidos lygiu. Teisė, teisinės taisyklės, kaip ir visi socialiniai reiškiniai ir institutai, yra visuomenės sukurti ir dėl to atspindi tam tikrą jos būklę. Būtent teisė, o ne joks kitas socialinis reiškinys arba institutas leidžia apibrėžti visuomenės raidos lygį, socialinį solidarumą. „Socialinis solidarumas – grynai moralinis reiškinys, pats savaime nepasiduodantis nei tiksliai stebėjimui, nei ypatingoms permainoms... Reikia pakeisti mums nepastebimą, vidinį faktą jį simbolizuojančiu išoriniu faktu ir nagrinėti pirmąjį pasitelkus antrąjį. Toks regimas simbolis yra teisė“¹⁶⁸.

Taigi socialinis solidarumas (susitelkimas) priklauso nuo visuomenės narių pasiryžimo dirbti kolektyvinei gerovei. Teisė yra „regimas šios nematomos moralinės aplinkos simbolis“, išreiškiantis skirtingų rūšių susitelkimą. Teisės nagrinėjimas lengviau atskleidžia visuomenės struktūrą ir kolektyvinės sąmonės lygį nei socialinio solidarumo tipai, kurie yra vien moralinės prigimties ir jų tiesiogiai negalime stebėti. Būtent teisės institutas, kaip magiškas kristalas, išspinduliuoja visus socialinius santykius. Metodologiškai teisės normos yra ypač vertingos, nes dėl bendrumo, pastovumo ir materialumo pobūdžio teikia daugiau informacijos apie socialinius faktus, nei gali pasakyti jausmai ir nuomonės.

Diurkheimas atmeta įprastą teisės skirstymą į privačiąją ir viešąją teisę, teigdamas, jog „kiekviena teisė yra privati ta prasme, kad nuolat ir visur egzistuoja ir veikia tik individai, bet pirmiausia kiekviena teisė yra viešoji ta prasme, kad ji [yra] socialinė funkcija ir kad visi individai – nors ir skirtingu būdu – iš esmės [yra] visuomenei tarnaujantys asmenys“¹⁶⁹.

168 Дюркгейм Э. Определение общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991, с. 65.

169 Ten pat, 1991, с. 69.

Jis pasiūlė skirstyti teises taisykles pagal jų ryšį su atitinkamomis sankcijomis. Šiuo pagrindu Diurkheimas išskyrė dvi teisės rūšis ir kiekvienai iš jų būdingas kuris nors vienas solidarumų tipas: represyvinė teisė, baudžianti už klaidas ir nusikaltimus, ir restitucinė, arba kooperatinė, teisė, siekianti pirmiausia ne bausti, o atkurti pažeistą tvarką arba individų savitarpio kooperacijos organizaciją.

Represyvinis teisės tipas atsiranda ir funkcionuoja visuomenėse, kuriose viešpatauja mechaninis solidarumas: menkas darbo pasidalijimas, išplitusi kolektyvinė sąmonė, neišvystyta individualybė. Kuo didesnė kolektyvinės sąmonės įtaka, kuo ji stipresnė, tuo daugiau žmogiškojo elgesio aktų bus laikoma nusikalstamais. Jeigu galėtų egzistuoti grynai mechanikai solidari visuomenė, tai nebūtų vietos individualybei, privačioms teisėms ir individualiam teisingumui. Individas susilietų su visuomene¹⁷⁰.

Kai visuomenėse įsivyrąja organinis solidarumas (darbo pasidalijimas, atskirų visuomenės grupių funkcinė nepriklausomybė, individualybė, pabrėžiamas stiprus individo vienybės su visuomene jausmas), atitinkamai susiformuoja restitutinės teisės tipas. Visuomenei reikia restitutinės teisės, kuri būtų orientuota ne tiek į baudimą, kiek į socialinės kooperacijos nustatymą, žmonių suartinimą ir teisingumo atkūrimą – *restitutio in integrum* (buvusių teisių gražinimas). Ji organizuoja autonominių individų bendrą gyvenimą ir veiklą.

Pirmąjį solidarumo tipą atspindi baudžiamoji teisė, antrąjį – civilinė, komercinė, procesinė, administracinė ir konstitucinė teisė. Baudžiamąją teisę galima suprasti kaip būdą pateikti kolektyvo bendrus jausmus, restitutinė teisė yra ne tiek bendrų jausmų išraiškos įrankis, kiek autonominių individų sambūvio organizatorė ir tvarkytoja.

Daug XIX a. socialinės srities mokslininkų siekė išskirti bendrus Vakarų pramoninių visuomenių požymius ir sukurti vadinamosios moderniosios visuomenės sampratą. Tokios sampratos sukūrimas susijęs su būtinybe išsiaiškinti jėgas, kurios palaiko pramoninės visuomenės susitelkimą, kai jos viduje atsirado visuomenės narių susvetimėjimas. Tai reiškia, kad pramoninių visuomenių susitelkimo jau nebuvo galima paaiškinti vien visuotinių bendrų vertybių buvimu. Diurkheimo požiūriu, šias visuomenes apibūdina labiau organinio solidarumo persvara mechaninio solidarumo atžvilgiu. Tačiau tam tikru mastu visose visuomenės yra abu solidarumo tipai. Taip Diurkheimas atskleidė, kad moderni visuomenė yra sutelkta moralinio reguliavimo sistema, kurios pirminė

170 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 103.

išraiška ir atrama yra šiuolaikinė teisė. Jo nuomone, teisė ir moralė yra neatskiriamos. Be moralinio atsidavimo remti teisę pati teisė nebūtų visuomenės dalis. Ji liktų vien žodžiai, surašyti oficialiame dokumente. Besitęsianti moderniosios valstybės reguliavimo problema yra panaikinti visuomenės moralinių sąlygų (organinio solidarumo) ir valstybės sukurtos teisės sistemos ryšio spragą.

Valstybės ir piliečių, centralizuotos socialinės koordinacijos ir spon-taniškos kooperacijos, techninio teisinio reguliavimo ir moralinio atsi-davimo ryšio spragos yra problema, kurios Diurkheimas neišsprendė. Iš tikrųjų ji yra pagrindinė šiandieninės teisės sociologijos problema, rašo Cotterrellis¹⁷¹.

Apibendrinant Diurkheimo nuomonę, svarbu pabrėžti, kad jis nesu-priešina abiejų socialinio ryšio tipų: organinis solidarumas gali išsiskleis-ti, jei yra patikimas mechaninio solidarumo pagrindas. Ypač vėlyvuosiuo-se darbuose jis paskelbs, kad normali visuomenė yra grindžiama tokiais bruožais kaip kolektyvinė sąmonė, moralinis autoritetas, bendruomenė ir šventybė. Šių bruožų tolesnis stiprinimas moderniomis sąlygomis yra vienintelis tinkamas atsakas į klausimą, kaip galima sumažinti savižudy-bes, ekonominius konfliktus ir kankinančius gyvenimo nepatogumus.

Į teisę orientuoto socialinio susitelkimo teorija (R. Pundas). Ją sukūrė Roskas Pundas – Harvardo universiteto teisės profesorius, XX a. trečiajame dešimtmetyje sukūręs amerikiečių Realistinės teisės mokyklą. Realistinės teisės mokyklos doktrina pabrėžė, kad teisės normas kuria teisėjai ir kiti pareigūnai, vadovaudamiesi savo abstrakčiu naudingumo supratimu.

Pagrindinė Pundo idėja yra tokia: jei reali teisėtvara arba veikianti teisė yra svarbesnė už knygine teisę, tai teismų teisėkūra turi įveikti įsta-tymų leidėjo formalizmą – prisitaikyti prie kintančių sąlygų. Jis aiškiai suformulavo formaliosios teisės pastovumo ir socialinės tikrovės kin-tamumo, būtinybės išsaugoti teisėtvarkos stabilumą ir poreikio skatinti kitimus teisėje prieštaravimo problemą. Šią problemą Pundas bando išspręsti nagrinėdamas teisės normas jų funkcijų visuomenėje požiūriu.

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje įsivyravusi visuomeninės kūrybos idealo ir pragmatizmo samprata skatino teisininkus plačiau žvelgti į teisės funkcijas visuomenėje. Todėl realaus teisės veikimo analizėje Pundas

171 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 106.

pabrėžia, kad modernaus teisininko ir įstatymų leidėjo rūpestis yra socialinė inžinerija – visuomenės kūrimas, remiantis teisės aktais.

Poundas nagrinėja teisės paskirties ir funkcijų ryšį teisės socialinio veikimo lygiu. Teisės funkcijas ir jų vykdymo priemones jis kildina pirmiausia iš teisinių taisyklių ir principų tobulinimo. Todėl visiškai pagrįstai galime klausti, kaip Poundas įsivaizduoja teisinių taisyklių ir principų tobulinimą. Jo požiūriu, teisinių taisyklių ir principų tobulinimas yra tiesioginis socialinės kaitos keliamos netvarkos teisinio sureguliuavimo padarinys. Poundas teigia, kad teismų ir įstatymų leidybos institucijos dirba nuolatos susidurdamos su naujais individų ir jų grupių reikalavimais, naujais interesų, ypač socialinių interesų, konfliktais, kuriuos suregulius socialinės kaitos keliamą netvarką turi transformuoti į socialinės inžinerijos tvarką. Taip Poundas pabrėžia du dalykus: 1) socialinės kaitos keliamos netvarkos teisinio sureguliuavimo paskirtį – siekti „socialinės inžinerijos“ (taip jis akivaizdžiai suplaka teisės reguliacinę funkciją su teisės paskirtimi) ir 2) socialinės kaitos keliamos netvarkos sėkmingo teisinio sureguliuavimo patirtį teisėjai ir įstatymų leidėjai turi apmąstyti ir paversti teisinės doktrinos dalimi, nes kitaip jie negali realiai siekti socialinės inžinerijos pasitelkdami teisę. Teisinė doktrina – nustatytos taisyklės, principai ir precedentai – atskleidžia sėkmingai teisę paveikusių ir nusistovėjusių interesų schemą (teisė juos pripažįsta ir saugo) bei fiksuoja atmestus interesus.¹⁷²

Sėkmingą socialinę inžineriją stabdo konfliktuojantys interesai. Todėl Poundas, remdamasis, pavyzdžiui, Jėringu ir kitais pirmtakais, formuoja naują teisės sampratą, daug dėmesio skirdamas interesų sampratai. Teisės uždavinys – atpažinti, nagrinėti ir kontroliuoti interesus ir jų pagrindu motyvuojamą elgesį. Poundas suskirsto teisiškai saugomus interesus į tris grupes: a) individualius (individualių piliečių privačius interesus); b) socialinius (kylančius iš socialinio gyvenimo bendrųjų sąlygų) ir viešuosius (konkrečiai – valstybės interesai)¹⁷³.

Kaip teisė turi derinti konfliktuojančius interesus? Ji turi juos derinti taip, kad garantuotų socialinį susitelkimą ir tvarkingą socialinę kaitą. Teisės, kaip socialinės integracijos mechanizmo, sampratą Poundas grindžia labai aiškia prielaida: anglų ir amerikiečių visuomenės funkcionavimo pagrindinė sąlyga yra darna ir fundamentinis konsensusas. Jis neaiškina

172 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 270. Taip pat žr.: <http://www.tfsa.lt/new/wp-content/uploads/2009/05/moderniosios-teises-istorija-jungtinese-amerikos-valstijose-sociologine-teises-mokykla-naujas.doc>

173 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 100.

šios prielaidos, bet iš jo veikalų konteksto galima suprasti, kad konsensusas yra natūraliai susiklostęs vakarietiško mąstymo ir gyvenimo būdas. Dėl to nebūtina įrodyti jo realumo. Darni socialinė inžinerija – tai toks individų ir jų grupių interesų racionalus ir nuoseklus teisinis suderinimas, garantuojantis socialinio susitelkimo apsaugą ir tvarkingą socialinę kaitą.

Projektuojant socialinę inžineriją svarbus vaidmuo turi būti skiriamas politikai. Todėl neatsitiktinai Pouno įsivaizduotoje socialinėje inžinerijoje svarbus vaidmuo tenka teisės politikai. Anot jo, teisės politika priklauso nuo žinomų vertybių taikymo. Spręsdami konfliktus ir pripažindami teisėtus interesų reikalavimus, teisėjai ir įstatymų leidėjai remiasi teisinėmis vertybėmis, kurios kyla iš teisinės sistemos ir konkrečios visuomenės patirties (socialinių vertybių). Visuomenės patirties raida neišvengiamai daro įtaką ir teisinių vertybių raidai. Todėl, Pouno požiūriu, teisinės vertybės negali būti amžinos arba visuotinės. Jos yra specifinės, nes būdingos konkrečiai visuomenei tam tikru jos istorijos laikotarpiu. Šias teises vertybes Pounas vadina laiko ir vietos juridiniais postulatais. Jie „išgryninami“ iš teisės jau pripažintų interesų schemos, esančios teisinėje doktrinoje. Vadinasi, reikia skirti dvejopą padėtį: 1) taikomas teises vertybes, kurios jau yra integruotos į teisinę sistemą; 2) būsimas teises vertybes, kurias Pounas vadina juridiniais postulatais ir kurios yra „išgaunamos“ iš teisinėje doktrinoje esančios interesų schemos. Juridiniai postulatai doktrininio pripažinimo būdu patenka į teisinę sistemą ir iš lėto keičia ten esančių teisinių vertybių sistemą, jos elementų santykius.

Taigi visi Pouno teorijos elementai vienaip ar kitaip susiję su teisine doktrina. Nauji elementai patenka į teisinę sistemą kartu su naujų interesų doktrininiu pripažinimu. Galima teigti, kad teisinės vertybės kinta labai lėtai ir tik tiek, kiek doktriną pamažu keičia interesų schema ir jos „išgaunami“ juridiniai postulatai. Pouno teorija apeina klausimą – kaip socialinė kaita, kurioje pasireiškia nauji interesai ir jų konfliktai, gali būti interpretuojama, kaip nauji interesai suderinami su jau teisiškai pripažintais interesais. Labai panašu, kad siekis derinti konfliktuojančius interesus priklauso nuo teisėjų teisinių ir įstatymų leidėjų socialinių vertybių. Pouno teorijoje teisinių vertybių ir socialinių vertybių santykis nėra aiškus. Todėl teisinė sistema atrodo kaip labai inertiška sistema, nuolatos ribojanti ir sijojanti kaitos įtakas ir reikalavimus. Visiškai tikėtina, kad juridinių postulatų turinys kyla daugiau iš profesiskai valdomo teismų proceso kaitos nei

iš platesnėje visuomenėje vykstančios kaitos. Vadinasi, oficialiajai teisei yra būdingos specifiskai profesinės vertybės, tiksliau – teisėjų sukurtos vertybės. Jei šios profesinės vertybės yra prilyginamos visos visuomenės vertybėms, kuriomis pagrįstas socialinis susitelkimas, tai gali reikšti tik viena – kad teisėjų vertybės atskleidžia bendrąjį – socialinį konsensuą. Tokiu atveju galima suabejoti, ar teisė išlieka visiškai neutraliu mechanizmu (Poundas laiko teisę neutraliu mechanizmu), palaikančiu individualių, socialinių ir viešųjų interesų pusiausvyrą.

Teisės darbų teorija. Karlo Levelyno teorija grindžiama teisės funkcijų visuotinumui prielaida: „Jeigu visi susiję klausimai – konkrečių valstybės formų, politinių sistemų ir kultūrinių sąlygų tinkamumo teisei – turi būti atmesti remiantis prielaida, kad teisė gali turėti funkcijas, egzistuojančias nepriklausomai nuo šių sąlygų, tai grynai reguliaciniai visuomenės poreikiai negali iš esmės skirtis nuo poreikių, būdingų kiekvienai stabiliai grupei, egzistuojančiai visuomenėje“¹⁷⁴. Tai reiškia, kad „veikianti teisė ir teisinio reguliavimo būdai <...>, – pabrėžia Levelynas, – kyla iš tam tikros grupės esmės. Jie visiškai nereikalauja kokio nors teismo egzistavimo būtinybės <...>. Jie yra grupinės sąveikos sudėtinė dalis“¹⁷⁵. Levelynas apibendrina elgesio modelių ir jų racionalizavimo bet kokios rūšies tvirtose grupėse stebėjimus ir gautas išvadas pavadino teisės darbais.

Levelynas išskyrė keturis teisės darbus, arba keturias socialinės teisės funkcijas:

1. Išspręsti „sudėtingas bylas“ (sprendimas). Tai reiškia, kad „sudėtingų bylų“ kaip tvarkingo ginčų sprendimo pavyzdžiai yra svarbesni grupės narių būsimiems santykiams nei „lengvesnių konfliktų“ sprendimai.

2. Prevenciškai nukreipti ir perorientuoti elgesį ir lūkesčius. Siekiant išvengti ateityje grupės narių konfliktų ir sumažinti jų trintį, reikia sukonkretinti ir teisiškai apsaugoti tam tikras socialinių santykių formas, pavyzdžiui, nuosavybės santykius.

3. Paskirstyti grupėje valdžią. Kitaip tariant, formalizuoti subordinaciją grupėje ir taip sutelkti grupę.

4. Organizuoti ir derinti grupėje veiklą, arba, Levelyno žodžiais tariant, „nutiesti [veiklos] tinklą“. Kitaip tariant, įteisinamos grupės narių veikimo kryptys, jie paskatinami.¹⁷⁶

174 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 107.

175 Llewellyn K. N. The Normative, the Legal and the Lawjobs. *Jale Law Journal*. 1940, p. 1374.

176 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 275. Taip pat žr.: <http://www.tfsa.lt/new/wp-content/uploads/2009/05/moderniosios-teises-istorija-jungtyinese-amerikos-valstijose-sociologine-teises-mokykla-naujas.doc>

Levelynas atmetė Ērlichio gyvosios teisės sampratos teiginį, kad kiekviena visuomenės asociacija turi savo reguliavimo sistemą. Jis teigia priešingai – reguliaciniai visuomenės poreikiai tvirtose grupėse yra panašūs ir siekia savo teisės darbais sukurti galimybę palyginti įprastas valstybės teisės funkcijas su socialinės teisės funkcijomis, kurios kyla iš grupinės sąveikos. Levelyno požiūriu, toks lyginimas leidžia įsigilinti į pačios teisės esmę, ją geriau pažinti. Teisės santykis su socialiniu stabilumu, kaita ir socialinėmis vertybėmis yra labai painus, todėl komentatoriai skirtingai aiškina Levelyno išvestas socialines teisės funkcijas visuomenėje. Jie nesutaria, pavyzdžiui, ką reiškia „nutiesti tinklą“: ar siekti „tikslų“, kai du ar daugiau žmonių susieti pastangų pasiekti bendrus tikslus, ar jausti poreikį grupės gyvenimą priderinti prie jos aplinkos remiantis socialinėmis teisinėmis vertybėmis¹⁷⁷.

Socialinio veikimo teorija (T. Parsonsas). Funkcionaliausią visuomenės ir teisės ryšio analizę išplėtojo žymusis JAV sociologas, Harvardo universiteto profesorius Talkotas Parsonsas. Jis sukūrė socialinio veikimo teoriją, nagrinėjančią visuomenės stabilumą, kurį aiškino socialinės, asmenybių ir kultūros sistemų sąveika. Parsonsas aiškino visuomenę teleologiškai (kaip turinčią išankstinį tikslą), jos raidą – evoliuciškai, kaip nulemtą psichologinių ir etinių vertybių kaitos. Parsonso sociologija paremta Diurkheimo ir Vėberio idėjomis.

Parsonsas nagrinėja teisę kaip socialinės sistemos posistemę. Pradžioje jis atskleidžia socialinės sistemos esmę: veikiančių veikėjų sąveikos, iš kurių susidaro socialinė sistema, turi būti pasiekusios kultūrinį lygį. Mažiausias socialinės sistemos vienetas yra vaidmuo – toks veikėjo orientacijos struktūrinis fragmentas, kuris lemia ir konstruoja jo dalyvavimą interakcijos procese. Todėl „socialinė sistema – tai sistema individų veiksmų, kurių principinis mechanizmas yra vaidmenys ir vaidmenų konsteliacija [tarpusavio santykiai]. Tai sistema diferencijuotų veiksmų, suorganizuotų į diferencijuotų vaidmenų sistemą. Vidinė diferenciacija, kuri yra visų sistemų fundamentali savybė, reikalauja integracijos <...>. Kai daugybė individualių veikėjų savo lygiu siekia patenkinti poreikius <...>, atsiranda paskirstymo problema: problema kam ką gauti, kam ką dirbti, veikimo būdų ir sąlygų problema <...>. Socialinės sistemos negali būti neišsprędus šios problemos“¹⁷⁸.

177 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 108.

178 Parsons T., Shils E. A. Toward General Theory of Action. Cambridge, Mass., 1951, p. 23.

Taigi socialinės sistemos formavimasis ir funkcionavimas susijęs su socialinės integracijos bei gėrybių ir vaidmenų paskirstymo problemų sprendimais. Todėl, anot Parsonso, kiekviena socialinė sistema turi keturis atributiškai būdingus „sisteminius poreikius“, arba funkcinis rekvizitus: 1) adaptaciją, 2) tikslų siekimą, 3) modelių (stabilumo) atkūrimą ir palaikymą, 4) integraciją. Jei socialinė sistema siekia išlikti, turi būti tenkinami funkciniai rekvizitai. Sistemos adaptacija turi užtikrinti sistemos prisitaikymą prie jos aplinkos įvairiausių sąlygų. Pavyzdžiui, gamybos ir paskirstymo sistema aprūpina maistu, pastoge ir t. t. Tikslų siekimas – tai tvirtas sistemos judėjimas savo išsikeltų tikslų link. Tokio siekio pradinė pozicija – bendrų (kolektyvių, bendruomeninių) tikslų ir jų įgyvendinimo priemonių kūrimas. Modelių (stabilumo) atkūrimas ir palaikymas – tai sistemos narių energijos, motyvų ir vertybių kūrimas bei visuomenės stabilumo palaikymas ir atkūrimas taip, kad visuotinis veiklos ir energijos modelis sistemoje būtų nuolatos atnaujinamas. Integracija turi išsaugoti visuomenės narių vienybę, palaikydama atitinkamus jų socialinius ir emocinius santykius. Išskirtinį ryšį su šia funkcija turi teisė.

Parsonso keturi socialinių sistemų funkciniai rekvizitai sudaro abstrakčią analitinę schemą. Remdamasis šia keturių funkcijų schema, Parsonsas analitiškai išskiria ir keturias pagrindines Vakarų visuomenės posistemes: 1) ekonomiką, atitinkančią adaptacijos funkciją; 2) politiką, kuri atitinka tikslų siekimo funkciją; 3) giminiškumą, kuris atitinka modelių (stabilumo) palaikymo ir atkūrimo funkciją, pavyzdžiui, socialinių vertybių diegimas jaunimui socializacijos procese; 4) societarinę bendriją (kultūrinės ir visuomeninės organizacijos), kuri atitinka integracijos funkciją.

Kas susieja visuomenės pagrindines posistemes su socialinės sistemos funkcijomis? Jas susieja visuomenės normatyvinė struktūra, kuri susideda iš keturių hierarchiškai sutvarkytų elementų: vertybių, normų, socialinių bendrumų ir vaidmenų. Tai reiškia, kad kiekvienas vaidmuo grindžiamas vertybėmis ir atitinkamomis normomis bei kontroliuojamas socialinės bendrystės. Socialinė bendrystė – tai visuma žmonių, tarpusavyje susijusių gyvenimo sąlygų panašumais, vertybių ir normų vienoje, organizacijos santykiais ir įsisąmoninta socialine tapatybe (savęs priskyrimu). Todėl visuomenės galima analizuoti ne tik funkcinį rekvizitų vykdymo, bet ir jos normatyvinės struktūros funkcionavimo aspektu.

Pagrindinė funkcinė problema, kurią reikia nuolat spręsti societarinės bendrijos lygiu, yra visuomenės integracija. Sociumo integraciją

užtikrina socialinės normos, kurios yra socialinės sistemos struktūriniai komponentai. Socialinės normos suponuoja socialinę tvarką. Socialinės tvarkos kategoriją Parsonsas vartoja teisės sociologijos lygiu. Jis rašo, kad „visuomenės kaip sistemos branduolys yra sustruktūrinta normatyvinė tvarka, leidžianti organizuotis populiacijos kolektyviniam gyvenimui“¹⁷⁹.

Parsonsas išskyrė tris socialinės tvarkos egzistavimo visuomenėje ir socialinės integracijos pagrindines sąlygas:

1. Visuomenėje turi būti normatyvinės kultūros institucionalizuoti standartai, kuriais grindžiama socialinės sistemos struktūra. Tai vaidmenų atlikimo standartai, formuojantys atitinkamus lūkesčius. Kitaip tariant, visuomenėje turi funkcionuoti teisingo elgesio modeliai.

2. Turi egzistuoti socialinių posistemų savitarpio jungtys – bendros paribio sritys, kurios užtikrina organišką jų įsiliejimą į socialinę sistemą. Tai vienas pagrindinių Parsonso sampratos teiginių, kuriuo remiantis galima paaiškinti socialinės integracijos galimybę.

3. Turi egzistuoti visuomenės teisinė sistema, atliekanti integracijos funkciją. Anot Parsonso, teisės normos giliai iššaknija visuomenės struktūroje, išaugdamos iš religijos ir moralės.

Teisės normų legitimumas kyla iš religinių (ir pasaulietišκών) vertybių ir teisės ryšio. Parsonso žodžiais, „vieno ar kito veiksmo modelio moralinis privalomumas – toks pats privalomumas, kuris reikalauja ne tik atlikti vienus veiksmus ir susilaikyti nuo kitų, bet taip pat gerbti tam tikras kitų laisvės sritis ir prisiimti atsakomybę už savo prideramą laisvės panaudojimą neperžengiant tų pačių ribų, – padeda atskleisti realios pagarbos vertybes bei socialinės bendrijos ir jos normatyvinės kultūros sistemos suaugimo pagrindinį tašką“¹⁸⁰.

Teisinė sistema gali veiksmingai paveikti visuomenės integracijos procesus tik tam tikromis sąlygomis. Parsonsas išskyrė šias teisinės sistemos veiksmingumo sąlygas:

1. Visuomenėje turi funkcionuoti atitinkamo neprieštarigumo laipsnio normos, apibrėžiančios socialinius lūkesčius ir reikalavimus, keliamus individams bei jų grupių veiksmams. Individų ir jų grupių veiksmams gali būti naudingos tik tokios normos, kurios yra tarpusavyje suderintos ir neprieštaringos jų numatomų elgesio lūkesčių požiūriu. Normų sistema turi būti neprieštaringa ir visuomenės kaip visumos lygiu. Jai turi būti būdingas apibrėžtumas, nes „neapibrėžtumas pasitikėjimo sistemo-

179 Американская социологическая мысль. Тексты. Москва: Изд -МГУ, 1996, с. 500.

180 Ten pat, с. 368.

je yra pagrindinis šaltinis, [iš kurio] plačiai išplinta nukrypimų tipas. Diurkheimas jį pirmasis išnagrino ir pavadino anomija¹⁸¹. Tikrovėje neegzistuoja tobulų normatyvinių sistemų.

2. Daugelis šiuolaikinių teisiųjų sistemų apima rašytines ir nerašytines (pvz., Didžioji Britanija) konstitucijas, kurios apibrėžia visuomeninių santykių, valdymo, piliečių teisinio statuso normatyvines ribas. Šiose bendrose konstitucinėse ribose funkcionuoja žemiau esantis teisinės sistemos lygis¹⁸². Šiuo lygiu oficialios institucijos (pvz., teismai) priima įpareigojančius sprendimus ir atlieka įvairias organizacines administracines jų įgyvendinimo procedūras.

Išsivysčiusių visuomenių būdingas bruožas – jų normatyvinės sistemos didžiosios dalies teisinis statusas. Tai reiškia, kad teisių ir pareigų turinys yra valstybės nustatytas, apibrėžtas ir visiems privalomas. Teisės normų pažeidimas baudžiamas konkrečiu iš anksto numatytu būdu. Valstybėje egzistuoja specialios institucijos, atsakingos už teisės normų aiškinimą ir jų taikymą. Taigi abi teisinės sistemos efektyvaus funkcionavimo sąlygos yra teisės institucionalizacijos visuomenėje proceso dalys. Tačiau jų neužtenka teisės veiksmingumui pasiekti.

3. Visuomenės nariai turi internalizuoti jos normatyvinius teisinius reikalavimus, institucionalizuotus socialinius lūkesčius. Internalizacija yra socialinės grupės pažiūrų, normų ir vertybių perėmimas, laikymas savomis, jų organišką įsiliejimą į savąjį dvasinį gyvenimą. Visuomenės normatyvinių teisiųjų reikalavimų internalizacija vyksta: a) individų socializacijos procese; b) individų tapimo kurių nors grupių nariu procese, kai jie įgyja apibrėžtą grupėje statusą ir išmoksta tą statusą atitinkantį vaidmenį; c) kai individai kuria kokių nors tikslų siekimo motyvaciją, atitinkančią visuomenės vertybes ir socialiai aprobuotas tikslo įgyvendinimo priemones.

4. Normatyvinė sistema turi būti legitimiška. Teisės normų legitimacija kyla iš jų priežastinio ryšio su religinėmis (ir pasaulietinėmis) vertybėmis ir morale.

Parsonso kūryba daug kuo prisidėjo ne tik prie teorinės sociologijos raidos, bet ir prie teisės sociologijos. Savo darbuose jis apibrėžė teisės vietą ir vaidmenį socialinėje sistemoje, jos funkcijas ir teisės normų veiksmingumo sąlygas, socialinių veiksnių teisinio ir neteisinio reguliavimo ryšį. Todėl Parsonso teorinis palikimas yra labai svarbus ir teisės sociologai.

181 Американская социологическая мысль. Тексты. Москва: Изд -МГУ, 1996, с. 366–367.

182 Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998, с. 33–34.

3. Teisė kaip socialinės kaitos įrankis. Apibendrintu funkcionalizmo požiūriu teisė turi padėti tenkinti visuomenės, kaip vientisos sistemos, funkcinis poreikius. Taigi teisė yra įrankis, kuriuo sąmoningai tenkinami visuomenės funkciniai poreikiai. Vienas svarbiausių visuomenės poreikių – laiku ir tinkami suvaldyti socialinės kaitos poveikius. Visos visuomenės, veikiamos socialinės kaitos, tobulina teisę kaip įrankį, siekdamas neutralizuoti arba pažaboti kaitos sukeltas įtampas. Kitaip tariant, teisė yra vienas iš socialinės kaitos keliamos netvarkos sutvarkymo įrankių. Ankstyvieji sociologiniai požiūriai į teisę pabrėžė socialinės kaitos įtaką pozityviosios teisės raidai. Jie atskleidė teisės šaknis kasdieniame socialinio gyvenimo patyrime, nes valstybė buvo mažiau galinga, turėjo mažiau jai prieinamų technologinių priežiūros ir kontrolės priemonių.

Moderniosios teisės kaip socialinės kaitos įrankio samprata. Teisės kaip socialinės kaitos įrankio samprata, priešingai nei ankstyvieji sociologiniai požiūriai, pabrėžia teisės galimybes skatinti socialinę kaitą. Ši samprata susiformavo XX a. antrojoje pusėje, kai šeštajame dešimtmetyje ir iš dalies septintajame dešimtmetyje, augant ekonomikai ir didėjant žmogaus socialinės raidos galimybėms, stiprėjo socialinis pasitikėjimas valdžios institucijomis ir gyvenimo kokybės galimybėmis. Būtent didėjanti žmogaus socialinių, ekonominių ir kultūrinių teisių apsauga ir silpnėjantis moralės bei religijos socialinis vaidmuo visuomenėje suponavo palankų socialinį kontekstą formuotis vartotojiškai visuomenei. Šiame kontekste Vakarų pasaulio valstybių galia padidėjo tiek, jog „valstybės suverenumas pasireiškia nebe tuo, kad ji turi prievartos vartojimo monopolį (Vėberis) arba teisę spręsti, ar būtina ypatingoji padėtis (C. Schmittas), bet visų pirma tuo, kad ji sprendžia, ar veiksmingos visos jos turimos techninės priemonės, ir sau pasilieka teisę naudotis veiksmingiausiomis priemonėmis nesilaikydama tų naudojimosi technikos priemonėmis reikalavimų, kuriuos ji kelia kitiems vartotojams“¹⁸³. Remdamosi tuo jos ėmė propaguoti modernios teisės, kaip plataus masto socialinio ir ekonominio planavimo įrankio, idėją: „Teisė dabar pripažįstama kaip galios įgyvendinimo priemonė, valdžios įrankis.“¹⁸⁴

Teisės kaip socialinės kaitos samprata susieja du kintamuosius – didėjančią modernios valstybės galią ir socialinę kaitą, kuri įgavo nenutrūkstamo vyksmo pobūdį. Moderni valstybė siekia pabrėžti savo galią: ji sugeba ne tik

183 Schelsky H. Der Mensch in der Wissenschaftlichen Zeitalter. Lyotard J-Fr. Postmodernus būvis. Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 32.

184 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 64.

sėkmingai pritaikyti socialinės kaitos keliamas įtampas visuomenės plėtrai, bet ir teisės pagrindu planuoti bei įgyvendinti socialinius pokyčius. Tačiau didėjanti šių dviejų kintamųjų sąveika vartotojiškos visuomenės aktyvios raidos sąlygomis neišvengiamai turi ir šalutinių, dažnai nepageidautinų padarinių. Vienas jų – instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas. Instrumentinis požiūris į teisę – tai šiuolaikinės vartotojiškos visuomenės teisės samprata, kuri pabrėžia nuo socialinės moralės atskirtos teisės kūrimą: 1) pozityvios teisės lygmeniu legalizuoti ir įgyvendinti valstybės valią; 2) subjektinės teisės lygmeniu patenkinti individualius poreikius, grindžiamus išlaidų mažinimu ir pelno didinimu¹⁸⁵.

Siekiant plačiau atskleisti teisės kaip socialinės kaitos sampratą, reikia išnagrinėti moderniosios valstybės ir moderniosios teisės santykį bei socialinės kaitos įtaką teisei.

Moderniosios valstybės ir moderniosios teisės ryšys. Visuotinės Žmogaus Teisių Deklaracijos nuostatų įgyvendinimo ir ekonominio augimo XX a. antrojoje pusėje ryšys suponavo moderniosios valstybės susiformavimą. Modernioji valstybė – tai socialinė teisinė valstybė, kurios sprendimų legitimaciją ženklina žmogaus teisių laikymasis ir jų plėtimas. Pamažu susiformuoja modernioji teisė kaip moderniosios valstybės politinės galios įrankis: pabrėžiama teisė kaip nepriklausoma socialinės kontrolės ir socialinio vadovavimo priemonė, kuri neturi pažeisti žmogaus teisių. Kai teisė laikoma vien valstybės politinės jėgos priemone, tai kartu ji laikoma nepriklausoma nuo kitų socialinio reguliavimo sistemų, ypač nuo moralės ir papročių paramos. Daugiau nebemanoma, jog teisė veiksminga dėl jos dermės su tautos papročiais. Teigiama priešingai: teisės veiksmingumas kyla iš politinės jėgos santalkos. Moderni teisinė sistema suprantama kaip ypatingas valdžios galios mechanizmų rinkinys, naudojantis racionaliai išplėtotą teisinę doktriną, kurią kuria, aiškina ir taiko specializuotos valstybės teisinės įstaigos. Tokios teisinės sistemos kontekste teisės (kaip valstybės įstaigų taikomos normos sprendimams priimti) ir moralės (kaip plačiojoje visuomenėje faktiškai egzistuojantys mąstymo ir elgesio modeliai) ryšiai žmonių sąmonėje atrodo silpnėjantys ir galų gale išnykstantys. Įstatymų leidėjams ir eiliniams piliečiams teisė vis labiau virsta grynai techniniu reguliavimu, kuriam dažniausiai trūksta aiškaus moralinio elemento¹⁸⁶.

185 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2006, 4 (82): 83–90.

186 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 66.

Dėl to modernioji, arba techniškoji, teisė turi būti nagrinėjama dviem aspektais: 1) per jos santykį su valdžia, 2) per santykį su visuomene. Teisės santykio su valdžia nagrinėjimas atskleidžia moderniosios teisės pranašumą: teisė, kaip techninę taisyklę, galima taikyti bet kokiam reguliavimo tikslui įgyvendinti. Jos išlaisvinimas iš bet kokių bendruomeninių šaknų, kurias ji turėjo, laikoma jos, kaip tikslingo valdymo mechanizmo, išlaisvinimu. Taigi vyraujantis moderniosios teisės bruožas yra techninis jos pobūdis. Tokia modernioji teisė yra moderniosios valstybės valdymo priemonė.

Moderniosios teisės pranašumą visuomenė suprantą kaip jos trūkumą: teisės reguliuojamų socialinių grupių sąmonėje teisės atsiskyrimas nuo moralės ir papročių galų gale nulemia jos faktinį nykimą daugelio piliečių sąmonėje, nes jie neturi reikiamos kompetencijos pažinti ir perimti techniškąją teisę. Jai perimti būtina organizuoti nenutrūkstamą visuomenės teisinį švietimą. Taigi siekdami sukurti teisę, kaip veiksmingą ir nepriklausomą socialinės kontrolės bei socialinio vadovavimo priemonę, galų gale gauname priešingą rezultatą: techniškos teisės visuomenė nepažįsta ir dėl to ji nėra socialiai veiksminga. Kitaip tariant, didėjant instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimui mažėja pozityviosios teisės socialinė reikšmė ir kartu didėja skirtingų socialinių grupių teisinių sistemų konkurencija – teisinio pliuralizmo visuomenėje sklaidos galimybės. Šiuo pagrindu formuojasi dalis teisinio nihilizmo apraiškų.

Teisės sociologija siekia atsakyti į klausimą: kaip teisė gali nepriklausomai veikti socialinę kaitą? Ar moderni Vakarų teisė – įstatymai, kuriuos sukūrė valdantis elitas ar profesionalūs specialistai, gali performuoti visuomenės savaime besikuriančius papročius? Šią problemą teisės sociologija formuluoja taip: ar teisė buvo ir ar gali būti išlaisvinta nuo savo socialinių ir kultūrinių šaknų tiek, kad ją būtų galima sąmoningai naudoti kaip priemonę socialinio gyvenimo modeliams keisti? Kaip tai padaryti? O gal toks teisės taikymas yra vien politinis klausimas, kurį turi spręsti įstatymų leidėjai?

Ankstyvieji sociologiniai požiūriai į teisę (pvz., Savinji ir Sumneris) pabrėžė, kad kol teisė laikoma viena socialinio gyvenimo ašiu, tol ji jokiū būdu negali kaip nors „stovėti šalia“ (*standing apart*) ir „veikti virš“ (*acting upon*) visuomenės¹⁸⁷.

Atsakymų į klausimus ieškoma nagrinėjant du moderniosios Vakarų teisės autonomijos aspektus: 1) teisės gebėjimą funkcionuoti kaip auto-

187 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 65.

nominį socialinės kontrolės veiksnį; 2) teisinių institucijų autonomiškumo nuo kitų valstybės aspektų apimtį. Kitaip sakant, antruoju aspektu svarbu išsiaiškinti, kokia prasme teisinė sistema yra autonomiška politinės sistemos atžvilgiu.

Moderniosios teisės, kaip socialinės kontrolės veiksnio, autonomiškumas susijęs su moderniosios valstybės autonomijos nuo visuomenės, kurioje ji egzistuoja, aspektu. Modernioji valstybė suprantama kaip specifinėse institucijose (pvz., vyriausybiniame biurokratijoje) ir procesuose sutelkti visuomenės organizacijos politiniai elementai. Dar XIX a. socialinių mokslų teoretikai pripažino, kad Vakarų visuomenėse pamažu įvyko ypač svarbus istorinis procesas, kurį jie pavadino „valstybės“ ir „pilietinės visuomenės“ atsiskyrimu, arba „viešosios“ ir „privачiosios“ gyvenimo sričių atsiskyrimu¹⁸⁸. Šiuolaikinės valstybės galios yra taip išsiplėtusios, kad ji pajėgi kontroliuoti ir nuolat besiplečiantį socialinio gyvenimo sektorių. Tuo remiantis mėginama pagrįsti teiginį, kad teisė gali reikštis kaip esanti šalia visuomenės. Bet, kita vertus, šiuolaikiniu požiūriu pilietinė visuomenė turi ir gali atlikti valstybinės valdžios kontrolės funkciją.

Moderniosios teisės ir socialinės kaitos ryšys. Teisės ir socialinės kaitos santykio diskusijas komplikuoja tai, kad socialinės kaitos sąvoka dažniausiai vartojama labai laisvai, tarytum ji pati save paaiškina. Teisės sociologai vartoja tokius socialinės kaitos apibūdinimus: 1) socialinis pokytis – tai bet koks nustatytų elgesio visuomenėje būdų nepasikartojantis pasikeitimas (L. Friedmanas ir J. Ladinskis, 1967); 2) socialinė kaita apima skirtingus lygius arba tvarkas (J. Grosmanas ir M. Grosmanas, 1971)¹⁸⁹.

Friedmanas ir Ladinskis pabrėžia socialinės kaitos „nepasikartojamumo“ požymį, nes juo pripažįstama, kad daugumai visuomenių būdingi įvairūs pokyčiai. Socialinė kaita įvyksta tik tada, kai pasikeičia socialinė struktūra – socialinių santykių modeliai, nustatytos socialinės normos ir socialiniai vaidmenys. Bendrasis ekonominės gerovės visuomenėje padidėjimas arba sumažėjimas nelaikomi socialine kaita. Geriausias socialinės kaitos pavyzdys yra Lietuvos valstybingumo atkūrimas ir įtvirtinimas.

J. Grosmanas ir M. Grosmanas nagrinėja socialinės kaitos aspektus – kaitos greitį, dydį ir apimtį, kurie tarpusavyje susiję sudėtingais ryšiais. Socialinė kaita gali būti didėjanti, visapusiška ir revoliucinė, o jos apim-

188 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 66–67.

189 Ten pat, p. 67–68.

tis – trijų pakopų, arba lygių. Ji gali pakeisti: 1) tik individualaus elgesio modelius, pavyzdžiui, skyrybų dažnėjimą, gimstamumo normą; 2) grupinės normas – individų ir grupių tarpusavio santykių modelius, individų ir grupių santykių su politine, ekonomine arba socialine sistema modelius, pavyzdžiui, panaikinti vyresnio amžiaus moterų įdarbinimo kliūtis. Šioje pakopoje socialinė kaita yra esmingesnė nei pirmojoje; 3) visuomenės papročius arba pagrindines vertybes, pavyzdžiui, laisvosios rinkos vertybių įsitvirtinimą. Šio lygio socialinę kaitą sunkiausia apibrėžti ir neabejotinai sunkiausia pasiekti.

Socialinė kaita skirtingose visuomenėse vyksta labai skirtingu greičiu. Ji priklauso nuo įvairių dalykų: technologinės pažangos, gamtinės aplinkos, politinės organizacijos ir sąmonės išsivystymo masto, kultūrinės vienovės ir įvairovės laipsnio, nuo sąveikos su kitomis visuomenėmis masto ir pobūdžio. Neabejotinai didėjant gebėjimui kontroliuoti ir eksploatuoti gamtinę aplinką, socialinės kaitos tempas didėja panašiai. Ne tik moderniosios visuomenės kinta dideliu greičiu, bet ir jų nariai stipriai jaučia nuolatinę socialinio gyvenimo kaitą (Friedmanas, 1990)¹⁹⁰.

Taigi dauguma visuomenių, reaguodamos į aplinkos kitimą ir vidičius bei išorinius spaudimus, laikui bėgant kinta. Koks yra teisės santykis su šia kaita? Teisės sociologija išskiria du labai skirtingus teisinės būties tarpsnius: nerašytinės teisės tarpsnį ir rašytinės teisės tarpsnį. Nerašytos paprotinės socialinės normos seka paskui socialinę raidą; iš tikrųjų, šių normų pokyčiai atskleidžia socialinę raidą. Rašytinė teisė linksta įgyti savo identitetą, atskirą nuo miglotesnių bendrijos įsitikinimų ir *mores* (moraliai privalomų papročių)¹⁹¹. Cotterrellis pabrėžia, kad rašytinė teisė gali įgyti galią daryti įtaką papročiams ir įsitikinimams kaip beveik nepriklausoma jėga, jeigu ji turi kokią nors ypatingą pagrindą viešpatauti, kilusį iš religijos, mito ar nuorodų į protą, prigimtį ar tradicinę išmintį¹⁹². Tik būdama susijusi su autoritetingu savo šaltiniu teisė gali tapti politinės jėgos versme ar jos įrankiu. Pavyzdžiui, iš Tautos valios kilęs Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės Aktas atvėrė nenutrūkstamą galingų socialinių pokyčių versmę.

Nisbetas apibendrina, kad „didieji socialinės kaitos ir mobilumo amžiai beveik visada pasižymi plačiu teisės ir teismo bylinėjimosi pa-

190 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 68.

191 Ten pat, p. 69.

192 Ten pat.

naudojimu¹⁹³. Daugelyje modernųjų visuomenių teisės galimybės šiuo atžvilgiu yra gerokai didesnės, nei jos buvo ankstyvesnėse erose¹⁹⁴. Taigi teisės išspraudimas į rašytinę formą istoriškai gali būti vertinamas kaip vienas pirmųjų žingsnių plėtoti jos ryšio su valdžia galią. Šiuolaikiniai teiginiai apie įstatymų galimybes formuoti visuomenes pagal įstatymų leidėjų norus grindžiami valstybės ir teisės ryšio elementais: valstybės įgyvendinimo galios sukaupimu, teisinės doktrinos aiškinimo ir taikymo profesionalumu, teismo procesų institucionalizavimu ir veiksmingų įstatymų leidybos institucijų įsigalėjimu.

Teisės ir socialinės kaitos santykio analizė dažniausiai susijusi su viena įtakos kryptimi – teisinės kaitos įtaka socialiniam pokyčiui. Vienakryptė santykio analizė grindžiama įsigalėjusiu požiūriu, kad teisinės raidos reiškiniai per daug akivaizdžiai atspindi platesnius socialinės raidos reiškinius ir neverta apie tai diskutuoti. Toks požiūris nėra teisingas, nes teisė dažnai sunkiai ir pavėluotai prisitaiko prie socialinių pokyčių, pavyzdžiui, Vakarų teisės prisitaikymo prie kompiuterių technologijos revoliucinių padarinių ir informacijos revoliucijos dabartinės problemos.

Socialinę kaitą remiančių įstatymų leidybos strategija. Teisės įgyvendinimas yra toks pat svarbus kaip ir jos turinys. Gali būti įvairios teisės įgyvendinimo strategijos: konkreti prievarta arba įtikinėjimas; rėmimasis pareigūnų pasiryžimo įgyvendinti teisę laipsniu, jų morale ir ištekliais, reikalingais įstatymo laikymuisi užtikrinti. Pavyzdžiui, pražūtinga alkoholinių gėrimų draudimo JAV patirtis trečiajame XX a. dešimtmetyje padėjo įtikinti Britanijos politikus, kad tiesioginis plačiai paplitusių lošimo formų teisinis draudimas turi būti pakeistas įvairiomis lankstesnėmis administracinės ir fiskalinės šios veiklos kontrolės priemonėmis (D. Dixonas, 1991)¹⁹⁵.

Sociologas Y. Droras (1959) atskleidė esminį tiesioginio ir netiesioginio teisės taikymo remiant socialinę kaitą skirtumą. Jis teigia, kad tiesiogiai taikyti teisę – mėginti pakeisti elgesį ir galbūt pažiūras, primetant individualiems teisės subjektams teises pareigas, reikalingas tokiai kaitai, yra labai problemiška. Tačiau teisė gali vaidinti ir vaidina netiesioginį vaidmenį sukeldama socialinę kaitą daugeliu būdų. Droras išskiria teises socialinės kaitos netiesioginio rėmimo strategijas:

193 Nisbet R. *Twilight of Authority*. New York: Oxford University Press, 1975, p.173.

194 Berman H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 160–165.

195 Cotterrell R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 79.

1. Teisė kuria įvairius socialinius institutus, kurie savo ruožtu daro tiesioginę įtaką socialinės kaitos greičiui ir pobūdžiui. Pavyzdžiui, įstatymai, apibrėžiantys nacionalinę švietimo sistemą, nacionalines mokymo programas; patentų įstatymai, saugantys išradėjų teises, gali skatinti išradimus ir remti technologinių institutų pokytį, ir, priešingai, pavyzdžiui, įvairūs informacijos, reikalingos esamoms sąlygoms ir politikai realistiškai įvertinti, atskleidimo teisiniai apribojimai gali užkirsti kelią arba stabdyti naujų idėjų, palankių socialinei kaitai, plėtrą.

2. Teisės pagrindu įsteigiamos specialios įstaigos įtakai socialinei kaitai daryti. XX a. Vakarų visuomenėse įstatymų leidyba dažnai buvo naudojama steigiant įvairias valdybas, komisijas ar tarnybas, kurioms buvo keliami konkrečios politikos rėmimo tikslai. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Seimo 1995 m. ratifikuotai Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijai ir 1996 m. priimto Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymui įgyvendinti buvo sukurta Vaiko teisių apsaugos tarnyba.

3. Teisinių pareigų sukūrimas, kurių įgyvendinimas skatintų kaitą. Pavyzdžiui, įstatymų ar įstatymo įgyvendinamųjų teisės aktų leidybos būdu vietos valdžiai gali būti pavesta daugybė pareigų organizuoti įvairius viešuosius darbus. Netgi laisvosios rinkos ekonomikos apsaugojimas teise daugelyje valstybių yra vienas svarbiausių socialinės kaitos mechanizmų¹⁹⁶.

Efektyvaus teisinio veikimo ribos. XX a. teisininkų darbuose įsivyravo požiūris, kad remiantis veikiančia teise galima kurti visuomenę. Šį teisės gebėjimą kai kurie autoriai, pavyzdžiui, R. Poundas (1917), D. J. Danelskis (1974), A. Allotas (1980) ir kt., linko vertinti kaip griežtai apribotą. Danelskis ragina socialinių ir teisinių mokslų atstovus nagrinėti teisės etines ribas. Baigdamas studiją apie „teisės ribas“, Allotas teigia, „kad įstatymai yra dažnai neefektyvūs, pasmerkti pajuokai beveik nuo gimimo, pasmerkti dėl per didelių įstatymų leidėjų ambicijų ir būtinų reikalavimų efektyviam įstatymui nesilaikymo, kaip pavyzdžiui, [nera] adekvačios išankstinės apžvalgos ir taikymo mechanizmo aptarimo“¹⁹⁷.

Poundas išnagrinėjo pagrindines moderniosios teisės savybes ir jomis remdamasis suformulavo principus, kurie nubrėžia efektyvaus teisinio veikimo ribas. Jis išskyrė šiuos principus:

1. Teisė gali turėti reikalų tik su žmonių ir daiktų išore, bet ne vidumi.

196 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 80.

197 Ten pat, p. 72.

2. Teisė, kaip valdymo priemonė, paremta tam tikru išoriniu poveikiu, priverčiančiu jos mechanizmą veikti. Jeigu teise nesiremiam, tai ji negali formuoti elgesio. Teisiniai paliepimai patys savęs neįgyvendina.

3. Egzistuoja interesai ir poreikiai, kuriuos teisė gali pripažinti, bet dėl jų prigimties negali apsaugoti. Pavyzdžiui, teisė į privatumą. Be abejonės, privatumas yra labai svarbus interesas, tačiau jo sąvokinis apibrėžimas, kurį būtų galima pritaikyti teisėje, yra labai sunkus ir prieštaringas dalykas. Sunkumas susieti žalą, padarytą privatumui, su jo šaltiniu priverčia aukoti santūrumo ir jautrumo interesus¹⁹⁸.

Šiuos tris teisės apribojimus suponuoja sunkumas nustatyti faktus, kurių pagrindu teisė turi veikti. Iš esmės teisinių faktų nustatymo galimybės lemia teisės atsargumą, leidžiant atlyginti žalą, padarytą jausmams, psichikai. Teisingumo įgyvendinimas teisme turi būti pragmatiškai susietas su poreikiais priimti skubų sprendimą. Teisėjas neturėtų įsivelti į tokių prieštaringų įrodymų nagrinėjimą, kurių negali objektyviai išspręsti. Teismo sprendimas turi būti padarytas remiantis žinomais faktais.¹⁹⁹

Būtiniosios veiksmingų įstatymų sąlygos. Įvairūs autoriai mėgino apibrėžti sąlygas, kurioms esant teisė gali efektyviai paveikti elgesį ir galbūt pažiūras. Sociologas W. E. Evansas apibendrina JAV patirtį ir suformulavo septynias veiksmingų įstatymų sąlygas:

1. Įstatymo šaltinis turi būti autoritetingas ir prestižinis. Evansas teigia, kad Vakarų atstovaujamosiose demokratijose išleisti įstatymai atitinka šią sąlygą geriau nei kitos reguliavimo rūšys. Įstatymų leidybos institucijos demokratinis mandatas suteikia legitimacijos jos veiksmams, sukeliančiams esminę kaitą. Toliau pagal prestižą eina vykdomieji įstatymų įgyvendinamieji teisės aktai, administracinių įstaigų sprendimai ir pagaliau teismų sprendimai. Evansas pripažįsta, kad teismams trūksta labiau legitimacijos nei prestižo. Pavyzdžiui, teismų legitimacija priklauso tik nuo jų sprendimų priėmimo procedūrų suvokto teisingumo (Tyloras, 1990) ir kai šių procedūrų taikymas sukuria sprendimus, remiančius viešojoje visuomenėje nepopuliarią politiką, Aukščiausiojo Teismo prestižas gali padėti priimti šią politiką, bent jau tarp viešosios nuomonės lyderių.

2. Naujojo įstatymo esmė turi atitikti nusistovėjusius kultūrinius ir teisinius principus. Ši sąlyga grindžiama teiginiu, kad teisė gali būti ga-

198 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 73.

199 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 293. Taip pat žr.: <http://www.tfsa.lt/new/wp-content/uploads/2009/05/moderniosios-teises-istorija-jungtinese-amerikos-valstijose-sociologine-teises-mokykla-naujas.doc>

linga kaitos jėga, kai kaita kyla iš principo, giliai įaugusio į mūsų paveldą (J. R. Penockas ir J. W. Chapmanas, 1974). Ji puikiai atitinka Savinji mintis. Kaitai, kuri per daug kvepia teisine arba socialine revoliucija, tikriausiai bus pasipriešinta.

3. Naujojo įstatymo laikymosi pragmatiniai metodai turi būti apibrėžti pagrįstai ir aiškiai. Tai reiškia, kad įmanoma atskleisti naujų elgesio modelių, kurių reikalauja įstatymas, prigimtį ir reikšmę, nurodant socialines grupes, visuomenes ir bendrijas, kuriose šie modeliai egzistuoja. Taip siekiama, kad teisė išvengtų utopiškumo ir būtų praktiška. Visiškai neišbandytoms idėjoms paprastai linkstama priešintis.

4. Įstatymų leidybos veiksmai turi būti grindžiami sąmoningu laiko elementu (Allott, 1980). Pavyzdžiui, Alottas teigia, kad kuo trumpesnis pereinamasis laikotarpis, tuo lengviau prisitaikoma prie teisės reikalaujamos kaitos. Delsimo mažinimas riboja organizuoto arba spontaniško pasipriešinimo kaitai didėjimo galimybes.

Socialinės kaitos planas yra neabejotinai svarbus pagrindas rengti įstatymus. Reikia atsiminti, kad painią pramoninę arba komercinę praktiką reorganizuoti reikalaujantys įstatymai veiks geriau ir bus padaryta mažiau ardomosios žalos, jeigu suinteresuotoms organizacijoms bus duodama laiko pasirengti. Dėl to modernieji įstatymai dažnai nurodo, kad įstatymų nuostatos įsigalioja tik praėjus tam tikram laikotarpiui po įstatymo priėmimo. Tai reiškia, kad aiškus teisinio pokyčio planavimas laiko pakopomis yra priemonė užtikrinti, kad pokytis bus tvirtai kontroliuojamas ir kad teisinė politika vadovaujasi atsargumu ir apdairumu.

5. Teisę taikantys pareigūnai turi elgtis tiksliai pagal įstatymo reikalavimus. Šios sąlygos esmė – išvengti teisės sumenkinimo, kuris neišvengiamai atsiranda nukrypstant nuo įstatymo reikalavimų, ypač tais atvejais, kai įrodoma pareigūnų veidmainystė arba korupcija. Šios teisės taikymo sąlygos įgyvendinimas susijęs su kita labai didele – teisinių institucijų nepriklausomumo įgyvendinimo problema: kokių rūšių spaudimas gali būti vykdomas teisę taikančioms įstaigoms ir jų viduje, kad būtų remiamas arba stabdomas jų vykdomas teisės taikymas? Tai sunkiausiai sprendžiamos moderniosios valstybės problemos.

6. Teigiamos teisinės sankcijos yra tokios pat svarbios kaip ir neigiamos. Kitaip tariant, teisės laikymosi pozityvios paskatos gali būti taikomos tada, kai teisė siekia aktyviai remti socialinę kaitą.

Dotacijų, subsidijų, mokesčių ir kitų fiskalinių nuolaidų numatymas moderniuose įstatymuose yra reikšmingi tokių sankcijų pavyzdžiai.

Pavyzdžiui, „žaliojo“ koridoriaus atidarymas muitinėse. Šios sąlygos esmė labai tiksliai nusakė Grosmanai: „Įstatymai, <...> kurie siekia pagrindinių teigiamų socialinių pakitimų proporcijų, turi remtis auklėjimu ir įtikinėjimu tiek pat, kiek ir neigiamomis sankcijomis. Kad papirkinėjimo ir įbauginimo požiūris būtų sėkmingas, tai turi būti matoma ir retkarčiais taikoma.“

7. Veiksminga teisių gynyba turi būti numatyta ir tiems, kurie nukentėtų dėl teisės išsvengimo arba pažeidimo. Jiems turi būti suteikta paskata naudotis įstatymais. Šią mintį dar anksčiau pabrėžė Poundas, vėliau – Lustgartenas. Dėl to, pavyzdžiui, vartotojų apsaugos įstatymai mėgina skatinti vartotojus naudotis įstatymais, numatydami mažiausių nuostolių atsiteisimo per teismą ribą, ir pan.²⁰⁰

Modernioji teisė naudojami daugybe įvairiausių paskatų, kad būtų užtikrinamas jos įgyvendinimo veiksmingumas. R. Sumerso (1971) teigimu, dauguma teisinių strategijų apima vieną iš penkių metodų: 1) teisė taikoma, siekiant sudaryti palankias sąlygas parengti privačius darinius, pavyzdžiui, sutartis arba testamentus, ir jos pagrindu užsitikrinti šių darinių teikiamą naudą; 2) teisė taikoma civiliniuose teismuose skriaudoms atlyginti, apibrėžiant privatinės teisės ir numatant atsakomąsias priemones už jų pažeidimą; 3) teisė tiesiogiai taikoma kontroliuojant elgesį, grasinant bausme arba ją taikant kaip baudžiamojoje teisėje; 4) teisė taikoma kaip viešosios naudos suteikimo metodas, paskirstant viešąsias prekes ir paslaugas apibrėžtomis „gavėjų“ kategorijoms, pavyzdžiui, teikiant švietimo, sveikatos, gerovės paslaugas; 5) teisė taikoma apibrėžiant išskirtinio reguliavimo standartų klases, pavyzdžiui, komunalines paslaugas, įmones, ir jų elgesį reguliuojant licencijomis arba kitomis priemonėmis. Moderniose teisinėse sistemose šie metodai (teisės taikymas elgesiui paveikti) tarpusavyje sudėtingai jungiami ir derinami²⁰¹.

3.2. Marksistinis ir neomarksistinis požiūris į teisę

Nepasitenkinimas konsensuso teorija lėmė konflikto teisės analizių raidą, pabrėžiant represinius teisės, kaip tam tikrų grupių arba klasių galios kitų atžvilgiu, įrankio aspektus. Jos nukreipė dėmesį į svarbius, bet anksčiau neįvertintus teisinio reguliavimo aspektus.

200 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 82–86.

201 Ten pat, p. 86–87.

Marksistinės teisės analizės analizės mėgino įveikti konfliktų ir konsensuso teorijų ribotumus. Minėtos analizės stengėsi paaiškinti teisės, kaip represijos įrankio, funkcionavimą, kuriuo grindžiami tam tikrų klasių interesai šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse, kita vertus, tuo pačiu metu šiose visuomenėse skatinamas pakantumas, sudarantis sąlygas teisės priemonėmis mažinti tiesioginę represiją iki minimumo. Marksizmas, kaip socialinė teorija, teigia mėginąs pasiekti visuotinę socialinių fenomenų analizę, nepripažįstančią jokių dalykinių ribų.

XX a. antrosios pusės marksistinės teisės veikimo šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse analizės apima įvairius teisės ir visuomenės santykius. Apibūdinsime marksizmo ir neomarksizmo požiūrį į svarbiausius šiuolaikinės kapitalistinės visuomenės ir teisės, individo bei visuomenės santykių aspektus: represinės ir ideologinės teisės funkcijas; teisės ir galios santykį; teisės ir ideologijos santykį; teisės ir individo santykį; teisę korporacinėje visuomenėje²⁰².

1. Teisės ir prekių formų ryšys. XX a. pradžioje Markso idėjas teisėje subtiliai išplėtojo tarybinis teisininkas Eugenijus Pašukinis. „Kapitale“ Marksas įrodinėja, kad viena svarbiausių kapitalizmo savybių yra ta, jog žmogaus kūrybiniai procesai yra vertinami prekių aspektu. Viskas gali būti perkama ir parduodama, ir tai suprantama jų prekinės vertės prasme. Prekinė forma vyrauja gyvenime. Taip patys socialiniai santykiai tampa daiktų santykiais. Individai vienas su kitu susitinka pirmiausia kaip savininkai: per prekes, kurias jie valdo, įskaitant ir jų darbo jėgą, arba į kurias jų veiksmai yra orientuoti. Tai paaiškina, kodėl kapitalistas gali pasiimti visą pelną iš kito žmogaus darbo: taip yra todėl, kad laisvai sudaryta sutartimi jis nusipirko darbininko darbo jėgą ir ji bei jos vaisiai priklauso jam.

Plėtodamas šias Markso idėjas teisėje, Pašukanis teigė, kad kapitalistinėje visuomenėje teisės esmė pasireiškia išskirtine jos forma – prieš įstatymą lygių individualių teisės subjektų forma. Ši teisės forma yra tiesioginė juridinė analogija ir būtinas prekių formos pasiekimas. Vadinasi, esminis teisės pagrindas yra visuotinio teisės subjekto sąvoka. Nors ir kokie realūs būtų ekonominiai ir socialiniai individų tarpusavio skirtumai, kapitalistinė teisė linksta prie idėjos, kad jos akyse visi yra lygūs. Išskirtiniai teisinio statuso determinantai, pagrįsti nuosavybe, religija, kilmingumu, rase, lytimi ar kitais požymiais, pamažu išnyksta teisei vystantis. Teisės taikymas gali labai diskriminuoti klases ir grupes, tačiau funkcio-

202 Toliau remtasi: Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 142–167.

nuojančios teisinės doktrinos ir teisinės ideologijos požiūriu kapitalistinė teisė laiko visus subjektus lygiais, taip paslėpdama faktinės nelygybės, kurią ji palaiko, struktūras.

Teisės subjektus teisė pripažįsta laisvais ir lygiais tiek, kiek jie gali būti laikomi savininkais. Jie turi bent jau savo sugebėjimus, savo darbo jėgą. Taigi prekių savininkų santykiai rinkoje yra tikrieji teisiniai santykiai. Teisė gimė kartu su rinka. Ji pasiekė savo aukščiausią ir abstrakčiausią formą, kai vyrauja prekinė socialinių santykių forma. Teisė, Pašukanio požiūriu, galų gale išnyks socialistinėje visuomenėje, kuri apsieina be rinkos ekonomikos mechanizmų ir juos atspindinčios bei remiančios ideologijos.

Pašukanio kapitalistinės teisės analizė grindžiama bendrąja marksistinės teorijos prielaida, kad teisė gali būti suprantama tik kaip valstybės teisė. Vis dėlto jis padaro nevisiškai marksistinę išvadą, kad kapitalistinė teisė yra kilusi iš socialinių santykių. Jo analizė pateikia griežtą ekonominės struktūros ir teisės formos santykio paaiškinimą. Esminis Pašukanio analizės trūkumas yra toks: susiaurindamas teisės formą iki prekinės formos, Pašukanis pabrėžia tik vieną teisės formos determinantą, todėl neįvertina teisinės doktrinos įvairovės bei Vakarų teisės formų adaptacijos ir variacijų galimybes. Lyginant teisę su prekiniais santykiais, pasidaro sunku tinkamai analizuoti tas kapitalistinių ir nekapitalistinių visuomenių teisės sritis, kurios yra nutolusios nuo rinkos santykių. Nors Pašukanis nurodo labai svarbų teisės formos ir ekonominės struktūros ryšį, jo teisinė teorija nepateikia adekvačių teisinės doktrinos sudėtingumo ir prieštaravimų analizės priemonių²⁰³.

2. Represinės ir ideologinės teisės funkcijos. Marksistiniu požiūriu – tai svarbiausios teisės funkcijos, kurias lemia ekonominė visuomenės struktūra. Dėl ekonominės struktūros tiesioginio poveikio ant ekonominio pagrindo iškyla antstatas. Jis apima teisinius ir politinius institutus bei „socialinės sąmonės formas“ – ideologiją. Markso teorija pabrėžia, kad ideologiniai įsitikinimai yra socialinių klasių požymiai ir atspindi klasės padėtį visuomenės klasinėje struktūroje, kuri savo ruožtu gali būti paaiškinta remiantis ekonominės gamybos sistema²⁰⁴. Gamybinių jėgų plėtra lemia gamybos santykių pobūdį, tinkamą tam tikrai visuomenės istorijos stadijai. Teisiniai ir politiniai institutai bei atitinkama ideologija

203 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 151–53.

204 Sabine G. H., Thorson Th. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius: Pradai, 1995, p.774.

kuriami tam, kad būtų apsaugoti tie santykiai ir socialinės sąlygos, kurios garantuoja atitinkamo gamybos būdo tęstinumą.

Teisės represiniai mechanizmai užvedami ir nukreipiami prieš tuos, kurie meta kokius nors didelius iššūkius vyraujančio gamybos būdo sąlygoms. Markso veikalai mėgina parodyti, kaip istoriškai teisės represinis aparatas vaidino svarbų vaidmenį, pavyzdžiui, per žemės aptvėrimus, konfiskavimus, priverstinio darbo sąlygas, gyventojų judėjimo kontrolę, kapitalistinės tvarkos įtvirtinimo procese, kai gamybinių jėgų vystymasis feodalinius santykius pavertė nebetinkamais. Ankstyvieji marksistiniai teoretikai pabrėžė policines teisės funkcijas ir jos, kaip valdančiosios klasės, galios išraiškos priemonės tvarkai palaikyti svarbą.

Markso raštai teigia, kad ir moderniajame kapitalizme teisės ideologinės funkcijos yra taip pat svarbios socialinei tvarkai palaikyti. Iš tikrųjų valstybės galia ir ideologija yra save įgyvendinančios. Ideologiniam kapitalizmo pagrindui svarbiausia yra teisės subjektų – darbininko ir kapitalisto – lygybė prieš įstatymą. Laisva jų sutartis suteikia darbininkui teisę gauti darbo užmokestį, kuris yra jo darbo jėgos atkūrimo šaltinis, o kapitalistui – teisę pasiimti visą pelną, gautą naudojantis darbininko darbo jėga. Teisinė laisvė ir teisinė lygybė marksistams yra ekonominės prievartos pagrindas.

Kapitalizmo raidoje stiprėjo valstybės ir teisės vaidmuo, keitėsi kapitalizmo pobūdis. Tai visiškai neatitiko marksistinės analizės prognozių. Pagrindinį smūgį Markso analizei sudavė šiuolaikinė kapitalistinė valstybė, kuri nėra tiesioginis kapitalistų klasės tarnas. Valstybė yra institucija, palaikanti socialinę tvarką ir visuomenės stabilumą vyraujančio gamybos būdo sąlygomis. Pavyzdžiui, XIX a. pabaigoje valstybė sukūrė teisinę darbo dienos trukmės kontrolę: valstybė saugojo kapitalistinę socialinę tvarką, grindžiamą darbo jėgos pasipildymu, nuo konkrečių kapitalistų godumo. Modernioji valstybė paprastai yra nepriklausomas arbitras, palaikantis sistemą, kuri laimi daugiau už kitus. Valstybės klasinė esmė dažniausiai yra paslėpta, bet atsiskleidžia krizės laikotarpiu. Panašiai tą patį galima pasakyti apie ideologinę teisės funkciją: ji turi būti neutrali, kaip palaikanti visų individų lygybę prieš įstatymą ir sauganti visų interesus.

3. Teisė ir galios santykis. Šiuolaikinės teisės ir klasės santykio bei ideologijos prigimties analizės problemos meta iššūkį marksistinei teorijai. XX amžiuje, ypač paskutiniame jo ketvirtyje, visuomenės struktūra virto labai sudėtinga, palyginti su XIX a. visuomenės struktūra. Nėra visiškai akivaizdu, kad teisė yra valdančiosios klasės galios ginklas išnaudo-

ti kitą socialinę klasę. Marksistinei teorijai, kuri teigia esant dviejų klasių visuomenei, sunku paaiškinti teisės ir galios santykių šiuolaikinėje visuomenėje ryšį. Pagal marksistinę klasės sampratą būtent pramoninio darbo teisė laikoma pagrindine klasių kovos vieta. Marksas apibrėžia klases pagal jų padėtį gamybos priemonių atžvilgiu ir taip visuomenę suskaldo į dvi klases.

Šiuolaikinėje Vakarų visuomenėje yra daugybė socialinių grupių, kurias galima apibrėžti įvairių užsiėmimų rūšių ir socialinių padėčių požiūriu. Dauguma – verslo tarnautojai, fabriku darbininkai, nepriklausomi profesionalai, valstybės darbuotojai – „neturi tiesioginio finansinio ryšio su darbo priemonėmis bei kur kas mažiau teisinių reikalavimų į nuosavybės duodamas pajamas. <...>. Nors ši bendra sąlyga būtų būdinga buhalteriams ar angliakasiams, draudimo agentams ar fermų darbininkams, ligoninių gydytojams ar karjero kranininkams, bet, žinoma, jų klasinė padėtis nėra vienoda. Kad suprastume modernių klasių padėties įvairovę, turime peržengti bendrą pajamų šaltinio faktą ir taip pat nagrinėti pajamų kiekį“²⁰⁵.

Iš tikrųjų klasės sąvoka dabar plačiai vartojama sociologijoje, apima užsiėmimo grupę (socialinį jos statusą, santykį su valdžia) ir pajamų lygį ar vien tik užsiėmimo grupę. Daugeliu atžvilgiu tai yra naudinga, tačiau taip ignoruojamas Markso nustatytas klasės sąvokos teorinis statusas socialinėje teorijoje. Kita vertus, jeigu siekiame suprasti, kokią santykinę priegią prie šiuolaikinės teisės turi įvairios socialinės grupės – jų sugebėjimą formuoti teisės turinį ir formą bei ją įgyvendinti, turime nagrinėti išties iškilusių ir tarpusavyje susijusių empirinių veiksnių įvairovę, pavyzdžiui, socialinę padėtį, išsilavinimo lygį, techninių žinių bagažą, asociacijų ryšius, sudėtingus rasinės, lyties, religinės arba kitų formų diskriminacijos veiksmus ir jų daromą žalą individams bei socialinėms grupėms. Taigi iš pažiūros „turėjimo“ ir „neturėjimo“ skirtumai lengvai nustatomi ir susiejami su teisės reikšme, rašo M. Galanteris, nes tokios miglotos bendrosios sąvokos pripažįsta visus arba bet kuriuos diferencijuojančius veiksmus, su kuriais galime atskirti galingąjį nuo santykinai bejėgio visuomenėje. Klasės sąvoka pasidaro perkrauta, kai vartojama teorijoje paaiškinti procesams, kuriuose šie įvairūs veiksniai funkcionuoja²⁰⁶.

Taigi galios veiksniai ir būdai, kuriais teisė pasireiškia ir formalizuoja galios santykius šiuolaikinėje visuomenėje, yra labai sudėtingi. Todėl šiandien

205 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 145.

206 Ten pat.

yra mažai marksistų, kurie teigtų, kad, pavyzdžiui, teisinis teisės kūrimas yra vien klasinio intereso išraiška. Jeigu klasiniai santykiai ir gali būti laikomi tiesiogiai išreikštais teisėje, tai ji išreiškia, marksistinio teoretiko B. Edelmano nuomone, „ne ką kitą, kaip užregistruotus, kodifikuotus ir formalizuotus darbo klasės laimėjimus“, t. y. teisę, kuri yra ne tik valdančiųjų klasių veiksnys, bet ir „klasių kovos vieta ir investicija“²⁰⁷. Šios rūšies klasių analizė pripažįsta teisinės doktrinos sudėtingumą ir jos reikšmę. Todėl neišsami teisinės doktrinos analizė neatskleidžia lengvai nustatytos socialinės klasės interesų nuolatinės globos. Daug marksistinių ir nemarksistinių autorių laikė teisę priemone inkorporuoti darbo klasę į valstybę, perkant jos ištikimybę.

Dabar skirtingų požiūrių į galią ir teisę autoriai sutaria, kad teisė gali būti suprantama ir kaip galios santykių išraiška, ir kaip svarbus tokių santykių formalizavimo bei reguliavimo mechanizmas. Ji saugo ir legitimuoja galią, pavyzdžiui, garantuodama ekonominę galią, plėtodama nuosavybės sampratą ir palaikydama nuosavybės apsaugos taisykles. Be to, pačios teisės galia kyla: 1) iš dalies iš politinės galios, kurią ji išreiškia: arba iš nuolatinio galios elito, arba iš galios centrų kovos rezultatų; 2) iš dalies iš naudos, kurią suteikia pats galios reguliavimas ir formalizavimas. Tai reiškia, kad moderniose visuomenėse santykiniai galingieji ne tik sukuria valdymo sistemas, kad būtų galima vadovauti ir koordinuoti jų galios egzistavimą, bet ir patys priklauso nuo teisės ir teisinių struktūrų, kurios primeta svarbias organizuotas ir formalizuotas galios naudojimo taisykles. Taigi sujungiamos dvi priešingos prielaidos: 1) esminis teisės ir galios ryšys yra galios kontroliavimas teisės priemonėmis ir 2) teisė yra tik galios ginklas. Tuo pačiu metu teisė kontroliuoja ir išreiškia galią, ir tai yra skirtingi to paties proceso aspektai.

4. Teisės ir ideologijos ryšys. Teisės sociologija nagrinėja pažintinių ir vertinamųjų idėjų, kurios yra įtvirtintos teisinėje doktrinoje arba atsirado jos veikiamos, įtaką veiksmui ir apskritai socialiniam veikimui. Ji negali *a priori* pripažinti šių idėjų kaip savaime atsiradusių ir turi mėginti suprasti jų prigimtį bei vaidmenį socialinėje praktikoje. Tai nėra paprasta, nes daugelis idėjų, susijusių su teise ir visuomene, atrodo kaip savaime suprantamos, tokios akivaizdžios, kad jų prigimties klausimas atrodo kaip nerealus, nes sunku suvokti, kad jų galima nepriimti „sveiku protu“. Būtent dėl šios sveiko proto savybės, kuri daugelį su teise susijusių idėjų

207 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 146.

paverčia teisinėje praktikoje ir kasdieniame gyvenime tarsi neginčijamomis tiesomis, mokslinė teisės studija jas turi nagrinėti.

Socialiniame gyvenime egzistuoja tokios idėjų sistemos, kurios garantuoja gyvenimo tikrumą ir saugumą, įsitikinimų pagrindą ir elgesio gaires. Jos vadinamos ideologijomis: sistema idėjų, išreiškiančių visuomenės, socialinės grupės ar judėjimo idealus, interesus, pasaulėžiūrą. Kitaip nei mokslinis požiūris, kuris visada yra dalinis, ribotas ir visada gali būti pakeistas, ideologija linksta pabrėžti, kad jos vizija yra visuotinė, teisinga ir negali būti pakeista.

Ideologija yra platesnės apimties ir konkretesnė sąvoka nei prieš tai vartota socialinio konsensuso sąvoka, tačiau patikslinti reikia ir ją. Norint tiksliai apibrėžti ideologijos sąvoką, reikia grįžti prie pradinio apibrėžimo, kurį pasiūlė Destutto de Tracy – žmogus, pirmasis pateikęs pasauliui ideologijos sąvoką. Jo teigimu, „ideologija: 1) yra paremta patikrinta bendra visuotinio ir visapusiško pobūdžio pažinimo teorija, aiškinančia žmones ir jų ryšius su išoriniu pasauliu bei kitais žmonėmis; 2) pateikia save žmonių socialinės ir politinės organizacijos programa; 3) reikalauja būtinai kovoti dėl šios programos įgyvendinimo; 4) reikalauja prozelitizmo (karšto atsidavimo naujai teorijai, naujoms pažiūroms) bei įsipareigojimo; 5) tinka plačiajai visuomenei, bet ypatingą lyderio vaidmenį suteikia tik kvalifikuotoms intelektualų grupėms (apsišvietusiam visuomenės „avangardui“)²⁰⁸.

Nagrinėjant teisės ir ideologijos ryšį marksistiniu požiūriu, reikia nepraleisti ideologijos sąvokos. Plintančios arba kontroliuojančios ideologinės sistemos egzistavimas visuomenėje negarantuoja konsensuso, o tik riboja nesantarvę tam tikrose vertybių ir normų ribose. Tai yra todėl, kad ji suteikia minties struktūrą, kuria remdamiesi individai ir socialinės grupės interpretuoja konfliktų, į kuriuos yra įsitraukę, prigimtį ir suvokia jų remiamus interesus. Panašiai ideologija suteikia ir kontekstą, kuriame interpretuojami socialiniai simboliai. Ji įtvirtina jų prasmę ir reikšmes. Teisės ir valdžios simboliai egzistuoja ne izoliuotai, o kaip ideologinio supratimo apie visuomenės ir individo gyvenimo prigimtį dalis.

Teisinė ideologija gali būti suprantama ne kaip savaiminė teisinė doktrina, o kaip „socialinės sąmonės forma“ – vertybių ir pažintinių prielaidų sistema, kuri yra atspindėta ir įtvirtinta teisinėje doktrinoje. Teisinės ideologijos analizės uždavinys yra paaiškinti teisinės doktrinos prigimtį, šaltinius ir padarinius konkrečiose visuomenėse. Marksistinė

208 Štomas A. Ideologija, politika ir postkomunistinis pasaulis. Kultūros barai. 2000, 1, p. 8.

teorija demonstruoja tris teisinės doktrinos socialinių šaltinių ir funkcijų bei idėjų kapitalistinėje visuomenėje pažinimo, arba teisinės ideologijos analizės, požiūrius:

1. Ekonominės kilmės požiūrį. Šiuo požiūriu teisės forma yra esminių ekonominės struktūros savybių atspindys. Jos pobūdį paaikšina ekonominės tvarkos logika. Teisė yra autonomiška nuo ekonomikos tik griežtai ribota prasme.

2. Struktūrinį požiūrį. Šiuo požiūriu teisė ir vyraujančios ideologijos formos visuomenėje aiškinamos kaip santykinai autonominės nuo ekonominės bazės. Politiškai organizuota visuomenė tam tikru istoriniu momentu suprantama kaip struktūra, sudaryta iš santykinai nepriklausomų lygių: ekonominio, ideologinio ir politinio. Visus šiuos lygius suvienija ir jų pobūdį lemia vyraujantis gamybos būdas, pavyzdžiui, feodalinis arba kapitalistinis.

3. Klasinį instrumentinį požiūrį. Šiuo požiūriu teisė ir vyraujanti ideologija yra valdančiosios klasės, kurios interesus teisė galų gale padeda įgyvendinti ir kurios vertybes bei įsitikinimus ideologija atspindi, paliepiamu iškeltos ir išplėtotos. Šiam požiūriui svarbiausia yra empiriškai nagrinėti strategines galios ir įtakos pozicijas užimančių asmenų santykius ir jų galingus interesus kontroliuoti per žiniasklaidą.

Struktūrinio požiūrio pagrindinė problema yra ta, kad teisės ir ideologijos funkcijos ir reikšmė nustatomos iš anksto prieš atliekant empirinę analizę. Laikomasi šios prielaidos: teisė ir ideologija neišvengiamai funkcionuoja, kad užtikrintų gamybos būdo poreikių patenkinimą. Kita vertus, teisės ir ideologijos laikymas santykinai autonomiškomis nuo ekonominės bazės sudaro sąlygas jas suvokti kaip politinės kovos sritį.

Klasinio instrumentalizmo teorijų pagrindinė problema yra jų empirizmas. Jos kelia sunkų uždavinį – tinkamai empiriškai parodyti klasinį susitelkimą ir bendruosius procesus, kuriais remdamasi klasė vyrauja kuriant ir taikant teisę bei ideologiją. Tai padaryti trukdo per daug abstrakčios prielaidos, sudėtingi priežastingumo empiriniai modeliai ir vartojamos sąvokos. Net pačios klasės sąvoka dažnai būna tokia miglota, kad ją sunku pritaikyti empiriniuose tyrimuose.

5. Teisinis individualizmas. Pašukano pastangos nustatyti teisinės doktrinos Vakarų visuomenėse konkretų pobūdį veiksmingai atskleidė šių visuomenių ir jų teisės pagrindinį skiriamąjį bruožą – individualizmą. Jį pripažįsta visi socialinių mokslų teoretikai. Teisinis individualizmas yra pagrindinis teisinės ideologijos – vienos svarbiausių šiandieninių ideolo-

gijų – pavyzdys. Ši idėja yra išsakyta garsioje XIX a. pabaigos H. Maino tezeje apie pažangių visuomenių istoriją kaip vien judėjimą iš socialinių santykių, pagrįstų statutu, į sutartinius santykius; vokiečių sociologo Toneso šiuolaikinių visuomenių – *Gesellschaft* sampratoje ir Vėberio „svetimų bendrijos“ sampratoje, pagal kurią šią bendriją sukūrė rinka, kurios natūralūs santykiai pasireiškia per konkrečias ir ribotas (tikslingas) sutartis, o ne per viską apimančius, „broliškus“ bendražygių arba giminytės saitus²⁰⁹.

Modernioje teisėje įkūnytas individualizmas pabrėžia, kad individai yra savo likimo kūrėjai; tik jie vieni savo laisve arba asmeniniu turto atsako už jiems priskirtus veiksmus ir neveikimą. Vakarų teisė šią bendrąją – individualiai atsakingų individų – idėją išreiškė įvairiomis formomis, bet nenuosekliai. Bendroji sutarties teorija, kaip tiesioginis teisės komponentas ir teisinės doktrinos pagrindas, iki XIX a. nebuvo iki galo išplėtotas, nors savanoriško laisvų individų susitarimo ideologija Anglijoje buvo socialiai ir politiškai reikšminga gerokai anksčiau. Kai teisėjai ir juristai vis labiau ėmė pripažinti sutarties laisvės idėją kaip pagrindinį teorinį teisinės doktrinos pagrindą, ją, kaip ideologiją, jau buvo pradėta vis silpniau atspindėti doktrinoje²¹⁰.

Tai rodo, kad ideologija vystosi daugybėje kontekstų ir įvairiais procesais. Anais laikais (viduramžiais), kai plėtojosi prekyba, teisė vis labiau preziūmavo sandorio šalių gebėjimą rūpintis savo interesais. Dabar ši doktrina labiau taikoma teismo paskelbtose varžytinėse, parduodant vartojimo prekes arba panašiose srityse, kur įstatymai griežtai saugo pirkėjo interesus²¹¹.

Kuriantis didelėms bendrovėms, skatinančioms kapitalo kaupimą ir kartu ekonominę galią, laisvų susitarimų prielaida dramatiškai susikirto su tarp labai nelygių šalių sudarytų sutarčių padariniais. Ši padėtis paivaizduota remiantis tipinių formų sutartimis – jose viena šalis pateikia kitai šaliai standartines sutartines sąlygas, kurios turi būti priimanamos arba atmetamos *in toto*. Taigi sutarčių rengimas šiomis aplinkybėmis tampa vienos šalies išimtinė teise, turint ekonominę ir kitokią galią primesti kitai šaliai savo sąlygas. Sutarties laisvės doktrina sukėlė daug neapibrėžtumų XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, kai pradėta kalbėti apie didėjančią vartotojų padėties problemą. Sutarčių teisės pagrindinės

209 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 154.

210 Ten pat, p. 155.

211 Ten pat, p. 156.

struktūros individualizmas atspindi ne monopolinio kapitalizmo, o „laisvų įmonių kapitalizmo etiką ir mažų įmonių, individualių prekeivių ir nepriklausomų amatininkų mobilios visuomenės teisingumo idėjas“²¹².

Standartinės sutarties sąlygos daugelį amžių buvo ekonominės galios įrankis. Keičiantis socialinėms ir ekonominėms sąlygoms, teisėjai, kurie matė šią kaitą ir kurie sutarčių teisės ideologiją suprato laisvų įmonių kapitalizmo sąlygomis, ieškojo doktrininų priemonių, kuriomis būtų galima išvengti standartinės sutarties sąlygų padarinių labai skirtingomis monopolinio kapitalizmo sąlygomis. Įvairiose šalyse XX a. buvo įdiegta daug svarbių sutarties sąlygų ir jų padarinių kontrolės priemonių, kad būtų atsižvelgta į problemas, kylančias konfliktuojant doktrinai ir individualistinio požiūrio į teisę patirčiai. Vis dėlto siekiama apsaugoti individualistinių požiūrį sutartinių sandorių pagrindinėmis formomis ir principais.

6. Teisės korporacinėje visuomenėje vaidmuo. Teisės subjekto sąvoka apibrėžia asmenį, kurį teisė pripažįsta kaip sugebantį turėti teisių ir pareigų. Ši sąvoka yra visos teisinės ideologijos pamatas. Ji leidžia teisinei doktrinai apraizgyti socialinių santykių aiškinimą painiu voratinkliu, nes teisė apibrėžia asmenis taip, kad tik individams suteikiamas arba apribojamas veiksnumas, tik jie išskiriami arba klasifikuojami įgyvendinant specialų teisinio reguliavimo tikslą. Pavyzdžiui, konkrečiose visuomenėse arba atskirose jos srityse galima nematyti vaikų, individų, turinčių psichinę negalią, kalinių arba ištėkėjusių moterų teisių arba minėtus individus laikyti kaip turinčius ribotą veiksnumą sudaryti sutartis, turėti nuosavybę arba pareikšti ieškinius²¹³. Taip visuomenės savo raidos etapuose pasitelkusios teisę ne tik nustatė socialinius santykius, bet ir apibrėžė juose dalyvaujančių būtybių prigimtį. Altiusero (Althusser) teigimu, individualūs subjektai „pakartojami“ ideologijoje ir save joje atpažįsta tarsi žvelgdami į veidrodį.

Taigi pagal Altiusero veidrodžio ideologiją marksistinė teorija linksta daryti prielaidą, kad asmuo būtinai yra žmogiška būtybė. Tačiau aišku, kad šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse svarbiausi juridiniai asmenys yra ne žmonės – individai, o bendrovės (korporacijos). Kadangi verslo bendrovė teisėje pripažįstama asmeniu, ji geba įgyti subjektines teises ir priimti teisines pareigas, pavyzdžiui, sudarydama sutartis, turėdama nuosavybę, darydama nusikaltimus. Teisės istorija rodo, kad teisė įvairiais

212 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 156.

213 Ten pat, p. 159–160.

laikais ir įvairiose vietose asmenimis pripažįsta ne tik žmones, bet ir daug kitokių juridinių asmenų, pavyzdžiui, gyvūnus, šventyklas, dievus ir daugybę korporacinių darinių rūšių. Taigi istoriškai teisinė doktrina kovojo už apibrėžtą individualybę ir humaniškumą, individualaus ir kolektyvinio gyvenimo santykius. Ji tai darė taip, kad buvo būtina atspindėti interesai tų, kurie turi galią daryti įtaką ir kontroliuoti teisines institucijas²¹⁴.

Teisės sociologiją domina, kaip individualizmas teisinėje doktrinoje konfrontuoja su vis labiau įsivyraujančiomis korporacinėmis Vakarų visuomenių struktūromis. Sprendimų subjektas vis dažniau yra grupė, o ne individas, nes, pavyzdžiui, verslo bendrovės ir profsąjungos vis daugiau yra asmeninių ir grupinių interesų objektas. Nemarksistiniai popramoninės visuomenės teoretikai linkę šią kryptį laikyti bendrosios istorinės tendencijos – racionalizacijos ir biurokratizacijos Vakarų visuomenėse – aspektu. Jų nuomone, pagrindine reguliavimo problema laikoma daugelio rūšių didelių organizacijų (ne tik verslo įmonių) galios kontrolė.

Teisinės atsakomybės požiūriu Vakarų visuomenių korporacinė organizacija jau užginčijo teisinio individualizmo prielaidas. Pavyzdžiui, draudimo nuo rizikos paplitimas leidžia individui veiksmingai perduoti savo individualią atsakomybę riziką prisiimančiam kolektyvui, pavyzdžiui, draudimo bendrovei. Nors kalbame apie individualią teisinę atsakomybę, bet daugelyje teisės sričių, kuriose keliamas padarytos žalos kompensavimo klausimas, faktinė atsakomybė yra perduota asociacijoms, su kuriomis suinteresuoti individai susisiejo ir kurių globojamas individas užmezga socialinius santykius, pavyzdžiui, transporto priemonių savininkų ir valdytojų civilinės atsakomybės privalomasis draudimas. Todėl plintanti kolektyvinės organizacijos formų įvairovė suponavo būtinybę kurti specialius teisinės kontrolės režimus, kurių analizei sunku pritaikyti lygiais laikomų teisės subjektų sąvoką.

Iškilo ir doktrininis klausimas: kiek organizacijos ar grupės gali būti pripažįstamos teisėje kaip asmenys ir kiek tokie asmenys gali supanašėti su individualiais. Kitaip tariant, kaip turi skirtis individų ir organizacijų elgsenos reguliavimas? Šis klausimas yra ideologiškai svarbus, nes apima plačias teisinės legitimacijos, organizacijų teisių ir pareigų idėjas. Atsakymo nėra, bet pabrėžiama, kad individualizmas, kaip ideologija, buvo perkeltas į teisinę doktriną, kad jo pagrindu būtų kuriamas socialinių sąlygų reguliavimas.

---

214 Ten pat, p.160.

Bendrovė yra asmuo, tačiau moraliniu požiūriu ji užima palankesnę padėtį nei individas, nes „bendrovėje individai gali jaustis apsaugoti nuo bet kokios dėmės, būdingos korporaciniam dariniui; tada, taip pat, bendrovės kaltinimas negali sukelti tokio pat laipsnio moralinio pasibjaurėjimo liaudyje“²¹⁵. Taigi nors teisėje bendrovė yra pripažinta asmeniu, vis dėlto ji lieka miglotas moralinis darinys, nes iš tikrųjų gali funkcionuoti tik per žmones.

Gali būti labai sunku patraukti bendrovę teisinėn atsakomybėn, jeigu neįmanoma nustatyti konkrečių žmonių, atsakingų už nesėkmę ir veikiančių jos vardu. Kai nieko negalima apkaltinti, baudos bendrovėms dažnai sudaro nuostolius, kurie paaiškinami nepalankiai susiklosčiusiomis aplinkybėmis. Toks šios problemos sprendimo būdas turi ir kitą pusę. Jei negalima nustatyti konkrečių bendrovės atstovų, kurie turėtų atsakyti už padarytą žalą bendrovės veiklos kontekste, tai gali nulemti negriežtas bausmes individams, kuriuos teismai laiko kolektyvinės įmonės atstovais.

XX a. nuolatos vyko diskusijos dėl bendrovės galių kontrolės, saugant bendruosius socialinius interesus. Diskusijų klausimas buvo reformuluotas taip: kiek veiksmingai teisė gali kontroliuoti bendrovės galias. Ypač svarbu ištirti teisės pagrindus ir per teisę funkcionuojančių galių rūšis ir šaltinius. Kadangi Vakarų ekonomikoje vyrauja didelės verslo korporacijos, valstybė priklauso nuo jų gerovės tiesiogine prasme. Valstybė negali griauti savo pačios egzistavimo ekonominių sąlygų. Valstybė priklauso nuo to, ar pakankama yra ekonominių prekių gamyba visuomenėje, kad galėtų apsirūpinti maistu, gauti išteklių savo veiklai finansuoti.

Marksistinėje analizėje ekonominiai santykiai galų gale nulemia valstybės veiksmus, valstybė gali būti tik „santykinai autonomiška“ nuo ekonominės bazės. Markso teorija iš anksto suteikė valstybei būtinąją funkciją ekonomikos atžvilgiu. Tačiau problema yra ne iš įvairių verslo bendrovių ateinančios galingos įtakos valstybei pripažinimas – šį akivaizdų faktą pripažįsta dauguma neomarksistų, o sunkumas aiškinant šios įtakos reikšmę teoriškai, be dogmatizmo ir nuosekliai.

Daug jėgų daro įtaką vyriausybės politikai ir valstybės veiklai, įskaitant spaudimą palaikyti viešąją tvarką, saugumą, ekonominę ir socialinę gerovę, išorinę gynybą, individualius bei kolektyvinius interesus ir pan. Valstybė remiasi ekonominiais ištekliais. Korporacinėms galioms reikia vis daugiau saugumo, kurį siūlo valstybė. Verslas bijo nepageidaujamos teisinės intervencijos ir kontrolės. Didėjant verslo organizacijų bei jų

215 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 164.

sandorių mastui, sudėtingumui ir ekonominei rizikai, bendrovės darėsi vis daugiau priklausomos nuo valstybinės koordinacijos ir apsaugos.

Didėjant bendrovėms stiprėja „didelio verslo“ pastangos nukreipti teisę prieš „mažą verslą“, kuris, turėdamas tam tikrus lankstumo pranašumus, kylančius iš ribotos jo apimties, gąsdina stabilią monopoliškai struktūrizuotą ekonominę aplinką, nuo kurios priklauso milžiniškos korporacijos. Čia dalyvaujantys galios santykiai geriausiai gali būti laikomi valstybės ir kitų korporacinės galios struktūrų konflikto ir bendradarbiavimo koordinacijos deriniu, atspindėtu teisės turinyje.

3.3. Teisinė konfliktologija

XX a. pabaigoje suklestėjo kitoks požiūris į teisę: teisė formuojama ir patiriama konfliktinėje socialinėje situacijoje. Šis požiūris klostosi empirinių tyrimų pagrindu nagrinėjant, kaip ginčų ir skriaudų sprendimo patirtis (jų teisinio sprendimo patirtis) formuoja ir atspindi eilinių piliečių teisinę sąmonę. Tyrimų metu stengiamasi nagrinėti sudėtingas, daugialypes ir dažnai prieštaringas arba painias eilinių piliečių teisinės sąmonės ir patyrimo savybes. Dažniausiai empiriniai tyrimai grindžiami išsamiais socialinės aplinkos, pavyzdžiui, teismų, teisininkų kontorų, socialinės rūpybos institucijų ir vietinių bendrijų stebėjimais ir interviu. Tyrimų tikslas yra: 1) atskleisti individų subjektyvią patirtį teismuose ir jų mąstymo apie teisių gynybą būdus; 2) atskleisti individų įsivaizdavimą, kaip ginčai gali būti ir yra sprendžiami, ar tai egzistuoja jų socialinėje aplinkoje; 3) atskleisti ginčų sprendimo sampratą, kurias individai sukūrė arba pertvarkė per sutartis su teisininkais, teismo pareigūnais arba kitomis valstybės įstaigomis²¹⁶. Taigi į teisę siekiama pažvelgti per teisinių konfliktų sprendimo prizmę.

1. Konflikto samprata. Konfliktas yra daugiau ar mažiau išreikšta dviejų arba daugiau šalių, kurios turi prieštaraujančias nuostatas, veikimo tikslus ar priešinasi agresijai į jos vertybes, kova²¹⁷. Konfliktas yra visuomeninio gyvenimo būdingas reiškinys; jo kilimas ir raida laikomi naudingi ir reikalingi dalyku. Visiems konfliktams bendra:

1. Kiekvienas konfliktas susideda iš serijos epizodinių dalinių konfliktų ir kiekvienam iš jų būdinga tam tikra seka ir raida. Kartu konfliktas yra ir stabilus.

216 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 189.

217 Jacikevičius A. Žmonių grupių (socialinė) psichologija. Vilnius: Žodynas, 1995, p. 67.

2. Konfliktas gali būti ne tik neigiama, bet ir teigiama savybė. Jo šaknys gali glūdėti individualiame arba grupės kontekste, kurio nežinant konfliktų negalima spręsti.

3. Konfliktai yra susiję su individo ar grupės (organizacijos) stabilumu ir pokyčiais. Savųjų žmonių grupėje kilę konfliktai gali grėsti jos stabilumui, tačiau konfliktai su svetimųjų žmonių grupėmis prisideda prie savųjų grupės konsolidacijos ir stabilumo²¹⁸.

Konfliktus lengviau suprasti, kai jie nagrinėjami kaip kintantys procesai. Aprašant visuminius konfliktų procesus, jų struktūroje išskiriamos penkios stadijos²¹⁹:

1. Latentinis, arba užslėptas, konfliktas. Tai pradinė konflikto stadija. Jį dažniausiai sukelia konkurencija, siekiant vienodų tikslų arba esant skirtingiems veikimo tikslams.

2. Suprastas konfliktas. Tai latentinio konflikto įsisąmoninimas.

3. Jaučiamas konfliktas. Jis skiriasi nuo suprasto tuo, kad pasireiškia emocinėmis įtampomis ir krizėmis. Individai turi kaip nors išlieti įtampą ir susirūpinimą, kad išlaikytų vidinę pusiausvyrą.

4. Išreikštas konfliktas. Tai konfliktinės elgsenos variantas. Aiškiausias, kai pasireiškia atvira agresija. Vis dėlto prievartą dažniausiai draudžia įvairios grupinės normos, todėl ji gali reikštis švelnesnėmis formomis.

5. Konfliktų sprendimas ir padariniai. Suprasto ir išreikšto, jaučiamo ir išreikšto konfliktų ryšiai yra tie taškai, kuriems taikomos įvairios konfliktų sprendimo programos. Jų tikslas – išvengti supratimo ir jautimo lygį pasiekusių konfliktų peraugimo į nekooperuojančią elgseną. Tam tikslui rengiamos diskusijos, derybos, grupiniai susitarimai, perskirstomos materialinės vertybės, mažinama konfliktuojančių šalių savitarpio priklausomybė ir t. t. Jei konfliktas yra išspręstas, ypač atsižvelgiant į jo dalyvių pageidavimus, ir sukelia pasitenkinimą, galima tikėtis, kad jis vėliau neatsinaujins. Neišspręstas, o tik nuslopintas konfliktas anksčiau arba vėliau atsinaujina ir būna įgijęs pavojingesnes formas.

2. Teisinio konflikto samprata. Teisinis konfliktas yra socialinio konflikto atmaina. Socialinis konfliktas yra tokia priešprieša, kuriai esant jos šalys siekia užvaldyti varžovo išteklius arba teritoriją, grasina priešpriešos individams arba grupėms, jų nuosavybei arba kultūrai taip, kad kova įgauna atakos arba gynybos pavidalą. Teisinė konfliktologija – konfliktų teorijos sritis, nagrinėjanti teisinius konfliktus bei teisės normų aktus,

218 Jacikevičius A. Žmonių grupių (socialinė) psichologija. Vilnius: Žodynas, 1995, p. 67.

219 Ten pat, p. 68–70.

kurie apibrėžia individų ir socialinių grupių, institutų ir organizacijų teisinį statusą konfliktinės situacijos kontekste²²⁰.

Teisėskonfliktologija nagrinėja ir apibendrina tokius socialinius konfliktus, kurie susiję su teise: konfliktas atsirado arba buvo išspręstas teisės normų pagrindu, arba kurio nors jo dinamikos (raidos) etape išryškėjo teisinis aspektas. Teorinė jos reikšmė kyla iš galimybės konfliktus susieti su valstybiniais institutais (o teisė – vienas iš jų) ir nagrinėti konfliktus ne abstrakčioje socialinėje erdvėje, o realiai susijusius su veikiančiomis teisinėmis priemonėmis ir struktūromis. Iš čia kyla tokio požiūrio praktinė prasmė: nustatyti, ar teisės normos gali turėti įtakos konflikto užsimezgimui, raidai ir jo išsprendimui, ir jeigu gali, tai kaip padidinti šito poveikio veiksmingumą²²¹.

Teisės sociologija nagrinėja dviejų rūšių socialinius konfliktus: 1) teisinio pobūdžio konfliktus, kai visi jo elementai (motyvacija, dalyviai, objektas) yra susiję su teise, pavyzdžiui, visi ginčai darbo klausimais, daugelis šeiminių, buitinių, gamybinių ginčų; 2) neteisinio pobūdžio konfliktus, kurių turinyje yra teisinis elementas. Teisiniu konfliktu vadiname tokius socialinių subjektų tarpusavio konfliktus, kurie atsiranda dėl jų teisėtų interesų skirtumų ir susiję su jų teisiniu statusu.

Iš karto kyla tik dalis teisinių konfliktų. Juos vadiname pirminiais teisiniais konfliktais. Neteisinio konflikto raidos procese gali atsirasti teisinis elementas, ypač kai jo šalys atlieka veiksmus, užtraukiančius teisinę atsakomybę, arba kai konflikto šalys kreipiasi į teismą, nes negali savo jėgomis išspręsti ginčo. Pavyzdžiui, kilus šeimiam ginčui, sutuoktiniai gali apsispręsti išsiskirti ir dėl to kreiptis į teismą. Todėl, V. Kudriavcevo požiūriu, teisinis konfliktas yra „bet kuris konfliktas, kuriame ginčas vienaip arba kitaip susijęs su šalių teisiniais santykiais (jų juridiskais reikšmingais veiksmais arba būsenomis), ir, vadinasi, konflikto subjektai arba jų elgesio motyvacija, arba objektas turi teisinių požymių, o konfliktas sukelia teisinius padarinius“²²².

Neteisinis socialinis konfliktas, įsipindamas į teisinius santykius, įgyja teisinį pobūdį. Taip atsitinka dažniausiai tuomet, kai konflikto metu šalys savo veiksmais vienaip ar kitaip pažeidžia veikiančios teisės normas. Taip kyla antrinis teisinis konfliktas, kurio pagrindas yra įprasti sociali-

220 Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001, с. 425.

221 Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995, с. 214.

222 Юридическая конфликтология. Москва, 1995, с. 15.

niai, ekonominiai, politiniai, nacionaliniai, šeiminiai ir kitokie konfliktai. Tik teisinėms valstybėms būdinga spręsti konfliktus vadovaujantis teise, paverčiant juos teisiniais konfliktais.

Sąmoningas teisinės sistemos pasitelkimas sprendžiant konfliktus yra konflikto juridizacija. Konflikto juridizacija – tai teigiamas konflikto raidos momentas, kai neteisinė – neapibrėžta, chaotiška, neformalizuota konflikto situacija remiantis teise pertvarkoma į teisinę – apibrėžtą, formalizuotą, sutvarkytą konflikto situaciją, kurią jau galima tiesiogiai spręsti teisinėmis priemonėmis. Dažniausiai be sąmoningo įsikišimo socialinis konfliktas virsta teisiniu konfliktu: konflikto metu jo subjektai iš nežinojimo pažeidžia galiojančias teisės normas ir taip konfliktas virsta teisiniu konfliktu. Tai būdinga žemos teisinės kultūros visuomenėms, kuriose išplitęs teisinis nihilizmas.

Visuomenės teisinės kultūros lygio kilimą gali riboti abipusis individų ir valstybės susvetimėjimas. Kai įstatymų leidėjų išleidžiami įstatymai vis dažniau neatsižvelgia į visuomenės narių daugumos tikrąją ekonominę ir socialinę padėtį, neišvengiamai anksčiau arba vėliau susiklosto sąlygos, kurioms esant visuomenės nariai negali remtis egzistuojančios teisės normomis. Pavyzdžiui, ekonominis mokesčių tarifų nepagrįstumas verslininkus verčia slėpti pajamas; didelės komunalinių paslaugų kainos ir maži bei ne laiku mokami atlyginimai sukuria konflikto sąlygas, kai gana didelė visuomenės dalis tampa nemoki ir tai turi įtakos teisiniam nihilizmui įsitvirtinant visuomenėje. Taigi socialinis konfliktas yra objektyvių prieštaravimų pasireiškimo ir jų subjektyvios išraiškos forma.

3. Teisinio konflikto struktūra ir raida. Teisinį konfliktą sudaro elementai, kurie gali turėti, bet ne visada turi teisinę reikšmę. Jie yra:

1. Teisinio konflikto motyvas arba dažniau – motyvacija, t. y. konfliktą sukeliantys motyvai. Jais remiantis išskiriamos dvi konfliktų rūšys: interesų konfliktas ir pažintinis konfliktas. Interesų konflikto metu susikerta žmonių elgesio tikslai, interesai ir net konkrečių poelgių motyvai. Tokio konflikto teisinis elementas gali būti išreikštas skirtingo intensyvumo laipsniu, pavyzdžiui: a) pavydo scenoje vyrauja kiti konflikto skatinamieji motyvai, o ne teisinis motyvas, kuris gali būti susijęs su siekiu išvengti teisinių konflikto padarinių; b) konfliktą gali sukelti nenoras arba atsiskyrimas atlyginti padarytą žalą. Šiuo atveju teisinis konflikto motyvas būna aiškus ir stiprus. Dažniausiai dviejų juridinių asmenų ginčas – kiekvieno iš jų savo tikrųjų arba tariamųjų teisių gynimas – grindžiamas įstatymu.

Pažintinis konfliktas yra ginčas dėl pažinimo pagrįstumo ar problemos supratimo. Šios rūšies ginčiuose teisinis motyvas išreikštas silpnai. Retai kada mokslinį ginčą tenka spręsti kreipiantis į teismą. Būna atvejų, kai skirtingi tų pačių teisės normų veikimo aiškinimai sukelia arba paaštrina konfliktus.

2. Konflikto dalyviai – fiziniai ir juridiniai asmenys. Išskiriamos trys konflikto dalyvių grupės: a) tiesioginiai dalyviai – pagrindiniai konflikto subjektai; b) šalutiniai dalyviai – konflikto kurstytojai, bendrininkai, organizatoriai; c) tretieji asmenys – tai teisėjai, prisiekusieji, arbitražas, t. y. tie asmenys, kurie stengiasi išspręsti konfliktą. Konflikto dalyviai turi labai kruopščiai pasverti savo poelgius, nes priešingu atveju – jeigu jų elgesys peržengs tam tikras leistino elgesio ribas, jie gali virsti teisinio santykio subjektais: ieškovu, atsakovu, auka, kaltinamuoju arba liudinininku civiliniame, administraciniame arba baudžiamajame procese. Į tai dažnai įsivelia konflikto subjektai.

3. Konflikto objektas ir dalykas. Konflikto objektas – tai tos vertybės ir interesai, dėl kurių įsigijimo, naudojimo ar pažeidimų vyksta konflikto dalyvių ginčas. Konflikto objektas ir dalykas dažniausiai būna susijęs su teisės kategorijomis, ypač su asmens statusu bei jo interesais arba vertybėmis. Visi šie elementai gali būti sureguliuoti remiantis teisės normomis, dėl to pats konfliktas įgyja teisinį aspektą. Pavyzdžiui, ginče dėl atleidimo iš darbo vyrauja teisiniai darbo santykiai, ir visus nesutarimus ginčo subjektai turi spręsti tik teisiniu būdu. Konflikto subjektų teisinis statusas pasireiškia kaip konflikto dalykas.

4. Konfliktnė situacija. Tai gali būti latentinė konflikto stadija, konflikto prielaidos ir užuomazgos. Teisiniu požiūriu konfliktnė situacija gali būti: a) apibrėžtai apibūdinta, pavyzdžiui, tarptautiniuose ginčiuose; b) neaiškiai apibūdinta ir c) visiškai neapibūdinta, pavyzdžiui, politinė diskusija, kuri neperžengia Konstitucijos ir galiojančių įstatymų ribų. Teisinis konfliktnės situacijos apibūdinimas suteikia pagrindą ginčą paversti teisiniu ginču ir surasti teisinį jo sprendimo būdą. Konfliktas tik aštrėja, kai jo šalys ignoruoja savo tarpusavio santykių teisinį aspektą ir konfliktą bando išspręsti neteisėtais priemonėmis: jėga, gudrumu ar kitomis priemonėmis.

Konfliktas virsta suprastu, kai kyla incidentas (atsitikimas, įvykis) – viena šalis prieš kitą šalį imasi aktyvių veiksmų. Teisiniame konflikte incidento vaidmenį atlieka ieškinio padavimo, arešto orderio išdavimo faktas. Incidentui atsirasti reikia preteksto, kuriuo teisiniame konflikte dažniausiai tampa atsiradusi teisiskai reikšminga situacija. Dažnai inci-

dentas sukuriamas dirbtinai, siekiant išprovokuoti tam tikrus veiksmus, pavyzdžiui, paleidus gandą apie banko nemokumą, ir panašiai. Kiekvieną konfliktą, įskaitant ir teisinį, galima išreikšti tokia formule: „Konfliktas = konfliktinė situacija + konflikto subjektai + incidentas.“²²³

Teisiniam konfliktui būdinga dinamika – jo raida, kuri pasireiškia tokiomis jo stadijomis: a) konflikto teisinio pobūdžio motyvų atsiradimas; b) konflikto šalių teisinių santykių atsiradimas; c) teisinių santykių raiška (pasikeitimas, nutrūkimas), nagrinėjant šalių ginčą teisme arba kitose teisinėse institucijose; d) teisinio konflikto pabaiga, paskelbiant individualų teisės taikymo aktą. Tai paprasčiausia teisinio konflikto raidos schema. Iš tikrųjų gali būti ir kitokia stadijų nuoseklumo seka arba visai nebūti kai kurių stadijų. Kiekvieno teisinio konflikto pabaiga susijusi su konkrečiu teisiškai įformintu sprendimu.

Egzistuoja du konfliktų sprendimo būdai: a) konfliktą išsprendžia jo dalyviai, kai nutraukiamas vienos šalies veikimas arba šalis žūva; b) konfliktą išsprendžia trečioji šalis – teismas arba kita teisinė institucija. Tik pastarasis konfliktų sprendimo būdas yra civilizuotas ir priimtinas teisei valstybei. Teisinis konsensusas taikomas konstitucinėje, tarptautinėje, civilinėje, administracinėje teisėje: šiuo atveju parengiamas sprendimas, kuris tenkina abi konflikto šalis. Teisinis konsensusas taikomas netgi JAV baudžiamojoje teisėje, kai už savo kaltės pripažinimą kaltinamajam mainais sušvelninama bausmė.

Valdžios šakoms teisiniai konfliktai taip pat būdingi. Jiems spręsti sukuriamos specialios taikinamosios komisijos, kurias sudaro konfliktuojančių šalių atstovai ir nepriklausomi ekspertai. Valdžios šakų ginčus gali išspręsti ir konstitucinis teismas. Jis nustato, ar ginčytinas teisės aktas atitinka, ar neatitinka šalies konstituciją, pateikia su konstitucija susijusių svarbiausių politinių klausimų sprendimus.

4. Teisinių konfliktų rūšys. Konfliktai gali būti skirstomi pagal įvairius požymius: pagal dydį – globalūs ir regioniniai konfliktai, tarpgrupiniai ir tarpasmenybiniai; pagal vertingumą – naudingi ir žalingi; pagal kovos pobūdį – verbaliniai, agresyvių veiksmų ir kito pobūdžio konfliktai. Teisinio konflikto specifiką nulemia teisiniai požymiai: teisės šakos specifika, teisės normos struktūra, teisės normų taikymo institucijos veiklos specifika ir t. t. Taigi teisiniai konfliktai klasifikuojami pagal: 1) teisės šakas; 2) teisės normų pobūdį; 3) teisėtvarkos institucijų veiklos trūkumus; 4) vidinius prieštaravimus teisinėje sistemoje.

223 Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001, с. 430.

Teisiniai konfliktai skiriami pagal teisės šakas, nes jie susiję su skirtinga teisės specifika: administracine, civiline, darbo, šeimos, finansų, baudžiamąja, baudžiamąja procesine teise. Būna ir mišrių teisinių konfliktų, kurie tuo pačiu metu yra susiję su keliomis teisės sritimis: pavyzdžiui, konfliktai, susiję su administracine ir darbo teise, darbo ir konstitucine teise ir t. t. Žinomiausi ir pavojingiausi visuomenėje yra su baudžiamąja, baudžiamąja procesine ir penitencinės veiklos teise susiję konfliktai, nors jų yra mažiau nei su civiline, administracine ir šeimos teise susijusių konfliktų. Išskiriami dar ir tarptautiniai konfliktai, susiję su tarptautinės teisės normomis.

Teisiniai konfliktai skirstomi ir pagal teisės normų pobūdį: draudžiantys, įpareigojantys ir įgaliojantys konfliktai. Draudžiančios teisės normos pažeidimas sukelia valstybės ir pažeidėjo – fizinio arba juridinio asmens – konfliktą, pavyzdžiui, valstybinės gamtos apsaugos inspektoriaus ir brakonieriaus konfliktas. Pažeidus įpareigojančios teisės normą kyla valdžios įgaliojimo atstovo ir teisės normos įpareigoto asmens konfliktas. Jeigu valdžios įgaliojimas atstovas nereikalauja iš įpareigoto asmens atlikti pareigą, jis konfliktuoja su valstybe. Gali būti ir priešingai: pažeidus įgaliojančios teisės normą kyla įgaliojimo subjekto, viršijančio savo pareigas, ir asmens, kurio interesai šiuo būdu yra pažeidžiami, konfliktas.

Konfliktai kyla ir dėl teisės taikymo institucijų veiklos klaidų ar trūkumų. Teisėsaugos ir teisėtvarkos institucijos nėra apdraustos nuo jų veiklos organizavimo nesklaidumų, klaidų, nekompetentingumo, įgaliojimų viršijimo. Kyla atskirų teisės taikymo institucijų, pavyzdžiui, advokatūros ir tardymo institucijos, konfliktai.

Dėl teisės normų prieštaravimo kyla norminiai teisiniai konfliktai. Tai gali būti: 1) dviejų arba daugiau teisės normų aktų, pavyzdžiui, įstatymo arba jo dalies ir šalies konstitucijos prieštaravimai; 2) teisės normų ir teisės taikymo praktikos prieštaravimai; 3) kelių teisės taikymo aktų prieštaravimai; 4) skirtingų teisės normų aiškinimų prieštaravimai. Skirtingi teisės normų aiškinimai tampa pretekstu skirtingų valdžios šakų, aukštesnės ir žemesnės valdžios institucijų, valstybinės valdžios institucijų ir savivaldybių konfliktams kilti.

3.4. Mikrosociologiniai požiūriai į teisę

Mikrosociologinių požiūrių į teisę nagrinėjimą reikia pradėti nuo M. Vėberio socialinio veiksmo teorijos. Vėberis yra mikrosociologinio požiūrio į visuomenę ir teisę pradininkas. Jis siekė suderinti pozityvistinį

teisės supratimą (to meto vokiečių teisininkų požiūriu – darnų supratimą) su sociologijos reikalavimu suprasti socialinį veiksma, t. y. veiksma, kuris yra orientuotas arba atsižvelgia į kitų elgesį ir dėl to yra subjektyviai reikšmingas veikėjui. Kitaip tariant, Vėberis siekė sukurti tokią teisės sociologiją, kuri, pabrėždama individualios patirties įvairovę bei subjektyvumą, kartu leistų: a) pripažinti teisę kaip pozityvią, objektyvią; b) teoriškai paaiškinti teisę kaip teisininkui pažįstamos doktrinos ir reguliavimo sistemą.

Pabrėždamas poreikį suprasti subjektyvią reikšmę, kurią socialinis veiksmas turi į jį įtrauktiems individams, ir teigdamas, kad toks supratimas yra sociologijos tikslas, Vėberis sukūrė mikrosociologinio požiūrio metodologinį pagrindą, kuriuo remiasi vėlesni mikrosociologiniai požiūriai – simbolinis interakcionizmas, fenomenologinė sociologija ir etnometodologija. Jo indėlis į teisės sociologijos analizę yra toks esminis, kad išlieka ir dabar labai svarbus.

Mikrosociologiniai požiūriai į teisę grindžiami teiginiu, kad socialiniai reiškiniai – įstatymai, politiniai institutai, socialinės normos, ekonominės sistemos – ne tik išoriškai paveikia individus, bet ir patys yra socialinės sąveikos rezultatas, jos įsikūnijimas²²⁴. Pavyzdžiui, teisininkui įstatymai egzistuoja labai konkrečia forma kaip profesinės veiklos įrankiai; visada galima objektyviai patikrinti, ar jie „galioja“. Mikrosociologiniu požiūriu įstatymai ir teisinė praktika egzistuoja tik kaip individų – teisėjų, policininkų, teisininkų, piliečių – bendrosios idėjos ir sampratos. Jeigu nė vienas jų nepritaikytų savo asmeninių ar profesinių lūkesčių tokiu būdu, kuris suponuoja teisės „pripažinimą“ (konkrečios prasmės ir reikšmės suteikimą konkrečioms padarytiems pareiškimams ar sukurtiems dokumentams ar atliktiems veiksams konkrečiomis aplinkybėmis), būtų neįmanoma teigti, kad įstatymai „egzistuoja“, turėdami kokią nors sociologinę svarbą. Taigi teisė, kaip ir kiti socialiniai reiškiniai, egzistuoja tik tiek, kiek ji yra įkūnyta kaip elgesio lūkesčių arba sampratų apie jį rinkinys.

Makrosociologiniu lygiu teisinės sistemos yra objektyviai pozityvistinėmis priemonėmis atpažįstami teisiniai reiškiniai, o mikrosociologiniu lygiu jos egzistuoja kaip subjektyvioji individualių veikėjų patirtis. Jos sudarytos iš daugybės kasdienių teisininkų ir pareigūnų – policininkų, antstolių, administratorių, teisėjų, kitų tarnautojų – sąveikų (jų pačių ir su piliečiais). Jie susiduria su teisine sistema per sąveiką su pareigūnais.

224 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 186.

Šiuo požiūriu visiškai neįmanoma pritarti įsivaizdavimui, kad modernioji teisė tariamai egzistuoja virš visuomenės arba autonomiškai. Mikrosociologiniu požiūriu teisė yra etiketė, suteikta tam tikram visuomenės aspektui, tam tikras žmonių sąveikos laukas. Suprasti teisę reiškia suprasti sąveikos procesus, kurie susiję su teisės idėja.

Visi socialiniai reiškiniai gali būti suvokiami taip, kaip juos aiškina tarpusavyje sąveikaudami individai. Todėl XX a. antrojoje pusėje sociologijoje buvo plačiai pabrėžiami mikrosociologijos požiūriai, apimantys smulkias sąveikos situacijas, pavyzdžiui, sąveikos organizavimą teismo salėje, pagarbaus elgesio modelio kūrimą mažoje grupėje, vaikų pokalbio struktūrą, vietinio konkretaus ginčo sprendimo būdą ir panašias situacijas. Nagrinėjant smulkias sąveikos situacijas „buvo padaryta prielaida, kad „visuomenė“ sudarančios „plytos“ turi būti suręstos taip, kaip šios smulkios socialinio gyvenimo struktūros yra nustatomos ir modeliuojamos, ir ypač taip, kaip bendrosios sąvokos ar sampratos pasidaro priimtinos ar primestos šiose situacijose“²²⁵.

Simbolinis interekcionizmas grindžiamas teiginiu, kad socialinius ir psichologinius procesus (reiškinius) lemia tik vienu žmonių poveikis kitiems. Socialinė tarpusavyje sąveika pirmiausia yra tiesioginė komunikacija, t. y. keitimasis simboliais. Svarbiausia komunikacijos savybė – žmogaus sugebėjimas suvokti, kuo jį laiko bendravimo partneris ar grupė, ir pagal tai atitinkamai interpretuoti situaciją, reguliuoti savo veiksmus. Per laiko tarpą tarp paskatos poveikio ir mūsų atsakomosios reakcijos vyksta paskatos interpretacija: mes įprasminame paskatos reikšmę ir primame sprendimą. Tokiu pačiu būdu vyksta ir teisės apibrėžtos situacijos suvokimas. Todėl neatsitiktinai, pavyzdžiui, kriminologijoje vadinamasis interakcionistinis požiūris pabrėžė, kad nusikaltimas, arba nukrypimas, gali būti geriausiai suprantamas ne pozityvistiškai, kaip nusikaltėlio arba kitokio pažeidėjo objektyvi sąlyga, kokybė arba savybė, o kaip situacija, susidariusi socialinės sąveikos metu (H. S. Beckeris, 1963), arba kaip individų adaptacijos prie aplinkybių procesas, arba kaip taisyklių arba praktikos rinkinys, leidžiantis individui susidoroti ar įprasminti situacijas ar santykius, su kuriais yra susidūręs²²⁶. Panašiai teigia ir šio požiūrio srovė – etikečių teorija: nukrypimas yra ne objektyvi situacija, o etiketė, kurią kai kurie visuomenės nariai primeta kitų elgesiui arba pažiūroms.

Fenomenologinis požiūris sociologijoje daugiausia dėmesio skiria vidiniam žmogaus sąmonės darbui – būdams, kuriais žmonės klasifikuoja

225 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 187.

226 Ten pat.

ir įprasmina juos supantį pasaulį. Jis pabrėžia idėją, kad socialinė tikrovė susideda iš bendrųjų sąvokų arba sampratų, kurias veikėjai priskiria socialinėms situacijoms, apimančioms santykius su kitais veikėjais. Remdamasis fenomenologiniu požiūriu P. L. Bergeris ir T. Luckmannas paaiškina, kaip susiformavo iš pirmo žvilgsnio vientisos ir stabilios pagrindinės politinės, socialinės ir ekonominės šiuolaikinių Vakarų visuomenių institucijos – įprastos, visuotinai priimtose minties ir veiksmo struktūros. Jų susiformavimas pagrįstas nesuskaičiuojamomis individualių veikėjų subjektyviomis patirtimis. Iš pradžių individų veiksmas kasdieniame gyvenime turi tapti įprasti ir virsti jų pačių veiklos įpročiais. Vėliau tarpusavyje stebėdami situacijas ir perimdami veiksmingus įpročius individai palengva sukuria socialinio elgesio modelius. Tai reiškia, kad individai savo mąstymą ir elgesį vis labiau pagrindžia jiems svarbiais socialinio elgesio modeliais. Taip formuojasi socialinių institucijų pagrindas. Institucijos neverčia iš naujo pagalvoti mūsų reakcijų į situacijas, nes jos tampa standartizuotos: mes perimame negalvodami nusistovėjusias situacijų prasmes ir atitinkamus veiksmų būdus²²⁷.

Fenomenologiniu požiūriu socialinės taisyklės ir jų prasmės sukuriamos sąveikaujant. Nors teisininkui atrodo, kad teisė yra pozityviai apibrėžtas normų kodeksas arba taisyklių rinkinys, iš tikrųjų ji funkcionuoja kaip cirkuliuojančios jos sampratos individams sąveikaujant: tarp teisėjo ir advokato teisme, tarp policininko ir įtariamojo viešojoje vietoje ar policijos nuovadoje, tarp kalėjimo prižiūrėtojo ir nusikaltėlio, teisininko ir kliento. Ši cirkuliacija apibrėžia daugybę neoficialių tinkamo elgesio ir lūkesčių taisyklių, kurios lemia „tikrąją“ teisės knygoje surašytą oficialių taisyklių reikšmę ir jų prasmę.

Vis dėlto yra autorių, kurie fenomenologinės pozicijos pagrindu mato galimybę gerokai radikaliau plėtoti socialinių sąveikų teoriją, vadinamą etnometodologija. Etnometodologija – tai mokslas apie metodus, kuriais žmonės sukuria socialinę tvarką ir atkuria socialinį pasaulį. Etnometodologija susijusi su Hobso klausimu: kaip galima pasiekti socialinę tvarką? Etnometodologijos požiūriu neįmanoma atsakyti į šį klausimą vien iš bendrų teorinių pozicijų. Individai gyvena ne chaotiškai, o kurdami ir laikydamiesi taisyklių. Tos taisyklės dažnai bent pradžioje būna neartikuliuotos. Todėl reikia nagrinėti konkrečias tvarkos situacijas ir iš jų išsamios analizės atsekti taisykles, kurias išplėtojo individai kasdieniame gyvenime, siekdami sukurti tvarkos galimybę. Tai apima ir priemonių, kuriomis individas apibrėžia arba atpažįsta tam tikrą situaciją, supрати-

227 Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999, p. 74–90.

mą, pavyzdžiui, kaip tardytojas apibrėžia savižudybę (J. M. Atkinsonas, 1978), kaip policininkas arba kalėjimo prižiūrėtojas pateikia nusikalstamos jaunuomenės klasifikavimą arba kaip policininkai pateikia įtartino charakterio identifikaciją (H. Saksas, 1972)²²⁸. Taikydami šias priemones jie nusprendžia, kaip reikia reaguoti.

Taigi etnometodologija nagrinėja, kas lemia sveiką protą įvairiose situacijose. Ji mėgina suprasti aprioriškai priimtas taisykles, kurios apibrėžia tas situacijas, ir taip bendrąją socialinės tvarkos problemą sociologijoje siekia sujungti su individo motyvais ir pasaulėžiūra.

3.5. Teisės socialinio vaidmens prieštarumas globalizacijos sąlygomis

Teisės socialinis vaidmuo – reguliuoti socialinius santykius taip, kad kiekvienu socialinių grupių lygmeniu (vietiniu, valstybiniu, regioniniu, kontinentiniu ir pasauliniu) būtų garantuojama teisinga socialinė tvarka ir kartu laidojamas visuomenės socialinis integralumas ir saugumas bei laisvei būtų suteikiamas žmogiškasis turinys, atitinkantis žmogaus teises ir laisves. Ar tai įmanoma globalizacijos sąlygomis? Į šį sunkų klausimą vienareikšmiai atsakyti neįmanoma, nes pati globalizacija yra išskirtinai sudėtingas procesas, kuriame dažniausiai skirtingų lygmenų socialinių grupių deklaruojama teisė nesutampa su jos realiu įgyvendinimu.

Plačiuoju teisės sociologijos požiūriu teisė atsiranda: 1) iš skirtingo politinės teisinės galios lygmens bendruomenių valios ir galioja atitinkamoje politinėje bendruomenėje, jeigu jos nariai linkę paklusti rašytine forma įteisintiems socialinio elgesio modeliams ir juos puoselėti; 2) kaip skirtingų socialinių grupių tarpusavio sąveikos rezultatas, pasireiškiantis dažniausiai nerašytiniu socialinio elgesio modeliu. Tradiciniu požiūriu politinės bendruomenės valios kaip teisės šaltinio samprata grindžiama valstybės aukščiausiosios valdžios legitimumu ir jos galia kontroliuoti savo politinės bendruomenės narių ir juridinių asmenų teisės normų įgyvendinimo procesą ir rezultatus. Jeigu valstybinio lygmens aukščiausiosios valdžios galios nėra stiprios ar aiškėja jų silpimo tendencijos, tai individai ir skirtingos socialinės grupės vis labiau linksta savo interesus įgyvendinti jiems mažiausiai sąnaudų reikalaujančiais elgesio modeliais. Socialinės jų konkurencijos procese įsitvirtina nauji nerašytiniai elgesio modeliai, kurių niekas konkrečiai nesukūrė. Nauji elgesio modeliai gali:

228 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p.188.

a) transformuoti esamą socialinę tvarką, bet iš esmės jos nepakeisti (pvz., jie išreiškia liberaliosios demokratijos plėtrą, kai vis daugiau skirtingų socialinių grupių gali teisėtai būdais tenkinti savo interesus); b) tikslingai ir iš esmės transformuoti esamą socialinę tvarką (pvz., perėjimas iš kokio nors autoritarinio politinio režimo į liberaliąją demokratiją); c) esmingai, bet be apibrėžto tikslo transformuoti esamą socialinę tvarką, kurios būsimasis pobūdis nėra nei įsivaizduojamas, nei planuojamas. Mes gyvename kaip tik tokiais laikais, kai klostosi nauja pasaulio tvarka, kuri atsiranda kaip skirtingų lygmenų socialinių grupių sąveikos neplanuotas rezultatas. Niekas tiksliai nežino, kokia nauja pasaulio tvarka gali susiklostyti dėl globalių procesų poveikio. Todėl siekiant atskleisti teisės vaidmenį intensyvėjant globaliems procesams svarbu išnagrinėti globalizacijos prigimtį ir jos poveikio politinėms bendruomenėms (ypač valstybei), socialinėms grupėms ir žmonėms socialinius padarinius.

1. Globalizacijos prigimtis ir jos bruožai. Šiuolaikinė globalizacija kilo kaip pasaulio finansų ir prekybos valstybinio reguliavimo atsisakymo padarinys²²⁹. XX a. septinto dešimtmečio pabaigoje Vakarų valstybių ekonomikos augimas pamažu virto jos stiprėjančiu sąstingiu²³⁰. Tai lėmė dviejų globalių reiškinių – nuo XX a. šeštojo dešimtmečio vidurio išsivysčiusiose Vakarų visuomenėse prasidėjusio perėjimo iš pramoninės eros į informacinę epochą ir dešimtmečiu vėliau prasidėjusio 50–60 metų trukmės Kondratjevo ciklo – sutapimas²³¹. Sumažėjus darbo jėgos poreikiui, padidėjo konkurencija tarp kapitalo kaupimo šalių, siekiančių nedarbo problemą kuo labiau sušvelninti panaudojant kaimynių turimas galimybes²³². Neatsitiktinai Fr. Fukujama pabrėžia, kad pereinant į informacinę epochą aiškiai blogėjo socialinio gyvenimo kokybė²³³ ir tai kėlė abejonių gerovės valstybės ateitimi. Rinkos reguliavimas, F. Zakarijos žodžiais tariant, „pranoko visas kapitalistinės ekonomikos reguliavimo proto ri-

229 Plačiau žr.: Arrighi, Giovanni. *Globalization And Historical Macrosociology*. In Janet Abu-Lughod (ed.) *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago: Chicago University Press, 1999.

230 Валлерстайн И. *Конец знакомого мира*. Москва: Логос, 2004, с. 52.

231 Kondratjevo ciklas pasireiškia pagrindinių pelno šaltinių perėjimu iš gamybos srities į finansų sritį ir atgal. Tai reiškia, kad pelno gamybos srityje mažėjimas verčia verslininkus būti aktyvius spekuliacinio finansais srityje, o gamybos procesus perkelti į tas valstybes, kuriose darbo jėga yra pigesnė ir kuriose, didinant valdymo veiksmingumą, galima skirti palyginti mažiau papildomų investicijų.

232 Валлерстайн И. *Конец знакомого мира*. Москва: Логос, 2004, с. 71–72.

233 Фукуяма Фр. *Великий разрыв*. Москва: АСТ, 2003, с. 13–14.

bas²³⁴: per daug dideli mokesčiai ir paini valstybinės kontrolės sistema. Todėl visų šalių vyriausybės – nuo JAV iki Prancūzijos, Indijos, Brazilijos – per kitus du dešimtmečius atsisakė daugybės pramonės šakų reguliavimo, privatizavo didžiausias bendroves ir sumažino muitų tarifus.

Visuotinis ekonomikos dereguliacijoms turėjo teigiamą įtaką korporacijų įvairovės ir jų skaičiaus didėjimui bei jungimuisi į tarpnacionalines korporacijas, kurios pelningą veiklą organizuoja už nacionalinės valstybės ribų. Į tarpnacionalinių korporacijų sistemos kūrimąsi dėmesį atkreipęs Charlesas Kindlebergeras iškėlė idėją, kad šios besiplečiančios sistemos veikiama valstybė-tauta „kaip ekonominis vienetas nustoja egzistuoti“²³⁵. G. Arrighi pažymi, kad nors ši idėja nebuvo stipri, bet po dviejų dešimtmečių ją prisiminti „privertė“ du procesai: 1) finansų globalizacija ir 2) minimalios valstybės doktrinos (neoliberalizmo) atgimimas²³⁶.

Neoliberalizmo šaknys glūdi klasikines liberalizmo idėjas propagavusių autorių – Adamo Smitho ir Davido Ricardo darbuose. Abu autoriai rinką laikė save reguliuojančiu mechanizmu, pamažu nustatančiu paklausos ir pasiūlos pusiausvyrą, taigi siekiančiu, kad ištekliai būtų naudojami kuo efektyviau. Jų požiūriu, bet koks laisvosios konkurencijos varžymas veikia natūralų rinkos mechanizmų efektyvumą, neišvengiamai vesdamas į socialinę sąstingį, politinę korupciją ir nejautrios valstybinės biurokratijos atsiradimą. Jie siūlė naikinti prekių bei kapitalo judėjimą tarp atskirų valstybių sunkinančius importo tarifus ir kitas kliūtis²³⁷.

Taigi XX a. devintojo ir dešimtojo dešimtmečių politiką apibūdina liberalių idėjų įsivyravimas daugelyje išsivysčiusių šalių. Kaip reakcija į išsikerėjusį neveiksmingą valstybinį ekonomikos reguliavimą tarptautinių finansinių institutų pastangomis ir pritariant JAV vyriausybei buvo parengtas valstybės poveikio ekonomikos sričiai mažinimo priemonių paketas, pavadintas Vašingtono konsensusu, arba naujuoju liberalizmu²³⁸. Valstybinio sektoriaus mažinimas tapo vyraujančia politikos tema iki devintojo dešimtmečio pradžios. Ir nors apie 1990 m. iškilo būtinybė iš

234 Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004, с. 265.

235 Kindleberger, Charles. *American Business Abroad*. New Haven, CT: Yale University Press, 1969, p. 6.

236 Arrighi, Giovanni. *Globalization And Historical Macrosociology*. In Janet Abu-Lughod (ed.). *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago: Chicago University Press, 1999, p. 118.

237 Steger M. B. *Globalizacija. Labai trumpas įvadas*. Vilnius: Eugrimas, 2008, p. 73.

238 Фукуяма Фр. *Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке*. Москва: Хранитель, 2006, с. 18.

naujo įvertinti valstybės vaidmenį kapitalistiniame ūkyje, bet jau negrįžta prie dirigavimo ekonomikai. Tuo pačiu metu ir dėl tų pačių priežasčių sugriuvo sovietinė imperija. Nuo šio laikmečio su ekonomikos globalizacija susieti trys dalykai: prekybos ir finansų internacionalizavimas, tarpnacionalinių korporacijų galios didėjimas bei didėjanti tarptautinių ekonomikos institucijų – Tarptautinio valiutų fondo (TFV), Pasaulio banko, Pasaulio prekybos organizacijos (PPO) – galia. Taigi šiuolaikinė globalizacija, kitaip nei istorinės jos bangos XIII, XVI ir XIX amžiais²³⁹, yra nesusijusios su konkrečios nacionalinės valstybės galia.

Šiuolaikinė globalizacija yra kur kas daugiau nei ekonomikos globalizacija, nes dėl visą pasaulį apėmusio socialinio ryšių ir santykių susisąstymo, kuris yra nuolatos besiplečiantis ir sudėtingėjantis, vyksta „epochinė slinktis kultūrinėje pasaulėžiūroje“²⁴⁰. Tai atspindi ir globalizacijos apibrėžimų įvairovė. Jų analizė išskiria keturis svarbius globalizacijos bruožus, kurie yra²⁴¹:

1. Globalizacija *sukuria* naujus ir *plečia* jau egzistuojančius socialinės veiklos tinklus bei formas, vis labiau peržengiančius ligšiolines politines, ekonomines, kultūrinės ir geografinės ribas. Pavyzdžiui, šiuolaikinę palydovinės televizijos korporaciją kurti įmanoma derinant profesionalų darbą, technologines inovacijas ir politinius sprendimus, leidžiančius atsirasti naujai socialinei tvarkai, o ne keičiantis seniai egzistuojančioms patriarchalinėms / paraprijinėms sanklodoms.

2. Globalizacija pasireiškia socialinių santykių, veiksmų ir tarpusavio priklausomybės *plėtra* bei *įtampa*. Pavyzdžiui, finansinės rinkos išplito po visą pasaulį, o elektroninė prekyba vyksta ištisą parą. Visuose žemynuose atsirado gigantiški prekybos centrai, siūlantys vartotojams prekių iš visų pasaulio regionų, įskaitant gaminius, kurių atskiros dalys pagamintos skirtingose šalyse. Didėjanti socialinė įtampa pastebima ne tik komercinėse įmonėse ar valstybėse, bet ir nevyriausybinėse organizacijose ar regioninėse ir pasaulinėse institucijose, pavyzdžiui, tokiose kaip Jungtinės Tautos, Europos Sąjunga, Pietryčių Azijos valstybių asociacija, Pietų bendroji rinka, Gydytojai be sienų, Pasaulio prekybos organizacija ir t. t.

3. Globalizacijai būdingi *intensyvėjantys* ir *greitėjantys* socialiniai mainai ir veikla. Internetas perduoda informaciją iš toli per sekundę, o

239 Arrighi, Giovanni. Globalization And Historical Macrosociology. In Janet Abu-Lughod (ed.). *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago: Chicago University Press, 1999, p. 120–124.

240 Tomlinson J. *Globalizacija ir kultūra*. Vilnius: Mintis, 2002, p. 48.

241 Steger M. B. *Globalizacija. Labai trumpas įvadas*. Vilnius: Eugrimas, 2008, p. 31–36.

palydovinis ryšys leidžia vartotojams gyvai stebėti toli vykstančius dalykus. Neatsitiktinai Anthony Giddensas pabrėžia, kad pasaulinė socialinių santykių globalizacija reiškia, jog vietiniams įvykiams daro įtaką tai, kas vyksta labai toli, ir atvirkščiai. Kitaip tariant, iš pažiūros priešingi dalykai – vietiniai ir globalūs – iš tikrųjų veikia vienas kitą. Vietinis ir globalus yra griežčiausios sąvokos tos erdvinės terpės, kurioje pagrindinė dalis vadinama nacionaline ar regionine. Kaip pažymėjo ispanų sociologas Manuelis Castellsas, globalios „tinklo bendruomenės“ atsiradimas nebūtų įmanomas be technologinės revoliucijos – greitų informacijos ir jos perdavimo technologijų plėtros galimybų.

4. Globalizacija priklauso nuo žmogiškųjų stiprėjančių socialinių tarpusavio ryšių suvokimo bei socialinių sąveikų greitėjimo. Žmonių subjektyvus supratimas apie geografinių sienų ir atstumų reikšmės mažėjimą skatina jausmą, kad jie yra globalaus pasaulio dalis. Tas jausmas, stiprinamas kasdienės patirties, vis labiau jaučiama globali tarpusavio priklausomybė keičia individualų ir kolektyvinį žmonių mąstymą ir veikimo būdus. Tai reiškia, kad socialinių tarpusavio sąveikų ir tarpusavio priklausomybių kūrimui bei plėtrai atsirasti neužtenka vien objektyvių galimybių materialiniu lygmeniu. Visa tai paprastai neatsiranda be subjektyvaus žmogaus sąmonės elemento (Rolandas Robertsonas).

Svarbių globalizacijos savybių aptartis leidžia išsamiai apibrėžti pačią globalizaciją. Anot M. Stegerio, „globalizacija yra daugiadimensis socialinių procesų rinkinys, kuris sukuria, daugina, diferencijuoja ir intensyvina socialinę tarpusavio priklausomybę bei socialinius mainus ir tuo pat metu leidžia giliau suvokti stiprėjančius ryšius tarp to, kas lokalu ir tolina“²⁴². Dažniausiai išskiriamos keturios globalizacijos dimensijos – ekonominė, politinė, kultūrinė ir ideologinė, kurių nagrinėjimas geriau atskleidžia pačią globalizaciją. Kiekviena globalizacijos dimensija yra susijusi su atitinkamų bendruomenių (socialinių grupių) veikla, kuri vienaip ar kitaip grindžiama teise.

Ekonominė globalizacija atspindi tarpusavio priklausomybės intensyvėjimą ir didėjimą visame pasaulyje. Kapitalo ir technologijų judėjimas skatina prekybos ir paslaugų plėtrą. Rinka, apėmusi visą pasaulį, sukūrė naujus atskirų šalių ekonomikų ryšius. Susikūrė didelės tarpnacionalinės korporacijos, įtakingi tarptautiniai dariniai, regioninės prekybos sistemos – svarbiausi XXI amžiaus globalios ekonominės tvarkos produktai. Ekonomikos globalizacijos kontekste dažniausiai minimos trys organi-

242 Steger M. B. Globalizacija. Labai trumpas įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2008, p. 36.

zacijos – TVF, Pasaulo bankas ir PPO, kurioms suteiktos privilegijuotos galios kuriant ir įgyvendinant globalios ekonomikos taisykles.

Ekonominė globalizacija nėra atsieta nuo politinio aspekto. Politinė globalizacija – tai politinių sąveikų intensyvėjimo stiprėjimas ir plėtra visame pasaulyje. Politinės globalizacijos procesai kelia daug klausimų, susijusių su valstybės suverenitetu, didėjančia tarpviešybinę organizacijų įtaka, regioninio ir globalaus valdymo ateitimi. Moderni tautinė valstybė grindžiama savosios tautos socialine psichologija ir kultūra, jos perteikiamu egzistencinio saugumo bei istorinio tęstinumo jausmu, kar- tu ir reikalavimu piliečiams būti lojaliems net blogiausiu atveju. Tačiau dabartinė globalizacija sumenkina kai kurias įprastas vidaus ir užsienio politikos ribas, skatindama viršteritorinių socialinių erdvių ir institucijų plėtrą. Tai savo ruožtu griaua tradicines politikos sanklodus. Todėl, kaip teisingai išvelgia M. Stegeris, XXI amžiaus pradžioje pasaulis atsidūrė pereinamojoje padėtyje tarp modernių tautinių valstybių sistemos ir postmodernių globalaus valdymo struktūrų tinklo, susidedančio iš vietos ir provincijų valdžios, regioninių blokų, tarptautinių organizacijų ir privačių tautinių bei tarptautinių asociacijų, veikiančių remianti bendromis normomis ir interesais²⁴³.

Kultūrinė globalizacija reiškia kultūros srautų intensyvinimą ir plėtrą visame pasaulyje. Kai kalbame apie ką nors „kultūrinio“, turime omenyje simbolines konstrukcijas, išraiškas, reikšmes. Svarbiausios simbolinės išraiškos formos yra kalba, muzika ir vaizdai. Kultūros įtaka šiais laikais gerokai viršija ankstesnių metų lygį. Pasitelkiant internetą ir kitas naujausias technologijas, vyraujančios mūsų laikų simbolių sistemos, tokios kaip individualizmas, vartotojiškumas, įvairūs religiniai diskursai, plinta daug laisviau ir plačiau nei kada nors anksčiau. Kadangi vaizdai ir idėjos gali būti lengviau bei greičiau perduodami iš vienos vietos į kitą, jie labai paveikia kasdienį žmogaus gyvenimą.

Globaliuosius kultūros srautus daugiausia kuria ir valdo globalios žiniasklaidos imperijos, savo informacijai skleisti besinaudojančios galin- gomis komunikacijų technologijomis. Užpildydamos globalią kultūrinę erdvę šabloniškais TV programomis ir lėkštomis reklamomis, šios korporacijos vis aktyviau formuoja pasaulyje žmonių identitetą ir troškimus. Per pastaruosius du dešimtmečius nedidelė gigantiškos TNK žmonių grupė ėmė vyrėti pasaulinėje reklamoje, naujienų, televizijos ir filmų rinkoje²⁴⁴.

243 Steger M. B. Globalizacija. Labai trumpas įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2008, p. 106–111.

244 Ten pat, p. 122–129.

Ideologiją galima apibrėžti kaip visuotinai priimtinių idėjų sistemą, šabloninius įsitikinimus, normas ir vertybes, kuriomis vadovaujamosi, idealus, kuriuos tam tikra žmonių grupė suvokia kaip tiesą. Ideologijos suteikia individams vientisą pasaulio vaizdą, ne tik tokio pasaulio, koks jis yra, bet ir koks turėtų būti. Jos leidžia labai sudėtingą žmonių bendruomenės patirtį paversti visiškai paprastu, nors dažnai iškreiptu vaizdiniu. Kartu jos yra socialinės ir politinės veiklos kelrodė bei kompasas.

Įtakingi globalizmo propaguotojai ir gynėjai ideologinės globalizacijos teiginius kaip šūkius reguliariai pateikia savo pareiškimuose, kalbose ir rašiniuose. Iš jų turinio analizės M. Stegeris išskiria penkis svarbiausius ideologinės globalizacijos šūkius²⁴⁵:

1. Globalizacija – tai rinkos liberalizavimas ir globali integracija.
2. Globalizacija neišvengiama ir negrįžtama.
3. Už globalizaciją niekas neatsako.
4. Globalizacija kiekvienam naudinga.
5. Globalizacija padeda demokratijos plėtrai visame pasaulyje.

Kritiškas žvilgsnis į penkis svarbiausius globalizmo šūkius leidžia manyti, jog neoliberali globalizacijos retorika yra ideologizuota dėl to, kad ji yra politiškai motyvuota ir siekianti sudaryti vaizdą apie globalizaciją kaip saugančią ir stiprinančią dabartinius asimetrinius galios santykius.

2. Projektinis globalizacijos poveikis demokratijos raidai. Kad ir kaip vertintume globalumo ideologiją, bet globalizacija kaip didėjantis susisaistymas realiai pasikėsina į demokratijos kaip tautos savarankiškos savivaldos esmę, nes sparčiai besikuriančios ir jau veikiančios viršvalstybinės institucijos bei kiti socialiniai dariniai, pavyzdžiui, įvairūs socialiniai judėjimai, radikaliai įsibrauna į nacionalinės valstybės demokratinį valdymą. Ar globalizacijos sąlygomis tauta dar valdo savo valstybę? Sąžiningai atsakydami į šį klausimą turime pripažinti, kad tauta dalijasi valdymu su nekonstituciniais subjektais. Niekas tiksliai nežino, su kokiais subjektais ir kiek tauta dalijasi valdymu, nes globalių poveikių intensyvėjimo sąlygomis pasidarė aktuali tarpvalstybinė politikos erdvė, kurioje ieškant bendrų problemų sprendimų formuojasi „bendro likimo bendruomenė“. Todėl „vyriausybės ar valstybės – demokratinės arba kitokios – sąvoka nebegali toliau paprastai būti sąvoka, tinkama tam tikrai uždarei politinei bendruomenei arba nacionalinei valstybei apibrėžti. Bendros politinės lemties bendruomenė – savo likimą sprendžiantis kolektyviš-

245 Steger M. B. Globalizacija. Labai trumpas įvadas. Vilnius: Eugrimas, 2008, p. 148–169.

kumas – negali būti toliau suvokiama kaip viena nacionalinė valstybė²⁴⁶. „Instrumentinę nacionalinės valstybės galią iš esmės pakirto pagrindinių ekonominės veiklos formų globalizacija, medijų ir elektroninės komunikacijos globalizacija, nusikalstamumo globalizacija, socialinio protesto globalizacija ir tarptautinio terorizmo pavidalu besireiškianti maišto globalizacija.“²⁴⁷ Todėl neatsitiktinai kosmopolitinės demokratijos mokykla labiausiai plėtoja naują politinės bendruomenės sampratą, kurios „esmė yra naujas teisėtos politinės valdžios suvokimas. Politinė valdžia nebūtinai turi būti tradiciškai susieta su fiksuotomis sienomis ir ribota teritorija. Ją galima suprasti ir kaip pagrindinių demokratinių principų, ir pagrindinių demokratinių teisių savybę, kuri gali būti išsaknijusi įvairiose save reguliuojančiose sąjungose – nuo miestų, apskričių, valstijų iki nacionalinių valstybių, regionų ir platesnių pasaulio tinklų“²⁴⁸.

Anot D. Heldo, „šiandieninėje tarptautinėje santvarkoje tebegyvuoja suverenios valstybės sistema, o kartu plėtojasi daugialypės valdymo struktūros. Ši hibridinė sistema sukelia ne tik įtampas, bet ir aštrias priešpriešas. Nėra visiškai aišku, ar ji kaip nors sprendžia fundamentalias modernaus politinio mąstymo problemas, be kita ko, susijusias su tvarkos ir tolerancijos, demokratijos ir atsiskaitomybės bei teisėto valdymo pagrindu“²⁴⁹. Taigi tikrasis veikiantis globalaus valdymo subjektas globalizuotame pasaulyje yra tinklo valstybė, pavyzdžiui, Europos Sąjunga, sudaryta iš nacionalinių valstybių, tarptautinių institucijų, nacionalinių valstybių asociacijų, regionų bei vietos valdžios struktūrų ir nevyriausybinų organizacijų. Būtent tinklo valstybė svarsto, tvarko ir sprendžia globalias, nacionalines ir vietines problemas. Nacionalinė valstybė yra tik vienas šio tinklo galios mazgų, teisės pagrindu bendraujantis su kitais galios mazgais ir negalintis nesiskaityti su galingiausių tinklo interesų vyravimu. Įvairių tinklo valstybės socialinių subjektų tarpusavio sąveika atskleidžia svarbiausius interesus, kuriuos įgyvendinant persitvarko institucijos ir atsiskaitomybės mechanizmai, permąstomi suverenios valstybės principai. Šiuose procesuose keičiasi ir XX a. nacionalinės valstybės libe-

246 Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. *Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra*. Vilnius: Margi raštai, 2002, p. 482.

247 Castells M. *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2*. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006, p. 291.

248 Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. *Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra*. Vilnius: Margi raštai, 2002, p. 485.

249 Castells M. *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2*. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006, p. 338.

ralios demokratijos samprata. Kas ir kuo remdamasis valdo tinklo valstybę? Į šį klausimą neturime pagrįstų atsakymų. Kyla ir tinklo valstybės demokratijos paskirties klausimas, į kurį norint atsakyti neužtenka vien laikytis politikos valdų siaurinio ir individo pasirinkimo laisvės plėtimo ideologijos. Kyla jų ribų problema. Ar iš tiesų tik individai ir jų santykiai rinkoje yra vienintelis teisingumą garantuojantis laisvojo pasaulio visuomenių tvarkymosi būdas?

Kitaitp tariant, šiuolaikinė globali liberalioji demokratija formuojasi kaip tinklo valstybės subjektų demokratinės sąveikos praktika, kurioje siekiant jos vientiso stiprėjimo turės įsitvirtinti labiau bendradarbiavimo nei konkurencijos vertybės ir socialinio elgesio normos, lemiančios nacionalinės demokratijos ir jos politinės sistemos subjektų gebėjimus įžvalgiai denacionalizuotis ir internacionalizuotis tiek, kad galėtų įgyvendinti nacionalinius interesus tautos ir tinklo valstybės erdvėse, pavyzdžiui, stiprinti tautos tapatybę, nedidinant esminių nacionalizmo ir kosmopolitizmo prieštaravimų. Priešingu atveju nacionalinės ir tinklo valstybės demokratijų konfliktai gali virsti nauju separatizmo ir autoritarizmo raidos ciklu.

3. Kaip priversti šiuolaikinę nacionalinę demokratiją „dirbti“? Šis klausimas keliamas esant valstybės galios silpimo sąlygoms. Dabarties JAV politologas F. Zakarija teigia, kad ne tik rinkos, bet ir demokratijos dereguliavimo keliu nueita per toli, kad iškilo būtinybė demokratiją paversti saugia pasauliui²⁵⁰. Šiandien aiškėja nauja socialinio pasitikėjimo tendencija: piliečiai vis labiau pasitiki Bažnyčia, centriniu banku, kariuomene ar net ugniagesiais. Visas šias institucijas sieja bendras bruožas: jos veikia nedemokratiškai ir nepasiduoda įvairių socialinių grupių spaudimui. Ši socialinio pasitikėjimo tendencija, kai piliečiai labiau pasitiki nedemokratiškai nei demokratiškai veikiančiomis organizacijomis, stiprėja ir Lietuvos visuomenėje. Todėl klausimas, kaip priversti demokratiją „dirbti“, yra labai didelis iššūkis Vakarų civilizacijai.

Šį klausimą vis dažniau kelia ir atsakymų į jį ieško demokratijos tyrėjai. Pavyzdžiui, M. Castellsas siūlo tris galimas demokratijos pertvarkymo kryptis: 1) vietos valdžios atkūrimą, plėtojant politinio atstovavimo ryšius; 2) elektroninės komunikacijos teikiamų galimybių plėtrą, kad piliečiai galėtų kuo plačiau dalyvauti demokratijos procesuose ir tarpusavyje bendrauti; 3) simbolinės politikos ir politinių santalkų nepolitiniams

250 Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004, с. 264–285.

uždaviniams spręsti plėtrą elektronine ar kitokia forma²⁵¹. Be abejonės, šiuo metu pagrindinė demokratijos rekonstrukcijos kryptis yra stiprinti demokratinį valdymą vietą valdžios lygmeniu. O elektroninės demokratijos planai jau smarkiai sukritikuoti, nes elektroninė politika gali atvesti politikos ir visuomenės individualizaciją iki tokios ribos, kurią pasiekus integracija, konsensusas ir institucijų kūrimas taps sunkiai įgyvendinami²⁵². Kritikos dėl elektroninės demokratijos planų esmė yra ta, kad Atėnų demokratijos formos plėtrą valstybiniu ir tarptautiniu lygmenimis riboja labai didelis neišsilavinusių ir izoliuotų nuo tinklo žmonių ir šalių skaičius. Kitaip tariant, elektroninė Atėnų demokratijos forma šalies mastu būtų naudingiausia šalies ir miestų elito sluoksniui, kaip ir buvo senovės Atėnų tikrovėje.

Apibendrinant įvairių autorių požiūrius į demokratijos rekonstrukciją dažniausiai pabrėžiama, kad demokratinis valdymas turi būti: 1) labiau grindžiamas specializacija ir atsakomybe; 2) labiau orientuotas į ilgalaikę perspektyvą, t. y. politika reikalauja atkaklumo ir nuoseklumo; 3) grindžiamas didesniu politinio ir nepolitinio valdymo institucijų savarakiškos veiklos erdvės atskyrimu. Kitaip tariant, siekiama sumažinti tiesioginį grupinių interesų poveikį kuriant valstybinę politiką vadinamojo valdžios dereguliacinio būdu, kai vienai ar kitai valdymo srities problemai išspręsti skiriami įgaliojimai. Tai jau taikoma praktikoje. Pavyzdžiui, JAV Kongresas delegavo įgaliojimus viršpartinei komisijai, parengusiai sąrašą karinių bazių, kurias reikia uždaryti pasibaigus šaltajam karui. Toks sąrašas buvo pateiktas Kongresui be teisės jį pakeisti, balsuojant arba už, arba prieš jį²⁵³. Taigi šiame procese pasiekama veiksminga valdymo ir demokratinės kontrolės vienybė. Ši idėja paimta iš šiuolaikinio verslo valdymo: kuo labiau specializuojasi verslas, tuo daugiau įgaliojimų akcininkai suteikia atitinkamos srities specialistams, bet išlaiko kontrolę. Tačiau šios idėjos perkėlimą į politiką stipriai varžo valdžios institucijų galios konstitucinio ribojimo idėja. Panašu, kad šią idėją reikia naujai permąstyti įsitvirtinant tinklo valstybėje.

Visose gyvenimo srityse vis daugėja specializacijos ir įgaliojimų delegavimo. Kai kurios specializacijos ir įgaliojimų delegavimo apraiškos pastebimos ir įstatymų leidyboje, bet jų per mažai. Nors visų šalių įsta-

251 Castells M. Informacijosamžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006, p. 392.

252 Ten pat, p. 393.

253 Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004, с. 277.

tymų leidėjai dedasi išmanantys visas problemas, dažniausiai jie siekia užsitikrinti ekspertų pagalbą. Pamažu įsisažmoninama, kad ekspertų pagalba teisėkūros subjektams turi būti viršpartinio pobūdžio, ypač kai reikia atskleisti visuomenės socialinių grupių lūkesčius, apibrėžti jos interesų grupes, pagrįstai numatyti ilgalaikės raidos perspektyvas ir įvertinti socialinius teisės aktų įgyvendinimo padarinius. Todėl neatsitiktinai demokratinės teisėkūros veiksmingumas vis labiau siejamas su privalomu visos teisės politikos konstitucionalizavimu²⁵⁴ ir su nedemokratinėmis ekspertinėmis institucijomis, atliekančiomis būsimų teisės aktų įgyvendinimo anticipacinius bei socialinių padarinių tyrimus.

4. Socialinės tvarkos ir teisingumo skirties didėjimas vartotojiškoje visuomenėje. Vartotojų visuomenė yra pasiekusi socialinės raidos lygį, kai daugelis žmonių nesusiduria su maisto stygiumi ir nejaučia iššūkių saugumui. Kitaip tariant, remdamasi pasiekta gyvenimo kokybe, postmoderni visuomenė pabrėžia subjektyvaus vartojimo galimybių plėtrą. Šiuolaikinė visuomenė yra vartotojų visuomenė „ta esmine prasme, kokia mūsų pirmtakų modernioji visuomenė pamatų klojimo, industrinėje stadijoje buvo gamintojų visuomenė. Tas senasis modernios visuomenės tipas sutelkė savo narius pirmiausia kaip gamintojus ir karius; pareiga atlikti šiuos du vaidmenis nulėmė būdą, kuriuo ta visuomenė formavo savo narius bei normą (socialinio elgesio standartą, kuris išreiškė teisingumą) <...>. Tačiau dabartiniu vėlyvosios modernybės (Giddensas) <...> ar postmodernybės tarpsniu moderniajai visuomenei jau mažiau reikalingas masinis industrinis darbas bei šauktnių kariuomenės; vietoj to jai reikia telkti savo narius kaip vartotojus. Būdą, kuriuo šių dienų visuomenė formuoja savo narius, pirmiausia nulemia pareiga atlikti vartotojo vaidmenį“²⁵⁵. Šią pareigą nuolatos primena įkyriai brukama reklama ir lojalumo kortelės. Šių „dovanojimas“ vartotojams mainais už iš jų gautas žinias apie savo asmenį anksčiau ar vėliau leis prekių pardavėjams ir paslaugų teikėjams elektroniniu paštu pateikti reklamą vartotojui ir jį „paraginti“ dalyvauti įvairiose atpigimo ar išpardavimo akcijose. Tai reiškia, kad netrukus pradėsime gauti „gundanti“ individualizuotą kvietimą atlikti vartotojo pareigą.

254 Plačiau žr.: Šlapkauskas V. Moderniųjų laikų teisės politikos ir konstitucionalizmo ryšio inversija XXI amžiuje. Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje. Kolektyvinė mokslo studija. Atsakingasis redaktorius prof. dr. Vytautas Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 19–27.

255 Bauman Z. Globalizacija: pasekmės žmogui. Vilnius: Strofa, 2002, p. 123.

Būtina pripažinti, kad vartotojiškoje visuomenėje iki minimumo susiaurėja ta socialinė veikla, kuri sustruktūrina dideles nuolatos bendraujančių ir bendradarbiaujančių asmenų grupes. Vartojimo idėja ir jausena taip įsismelkė į gyvenimą, kad pažymi žmonių ryšius dviprasmybės ženklu. „Nevaldomos „individualizacijos“ pasaulyje santykiai turi ir gerų, ir blogų savybių. <...> Dažniausiai du aitvarai sugyvena kartu, nors skirtinguose sąmonės lygmenyse. Likvidžiomis moderniojo gyvenimo sąlygomis santykiai, ko gero, yra labiausiai paplitę, stipriausi, giliausiai jaučiami ir kartu labiausiai nerimą keliantys dviprasmybės įsikūnijimai. <...> Mūsų laikų žmogaus dėmesys sutelkiamas į pasitenkinimą, kurio tikimasi kaip tik iš santykių, nes kažkodėl jie nėra suteikę visiško ir tikro pasitenkinimo; o jei jie ir patenkina, tai kaina, sumokama už jų teikiamą pasitenkinimą, dažnai laikoma pernelyg didelė ir nepriimtina.“²⁵⁶ Šiems procesams įsigalėjus keičiasi viešosios erdvės samprata. Ji vis labiau praranda ryšį su socialinės sąsajos kūrimu, pavyzdžiui, su pramoninių visuomenių atpažinimo ženklu – gaminimo veikla, kurioje bendraujantys ir bendradarbiaujantys žmonės interiorizuoja socialinio elgesio kultūrą. Viešosios erdvės samprata vis labiau siejama su individualizuota vartojimo veikla. Dėl to viešoji erdvė neišvengiamai suobjektyvizuojama. Subjektyvizuotoje viešojoje erdvėje negali susiformuoti socialinė žmonių sąsaja – bendros socialinio elgesio taisyklės, kurios yra teisingumo išraiška. Kad atsirastų socialinė sąsaja, grupės nariams reikia suvokti tarpusavio pasitikėjimo ir aplinkos veiksnių įveikos ryšį ir išgyventi jo sukeltą emocinį bendrumą, kurio negali suteikti virtuali bendrija²⁵⁷.

Visuomenė, jeigu joje nesiformuoja jos narius vienijanti teisingumo kaip bendro gėrio jausena ir ją atitinkanti samprata, praranda pagrindą įsisąmoninti dorovines, teisines, ekonomines, politines žmonių socialinio elgesio ribas, būtinas tolesnei jos pilietinei raidai. Ironiška, bet tokia padėtis visiškai pateisinama įsigalėjusio išlaidų ir pelno santykio optimizavimo požiūriu, kuriuo pilietinės visuomenės narių gyvenimo ekonominių, politinių, kultūrinių, informacinių sąlygų suvienodinimas (jų reikia teisingumui atsirasti) praktiškai neįgyvendintinas, nes reikalauja labai daug išteklių ir pastangų. Todėl propaguojamo naujojo liberalizmo ir silpstančios valstybės, kaip tik tariamai ginančios viešuosius intere-

256 Bauman Z. Likvidimeilė: apie žmonių ryšių trapumą. Vilnius: Apostrofa, 2007, p. 9–10.

257 Šlapkauskas V. Šiuolaikinis socialinis pasaulis: diskurso problema. Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 135–136.

sus²⁵⁸, sąveika gali atsisukti prieš demokratiją, nes vartotojiška visuomenė neprisiima atsakomybės už jos būklę. Vartotojiškos visuomenės nariai dažniausiai teisingumo nepasigenda, kol neiškyla grėsmės pačioms pagrindinėms – individų išgyvenimo – vertybėms: patenkinti maisto ir saugumo poreikį. Bet kai visuomenėje nėra bendrojo gėrio sampratos, naujasis liberalizmas provokuoja rinkos sąlygų teisėkūroje susiklostymą: vienus ar kitus įstatymų tikslus vis labiau sieti su valdžioje esančių ar su ja susijusių socialinių grupių interesų apsauga. Kitaip tariant, propaguojama modernios (techniškos) teisės samprata: įkyriai teigiama, jog teisė yra vertybiškai neutralus įrankis kurti tvarką ir ji nesusijusi su tuo, kad teisėtvarkoje susipina tikros ir tariamos žmogaus socialinės raidos galimybės, kurių skirtumo nesuvokia dauguma visuomenės narių. Propaguojamos pasirinkimo laisvės padarinių atsakomybė yra perkelta visuomenės nariams, neturintiems pasirinkimo laisvės įgyvendinimo kompetencijos. Nors šios ideologijos tikslai yra optimistiniai, bet jų įgyvendinimo padariniai – visuomenės vertybinė dezorientacija ir moralinė krizė, didėjanti socialinė nelygybė – yra ypač pavojingi pačios visuomenės socialiniam integralumui ir demokratijai.

3.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Koks yra tikslo ir funkcijų ryšys teisėje?
2. Ar galima daryti išvadą, kad šiuolaikinės Vakarų visuomenės yra tvirtos visuomenės? Pateikite argumentų.
3. Ar mechaninis solidarumas yra silpnesnis už organinį solidarumą?
4. Kokie yra modernios valstybės požymiai?
5. Kiek organizacijos ar grupės gali būti pripažįstamos teisėje kaip asmenys ir kiek tokie asmenys gali supanašėti su individualais?
6. Kokia yra teisinio konflikto struktūra ir raida?
7. Kaip mikrosociologiniu požiūriu suprantama teisė?
8. Kaip socialinio veiksmo teorija aiškina socialinius fenomenus?
9. Kas pagal simbolinio interakcionizmo teoriją lemia socialinius ir psichologinius procesus (reiškinius) visuomenėje?
10. Koks yra teisės socialinis vaidmuo globalizacijos sąlygomis?

258 Parsons W. Viešojo politika. Vilnius: Eugrimas, 2001, p. 22.

11. Kas daugiausia skleidžia globaliuosius kultūros srautus?
12. Koks yra globalizacijos projektinis poveikis demokratijos raidai?

▷ **Praktinės užduotys:**

1. Susipažinkite su vadovėlio priede pateikta Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. kovo 24 d. nutartimi, priimta civilinėje byloje UAB „If draudimas“ v. Lietuvos Respublikos valstybė, bylos Nr. 3K-3-138/2009. Įvertinkite šios bylos aplinkybes ir:
  - 1.1. nustatykite, kokios rūšies kilo konfliktas;
  - 1.2. nurodykite konflikto stadiją;
  - 1.3. argumentuotai pagrįskite, koku požiūriu yra grindžiamas atsakomybės kilimo klausimas.
2. Paaiškinkite, kodėl Lietuvoje efektyviai neveikia Gyvūnų įsigijimo, laikymo, veisimo, dresavimo, gabenimo ir prekybos jais taisyklės bei atskirų rūšių gyvūnų registravimo gyvenamosiose vietovėse taisyklės. Atsakymą grįskite socialinio veiksmo teorijos žiniomis.
3. Pateikite pavyzdžių, pagrindžiančių, jog valdžios organizuojamas solidarumas ar socialinė darna sukelia konfliktus. Nurodykite konflikto stadijas.
4. Nurodykite marksizmo ir neomarksizmo požiūrį į svarbiausius šiuolaikinės visuomenės ir teisės, individo ir visuomenės santykių aspektus.
5. Pagreitinti technikos ir mokslo raidos procesai lemia, kad visuomenė atsisako moralės ir vertybinių pagrindų. Šie veiksniai sukuria visuomenę, kurioje etikos ir moralės normos laikomos pasenusiomis vertybėmis.
  - Kokia Jūsų nuomonė dėl šios išvados? Argumentuokite atsakymą.
6. Neretai aplinkos šiukšlintojai savo neteisėtą elgesį pagrindžia argumentu, jog sukuria darbo vietą kitiems, todėl jų elgesys yra naudingas visuomenei.
  - Kokia Jūsų nuomonė dėl tokio savo elgesio pateisinimo? Argumentuokite atsakymą, jį pagrįsdami socialinio veiksmo teorija.

7. Paaiškinkite, kodėl Valstybinė šeimos politikos koncepcija sulaukė visuomenės pasipriešinimo. Atsakymą pagrįskite įgytomis žiniomis apie sociologines paradigmas.
8. Išsiaiškinkite teisės aktus, kurių tikslas – asmeniui (-ims) suteikti socialines garantijas. Nustatykite, kokia yra skirtis tarp socialinių garantijų susituokusiems asmenims ir gyvenantiems nesudarius santuokos. Kokio pobūdžio ir dėl kokių teisių kyla konfliktai visuomenėje?

KETVIRTAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

TEISĖS SOCIOLOGINIO TYRIMO PRINCIPAI IR METODAI

4.1. Teisės sociologinio tyrimo savitumas

Pradinė graikų kalbos žodžio *methodos* reikšmė yra „tyrimų kelias“. Metodus ir dabar panašiai suprantamas: tai tyrimo objekto ar jo būsenų ir savybių tiesioginio nagrinėjimo būdas, veiksmų sistema, technologinis principas. Tačiau tik tas veikimo būdas ar veiksmų sistema pripažįstama kaip metodas, kuri (-is) atitinka nagrinėjamo objekto prigimtį.

Žinių apie socialinę tikrovę įgijimas visada susiję su žmogiškosiomis nuomonėmis ir vertinimais. Tikrovės objektyvų pažinimą riboja ir iškreipia subjektyvumas. Todėl sociologinis pažinimas turi kiekvienu tyrimo atveju įvertinti dvejopą subjektyvumą: 1) nagrinėjamo objekto (žmogiškųjų nuomonių ir vertinimų) subjektyvumą ir 2) tyrėjo priėjimo prie subjektyvaus objekto ir jo analizės subjektyvumą. Šių aplinkybių suvokimas lemia būtinybę griežtai laikytis sociologinio tyrimo taisyklių. Viena svarbiausių iš jų yra ši: sociologas neturi pasitenkinti vienu informacijos šaltiniu, jis turi siekti sukaupti kuo daugiau informacijos apie jį dominantį objektą, naudodamasis įvairiais būdais. Sociologas sužino, lygina ir kaupia net menkiausias informacijos kruopeles apie tyrimo objektą, visai jas tikrina ir tik tada modeliuoja objekto tolesnio elgesio ir raidos prielaidas. Iš pradžių sociologas remiasi oficialia statistika, kurią pateikia žurnalai, biuleteniai, pranešimai. Trūkstantią informaciją jis gauna iš sociologinės apklausos, kurios metu išsiaiškinama subjektyvi žmonių nuomonė. Išvedamas jų atsakymų matematinis vidurkis ir apibendrinti rezultatai pateikiami statistikos duomenų lentelės pavidalu. Iš duomenų masyvo išvedami ir aiškinami dėsningumai. Galutinis rezultatas – sukurta mokslinė teorija, paaiškinanti dabarties reiškinius, leidžianti juos numatyti ir parengti praktines rekomendacijas.

Dažnai teisės sociologija suprantama siaurai, kaip sociologinio tyrimo metodų taikymas teisės socialiniam veikimui nagrinėti. Toks požiūris neteisingas, nes neįvertina teisės sociologijos euristinio potencialo. Iš tiesų, teisės sociologiniai tyrimai grindžiami bendrosios sociologijos metodais. Tai tik vienas teisės sociologinio tyrimo savitumo aspektas. Kitas teisės sociologinio tyrimo savitumo aspektas susijęs su jos tyrimų objekto ir tyrimo rezultatų naudojimo specifika: teisės sociologijos tyrimų objekto ir tyrimo rezultatų naudojimo specifika turi įtakos renkantis objekto nagrinėjimo būdus ir tyrimo techniką. Tai reiškia, kad bendrosios sociologijos metodai yra adaptuoti prie teisės sociologinių tyrimų objekto specifikos.

Apibendrintai sociologinio teisės tyrimo savitumus išreiškia:

1. Teoriniu požiūriu: a) rungtyniškumo principas; juo grindžiame, pavyzdžiui, kontraapklausos panaudojimą ir pareigą atskleisti aplinkybes, kuriomis ginčo šalys grindžia savo reikalavimus bei atsikirtimus; b) prielaida, kad teisės norma atitinka tam tikrą socialinių santykių veiksmingumo dalį ir dėl to jos pažeidimų duomenis galima naudoti kaip apklausos duomenis, atspindinčius tam tikrų socialinių santykių būklę, praktiką.

2. Tyrimų technikos požiūriu: a) teismų praktikos sociologinė analizė; b) teisinė statistika; c) teisinis ir teismų eksperimentas; d) referendumas. Šiuos tyrimų technikos būdus labiausiai plėtoja teisės sociologija.

4.2. Teisės sociologinio tyrimo principai

Kiekvienas žmogus linkęs savo gyvenimišką patirtį vertinti kaip sociologinę tikrovę, ypač kai sėkmingai susiklosto socialiniai jo ryšiai. Dažnai pamirštama, kad asmeninė patirtis yra ribota ir negali patikimai atspindėti visos socialinės tikrovės. Visos teisinės tikrovės negalima vertinti vien iš patirties, kurią suponavo tie riboti procesai, su kuriais, pavyzdžiui, teisininkai susipažino praktiškai. Labai svarbu suprasti, kad subjektyvūs teisininko stebėjimai, kuriuos jis atliko vienų ar kitų teisinių procesų metu, psichologiškai visada susiję su jo vaidmeniu tame ar kitame procese. Galima net būgštauti, kad teisiškai gerai pagrįsti jo sprendimai vėliau, jeigu jis nuspręstų juos surinkti ir panaudoti kaip sociologinę medžiagą, gali atlikti nepaneigiamų, nenuginčijamų išankstinių nusistatymų vaidmenį. Šį pavojų gerai suprato prancūzų klasikinės sociologijos pradininkas teisininkas E. Diurkheimas. Jis nuolatos pabrėždavo, kad socialinius faktus būtinai

reikia suprasti kaip daiktus²⁵⁹. Iš čia kyla fundamentalus teisės sociologijos reikalavimas nagrinėti teisinius reiškinius (teisę) kaip „daiktus“, kaip realius dalykus, atskirtus nuo subjektų; juos reikia tyrinėti kaip išorinius dalykus, nes būtent tokios kokybės mes juos matome. Šis reikalavimas labiausiai atskiria jurisprudenciją nuo teisės sociologijos, nes pastaroji išoriškai nagrinėja daugybę realių teisiųjų reiškinių, esančių socialiniuose kontekstuose.

1. Objektyvumo taisyklė. Tai teisės sociologinių tyrimų metodologinis principas, reiškiantis, kad iš kiekvieno sociologinio tyrimo pirmiausia reikalaujame objektyvumo: neiškreipto, be išankstinio nusistatymo socialinės teisinės tikrovės tapataus atspindėjimo. Šis reikalavimas teisės sociologijoje vadinamas objektyvumo taisykle, kuria siekiame garantuoti sociologinio tyrimo pagrįstumą. Pats objektyvumas suprantamas dvejopai: kaip materialumas (daiktiškumas) ir kaip nešališkumas. Abu šiuos reikalavimus tyrėjai supranta kaip dėsnius. Pirmasis reiškia mokslinį reikalavimą, antrasis – moralinį.

Moksliskumo reikalavimas reiškia, kad teisės sociologija turi iš nagrinėjimo objekto atskirti visa tai, kas yra asmeninio arba grynai vidinio pobūdžio ir griežtai laikytis visų sociologinio tyrimo taisyklių. Taip paaiškiname tą pirmenybę, kurią teisės sociologija suteikia teisės normai arba formaliems teisės aktams (jie yra neįsmeinto pobūdžio). Šiuo metu teisės sociologija nagrinėja ir teisės normas, ir teisinius sprendimus, ir konkrečias teises situacijas, ir tas sritis, kuriose įstatymai nėra veiksmingi, bet neformalaus pavidalo sutartys gali būti labai veiksmingos.

Jeigu norime visapusiškai atskleisti teisės ir jos socialinio veikimo vaizdą, neišvengiamai į tyrimų sritį turime įtraukti ir subjektyvius veiksnius. Jie turi būti nagrinėjami atsietai nuo juose esančių individualių ir psichologinių aspektų, t. y. subjektyvius veiksnius turime matyti objektyviai, pagal Diurkheimo suformuluotą teisės kaip daikto nagrinėjimo reikalavimą. Kaip tyrėjui derėtų elgtis, pavyzdžiui, nagrinėjant, kokių neigiamų moralinių padarinių buvusių sutuoktinių gyvenimui turi skyrybos? Reikia nagrinėti ne buvusių sutuoktinių išgyvenimus, o siekti išskirti neigiamus moralinius padarinius, lyginant išsiskyrusias ir sėkmingai santuokoje gyvenančias šeimas.

Nešališkumo reikalavimas. Subjektyvių veiksnių objektyvizavimas ir apskritai tyrimo tikslų įgyvendinimas neturi būti grindžiamas išankstiniu nusistatymu, t. y. turi būti paremtas nešališkumu. Nešališkumas nėra

259 Durkheim E. Sociologijos metodo taisyklės. Vilnius: Vaga, 2001, p. 37–62.

mokslinis kriterijus, kurį būtų galima išmatuoti. Jo riboms nubrėžti neužtenka vien mokslinės argumentacijos. Nešališkumo, arba moralinis, reikalavimas įpareigoja tyrėją ieškoti mokslinės tiesos, o ne tokių faktų, kurie tik „patvirtintų“ jo įžvalgas ar išankstinius įsitikinimus. Visada ir beveik automatiškai tyrėjas iš pradžių ieško faktų iškeltai prielaidai patvirtinti, bet tai neturi virsti metodologine tyrėjo nuostata. „Tyrėjo metodologinė nuostata turi būti visada vienodai nešališka, – rašo Carbonnierius, – ir kai jis nagrinėja teisę, ir tuomet, kai jis nagrinėja faktą, ir net gi tada, kai prieš jį – teisės pažeidimas.“²⁶⁰ Teisės pažeidimų nagrinėjimas, susilaikant nuo vertybinių samprotavimų, nepaverčia jų normaliais ar legitimais pažeidimais. Konkretaus pažeidimo visuomeninis pasmerkimas atsispindi pačiame tyrimo objekte. Todėl pats tyrėjas turi vengti teisės pažeidimą pasmerkti aprioriškai.

Principinis nešališkumo reikalavimas yra toks: ten, kur teisiniai sprendimai priklauso nuo moralinių nuostatų ir politikos (tai ypač būdinga viešajai teisei ir kai kurioms privatinės teisės sritims (šeimai, nuosavybei ir kt.), teisės sociologija nesiima jų nagrinėti tol, kol jie nebus išlaisvinti iš anksčiau susiklosčiusių vertybinių nuomonių, kurios kartais būna netgi neišsąmonintos.

Šiuolaikinėje teisės sociologijoje išskiriami šie nešališkumo įgyvendinimo būdai:

1. Stebėjimas dalyvaujant, kai tyrėjas siekia save įtraukti į nagrinėjamą aplinką, tiriamųjų gyvenimo būdą, mąstymą, jausmus. Tokio tyrimo pabaigoje išpūdžius mėginama susisteminti. Šiuo atveju tyrėjui kyla pavojus susitapatinti su stebimos socialinės padėties dalyviais.

2. Stebėjimas iš šalies, pavyzdžiui, šeimos. Tai patikimesnis būdas nei pirmasis. Vis dėlto ir toks stebėjimas objektyvumo požiūriu gali būti netobulas, jei stebėjimo faktus tyrėjas mėgintų interpretuoti remdamasis savo gyvenimiškąja patirtimi, savo vertybių skale.

3. Nagrinėjamos teisinės padėties išgyvenimas vaizduotėje. Pavyzdžiui, vergų padėties Romos imperijoje nagrinėjimas: tyrėjas stengiasi įsivaizduoti kasdienį vergo gyvenimą (arba smurto šeimoje patyrusio asmens išgyvenimų nagrinėjimas).

4. Objektyvumo siekis supriešinant du priešingus subjektyvius požiūrius, dvi pozicijas. Teismo požiūriu – tai procesinis rungtyniškumo principo taikymas, siekiant nustatyti tiesą. Šis principas taikomas ir apklausos metu, kai viena tyrėjų grupė atlieka apklausą, kita – kontraapklausą.

²⁶⁰ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 214.

Trečiosios tyrėjų grupės nereikia, nes moksliniame ginče teisėjo vaidmenį atlieka tyrimų rezultatų gavimo ir jų aiškinimo argumentų pagrįstumas.

2. Istorinis lyginamasis metodas. Kiekvienas teisės sociologinis tyrimas turi būti paremtas istoriniu lyginamuoju metodu kaip metodologiniu tyrimo principu. Tai pats seniausias teisės sociologijos metodas. Šio metodo pavadinimas sujungia du požiūrius: istorijos tyrinėjimą taikant lyginimo metodą ir kiekvieno socialinio reiškinio lyginamąjį tyrimą, kuris turi apimti ir jo raidos analizę.

Teisiniams reiškiniams pažinti teisės sociologija taiko ir istorinį požiūrį (metodą), ir lyginamąjį požiūrį. Istoriniu požiūriu vienu metu teisiniai reiškiniai nagrinėjami ne kaip fiksuotos tam tikros teisinės būklės išraiškos, o kaip jų raida. Istorinio požiūrio esmė – teisinius reiškinius paaiškinti remiantis priežasties ir pasekmės ryšiu. Toks priežastinis paaiškinimas išvedamas ne iš panašių reiškinų stebėjimų lyginimo, o iš dviejų reiškinų (pvz., institutų) tarpusavio santykių raidos, atskleidžiant, kaip pirmasis iš jų dėl vykstančių permainų sukelia antrojo reiškinio atsiradimą ar jo permainas. Šis priežastinio paaiškinimo tipas teisės sociologijoje dar vadinamas genetiniu paaiškinimu, juo remiamasi aiškinant teisės normos atsiradimo ir raidos socialines aplinkybes, jos socialinį vaidmenį ir veiksmingumą.

Lyginamojo metodo taikymas siekiant pažinti teisinius reiškinius grindžiamas logine prielaida, kad sąvokos ir reiškiniai, kuriuos norime sugretinti, gali būti palyginti. Neprotinga lyginti du visiškai skirtingus reiškinius. Du visiškai tapatūs reiškiniai lyginami tarpusavyje tik tuo atveju, kai gretinamos kurio nors vieno reiškinio raidos dvi būsenos. Tik esant pagrįstai teisinių reiškinų tipologijai galima nuspręsti, ar galima pritaikyti lyginamąjį metodą.

Taigi istorinio ir lyginamojo metodų taikymą teisės sociologijoje suprantame skirtingai: 1) kaip savarankišką tyrimo priemonę, kuria pasiekiami konkretūs teisės sociologinio tyrimo rezultatai; 2) kaip metodologinį teisinės tikrovės sociologinio pažinimo principą, kuris taikomas kiekvieno teisės sociologinio tyrimo metu.

Istorinis-lyginamasis metodas laikomas teisės sociologinių tyrimų metodologiniu principu tik tuomet, kai jį sudaro dviejų elementų – istorinio ir lyginamojo metodų – vienovė, kuria remiamasi kiekvieno teisinės tikrovės pažinimo tyrimo metu. Taip suprantami istorinis ir lyginamasis metodai taikomi kiekvieno teisės sociologinio tyrimo duomenims, gautiems taikant bet kurį kitą metodą, paaiškinti. Taip pabrėžiamas abiejų principo aspektų – istorinio ir lyginamojo – požiūrių taikymas. Istorinis

požiūris reiškia, kad kiekvienas teisinis reiškinytis nagrinėjamas jo raidoje. Istorinis požiūris gali būti lyginamasis, o lyginamasis požiūris – diachroninis, t. y. lyginamos teisinių reiškinių evoliucinės sekos. Tik toks nagrinėjimas gali atskleisti teisinių reiškinių priežastingumo ryšius.

4.3. Pagrindiniai teisės sociologinio tyrimo metodai

1. Dokumentų analizė. Teisės sociologui reikalinga informacija gali būti jau dokumentuota koku nors pavidalu: nesutvarkyta arba susisteminta forma. Dokumentas plačiąja šio žodžio reikšme – tai materialus objektas (popierius, piešinys, nuotrauka, kino ar garso juosta ir pan.), kuriame užfiksuotos kokios nors žinios. Netgi su teise nesusijusiame dokumente gali būti teisės sociologiją dominančių žinių. Dokumento analizė – tai metodas, leidžiantis gauti teisės sociologiją dominančių žinių apie teisinę tikrovę iš dokumento turinio (pvz., iš rašytinio ar žodinio teksto, vaizdo) ir dokumentų sklaidos.

Dokumentų analizė kaip metodas yra gana paprastas ir jį gali taikyti kiekvienas tyrėjas. Kartais net sakoma, kad įdėmus skaitymas, žiūrėjimas ar klausymasis yra turinio analizė. Vis dėlto būtina patikslinti, kad dokumentų analizė – tai dokumentų remiantis tam tikra metodika skaitymas (žiūrėjimas, klausimas) arba suskaičiavimas, kurie pavaldūs iš anksto nustatytam tyrimo tikslui. Teisės sociologijoje atliekamos dvejopos dokumentų analizės: kokybinė ir kiekybinė. Kokybinė dokumentų analizė – tai su nagrinėjamuoju klausimu susijusios informacijos paieška dokumentų turinyje, tos informacijos tematinis apibendrinimas ir išvadų parengimas. Kiekybinė dokumentų analizė – tai su nagrinėjamuoju klausimu susijusios informacijos „lūstelių“, pavyzdžiui, „vaikų teisių“, „vaikų pareigų“, „tėvų teisių“, „tėvų pareigų“, suskaičiavimas, gautų duomenų palyginimas ir išvadų apie dokumento paskirtį parengimas. Puikus kiekybinės dokumentų analizės pavyzdys yra *kontent* analizė – ieškomos informacijos pavidalų dokumentų turinyje atpažinimas, jų suskaičiavimas ir išvadų, remiantis gautų duomenų palyginimu, parengimas.

Dokumentų analizę teisės sociologija skirsto į dvi rūšis: 1) teisinių dokumentų analizę ir 2) neteisinių dokumentų analizę. Dar galima išskirti kiekvienos iš jų porūšius pagal dokumentų pobūdį, pavyzdžiui, įstatymų, teismo sprendimų, visuomenės informavimo priemonių, ikonografijos darbų ir panašiai analizę. Toks smulkesnis dokumentų analizės skirstymas į porūšius nėra vien formalus pobūdžio – jis susijęs su tyrėjo darbo ypatumais.

Teisinių dokumentų kokybinė analizė. Teisiniai dokumentai yra plati sąvoka, apimanti ir teismo sprendimą, ir įstatymus ar apskritai bet kurią teisinės praktikos aktą, ir notarinį aktą, ir mokslinį leidinį, ir vietinių teisės dokumentą ir jų kompleksą, kalbą teisme ar teisinę kroniką spaudoje. Analizuodamas juos, tyrėjas turi visada griežtai laikytis dviejų taisyklių:

1. Teisinių dokumentą reikia nagrinėti ne jurisprudencijos, o teisės sociologijos požiūriu. Tai reiškia, kad analizuojant dokumentą dėmesys kreipiamas į tai, kaip atskleidžiamas teisinis reiškinys, o ne į tai, ar teisingai buvo pritaikyta teisės norma. Teisiškai nereikšmingas aktas, klaidingas komentaras gali pateikti sociologui svarbių žinių apie visuomenę ir jos grupes. Teisinio dokumento vertė priklauso nuo jo teikiamų galimybių sociologiškai atkurti praeities reiškinius ir institutus: kuo daugiau jis teikia tokių galimybių, tuo jis vertingesnis. Tai reiškia, kad pasitelkus papildomus duomenis teisinis dokumentas turi būti „įsivaizduojamas“ tomis pačiomis socialinėmis sąlygomis, kurios nulėmė jo turinį. Pavyzdžiui, nagrinėjant konkretų testamentą, svarbu žinoti, kokiam socialiniam sluoksniui priklausė paveldėtojas, kokia buvo to meto ekonominė konjunktūra. Jeigu galima dokumentą sugretinti su kitais dokumentais – ankstesniais arba vėlesniais, tai geriausia išnagrinėti visą šią grandinę, o ne vieną jos grandį. Tokia analizė ypač svarbi nagrinėjant su šeimos istorija ir giminystės linija susijusius teisinius reiškinius: pavyzdžiui, tėvų santuokos ir vaikų krikšto aktų ryšį, santuokos sutarties ir turto pomirtinio aprašo ryšį²⁶¹.

2. Teisinių dokumentą negalima suvokti kaip tikrovės, apie kurią jis praneša, objektyvų ekvivalentą. Tyrėjas visada turi atsiminti, kad dokumentas gali būti apgaulingas. Netgi ir tuomet, kai tyrėjas nagrinėja konstatuojantį dokumentą, pavyzdžiui, notarinį aprašą, reikia jį vertinti kritiškai – istorinio konteksto požiūriu. Pavyzdžiui, jeigu nagrinėjamas valios išraiškos dokumentas – testamentas ar sutartis, reikėtų mėginti atskleisti ir paaiškinti psichologinius ir sociopsichologinius jo atsiradimo motyvus. Apskritai sutarčių sociologinė analizė reikalauja gerai išmanyti teisinę praktiką. Kiekviena sutarties šalis slapta nuo kitos, o galbūt ir abi kartu gali siekti pavaizduoti realius dalykus tik jiems naudinga reikšme.

Daugiausia dėmesio teisės sociologai skiria teismų praktikos analizei, nes teismų sprendžiamuose ginčiuose atsispindi įvairios socialinės tikrovės plotmės. Ypač daug svarbios sociologinės informacijos pateikia

261 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 224.

pirmosios instancijos teismų sprendimų analizė. Teismų praktikos sociologinės analizės objektas yra teismo sprendimai, kurie paskelbiami teisminės praktikos rinkiniuose.

Teismų praktikos analizėje sociologas nagrinėja faktus, o ne pačią teisę. Jam svarbu išnagrinėti gyvenimiškųjų situacijų, tarpasmenybinių ir individualių reiškinių derinių, kuriuos išaiškino teismo sprendimas, socialinį reikšmingumą. Kitaip nei teisinę teismų praktikos analizę, teisės sociologiją domina tik faktai, nes jie informuoja apie visuomenės moralinę būklę. Dėl šios priežasties teisiškai skurdžios bylos, kurios beveik neįdomios teisininkui, gali būti labai įdomios sociologui, pavyzdžiui, skyrybų bylų nagrinėjimas atskleidžia šeimos gyvenimo psichologinius ir psichosociologinius aspektus. Teisės sociologijos požiūriu svarbios yra ir tos bylos, kurios nagrinėja tėvų atsakomybę už nepilnamečių vaikų padarytus deliktus.

Teismų praktikos sociologinė analizė neapsiriboja vien objektyviais faktais. Ypač kruopščiai sociologiniu požiūriu nagrinėjami teismo ginčo šalių reikalavimai ir pretenzijos, nes taip galima išsiaiškinti jų teisės supratimą, įsisaugant teisinio elgesio modelius. Netgi teisiškai klaidingi šalių reikalavimai gali būti svarbūs sociologiniu požiūriu: jie gali padėti įžvelgti visuomenėje funkcionuojančius kokius nors primityviosios teisės sluoksnius, įsivaizduojamus įstatymus, neužbaigtą teisinę akulturaciją, skirtingų teisinių modelių konfliktą, teisinio pliuralizmo apraiškas. Teisės sociologus domina ir tai, ar visi visuomenės nariai turi vienodas realias galimybes spręsti iškilusius ginčus teisme, apskųsti kasacine tvarka jų nuomone neteislingus sprendimus ir pan.

Sociologui yra įdomūs teismų praktikos sociologinėje analizėje pateikiami procesiniai veiksmai, pavyzdžiui, laiko tarpas tarp fakto ir teismo sprendimo, taip pat ir kiti svarbūs dalykai: teisinė sprendimo motyvacija, baigiamoji dalis. Bylų nagrinėjimo vidutinė trukmė laidžia spręsti apie teisingumo institucijų veiklos tempą ir kelti klausimą, dėl kokių priežasčių jis yra per ilgas. Teismo sprendimų teisinė motyvacija domina sociologą tiek, kiek ji neatitinka nustatytų faktų. Tuomet svarbu išsiaiškinti, ar tai paplitusi teismo praktika, ar tai tik vienetiniai atvejai. Baigiamąją sprendimo dalį sociologai nagrinėja siekdami nustatyti, kaip joje atsispindi teisėjo asmenybė, kaip teisėjo sprendimus paveikia socialinės, ekonominės, politinės ir kitokios aplinkybės.

Teismų praktikos analizė susijusi su trimis sociologinės tikrovės iškreipimais:

1. Pirmasis toks iškreipimas susijęs su realaus bylos išnagrinėjimo ir jo pateikimo paskelbtoje medžiagoje skirtumu. Visada realus bylos išnagrinėjimas yra platesnis nei jo publikacija, kurioje atsispindi tik atrinktos teismo praktikos dalys. Ši disproporcija ypač aiški sociologiniu požiūriu, nes publikuojama tai, kas svarbu teisiškai, o ne sociologiškai. Todėl tiesiogiai stebint teismo procesą galima sužinoti daugiau sociologiškai vertingos medžiagos.

2. Antrasis iškreipimas susijęs su tuo, kad ne visi reikšmingi konfliktai sprendžiami teisme, dalį jų nagrinėja arbitražas, kurio sprendimai neskelbiami. Dėl to nėra kai kurių materialinių sričių viduje, pavyzdžiui, naftos prekyboje, kylančių konfliktų sprendimo ir santykių suregulavimo teismų praktikos analizės nei teisine, nei sociologine prasme²⁶². Tą patį galima pasakyti apie daugelį smulkių ginčų, kurie nepasiekia teismų, juo labiau – aukščiausių teismo instancijų, kurios leidžia oficialius teisminės praktikos rinkinius.

3. Trečiasis iškreipimas susijęs su tuo, kad ne visi teisiniai santykiai virsta konfliktais ir dėl to jie neatsispindi teismų praktikoje. Teisės sociologija pabrėžia, kad egzistuoja suderintų ir taikiai besivystančių santykių sritis, kuri yra daug platesnė nei konfliktinių santykių sritis. Todėl tyrinėti kurį nors socialinį institutą vien teismų praktikos analizės būdu yra neteisinga, nes galima nepastebėti tokių faktų, kurie dažnai vyrauja visuomenėje.

Šiuos iškreipimus „atitaiso“ teismų praktikos sociologinės analizės pranašumai. Teismų praktikos analizę ypač tikslinga naudoti teisinės patologijos srityje, nes anketinės apklausos būdu retai pasiseka atskleisti konfliktinių situacijų esmę. Konflikto šalys nelinkusios atvirauti ir tik siekimas laimėti bylą juos skatina pateikti teismui kuo daugiau duomenų. Be to, teisminis rungtyniškumas ir kontrolė teikia galimybių kritiškai vertinti šalių parodymus ir taip juos atspindėti teismo sprendime. Taigi konflikto atspindėjimas teismo sprendime pateikia tyrėjui daugiau sociologinių duomenų, nei jis galėtų gauti anketinės apklausos būdu.

Gauti teismų praktikos sociologinės analizės rezultatai naudojami:

1. Bendrosios sociologijos tikslams – atskleisti funkcionuojančius visuomenės papročius. Kiekviename teismo sprendime atsispindi socialinio gyvenimo epizodas. Surinkę į vieną visumą daugiau ar mažiau panašius sprendimus, galime atkurti visuomenei svarbios veiklos vaizdą ir atskleisti savaime susiklosčiusią tvarką (papročius).

262 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 228.

2. Teisės sociologijos tikslams – parodyti teismo sprendimuose atskleistų papročių ryšį su teisiniais reiškiniiais. Tuomet šios dvi papročių ir teisinių reiškinių sritys atsiskleidžia ne kaip atskiros dalys, o tokiu jų deriniu, kuriame atitinkami reiškiniai yra grupuojami teisiniu pagrindu – pagal teisės instituto arba konfliktinės situacijos tipą. Toks reiškinių grupavimas leidžia išvengti priežastinius ryšius, kai teisė yra arba kaip priežastis, arba kaip padarinys.

Teisinių dokumentų kiekybinė analizė. Ji gali būti ir nesusijusi, ir susijusi su teisinio dokumento turiniu. Su dokumentų turiniu nesusijusi kiekybinė analizė yra paprasčiausias teisinių dokumentų kiekio suskaičiavimas. Pavyzdžiui, galima suskaičiuoti, kiek per tuos pačius laiko tarpus įstatymų leidėjas priėmė naujų įstatymų ir jau veikiančių įstatymų pakeitimų. Nuosekliai lyginant nustatytus skaičius, galima padaryti išvadą apie įstatymų leidėjo veiklos pobūdžio keitimąsi. Įstatymų tekstų apimties matavimas ir lyginimas leidžia atskleisti įstatymų leidybos stiliaus kaitos raidą. Įstatymų leidybos stilius atspindi arba susiklosčiusius vertybinius požiūrius į įstatymų leidybą, arba sunkumus, su kuriais susiduria įstatymo nustatyta reglamentacija, pavyzdžiui, išsikerojusio teisinio nihilizmo prevencija verčia įstatyme numatyti visas įmanomas situacijas ir nepalikti teisės spragų.

Su dokumento turiniu susijusi kiekybinė analizė įgyvendinama dviem būdais: 1) vienaarūšių teisinių dokumentų suskaičiavimas ir 2) vienaarūšių teisinės informacijos ląstelių suskaičiavimas teisiniame dokumente.

Vienaarūšiai teisiniai dokumentai skaičiuojami statistikos ir atrankos būdais. Nors statistika ir atranka taikoma faktams surinkti, tą patį mechanizmą galima pritaikyti ir kiekybinei dokumentų analizei. Į faktų statistiką žvelgiama kaip į atitinkamų dokumentų statistiką. Pavyzdžiui, ginčų dėl nuosavybės statistika iš tikrųjų išreiškia teismo sprendimų skaičių.

Vienaarūšiai teisiniai dokumentai skaičiuojami ir jų atrinkimo būdu. Pavyzdžiui, galima metinę teismų sprendimų visumą surūšiuoti pagal ieškinio pobūdį ir juos suskaičiuoti. Toliau nagrinėti tyrėjas gali pasirinkti vyraujančio ieškinio bylų grupę, pavyzdžiui, eismo įvykiai. Jeigu tokių bylų yra labai daug, tarkime, 20 tūkstančių, tai tikslinga jas suregistruoti chronologine tvarka. Iš jų atrankos būdu – kas dvidešimtą – paimti vieną tūkstantį bylų ir jas išnagrinėti. Tokia bylų atranka yra reprezentatyvi ir jų reikšmingumą atskleidžia dar išsamesnė kiekybinė analizė.

Dokumentų kiekybinė analizė įgyvendinama ir vienaarūšių teisinės informacijos ląstelių skaičiavimu dokumento turinyje. Teisinės infor-

macijos laštele galima pasirinkti: 1) koki nors žodį, pavyzdžiui, „vaikas“, „šeima“, „įstatymas“, „laisvė“, „lygybė“ ir t. t.; 2) kokią nors išraišką, pavyzdžiui, „vaiko interesai“; 3) nagrinėjimo temą, klausimą, neišreikštus vienu terminu; 4) atrinktų klausimų grupę.

Pirmais dviem atvejais tyrėjas suskaičiuoja pasikartojančius žodžius ir išraiškas teisės normų aktų serijoje. Tam tikrų žodžių ir išraiškų pasikartojimas skirtingomis aplinkybėmis teisės normų aktų serijoje sukuria ypatingą psichologinį reiškinių. Todėl galima kelti prielaidą, kad pasikartojantys žodžiai ir išraiškos atkuria tam tikrą visuomenės ar jos grupių gyvenimą. Įstatymų kalba turi atitikti tam tikrus lūkesčius tu, kurie turi šiems įstatymams paklusti. Ir nors negalima šio ryšio suabsoliutinti, tačiau negalima paneigti, kad įstatymų leidėjas perteikia jiems įtaką darančių socialinių grupių ir sluoksnių psichologiją. Pavyzdžiui, Tarptautinis žmogaus teisių institutas Strasbūre 1971 m. atliko tarptautiniuose ir nacionaliniuose teisės dokumentuose, skirtuose žmogaus teisių problemai, dažniausiai pasikartojančių žodžių tyrimą. Tyrimas atskleidė, kad dažniausiai vartojamas žodis „įstatymas“, o žodis „lygybė“ vartojamas dažniau nei žodis „laisvė“²⁶³.

Kitais dviem atvejais kiekybinės analizės objektas – tema ar klausimas. Jų pasikartojimo teisinių dokumentų serijoje atvejų skaičiavimo reikšmė grindžiama prielaida, kad teisiniai dokumentai atspindi tikrąsias visuomenės gyvenimo problemas. Taigi teisinių dokumentų serijoje pasikartojančios temos dažnumas informuoja apie nagrinėjamos problemos socialinį reikšmingumą.

Neteisinių dokumentų analizė. Neteisiniai dokumentai – tai ne teisės kalba ir ne teisiniams reikalams skirti dokumentai, pavyzdžiui, etnografiniai dokumentai, žiniasklaida, grožinės literatūros kūriniai ir pan. Tai nulemia šios analizės būdingą bruožą – dokumentų, kalbančių ne teisės kalba, o papročių, kuriuose paslėpta pati teisė, nagrinėjimą. Todėl šių dokumentų teisės sociologinis nagrinėjimas yra lėtas procesas ir turi būti ypač kruopštus. Šis darbas reikalauja labai gerai išmanyti teisę, nes neteisiniuose dokumentuose būna tik teisės kruopelės ir tokiomis formomis, kurios dažniausiai jau neegzistuoja ir priklauso istorijai.

Teisės sociologiją labiausiai domina etnografiniai dokumentai, nes jie daugiau nei kiti neteisiniai dokumentai gali pateikti sociologinės reikšmės duomenų. Konkretios tautos gyvenimo aprašymuose teisės sociologas siekia atsekti pasikartojančius gestus, poelgius, veiksmų pavyzdžius.

263 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 240.

Dažniausiai visas šias apraiškas apima kasdieniai įpročiai, kartais – susiję su papročiais. Atitinkamai susiklosčius aplinkybėms kai kurie papročiai virsta teise. Tokios žinios „išbarstytos“ keliautojų pasakojimuose, istorikų, etnografų darbuose. Todėl teisės sociologijai iškyla dvejopa užduotis: 1) iš socialinių – neteisinių papročių ir individualiai kasdienių įpročių išskirti teisiškumą; 2) išskirtą teisiškumą verifikuoti (įrodyti jo teisingumą), laiko ir erdvės požiūriu ieškant analogiškos medžiagos ir ją klasifikuojant.

Bendroji sociologija labai išstobulino žiniasklaidos analizės techniką. Teisės sociologija gali taikyti *kontent* analizę: jos objektas – laikraščių, radijo ir televizijos laidų turinio analizė. Taip pat galima išmatuoti, kiek laiko arba erdvės skiriama kokiam nors teisei problemai ir ypač teisminiams atvejams nušviesti skirtingų rūšių žiniasklaidoje. Taip galima hipotetiškai nustatyti, kiek dėmesio vienam ar kitam atvejui skiria skirtingos socialinės grupės.

2. Stebėjimo faktų nagrinėjimo metodai. Stebėjimas suprantamas plačiąja ir siaurąja prasme. Plačiąja prasme stebėjimas yra sociologinio tyrimo metodų – monografinio stebėjimo, apklausos ir eksperimento – pagrindas. Siaurąja prasme – tai būdas socialiniams reiškiniams tirti, kai visuminė informacija renkama apie vieną socialinį vienetą, pavyzdžiui, etninę grupę, konkretaus socialinio sluoksnio šeimą, paveldėjimą, santuokos sutartį, gyvenvietę, ir pan., kad būtų galima visapusiškai aprašyti esminius stebimo objekto bruožus. Pirminė socialinė informacija renkama tiesiogiai stebint įvykius ir aplinkybes, kuriomis jie vyksta, bendraujant su stebimais individualiais ir jų grupėmis. Tai reiškia, kad taikant stebėjimo metodą siaurąja prasme daugiausia dėmesio skiriama kokybinei stebimos informacijos analizei. Todėl toks stebėjimas dar vadinamas kokybinio stebėjimu.

Monografinis, arba kokybinis, stebėjimas. Svarbios sociologinės žinios gaunamos monografinio stebėjimo būdu. Monografija yra vieno stebėjimo objekto aprašymas (*monos* – pirmoji sudurtinio žodžio dalis graikiškai reiškia „vienas“, o antroji – graikiškai *grapho* – „rašau“). Monografinis stebėjimas – tai tikslinga, planinga stebimo vieneto savybių ir ryšių fiksavimo bei registravimo sistema.

Pagal stebėtojo vaidmenį tiriamoje situacijoje išskiriamos dvi pagrindinės monografinio stebėjimo atmainos: dalyvaujамasis (įsitrauktas) ir nedalyvaujамasis (neįsitrauktas) stebėjimas. Jeigu sociologas stebi teismo proceso dalyvių, žemdirbių streiko, paauglių elgesį iš šalies ir speci-

alioje anketoje registruoja visus veiksmų, reakcijų, bendravimo formų ir t. t. bruožus (tipus), tai jis atlieka nedalyvaujamąjį stebėjimą. Tokio stebėjimo metu labai svarbu išlaikyti socialinį ir emocinį atstumą nuo stebėjimo objekto, kuris atsižvelgiant į galimybes gali būti užfiksuotas vaizdo ir garso įrašė. Jeigu sociologas yra teismo proceso dalyvis, išitraukė į žemdirbių streiką ar paauglių grupės veiklą, tai jis atlieka dalyvaujamąjį stebėjimą. Todėl jo kaupiami duomenys bus paženklinėti didesniu subjektyvumu, nes tyrėjas yra tiriamosios situacijos dalyvis.

Monografinis stebėjimas nėra vien pasyvus veiksmas. Tyrėjas naudoja ir aktyvius individualizuotus veiksmus: laisvą pokalbį – interviu su geriausiai informuotais žmonėmis tiriamoje vietovėje. Kalbant su jais kyla svarbi metodologinė problema – garantuoti informacijos objektyvumą, nes stebėjimą kaip metodą gali veikti paties tyrėjo subjektyvumas, jo socialiniai, psichologiniai ar kitokie bruožai. Todėl būtina griežtai laikytis pagrindinio monografinio stebėjimo principo – sociologinio tyrimo duomenis organizuoti taip, kad būtų pabrėžiama vientisa tiriamojo socialinio objekto struktūra ir jis pats (objektas) būtų suprantamas kaip tam tikra darni visuma. Socialinių reiškinių apibrėžimas leidžia plačiau ir nuodugniau ištirti socialinio objekto struktūrinę dalis, jų tarpusavyje priklausomybę bei ryšius. Taigi monografinio metodo esmė – užfiksuoti tiriamojo reiškinio sąveiką su kitais reiškiniais, aplinka, apibrėžti ir vidinius, ir išorinius natūralius reiškinio ryšius. Monografiniam metodui būdingi šie bruožai: reiškiniai nagrinėjami išsamiai, visapusiškai atskleidžiant visus jo ryšius; stebimos reiškinio savybės atskleidžiamos tik kaip susijusios su kitais reiškiniais. Tai reiškia, kad apie stebimą reiškinį sprendžiama remiantis jo atskleistais įvairiapusiais santykiais.

Sociologinė apklausa. Informacijos gavimas apklausos būdu visada susijęs su respondentų nuomonėmis ir vertinimais. Sociologinė apklausa – tai informacijos nagrinėjamos problemos aspektais surinkimas iš respondentų ir gautų duomenų apibendrinimas. Siekdami pašalinti atsitiktinius nukrypimus gautų vertinimų ir nuomonių masyve (visumoje), sociologai apklausia tam tikrą žmonių skaičių, prieš tai apskaičiavę, kiek išsakytų nuomonių gali gana tiksliai perteikti nagrinėjamos tikrovės vaizdą. Vadinas, apklausą, kaip informacijos gavimo būdą, susaisto reikalavimai, kurie yra jos skiriamieji bruožai:

- apklausos respondentų skaičius;
- apklausos patikimumas ir objektyvumas;
- apklausos paskirtis;

- apklausos atranka.

Pirmasis apklausos skiriamasis bruožas yra respondentų skaičius. Sociologus domina ne vieno žmogaus nuomonė, kad ir kokia svarbi ji būtų, o visuomeninė nuomonė. Ji gaunama apklausus iš anksto nustatytą žmonių skaičių ir gautus individualius vertinimus bei nuomones sutvarkius matematiškai. Individualių nuomonių nukrypimų, subjektyvių nusistatymų, prietarų, klaidingų nuomonių, sąmoningų iškraipymų statistiškai apdorojus visus apklausos duomenis nebelieka. Taip sociologas gauna suvidurkintą tikrovės vaizdą. Pavyzdžiui, sociologas, apklausęs 100 teisininkų, išsiaiškina tipišką šios profesijos atstovą. Štai dėl šios priežasties nebūtina nurodyti respondento vardą, pavardę ir adresą. Apklausa anoniminė. Gavęs statistinę informaciją, sociologas išsiaiškina asmenybės socialinius tipus.

Antrasis apklausos skiriamasis bruožas susijęs su pirmuoju: apklausdamas šimtus ir tūkstančius žmonių, sociologas turi galimybę duomenis apdoroti matematiškai. Jis suvidurkina įvairias nuomones. Jeigu duomenų matematinis apdorojimas buvo atliktas laikantis visų mokslinių ir metodinių reikalavimų, tai gaunama informacija yra patikima ir objektyvi. Taip iš subjektyvių vertinimų ir nuomonių gaunama objektyvi ir patikima informacija. Tai mažas mokslinio pažinimo stebuklas, kai iš nepatikimo ir subjektyvaus gaunamas patikimas ir objektyvus. Šio mokslinio stebuklo vardas – matematinė statistika, kurią naudoti galima, jeigu yra tobulai įvaldyta apklausos metodika ir technika.

Trečiasis apklausos skiriamasis bruožas – jos tikslas. Kiekvieno objektyvaus ir patikimo tyrimo tikslas – plėtoti mokslines žinias, išsiaiškinti tiesą ir praturtinti mokslą. Sociologų įgytos žinios, pavyzdžiui, apie ryšio, kuris susieja teisininkų veiklos, jų požiūrio į darbą ir poilsio formas, pasireiškimo dėsningumus, tampa moksliniu faktu. Jis yra visuotinis, todėl išlaisvina kitus sociologus nuo būtinybės dar kartą atlikti tyrimą.

Ketvirtasis apklausos skiriamasis bruožas yra atrankinė apklausa. Šis apklausos bruožas apima pirmuosius tris jos bruožus. Atranka yra matavimo vienetų parinkimas. Apklausos matavimo vienetai – tai respondentų parinkimas. Tai reiškia, kad juos reikia parinkti taip, kad iš jų sudaryta visuma, vadinama atrankine visuma, būtų tiriamos visumos, vadinamos pagrindine (generaline) visuma, beveik tiksli kopija. Pagrindinė visuma – tai visi kurios nors tiriamosios grupės nariai, pavyzdžiui, visi suaugę šalies gyventojai; visi šalies teisininkai; visi šalies teisėjai ir t. t. Todėl labai svarbu tiksliai apibrėžti pagrindinę, arba tiriamąją, visumą.

Atrankinė visuma – tai iš konkrečios pagrindinės visumos pagal iš anksto apibrėžtas atrankos taisykles parinktų jos narių – respondentų visuma. Siekiant kuo tiksliau sukurti pagrindinės visumos kopiją – atrankinę visumą, labai svarbu tiksliai apibrėžti pagrindinės visumos bruožus. Pavyzdžiui, visi Lietuvos suaugę gyventojai sudaro pagrindinę visumą, kurią apibūdina šie jos bruožai: 1) procentinis gyventojų pasiskirstymas pagal lytį – moterys ir vyrai; 2) procentinis gyventojų pasiskirstymas pagal gyvenamąją vietovę – miesto ir kaimo gyventojai; 3) procentinis gyventojų pasiskirstymas pagal amžiaus grupes: a) 18–29 metų amžiaus; b) 30–39 metų amžiaus; c) 40–49 metų amžiaus; d) 50–59 metų amžiaus; e) 60 ir daugiau metų amžiaus. Negalima užmiršti, kad amžiaus grupių viduje yra skirtingas gyventojų pasiskirstymas pagal lytį ir gyvenamąją vietovę. Todėl būtina išvesti tikslius kitus kiekvienos amžiaus grupės parametrus – procentinį gyventojų pasiskirstymą pagal lytį ir gyvenamąją vietovę. Demografinius duomenis galima rasti Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės skelbiamuose dokumentuose.

Atrankos reprezentatyvumas. Kiekvienos pagrindinės visumos bruožai yra taisyklės, kuriomis reikia vadovautis sudarant atitinkamos pagrindinės visumos kopiją – atrankinę visumą. Pavyzdžiui, jei šalies mastu yra 53 proc. moterų ir 47 proc. vyrų, tai toks jų santykis turi sudaryti atrankinę visumą. Jei 33 proc. Lietuvos gyventojų gyvena kaime, tai tiek jų atrenkama į atrankinę visumą, ir t. t. Nagrinėjamos pagrindinės visumos bruožų atspindėjimas atrankinėje visumoje yra svarbiausia apklausos atrankos savybė, vadinama reprezentatyvumu. Kuo labiau atrankinės visumos bruožai atitinka pagrindinės visumos bruožus, tuo reprezentatyvumas didesnis. Atranka reprezentuoja pagrindinę visumą, jei visi jos nariai turi tokią pačią galimybę patekti į atranką. Atrankinės ir generalinės visumos bruožų skirtumas vadinamas reprezentatyvumo paklaida. Kuo didesnė yra reprezentatyvumo paklaida, tuo mažesnis apklausos rezultatų objektyvumas.

Apklausos klausimų parengimas. Klausimų tikslas – nuodugniai pažinti tiriamąjį reiškinį, gauti išsamesnės informacijos apie respondento požiūrį ir elgesio pobūdį. Klausimai gali padėti nustatyti respondentų požiūrį ir elgesio bruožą tiesiogiai (sužinant tiriamojo respondento nuomonę) ir netiesiogiai (kai iš pateiktos nuomonės sprendžiama apie respondentų požiūrį ir elgesį). Antruoju atveju daroma prielaida, kad respondentų nuomonė yra susijusi su tikroju jų elgesiu. Todėl labai svarbu surasti tinkamiausius klausimus, kurie geriausiai atitiktų tiriamąjį reiškinį. Dėl to būtina laikytis reikalavimų, keliamų klausimams parengti.

Pagrindiniai metodologiniai klausimų parengimo principai yra šie²⁶⁴:

1. Klausimai turi būti nukreipti į esminius žmogaus elgesio ypatumus, jį lemiančius veiksnius.

2. Klausimai turi atitikti nagrinėjamo reiškinių turinį. Dažnai nagrinėjamos skirtingos veiklos sritys arba viena veikla tiriama plačiau, todėl negalima apsiriboti vienu klausimu.

3. Klausimuose reikia vartoti aiškias, suprantamas ir nedviprasmiškas sąvokas. Reikia vengti sąvokų, kurių dalis respondentų gali nesuprasti. Klausimai turėtų būti trumpi ir paprasti.

4. Negalima pateikti „dvigubų“ klausimų. Pavyzdžiui: „Ar mėgstate kavą, ar saldainius?“ Tai du atskiri klausimai, sujungti į vieną.

5. Klausimas neturi būti tendencingas, t. y. sąmoningai skatinantis atitinkamą atsakymą. Pavyzdžiui: „Jūs žinote savo kaip vartotojo (-os) teises, tiesa?“ Šiuo atveju reikėtų paklausti: „Ar jūs žinote savo kaip vartotojo (-os) teises?“

6. Tyrime verta pateikti ir kontrolinių klausimų, t. y. tą patį klausimą pateikti antrą kartą, tik kitaip suformuluotą ir įterptą kitoje apklausos vietoje. Tai padeda išsiaiškinti nesąžiningus respondentus arba patikslinti respondento nuomonę.

7. Siekiant atskleisti respondentų grupės nevienalytiškumą galima užduoti filtruojančių klausimų. Pavyzdžiui: „Jeigu į pirmą klausimą atsakėte teigiamai, prašome atsakyti į 2–5 klausimus, o jeigu atsakėte neigiamai, toliau tęskite nuo 6 klausimo.“ Tačiau patariama filtruojančių klausimų pateikti kuo mažiau, nes būna ir taip, kad respondentas, atsakęs „Ne“, vis tiek atsako į antrąją klausimo dalį.

8. Respondentui turi būti sudaryta galimybė išvengti atsakymo. Todėl tyrėjas privalo numatyti tokius atsakymų variantus, pavyzdžiui: „Sunku atsakyti“, „Nežinau“, „Neturiu nuomonės“ ir panašiai. Tačiau kai tokių atsakymų yra daug, tai gali rodyti arba tvirtos nuomonės stygių, arba klausimo ir norimos gauti informacijos neatitikimą.

9. Klausimo struktūra turi būti paprasta ir aiški. Siūloma kiek įmanoma palengvinti respondento darbą. Pavyzdžiui, vietoje klausimo „Kiek procentų atlyginimo per mėnesį skiriate maisto prekėms nusipirkti?“ reikėtų dviejų klausimų: 1) „Koks Jūsų atlyginimas?“ ir 2) „Kiek pinigų per mėnesį išleidžiate maisto prekėms nusipirkti?“ Procentus turi skaičiuoti pats tyrėjas. Apskritai reikia vengti tiesmukų klausimų apie respondento

264 Plačiau žr.: Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Šiauliai: Liucijus, 2005. <http://verslas09.files.wordpress.com/2010/01/mtp.pdf?>

pajamas. Todėl klausiama, pavyzdžiui: „Kiek Jūsų šeimos pajamų per mėnesį tenka vienam šeimos nariui: iki 250 Lt; tarp 250 ir 500 Lt; tarp 500 ir 1 000 Lt; daugiau kaip 1 000 Lt?“ Tyrėjui nėra svarbu sužinoti, kiek konkretus respondentas gauna pajamų per mėnesį. Jam svarbiau išsiaiškinti, pavyzdžiui, atitinkamos visuomenės būdingą vartotojo perkamąją galią.

10. Reikia vengti klaidingų prielaidų. Pavyzdžiui, klausimas „Koks Jūsų darbas?“ sutrikdys bedarbį arba klausimas „Ar galite Jūs įsigyti šiuos šeimoje reikalingus, bet brangius daiktus“ sutrikdys šeimos neturinį ar sunkiau gyvenantį respondentą. Todėl būtina klausti kitaip, pavyzdžiui: „Kuriuos išvardytus daiktus, Jūsų požiūriu, turėtų įsigyti šeima?“ (pažymėkite pagal svarbą). O tada galima paklausti: „Ar Jūs galite sau leisti išvardytus daiktus įsigyti?“

11. Reikia vengti tiesmukai formuluoti jautrius klausimus. Jautrius klausimus, į kuriuos respondentas dėl įvairių priežasčių gali vengti atsakyti arba atsakyti atmetinai, reikėtų pateikti tokia forma lyg: a) toje situacijoje būtų tariamas asmuo; b) visuomenėje nebūtų aiškios nuomonės tuo klausimu; c) tai nebūtų nukrypimas nuo normos, o plačiai paplitęs reiškinys. Pavyzdžiui: „Ar Jūs sutinkate, kad...?“ arba „Ką Jūs manote...?“

Pagal klausimų pateikimo formą gali būti keturi klausimų tipai: atviri ir uždari, tiesioginiai ir netiesioginiai klausimai.

Atviri ir uždari klausimai. Atviri klausimai neturi galimų atsakymų variantų. Pavyzdžiui, 2005 m. vartotojų tyrimo metu²⁶⁵ buvo užduotas atviras klausimas: „Išvardykite kelias produktų kategorijas ar paslaugas, kurių kokybės lygis, Jūsų manymu, yra žemiausias?“ Toks klausimas respondentui suteikia visišką laisvę atsakyti. Tačiau atviri klausimai dažniausiai tinka, kai norima ištirti problemą arba kai toks klausimas pateikiamas pirmą kartą ir nėra aiškūs galimi jo atsakymo variantai. Jie kartais tinka interviu pradžioje, norint paskatinti respondentus būti aktyvesnius. Pagrindinis jų trūkumas yra tas, kad juos sunku suklasifikuoti, kiekybiškai įvertinti.

Uždari klausimai susideda iš dviejų skirtingų dalių: a) skatinamosios dalies (respondento sudominimas klausimu) ir b) atsakymo dalies (galimi atsakymo variantai). Pavyzdžiui, 2003 m. vartotojų tyrimo metu²⁶⁶

265 Vartotojų tyrimo duomenys. Nacionalinės vartotojų teisių apsaugos tarybos užsakymu tyrimą atliko Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“ 2005 m. sausio 13–16 d. Vilnius: Nacionalinė vartotojų teisių taryba, 2005.

266 Vartotojų tyrimo duomenys. Nacionalinės vartotojų teisių apsaugos tarybos užsakymu tyrimą atliko Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“ 2003 m. liepos 3–6 d. Vilnius: Nacionalinė vartotojų teisių taryba, 2003.

buvo pateiktas klausimas: „Ar per pastaruosius 12 mėnesių Jums ar Jūsų šeimos nariams teko įsigyti nekokybišką maisto ar ne maisto prekę arba pasinaudoti nekokybiška paslauga?“ ir jo atsakymo variantai: 1) „Taip, kartą (atsakė 16,6 proc. respondentų); 2) Taip, keletą kartų (30,8 proc.); 3) Ne (52,6 proc.).“

Kai pateikiami uždari klausimai, respondentas turi pasirinkti vieną arba kelis galimus atsakymo variantus. Prie pateikto klausimo turi būti nurodyta, kelis atsakymo variantus respondentas gali pasirinkti. Kitaip tariant, kai yra parengti atsakymo variantai, respondentui lengviau padaryti sprendimą, nes nereikia pačiam formuluoti atsakymo. Tačiau ir šiuo atveju gali kilti keblumų, kai respondentas turi pasirinkti atsakymo variantą iš galbūt ne visai jam tinkančių atsakymo alternatyvų arba iš daug, pavyzdžiui, iš 10–15 alternatyvų sunku išsirinkti tris svarbiausias. Dėl to gali pasitaikyti paviršutiniškų atsakymų.

Tiesioginiai ir netiesioginiai klausimai. Jau pats pavadinimas „tiesioginis klausimas“ rodo, jog klausimas yra konkretus, pavyzdžiui: „Ar žinote, kur kreiptis dėl Jūsų kaip vartotojo (-os) teisių pažeidimo?“ Netiesioginiai klausimai tinka tada, kai norima sužinoti asmens požiūrį į intymesnius dalykus, pavyzdžiui, intymioms reikmėms perkamų prekių kokybę ir pan. Šiuo atveju klausimas pateikiamas ne tiesiogiai, o taip lyg būtų kalbama apie kitus žmones. Į tokio pobūdžio klausimus respondentas atsako iš savo patirties, bet psichologiškai nejaucia diskomforto, emocinės įtampos.

Išskiriami ir kitų rūšių klausimai, pavyzdžiui, aprašomieji, sąsajų, priežastiniai klausimai²⁶⁷.

Anketinė apklausa. Jos pagrindas – anketa. Anketa – tai kompiuteriu parengtas klausimų lapas, skirtas reikiamoms žinioms surinkti. Vidutiniškai anketoje būna 30–40 klausimų, skirtų respondentams apklausti. Anketinė apklausa grindžiama apklausos metodologija.

Anketa nėra bet koks klausimų sąrašas. Anketos klausimų formulavimo ir jų dėliojimo logika turi atitikti tyrimo tikslus ir pati anketa yra skirta rūpimai informacijai gauti. Suformulavus tyrimo tikslą ir žinant, kokios reikės informacijos, pradedama galvoti apie anketos struktūrą. Pradiniame etape rekomenduojama susidaryti klausimų sekos planą, kuriame numatomi atsakymų variantai. Dažniausiai pateikiami uždari

267 Plačiau žr.: Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Šiauliai: Liucijus, 2005. <http://verslas09.files.wordpress.com/2010/01/mtp.pdf?>

klausimai. Anketos sudarymui keliama daug įvairių reikalavimų, pavyzdžiui, klausimų parengimo rekomendacijos (plačiau žr.: K. Kardelis):

1) dėl klausimų turinio:

- ar reikia būtent šio klausimo, kuo jis naudingas?
- ar reikia kelių klausimų, ar tik vieno?
- ar klausimas turi būti konkretus, susijęs su respondento patirtimi?
- ar respondentas turi reikiamą informaciją, kad galėtų atsakyti į šį klausimą?
- ar klausimas tikslus, ar nereikia papildomų klausimų?
- ar gausime tą informaciją, apie kurią klausime?

2) dėl klausimų formulavimo:

- ar nebus klausimas klaidingai suprstas?
- ar dėl netinkamos klausimo formuluotės nebus primetamas atsakymas?
- ar labiau beasmenis klausimas bus rezultatyvesnis?

3) dėl klausimų vietos klausimyne:

- ar ankstesnis klausimas neturės įtakos tolesnio klausimo atsakymui?
- ar gera klausimų seka psichologiniu požiūriu? Jeigu norime išvengti prieš tai buvusio atsakymo įtaigos atsakymui į kitą klausimą, geriausia paklausti neutralaus klausimo, kuris pašalintų pirmesnio klausimo tolimesnį poveikį. Į anketos pabaigą patartina nukelti klausimus apie respondento demografinius duomenis ir intymius klausimus.
- ar klausimas pateiktas ne per anksti, ne per vėlai susidomėjimo ir nuovargio požiūriu? Klausimai turėtų eiti nuo paprastesnių prie sudėtingesnių ir į pabaigą – vėl prie paprastesnių.

Anketos klausimų skalės. Visus per anketinę apklausą gautus duomenis reikia koku nors būdu sugrupuoti. Tuo tikslu dažniausiai naudojamos šios skalės²⁶⁸:

1. Nominali skalė. Tai objektyvių duomenų apie respondentą nustatymas: amžiaus, lyties, šeiminių padėties, išsilavinimo, darbo ar kitokios veiklos pobūdis, pajamos vienam šeimos nariui. Pavyzdžiui: „Koks Jūsų amžius?“ „1. Tarp 18 ir 29 metų; 2. Tarp 30 ir 39 metų; 3. Tarp 40 ir 49 metų“; „Jūsų lytis?“ „1. Moteris. 2. Vyras“ ir t. t.

268 Plačiau žr.: <http://verslas09.files.wordpress.com/2010/01/mtp.pdf?>

2. Ranginė skalė. Tai dažniausiai naudojamas duomenų grupavimo būdas. Jo esmė – visi atsakymai pateikiami griežtai didėjančia ar mažėjančia tvarka. Pavyzdžiui, atsakymai į klausimą „Kaip Jūs vertinate vartotojų teisių gynimo sistemą“ išdėstomi laikantis minėtosios tvarkos: „1. Visiškai pritariu. 2. Pritariu. 3. Nežinau, nes neturiu pakankamai informacijos. 4. Nepritariu. 5. Visiškai nepritariu.“

3. Intervalinė skalė. Ji padeda išmatuoti ir palyginti kai kuriuos požymius, turinčius skaitmeninę išraišką, pavyzdžiui, amžių, išsilavinimą ir pan. Skalės gali būti su lyginiais ir nelyginiais intervalais. Pavyzdžiui, darbo stažas nuo 1 iki 3 metų; nuo 3 iki 5 metų; nuo 5 iki 10 metų; didesnis kaip 10 metų (nelyginiai intervalai). Arba darbo stažas nuo 1 iki 3 metų; nuo 3 iki 6 metų; nuo 6 iki 9 metų; nuo 9 iki 12 metų ir t. t. (lyginiai intervalai).

Teisės sociologinės anketos parengimas. Jos rengėjai susiduria su dideliais sunkumais, nes reikia kalbėti apie teisę su ne specialistais. Todėl labai svarbu laikytis šio reikalavimo: klausimai turi atitikti kasdienę tikrovę. Kitaip tariant, anketos klausimą reikia formuluoti ne teisinės technikos forma, pavyzdžiui: „Ar kaltas tėvas dėl jam inkriminuojamo vaiko teisių pažeidimo?“, o konkrečia aprašomąja forma, pavyzdžiui: „Ar reikia apkaltinti tėvą už savo vaiko mušimą?“ ir pan.

Visada rizikinga vartoti teisinės sąvokas, nes respondentai nesuvokia jų teisinės reikšmės. Dėl to tikslinga jas paaiškinti, pateikiant pavyzdžių. Bet ir tai reikia daryti labai atsargiai, nes teisinių sąvokų paaiškinimai ir pavyzdžiai gali suteikti klausimui niuansą, kuris nulems atsakymą. Pavyzdžiui, jeigu norėdami paaiškinti klausimą „Ar reikia kontroliuoti tėvų valdžią?“ papasakosime istoriją apie tėvų atsisakymą sutikti operuoti vaiką, nors jam grėsė mirtis, tai kartu bus pasufleruotas ir atsakymas.

Teisės sociologines anketas galima skirstyti pagal tris klausimų rūšis:

1. Klausimai apie teisės išmanymą. Pavyzdžiui, Jūsų nuomone, kam priklauso iš asmeninio žmonos turto gautos pajamos, jeigu sutuoktiniai nesudarė santuokos sutarties? Tik jai asmeniškai; abiem kartu; vyrui, nes jis yra šeimos galva. Kam reikia tokio klausimo? Pirmiausia tokiu klausimu siekiama įvertinti įstatymo išmanymo lygį tiek visoje visuomenėje, tiek ir atitinkamose jos amžiaus, socialinėse ir kitose grupėse. Egzistuoja įstatymo išmanymo teisinė prezumpcija: niekas negali remtis įstatymo nežinojimu. Tokiu formaliu būdu kiekvienas teisės subjektas yra įpareigotas savarankiškai domėtis veikiančiais įstatymais. Su tikroju teisiniu

išmanymu ši prezumpcija nėra susijusi. Todėl tokie klausimai padeda išsiaiškinti, kaip greitai ir kokiais būdais sklinda teisinė informacija.

Teisės išmanymo tyrimai atskleidžia ne tik visuomenės ir jos atitinkamų grupių susipažinimo su įstatymais lygį, bet ir yra netiesioginis būdas išsiaiškinti su teise susijusias vertybines nuostatas ir nuomones, požiūrius į kokius nors svarbius faktus. Įstatymo neišmanymą gali nulemti visuomenėje arba atitinkamoje socialinėje grupėje susiklostęs latentiškas jo atmetimas arba neigiamas požiūris į jį. Tai reiškia, kad su įstatymu konkuruoja anksčiau visuomenėje įsitvirtinusi kokia nors paprotinė norma.

2. Klausimai apie faktus. Iš respondentų siekiama sužinoti apie jų gyvenimo faktus, susijusius su teisės sritimis. Be įprastų apklausos klausimų (respondento amžius, profesija, gyvenamoji vieta ir pan.), respondentų galima paklausti, pavyzdžiui: „Ar esate dalyvavęs civilinio teismo posėdyje?“, „Ar per pastaruosius penkerius metus Jums teko kreiptis į policiją?“ ir pan. Teisės sociologiją ypač domina tokie respondentų asmeninio gyvenimo faktai, kurie susiję su žmogaus teisių ir teisėtvarkos apsauga.

3. Klausimai apie nuomonę. Dažnai būna svarbu operatyviai išsiaiškinti visuomenės požiūrį į įstatymo projektą ar jau veikiančią įstatymą, susiklosčiusią teismų praktiką arba nuomonę, kaip geriau spręsti tam tikros kategorijos bylas. Todėl siekiama suformuluoti respondentams klausimus taip, kad jie galėtų argumentuotai išdėstyti savo nuomonę.

Ši klausimų rūšis yra pats paprasčiausias teisėkūros sociologijos instrumentarijus. Jų naudojimas susijęs su tam tikrais sunkumais. Pirmiausia dalis respondentų gali pasielgti konformistiškai: susipažinę su teisės normos projekto turiniu, jam pritaria be jokių argumentų. Gali būti ir visiškai priešingai – be argumentų atmesti teisės normos projektą. Kitas pavojus susijęs su nuomenės ir realaus elgesio skirtumu. Respondentų atsakymai į klausimus atskleidžia tik jų išorinį, paviršinį santykį su problema. Atsakymai yra abstraktaus pobūdžio ir neatitinka tikrojo respondentų elgesio. Pavyzdžiui, vyras gali save laikyti šalininku lygiomis teisėmis su žmona disponuoti šeimos turtu, o gyvenime elgtis priešingai.

Negalima paneigti tokių iškreipimų pavojaus. Siekiant jų išvengti, kartais mėginama atvirus klausimus apie nuomones pakeisti klausimais – testais, kurie respondentą slaptai provokuoja atvirauti.

Papildomi reikalavimai keliami anketos klausimams parengti, kai siekiame atskleisti vertybines nuomones apie įstatymų leidybą, o pati

apklausa apima visą visuomenę. Tuomet klausimai turi būti formuluojami taip, kad atsakymus į juos būtų galima suskirstyti į dvi grupes: taip ir ne. Pavyzdžiui; „Ar, Jūsų nuomone, Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas yra geras ar blogas?“, „Ar, Jūsų nuomone, šie darbo sutarties įstatymo pakeitimai yra teisingi ar neteisingi?“ Carbonnierius pabrėžia, kad teisingumo kriterijaus vartojimas gali įteigti mintį teisę supriešinti su morale: respondentas šį sprendimą laiko teisingu moraliniu požiūriu, bet tuo pačiu metu yra įsitikinęs, kad praktiniais sumetimais jis negali būti įtrauktas į įstatymą. Tai reiškia, kad kiekvienas su teisėkūria susijęs sprendimas gali būti išnagrinėtas visiškai skirtingais požiūriais²⁶⁹.

Teisės sociologijoje pagrindinės visumos apibrėžimas yra susijęs su tyrimo problemos ypatumais ir turi atitikti šiuos reikalavimus:

1. Pagrindinę visumą turi sudaryti visi šalies suaugusieji, kai nagrinėjamas visuomenės požiūris (viešoji nuomonė) į įstatymų leidėją, teisę, visuomenės santykis su atitinkamais įstatymais ir teisės normomis. Reikalaujama, kad atrankinė visuma atspindėtų pagrindinę visumą didžiausiu galimu laipsniu, t. y. atrankinė apklausa turi būti reprezentatyvi.

2. Pagrindinę visumą turi sudaryti atitinkamos srities teisininkai, kai nagrinėjamos su atitinkamu profesionaliuoju teisiniu žinojimu susijusios problemos.

3. Pagrindinę visumą kartais gali sudaryti asmenys, kurie suinteresuoti susiklosčiusios problemos sprendimu. Tokią problemą tikslingiau nagrinėti apimant didesnę visumą, kad suinteresuoti asmenys „iširtptų“ nešališkoje daugumoje.

Apklauskos organizavimas. Apklausa turi būti organizuota taip, kad neatsirastų pašalinių veiksnių, kurie galėtų daryti įtaką atsakymų turiniui. Todėl siekiama per kuo trumpesnę laikotarpį (kelias dienas) atlikti visų respondentų apklausą. Interviu ėmėjas turi nedaug laiko organizuoti susitikimus su visais atrinktais respondentais, pateikti jiems klausimus ir gauti atsakymus. Jie susitinka su respondentais jų namuose, darbe ar net gatvėje, jeigu klausimynas nėra labai platus.

3. Sociologinis eksperimentas. Eksperimentas – tai mokslinis bandymas, tiksliau tariant, tiriamojo reiškinio stebėjimas tiksliai apskaičiuotomis sąlygomis, kurios leidžia stebėti reiškinio eigą ir jį vėl atkurti, pakartojus tas pačias sąlygas. Eksperimentavimo esmė yra priešinga pasyviai stebėjimui: stebėjimo būdu tyrėjas nagrinėja ir lygina tai, kas jau

269 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 259.

egzistuoja ir be tyrėjo įsikišimo savaime vystosi, o eksperimento metu tyrėjas savo nuožiūra sukuria ką nors naujo ir tuo manipuliudamas registruoja stebėjimo objekto elgsenos ar reiškinio raidą. Išskiriamos dvi eksperimento rūšys:

- 1) kontroliuojamas, arba laboratorinis, eksperimentas, kai eksperimentui vykstant (dažniausiai laboratorijose) visi jo dalyviai yra susipažinę su pagrindinėmis eksperimento sąlygomis ir sutinka būti jo dalyviais;
- 2) nekontroliuojamas, arba natūralusis, eksperimentas, kai eksperimento dalyviai nežino apie vykstantį eksperimentą.

Eksperimento naudojimo galimybės sociologijoje yra ribotos, nes socialinės tikrovės modeliavimo objektas yra kintanti žmonių socialinė sąveika. Sociologinio eksperimento esmė – išnagrinėti naujo socialinio reiškinio poveikį socialinei sąveikai. Pavyzdžiui, natūraliuoju eksperimentu siekiama ištirti, kokį poveikį gyventojų elgsenai padarys telefoninio ryšio trukmės apmokestinimas. Tai reiškia, kad naujas telefoninio ryšio paslaugos mokestis įvedamas lokaliaje teritorijoje, o kitur – kontrolinėje teritorijoje – viskas lieka po senovei. Prieš įvedant planuojamą mokestį, atliekamas telefoninio ryšio naudojimo intensyvumo atskirose socialinėse grupėse (pvz., pensininkų, jaunimo, verslininkų) tyrimas. Tokio tyrimo rezultatas – parengti neapmokestinamų telefoninio ryšio trukmės variantai. Taigi natūralaus eksperimento būdu galima patikrinti gyventojų reakcijas ir atsižvelgiant į jas patikslinti galutinio mokesčio už telefoninio ryšio paslaugas tarifus.

Natūralusis eksperimentas. Teisės sociologija ne tik perėmė iš bendrosios sociologijos eksperimento techniką, bet ir sukūrė teisinį eksperimentą. Bendra jo schema yra tokia: kai kyla abejonių dėl siūlomos reformos principinės krypties arba dėl jos įgyvendinimo metodų, įstatymų leidėjas priima ir paskelbia įstatymą tam, kad išsiaiškintų, kaip jis bus taikomas. Įstatymų leidėjas pasilieka sau teisę atšaukti arba pakeisti įstatymą, atsižvelgiant į gautus rezultatus. Reikia atsiminti, kad teisinis eksperimentas negali būti dažnas reiškinys, nes prieštarauja klasikiniam įstatymo, kaip bendros ir nuolatos veikiančios normos, supratimui. Todėl eksperimentui pateikiamas iš anksto numatytas galimas įstatymo pakeitimas ir jis išbandomas tik tam tikroje šalies dalyje. Taip sukuriama galimybė palyginti pataisyto įstatymo veikimo rezultatus su tais rezultatais, kurie gaunami kitoje šalies dalyje, kur galioja nepataisytas įstatymas.

Teisinis eksperimentas skiriasi nuo laikinų įstatymų ir įstatymų, kurių veikimą riboja teritorija. Nors ir pastaraisiais atvejais teisės sociologi-

ja gauna palyginamojo stebėjimo galimybę, tai nėra eksperimentavimas. Apie teisinį eksperimentą galima pagrįstai kalbėti tik tada, kai įstatymų leidėjas ketina, remdamasis mokslinėmis prielaidomis, jį atlikti. Teisiam eksperimentui natūraliai palankias sąlygas sukuria federacinė šalies struktūra.

Laboratorinis eksperimentas. Moralinės nuostatos dažnai riboja galimybes visuomenę pasitelkti nagrinėjant įvairius teisinius reiškinius. Todėl vietoje visuomenės reikia sukurti arba pasitelkti jau egzistuojančią mažąją grupę. Mažoji grupė teikia tyrėjui daugiau galimybių valdyti eksperimento eigą, įvertinti, koku laipsniu eksperimento veikimas įtrauks jo dalyvius, išvengti kokių nors žalingų padarinių. Tyrėjas gali sukurti mažąją grupę, į ją pasikviesdamas, pavyzdžiui, studentus. Tokia grupė gali būti, pavyzdžiui, studentų grupė, kokios nors institucijos taryba ar valdyba ir pan. Siekiama, kad grupės būtų kuo paprastesnės psichologiniu požiūriu. Be eksperimentinės grupės, kuri veikia pagal bandymų programą, reikia sukurti ir antrąją – kontrolinę grupę, kuri savo bruožais turi būti panašiausia į eksperimentinę grupę, bet veiktų įprastomis sąlygomis ir tiesiogiai nedalyvautų bandymų programoje. Eksperimentinės grupės elgesio tam tikromis sąlygomis rezultatai lyginami su kontrolinės grupės elgesio įprastomis sąlygomis rezultatais.

Teisės sociologija eksperimentiniu būdu gali išnagrinėti, kaip mažojoje grupėje atsiranda ir palaikomos savitarpio bendravimo ir bendradarbiavimo normos; kaip jos pasikeičia ir įsitvirtina grupėje, kai sukuriama grupės narių konfliktinės situacijos arba sudaroma griežto pavaldumo struktūra ir t. t. Tačiau tokio tyrimo rezultatų negalima beatodairiškai perkelti visai visuomenei, nes mažoji grupė yra homogeniškesnė už visuomenę. Be to, laboratorinis eksperimentas atskleidžia daugiau žinių apie infrajuridinius reiškinius (panašūs į teisinius reiškinius) nei apie teisę. Kita vertus, laboratorinio eksperimento būdu gautos žinios gali atskleisti, kaip, pavyzdžiui, paauglių grupėse susikuria ir veikia tariamos teisės normos. Todėl laboratorinis eksperimentas išlieka kaip mažųjų grupių tyrimo būdas.

4.4. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Paašškinkite teisės sociologinio tyrimo principus.
2. Kokia tyrimų metodų praktinė reikšmė teisės sociologijai?

3. Kokius metodus taiko teisės sociologija?
4. Kas teisės sociologijoje yra daiktas?
5. Kuo skiriasi teisiniai dokumentai nuo neteisinių dokumentų?
6. Kokių reikšmingų teisėkūros procesui duomenų galima gauti atlikus teismų praktikos sociologinę analizę?
7. Kokia galima didžiausia paklaida apibendrinant tyrimų duomenis?
8. Kuo skiriasi stebėjimo metodas nuo eksperimento?
9. Kokie reikalavimai keliami rengiant teisės sociologinę anketą?

▷ **Užduotys:**

1. Paaškindite, kokiais principais remiantis yra pasirenkami metodai atliekant tyrimą?
2. Nustatykite, koks tyrimo metodas būtų tinkamiausias siekiant iširti normas, reguliuojančias romų bendruomenės, gyvenančios Kirtimų mikrorajone, Vilniuje, gyvenimą.
3. Pateikite pavyzdžių iš teismų praktikos, kurie, Jūsų nuomone, iliustruoja sociologinio tyrimo principų taikymą.
4. Nurodykite atrankos kūrimo metodus.
5. Palyginkite anketinę apklausą su interviu. Nurodykite, kokie duomenys gaunami naudojant vieną ir kitą apklausos rūšį.
6. Atskleiskite, kokie apklausos metodo trūkumai ir pranašumai lyginant su stebėjimo metodu.
7. Ar galima laikyti teisiniu eksperimentu Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. birželio 17 d. priimtą nutarimą Nr. 614 „Dėl bazinės mėnesinės algos ir bazinio valandinio atlygio patvirtinimo“, kuriuo bazinė mėnesinė alga buvo sumažinta nuo 128 iki 115 litų. Minėtas nutarimas buvo pripažintas netekusiu galios nepraėjus nė pusei mėnesio Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. liepos 3 d. nutarimu Nr. 681. Premjeras Andrius Kubilius teigė, jog Vyriausybė, nepasitarusi su profesinėmis sąjungomis, nuo 128 Lt iki 115 Lt sumažino bazinę algą, „kad prasidėtų sveika diskusija“²⁷⁰ (paaškinimas: bazinė alga remiamasi skaičiuojant atlyginimus mažiausiai uždirbantiems biudžetinėms: mokytojams,

270 <http://www.vrps.lt/pradzia/302-akubilius-sako-kad-bazin-alga-sumainta-dl-sveikos-diskusijos> [žiūrėta 2009-07-27].

socialiniams darbuotojams, bibliotekininkams, kultūros darbuotojams).

8. Susipažinkite su 2010–2012 m. eksperimentiniu vidurinio ugdymo programos aprašu, patvirtintu Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro 2010 m. rugsėjo 3 d. įsakymu Nr. V-1494. Ar tai tyrimo metodas?
9. Įvertinkite prieduose pateiktos ataskaitos ištrauką dėl atlikto slapto pirkėjo tyrimo. Tyrimą atliko UAB „Spect–dive“. Nustatykite, ar buvo laikytasi taikomojo sociologinio tyrimo programos parengimo reikalavimų.
10. Argumentuotai paaiškinkite, ar televizijos programavimo žanras – realybės šou, kuriame rodomos nesurežisuotos žmonių tarpusavio bendravimo situacijos, fiksuojami realūs įvykiai, kuriuose vietoj profesionalių aktorių dalyvauja paprasti žmonės, yra / nėra tyrimo metodas. Prisiminkite laidas „Akvariumas“, Didysis Brolis“, „Dieta“, Žvaigždžių akademija“, „Viengungis“, „Kelias į žvaigždes“, „Dangus“ ir kt.
11. Apibrėžkite anketinės apklausos ir jos taikymo teisės sociologiniame tyrime sampratą.
12. Parenkite respondentų apklauso anketą, kurią galima būtų taikyti atliekant Jūsų rengiamo MBD temos tyrimą.
13. Atlikite bandomąją anketinę apklausą parengtos anketos pagrindu ir pateikite gautus galutinius rezultatus diagramų ir išvadų forma.

PENKTAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

TEISĖS SOCIOLOGIJOS FUNKCIJOS

5.1. Pažintinė teisės sociologijos funkcija

Pažintinė teisės sociologijos funkcija – sociologiniais tyrimais įgyti mokslinių žinių apie socialinę teisinę tikrovę, apie tai, kas vyksta realiame gyvenime. Mokslinių žinių įgijimas – tai faktais ir įrodymais grindžiamos informacijos apie teisinę tikrovę surinkimo, apmąstymo ir sisteminimo procesas. Pagrindinis teisės sociologijos mokslinių žinių įgijimo principas – tai nuolatinis rėmimasis socialine ir teisine tikrove.

Teisės sociologijos kaip mokslinės disciplinos paskirtis – nagrinėti teisinę tikrovę socialiniame kontekste. Įprasta teigti, kad savo tyrimais ji gali ir turi apimti visą teisinę tikrovę. Vis dėlto iki galo neaiškus jos dydis, nes pati teisinės tikrovės sąvoka yra neapibrėžta. Ją sudaro ne tik teisės srities elementai – įstatymai, papročiai, teismų ir kita teisinė praktika bei sutartys. Teisinės tikrovės sąvoka apima ir teisės pažeidimus, ir faktines situacijas, pavyzdžiui, formaliai neįregistruotos santuokos šeimą. Visa tai kartu sudaro tikrovę, kurią galima pavadinti pozityviąja teisine tikrove. Egzistuoja dar ir negatyvioji teisinė tikrovė. Ji yra nematoma, bet labai svarbi ir apima, pavyzdžiui, teisės spragas, teisinį nihilizmą, įstatymo neveikimą ir kitus latentinius teisinius reiškinius.

Teisės sociologinį pažinimą riboja teisei būdingas formalizmas. Pavyzdžiui, Diurkheimas pabrėždavo, kad sociologinius metodus reikia taikyti tokiems reiškiniams pažinti, kurie yra materializuoti ir turi išorinę formą. Tokie teisiniai reiškiniai sudaro tik mažąją teisinės tikrovės dalį. Pagrindinė teisinių faktų visuma nepalieka po savęs jokio ženklo ir tyrėjas vėliau gali nagrinėti tik tai, kas buvo formalizuota. Dėl to visada gresia pavojus teisinę tikrovę iškreipti. Pavyzdžiui, nagrinėdami dovanojimų notarinius patvirtinimus, visiškai nekreipiame dėmesio į tai, kad įvyksta labai daug dovanojimo aktų nenotarine forma.

Teisės sociologijai svarbu teisinį reiškinį ne tik rasti ir užregistruoti, bet ir jį atskleisti, t. y. paaiškinti, kodėl ir kaip jis atsirado, kokia jo sandara. Atskleisdama teisinės tikrovės reiškinius, teisės sociologija siekia jų paaiškinimą suformuluoti priežasties ir pasekmės ryšio dėsningumo forma, kuri leistų numatyti, ar reiškinys pasikartos ateityje. Čia teisės sociologija susiduria su socialiniams mokslams būdingais metodologiniais sunkumais, nes dažniausiai socialinių reiškinų priežastingumui negalima suteikti mokslinio dėsnio formos dėl dviejų priežasčių: 1) dėl socialinių reiškinų individualaus savitumo ir 2) dėl socialinių reiškinų indeterminiškumo.

Teisiniai reiškiniai nėra vien individualiai autentiški. Tik iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad teisinių institutų reiškiniai yra būtent tokio pobūdžio, nes jie, kaip ir istoriniai įvykiai, nesikartoja. Niekada nebuvo visiškai tapačių institutų. Bet įmanoma sukurti gerai apgalvotą tipologiją, kuri, atmetusi kokius nors nesutampančius institutų bruožus, gali juos priskirti vienai kategorijai. Tuo remiantis, pavyzdžiui, atliekamas lyginamasis teisės sistemų tyrimas.

Į teisinius atvejų reiškinius galime žvelgti dvejopai – ir kaip į individualaus, ir kaip į kolektyvinio pobūdžio reiškinius. Todėl negalima remtis tik jų savitumu. Kita vertus, teisinių reiškinų panašumo bruožai yra aiškesni nei kitų socialinių reiškinų, nes jų grupės turi atitikti atitinkamą teisės normą. Pavyzdžiui, kiekviena santuoka yra nepakartojamas kultūrinis reiškinys. Jeigu santuoką vertintume kaip teisinį reiškinį, tai visas santuokas galėtume apibūdinti vienu modeliu, nes teisės normos dėl savo abstraktaus pobūdžio apibrėžia nedaug esminių ir formalių požymių. Santuokos įregistravimo būdu pagrįsta santuokų statistika. Tai reiškia, kad statistika gali būti dėsningumų nustatymo arba bent stebimų teisinių reiškinų priklausomybės išskyrimo pagrindas.

Teisiniai reiškiniai nėra visada griežtai nulemti (priežastingai nulemti), bet jie nėra ir visiškai indeterminiški (priežastingai nenulemti). Tai reiškia, kad abu šie bruožai yra būdingi teisiniams reiškiniams. Dalinis teisinių reiškinų indeterminiškumas negali sutrukdyti gauti jų kauzalinės analizės rezultatų. Teisinius reiškinius gali nulemti:

1. Įvairios prigimties ankstesni reiškiniai. Tačiau ne visada įmanoma priežastiniu požiūriu paaiškinti teisinius reiškinius. Būna ir tokių reiškinų, kurie nepasiduoda kauzalinei analizei, nes jie atspindi ideologiją. Pavyzdžiui, musulmonų teisė ir Talmudo teisė.

2. Žmogiškoji valia. Ji yra esminė teisės varomoji jėga. O tai – indeterminiškumo sritis. Iš tikrųjų yra daug teisinių reiškinių, kurie atsiranda ir egzistuoja kaip individualios valios išraiška. Pavyzdžiui, civilinės teisės reiškiniai – sutartis, testamentas. Egzistuoja plati teisinė sritis, kurioje įvairiais būdais veikia individualioji laisvė. Visa tai vyksta tik atskiro individo lygiu. Galima atsiriboti nuo individualaus teisinių reiškinių indeterminiškumo, jeigu į vieną visumą surinktume tos pačios rūšies teisinių reiškinių atvejus ir juos imtume nagrinėti kaip kolektyvinius reiškinius pagal kokius nors jiems bendrus požymius. Pavyzdžiui, santuokų ir skyrybų per vienerius metus statistika.

Teisės sociologijoje išskiriamos dvi hipotetinio pobūdžio mokslinių dėsnių rūšys:

1. Raidos dėsniai. Jie apibrėžia, kaip vienas teisinis reiškinys privalomai pakeis kitą, vienas teisinis institutas – kitą, kaip pasikeičia to paties teisinio reiškinio formos ir aspektai. XIX ir XX a. įvairūs autoriai, pavyzdžiui, Jėringas, Mainas ir kiti, mėgino išvesti įvairius raidos dėsnius. Bet realiai veikia tik Vėberio suformuluotas biurokratijos plitimo dėsnis: šiuolaikinėse visuomenėse aiškėja teisės raidos tendencija suaugti su besiplečiančia biurokratizacija.

2. Struktūros, arba statistikos, dėsniai. Jie atskleidžia dviejų teisinių reiškinių arba teisinio reiškinio ir neteisinio reiškinio – socialinio, ekonominio, psichologinio, kultūrinio reiškinio – statistinę priklausomybę. Nagrinėdama teisinių reiškinių priežasties ir pasekmės priklausomybes, teisės sociologija remiasi bendrosios sociologijos parengtomis tyrimų metodikomis.

Kritinė funkcija. Teisės sociologijos pažintinė funkcija apima ir teisės būklės kritinio įvertinimo funkciją. Tokią būtinybę suponuoja pats teisės mokslas, nes jis operuoja visiems privalomomis formulėmis ir sprendimais bei linkęs sutapatinti teisę su valdžia. Žinoma, teisė turi savo vidinį kritikos mechanizmą, kurį sudaro, pavyzdžiui, teisinio sprendimo apskundimas ir ieškinio dėl valdymo įgaliojimų viršijimo padavimas. Toks kritikos mechanizmas riboja tą kritiką, kuri neatitinka priimto žaidimo taisyklių. Todėl reikalinga kritika, kuri būtų nesusijusi su išankstinėmis nuostatomis ir kuri nėra integruota sistemoje.

Šiuo atžvilgiu sociologiniai teisės tyrimai gali sėkmingai padėti tobulinti pačią teisę, nes yra nuo teisės politikos nepriklausoma mokslinė disciplina. Teisės sociologiniai tyrimai atskleidžia įstatymų leidėjo politinį angažuotumą, tas jėgas, kurios daro jam spaudimą (lobistų grupės,

suinteresuotos žinybos ir t. t.). Jie atskleidžia, kokie įstatymai nėra veiksmingi, kokius socialinius lūkesčius ir interesus visuomenės nariai sieja su teisėkūros subjekto veikla. Kita vertus, teisės sociologijos kritika turi tam tikras ribas: ji neturi griauti teisės, kaip svarbiausios socialinės institucijos, reikšmės. Teisės sociologijos kritinės funkcijos esmė – padėti didinti teisės socialinę reikšmę, jos socialinę veiksmingumą.

5.2. Praktinė teisės sociologijos funkcija

Praktinė teisės sociologijos funkcija – tai sociologinė pagalba teisėkūros subjektams ir teisėjams. Todėl taikomoji teisės sociologija plėtojama kaip teisėkūros sociologija ir teismų sociologija. Ji gali būti pritaikyta ir sutarčių rengimo, sudarymo srityje, pavyzdžiui, notarinėje praktikoje.

1. Sociologinė pagalba teisėkūros subjektams. Sociologinė pagalba teisėkūros subjektams – atskleisti įvairių visuomenės gyvenimo socialinių sričių teisinio reguliavimo poreikius ir kritiškai vertinti veikiančios teisės socialinius padarinius. Ji teikiama šiomis kryptimis:

1. Atskleisti įvairių socialinių sričių teisinio reguliavimo poreikius ir įvertinti socialinių veiksnių (pvz., ekonominių, ekologinių, demografinių, politinių, socialinių psichologinių) bei jų darinių įtaką oficialiai teisėkūrai.

2. Atskleisti ir įvertinti teisinio poveikio socialinius padarinius – ekonominius, ekologinius, socialinius siaurąja žodžio prasme, politinius, kultūrinius ir psichologinius. Socialiniai padariniai siaurąja prasme suprantami kaip poveikis užimtumui, naujų darbo vietų kūrimui, švietimui ir mokymui, savišvietai; sveikatai, gyvenimo kokybei, bendravimui socialinėse grupėse ir šių grupių bendravimui; vietos bendruomenės sutelktumui.

3. Nagrinėti aštrias socialines problemas, kurias suponuoja įstatymų įgyvendinamųjų aktų veikimas, ir atitinkamoms institucijoms teikti praktines jų sprendimo rekomendacijas.

4. Atskleisti socialinės stratifikacijos poveikio teisėkūrai laipsnį. Dažniausiai organizuoti grupiniai interesai nulemia sprendžiant, kokius ginčytinus klausimus pateikti teisinėms institucijoms nagrinėti.

5. Atskleisti šešėlinę teisėkūrą ir jos kontroliavimo galimybes. Šešėlinė teisėkūra – tai suinteresuotų asmenų naudingo bendradarbiavimo normų kūrimo, palaikymo ir įtvirtinimo veikla „gyvosios teisės“ forma.

Dažniausiai išskiriamos dvi sociologinės pagalbos teisėkūros subjektui rūšys:

1. Išorinė teisėkūros sociologija, apimanti: a) sociologinę pagalbą iki teisėkūros ir b) sociologinę pagalbą po teisėkūros. Ji nagrinėja vien teisėkūros veiklos mechanizmą, be ryšio su šios veiklos turiniu.

2. Vidinė teisėkūros sociologija, sociologiniu požiūriu nagrinėjanti teisėkūros veiklos turinį (teisės normų aktų turinį). Siauruoju požiūriu pastaroji ir yra tikroji teisėkūros sociologija.

Išorinė teisėkūros sociologija padeda teisėkūros subjektui šalia teisėkūros proceso. Šios pagalbos esmė – tai viešosios nuomonės apie visuomenėje esančias ir teisėkūros subjektui rūpimas socialines, teisines, politines, ekonomines ir kitokias problemas bei socialinių grupių lūkesčių išsiaiškinimas ir rekomendacijų problemoms spręsti parengimas.

Ikiteisėkūrinės sociologijos poreikis dažniausiai atsiranda dviem atvejais: 1) kai teisėkūros subjektas ketina teisiškai sureguliuoti kokius nors jautrius socialinius santykius ir dėl to siekia išsiaiškinti viešąją (visuomeninę) nuomonę apie juos; 2) kai skirtingas socialines grupes būtina parengti prieš įvedant naują teisinį reguliavimą, t. y. formuoti atitinkamą viešąją nuomonę.

Sociologija po teisėkūros susijusi su viešosios nuomonės apie veikiančią teisę ir jos normų veiksmingumą tyrimais. Daug reformų nepavyksta sėkmingai įgyvendinti dėl vienos banalios priežasties – teisėkūros subjektas nesirūpina savo viešaisiais ryšiais ir sistemingai neorganizuoja „teisės normų aktų vartojimo“. Būtina atsiminti, kad teisėkūra yra tokia veikla, kurios rezultatų veiksmingumas priklauso ne tik nuo jų kūrėjų, bet ir vartotojų. Todėl teisėkūros subjektas turi nuolatos rūpintis savo viešaisiais ryšiais ir organizuoti „teisės normų aktų vartojimą“.

Pavyzdžiui, siekdamas tam tikrų tikslų, įstatymų leidėjas nusprendė išleisti naują įstatymą, kurio sėkmingas priėmimas visuomenėje gali nulėmti reformos eigą. Gana dažni atvejai, kai visuomenė nepalaiko valdžios pradėtų reformų. Todėl iškyla būtinybė įtikinti visuomenę, kad rengiama reforma būtina ir teisinga.

Visuomenę palenkti reformos tikslams galima keliais būdais:

1. Iki išleidžiant įstatymą. Viešosios nuomonės apklausos būdu išsiaiškinama, kokie pagrindiniai psichologiniai motyvai priešinami reformai; vėliau įtikinama informacija mėginama tuos motyvus pašalinti.

2. Išleisus įstatymą. Įvykusio fakto sampratos šalininkai teigia, kad paties įstatymo jėga gali įtikinti visuomenę jo reikalingumu. Yra ir daug nepritariančių šiai sampratai. Istorinė patirtis liudija, kad dažnai tokie įstatymai būdavo neveiksmingi. Taigi įstatymų leidėjas gali pavesti teisės

sociologams parengti reformą psichologiškai dar iki išleidžiant įstatymą arba aiškinti jau priimto įstatymo socialinę reikšmę. Abiem atvejais teisės sociologai nagrinėja viešąją (visuomeninę) nuomonę ir dalyvauja ją formuojant.

Viešoji (visuomeninė) nuomonė – tai įvairių socialinių grupių sprendimai ir vertinimai apie socialinio gyvenimo įvykius, atskirų asmenybių, organizacijų ir partijų veiklą (elgesį), svarbias visuomenės socialines, politines, kultūrines problemas. Didžioji visuomenės dalis dažniausiai tiesiogiai nedalyvauja politikos ir teisėkūros procesuose. Todėl socialinis jų aktyvumas dažniausiai pasireiškia visuomenine nuomone. Visuomeninė nuomonė apie konkrečius veiksmus ir poelgius išreiškiama masiniu pritarimu jiems arba jų pasmerkimu. Kuo daugiau visuomenės narių išsako aktyvią pilietinę nuomonę, tuo stipresnė ir veiksmingesnė yra viešoji nuomonė.

Viešoji nuomonė yra ne tik savaime susiklostantis, bet ir žiniasklaidos kryptingai formuojamas socialinis reiškinys. Šiuolaikinės visuomenės, kaip visumos, egzistavimui lemiamą įtaką turi socialinė komunikacija. Laisvas ir turinio požiūriu neiškreiptas informacijos judėjimas žiniasklaidos priemonių sistema padeda kiekvienam individui susidaryti savo nuomonę apie visuomenėje vykstančius įvykius, orientuotis į realius ir potencialius vienminčius, susirasti referentinę grupę (individui reikšmingiausią grupę), su kurios nuomone jis solidarizuojasi.

Viešoji pilietinės visuomenės nuomonė atlieka šias funkcijas²⁷¹:

1. Vertinimo funkciją. Tai pagrindinė viešosios nuomonės funkcija. Viešoji nuomonė atskleidžia socialinių subjektų suinteresuotą vertinamąją požiūrį į vienus ar kitus socialinio gyvenimo įvykius ir reiškinius. Per šią viešosios nuomonės funkciją subjektai išreiškia pritarimą arba nepriitarimą, pasitikėjimą arba nepasitikėjimą.

2. Pažinimo funkciją. Ji tiesiogiai susijusi su vertinamąja funkcija, kuria remiantis viešoji nuomonė suprantama kaip socialinės tikrovės pažinimo priemonė ir būdas.

3. Adaptacijos funkciją. Ši viešosios nuomonės funkcija susijusi su vaidmenų lūkesčiais ir įgyvendinama socializacijos procese. Viešoji nuomonė kartu su kitais socializacijos agentais aktyviai formuoja subjekto motyvaciją vykdyti visuomenei priimtinas elgesio normas ir taisykles, pateisinti priimtų vaidmenų lūkesčius.

271 Социология. Учебник для юридических вузов. СПб. 2000, с. 350–352.

4. Kultūros paveldo funkciją. Tai viešosios nuomonės pajėgumas socialiniu būdu perduoti normas, vertybes, tradicijas ir kitus kultūros sandus. Viešoji nuomonė yra tradicinių moralinių vertybių, „tautinės išminties“, ritualų ir papročių, prietarų ir stereotipų saugotoja ir skleidėja.

5. Tikslų link kreipimo funkciją. Ji susijusi su viešosios nuomonės dalyvavimu tam tikrose politikos ir socialinio valdymo tikslų strategijose.

6. Konsultacijos funkciją. Viešoji nuomonė referendumo būdu pataria teisėkūros ir valdymo institucijoms, kaip spręsti aštirus socialinius, politinius, ekonominius klausimus. Remdamasi viešosios nuomonės patarimų analize, valdžia pataiso savo sprendimus ir patikslina valdymo metodus.

7. Valdymo funkciją. Tai viešosios nuomonės reguliacinis poveikis socialiniams subjektams ir procesams: viešoji nuomonė „spaudžia“ individus ir socialines grupes įgyvendinti tam tikras socialinių santykių normas.

Viešoji nuomonė, kaip socialinis reiškinys, turi savo struktūrą. Išskiriami trys pagrindiniai jos sandai: racionalusis, emocionalusis ir valinis. Praktinio įgyvendinimo požiūriu viešoji nuomonė turi du struktūrinius aspektus: visuomeninį įvertinimą ir visuomeninę valią. Šių aspektų raiška ir tarpusavio sąveika gali būti skirtinga. Pavyzdžiui, gali būti labai aiškus kurios nors socialinės problemos visuomeninis įvertinimas, bet neužtekti visuomeninės valios spausti atitinkamas valdžios institucijas elgtis pagal pateiktą įvertinimą.

Viešoji nuomonė yra ypatingas socialinis reiškinys. Jis neturi natūralaus savęs atskleidimo mechanizmo ir šiuo bruožu viešoji nuomonė skiriasi nuo kitų socialinių reiškinų. Norint sužinoti viešąją nuomonę, reikia apklausos būdu išsiaiškinti atrankinės visuomenės dalies nuomonę. Kita vertus, viešoji nuomonė nėra stabili, dažniausiai būna sąlyginio pobūdžio ir labai priklauso nuo jos ir jos egzistavimo konteksto išskyrimo būdo. Todėl vienareikšmiškai apibrėžti viešąją nuomonę labai sunku: ar ji yra vieno ar kito socialinio sluoksnio arba subkultūros konkrečių atstovų reali nuomonė, ar abstrakcija, kuri gaunama apibendrinus jų pasakytą nuomonę. Tų pačių žmonių atsakymai į tuos pačius sociologinių tyrimų klausimus gali keistis dėl pasikeitusios klausimo formuluotės, dėl apklausėjo tono ar net nuotaikos. Siekiant sumažinti viešosios nuomonės neapibrėžtumo lygį, tyrėjai vartoja tam tikrus parametrus, kurie jiems leidžia įgyvendinti viešosios nuomonės kuo tikslesnio išskyrimo procedūras. Tokie parametrai yra:

- viešosios nuomonės kryptingumas: tai vyraujantis atsakymų į klausimus apie vieną ar kitą socialinį reiškinį, įvykį, politinį sprendimą įvertinimas;
- viešosios nuomonės intensyvumas: tai viešosios nuomonės pareiškimo apibrėžtumo ir griežtumo rodiklis. Intensyvumas atsisiskleidžia atsakymų formuluočių ypatumais, pavyzdžiui, daliai atsakymų gali būti būdingas tam tikras išsisukinėjimo laipsnis, kiti priešingai – yra griežti ir neleidžia aiškinti;
- viešosios nuomonės integralumo laipsnis: šis rodiklis parodo viešosios nuomonės vientisumą. Viešoji nuomonė gali būti beveik sutartina, vienu ar kitu laipsniu susiskaldžiusi ir net aiškiai diferencijuota.

Viešosios nuomonės išsiaiškinimo tikslais rengiant specialų sociologinį klausimyną reikia atsižvelgti į visus tyrimo auditorijos ypatumus. Pirmiausia būtina atminti, kad viešoji nuomonė – tai skirtingų socialinių, amžiaus tarpinių ir lyčių, tautinių mažumų grupių atstovų atsakymų į pateiktus klausimus apibendrintas rezultatas. Skirtingų socialinių kategorijų grupių atstovų nuomonės dėl tų pačių socialinių reiškinų gali būti ir būna skirtingos, netgi – priešingos, viena kitą paneigiančios. Todėl apklausa organizuojama taip, kad atrankinė visuma apimtų visų socialinių kategorijų grupių atstovus pagal atitinkamas gyventojų statistikos duomenų proporcijas.

Vidinė teisėkūros sociologija padeda teisėkūros subjektams parengti ir pataisyti įstatymus. Bet tai nėra, pavyzdžiui, įstatymų rengimas vietoje įstatymų leidėjo. Teisės sociologija bendradarbiauja su teisėkūros subjektais, bet neturi susisaistyti su įstatymų arba kitų teisės normų aktų leidyba. Teisės sociologija pabrėžia savo pagalbinį pobūdį teisės normų aktų turinio rengimo procese.

Rengiant naujo teisės normų akto, pavyzdžiui, įstatymo, turinį teisėkūros subjektui reikalinga teisės sociologijos pagalba siekiant išsiaiškinti šiuos dalykus: 1) kokie socialiniai veiksniai ir sąlygos suponavo atitinkamą socialinį santykį, kurį ketinama teisiškai reglamentuoti; 2) kokia šio socialinio santykio praktinė reikšmė arba kokį vaidmenį šis santykis atlieka skirtingose socialinėse grupėse. Teisės sociologų atlikti tyrimai turi padėti teisėkūros subjektui apsispręsti dėl teisinio reguliavimo tikslo ir pobūdžio. Galbūt verta tik sankcionuoti jau susiklosčiusį socialinio elgesio modelį, o gal reikia pagrįsti numatomo teisinio reguliavimo pobū-

džio socialinį pagrindą? Kitaip tariant, teisės sociologų praktinė pagalba padeda sukurti socialiai veiksmingas teisės normas.

Šiuolaikinėse visuomenėse teisės norma ir įstatymas neįsivaizduojamas be tam tikros formos ir aiškių paliepimų. Įstatymų leidyba – tai ne tik tam tikros formos išraiška, bet ir sugebėjimas racionaliai spręsti. Todėl būtinas įstatymų leidybos komponentas yra į teisėkūrą orientuotas mąstymas, kuriuo remdamasis įstatymų leidėjas turi rinktis vieną iš daugelio galimų sprendimų. Sociologiškai išnagrinėtas reiškinys gali būti įstatymų leidėjui pagrindas apmąstyti įvairius į teisėkūrą orientuotus sumanymus. Pavyzdžiui, jeigu statistikos duomenys rodo, kad teisėjai atmeta tik 5 proc. santuokos nutraukimo ieškinių, tai įmanomos dvi lygiareikšmės išvados: 1) civilinės būklės aktų registracijos institucijos dirba gerai arba 2) reikia sustiprinti santuokos teismo nutraukimo kontrolę. Netgi tais atvejais, kai jau priimtas principinis sprendimas, remiantis juo įmanoma parengti skirtingus įstatymų projektus.

2. Sociologinė pagalba teisėjams. Tradiciniu požiūriu teisės pagrindas yra taisyklės, kurios parašytos naudojant teisinę terminologiją, o teismo sprendimo aiškinimas įprastai priklauso nuo vienos ar kelių normų, pagal kurias vertinami tiriami faktai²⁷². Tačiau visuomenė tam tikrus juridinius faktus yra linkusi vertinti pagal savo supratimą, o taisyklės aiškina naudodama bendrinę kalbą, todėl kartais taip nutinka, kad priimtas pagal teisės normas ir atitinkantis juridinę techniką teismo sprendimas nėra vykdomas, nes nesulaukia pritarimo. Siekiant paskatinti savanorišką teismo sprendimų įgyvendinimą, siūloma juos rašyti bendrine kalba ir kiek įmanoma tiksliau išsiaiškinti tikrąją šalių valią, kuri dažnai yra suformuota visuomenės sąmonės ir kultūros. Tokiu atveju teisėjai gali pasinaudoti sociologine pagalba.

Teisės sociologija gali padėti teisėjams dviem pagrindinėmis formomis: 1) sociologine ekspertize; 2) sociologiniu aiškinimu. Pirmuoju atveju teismas remiasi teisės sociologija kaip pagalbine priemone. Antruoju – teisės sociologija gali būti suprantama kaip teisėjo substitutas, t. y. papildomas įstatymo komentatorius. Šiuo atveju pabrėžiama „gali būti“, nes tik teisėjas gali atsizvelgti į kitų komentatorių įstatymo aiškinimą ir jam suteikti privalomąją galią.

Sociologinė ekspertizė. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 112 straipsnyje nustatytas ekspertizės darymas ir ekspertų skyrimas, 216 straipsnyje – eksperto išvada ir 218 straipsnyje – eksperto

272 Black D. J. *Sociological Justice*. New York: Oxford University Press, 1989, p. 19.

išvados įvertinimas²⁷³. Civilinio proceso kodekse nedetalizuojama nei ekspertizės samprata, nei eksperto veiklos formos, tačiau numatyti jai keliami reikalavimai. Tai reiškia, kad ekspertizė suprantama plačiau: tai specialių žinių reikalaujančio klausimo tyrimas, atliekamas specialistų, ir sprendimas. Ekspertu gali būti skiriamas kiekvienas asmuo, turintis reikiamų žinių išvadai pateikti. Jo išvada pateikiama raštu ir išdėstoma ekspertizės akte. Teismą domina ekspertizės aktas. Ekspertizės akte turi būti smulkiai aprašomi atlikti tyrimai, jų pagrindų padarytos išvados ir pagrįsti atsakymai į teismo iškeltus klausimus. Teismas gali nesutikti su eksperto išvada, apie tai motyvuotai pareiškdamas teismo bylos sprendime ar nutartyje.

Sociologinių tyrimų duomenimis dažniausiai remiasi privatinė teisė. Civilinio proceso kodeksas numato, kad teismas gali įtraukti dalyvauti į procesą valstybės ir savivaldybių institucijas, kurios pateikia savo išvadą pagal jų veiklos sritį (CPK 49, 225 str.). Pavyzdžiui, Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos gali pateikti išvadą, ar bylos šalies pateikti projektiniai pasiūlymai dėl namo rekonstrukcijos atitinka paveldo tvarkybos reglamento reikalavimus. Taip pat skyrybų teisminė procedūra suteikia galimybę pareikalauti išvados, kuri turi padėti teisėjui apibrėžti teismo sprendimu vaikų teisėtų interesų apsaugą. Šią išvadą parengia globos ir rūpybos institucijos. Dažniausiai ji būna psichologinio, atvejo analizės, o ne socialinio pobūdžio, nes sureikšminama šeimos tarpasmeninių santykių suirutė. Išvadoje dažniausiai lieka neįtraukti šeimos socialiniai ryšiai: su giminėmis, draugais, vietos bendruomene ir jų įvertinimas. Sprendžiant besiskiriančių šeimų vaikų teisėtų interesų apsaugos problemas, susiklostė teismų praktika skyrybų klausimu. Ji grindžiama vaiko psichologija ir jo ryšiu su kiekvienu iš tėvų, socialine aplinka. Dažnėjančios skyrybos ir vaikų auginimo nepilnose šeimose problemos turėtų „mušti pavojaus varpą“. Akivaizdžiai menkėja šeimos, kaip visuomenės svarbiausios ląstelės, socialinis vaidmuo, nes nepilnoje šeimoje augančio vaiko visavertiško socialinio bendravimo ir jo patirties interiorizavimo galimybės dažnai yra siauresnės. Ar susidariusi po skyrybų socialinė padėtis vėliau nevirsta grįžtamuju ryšiu, kai suaugę vaikai lengvai ardo savo santuokas? Reikia galvoti, kaip teisė gali padėti spręsti sunkią socialinę problemą: apsaugoti vaikų teisėtus interesus – ne tik materialinius, bet ir socialinius ryšius su šeimą paliekančiu asmeniu – tėvu

273 Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 36-1340; 2002, Nr. 42.

(motina) ir jo (jos) giminėmis, vietos bendruomene. Taigi, kyla būtinybė numatyti vaikui tokią ugdymo pagalbą, kuri padėtų jam visavertiškai integruotis visuomenėje. Tokiu atveju teismui galėtų padėti ir apgalvotai parengta socialinė anketa.

Sociologinė ekspertizė civilinėje teisėje gali atlikti ir kitą funkciją – padėti teismui išsiaiškinti atitinkamoje veiklos, pavyzdžiui, verslo, prekybos, darbo santykių, srityje egzistuojančių profesinių papročių reikšmę (Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 1.4 straipsnis numato, kad „įstatymų ar sutarčių nustatytais atvejais civiliniai santykiai reglamentuojami pagal papročius“²⁷⁴). Pagal Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 177 straipsnio 1 dalį „įrodymai civilinėje byloje yra bet kokie faktiniai duomenys, kuriais remdamasis teismas įstatymo numatyta tvarka konstatuoja esant aplinkybes, pagrindžiančias šalių reikalavimus bei atskirtimus, ir kitokias aplinkybes, turinčias reikšmės bylai teisingai išspręsti, arba jų nesant. Faktiniai duomenys nustatomi šiomis priemonėmis: šalių ir trečiųjų asmenų (tiesiogiai ar per atstovus) paaiškinimais, liudytojų parodymais, rašytiniais įrodymais, daiktiniais įrodymais, apžiūrų protokolais, ekspertų išvadomis, nuotraukomis, vaizdo ir garso įrašais, padarytais nepažeidžiant įstatymų, ir kitomis įrodinėjimo priemonėmis“²⁷⁵. Taigi, norėdamas išsiaiškinti profesinio papročio egzistavimo faktą, teismas gali pasiremti kompetentingų asmenų paaiškinimais. Profesiniu papročiu besiremianti šalis gali teismui pateikti rašytinius paaiškinimus, kuriuos parengia, pavyzdžiui, pramonės ir prekybos rūmai, verslininkų ar pramoninkų asociacija, profsąjunga ir t. t. Taip pat teismas gali kreiptis į sociologus, kad jie parengtų profesinio papročio realaus egzistavimo (paplitimo) objektyvią ekspertizę. Sociologas ekspertas nagrinėja iškelimą klausimą dvejopu požiūriu: 1) siekia atskleisti, kokia susiklostė tikroji profesinių santykių praktika. Dėl to jis nagrinėja profesinius santykius faktiniu aspektu; 2) siekia atskleisti tikrosios profesinių santykių praktikos socialinę reikšmę, t. y. ar ji susijusi su tuo, ką priimta vadinti viešosios nuomonės reikalu arba viešosios nuomonės teise (*opinio juris*)²⁷⁶.

Sociologinis įstatymų aiškinimas. Įstatymus aiškina jų leidėjas ir teismai. Bet ar gali šią funkciją įgyvendinti teisės sociologija? Į tokį klausimą XIX a. pabaigoje buvo atsakyta neigiamai. Iki šiol nesibaigia

274 Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 74-2262; 2000, Nr. 77; 2000, Nr. 80.

275 Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas. Valstybės žinios, 2002, Nr. 36-1340; 2002, Nr. 42.

276 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 309.

teigiamo atsakymo argumentų paieška, kuri suponavo kelias skirtingas sociologinio aiškinimo sampratas. Dabar teisės sociologijoje egzistuoja trys įstatymų sociologinio aiškinimo sampratos: 1) socialinio sociologinio aiškinimo samprata, 2) realistinio aiškinimo samprata ir 3) taikomojo sociologinio aiškinimo samprata.

Socialinis sociologinis aiškinimas. Socialinis sociologinis aiškinimas svarbiausiais laiko visuomenės, o ne individo poreikius. Jeigu remtumės Diurkheimo idėjų dvasia, kad viskas kyla tik iš visuomenės, tai logiška būtų visuomenę pripažinti aukščiausia vertybe ir jos interesus laikyti atitinkamai aukščiau individo. Per šią prizmę aiškinamos įstatymo normos, kurios taikomos sprendžiant konfliktą. Aukojant individų interesus tam, kad būtų įgyvendinti visuomenės interesai, iškyla pavojus, kad gali būti sutapatintos dvi sąvokos – sociologinis ir socialinis. Tuomet sociologinis aiškinimas gali iš mokslinio aiškinimo virsti politiniu. Kartais netgi sąmoningai tokio aiškinimo siekiama.

Toks sociologinis aiškinimas buvo paplitęs Sovietų Sąjungoje ir JAV XX a. pirmojoje pusėje, nors abiejose šalyse jis buvo panaudotas skirtingiems politiniams rezultatams gauti. JAV realistinės teisės mokykla pabrėžė patirties reikšmę teisės gyvybiškumui. Remdamiesi patirtimi kaip metodu, teisėjai galėjo konkrečiu socialiniu atveju aiškinti įstatymą. Taigi šis metodas atspindi tam tikrą sociologinę idėją. Šios mokyklos šalininkai – teisėjai buvo nepajėgūs sukurti įstatymų socialinio aiškinimo visuomenės lygiu strategijos, nes nagrinėjo tik atskirus atvejus. Jie siekė prisidėti prie visuomenės pažangos raidos skatinimo, todėl išplėstai aiškino reformistinio pobūdžio įstatymus ir ribotai – konservatyviuosius. Toks sociologinis aiškinimas visada turėjo tą pačią prasmę: aiškintojas įstatymą turi pritaikyti prie socialinių pokyčių.

Įstatymų socialinis aiškinimas Sovietų Sąjungoje buvo įgavęs oficialiai pripažinto metodo statusą. Griežtai moksliskai šio metodo negalima vadinti sociologiniu, nes jis susijęs su vienos klasės – pradžioje tariamai su darbininkų, o vėliau – partinės nomenklatūros interesais. Šis metodas formuluojamas įvairiai: 1) teisėjas turi priimti sprendimą, atitinkantį jo socialistinę teisinę sąmonę; 2) teisėjas turi priimti sprendimą, atitinkantį šalies ekonominę ir socialinę santvarką. Šiuo ypatingu metodu prie tarybinės tikrovės buvo pritaikyti iš kapitalistinės santvarkos paveldėti įstatymai.

Realistinis sociologinis aiškinimas susiformavo dogmatinės jurisprudencijos formalizmo ir abstraktumo kritikos pagrindu. Teisės so-

ciologijoje būta įvairių mėginimų sociologiniu požiūriu aiškinant įstatymus atspindėti realizmą. Akivaizdžiausi mėginimai yra: 1) aiškinti įstatymus interesų pagrindu; 2) aiškinti įstatymus jų įgyvendinimo praktikoje susiklosčiusių papročių pagrindu; 3) aiškinti įstatymus susiklosčiusių faktinių situacijų pagrindu.

Realistinę teisės sampratą, arba interesų jurisprudencijos teoriją, sukūrė vokiečių mokykla, kuri F. Heko dėka buvo ypač aktyvi iki XX a. ketvirtąjo dešimtmečio. Dar Jėringas pabrėžė svarbų interesų kovos vaidmenį teisės raidoje. Šia jo teze paremtas Tiubingeno mokyklos pasiūlytas įstatymų aiškinimo principas: iš pradžių aiškintojas turi apibrėžti, koks interesas buvo svarbiausias rengiant įstatymą, tada, remdamasis šiuo interesu ir nenukrypdamas nuo jo, paaiškinti visas abejotinas teksto vietas ir užpildyti spragas. Taip interesų jurisprudencija sukūrė savo metodą – apibrėžė realistinio aiškinimo būdą, kuris tenkino dogmatinės tradicijos reikalavimą – atskleisti įstatymų leidėjo ketinimus. Šie suprantami sociologinėje perspektyvoje.

Realistinio aiškinimo esmė yra paaiškinti įstatymo faktinį gyvenimą. Akivaizdu, kad neužtenka kreipti dėmesį tik į jo atsiradimo priežastis. Tai, kas įvyko priėmus įstatymą, ypač greitų socialinių procesų kontekste, gali būti kur kas svarbiau nei jo atsiradimą nulėmę interesai. Realų įstatymo įgyvendinimo procesą neišvengiamai veikia kintančios socialinės sąlygos. Tiksliau tariant, jie abu patiria vienas kito skirtingos apimties įtaką, kurioje savaime (be išankstinių ketinimų) formuojasi tam tikra įstatymo įgyvendinimo tradicija, įstatymo įgyvendinimo praktikos papročiai. Jais remiasi teisėjai, aiškindami įstatymo įgyvendinimą naujomis socialinėmis sąlygomis. Toks teisės sociologinis aiškinimas pateikia romėnų teisininkų aiškinimo principą – „papatys yra geriausias įstatymo aiškintojas“ (Digestai)²⁷⁷, vartotas sutartims ir įstatymams paaiškinti.

Taikomasis sociologinis aiškinimas grindžiamas pažintinės sociologijos mokslinių išvadų praktiniu pritaikymu. Toks požiūris yra sudėtingas ir reikalauja gerai išmanyti mokslinę sociologijos argumentaciją. Sociologinės išvados dažnai būna prielaidų lygio ir dėl to sunku jomis tiksliai pagrįsti sociologinį taikomąjį aiškinimą. Pasitaiko ir tokių atvejų, kai teisėjai, patys to nežinodami, sėkmingai imasi aiškinti teisinį faktą sociologiniu aspektu. Pavyzdžiui, teisėjai gali atleisti tėvus nuo atsakomybės už savo paauglių vaikų netinkamą naudojimąsi motociklais ir motoroleriais tuo atveju, kai tėvai įrodo, kad negalėjo uždrausti veikos, užtraukiančios atsakomybę.

277 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 313.

Sociologiniai stebėjimai patvirtina, kad iš tikrųjų paaugliai savo nuožiūra naudoja motociklus ir motorolerius, o tėvai yra bejėgiai jiems sutrukdyti. Taigi šiuo atveju sociologinių tyrimų išvados gali būti mokslinis pagrindas paaiškinti sąvoką „atleidimas nuo atsakomybės“.

Carbonnierius iškėlė naują taikomojo aiškinimo formos idėją²⁷⁸. Jei- gu pripažįstame, kad įstatymų leidybą geriau derinti prie viešosios nuomonės negu eiti prieš ją, tai akivaizdu, kad ir aiškinti įstatymus geriau remiantis jos nuostatomis. Jeigu įstatymas išleistas atsižvelgiant į apklausų rezultatus, tai, siekiant išsiaiškinti neaiškius šio įstatymo teiginius, visiškai logiška vėl kreiptis pagalbos į apklausos dalyvius. Tuomet aiškinimai, kuriais grindžiami teismo sprendimai, gali, jeigu juos suprato ir ne teisininkai, užtikrinti šiems sprendimams didelį moralinį palaikymą ir atitinkamai didesnes galimybes juos savanoriškai įvykdyti.

Siekiant plačiau remtis šiuo aiškinimu, vis dažniau siūloma įtraukti visuomenės atstovus į teismų sistemą. Visuomenės tarėjai, atsižvelgdami į socialinį kontekstą, galėtų spręsti dėl paties fakto – kaltas žmogus ar ne. Taip teismų sprendimai būtų labiau suderinti su visuomenės nuomone ir sulauktų jos pritarimo.

5.3. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Kokia teisės sociologijos funkcijų reikšmė teisės sociologijos studijoms?
2. Kas gali nulemti teisinius reiškinius?
3. Kodėl yra išskiriama teorinė ir praktinė teisės sociologijos funkcijos? Koks yra jų ryšys?
4. Kokios savybės būdingos viešajai nuomonei?
5. Apibrėžkite sociologinės pagalbos teisėkūros subjektams sampratą.
6. Apibrėžkite sociologinės pagalbos teisėjams sampratą.
7. Kokios yra sociologinės pagalbos teisėjams formos? Kokią reikšmę teismų jurisprudencijai turi sociologinių tyrimų duomenys?
8. Paaiškinkite, kada naudojamosi realistinio aiškinimo samprata, o kada taikomojo sociologinio aiškinimo samprata.

²⁷⁸ Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 315.

▷ **Praktinės užduotys:**

1. Pateikite Lietuvos teisės aktuose vartojamas viešojo intereso sąvokas ir jas išnagrinėkite naudodamiesi žiniomis apie pažintinę teisės sociologijos funkciją. Paaiškinkite, kodėl sąvokos skiriasi. Ar dėl to teisinės tikrovės pažinimo procesas tampa ribotas?
2. Atskleiskite liberaliosios demokratijos, viešosios nuomonės ir sociologinės pagalbos teisėkūros subjektams sampratų ryšį.
3. Atskleiskite liberaliosios demokratijos veikimo, viešosios nuomonės formavimo ir sociologinės pagalbos teisėkūros subjektams ryšio Lietuvoje prieštaravimus ir juos iliustruokite realiais socialinių padarinių pavyzdžiais.
4. Parenkite grupėje anketą pagal toliau nurodytą situaciją, kuri padėtų teisėjui nustatyti priteistinos turtinės ir neturtinės žalos dydį. Pasinaudokite žiniomis apie aiškinimo sampratas.

Administracinė byla Nr. A (4)-1083/2001.

Faktai

Pareiškėja Z. Š. kreipėsi į Vilniaus apygardos administracinę teisumą, prašydama priteisti iš atsakovo Žemėtvarkos ir teisės departamento prie Žemės ūkio ministerijos 5 000 Lt moralinei žalai atlyginti ir nurodė, kad dėl atsakovo veiksmų, nepriimant tinkamo sprendimo, trukdyta atkurti jai nuosavybės teises į senelio P. B. 8,75 ha žemės sklypą Š. rajone, R. kaime. Vyriausioji administracinių ginčų komisija nustatė daug pažeidimų, padarytų dėl atsakovo kaltės, pareiškėjai atkuriant nuosavybės teises į žemę. Pareiškėja nurodė, kad ji patyrė materialinę žalą – negalėjo naudotis žeme ir gauti iš jos pajamų. Pagal teisės aktus jai priklauso ir moralinės žalos atlyginimas už orumo įžeidimą, netenkinant jos skundų. Turtinės žalos dydžio pateikti negalėjo. Prašė teismo nustatyti jos dydį.

5. Įvertinę vadovėlio priede esančioje informacijoje pateiktus faktus, argumentuotai nuspręskite:
  - ar lietuviai pasirengę visuomenės atstovus įtraukti į teismų sistemą?
  - ar visuomenės tarėjai išspręs nepasitikėjimo teismų priimtais sprendimais problemą?

6. Suraskite ir išnagrinėkite 5 pasirinktos teismo instancijos bylas, kuriose buvo pateikti sociologinės ekspertizės duomenys.
7. Suraskite ir išnagrinėkite 5 pasirinktos teismo instancijos bylas, kuriose buvo panaudotas sociologinis aiškinimas.
8. Zygmuntas Baumanas teigia, kad moderniojoje visuomenėje egzistuoja heterofilijos ir heterofobijos(dis)balansas, nors absoliuti visuomenės narių dauguma svajoja apie panašios išvaizdos narių bendruomenę ar tiesiog panašiųjų bendruomenę, kuri užtikrintų saugumą, kur jie būtų apsupti panašių į save ir kur tiesiog išnyktų būtinybė raustis po gyvenimus tų, kurie atrodo ir mąsto kitaip²⁷⁹.
  - Kokia Jūsų nuomonė dėl šios išvados? Argumentuokite atsakymą naudodamiesi sociologinio aiškinimo sampratomis.

---

279 Bauman Z., *Liquid Modernity*. Cambridge, England: Polity, 2001, p. 168–201.

ŠEŠTAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

TEISĖS SOCIALINĖ KILMĖ IR EVOLIUCIJA

6.1. Socialinė tvarka ir jos savaiminio formavimosi modelis

1. **Socialinės tvarkos prigimtis.** Socialinė tvarka – tai atskirose visuomenėse arba socialinėse grupėse susiklosčiusi ir besivystanti visuma bendruomeninių ryšių ir santykių ypatybių, kurių praktikavimas padeda išgyventi ir siekti aukštesnio gyvenimo lygio kuo didesniai visuomenės arba socialinės grupės narių skaičiui. Žmonės kartu kuria savo gyvenamąją aplinką (kultūrinius ir psichologinius darinius) ir jiems svarbu padidinti bendruomeninę (vienas kito) laisvę, nedidinant valdžios priespaudos. Jie nuolat siekia, kad visuomenėje būtų kokia nors tvarka, kitaip jos nariai negalėtų gyventi kartu: nė vienas iš mūsų negalėtų tvarkyti jokių savo reikalų ir net tenkinti paprasčiausių poreikių. Apie tai rašė ir M. Vėberis. Taigi akivaizdu, kad socialiniame gyvenime yra dėsningumų ir reguliarumų.

Kaip gali atsirasti socialinė tvarka, kokia jos prigimtis? Grėsmių individui egzistavimas suponuoja būtinybę spręsti pirminę problemą: kaip apvaldyti individualią individo veikimo laisvę, kad ji nekeltų tikros ir potencialios grėsmės savo ir kitų individų laisvėms? Kad individo veikimo laisvė nevirstų potencialia grėsme jam pačiam, jis turi suvokti save kaip vidinio sugyvenimo subjektą. Kitaip tariant, žmogus suvokia save kaip visada egzistuojantį tarp to, kad jis yra kūnas, ir to, kad jis turi kūną. Šią pusiausvyrą kiekvienas žmogus turi be paliovos atkurti (tai virsta žmogaus įgūdžiu) ir tai yra pirminis socialinės tvarkos kūrimo bei jos palaikymo šaltinis.

Žmogaus egzistavimas, jeigu jis turėtų remtis tik savo organizmo ištekiais, būtų chaotiškas. Nors tokį chaosą galima teoriškai įsivaizduoti kaip prigimtinės būklės įvaizdį, kuriuo Hobsas postuluoja pirminę anarchiją, jis nesuvokiamas empiriškai. Tikrovėje žmogus egzistuoja normatyvinės

tvarkos kontekste. Tai reiškia, kad tvarkos atsiradimas susijęs ne tik žmogaus biologine prigimtimi, bet ir su socialinių santykių vertinimo sistemos kūrimusi.

Socialinės tvarkos atsiradimas ir raida yra procesas, kuris susijęs su žmonių pagrindinių poreikių įgyvendinimu. A. Maslow pabrėžė, kad „šie poreikiai, arba vertybės, susiję hierarchiškai ir evoliuciškai – pagal stiprumą ir pirmumą. Pavyzdžiui, saugumas yra galingesnis ir stipresnis, skubesnis, anksčiau atsirandantis, gyvybiškesnis poreikis nei meilė, o maisto poreikis paprastai yra stipresnis už kiekvieną kitą. Be to, visus šiuos poreikius galima laikyti žingsniais laiko taku prie bendro savęs aktualizavimo, kuris apima visus bazinius poreikius“²⁸⁰. Taigi, tenkinant pagrindinius poreikius, neišvengiamai klostėsi tokios socialinio elgesio taisyklės, kurios ne tik padėjo išgyventi kuo didesniai jas praktikuojančių žmonių grupių skaičiui, bet siekti aukštesnių gyvenimo tikslų. Kitaip tariant, siekiant vengti pavojų ir didinti tarpusavio pasitikėjimą arba tenkinant pagrindinius poreikius, kūrėsi ir dabar kuriasi socialinių vertinimų ir normų sistemos: to, kas vyksta, kas yra gėris, kas – blogis, ko reikia siekti, o ko vengti, kaip elgtis vienoje ar kitoje situacijoje ir t. t. Jomis remiantis sprendžiama, ką reiškia vienas arba kitas įvykis, reiškiny (reikšmių sistema), koks įvykių, reiškinių, daiktų (santykių sistema) santykis. Visa tai – svarbiausi visuomenės kultūros elementai.

Visuomenės socialinį sutelktumą itin veikia jos narių laikymasis socialinio elgesio normų, kurios susiklostė ir toliau evoliucionuoja kasdienės žmonių socialinės sąveikos procese. Socialinių normų visuma atspindi konkrečioje visuomenėje vyraujančią normatyvinę tvarką. Normatyvinė tvarka apibrėžia, kokias teises ir pareigas turi prisiimti kiekvienas konkrečios socialinės sąveikos dalyvis, sąlygas, kurioms esant sąveikos dalyvis privalo, gali arba negali elgtis. Socialinės normos išreiškia tris elgesio modelių formas: teisėtą, pageidautiną ir draudžiamą. Teisėtu laikomas elgesys, atitinkantis teisių ir pareigų vienovę, kurią apibrėžia normatyvinė tvarka. Atitinkamų elgesio normų pažeidimas suprantamas kaip neigiama vertybė. Neigiamų vertybių klasė (pvz., nuodėmė, nusikaltimas ir pan.) yra bet kurioje normatyvinėje sistemoje. Taigi apibendrinamai galima teigti, kad socialinė tvarka yra vertybinės ir normatyvinės prigimties.

280 Maslow A. Psichologijos duomenys ir vertybių teorija. Gėrio kontūrai. Vilnius: Mintis, 1989, p. 343.

Bendriausiu atveju socialinė tvarka yra neišvengiama ir nenutrūkstanti žmogaus kūryba, egzistuojanti kaip žmogaus veiklos kūrinys. Žmogus kuria ją nuolatos save eksternalizuodamas, t. y. savo mintis projektuodamas į išorinį pasaulį ir jas įkūnydamas, suteikdamas joms konkretų pavidalą. Taip jis gali pasireikšti kaip vidinio sugyvenimo subjektas. Žmogaus mintys dažniausiai būna susijusios su savo saugumo didinimu ir kitų egoistinių interesų tenkinimu. Socialinė tvarka nėra daiktų prigimties dalis ir jos negalima kildinti iš gamtos dėsnių.

Tačiau retai arba visai neįsisąmoniname, kad socialinę tvarką išreikia gana daug institucijų, „kurios išties yra žmogaus veiklos rezultatas, bet nėra žmogaus sumanymo padarinys“²⁸¹. Dviejų reiškinų kategorijų – „žmogaus veiklos rezultato, kuris nėra žmogaus sumanymo padarinys“ ir „žmogaus sumanymo rezultato“ skirtumas suteikė F. A. Hayekui pagrindą apmąstyti save kuriančias sistemas ir išskirti dvi socialinės tvarkos atmainas: a) savaimė (spontaniškai) susiklosčiusią socialinę tvarką (lyg ji būtų susiklosčiusi iš vidaus be iš ankstinio tikslo) ir b) konkrečių žmonių sukurtą socialinę tvarką (lyg ji būtų sukurta sąmoningai iš išorės)²⁸². Labai svarbu pabrėžti, kad savaiminės socialinės tvarkos taisyklės, valdančios žmogaus elgesį ir jam suteikiančios racionalumo bruožų, pasižymi dviem ypatybėmis: 1) jomis vadovaujamosi veikloje, nors veikiančiam individui jos nėra žinomos artikuliuotu pavidalu. Jos tiesiog reiškiasi kaip veiksmų reguliarumas, kuris gali būti eksplacitiškai aprašytas; 2) tokių taisyklių pradėdama laikytis todėl, kad faktiškai jos suteikia jomis besivadovaujantį grupei pranašumo kitų grupių atžvilgiu, bet ne todėl, kad jos yra žinomos²⁸³. Kitaip tariant, žmogus jau veikė prieš pradėdamas mąstyti bei suprasti. Tai, ką vadiname supratimu, galiausiai yra ne kas kita kaip žmogaus sugebėjimas reaguoti į aplinką pagal tokią elgesio schemą, kuri padeda jam išlikti.

Apmąstant socialinės tvarkos prigimtį, labai svarbu pabrėžti šiuos dalykus:

1. Socialinės tvarkos būtinybę lemia žmogaus biologinis aparatas (pagrindė A. Gehlenas).
2. Eksternalizacijos produktai – socialinė tvarka ir ją įkūnijančios socialinės normos yra *sui generis* (savito, tam tikro) pobūdžio (E. Diurkheimas).

281 Ferguson A. *An Essay on the History of Civil Society*. London, 1767, p. 187.

282 Hayek Fr. A. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. Taisyklės ir tvarka*. 1 t. Vilnius: Eugrimas: 1998, p. 65–67.

283 Ten pat, p. 36–37.

3. Kultūros vertybės ir socialinės normos yra socialinės tvarkos priimtinais bruožais.

4. Socialinė tvarka apima dvi atmainas: savaime susiklosčiusią tvarką ir organizuotą tvarką. Organizuota tvarka pasitikima, jei ji neprieštarauja savaiminei tvarkai.

Šiuolaikinės savaiminės tvarkos idėja yra tokia: tvarka leidžia skirtinčius interesus ir vertybes puoselėjantiems žmonėms sugyventi visuomenėje, nepuolant į nesantaiką, konfliktą ar pilietinį karą²⁸⁴. Pirmasis savaiminės tvarkos idėją suformulavo Bernardas de Mandevilis savo knygoje „Pasakėčia apie bites“. Jis pastebėjo, kad individų, kurie veikia turėdami skirtingus motyvus, visuma sukuria komercinę visuomenę, nors nė vienas jų neturėjo tokio ketinimo. Šią idėją, kad žmoniškų institucijų raida leidžia individams teikti paslaugas vieni kitiems, net jei jų motyvai ir atrodo egoistiški, vėliau plėtojo škotų Apšvietos filosofai²⁸⁵. Šiandien vėl reikia atsisigręžti į savaiminės socialinės tvarkos idėją, kuri tampa aktuali informacinėje visuomenėje.

2. Socialinės tvarkos savaiminio formavimosi modelis. Socialinės tvarkos savaiminis susiformavimas aiškinamas bendruomenės saugumo didinimo ir jos narių laisvės ribų plėtimo ryšio analizės pagrindu. Savaiminės socialinės tvarkos susiformavimo ir jos tęstinumo modelį sudaro šie elementai²⁸⁶: 1) eksternalizacija – žmogaus poreikis savo mintis nuolatos projektuoti į aplinką; 2) habitualizacija (pvz., įpročių formavimasis) – žmogaus sugebėjimas apmąstyti savo veiksmus ir jų daliai suteikti šablono pavidalą; 3) institucionalizacija (pvz., papročių formavimasis) – žmonių bendruomenės (grupės) būdingas interesus dalį šabloniškų veiksmų paversti, įtvirtinti institucijomis; 4) legitimacija – žmonių bendruomenės (grupės) būdingas interesus įteisinti susiklosčiusias institucijas; 5) internalizacija – žmogaus sugebėjimas perimti kitų žmonių ir bendruomenės vertybes ir elgesio modelius.

Eksternalizacija. Žmogus negali egzistuoti užsisiklendęs savyje. Jis turi nuolat kaupti savo mintis į aplinką ir jas įgyvendinti savo veikloje. Tai lemia biologiniai žmogaus poreikiai. Dėl prigimtinio žmogaus organizmo nestabilumo būtina, kad pats žmogus susikurtų stabilią savo elgesio aplinką. Pats žmogus privalo specializuoti ir valdyti savo paskatas

284 Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003, p. 108.

285 Ten pat, p. 108–109.

286 Toliau remtasi: Berger P. L., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999.

(vidinius ir išorinius poveikius, kurie sukelia jo reakcijas). Šie biologiniai faktai yra būtina išankstinė prielaida kurti socialinę tvarką. Kitaip tariant, nors egzistuojančios socialinės tvarkos negalima kildinti iš biologinių duomenų, socialinės tvarkos būtinybę lemia biologinis žmogaus aparatas. Socialinės tvarkos atsiradimą, palaikymą ir perdavimą lemia ne tik biologinės konstantos, bet ir kitos priežastys, pavyzdžiui, žmogaus veiklos objektyvacija (habitualizacija, institucionalizacija, legitimacija) ir internalizacija. Siekiant geriau pažinti socialinės tvarkos ir pasitikėjimo ryšį, būtina atskleisti žmogaus veiklos objektyvacijos ir internalizacijos procesus.

Habitualizacija. Procesas, kai eksternalizuoti žmogaus veiklos produktai įgyja objektyvų pobūdį, yra objektyvacija. Jis prasideda habitualizuojant žmogaus veiklą (paverčiant ją įpročiais). Habitualizacija reiškia, kad kiekvienas dažnai kartojamas veiksmas tampa įpročiu, kurį galima pakartoti sutaupant pastangų ir kurį jo atlikėjas suvokia kaip įprotį. Tai būdinga kiekvienai žmogaus veiklai. Įpročiai išlieka prasmingi individui, nors šių veiksmų prasmės bendrame jo žinojimo багаže tampa rutiniškos. Individas laiko jas savaime suprantamomis ir naudoja kurdamas ateities projektus. Psichologinė habitualizacijos nauda yra svarbi dvejopai:

1) sumažėja galimybių rinktis, t. y. kiekvieną kartą iš naujo analizuoti teoriškai įmanomus tos pačios veiklos būdus;

2) didėja individo subjektyvusis saugumas, nes savo įpročiais jis plečia artimosios aplinkos įvairiausių situacijų įprasminimą.

Taigi habitualizacija suteikia žmogaus veiklai kryptį ir specializaciją, kurių trūksta biologiniam jo aparatui, kartu mažina nekryptingų paskatų sukeltą įtampą. Kitaip tariant, habitualizuotos veiklos pagrindas įgalina žmogų veikti sugaištant mažiausiai laiko sprendimams priimti ir „sutaupant“ energijos.

Institucionalizacija. Po habitualizacijos procesų gali vykti veiksmų institucionalizacija: kokio nors įpročio arba fakto socialinis įtvirtinimas, tapimas institucija, pavyzdžiui, papročiu. Habitualizacijos procesai yra visada ankstesni už bet kokią institucionalizaciją. Institucionalizacija vyksta tik tuomet, kai įvairaus tipo veikėjai abipusiškai tipizuoja habitualizuotus veiksmus, t. y. paverčia juos konkrečiais elgesio modeliais (institucijomis).

Tikrovėje institucijos paprastai atsiranda gausiose bendruomenėse. Tačiau P. Bergeris ir Th. Luckmanas pabrėžia, kad institucinantis abipusio tipizavimo procesas vykty net ir tuo atveju, jeigu tam tikrą laiką bendrautų

tik du individai. Jiems bendraujant, abipusės tipizacijos išreiškiamos konkrečiau elgesio modeliais, pagal kuriuos daug kartų elgdami individai sukuria galimybę ne tik prisiišti kito vaidmenį, bet ir įtraukti jį į savo vaidmenį. Taip atsiranda abipusiškai tipizuotų veiksmų rinkinys, kuris yra institucionalizacijos branduolys. Tai dar nėra visavertė institucionalizacija, nes iš dviejų individų nesusikuria veikėjų tipologija. Jų bendravimas svarbus psichologiškai: „Aš vėl tai darau“ tampa „Mes vėl tai darome“, t. y. taip smarkiai sumažinama abu individus apėmusi įtampa; jie sutaupo laiko ir pastangų; jie gali atlikti daug veiksmų menkai sutelkdami dėmesį; jie savo veiksmais nebekelia nuostabos ir galimo pavojaus vienas kitam.

Kokio nors įpročio tapimas institucija apima atitinkamus reikalavimus būsimiems veikėjams, nes institucija yra daugiau nei vien veiksmo šablonas. Veiksmų institucionalizacija yra susijusi su bendruomene, habitualizacija – su atskiru individu. Tai reiškia, kad abiejų reiškinų reikšmės skiriasi socialinės prasmės požiūriu. Institucijos atspindi ne atskiro individo, o bendruomenės socialinio gyvenimo patirtį, kuriai bendruomenė suteikia moralinę reikšmę. Jos nariai priima atitinkamos socialinio gyvenimo patirties moralinę reikšmę, kaip jiems skirtą valią²⁸⁷. Vadinasi, tam tikrus institucinius veiksmus gali atlikti ne bet kuris veikėjas, o tik tas, kuris atitinka institucijos keliamus reikalavimus. Pavyzdžiui, santuokos institucija reglamentuoja santuokos sukūrimo sąlygas: pirmiausia įveda kraujomaišos tabu, amžiaus cenzą.

Kokių tikslų siekia bendruomenė savo valią išreikšdama ir įtvirtindama institucijose? Be abejonės, ji siekia sumažinti grėsmes savo egzistencijai ir kartu išplėsti laisvės ribas, nedidindama išorinės kontrolės. Šis tikslas išryškėja iš socialinio pasaulio konstravimo proceso esmės – tvarkos savaiminio kūrimosi individo lygmeniu, jam refleksuojant habitualizacijos reikšmę. Kaip jis įgyvendinamas bendruomenės lygmeniu? Galime kelti prielaidą, kad būti žmogui reiškia faktiškai visą laiką žinoti, ką darai ir kodėl tai darai. Remdamiesi šia prielaida, galime teigti, kad bendruomenės sąmonė refleksuoja ir apibendrina savo narių rūšinio veikimo patirtis. Toks procesas turi apimti bent du susijusius aspektus: 1) rūšinio veikimo patirčių sutvarkymą loginiu pagrindu ir 2) veikimo unifikavimą. Rūšinio veikimo patirčių suvienodinimo reikšmė – sunorminti veikimą

287 Lotynų kalbos žodžio *mos*, iš kurio kilo žodis „moralė“, pirmą kartą reikšmė buvo „valia“. Ilgainiui jis ėmė reikšti (dievų arba valdovų) žmonėms skirtą valią, taigi instrukcijas ir įstatymus, paskui tradicinius papročius (*mores*). Galiausiai, per laiką pakitus žodžio reikšmei jis ėmė reikšti asmeninę gyvenseną, individo mąstyseną, charakterį ir dorumą. Taip įsitvirtino subjektyvūs moralės samprata, kuri nepaneigia objektyviosios moralės buvimo ir jos svarbos.

taip, kad juo galėtų naudotis kiti bendruomenės nariai ir tai padidintų bendro (socialinio) veikimo veiksmingumą.

Svarstant, kaip susiformuoja institucijos loginis pagrindas, reikia kreipti dėmesį į institucijų istoriškumą. Institucijos visada turi istoriją ir yra istorijos kūriniai, nes abipusės veiksmų tipizacijos kuriamos bendroje istorijoje. Tai reiškia, kad abipusės veiksmų tipizacijos procese „dalyvauja“ ne tik individai, bet ir socialinis kontekstas kaip istorinės skirtingu greičiu besikeičiančios aplinkybės, kuriomis susidaro bendruomenės reikšmingos tipizacijos: bendri įpročiai, tradicijos, papročiai ir įstatymai. Pavyzdžiui, moralės „etimologija visų pirma nurodo socialinį kontekstą, kuriame etika, moralė arba dorovė iš pradžių egzistuoja kaip bendras įprotis, kaip bendruomenės tradicija, paprotys ir įstatymas. Tik vėliau tų žodžių reikšmė įgyja subjektyvų ir individualų asmeninės moralinės nuostatos bei charakterio aspektą“²⁸⁸. Bet ir tuomet išlieka (tiksliau – turi išlikti) bendruomeninis matmuo: išankstinis moralinių dalykų supratimas, būdingas mus supantiems žmonėms.

Pabandykime įsivaizduoti institucijų formavimosi modelį. Socialinis kontekstas lemia individualią individo veikimo patirtį, kurią apmąstydamas jis mėgina įprasmiti savo veiksmus, t. y. juos išsprasti į sėkmingo veikimo schemą. Ši tendencija stiprėja, kai individas pradeda dalytis su kitu individu savo veiksmų prasmėmis. Situacija tampa kokybiškai kitokia, kai prie jų dar prisideda kiti individai: pasikeičia tarp dviejų individų vykstančios socialinės sąveikos pobūdis. Institucinis pasaulis, egzistavęs dviejų individų bendravimo situacijoje, dabar perduodamas ir kitiems. Habitualizacijos ir tipizacijos, kurios iki tol buvo dviejų individų *ad hoc* koncepcijos, dabar tampa istorinėmis institucijomis. Vykstant šiam procesui, tobulėja pati institucionalizacija. Dalijimasis patirtimi, jos kartojimas ir apmąstymas suteikia galimybę atskleisti sėkmingo veikimo sąlygas, kuriomis implikuotas itin svarbus ryšys – veiksmų ir sėkmingo veikimo veikėjų bruožų ryšys. Bendruomenės praktinė sąmonė suteikia veiksmų ir veikėjų ryšiui draudimų ir leidimų formą, t. y. išreikia savo valią, turinčią du sandus: pažintinį ir emocinį. Kitaip tariant, draudimų ir leidimų forma bendruomenės praktinė sąmonė suvaldo tas patirtis, kurias suponuoja natūrali egzistencinio saugumo siekimo nuostata kasdieniame gyvenime. Praktinė sąmonė ir jos atkuriamas kasdienė rutina padeda riboti tikrovės nepažinumo nerimą, nes jos implikuoja socialinį stabilumą ir atlieka argumentavimo vaidmenį organizuojant aplinką.

288 Anzenbacher A. Etikos įvadas. Vilnius: Aidai, 1995, p. 17.

Jos pateikia orientavimosi modelius, padedančius atsakyti į klausimus dėl egzistencijos struktūros ir leidžiančius tikėti siektinu kasdienio gyvenimo aiškumu. Tačiau vien pažintinės prasmės orientavimosi modeliai nesukurs šito tikėjimo, jeigu jo negrįs atitinkamas emocinis atsidasavimas²⁸⁹, kuriam reikšmingi yra pasitikėjimas, viltis, drąsa. Todėl pagrindiniai tokių „atsakymų“ aspektai yra labiau emociniai nei pažintiniai. Kitaip tariant, refleksuojanti bendruomenės sąmonė, suteikdama logikos institucinei tvarkai, ją ypač motyvuoja dvasiškai ir emociškai. Tai paaiškina pripažintų konvencijų stiprumą ir jų irimą patyrusių žmonių dramatiškas reakcijas.

Kaip paaiškinti institucijų kontroliuojantį pobūdį? Institucijų tapsmas istoriniais dariniais stiprina jų kitą esminę – objektyvumo – savybę, atsiradusią tada, kai tik du individai pradėjo abipusiškai tipizuoti savo elgesį. Tai reiškia, kad dabar susikūrusios institucijos suvokiamos kaip nepriklausomos nuo individų, kurie „atsitiktinai“ jas įkūnija. Kitaip tariant, institucijos dabar suvokiamos kaip turinčios savo pačių tikrovę – tikrovę, kuri iškyla prieš individą kaip išorinis ir priverstinis faktas²⁹⁰.

Taigi institucijų kontroliuojamasis pobūdis kyla iš pačios institucionalizacijos esmės – tipizacijų bendrumo. Šis pobūdis atsiranda pirmiau bei nepriklausomai nuo visų sankcijų mechanizmų, kurie sukuriama vėliau siekiant naują kartą įtraukti į institucinę tvarką ir palaikyti institucijas. Nors tie mechanizmai egzistuoja daugelyje institucijų, jų kontroliuojamasis poveikis yra papildomo pobūdžio. Pirminę socialinę kontrolę lemia pačios institucijos egzistavimas.

Legitimacija. Vis dėlto instituciniam pasauliui reikia legitimacijos, t. y. būdų, kuriais ją galima paaiškinti ir pateisinti bei paversti tikėjimo simboliu, esančiu žmonių sąmonėje. Tokį poreikį suponuoja būtinybė perduoti naujai kartai egzistuojantį socialinio pasaulio supratimą. Institucijų kūrimas grindžiamas tėvų kartos individų habitualizuotų veiksmų tipizacijomis, kurios visada yra bendros. Jas taip suvokia visi esantys konkrečios socialinės grupės nariai ir tai užtikrina institucijos atsiradimą. Vadinasi, jie gali suvokti institucijos prasmę savo atminties galiomis. Vaikų padėtis yra visai kitokia. Jie susipažinę su institucijų istorija iš „gandų“. Todėl dabar būtina aiškinti jiems šią prasmę pasitelkus įvairias legitimacijos formules. Jos turi aiškinti institucinę tvarką nuosekliai ir nuodugniai, kad galėtų perduoti įsitikinimus naujai kartai.

289 Giddens A. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai, 2000, p. 55.

290 Berger P., Luckmann Th. *Socialinės tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 80.

Legitimacijos procesas tiksliausiai apibūdinamas kaip antrinis institucinių procesų prasmės objektyvavimas. Legitimacija aiškina institucinę tvarką kognityviai pagrįsdama objektyvuotas jos prasmes, ji kuria naujas prasmes, leidžiančias integruoti tas prasmes, kurios jau suteiktos kitiems instituciniams procesams. Legitimacijos funkcija – padaryti objektyviai suvokiamas ir subjektyviai įtikimas pirmines objektyvacijas, kurios jau buvo suinstitucintos. Ji pateisina institucinę tvarką suteikdama normatyvinį pobūdį praktiniams jos imperatyvams.

Taigi legitimacija turi du aspektus: pažintinį ir normatyvinį. Tai reiškia, kad legitimacijos klausimas nėra vien vertybių klausimas, nes visada implikuoja ir žinojimą. Pavyzdžiui, giminystės struktūrą legitimuoja ne tik konkrečių jos kraujomaišos tabu etika, bet ir vaidmenų žinojimas, kurio pagrindu apibrėžiami teisingi ir klaidingi šioje struktūroje atliekami veiksmai²⁹¹. Taigi besiplečianti institucinė tvarka iškelia ir atitinkamą legitimacijų skliautą, išskleisdama virš jo apsauginį pažintinės ir normatyvinės interpretacijos gaubtą. Nauja karta išmoksta šias legitimacijas įtraukiant ją į institucinę tvarką.

Internalizacija. Individas gimsta turėdamas polinkį į socialumą ir tampa visuomenės nariu. Tapimo procesas prasideda internalizacija: objektyvių socialinių vertybių, normų, požiūrių, nuomonių, standartų, vertinimų subjektyviu perėmimu. Šis perėmimas būdingas kiekvienam žmogui ir atsiranda todėl, kad individas perima iš kitų pasaulį, kuriame kiti jau gyvena. Taigi internalizacija šia plačiąja prasme yra pagrindas, padedantis suprasti, pirma, kitus, antra – pasaulį kaip prasmingą ir kaip socialinę tikrovę. Pasiekęs šitokį internalizacijos lygį, individas tampa visuomenės nariu.

Individo tapimas visuomenės nariu yra socializacija, kurią galima apibūdinti kaip visapusišką bei nuoseklų individo išitraukimą į objektyvų visuomenės pasaulį arba kurią nors jo sritį. Ji vyksta visą individo gyvenimą. Skiriama pirminė ir antrinė socializacijos. Svarbiausia yra pirminė socializacija, kurią individas patiria vaikystėje ir per kurią tampa visuomenės nariu. Ši socializacija suponuoja antrinės socializacijos pamatinę struktūrą. Antrinė socializacija yra tolesnis procesas, padedantis jau socializuotam individui išitraukti į naujas objektyvaus jo visuomenės pasaulio sritis.

Pirminė socializacija yra kur kas daugiau negu grynai pažintinis mokymasis. Aplinkybės, kuriomis ji vyksta, būna kupinos didelės emocinės

291 Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999, p. 119–121.

įtampos. Be šitokio emocinio prisirišimo prie reikšmingų kitų individų mokymosi procesas būtų sunkus, o gal apskritai neįmanomas. Vaikui tapatintis su reikšmingais kitais padeda įvairiausi emociniai jo saitai. Kad ir kokie jie būtų, internalizacija įvyksta tik tada, kai įvyksta identifikacija²⁹²: individas įgyja subjektyvų tapatumą – tampa toks, kokį jį esant mano jam reikšmingi kiti individai. Šis procesas suponuoja dialektinį objektyviai jam priskirto ir jo paties subjektyviai pripažinto tapatumo ryšį. Tai reiškia, kad vaikas perima jam svarbių individų vaidmenis bei požiūrius ir juos paverčia savais vaidmenimis ir požiūriais. Labai svarbu, kad šiame vyksme vaikas perima ir socialinį pasaulį. Subjektyvus tapatumo perėmimas (identifikacija) ir subjektyvus socialinio pasaulio perėmimas yra tik skirtingi to paties – internalizacijos – proceso aspektai. Taip objektinė moralė internalizacijos procese subjektyvizuojasi²⁹³.

Pirminės socializacijos metu susikuria pirmasis ypač tvirtas individo pasaulis. Kas lemia šio pasaulio tvirtumą, kas sukuria ontologinio saugumo jausmą, leidžiantį individui išverti pereinamuosius laikotarpius, krizes ir labai pavojingas aplinkybes? Išskirtinį jo tvirtumą lemia individo ankstyvoje vaikystėje įgyjamas neišvengiamas emocinis ryšys su pirmaisiais jam reikšmingais asmenimis. Šio ryšio esmė – pasitikėjimas artimaisiais. Pasitikėjimas artimaisiais, arba tai, ką E. Eriksonas vadina pamatiniu pasitikėjimu, sukuria pirminį tinklą, iš kurio randasi suderinta emocinė pažintinė orientacija į kitus, objektų pasaulį ir asmens tapatumą. Pamatinio pasitikėjimo numanomas abipusis ryšys su pirmaisiais globėjais iš esmės yra pasąmoningas socialumas, kuris yra ankstesnis už „aš“ ir „mane“ ir yra svarbiausias bet kokio jų diferencijavimo pagrindas (A. Gidensas, 1991).

Pamatinis pasitikėjimas esminiu būdu susijęs su tarpasmeninės ir apskritai tvarkos organizavimu. Pamatinį pasitikėjimą padeda „nukalti“ vadinamoji potenciali erdvė²⁹⁴, kuri susieja ir kartu atitolina vaiką ir pirminį jo globėją (pvz., tėvus). Šioje erdvėje nuo pirmųjų gyvenimo dienų

292 Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999, p. 166.

293 Moralės subjektyvizacija suprantama pagal L. Kolbergo asmenybės dorovinės raidos teoriją. Ji pabrėžia, jog asmenybės dorovinė raida aprėpia keletą vienas po kito einančių laikotarpių. Juose numatoma pažinimo sugebėjimų ir kitų žmonių jausmų supratimo raida. L. Kolbergas išskyrė šešis asmenybės raidos laikotarpius, kurie keičia vienas kitą nuoseklia tvarka, kaip ir J. Piaget teorijoje.

294 D. W. Winnicotto sukurta potencialios erdvės sąvoka apibūdina laiką ir erdvę kaip priemonę, leidžiančią vaikui pereiti nuo visagalybės prie realybės principo suvokimo. Tačiau realybę čia reikia suprasti kaip visumą vaiko patirčių, kurios konstitutyviai organizuojamos per vaiko ir globėjų tarpusavio ryšį.

pagrindinį vaidmenį mezgant vaiko ir globėjų santykius vaidina įprotis ir rutina. Įtvirtinami esminiai rutinos, koordinuojančių konvencijų reproduktivumo ir ontologinio saugumo jausmo vėlesnėje individo veikloje ryšiai. Įpročių ir rutinos palaikymas yra lemiamą apsauga nuo grasinančio nerimo. Būtent todėl privalomas nustatytos tvarkos laikymasis yra įtampos kupinas reiškinys.

Būtina teisingai suprasti rutinos ir privalomos tvarkos ryšį. Rutina yra pagrindinis bręstančio individo autonomijos elementas – praktinė patirtis ir sugebėjimas „gyventi toliau“ socialinio gyvenimo kontekstuose. Todėl be disciplinos vaikas negali išsiugdyti reikiamų socialinio gyvenimo įpročių. Kita vertus, rutinos disciplina, puoselėdama būties prasmę, padeda įsisąmoninti egzistencijos ribas – ontologinio saugumo pamatus. Ji skatina orientuotis į tuos objektų pasaulio aspektus, kurie turi prasmės vertės tolesnėje individo socializacijoje. Kitaip tariant, pirminė socializacija skatina vaiko sąmonę vis labiau abstrahuotis nuo konkrečių kitų individų vaidmenų bei požiūrių ir formuoti „apibendrinto kito“ supratimą: pereiti prie vaidmenų ir požiūrių apskritai. Taigi rutinos ir privalomos tvarkos ryšio pagrindu susiformuoja „apibendrintas kitas“, išreiškiantis lemiamą pirminės socializacijos fazę: „apibendrinto kito“ atsiradimas bręstančio individo sąmonėje reiškia, kad dabar jis tapatinasi ir su visuomene.

6.2. Teisingumas

1. Teisingumo idėja. Plačiausiu požiūriu teisingumas yra visuomenės priedermių jos narių atžvilgiu samprata (arba bendro gėrio samprata) ir jos praktinis įgyvendinimas. Visuomenės priedermės yra moralinės, socialinės, politinės, teisinės. Priedermes suprantame kaip tai, ką dera, privalu atlikti, pareigą. Jų įgyvendinimą aiškiname normatyviniu požiūriu: teisingumas – tai taisyklės, pagal kurias paskirstoma laisvė, teisė ir pareigos, įvairios medžiaginės gėrybės. Teisingumą kaip paskirstymo taisyklės subordinuoja bendrojo gėrio samprata. Tai reiškia, kad laisvės, teisių ir pareigų, įvairių medžiaginių gėrybių paskirstymas turi atitikti bendrojo gėrio sampratą. Teisingumą dar galima aiškinti kaip subjektinę jauseną, kuri susiformuoja socialinių santykių pagrindu įgyvendinant socialinį teisingumą kaip paskirstymo taisyklės.

Normatyviniu požiūriu teisingumas – tai sąvoka, apibūdinanti dalykų padėtį kaip deramą, atitinkančią žmogaus esmę ir teises. Todėl teisingumas teoriškai grindžiamas žmogaus esmės ir jo teisių supratimu. Jis apima

politinių, socialinių, teisinių ir dorovinių santykių sritį. Tai reiškia, kad teisingumas apibūdina atskirų žmonių arba jų grupių vaidmens visuomenės gyvenime ir jų socialinės padėties, darbo ir atlyginimo, nusikaltimo ir bausmės, žmonių dorybių ir jų visuomeninio pripažinimo, teisių ir pareigų santykį.

Teisingumo, kaip normatyvinės sąvokos, esmę atskleidžia toks reikalavimas: individų (socialinių grupių) vaidmenų praktinė reikšmė visuomenės gyvenime turi atitikti socialinę jų padėtį, teisės – pareigas, atpildas – nuopelnus, bausmė – nusikaltimą. Neatitikimas šiais atvejais vertinamas kaip neteisingumas. Šio reikalavimo nepaisymas veda prie teisingumo ir organizuotos tvarkos supriešinimo. Taigi normatyviniu požiūriu teisingumas yra visuma principų ir procedūrų, reguliuojančių gyvenimo gėrybių ir sunkumų, individų ir jų grupių teisių ir pareigų paskirstymą. Šiuolaikinė visuomenė oficialiai nepripažįsta bendrojo gėrio sampratos. Todėl teisingumas suprantamas siaurai – tik kaip paskirstymo (procedūrinės) taisyklės ir jų įgyvendinimas. Tokio „teisingumo“ vertės kriterijumi tampa įstatymas, o ne bendras gėris. Kai įstatymai neatitinka daugumos socialinių grupių bendro gėrio nuojautos, gali susidaryti didelis įstatymo nustatyto teisingumo ir teisingumo nuojautos skirtumas. Kylanti įtampa tarp individo teisių ir visuomenės gerovės, arba, tarp teisės, kaip teisingumo (bendrojo gėrio), ir teisės, kaip organizuotos tvarkos (paskirstymo taisyklių), neigiamai atsiliepia teisės sampratai: visuomenės nariai jaučia, kad teisinio pozityvizmo teisės samprata stokoja teisingumo.

Teisės sociologijos požiūriu svarbu nustatyti, kokia teisingumo idėja iš tikrųjų vyrauja visuomenėje, kaip tarpusavyje dera abi – plačioji ir siauroji – teisingumo sampratos. Teisingumo idėja, kaip viena svarbiausių žmonijos dvasinio pasaulio išraiškų, lemia ir žmogaus padėtį visuomenėje, ir pačios visuomenės egzistenciją.

2. Teisingumo formos. Išskiriamos trys teisingumo formos: pataisomasis teisingumas, procedūrinis teisingumas ir socialinis, arba paskirstomasis, teisingumas.

Pataisomasis teisingumas. Jis dar vadinamas baudžiamuoju, kai kada – kriminaliniu teisingumu. Pataisomasis teisingumas nustato specialią veikslių tvarką kaltei pripažinti, bausmės arba žalos kompensacijos riboms apibrėžti ir priemonėms išrinkti. Iki šiol veikia senasis bausmių principas. Vieni jo šalininkai teigia, kad sankcijos turi būti taikomos pažeidėjui paprasčiausiai dėl teisingumo, kiti jį grindžia poreikiu atkurti

arba sureguliuoti pažeistus žmonių tarpusavio ryšius bei poreikiu sulai-
kyti potencialius pažeidėjus nuo galimų teisės pažeidimų.

Procedūrinis teisingumas. Pataisomojo teisingumo buvimas visai
nerieškia, kad juo garantuojamas teisingumo įgyvendinimas. Gyvenime
matome daug atvejų, kai nukrypstama ir netgi piktnaudžiaujama taisyk-
lėmis ir vertinimo kriterijais. Todėl reikia ypatingos teisingumo formos –
procedūrinio teisingumo, kuris būtų taikomas priimant pataisomuosius
ir paskirstomuosius sprendimus. Šį teisingumą sudaro taisyklės, kurios
akivaizdžia arba latentiška forma egzistuoja bet kurioje visuomenėje.

Procedūrinio teisingumo uždavinys yra gerbti taisykles. Čia svarbus
ne turinio teisingumas, o sprendimų priėmimo būdas. Teisingas rezul-
tatas yra tas, kuris pasiekiamas, laikantis taisyklių. Plačiau žinomos dvi
procedūrinio teisingumo įgyvendinimo sampratos: 1) procedūrinių stadi-
jų kontrolės mechanizmas²⁹⁵ ir 2) procedūrinių elementų rinkinys, pa-
dedantis sąžiningai laikytis taisyklių²⁹⁶.

Thibautas ir Walkeris procedūrinio teisingumo sampratą atskleidžia
procedūrinių stadijų kontrolės mechanizmą. Bet kurio ginčo nagrinėjimo
ir svarstymo procesą sudaro dvi stadijos: iš pradžių suinteresuotos
šalys pateikia įrodymus, vėliau vertinamos prielaidos ir priimamas spren-
dimas. Šis požiūris vertingas todėl, kad visada galima stebėti, kaip atren-
kama informacija, kuri bus būsimo sprendimo pagrindas, ir kaip vyksta
sprendimo rengimo procesas.

Leventhalis pateikė labiau detalizuotą procedūrinio teisingumo
sampratą. Jo požiūris paremtas prielaida, kad pagrįstai parengti ir aiškūs
procedūros elementai padeda sąžiningai paskirstyti gėrybes. Leventhalis
išskyrė septynis procedūros elementus:

1. Apibrėžiama ekspertų atranka, t. y. procedūros, kuriomis vadovau-
jantis atrenkami informaciją surenkantys ir sprendimą priimantys asme-
nys.

2. Apibrėžiami pagrindiniai vertinimo kriterijai, t. y. procedūros, ku-
riomis remiantis galima įvertinti potencialias elgesio formas, reikalingas
atlyginimui užsitarnauti.

3. Apibrėžiamas informacijos surinkimas ir naudojimas, t. y. proce-
dūros, kuriomis remiantis gaunami ir naudojami duomenys apie kandi-
datus į atlyginimą.

295 Thibaut J., Walker L. *Procedural justice*. Hullsdale: Lawrence Erlbaum associations, 1975.

296 Leventhal G. S. *What Should be done with equity theory?* Social Exchange. New York: Plenum Press, 1980.

4. Apibrėžiama sprendimo struktūra, t. y. procedūros, kuriomis grindžiamas paskirstomojo sprendimo parengimo procesas.

5. Apibrėžiama apeliacija, t. y. nesėkmingų arba nepriimtinių sprendimų peržiūrėjimo procedūros.

6. Apibrėžiamos garantijos, t. y. piktnaudžiavimo pašalinimo procedūros.

7. Apibrėžiami pokyčių mechanizmai – pataisų paskirstymo praktikoje darymo procedūros.

Procedūros dar neužtikrina jų laikymosi griežtumo, todėl buvo parengtos procedūrų įgyvendinimo taisyklės: 1) konsistencijos (būsenos) taisyklė, kuri reikalauja visiems, pavyzdžiui, teismo dalyviams, taikyti vienodas procedūrinės normos; 2) šališkumo slopinimo taisyklė, reikalaujanti atsisakyti išankstinio nusistatymo arba kurios nors ideologinės doktrinos įgyvendinimo; 3) tikslumo taisyklė, reikalaujanti išvadas grįsti tik patikimais faktais; 4) korekcijos taisyklė, reikalaujanti užtikrinti galimybę pakeisti arba panaikinti sprendimą; 5) reprezentatyvumo taisyklė, reikalaujanti atstovauti visų dalyvių interesams; 6) etiškumo taisyklė, reikalaujanti užtikrinti moralinių standartų laikymosi pirmumą.

Paskirstomasis, arba socialinis, teisingumas. Visoks teisingumas yra socialinis ta prasme, kad apima daugiau kaip vieno asmens sąveiką. Socialinio teisingumo reikalavimas siekia kur kas daugiau. Jis tariamai leidžia suprasti, kad egzistuoja vienintelis moraliai pateisinamas medžiaginių gėrybių paskirstymas ir kad dabartinėje visuomenėje jo nėra. Todėl, siekiant moralaus paskirstymo, valstybei leistina perskirstyti pajamas ir turtą tų, kurie juos turi, ir atiduoti privilegijuotoms grupėms²⁹⁷.

Socialinį teisingumą sukonkretina jo deklaruojamos paskirstymo normos, kurios savo ruožtu grindžiamos socialinėmis vertybėmis. Sutariantys arba nesutariantys tarpusavyje, su darbdaviais arba valdžios struktūra žmonės išreiškia savo požiūrius į pagrindines vertybes ir normas. Šie požiūriai atsispindi ir socialinio teisingumo supratimą.

Pliuralistinei visuomenei žinomi įvairūs paskirstymo principai: lygybės, poreikių, nuopelnų, produktyvumo, pastangų, profesionalumo, laimėjimų, sugebėjimų, socialinio rango, visuomeninio naudingumo, paklausos ir pasiūlos.

Lygybės principas. Jo esmę atskleidžia tokia taisyklė: su visais žmonėmis turi būti elgiamasi vienodai. Iš čia kyla gėrybių paskirstomo po ly-

297 Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003, p. 74.

giai reikalavimas, nes visi piliečiai yra lygūs. Tai egalitarizmo (lygiavos teorijos) šalininkų idealas – visuomenė be jokios socialinės diferenciacijos ir diskriminacijos. Toks idealas yra patrauklus, kartais – pateisinamas, bet jo praktinis įgyvendinimas visada grindžiamas neteisingumu. Iš neteisingumo niekadės negimsta teisingumas.

Akivaizdu, kad žmonės savo būdo bruožais, talentais, gabumais, išvaizda arba pomėgiais nėra vienodi ar „lygūs“. Kuria prasme žmonės yra lygūs? Išskiriami dažniausiai penki skirtingi lygybės tipai: moralinė lygybė, lygybė prieš įstatymą, politinė lygybė, galimybių lygybė ir rezultato lygybė. Pirmieji trys tipai yra pageidaujami, paskutinis – nepageidaujamas. Lygių galimybių vertė priklauso nuo to, kaip tos galybės suprantamos²⁹⁸.

Moralinės lygybės principas kyla iš žmogiškos būties supratimo ir grindžiamas įsitikinimu, kad egzistuoja tam tikri dalykai, kurie yra bendri visiems žmonėms, pavyzdžiui, prigimtinės teisės, ir kurie padaro žmones vertus pagarbos. Individas, kaip žmogus, turi teisę gyventi taip, kaip pats nusprendžia, jeigu netrukdo gyventi kitiems. Tai nereikia, kad visi žmonės savo elgesiu yra lygūs morališkai. Žmonės padaro ir gerų, ir blogų dalykų, bet vis dėlto jų gyvenimo vertė išlieka.

Svarbiausias moralinės lygybės pripažinimo padarinys yra teisinės lygybės principas. Besąlygiškai pripažįstame visų lygybės prieš įstatymą reikalavimą, nes niekas negali ir neturi išvengti teisinės atsakomybės už savo veikimą arba neveikimą. Neabejojame lygybės politikoje reikalavimu, nes tik taip galima užtikrinti kiekvieno teisę išreikšti savo nuomonę, interesus ir daryti įtaką visuomeniniams sprendimams. Reikalavimas materialines gėrybes skirstyti po lygiai yra ne kas kita kaip kėsinimasis į dalį gėrybių, kurias sukūrė kiti, parodydami daugiau sugebėjimų ir labiau stengdamiesi. Pažeisdamas darbščiausių ir gabiausiųjų nuopelnus bei orumą, lygiavinis paskirstymas lengvai pavirsta neteisingumu ir išnaudojimu.

Poreikių principas artimai susijęs su lygybės principu ir kviečia gėrybes skirstyti pagal svarbiausius individų poreikius. Šio principo esmė – siekimas sumažinti kančias tų, kurie nepajėgūs materialiai save išlaikyti. Daugelio šalių vyriausybės yra priėmusios pragyvenimo standartą, žemiau kurio gyvenimo kokybės lygiui neleidžiama nukristi. Poreikių principas svarbus įvairiais požiūriais (politiniu, teisiniu, moraliniu, socialiniu). Suabsoliutintas, vieninteliu idealu paverstas poreikių principas

298 Ashford N. Laisvos visuomenės principai. Vilnius: Aidai, 2003, p. 31–39.

veda prie socialinės utopijos, kurios praktinis įgyvendinimas tik sukuria neteisingumą ir sukelia kančias. Kita vertus, šis principas įsivyrėja, kai kyla bado, stichinių nelaimių, socialinių kataklizmų padarinių grėsmės. Šis socialinio teisingumo principas atspindi bendruomenės atsakomybę rūpintis savo nariais.

Nuopelnų principas susijęs su individualiomis pastangomis ir sugebėjimais. Paskirstymo dėsnis „kiekvienam pagal nuopelnus“ orientuotas ugdyti individualius sugebėjimus, atskleisti talentą, skatinti papildomas pastangas ir uolumą. Jis nukreiptas į vidines asmenybės savybes, paslėptas galimybes. Tai reiškia, kad teisingumo, kaip nuopelnų, interpretacija įtvirtina individo atsakomybę už savo pasirinkimą ir veiksmus, atkaklumo laipsnį, mokėjimų tobulinimą, realų įnašą į visuomenės gyvenimą. Todėl visuotinai pripažįstama, kad nuopelnų kriterijus yra įtikinamas ir teisingas.

Profesionalumo (profesinio tinkamumo) principas. Jis teigia, kad tarnybinės pareigos, konkretūs darbai paskirstomi atsižvelgiant į profesinę žmogaus kvalifikaciją, pasirengimą, būtinus įgūdžius. Didžiausios atitikties skiriamam vaidmeniui kriterijus padeda žmogui veiksmingai tvarkyti jam patikėtus išteklius ir teisingai naudoti įgaliojimus, teigia Eckhoffas²⁹⁹.

Socialinio rango principas išreiškia teisingumą hierarchinėje visuomenėje. Atlyginimų, pagarbos, privilegijų ir įgaliojimų paskirstymas dažnai priklauso ne nuo teigiamų asmenybės savybių, ne nuo jos profesinio ir moralinio tinkamumo, o nuo jos statuso socialinėje struktūroje. Individo statusai skirstomi pagal tokius požymius: nomenklatūrinės pareigos, priklausymas partijai, paveldėjimas, turto dydis, lytis ir amžius, rasė ir religija, ištikimybė, lojalumas ir pan.

Visuomeninio naudingumo principas pabrėžia, kad didžiausia vertybė yra bendruomenės gyvenimas, jos interesai ir gerovė. Dėl liaudies gerovės reikia iš dalies arba visiškai paaukoti savo asmeninius interesus. Taip suprantamas socialinis naudingumas atskleidžia teisingumo prasmę. Dažniausiai vadovaujamosi tokia logika: nuoširdus tarnavimas liaudies gerovei suteikia gerą galimybę gana gerai gyventi. Tokį teisingumo supratimą nuolatos pabrėžia kiekviena valdžia savo pavaldiniams. Ji skatina valdininkų atsidavimą atlyginimų priedais.

299 Eckhoff T. Justice. Its determinants in social interaction. Rotterdam: Rotterdam university press, 1974, p. 227.

Paklausos ir pasiūlos principas. Laikomasi požiūrio, kad laisvosios rinkos dėsniai patys kuria moralines normas, socialinę sėkmę, individų motyvaciją ir atsakomybę. Suinteresuoti gamintojai (paslaugų teikėjai) aprūpina suinteresuotus vartotojus prekėmis ir paslaugomis. Socialinių produktų paskirstymas vyksta rinkos mainų procese.

Vieni, ypač tie, kurie yra prieš rinkos santykius iš anksto nuteikti arba įgijo blogos patirties, teigia, kad rinkos santykiai yra bedvasiai, nepatikimi, be moralinių imperatyvų. Kiti teigia priešingai – kad rinkos santykiai grindžiami teisių, vertybių, asmeninių nuopelnų gerbimu. Teisūs ir vieni, ir kiti, bet niekas neturi tiesos monopolio. Rinkos santykiai yra tik dalis visų socialinių santykių, kurie turi politinius, dorovinius, socialinius ir teisinius aspektus. Jie grindžiami vyraujančios visuomenės dalies kultūros lygiu. Jei rinkos santykiuose dalyvaujančios visuomenės kultūra yra neaukšto lygio, tai neverta dėl to kaltinti paties principo. Todėl yra didelis teoriškai suprantamo paklausos ir pasiūlos principo, kaip teisingumo kriterijaus, ir jo suabsoliutinto taikymo gyvenime skirtumas.

Realiame gyvenime socialinis teisingumas pasireiškia žmonių ir jų grupių jausena – reakcijomis į socialinius reiškinius. Jų analizė atskleidžia, kad žmonės, vertindami atskirų individų, socialinių grupių arba institutų elgesį, remiasi ne vienu kuriuo nors socialinio teisingumo principu, bet jų specifine samplaika, jų akyse įgyjančia teisinio reikalavimo statusą. Todėl teisės sociologija siekia nustatyti konkrečioje visuomenėje esančių socialinių grupių teisingumo požiūrius, kuriuos jos pateikia kaip teisinius reikalavimus.

3. Teisingumo idėjos interpretacija. Dažnai siekiama teisingumo idėjai suteikti politinį skambesį ir dėl to teisingumo principai formuluojami visuomenės lygiu. Socialiniu požiūriu išvedamos bendros normos, kurios negali reaguoti į individualias žmonių savybes. Šiuo požiūriu siekiama užtikrinti socialinę tvarką ir pilietiškumą, pragyvenimo minimumą ir vidutinį gyvenimo lygį. Visuomenei pateikiamas toks paskirstomojo teisingumo principų rinkinys, kuris turi padėti veiksmingai visuomenės savireguliacijai. Paskirstomojo teisingumo principų taikymas individo lygiu susijęs su dideliais sunkumais, nes reikia skatinti konkrečius žmonių veiksmus, vertinti, ar veiklos parametrai ir asmenybės savybės atitinka teisingo paskirstymo reikalavimus.

Neretai išaiškėja, kad socialinio mąstymo pagrindu priimtose normos visai netinkamos individo lygiu. Toks individo poreikių neatitikimas būna labai didelis nedemokratinėse šalyse: autoritarinė ideologija diegia

homogeniškus, vienpusius, griežtus bendrojo gyvenimo principus, paabrėžia normatyvinį žmogaus konformizmą. Vieno teisingumo kriterijaus negali užtekti, kad būtų galima atsižvelgti į daugybę individualių bruožų ir poreikių, daugybę gyvenimiškų situacijų.

Dažniausiai išskiriamos šios paskirstomojo teisingumo sampratos:

1. Liberalioji (I. Kantas, J. S. Milis, J. Rawlsas, R. Dvorkinas ir kt.).
2. Marksistinė sovietinė (K. Marksas, F. Engelsas, V. Leninas ir kt.).
3. Libertalinė (F. van Hayekas, R. Nozickas, M. Friedmanas ir kt.).
4. Krikščioniškoji.

Liberalioji teisingumo samprata. Ji paremta socialinės sutarties ir utilitarizmo tradicijomis. Socialinės sutarties tradicija grindžiama žmonių pasiektu susitarimu dėl santykinai pagrindinių taisyklių – piliečio teisių ir pareigų, kurių pagrindu funkcionuoja visuomeninė politinė sistema. Iš čia išplaukia, kad neteisinga pažeisti susitarimą, todėl teisinga reikalauti panaudoti priemones pažeistam susitarimui atkurti. Utilitarinė samprata išvedama iš tam tikrų pamatinių moralinių nuostatų, kurių griežtas laikymasis labai svarbus socialinio naudingumo maksimalizacijai. Pavyzdžiui, neteisinga apgaudinėti; teisinga, kai kiekvienas gauna tai, ko nusipelnė; teisingumas nesuderinamas su šališkumu.

Liberalioji teisingumo samprata gina individualiąją laisvę, žmogaus teisių prioritetą visuomeninės gerovės atžvilgiu. Ji teigia, kad dėl teisingumo atsisakoma neteisėtomis priemonėmis įgyti gerovę. Taigi liberalioji teisingumo teorija, kitaip nei marksistinė ir libertalinė, laisvę ir socialinę lygybę bando sujungti į vieną etinį idealą. Ši doktrina gina rinkos ekonomikos ir liberalios demokratijos institutus.

Marksistinė-sovietinė paskirstomojo teisingumo samprata. Ji teoriškai grindžiama skatinamuoju principu: „Iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal poreikius“. Praktiškai šis principas negalėjo veikti, nes darbas išliko priverstinio, iš esmės išnaudotojiško pobūdžio, o paskirstymas buvo įgyvendinamas pagal lygiavos schemą, kurios negalėjo paslėpti nežymi diferenciacija. Lygiavos tendencija buvo neatsitiktinė: socialistinio idealo esmė – visuotinė lygybė. Jam įtvirtinti buvo sunaikinta gamybos priemonių privatinė nuosavybė ir sukurtas planinis ūkis. Tikrovė buvo kitokia, nei deklaravo teorija: lygiavinis paskirstymas buvo skirtas eiliniams piliečiams, o partokratija ir nomenklatūra naudojosi gėrybėmis pagal kitokius principus.

Būtų visiškai neteisinga galvoti, kad „teisingą teoriją“ kažkas blogai įgyvendino. Tik prievartos būdu įmanoma iš tikrųjų įgyvendinti suabsoliu-

tintą lygybės principą. Tokio eksperimento kaina baisi: daugelio milijonų žmonių gyvybės ir laisvės atėmimas, pilietinių teisių suvaržymas, žmogiškojo orumo sutrypimas. „Absoliutinis teisingumas <...> nužudo laisvę“³⁰⁰.

Libertalinė teisingumo samprata. Ji teigia, kad gėrybės paskirstomos visuomenėje pagal tai, ką žmogus sukūrė, pagamino. Individai laisvai renkasi profesiją, laisvalaikį, gyvenimo stilių ir savanoriškai dalyvauja rinkos procese. Jie turi pamatinę teisę elgtis savo nuožiūra su savo nuosavybe ir savo darbo produktais. R. Nozicko požiūriu, netgi paskirstomojo teisingumo terminas nėra vertybiškai neutralus, nes nėra jokio centrinio skirstymo, nėra jokio asmens arba asmenų grupės, turinčių teisę kontroliuoti visus išteklius ir kartu spręsti, kaip juos reikėtų išdalyti. Tai, ką gauna kiekvienas asmuo, jis gauna iš kitų, kurie jam duoda tai mainais už ką nors arba kaip dovaną. Laisvoje visuomenėje skirtingi asmenys valdo įvairius išteklius, ir nauja nuosavybė atsiranda kaip asmenų savanoriškų mainų ir veiksmų rezultatas. Todėl R. Nozickas lakoniškai paaikškina pagrindinę libertalizmo formulę: „Iš kiekvieno – kiek jis sutinka, kiekvienam – kiek sutinka jam duoti“³⁰¹.

Krikščioniškoji teisingumo samprata. Krikščioniškasis socialinis mokymas teisingumą laiko dorybe, tokia dorovine nuostata, „pagal kurią tvirta ir atkakli valia kiekvienam garantuoja jo teisę“ (šv. Tomas Akvinietis). Teisingasis nesiekia savo paties teisių, bet suteikia kitam jo teisę. Teisingumo pamatas yra teisė, ypač prigimtinė teisė, kuri teisingumui suteikia prasmę ir kryptingumą. Tai reiškia, kad teisingumo dorybė atspindi tris teisės bruožus: ryšį su kitais, tikrą buvimą skolingui ir pusiausvyrą tarp to, kas paskolinta, ir to, kas atiduota. Jeigu trūksta kurio nors iš bruožo arba jis yra susilpnėjęs, vadinasi, tai jau ne pagrindinė teisingumo dorybė, o tik viena iš išvestinių dorybių, pavyzdžiui, pagarba, tiesumas, dėkingumas arba dosnumas³⁰².

Pagrindinės krikščioniškojo teisingumo formos išskiriamos socialinių santykių pagrindu: 1) lygiaverčiai teisės partnerių tarpusavio santykiai; 2) socialinių darinių santykiai su savo nariais; 3) narių santykiai su socialiniais dariniais. Išskiriamos šios pagrindinės krikščioniškojo teisingumo formos: komutatyvinis teisingumas, paskirstomasis, arba distribucinis, teisingumas, legalusis, arba įstatymų, teisingumas.

300 Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990, с. 392.

301 Šiuolaikinė politinė filosofija. Antologija. Vilnius: Pradai, 1998, p. 237.

302 Hoffner J. Krikščioniškasis socialinis mokymas. Vilnius: Aidai, 1996, p. 68.

Komutatyvinis teisingumas – pirmoji teisingumo forma, kuri turėtų lemti kainų, darbo santykių ir socialinio draudimo teisingumą. Žmonių bendrabūviui labai svarbus yra santykių teisingumas, bet dar svarbiau – tos teisingumo formos, kurios reguliuoja individo ir socialinių darinių įtempus santykius. Pirmiausia reikia paminėti pagrindinę teisingumo formą, reguliojančią socialinių darinių santykį su savo nariais tarsi iš viršaus į apačią. Tai paskirstomasis, arba distribucinis, teisingumas. Jo tikslas – teisingai vadovaujant leisti individui dalyvauti visuotinėje gerovėje, kad kiekvienam būtų suteikta galimybė tobulėti dvasiškai ir doroviškai.

Socialinių darinių santykius reguliuoja pagrindinė teisingumo forma – legalusis, arba įstatymų, teisingumas, kuris skirtas visuotinei gerovei kurti. Legalųjų teisingumą reikia skirti nuo paskirstomojo teisingumo; legaliajam teisingumui rūpi kurti visuotinę gerovę, o paskirstomojo teisingumo reikalas yra individui, kaip visuomenės nariui, paskirti jo padėtį atitinkančią visuotinės gerovės dalį.

6.3. Teisės evoliucijos socialiniai veiksniai

1. Papročio ir įstatymo santykis. Į paprotį galima žvelgti siauruoju ir plačiuoju požiūriu. Siauruoju požiūriu paprotį suprantame kaip nusistovėjusią, nerašytinę elgesio normą, kuri šiuolaikinėse visuomenėse vaidina antraeilį vaidmenį. Plačiuoju požiūriu paprotį suprantame kaip atitinkamų idėjų visumą, kurią vadiname paprotiniu socialiniu mąstymu. Paprotinis socialinis mąstymas yra taip paplitęs ir integruotas šiuolaikiniame mūsų gyvenime, kad jo dažnai nepastebime ir sunkiai atpažįstame.

Paprotinis socialinis mąstymas yra labai svarbus ir teisėje. Teisė nėra sustingusi, ji nuolatos keičiasi socialinės kaitos procese ir yra šio proceso organiška dalis. Tuo pačiu metu teisė išreiškia ir griaušančius, ir kuriančius veiksmus, kurie, panašiai kaip erozija, nenutrūkstamai keičia socialinius santykius. Būtent paprotinio socialinio mąstymo pagrindu formuojasi nauja teisė. Paprotinis socialinis mąstymas užtikrina teisinių idėjų ir teisės normų turinio tęstinumą.

Paprotinis socialinis mąstymas būtų nepastebimas, jeigu jis nepasireikštų atitinkamomis veiksmy formomis. Išskiriamos dvi jo raiškos formos: neigiama ir teigiama.

Įstatymo neveiksmingumas. Neigiamos papročio raiškos formos esmė – pozityviosios teisės normos neveiksmingumas. Visuotinai pripažįstama, kad visose teisės sistemose yra normų, kurios yra neveiksmingos.

gos. Jos gali būti nepritaikomos dėl trijų pagrindinių priežasčių: 1) jos neveiksmingos iš karto, nes blogai parengtas jų tekstas; 2) jos neveiksmingos iš karto, nes nebuvo pritaikytos prie socialinės tikrovės; 3) jos tampa neveiksmingos po tam tikro jų normalaus veikimo laikotarpio, nes ima neatitikti naujų visuomenės poreikių. Tokių teisės normų yra daugiausia. Šis gerai žinomas reiškinys vadinamas „veikimo nutrūkimu dėl neveiksmingumo“. Bet kuriuo atveju dalis pozityviosios teisės normų nėra veiksmingos, nes neatitinka visuomenėje nusistovėjusio paprotinio socialinio mąstymo.

Pozityviają teisę kuriantys ir ją naikinantys papročiai. Be pozityviosios teisės normas naikinančių papročių, yra ir teisę kuriančių papročių. Kai kurie iš jų gali vienu metu atlikti abi funkcijas. Teisę kuriantys papročiai yra bendras ir visuotinis reiškinys, ypač tose visuomenėse, kurioms būdingas tam tikras spontaniškumas ir mažiausias bendruomeninio gyvenimo intensyvumas. Tai reiškia, kad paprotinis socialinis mąstymas šiose visuomenėse yra pagrindinis teisinės pažangos veiksnys. Kitaip yra pirmykštėse bendruomenėse, nes ten gyvenimas paklūsta konkrečioms papročiams (siauruoju požiūriu). Bendruomenės, savo raida pasiekusios gana aukštą patirties refleksijos lygį, sąmonė apibendrina konkrečių papročių teikiamą gyvenimo patirtį ir ją paverčia paprotinio socialinio mąstymo modeliais. Būtent savaiminis socialinės tvarkos kūrimasis yra geriausias paprotinio socialinio mąstymo pavyzdys.

Tai, kad egzistuoja paprotinis socialinis mąstymas, dažniausiai matome iš rezultatų: atmetama įstatymų leidėjo išleista teisės norma ir sukuriamas paprotys.

2. Teisės ir ekonomikos santykis. Teisės sistemos institucinę raidą ypač smarkiai veikė ekonominių santykių sklaida, kurių kontekste formavosi galimybės gaminti ne tik egzistencijai būtinus produktus, bet ir jų perteklių, iš kurio kilo prekių mainų būtinybė. Produktų pertekliaus mainų procese kilo poreikis sukurti galimybes atskleisti sandėrio dalyvių gerą valią, t. y. taip reguliuoti mainų procesą, kad būtų galima atskirti netyčia sandėrio dalyviui padarytą žalą nuo nusikalstamos veikos. Šio poreikio įgyvendinimas vedė prie atsakomybės instituto pirmąją diferenciacijos: padarytos žalos atlyginimo įsipareigojimai, atsiradę dėl netinkamai įgyvendinamo sandėrio, buvo atskirti nuo nusikalstamų pasikėsinimų.

Įsipareigojimai dėl padarytos žalos, kaip svarbiausias civilinės (tiksliau, prekybos) teisės institutas, atsirado prieš 4 000 m. iki Kr. senovės

Egipte. Panašus įsipareigojimų institutas susiformavo viduramžių Europoje ir buvo vadinamas prekybos teise. Prekių mainų dalyviai jo laikėsi nenukrypstamai, nors jis nebuvo įtrauktas į įstatymų kodeksą.

Tokių įsipareigojimų atskyrimas nuo baudžiamosios teisės įpareigojimų buvo susijęs su teismų daugėjimu ir jų funkcijų plėtimusi, nes tik teismų buvimas galėjo užtikrinti naujomis prekybos sąlygomis nuolatos kylančių ir dažnėjančių ginčų sprendimą. Būtina atkreipti dėmesį į tai, kad teisminių sprendimų vykdymą dažniausiai užtikrindavo pati prekybinių santykių subjektų bendruomenė. Profesionalios policijos atsiradimas mažiausiai susijęs su poreikiais vykdyti teismo sprendimus ekonomikos srityje. Jos atsiradimą lėmė didėjantys valstybės biurokratinio aparato poreikiai. Šiuo atveju ekonomikos poveikis buvo tarpinis: profesionalių teisėtvarkos jėgų didėjimas priklausė nuo papildomai sukuriama produkto apimtys.

Taigi ekonominių santykių plėtra lėmė teismų darbo intensyvėjimą: teismai kūrė prekybos teisę, daugėjo teismų ir plėtėsi jų funkcijos. Nauji teisės institutai neišvengiamai paveikė tolesnę ekonomikos raidą: prekybinių mainų reguliavimo praktika grįžtamuoju ryšiu teigiamai skatino gamybinį ekonomikos sektorių. Vėliau, stiprėjant valstybės galioms ir formuojantis profesionaliai policijai, prekybos teisės veikimo sritis išsiplėtė, pradėjo kurtis moderni civilinė teisė, skatinanti ekonomikos raidos spartą.

Labai svarbu pabrėžti priežastinį ir grįžtamąjį ryšius: koku mastu siaurėjo baudžiamosios baismės taikymas reguliuojant ūkinius santykius ir atitinkamai plėtėsi prekybos teisės sritis iki civilinės teisės lygio, vystėsi teismų sistema, tokiu pačiu mastu formavosi teigiamas grįžtamasis teisės sistemos ir ekonomikos ryšys, nes auganti ekonomika skatino civilinės teisės ir teismų sistemos plėtrą. Tai leido įgyvendinti būtiną politinę raidą, kuri turėjo atitikti pasiektą teisinės sistemos reglamentacinių ir apsauginių elementų tobulumo laipsnį.

3. Teisės ir politikos santykis. Politikos raida istoriškai susijusi su valdžios visuomenėje įtvirtinimu. Iš pradžių toks įtvirtinimas vyko giminės ryšių pagrindu – viena gimininė bendrija vadovauja kitoms, bet vėliau istorijos raidoje vis labiau reiškėsi ir galų gale įsitvirtino biurokratija. Valdžios paveldėjimo institutą laipsniškai pakeitė socialiniu palaikymu pasiekiamos valdžios institutas. Politinių sistemų istorinėje raidoje vykstantys centralizuotos valdžios struktūrų konsolidacijos procesai neišven-

giamai skatino teisės sistemos raidą, kuri padėjo valstybei sutelkti savo rankose politinę valdžią.

Kiekviena valdžia grindžiama sugebėjimu priversti paklusti, prireikus panaudoti jėgą. Tai reiškia, kad politinė būtinybė panaudoti jėgą lemia pradines sąlygas diferencijuoti gentines ir bendruomenines socialinės kontrolės institucijas. Policijos, kaip specializuotos teisėtvarkos priežiūros institucijos, sukūrimas skatino tolesnę teisės sistemos raidą, nes be tokios socialinės kontrolės sistemos veikimo įstatymų ir teismų sprendimų įgyvendinimas būtų likęs vien giminės ir bendruomenės socialinės kontrolės reikalas. Tai būtų trukdę susiformuoti prekybos teisės institutui, stabdę tolesnę teisinę raidą, nes vietinės bendruomenės socialinės kontrolės struktūrų veiksmingumo jau ėmė neužtekti naujų ekonominių santykių raidai užtikrinti.

Politinės valdžios įsitvirtinimas grindžiamas jos legitimacijos būdais, kurie svarbesni už jėgos demonstravimą. Istoriskai politinės valdžios legitimacija buvo grindžiamas tam tikrais religiniais simboliais, kuriuos dažnai buvo bandoma kodifikuoti, paverčiant bendraisiais teisės principais. Tai paragindavo aiškiau apibrėžti politinės valdžios legitimumą. Tokia legitimumo rūšis yra žinoma visose šiuolaikinėse visuomenėse. Pavyzdžiui, iškilminga prezidento, kitų aukštų valstybės pareigūnų priešai tautai jos pasitikėjimą turinčių ir ją įkūnijančių atstovų akivaizdoje. Politinės valdžios instituto raida buvo susijusi su tolesne viešosios ir privatinės teisės diferenciacija, kol jų skirtis tapo akivaizdi: valstybė siekė apibrėžti savo sąveikos su visuomene specifiką (viešosios teisės sritį), kita vertus, kuo tiksliau apibrėžti privačių interesų, t. y. privačios teisės, sritį.

Civilinės teisinės atsakomybės už padarytą netyčinę žalą ūkinių santykių srityje atsiskyrimas nuo baudžiamosios teisinės atsakomybės yra pakankamas pagrindas viešosios ir privatinės teisės „skyryboms“. Šis procesas turėjo įtakos viešosios teisės tolesnei diferenciacijai, atskleidžiant nenusikalstamus valstybės ir visuomenės santykius: administraciniai santykiai buvo išskirti iš baudžiamosios atsakomybės srities. Šios „skyrybos“ pradėjo šiuolaikinėse valstybėse vykstantį administracinės teisės raidos procesą.

Istoriniu požiūriu galima teigti, kad politinė raida parėmė teisės sistemos raidą, kurią lėmė besivystanti ekonomika. Savo ruožtu teisės raida grįžtamojo teigiamo ryšio grandine paskatino politinės sistemos formavimąsi: leido konsoliduotis politinei valdžiai, plėsti valdžios veikimo sritį. Politinės valdžios konsolidacija, specializuotos socialinės kontrolės

srities plėtimas grįžtamai reikalavo tolesnės teisės sistemos raidos. Taip susiklostė abipusiškai viena kitą stiprinantis, ciklinis grįžtamasis teisės ir politikos posistemų ryšys.

Analizuojant teisės ir politikos ryšio poveikį teisės sistemos raidai negalima apeiti Romos katalikų bažnyčios poveikio Vakarų teisės tradicijos formavimuisi ir tolesnei jos raidai. Tas poveikis buvo ir teologinės³⁰³, ir politinės prigimties. Vakarų teisės tradicijos ištakose formavosi supratimas, kad valdžios legitimacija turi būti grindžiama jos veiksmus ribojančia teise. Taigi teisinės valstybės idėja formuojasi kaip Vakarų teisės tradicija.

4. Teisės ir teisinio švietimo santykis. Politikos ir ekonomikos diferenciacija skatina teisės evoliuciją. Šių veiksmų neužtektų, jeigu prie jų neprisijungtų teisininkai. Socialinei teisės sistemų sklaidai tiesioginę įtaką daro teisininkų išsimokslinimo lygis. Švietimo sistemos raida apskritai ir profesionaliai kompetentingų teisininkų rengimas yra būtina teisinės sistemos raidos sąlyga. Politinio elito teisinė kompetencija irgi yra svarbus teisinės sistemos raidos veiksnys.

Vakarų modernių teisės sistemų atsiradimas XI a. pabaigoje ir XII a. buvo glaudžiai susijęs su pirmųjų Europos universitetų atsiradimu³⁰⁴. Būtent universitetuose pirmą kartą Europoje teisė dėstyta kaip savarankiška ir susisteminta žinių visuma, kaip mokslas, leidžiantis pavienius teisinius sprendimus, teisės normas ir potvarkius studijuoti objektyviai ir aiškinti remiantis bendrais principais ir tiesomis, pagrindžiančiomis sistemą kaip visumą. Išauklėti naujojo teisės mokslo dvasia, universitetų absolventai karta po kartos ateidavo darbuotis į atsirandančių bažnytinių bei pasaulietinių valstybių kanceliarias bei kitas įstaigas patarėjais, teisėjais, advokatais, administratoriais, įstatymų projektų autoriais. Remdamiesi savo žiniomis, jie sutvarkydavo ir padarydavo nuoseklią besikaupiančią teisės normų masę, taip „lipdydami“ naujas teisės sistemas iš senesnių teisėtvarų, kurios anksčiau buvo beveik visiškai ištirpusios visuomenės papročiuose ir apskritai politiniuose bei religiniuose institutuose.

Modernios teisės raida siejama ir su Prancūzų civiliniu (Napoleono) kodeksu. Sėkmingai jį sukurti galėjo tik įtakinga teisininkų korporacija, kurios nariai įėjo į Civilinio kodekso rengimo komisiją. Napoleonas as-

303 Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999, p. 225–267.

304 Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vilnius: Pradai, 1999, p. 166–224.

meniškai dalyvavo kodekso rengimo procese, būdamas daugelio komisijos posėdžių pirmininku.

6.4. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Kaip susiformuoja socialinė tvarka, kokia jos prigimtis ir reikšmė?
2. Apibūdinkite socialinės tvarkos savaiminio formavimosi modelį.
3. Kuriame savaiminės tvarkos formavimosi etape pasireiškia pirminė socializacija? Kodėl?
4. Kam tarnauja organizuota tvarka?
5. Kokia tvarka būdinga pliuralistinėje visuomenėje?
6. Ar teisingumas yra objektyvi sąvoka?
7. Koks yra lygybės ir teisingumo principų santykis?
8. Kokie yra teisės būviai?
9. Koks Romos katalikų bažnyčios poveikis Lietuvos teisės formavimuisi?
10. Ar turi teisė grįžtamąjį teigiamą ryšį politinės sistemos formavimuisi?

▷ Praktinės užduotys:

1. Nurodykite organizuotos tvarkos pranašumus prieš savaimės susiformavusią tvarką.
2. Ar galima daryti išvadą, kad Civiliniame kodekse įtvirtintas bendras gyvenimas neįregistravus santuokos yra savaimės susiformavusios tvarkos legitimacija. Pagrįskite atsakymą.
3. Nurodykite teisės aktus, kuriais vykdomas teisinis visuomenės švietimas.
4. Kuo pagrįsta Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje formuluojama teisingumo samprata:
  - prieš daugelį amžių sukūrusi Lietuvos valstybę, – jos teisinius pamatus grindusi Lietuvos Statutais ir Lietuvos Respublikos Konstitucijomis,
  - šimtmečiais atkakliai gynusi savo laisvę ir nepriklausomybę,
  - išsaugojusi savo dvasią, gimtąją kalbą, raštą ir papročius,
  - įkūnydama prigimtinę žmogaus ir Tautos teisę laisvai gyventi

- ir kurti savo tėvų ir protėvių žemėje – nepriklausomoje Lietuvos valstybėje,
- puoselėdama Lietuvos žemėje tautinę santarvę,
  - siekdama atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės, atgimusios Lietuvos valstybės piliečių valia priima ir skelbia šią **KONSTITUCIJĄ**.
5. Nustatykite teisingumo formą:
- „Teisingumo principas yra universalus principas, kuris, be kita ko, suponuoja ir tai, kad bet kokios valstybės taikomos poveikio priemonės turi būti proporcingos (adekvačios) teisės pažeidimui bei turi atitikti siekiamus teisėtus tikslus, neturi varžyti asmens akivaizdžiai labiau negu reikia šiems tikslams pasiekti, be to, teisingumas gali būti įgyvendinamas tik užtikrinant interesų pusiausvyrą bei išvengiant socialinio gyvenimo nestabilumo. Teisingumo negalima pasiekti pripažįstant tik vieno asmens interesus ir neigiant kito asmens teisėtus interesus. Teisingumo, kaip universalaus teisės principo, reikšmę ne kartą yra pabrėžęs LR Konstitucinis Teismas (LR KT 1995 m. gruodžio 22 d. bei 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimai).“ Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2002 m. sausio 21 d. nutartis civilinėje byloje Šveicarijos įmonės „Apatit Fertilizers S. A.“ v. AB „Lifosa“, bylos Nr. 3K-3-146/2002.
6. Atskleiskite ir paaiškinkite, kaip viešosios nuomonės pokyčiai daro įtaką politikai. Kokias teises įgyvendinant galima įtakoti politiką?
7. Kaip manote, ar galima, jei taip, tai kokia Lietuvoje teisingumo idėjos interpretacija, kai nevykdomas Europos Žmogaus Teismo sprendimas byloje *L. prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 27527/03), 2007 m. rugsėjo 11 d. sprendimas.

Faktai

Lietuvos Respublikos Vyriausybė yra parengusi ir pateikusi Lietuvos Respublikos Seimui atitinkamas Civilinio kodekso pataisas (projekto registracijos Seime Nr. XIP-2018(2), kuriomis, be kita ko, siekiama panaikinti teisės spragą, lėmusią Konvencijos pažeidimo konstatavimą byloje *L. prieš Lietuvą*. Vis dar egzistuojant teisės spragai ir ją panaikinus Lietuva, kaip ir kitos valstybės, Konvencijos dalyvės, turi pozityvią pareigą pagal Konvenciją

užtikrinti asmenims, kenčiantiems lyties tapatumo sutrikimą, tinkamas ir reikiamas medicinos paslaugas. Vyriausybės atstovė yra informavusi Sveikatos apsaugos ministeriją, kad turėtų būti imtasi tinkamų priemonių užtikrinti laiku vykdomą ir koordinuotą transseksualų gydymą. Šiuo požiūriu ypač reikšminga Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo 2010 m. lapkričio 29 d. nutartis byloje A-858-1452/2010 dėl žalos, padarytos įstatymų leidėjo neveikimu, atlyginimo, įstatymų leidėjui delsiant priimti Civilinio kodekso 2.27 straipsnio 2 dalyje nustatytos pareigos priimti lyties pakeitimo sąlygas ir tvarką nustatantį įstatymą, kurioje konstatuotas Konvencijos 8 straipsnyje įtvirtintos teisės į privataus ir šeimos gyvenimo gerbimą pažeidimas ir iš valstybės priteistas žalos atlyginimas dėl lyties pakeitimą ir gydymą nustatančio tinkamo teisinio reguliavimo nebuvimo. Paminėtina, kad panašia kryptimi plėtojama ir LAT praktika, pavyzdžiui, žr. 2012 m. gegužės 30 d. nutartį Nr. 3K-3-257/2012.

SEPTINTAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

SOCIOLOGINIS TEISĖS SAMPRATOS PAGRINDAS

7.1. Sociologinės teisės sampratos prielaidos

1. Prasminės teisės sąvokos ribos. Teisės sąvokos prasmės ribas apibrėžia priešingos teisės reikšmės. Teisės reikšmė – tai, ką ji reiškia visuomenės gyvenimui, ir priklauso nuo funkcijų, kurias ji atlieka žmonių veikoje. Praktinė teisės reikšmė fiksuojama, įtvirtinama ir išlaikoma per žodžių reikšmę. Žodis „teisė“ turi daug praktinių reikšmių, pavyzdžiui, turime žmogaus teisę, prigimtinę teisę, objektinę teisę (teisės sistemą), pozityviają teisę (sukurtą valstybės), subjektinę teisę (pareigų vykdymu konkretaus asmens susikurtą leistiną elgesį).

Teisės prasmė atskleidžiama ir jos ribos apibrėžiamos konkretinant ir tarpusavyje lyginant skirtingas praktines teisės reikšmes. Teisės praktinių reikšmių santykį, nuo kurio priklauso teisės prasmė, lemia ir objektyvūs tikrovės veiksniai, objektyvi samprotavimų logika, ir subjektyvūs veiksniai: asmeniniai ir visuomeniniai žmogaus norai, siekiai, tikslai ir ketinimai, pavyzdžiui, sutartys. Su žodžio „teisė“ reikšmėmis siejame daug teisinių reiškinų kategorijų, kurių šaltinis yra ir socialinė-valstybinė, ir nevalstybinė, ir žmogaus asmeninė valia. Vadinasi, teisės termino prasmės ribas nubrėžia dvi priešingos teisės reikšmės: subjektinė teisė ir objektinė teisė.

Subjektinė teisė susijusi su individo arba socialinės grupės valia ir jų atžvilgiu atlieka viena ar kitą funkciją, pavyzdžiui, sutarčių teisė, balsavimo teisė, teisė laisvai reikšti savo įsitikinimus, teisė į mokslą, į darbą ir t. t. Įvairiose žmogaus teisių ir laisvių deklaracijoje teisės terminas vartojamas ir subjektyviaja prasme, t. y. pats žmogus gali spręsti, kiek jis naudosis jam suteiktomis teisėmis.

Objektinės teisės reikšmė susijusi su tokiomis elgesio normomis, kurias turi jų adresatai – individai ir socialinės grupės – įgyvendinti, nes

priešingu atveju jie užsitrauks teisinę atsakomybę. Ši bendra formuluotė yra subjektinės teisės priešingybė: subjektinė teisė yra laisva valios raiška, o objektinė teisė dažniausiai suprantama kaip pareiga.

Taigi teisės terminas apima viena kitai priešingas reikšmes. Kodėl tai įmanoma? Iš tikrųjų subjektinė teisė nėra visiškai atsieta nuo prievartos idėjos, kaip gali atrodyti iš pirmojo žvilgsnio. Subjektinė teisė yra tokios elgesio normos, kurios per galimas sankcijas siekia užsitikrinti deklaruojamos laisvės įgyvendinimą. Vadinasi, subjektinės, kaip ir objektinės, teisės pagrindas yra susijęs su pareigos idėja, kurios tikroji išraiška juose skiriasi savo apimtimi. Čia dar kartą reikia atsiminti jau minėtus A. Vaišvilos žodžius: teisė yra ne kas kita kaip tiesi linija, kur nei teisės neiškyla virš pareigų, nei pareigos – virš teisių. Kitaip tariant, subjektinę teisę turi visada atsverti teisinė pareiga.

Sociologinis požiūris į teisę turi apimti skirtingas teisės reikšmes – subjektinę ir objektinę teisę. Todėl labai svarbu suformuluoti gana tikslų sociologinį teisės apibrėžimą: teisė yra socialinės grupės vertybės ir interesai, jos paversti visuotinai privalomo elgesio normomis, skirtomis grupei priklausančių individų santykiams reglamentuoti. Taigi sociologinėje teisės sampratoje pabrėžiami trys elementai: a) socialinės grupės valia, iš kurios kyla normos; b) šių normų privalomumas; c) šių normų kintamumas.

Pareigos sąvoka. Iš socialinės grupės valios kyla teisės norma, kurios struktūra apima teises ir pareigas. Pareiga yra pamatinis teisės elementas, nes būtent pareigos, o ne subjektinės teisės išreiškia teisės normos privalomumą. Pastangos joms įsisąmoninti įvairiais lygiais (valdymo ir kitose socialinėse institucijose) labai menkos. Netgi Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje beveik nekalbama apie žmogaus pareigas. Turėjo praeiti beveik 50 metų po jos paskelbimo, kol susigriebta, kad reikia apibrėžti visuotines žmogaus pareigas. Kita vertus, iki šiol nepavyko susitarti dėl žmogaus pareigų. Tokia padėtis susiklostė neatsitiktinai, nes Vakarų civilizacijoje vis labiau įsigali žodžio „teisė“ suvokimas subjektine reikšme, kaip ko nors priešingo normai, kuri kyla iš socialinės grupės valios. Kraštutinio individualizmo įsigalėjimas iškreipia pačią teisės esmę.

Nors žodis „teisės“ mums kelia laisvės pojūtį, kuris yra visiškai priešingas prievartos pojūčiui, jų įgyvendinimas susijęs su pareigų atlikimu. Priešingu atveju būtų neįmanoma kalbėti apie teises. „Demokratinėje visuomenėje teisė neegzistuoja kitaip, kaip tik teisių ir pareigų vienovės

pavidalu, ir ta vienovė yra < ...> pati šiuolaikinės teisės esmė“, – rašo Vaišvila³⁰⁵.

Žmonės dažnai neįsisažmonina socialinio elgesio modelio esmės: funkcionuojantys socialinio elgesio modeliai, kuriuos perimame socializacijos ir auklėjimo procese, riboja elgsenos pasirinkimo galimybes, t. y. jie reguliuoja, valdo žmogaus veiklą taip, kaip instinktai valdo gyvūnų elgesį (A. Gehlenas, 1956). Ypač giliai į mūsų mąstymo ir suvokimo būdus įauga praeityje susiklosčiusios ir dabar veikiančios normos. Tai reiškia, kad mes esame įpratę paklusti joms ir beveik jų nepastebime. Dėl šių priežasčių, kurių žmonės neįžvelgia, individualios laisvės laipsnis yra santykinai mažas ir net visiškai liberalių teisinių režimų šalyse. Neegzistuoja visiškos laisvės netgi sutarčių teisės srityje, kurioje laisvė kyla iš autonominės valios. Iš tikrųjų autonominę valią apriboja socialinės normos, kurios priešinasi bet kokiai naujai iniciatyvai. Šalys turi tik įsipareigojimus, svarbius praktiškai.

Teisinės sankcijos. Teisinės sankcijos – tai teigiamo ir / arba neigiamo poveikio teisės subjektui priemonės. Tačiau praktiškai jos dažniau siejamos su neigiama reikšme: tai teisės normoje nurodytos neigiamo poveikio priemonės, kurios taikomos tos normos pažeidėjui. Taigi jų numatymas teisės normoje yra siejamas su pareigų įgyvendinimu. Neigiamas poveikis pasireiškia atitinkamais žmogaus socialinės ir materialinės padėties praradimais. Teisinės sankcijos yra labai įvairios, dėl to jos klasifikuojamos. Labiausiai skiriasi civilinės ir baudžiamosios teisės sankcijos, nes civilinė teisė dažniausiai būna restitucinio pobūdžio, o baudžiamoji teisė – represinio.

2. Sluoksninis šiuolaikinės teisės pobūdis. Išskiriami ir pripažįstami šeši šiuolaikinės teisės sluoksniai³⁰⁶, išdėstyti hierarchine tvarka: 1. Žmogaus teisės ir laisvės; 2. Teisės principai; 3. Referendume priimtos teisės normos; 4. Valstybės išleistos teisės normos; 5. Korporatyvinės normos; 6. Sutartinės normos.

Žmogaus teisės ir laisvės. Žmogaus teisės yra teisės, priklausančios kiekvienai žmogiškai būtybei. Žmogaus teisės yra moralinės teisės, kitaip nei tos teisės, kurias nustato valstybė, vadinamosios pozityviosios, arba įstatymiškos, teisės. Jos gali būti žmogaus teisės, bet gali ir nebūti. Žmo-

305 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 119.

306 Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. Учебное пособие. Москва, 1999, с. 312–315.

gaus teisės yra bendriausios teisės normos, perteikiančios gilųjų teisės sluoksnių, jos „genus“. Kitų sluoksnių teisės normos ir jų veikimas negali pažeisti žmogaus teisių ir laisvių.

Žmogaus teisės ir laisvės yra iš šiuolaikinės valstybės valios kylančios pozityviosios teisės pagrindas. Žmogaus teisės ir laisvės – tai žmogaus galimybės, leidžiančios jam oriai gyventi ir dirbti. Jos priklauso kiekvienam žmogui nuo jo gimimo momento, nepaisant jo turtinės ir socialinės padėties. Jos kyla iš žmogaus (aukščiausios vertybės) orios egzistencijos sampratos, kuri paverčiama teisinėmis idėjomis, o šios – įgyvendinamos teisės normų pavidalu. Žmogaus teisės ir laisvės sudaro: a) pilietinės ir politinės teisės ir laisvės, kurios dar vadinamos pirmosios kartos teisėmis ir laisvėmis; b) socialinės, ekonominės ir kultūrinės teisės, dar vadinamos antrosios kartos teisėmis. Pilietinės teisės ir laisvės yra teisė į gyvybę, teisė į orumą, teisė į garbę, teisė į fizinę laisvę ir asmens neliečiamybę, teisė į privatų gyvenimą, teisė į būsto neliečiamybę, laisvė pasirinkti gyvenamąją vietą, sąžinės ir religijos laisvė, minties ir žodžio laisvė. Šiuo metu žmogaus teisių ir laisvių sąrašas yra daugiau kaip penkiasdešimt žmogaus teisių ir laisvių.

Teisės principai. Teisės principai yra teisės esmės reiškimo pagrindinės idėjos (būdai). Konstitucionalizmo požiūriu bendrieji teisės principai yra: teisingumas, sąžiningumas, protingumas, teisinė valstybė, Konstitucijos viršenybė, Konstitucijos tiesioginis taikymas, Konstitucijos vientisumo, lygybės, humanizmo, demokratijos, proporcingumo, tautos suvereniteto, pilietinė visuomenė, valdžių padalijimas, teismų ir teisėjų nepriklausomumas, pasaulietinė valstybė, valstybės socialinė orientacija³⁰⁷. Jie yra valstybės, organizacijų, piliečių teisėkūrinės veiklos pagrindas. Teisės principai gali būti išreikšti teisėkūroje tiesiogiai arba netiesiogiai. Dažnai jie įgyja reguliavimo reikšmę, pavyzdžiui, tada, kai teismas, neradęs atitinkamos teisės normos konkrečios bylos sprendimui priimti, pats ją sukuria teisės principų pagrindu, kuriuos taiko nagrinėdamas keblias bylas.

Žmogaus teisės ir teisės principai sudaro vientisą teisės pagrindą. Šio pagrindo pagrindinė funkcija yra dvejopa: 1) tiesiogiai reguliuoti socialinius santykius; 2) suteikti valstybinių institucijų, organizacijų ir piliečių teisėkūros veiklai pagrindą.

307 Baublys L., Beinoravičius D., Kaluina A., Kathrani P., Lastauskienė G., Miliauskaitė K., Spruogis E., Stankevičius V., Venskienė E. Teisės teorijos įvadas. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Leidykla Mes, 2012, p. 234–244.

Referendumo priimtos teisės normos. Tai pozityviosios teisės normos, kurios atspindi visos visuomenės – tautos valią. Jokia tautos institucija, išskyrus pačią tautą, negali pakeisti šios valios. Referendumo priimtomis normomis tauta apibrėžtai pasako, kaip turi būti sureguliuoti svarbiausi šalies gyvenimo dalykai. Referendumo priimtos normos turi didesnę teisinę galią nei įstatymų leidėjų išleistos teisės normos. Šiuolaikinės pilietinės visuomenės nariai gali tiesiogiai dalyvauti valstybinėje teisėkūroje dviem būdais: 1) pasinaudoti referendumo iniciatyvos teise; 2) dalyvauti valstybės inicijuotame referendume. Labai svarbu, kad referendumo iniciatyvos įgyvendinimo konstitucinė norma nesuvaržytų ir pačios visuomenės narių konstitucinės teisės inicijuoti referendumą, kad ji virstų vien konstitucine deklaracija be gyvybės ženklų.

Valstybės išleistos teisės normos. Tai valstybės institucijų parengtos ir išleistos teisės normos. Valstybės institucijų išleisti teisės normų aktai turi skirtingą teisinę galią. Aukščiausią teisinę galią turi parlamento išleisti konstituciniai įstatymai (jų papildymai ir pataisai) ir paprastieji įstatymai. Visų įstatymo įgyvendinamųjų teisės aktų teisinė galia yra mažesnė už įstatymo galią. Visos valstybės išleistos teisės normos ir jų veikimas negali pažeisti žmogaus teisių ir laisvių, teisės principų ir referendume priimtų teisės normų.

Korporatyvinės normos – tai elgesio taisyklės, kurias sukūrė organizacijos (korporacijos). Šios taisyklės įgyvendinamos organizacijų bendriose ir apima įvairius organizacijos veiklos aspektus. Šių normų pagrindu reguliuojami finansiniai, vadybiniai, darbo, turtiniai ir kiti santykiai. Pastaruoju metu aiškėja toks dėsniumas: kuo aukštesnis yra šalies ekonomikos raidos lygis, tuo aukštesnis yra jos teritorijoje gyvenančių teisės subjektų (individualių ir kolektyvinių) laisvės laipsnis. Tai reiškia, kad vis labiau gali pasklisti korporatyvinės normos, kuriomis pati organizacija savarankiškai apibrėžia savo elgesio parametrus. Korporatyvinės normos ir jų veikimas negali pažeisti „žemesnių“ teisės sluoksnių normų.

Sutartinės normos. Šias mažiausią teisinę galią turinčias normas formuluoja organizacijos ir piliečiai, siekdami sureguliuoti tarpusavio santykius, kurių valstybė nereguliuoja, arba tokią galimybę suteikia patiems teisės subjektams. Sutartys ir jose esančios sutartinės normos įpareigoja abi sutartį sudariusias šalis ir teismą, kuris galbūt nagrinės kilusį sutarties šalių ginčą.

7.2. Socialinis reguliavimas ir normatyvinis pliuralizmas

1. Socialinis reguliavimas ir socialinių normų sistemos. Socialinis reguliavimas – tai socialinių santykių tvarkymas, siekiant užtikrinti socialinės tvarkos stabilumą ir bendruomenės laisvės ribų plėtimą. Socialiniai santykiai – tai žmogaus ir žmogaus, žmogaus ir socialinės grupės, socialinių grupių, žmogaus ir visuomenės arba jos institucijų stabilūs ryšiai. Socialinis reguliavimas susiformuoja individams bendraujant ir bendradarbiaujant, „kai įvairaus tipo veikėjai abipusiai tipizuoja habitualizuotus veiksmus“³⁰⁸. Kitaip tariant, bendruomenės nariai ima visuotinai laikytis atskirų individų įpročių, nes jų laikymasis teikia bendruomenei naudą, pavyzdžiui, didesnę saugumą. Iš įsitvirtinusių naudingiausių įpročių palengva susiformuoja institucija (lot. *institutio* – nustatymas, sutvarkymas), kaip nusistovėjusi visuomeninio (socialinio) santykiavimo forma, pavyzdžiui, privatinė nuosavybė. Tai reiškia, kad institucija suvokiama kaip vidinis žmogaus veiklą reguliuojantis veiksnys, priverčiantis eiti ją visuomenės (bendruomenės) pageidaujamosiomis vėžėmis. Dėl jos imperatyvų tariamo neišvengiamumo žmogus perima jam primestus elgesio, veiksmų modelius ir lieka įsitikinęs, kad jo veiksmų eiga yra vienintelė jam galima ir vienintelė gyvenimiškai prasminga³⁰⁹. Dar institucija suvokiama kaip išorinis žmogaus veiklą reguliuojantis veiksnys, pavyzdžiui, universitetas arba žmonių susivienijimas, bendrija.

Socialinės normos yra žmonių bendruomeniškos kūrybos rezultatas ir atlieka įvairias socialinio gyvenimo reguliavimo funkcijas. Socialinės normos susidaro iš subjektyvios žmonių reakcijos į objektyviai egzistuojančią ir kintančią tikrovę. Supanašėjanti žmonių subjektyvi reakcija į tuos pačius tikrovės reiškinius įsitvirtina tarp bendruomenės narių kaip jų elgesio norma. Socialinių normų ir apskritai sąmoningo reguliavimo atsiradimas susijęs su žmonių santykių socializacijos procesu, pereinant jiems iš gamtinio būvio į bendruomeninį. Šis perėjimas – ilgas ir laipsniškas, trukęs milijonus metų. Todėl subjektyviai atsiradusios socialinės normos įsitvirtino ir funkcionuoja kaip objektyvūs žmonių bendruomenės kūriniai. Kita vertus, keičiantis tikrovei, vienos iš jų praranda savo ankstesnę reikšmę ir palengva pasikeičia arba net sunyksta, atsiranda naujų arba būna tam tikrų socialinių grupių (ypač, valdžios) primestos.

Žmogui iš prigimties lemta gyventi visuomenėje (šv. Tomas Akvinietis), todėl jis negali išvengti vieno ar kitų socialinių normų reguliacinio

308 Berger P., Luckmann Th. Socialinės tikrovės konstravimas. Vilnius: Pradai, 1999, p. 75.

309 Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Kaunas: UAB „Litera“, 1995, p. 90–92.

poveikio. Visas žmogaus gyvenimas „vyksta“ dviejų normų grupių – socialinių ir techninių³¹⁰ – kontekste. Išskiriamos šios socialinių normų rūšys: 1) įpročių, papročių ir tradicijų normos; 2) moralės normos; 3) religinės normos; 4) korporacinės normos; 5) šeimos normos; 6) verslo normos; 7) etiketo normos; 8) teisės normos.

Socialinė norma yra ne šiaip sau abstrakti pageidaujamo elgesio taisyklė, o atspindi ir tikrą veiksmą, kuris faktiškai įsitvirtino žmonių gyvenime, jų praktinėje veikloje. Tai reiškia, kad tikri poelgiai tampa taisykle. Kitaip sakant, socialinė norma apima ne tik „reikiamą“, bet ir „esamą“. Normos – tai socialinės sąveikos (bendravimo ir bendradarbiavimo) subjektų elgesio tam tikri standartai, pavyzdžiai, etalonai, modeliai. Jų pagrindu įsikūnija socialinė tvarka, be jų negalėtų sugyventi žmonės, atsirasti ir gyvuoti visuomenė ir valstybė. Socialinės normos yra objektyviai būtinos žmogiškosios būties bendros taisyklės, apibrėžiančios prideramo (reikiamo) ir galimo elgesio ribas.

2. Normatyvinis pliuralizmas. Pliuralizmas – tai daugybės atskirų vienetų koegzistavimo teorija. Atskiri vienetai, pavyzdžiui, atskiros socialinės normų sistemos arba nevalstybinės teisės formos egzistuoja nepriklausomai nuo visumos ir tik išoriškai įsilieja į visumos tvarką. Pliuralizmo požiūriu socialinės normos yra sunorminto pliuralizmo išraiškos. Neišvengiamai vyksta socialinių normų tarpusavio konkurencija. Ji vadinama normatyviniu pliuralizmu.

Žmogaus gyvenimą visuomenėje reguliuojančios teisės normos nėra vienintelės ir dažnai ne pačios svarbiausios. Normatyvinio pliuralizmo teorija pabrėžia, kad kitos socialinių normų sistemos veikia dažnai geriau nei teisė. Teisės normos nepaliamajai varžosi su kitomis neteisinėmis socialinėmis normomis.

Teisės sociologija nagrinėja neteisinių socialinių normų veikimą visuomenėje dėl jų ypač glaudaus ryšio ir varžymosi su teise, papildant pačią teisę. Teisė sąveikauja ne tik su morale, bet ir su kitomis socialinių normų sistemomis. Teisės ir kitų socialinių normų sistemos tarpusavio sąveika būna įvairaus pobūdžio: atsiranda ir nutrūksta jų ryšiai, jos susipina, konfliktuoja. Visos šios situacijos vadinamos tarpnormatyviniais reiškiniais. Vieni jų yra evoliucinio pobūdžio, pavyzdžiui, istorijos raido-

310 Techninių normų sąvoka šiuo atveju apima visas nesocialines normas, t. y. ne tik grynai technines, bet ir sanitarines higienines, ekologines, biologines ir kitokias normas, kurios tiesiogiai nekyla iš žmonių tarpusavio santykio. Socialines ir technines normas skiria reguliavimo dalykas. Socialinės normos reguliuoja žmonių ir jų grupių tarpusavio santykius, o techninės normos – žmonių santykius su išoriniu pasauliu, gamta, technika, darbo įrankiais.

je tai stiprėjanti, tai silpnėjanti teisės ir moralės sąveika. Kiti tarpnormatyviniai reiškiniai yra statiškesni. Dažniausiai tarpnormatyviniai reiškiniai kyla iš teisės normų sąveikos su: a) mitu; b) papročiais; c) religija, d) morale.

Mitas ir teisė. Mitas yra seniausia normatyvinė sistema, perteikianti senovės tautų religines pažiūras apie pasaulį ir gamtos reiškinių kilmę, dievus ir legendinius herojus. Apskritai mitas su ritualu yra istoriškai pirmoji pasaulėžiūros paradigma, kuri atskleidžia ir iš kartos į kartą perteikia visuomenėje įprastas elgesio ir savitarpio santykių normas. Mito vaidmuo ypač svarbus archajiškų (senovinių) kultūrų gyvenime, kuriame jis gali būti suprantamas kaip dramatinis pasakojimas, struktūrinantis visą visuomenės gyvenimą. Tai ne individo asmenybinės patirties, bet bendruomenės pasakojimas, su kuriuo susiję bendruomenės nariai.

Ritualinė patirtis suteikia kiekvieno individo ir bendruomenės gyvenimui norminį pobūdį, reglamentuoja kasdienę žmonių veiklą, suvaržydama ją būtinais draudimais, individualios savivalės užtvaramis. Taigi svarbiausia ritualo funkcija buvo atskirti šventumo sritį nuo jos profonacijos. Ritualas taip pat įkūnija bendruomenės narių solidarumo, svetimo nepriėmimo, pagarbos mirčiai ir užuojautos mirusiojo artimiesiems, pagarbos santuokai ir tėvams, lyčių savitarpio santykių normas.

Papročiai ir teisė. Bendruomenės (tautos) raidoje susikūrė paprotinių normų sistema, kurios evoliucija vyksta ir šiais laikais. W. Sumneris atskleidė įpročių ir papročių tarpusavio santykį bei jų santykį su teise. Įpročiai arba kasdieniai papročiai (*folkways*) yra pritaikyti visiems gyvenimo poreikiams: jie nurodo geriausią būdą įkurti ugnį, virti mėsą, sveikinti savo kaimyną, auginti vaikus. Grupėje jie yra vientisi, visuotiniai, imperatyvūs ir nekintami. Kai grupė įgyja intelektualinės refleksijos patirties ir pradeda suvokti iš įpročių kylantį socialinį gėrį, abipusė jų jungtis įpročius paverčia papročiais (*mores*) – moraliai privalomais įpročiais. „Kai tiesos ir teisės elementai išplėtojami į gerovės doktrinas, įpročiai pakeliami į kitą lygmenį. Tada jie pajėgūs sukurti padarinius, kurie savo ruožtu gali įgyti naujas formas ir išplėsti visuomenėje savo konstruktyvią įtaką žmonėms.“³¹¹ Čia Sumneris kalba apie papročių pajėgumą kurti teisę ir laiduoti tolesnę jos formų sklaidą. Dėl papročių ir teisės akivaizdaus panašumo dažnai menkai kreipiamas dėmesys į kitas normatyvines sistemas.

311 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 24.

Religija ir teisė. Religija irgi yra norminė sistema. Jos bruožai yra šie: iš Dievo išvedama religinių normų kilmė, jos per tarpininkus pateikiamos žmonėms; religinės normos yra absoliučios, jos negali turėti alternatyvų ir jų pažeidimas negali būti pateisinamas; religinės normos veikia kaip imperatyvai, kurių negalima paneigti; tikėjimo pagrindu religinės normos reikalauja tam tikro socialinio elgesio.

Moralė ir teisė. Teisininkų dėmesį ypač traukia teisės ir moralės ryšys, jų panašumai ir skirtumai. Jau Digestai užfiksavo Romos teisininko Pauliaus maksimą *non omne quod licet honestum est* („ne viskas, kas teisėta, yra tauru“), virtusių teisės norma. Dažniausiai teisininkus domina moralės vaidmuo teisės srityje.

Šiuolaikinis moralės ir teisės santykio aiškinimas gali būti grindžiamas vienu iš dviejų besivaržančių požiūrių: 1) moralės ir teisės veikimo sritys yra gretimos ir tik jų dalis sutampa; 2) moralės veikimo sritis yra platesnė už teisės veikimo sritį ir šią apima.

Pirmuoju požiūriu šiuolaikinė moralė yra menkiau socialiai išreikšta nei teisė: tikroji moralės veikimo sritis „telpa“ individualioje sąmonėje, o teisės veikimo sritis tuo pačiu laipsniu yra susijusi ir su socialine grupe, ir su individu. Tai reiškia, kad teisės normų įgyvendinimas grindžiamas ne tik vidiniais individo psichiniais procesais, bet ir išorinės valstybės prievartos naudojimo galimybe. Todėl moralės normų taikymo sritis skiriasi nuo teisės normų taikymo srities, nors jos yra greta toje pačioje socialinėje erdvėje. Tai galima pavaizduoti kaip du iš dalies susikertančius skritulius. Atitinkamai pagal ryšį su teisės ir moralės normomis išskiriamos trys pagrindinės žmonių elgesio rūšys: a) elgesys, kurį reguliuoja tik moralės normos; b) elgesys, kurį reguliuoja tik teisės normos; c) elgesys, kurį tuo pačiu metu reguliuoja ir teisės, ir moralės normos.

Antruoju požiūriu moralės veikimo sritis yra platesnė ir apima teisės veikimo sritį kaip savo vidaus dalį. Toks požiūris grindžiamas teiginiu, kad visi kokių nors veikų teisiniai pasmerkimai sukelia ir moralinius pasmerkimus, o priešingai teigti negalime. Ne visada moralinį pasmerkimą lydi reikalavimas panaudoti teises sankcijas. Šį požiūrį galima pavaizduoti dviem skrituliais: moralę atspindinčio skritulio viduje yra mažesnis – teisę atspindintis skritulys. Tai reiškia, kad viešosios nuomonės požiūriu egzistuoja dvi reiškinių sritys: a) moralinio pobūdžio arba grynai moralinių reiškinių sritis ir b) moralinio teisinio pobūdžio, arba mišrūs, reiškiniai. Vadinas, šiuo požiūriu neegzistuoja gryniesiems teisiniais reiškiniais³¹².

312 Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974, с. 256–257.

Negalima teigti, kad kuris nors iš šių požiūrių yra teisingas, o kita – neteisingas. Taip pat negalima atmesti galimybės, kad egzistuoja ir kitojie moralės ir teisės santykio paaiškinimo požiūriai. Moralė ir teisė labai susijusios įvairiausiais saitais, kurie jų raidoje gali tai stiprėti, tai silpnėti ir atrodyti kaip išnykstantys. Vėliau, pasikeitus socialinei būklei, jie vėl ima stiprėti, galbūt kitokiu intensyvumu, pobūdžiu ir pan.

7.3. Teisinės sistemos sociologinis apibūdinimas

Sociologinis požiūris į teisę teigia, kad socialinė grupė reglamentuoja savo narių elgesį teisės normomis. Tokį teiginį reikia paaiškinti. Dėl to kyla keletas svarbių klausimų: kokia socialinė grupė sukuria teisės normas? Ar kiekviena socialinė grupė gali sukurti savo teisę? Kitaip tariant, ar egzistuoja bet kurios socialinės grupės ir jos teisinės sistemos ryšys? Šio ryšio atskleidimas yra svarbiausias teisinės sistemos sociologinio apibūdinimo požymis.

Socialinė grupė. Grupė yra visuma asmenų, kuriuos vienija bendri interesai, reikalai ir kt.³¹³ Socialinėje psichologijoje grupėmis laikomos tokie žmonių sambūriai, kuriuose atskiriems grupę sudarantiems individams būdingi bendri psichiniai reiškiniai: a) bendros psichinės savybės – interesai, papročiai, charakterio bruožai, specialūs gabumai etc.; b) bendras darbas, reikalaujantis koordinuoti veiksmus; c) tam tikri santykiai, pavyzdžiui, draugystės, pavaldumo, giminystės³¹⁴.

Socialinės grupės egzistuoja atributiškai – kartu su savo socialine erdve. Kitaip tariant, jos negali egzistuoti be savo socialinės erdvės. Socialinė erdvė – tai socialinės grupės išsidėstymo perimtoje gamtinės aplinkos dalyje vieta ir forma, kuriai būdinga socialinė struktūra. Socialinė grupės struktūra – tai jos narių bendravimo ir bendradarbiavimo pagrindu sukurti tarpusavio ryšiai ir bendro veikimo formos. Tai reiškia, kad socialinė grupė institucionalizuoja – sukuria ir įtvirtina savo narių elgesio modelius. Taigi socialinės grupės narius sieja bendra grupės sąmonė.

Socialinė grupė – tai sąlygiškai nekintanti bendrija žmonių, kuriuos vienija bendra sąmonė – bendri interesai, vertybės, elgesio normos ir nuosava socialinė erdvė.

Teisės sociologija nagrinėja socialines grupes, nes siekia atsakyti į vieną klausimą: ar atskira socialinė grupė iš tikrųjų sukuria nuosavą teisinę erdvę, ar jos kūrimas yra išimtinai tik visos visuomenės (valstybės)

313 Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų I-kla, 1993, p. 191.

314 Jacikevičius A. Žmonių grupių (socialinė) psichologija. Vilnius: Žodynas, 1995, p. 45.

reikalas? Teisės sociologija, vartodama teisinės sistemos sąvoką, siekia atskleisti socialinių grupių socialinės ir teisinės erdvės ryšį, valstybinė ir nevalstybinė kilmės teisinių reiškinių sugyvenimą (koegzistavimą), jų ryšius.

Teisinės sistemos sąvoka. Teisės sociologija vartoja teisinės sistemos sąvoką teisei tikrovei pažinti, konkrečioms socialinių grupių teisiniams reiškiniams apibūdinti, pavyzdžiui, valstybės ar bendrijų sukurtai teisei, teisei sąmonei, teisei kultūrai ir pan. Tai reiškia, kad teisinė sistema turi apimti ne tik teisės normas, bet ir jų kūrėjus bei vartotojus. Pastaruosius gali sieti didesnės arba mažesnės socialinės grupės sąmonė. Todėl reikia skirti dvi sąvokas:

1. Teisės sistema, kuri loginių ryšių ir prasmės pagrindu į vientisą sistemą sujungia valstybės sukurtas teisės normas ir institutus, teisės šakas ir pošakius.

2. Teisinė sistema, kurios elementų ryšiai turi sujungti teisės normų kūrėją, vartotoją su pačiomis normomis. Atsižvelgiant į socialinės grupės dydį, teisinė sistema gali būti ir nacionalinė (valstybės lygio), ir atskirų socialinių grupių.

Kokie elementai sudaro teisinę sistemą? Teisinės sistemos sąvoka aiškinama vienu iš dviejų požiūrių: siauruoju arba plačiuoju. Siauruoju požiūriu teisinė sistema dažniausiai suprantama kaip teisės ir įstatymų leidybos sistema. Plačiuoju požiūriu teisinė sistema nėra tapati teisės sistemai. Teisė ir teisėkūra yra tik teisinės sistemos normatyvinis pagrindas, jos pagrindinė siejančioji grandis, kurios pagrindu teisinė sistema apima teisės teoriją, teisinę sąmonę, teisės politiką, t. y. teorinius ir pasaulėžiūrinius elementus bei teisinę kultūrą (teisinę praktiką). Pavyzdžiui, S. Aleksejevo nuomone, teisinę sistemą sudaro trijų teisinių reiškinių – objektinės teisės, teisinės praktikos, teisinės ideologijos – vienovė, kuri atskleidžia konkrečios šalies teisinės tikrovės ypatumus³¹⁵.

Siekdami sukonkretinti teisinės tikrovės tyrimo galimybes, kai kurie teisės mokslininkai, pavyzdžiui, N. Matuzovas, remdamasis teisinės praktikos sąvokiniu formalizavimu, išplečia teisinės sistemos turinį, kurį sudaro šie elementai: 1) teisė – valstybės sukurtamų ir saugomų teisės normų visuma; 2) įstatymų ir kitų norminių aktų leidyba; 3) teisinės įstaigos, kurios įgyvendina valstybės teisinę politiką, teismų ir kitokią teisinę praktiką; 4) teisinio reguliavimo mechanizmas; 5) teisės įgyvendinimo procesas; 6) subjektinė teisė; 7) teisiniai santykiai; 8) teisėtumas ir teisėtvara;

315 Алексеев С. С. Теория права. Харьков, 1994, с. 99.

9) teisinė ideologija, apimanti teisinę sąmonę, teisės teoriją, teisinę kultūrą ir t. t.; 10) teisės subjektai (individualūs ir kolektyviniai); 11) teisinės sistemos sudarymo ryšiai; 12) kiti teisiniai reiškiniai (pvz., teisinė atsakomybė, teisinis subjektiškumas, teisėti interesai ir pan.)³¹⁶. Taip teisinės sistemos sąvoka paverčiama neinstrumentine, todėl atliekant teisės sociologinius tyrimus remiamasi tokia teisinės sistemos samprata, kuri leidžia šią sąvoką vartoti kaip teisinės tikrovės pažinimo priemonę.

Teisinė sistema – tai teisinės tikrovės (teisinių reiškinijų) visumos darinys, išreiškiantis bet kurios socialinės grupės teisinės sąmonės (teisinės ideologijos ir teisinės psichologijos), objektinės teisės ir teisinės praktikos vienovę.

Teisės sociologija vartoja teisinės sistemos sąvoką ne jos formaliai teisiniu, o sociologinio turinio aspektu. Tai reiškia, kad pabrėžiama teisinės sistemos sociologinė struktūra, t. y. teisinių reiškinijų sistemos sandara, atitinkanti socialinės grupės struktūrą. „Jeigu teisinės sistemos sąvoka būtų paprastas „objektinės“ teisės arba „pozityvinės teisės“ sinonimas, – rašo Carbonnierius, – tai jos reikšmė būtų abejotina. Todėl reikia turėti galvoje, kad ji išreiškia tam tikrą ir labai svarbią idėją, būtent teisė yra [teisinių reiškinijų] kompleksas, kurį sudarantys jo elementai <...> sujungti tarpusavyje ne atsitiktiniu būdu, o neišvengiamais ryšiais ir santykiais“³¹⁷.

Teisinė sistema kartu yra ir erdvės, ir laiko sritis. Teisinių reiškinijų perkėlimas, pavyzdžiui, į nacionalinę teisinę sistemą – tam tikrą erdvėlavį, leidžia atskleisti jų naujus aspektus, pavyzdžiui, teisinių reiškinijų egzistavimo pliuralistinius pavidalus, infrajuridinius reiškinius ir t. t., kurie yra suaugę su socialine struktūra.

Teisinės erdvė ir socialinės erdvės ryšys. Vienas svarbiausių teisinių reiškinijų egzistavimo požymių yra teisinė erdvė, kurios natūralus pagrindas – teritorija. Nagrinėjamo klausimo požiūriu teritorija yra svarbi, nes leidžia kelti mintį apie skirtingų socialinių grupių joje koegzistavimą. Skirtingų socialinių grupių egzistavimas toje pačioje teritorijoje neišvengiamai lemia ir skirtingų socialinių erdvių joje buvimą. Tačiau ar skirtingos socialinės grupės turi atitinkamai nuosavą teisinę sistemą?

Formaliai teritorija yra abiejų erdvių – ir teisinės, ir socialinės – bendras pagrindas. Šis pagrindas pats savaime neatskleidžia, ar kiekviena socialinė grupė turi savo teisinę erdvę, ar ji yra tik valstybinės teisinės erdvės vartotoja. Į šį klausimą galima atsakyti trejopai: 1) socialinė gru-

316 Магузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов, 1987, с. 26.

317 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 176.

pė yra tik valstybinės teisinės erdvės vartotoja; 2) socialinė grupė vienu metu yra ir valstybinės teisinės erdvės vartotoja, ir turi savo teisinę erdvę, pavyzdžiui, parapija; c) socialinė grupė turi tik savo teisinę erdvę. Būdingiausias pastarojo atvejo pavyzdys yra klajokliškas čigonų taboras, kuris neturi teritorinių teisių, bet turi savo teisinę sistemą. Šie pavyzdžiai leidžia teigti, kad teisinei erdvei susidaryti svarbesnė yra socialinė grupė, o ne teritorija. Todėl teisinga yra prielaida, kad skirtingos socialinės grupės gali susikurti savo teisinę erdvę (teisinę sistemą).

Jeigu pabrėžiame ne teritoriją, o socialinę grupę, kurios narius sieja bendra sąmonė, tai teisinė erdvė yra socialinis psichologinis darinys, kurį apibrėžia teisinių santykių tinklas. Vadinas, toje pačioje teritorijoje gali egzistuoti keletas skirtingų teisinių erdvių. Kiekviena socialinė grupė gali turėti teisėkūros poreikių, nes pačiu bendriausiu požiūriu teisė yra socialinis interesas, paverstas visuotinai privalomo elgesio taisykle, skirta norminti savo narių elgesį, derinti priešingus interesus (A. Vaišvila). Būtent socialinės grupės vertybių ir interesų reiškimo pagrindu susiformuoja teisiniai reiškiniai ir jų bendrumo santykiai. Teisėkūros poreikių įgyvendinimo procese skirtingos socialinės grupės „formuoja“ savo teisę pagal joms būdingą teisinę sąmonę ir teisinę kultūrą. Skirtingų socialinių grupių teisinės sistemos gali būti vienaip arba kitaip tarpusavyje panašios; galima jų konkurencija.

7.4. Teisinis pliuralizmas, jo apraiškos ir kiti reiškiniai

1. Teisinio pliuralizmo samprata. Teisinio pliuralizmo sąvoka reiškia keleto teisinių sistemų sugyvenimą vienoje visuomenėje, jų susikirtimą ir tarpusavio konkurenciją. Ši sąvoka pabrėžia, kad tuo pačiu metu vienoje visuomenėje koegzistuoja kelios teisės sistemos.

Teisinio pliuralizmo samprata pradėjo formotis antikos laikais ir buvo plėtojama viduramžiais: tai prigimtinės, dieviškosios ir žmonių sukurtosios teisės santykio problemos nagrinėjimas filosofijoje, teologijoje ir jurisprudencijoje. Iš tikrųjų teisinis pliuralizmas veikė viduramžiais. Bermanas rašo, kad „galbūt būdingiausias Vakarų teisės tradicijos bruožas – tai skirtingų jurisdikcijų ir skirtingų teisės sistemų sambūvis ir konkurencija toje pačioje bendruomenėje. <...> Teisinis pliuralizmas kilo iš bažnytinės valdžios atsiskyrimo nuo pasaulietinių valdžių“³¹⁸. Jo teigimu, teisinis pliuralizmas, kaip teisinės praktikos reiškinys, skatino

318 Berman H. J. Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis. Vilnius: Pradai, 1999, p. 26–27.

Vakarų politinio ir ekonominio gyvenimo pliuralizmą, buvo teisinio, taip pat politinio bei ekonominio augimo šaltinis.

Nuo XX a. pradžios teisinio pliuralizmo problemos nagrinėjimas įgaavo naują – sociologinį požiūrį: socialinė teorija (E. Diurkheimas, M. Vėberis, P. Bergeris, T. Luckmanas, F. Hayekas), sociologinė jurisprudencija (W. Sumneris, E. Ėrlichas, K. Levelynas, N. Timaševas) ir teisės sociologija (L. Petražickis, P. Sorokinas, G. Gurvičius, J. Carbonnierius, D. Blekas, R. Cotterrellis) vis aiškiau parodė, kad svarbiau yra tai, kokių taisyklių iš tikrųjų paisoma gyvenime, o ne kokios taisyklės formaliai egzistuoja teisės aktų pavidalu. Pavyzdžiui, Gurvičius išskyrė šiuolaikinėje visuomenėje teisę kuriančius centrus: a) virš valstybės esantys centrai – įvairios tarptautinės organizacijos; b) valstybė; c) valstybės viduje – profsąjungos, kooperatyvai, trestai, įmonės, decentralizuotos viešosios tarnybos³¹⁹.

Šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse teisinis pliuralizmas nėra oficialiai pripažintas teisėtvarkų egzistavimo pagrindas. Dauguma XX a. teisininkų apskritai buvo linkę abejoti, ar egzistuoja teisinio pliuralizmo reiškinys, arba nepripažino, kad, be valstybės kuriamos arba sankcionuojamos pozityviosios teisės, dar egzistuoja kitos teisės sistemos, kurios gali konkuruoti su pozityviąja teise.

Naują postūmį teisinio pliuralizmo paradigmos raidai XX a. pabaigoje suteikė B. Santoso, J. Griffithso, G. Teubnerio, S. Sinhaos, J. Arnaudao, H. Zahle's ir kitų autorių darbai³²⁰. JAV kritinių teisės studijų (*Critical legal studies*) mokykla pripažįsta savaiminį teisinio pliuralizmo reiškinio egzistavimą. Šios mokyklos atstovai ir jos sekėjai Skandinavijoje, ypač Suomijoje ir Danijoje, svariai prisidėjo prie pliuralizmo tyrimų. Jie atskleidė: 1) teisei visuomet būdingas tam tikras nesistemiškumas; 2) teisinių sistemų konkurenciją; 3) teisės, kaip hierarchinės monocentrinės sistemos, sampratos ribotumą.

Sociologinės krypties teisės tyrimai atskleidė, kad: 1) socialinė tvarka grindžiama visuomenėje neišvengiamomis taisyklėmis; 2) valstybė sukuria arba patvirtina tik dalį žmonių elgesį reguliuojančių taisyklių; 3) be valstybės įsikišimo visuomenėje egzistuoja ir tokios taisyklės, kurias patys žmonės supranta kaip teisę; 4) teisė šiandien yra išskaidyta ir

319 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 180.

320 Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Soc. mokslai, teisė (01 S). Vilnius (rankraščio teisėmis), 2002, p. 11. Pavyzdžiui: Legal Polycentricity: Consequences of Pluralism in Law. Eds. Petersen H., Zahle H. Aldershot, Brookfield USA, Hong Kong, Sydney: Dartmouth, 1995.

jos atsiradimo šaltinis neatitinka tradicinio suverenitetu arba aukščiausia valdžia grindžiamos sistemos modelio.

R. Šimašius išplėtojo teisinio pliuralizmo sampratą, atskleidamas teisinio pliuralizmo vaidmenį³²¹. Jo požiūriu, teisinis pliuralizmas yra:

1. Pliuralizmo visuomenėje garantavimo, įtvirtinimo šaltinis. Jis leidžia išvengti visuomenės narių niveliavimo ir didesniai skaičiui žmonių, kurių poreikiai ir vertybės labai skirtingi, atrasti tinkamą vietą visuomenėje, nedarant žalos kitiems.

2. Žmogaus laisvės garantas. Kiekvienos centralizuotos sistemos viršūnėje esantys asmenys siekia kuo didesnės valdžios. Jei visuomenėje neegzistuoja galimybės išvengti šios valdžios, centralizacija įgautų totalų pobūdį. Teisinis pliuralizmas padeda žmonėms išvengti politizuotų valstybės teisės sistemų³²².

3. Teisės raidos variklis. Konkurencija sudaro prielaidas, kad įsitvirtintų tik geriausi, veiksmingiausi, naudingiausi kultūros produktai. Teisės normos yra kultūros produktas, skirtas padėti žmonėms taikiai sugyventi, kuo veiksmingiau derinti interesus ir išspręsti ginčus. Realiame gyvenime išryškėja, kurios taisyklės – rašytinės ar nerašytinės – yra geriausios. Todėl pliuralistinė teisinė tvarka yra tokios sąlygos, kurioms esant varžosi ir išlieka tik veiksmingos taisyklės.

4. Tvarkos sąlyga. Nevalstybinės teisės sistemų egzistavimas visuomenėje negriauna socialinės tvarkos. Atvirkščiai – bandymas nuosekliai ir dogmatiškai įgyvendinti valstybės teisės absoliučią viršenybę sutrikdytų socialinę tvarką ir nebūtų vertinamas kaip teisingas.

5. Teisės efektyvaus prisitaikymo prie nuolat kintančių socialinių sąlygų garantas. Gyvenimas yra komplikuoatas, ir vienas elgesio modelis, vienodos taisyklės netiks visiems³²³. Žmonės saistomi skirtingų tarpusavio ryšių, priklauso daugeliui socialinių grupių, jose siekia skirtingų tikslų. Visos šios įvairovės centralizuota taisyklių sistema neapima. Vieningumas reikštų tai, kad kai kurioms socialinėms grupėms primetamos ne tos taisyklės, kurios joms būtų veiksmingiausios. Teisinis pliuralizmas skirtingoms grupėms leidžia perimti veiksmingas taisykles vienai iš kitos ir taip sudaro sąlygas kultūrinės evoliucijos būdu visuomenėje nusistovėti tik veiksmingiausiomis taisyklėmis³²⁴.

321 Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. *Filosofija, sociologija*. 2002, 1: 54–55.

322 Benson B. L. To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question. *European Journal of Law and Economics*. 1999, 8: 116.

323 Ten pat, p. 96.

324 Hayek F. *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*. London: Routledge, 1990, p. 16.

Pripažįstant visus šiuos teigiamus teisinio pliuralizmo aspektus tenka sutikti, kad teisinis pliuralizmas tam tikra prasme komplikuoja teisinę tvarką, nes be klausimo, kokias taisykles taikyti, reikia spręsti ir kitą klausimą – kokiaje teisės sistemoje ieškoti šių taisyklių. Teisinis pliuralizmas turi dar ir kitą pavojų – jis gali paskatinti visuomenės susiskaldymą. Jei vieni žmonės vadovaujasi vienomis taisyklėmis, o kiti – kitomis, tai skirtingų grupių žmonėms tampa sunkiau bendrauti. Tačiau visuomenei būtinos tam tikro turinio taisyklės. Šios taisyklės turi laiduoti žmogaus teisių ir laisvių apsaugą. Būtent teisinis pliuralizmas leido išvengti visuomenės susiskaldymo ir pateikė tokias taisykles. Pavyzdžiui, *lex mercatoria* suklestėjimas pirmiausia susijęs su tuo, kad tai buvo taisyklės, kurios egzistavo krikščionių ir arabų pasaulyje ir leido šių pasaulių pirkliams bendrauti, nors centralizuotos valstybių teisės sistemos nebuvo pajėgios rasti bendrų taisyklių³²⁵. Pliuralistinė teisinė tvarka sukuria tokias taisyklių taikymo ribas, kurios labiausiai atitinka veiksmingumo kriterijų.

2. Teisinio pliuralizmo apraiškos. Teisinis pliuralizmas nėra vientisas reiškiny. Egzistuoja įvairios teisinio pliuralizmo apraiškos. Carbonierius pateikia kelias susikertančias jų klasifikacijas³²⁶:

1. Kolektyvinės ir individualios teisinio pliuralizmo apraiškos. Kolektyvinės teisinio pliuralizmo apraiškos yra kokios nors socialinės grupės, pavyzdžiui, Bažnyčios arba šeimos, tradicijų sukurta teisė, kuri skiriasi nuo valstybės nustatytos teisės. Visiškai nesvarbu, ar tai bus organizuotos socialinės grupės teisė (pvz., Bažnyčios ir pan.), ar neorganizuotos ir nepastovios grupės teisė, pavyzdžiui, spontaniškos sportinių varžybų grupė.

Teisinio pliuralizmo apraiškos gali kilti ir iš individualios teisinės sąmonės: žmogus jaučia, kad vienu metu priklauso dviem teisėtvaroms. Taip bus, pavyzdžiui, jeigu ketinantys tuoktis jaunavedžiai pripažins ir Romos katalikų bažnyčios kanonų teisės reikalavimus, ir civilinės teisės reikalavimus.

Modernioje šių dienų visuomenėje galima kalbėti apie labai skirtingas kolektyvines teisinio pliuralizmo apraiškas – įvairiai tarpusavyje sąveikaujančias teisės sistemas: valstybės teisę, prigimtines teisę, įvairių socialinių grupių paprotinę teisę bei skirtingų nevalstybinių organizacijų kuriamą teisę. Šios taisyklės ne tik egzistuoja, bet socialiniu požiūriu turi labai svarbią teisinę prasmę. Tai gali paliudyti keli šiandieninės Lietuvos

325 Benson B. L. To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question. *European Journal of Law and Economics*. 1999, 8: 118.

326 Карбонье Ж. *Юридическая социология*. Москва: Прогресс, 1986, с. 180–182.

visuomenės pavyzdžiai: a) bažnytinė santuoka ir civilinė santuoka; b) šeimos tradicijos; c) civiliniai ir komerciniai papročiai; d) sporto taisyklės ir viešoji teisė³²⁷.

2. Konkuruojančios ir grįžtamosios teisinio pliuralizmo apraiškos. Teisinio pliuralizmo teoretikai pabrėžia konkuruojančius teisinio pliuralizmo reiškinius. Su veikiančia valstybinės kilmės teise supriešinamos tuo pačiu metu veikiančios kitų teisės sistemų normos. Labai svarbi yra ir tokia situacija, kai oficialiai panaikinta teisės norma faktiškai nustoja veikti, lieka išsisknijusi grupės arba individo teisinėje sąmonėje. Tai reiškia, kad formalus teisės normos panaikinimas nesutampa su sociologiniu jos panaikinimu. Formaliai panaikintas įstatymas gali veikti dar gana ilgai ir toks reiškinys gali būti teisinis konfliktų pagrindas. Šio pobūdžio teisinio pliuralizmo apraiškos jaučiamos ir Lietuvos visuomenėje, nes: a) modernioji Vakarų teisinė sistema konkuruoja su sovietine teisine sistema, nors jau įvyko perėjimas iš sovietinės totalitarinės valstybės teisės sistemos į šiuolaikinę Vakarų teisės sistemą; b) nesukurtas modernios visuomenės poreikius atitinkantis teisinis švietimas, išplitęs teisinis nihilizmas.

3. Aiškios ir neaiškios teisinio pliuralizmo apraiškos. Teisinis pliuralizmas gali būti labai aiškus ir kategoriškas, kai varžosi dvi nesutaikomos teisėtvarkos. Taip būna tada, kai šalia valstybinės teisėtvarkos egzistuojanti teisėtvarka yra labai aiškiai apibrėžta. Pavyzdžiui, 1945–1950 m. laikotarpiu realiai egzistavo Lietuvos pasipriešinimo judėjimo sovietinei okupacijai įvesta teisėtvarka, kuri kaimuose buvo stipresnė už sovietinę teisėtvarką, ir žmonės jai pakluso. Panaši situacija pasikartojė ir 1990–1991 m., kai atsikuriančios Lietuvos valstybės teisėtvarka įveikė sovietinę teisėtvarką.

Neaiškios teisinio pliuralizmo apraiškos susijusios su dviejų taisyklių sistemų sugyvenimu vienos teisėtvarkos mastu, pavyzdžiui, perėjimas prie „laisvų kainų“. Iš pradžių jos pradmenys egzistuoja tik turguje, nors valstybė draudžia spekuliaciją. Įsigalint nuostatoms, kad valstybė neturėtų kištis į rinkos santykius, dar kurį laiką egzistuoja spekuliaciją draudžiančios teisės normos, bet jos taikomos selektyviai. Taigi neaišku, kokios teisėtvarkos laikytis: oficialios, kuri turi pasikeisti, ar turgaus, kuri veikia pagal senus turgaus papročius.

3. Poteisiniai reiškiniai. Nagrinėdami teisinio pliuralizmo raišką suduriame su netikrais, arba kvaziteisiniais, reiškiniais, kuriuos Carbo-

327 Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. Filosofija, sociologija. 2002, 1: 53–54.

nnierius vadina infrajuridiniais reiškiniais³²⁸, lietuviškai – poteisiniais reiškiniais. Juos reikia aptarti dėl paprasčiausios priežasties: poteisiniai reiškiniai varžosi su valstybine teisėtvara.

Poteisiniai reiškiniai yra elgsenos apraiškos, paplitusios kurioje nors visuomenės grupėje, bet jų visuomenė nepripažįsta kaip priimtino elgesio modelio, dėl to šie reiškiniai neįgauna nei papročio, nei teisinio reiškinio statuso. Tokių reiškinų egzistavimą galima įsivaizduoti labai siauroje socialinėje erdvėje, kurią užima subkultūros grupės. Elgesio normų požiūriu poteisiniai reiškiniai yra tarpiniai tarp papročių ir teisės normų. Poteisinius reiškinius sunku tiksliai apibrėžti, nes jie iki šiol yra menkai teoriškai išnagrinėti, dažniausiai tyrinėjami empiriškai.

Nesant labai aiškiai apibrėžto teisinių ir socialinių neteisinių reiškinų skirties kriterijaus – teisiškumo, kyla problema, pavyzdžiui, kuriuos papročius pripažinti kaip veikiančios teisės normas, o kuriems tokio statuso nesuteikti. Problemą siekiama išspręsti išskiriant kurios nors teisės normos arba teisinio elgesio rūšies atsiradimo procese tam tikras fazes, turinčias atsirasti iki sankcijos. Tokias fazes galima palyginti su poteisinio reiškinio panašiomis fazėmis. Pavyzdžiui, galima pamėginti atskleisti atsakomybės jausmą, atsirandantį už padarytą materialinę žalą iki sankcijos taikymo ir palyginti suaugusio žmogaus atsakomybės jausmo apraiškas su vaiko atsakomybės jausmo apraiškomis. Dažniausiai vaikų atsakomybės jausmas yra infrajuridinio pobūdžio, t. y. jie nesuvokia padarytos materialinės žalos dydžio.

Teisė ir poteisiniai reiškiniai iš esmės skiriasi formos požiūriu. Poteisiniai reiškiniai – tai normų ir sprendimų sistema, kuri dėl savo prigimties nepasiduoda teisinės technikos įsikišimui, todėl niekada negali įgauti teisės formos. Poteisiniai reiškiniai yra labai įvairūs, nes šio pobūdžio normomis faktiškai remiasi įvairios socialinės grupės: socialinės klasės, amžiaus grupės, socialinės mažumos ir pan. Poteisinius reiškinius Carbonnierius klasifikuoja. Jis išskiria šias infrajuridinių reiškinų kategorijas³²⁹: a) folklorinę teisę; b) vaikiškąją teisę; c) vulgariąją teisę.

Folklorinė teisė – tai jau išgyventa teisė, buvusios paprotinės teisės nuolaužos. Folklorine teise negalima vadinti seno įstatymo sociologinio pergyvenimo. Folklorinė teisė išliko kaip vietinio pobūdžio poteisiniai papročiai. Šių ankstyvosios paprotinės teisės nuolaužų negalima tapatinti su dabar egzistuojančia vietine paprotine teise. Daugelis papročių – tai ne

328 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 186.

329 Ten pat, c. 187–194.

folkloras, o ankstyvasis pozityvizmas, kurio egzistencija tęsiama paprotinės teisės normomis. Tai reiškia, kad atsekamos paprotinės teisės ištakos. Dažniausiai folklorinės teisės ištakų atsekti neįmanoma, nes jos išnyksta istorijos gelmėse. Folklorinė teisė neturi jokio ryšio su valstybės teisėtvarka ir kaip potesiniai reiškiniai gyvuoja mūsų tarpusavio santykiuose, pavyzdžiui, nuotakos išsipirkimo ir kiti vestuvių papročiai.

Vaikiškoji teisė – tai vaikų elgesio normos ir formos, kurios susiklosto vaikų grupėse arba mišrioje grupėse – su suaugusiais. Išskiriami du vaikiškosios teisės aspektai: a) iš suaugusiųjų perimta teisė; b) vaikų grupėje savaime susiformavusi teisė. Abiem atvejais – tai potesiniai reiškiniai, nes ir iš suaugusiųjų perimamus elgesio modelius iškreipia vaikų mąstymas.

Vaikas paklūsta suaugusiųjų reikalavimams iš pagarbos. Būtent pagarba yra pirmoji teisės perėmimo iš suaugusiųjų forma. Kita teisės perėmimo forma yra pamėgdžiojimas. Vaikų žaidimai dažnai yra tėvų teisinių žaidimų pamėgdžiojimas: mergaitės žaidžia prekybą, berniukai – karą. Visa tai – sukarikatūrinta teisė, bet ji palengvina normų perėmimą.

Vaikai ne tik perima elgesio normas, bet ir patys jas kuria ir taip save atskleidžia. Tai reiškia, kad vaikų teisinė sąmonė pajėgi savaip įvertinti susiklosčiusią situaciją. Šiuo atveju svarbus ne tiek savitumas, o apskritai vaikų mąstymo panašumas į suaugusiųjų. Taigi vaikų žaidimuose, kurių metų jiems reikia suvokti naujai susiklosčiusią situaciją, formuojasi vaikiškoji spontaniinė teisė.

Vulgarioji teisė. Tai vietinių papročių ir tam tikru laipsniu iškreiptos romėnų teisės mišinys. Vulgarioji teisė buvo paplitęs reiškinys tarp Vokietijos imperijos paprastos liaudies socialinių grupių. Teisės sociologijos požiūriu vulgarioji teisė – tai socialinės grupės papročių ir pozityviosios teisės mišinys, kuris kartais įgyja dinaminę ar net dialektinę pobūdį. Tarp vulgariosios teisės ir pozityviosios teisės vyksta nuolatinė konkurencija. Būna ir taip, kad vulgarioji teisė taip sugadina, suprastina pozityviają teisę, kad ši lieka be gyvybės, tampa netinkama taikyti praktiškai. Būna ir priešingai: pozityviajai teisei pavyksta atmesti vulgariąją teisę, paskelbti ją neveiksminga ir netgi griebtis sankcijų už jos taikymą. Kartais tarp jų susiklosto kompromisas: į pozityviosios teisės sistemą įtraukiama kokia nors vulgariosios teisės dalis.

Šiuolaikinėse visuomenėse nuolat ritasi vulgariosios teisės bangos. Pavyzdžiui, laisva sąjunga lyginama su santuoka; faktiškai atskira gyvenamoji vieta gretinama su teisiškai įformintais atskirais gyvenimais ir

skyrybomis. Toks lyginimas turi įtakos ir pozityviosios teisės raidai – išplečiamos atskirų teisinių reiškinių, pavyzdžiui, santuokos, sampratos.

7.5. Teisinės sistemos evoliucija ir teisinė akultūracija

Su teisiniu pliuralizmu susijusi teisinės sistemos evoliucija ir teisinė akultūracija kaip teisės evoliucijos reiškinys.

Teisinės sistemos evoliucijos samprata. Evoliucija (lot. *evolutio* – išvyniojimas; išsirutuliojimas) suprantamas dviem reikšmėmis: 1) pasaulio, visuomenės kitimo procesas, raida; 2) nedideli, lėti kokybiniai pakitimai. Teisės sociologija laikosi evoliucionizmo teorijos, kuri psichologinius, sociologinius ir etnologinius pokyčius aiškina kaip perėjimą nuo paprasčiausių prie vis sudėtingesnių formų. Laikantis evoliucionizmo požiūrio, teisinė sistema yra permainų sritis ir objektas. Kyla labai svarbūs klausimai: kaip ir kodėl vyksta teisinės sistemos evoliucija? Atsakymai į šiuos klausimus „apnuogina“ skirtingas teisininkų ir sociologų nuomones.

Iš pradžių aptarsime permainų teisinėje sistemoje pobūdį. Teisės raidos istorinis nagrinėjimas suponavo teisininkų požiūrį, kad nieko naujo teisėje neįvyksta, nes tai, kas vyksta, yra tik išnykusių teisės institutų atgimimas. Evoliucionizmo požiūris reikalauja kiekvienu atveju patikrinti, ar atgimė senasis institutas, ar tai tik jo išorinė forma.

Kokio pobūdžio permainos vyksta teisėje? Susiklostė du požiūriai:

1. Permains teisėje vyksta slenkamuju būdu. Visuomenė nepaliaujamai atsinaujina biologiniu ritmu. Tai reiškia, kad atsinaujinančios visuomenės individai gali turėti naujų interesų, kurie yra kitokie nei jų pirmtakų interesai. Nauji interesai išreiškiami teisės normomis, kurios įkūnija naujas teises idėjas. Visa tai atitinkamai slenkamu judėjimu keičia teisę.

2. Permains teisėje vyksta šuoliais, dažniausiai tada, kai dėl permainų teisėje susitaria įstatymų leidėjai.

Ar socialiniai pokyčiai gali turėti įtakos permainoms teisėje? Į šį klausimą, pavyzdžiui, marksizmas atsako vienareikšmiškai: permains teisėje nulemia gamybinių santykių permains. Už marksizmo ribų atsakymai į šį klausimą yra tokie: 1) permains teisėje susijusios ne tik su ekonomiais veiksniais, bet ir su visa socialinių (plačiąja žodžio prasme) veiksnių visuma, kuri apima urbanizaciją, žiniasklaidą, turizmą, gyvenimo trukmės didėjimą ir kitus veiksnius; 2) socialinių permainų ir permainų teisėje ryšys yra ne tik priežastinio, bet adaptacinio pobūdžio. Adaptacija

dažniausiai yra savanoriška, susijusi su įstatymų leidyba, kurios vaidmuo ypač padidėjo liberaliosios demokratijos šalyse.

Teisinė akultūracija. Akultūracija (angl. *acculturation* < lot. *ad* – prie + lot. *cultura* – apdirbimas, ugdymas) – tai dalinis arba visiškas vienos tautos kultūros susilieėjimas su kitos tautos kultūra, atsirandantis dėl ilgo tautų bendravimo. Pirmą kartą akultūracijos sąvoką pavartojo JAV etnologas Pauelas 1880 m. Su šia sąvoka jis apibūdino perėjimą iš primityvaus kultūros būvio civilizacijos link. Iš tikrųjų ši sąvoka yra daug platesnė: ji atspindi bet kurį vienos kultūros elementų perkėlimą į kitą kultūrą. Gali būti įvairių akultūracijos rūšių ir formų.

Teisė yra kultūros dalis. Tai reiškia, kad akultūracijos idėją perteikia ir teisės formos – ratifikuotos tarptautinės konvencijos, dvišalės sutartys, tarptautinė teisė, ir kiti teisės normų aktai. Teisinė akultūracija – tai vienos nacionalinės teisinės sistemos ar jos elementų įskiepijimas į kitą nacionalinę teisinę sistemą. Didžiausias ir žinomiausias teisinės akultūracijos pavyzdys yra romėnų teisės recepcija Europos šalių nacionalinėse teisinėse sistemose. Apimties požiūriu teisės recepcija yra didžiausia teisinės akultūracijos forma. Praeityje būta įvairios apimties teisinės akultūracijos apraiškų, pavyzdžiui, Romos imperatorius Karakala (Caracalla) 212 m. išleido ediktą, pagal kurį Romos pilietybė buvo suteikta beveik visiems laisviesiems provincijų gyventojams; Galicijos teisinėje sistemoje buvo įdiegta vokiečių paprotinė teisė; „muitai ir muitinės buvo arabų sodinukai Pranzūzijos žemėje“³³⁰. Teisės sociologija nagrinėja teisinę akultūraciją – šio reiškinio priežastis, formas ir padarinius.

Šiuolaikinė lyginamoji teisė teikia galimybę stebėti „gyvąją“ – dabar vykstančią teisinę akultūraciją. Ji vyksta ten, kur susiduria bent dvi teisinės sistemos. XX a. teisinės akultūracijos „klasikos pavyzdžiai“ yra prancūzų civilinės teisės ir bendrosios teisės procesinių formų susidūrimas Kvebeke; Šveicarijos kodeksų recepcija Turkijoje – pirmojo prezidento Atatiurko valdymo metu; iš kolonijinės priespaudos išsivadavusios šalys, kurios į savo paprotinio pobūdžio teisinės sistemas įtraukė įvairios apimties buvusio kolonizatoriaus teisinės sistemos elementus. XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje intensyvi teisinė akultūracija vyksta iš komunistinio jungo išsivadavusiose Europos šalyse, ypač joms integruojantis į Europos Sąjungą.

Teisei akultūracijai įtakos turi šie veiksniai: a) psichologinis visuomenės klimatas; b) viešosios valdžios veikla; c) privati fizinių asmenų veikla.

330 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 199.

Teisinė akulturacija gali vykti, jeigu šiam reiškiniui palankus visuomenės psichologinis klimatas: visuomenės atvirumas, tarptautinis jos narių komunikabilumas sukuria palankias socialines teisinės akulturacijos sąlygas. Tačiau dažnai toks psichologinis klimatas nesusiklosto, jei visuomenės yra uždaros. Taigi uždaros yra ir jų teisinės sistemos. Visuomenės uždarumas – tai nacionalizmo, kaip totalaus reiškinio, vienas aspektas. Nacionalizmas pirmiausia yra politinis principas, teigiantis, kad politinis ir tautinis vienetas turi sutapti. Nacionalizmo atmosferoje pabrėžiama ir įsijaučiama į nacionalinės teisinės sistemos savitumą, geriau atitinkantį ir atspindintį tautinį charakterį nei gretimų šalių teisinės sistemos. Dėl to visuomenės nariai atmeta svetimos valstybės teisėtvarką ir geriau priima savos valstybės teisę kaip nuosavą teisę, nors ir jaučia iš jos sklindančią jiems priešišką jėgą.

Atviras visuomenės klimatas parengia terpę teisei akulturacijai, kuri gali vykti ir viešosios valdžios organizuotu būdu, ir spontaniškai. Viešojo valdžia tikslingai organizuoja teisinę akulturaciją dviem būdais: 1) įstatymų leidybos būdu; 2) teismų veiklos būdu. Geriausiai šiam reikalui tinka įstatymų būdas, nes įstatymo forma išleistos teisės normos galioja visiems tuo pačiu metu ir toje pačioje teritorijoje gyvenantiems asmenims. Šiuo pagrindu Lietuvos Respublikos teisės sistema derinama su Europos Sąjungos teise. Teisinė akulturacija gali būti įgyvendinama ir per teismų veiklą. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas teikia ginčytinų įstatymų normų išaiškinimus vadovaudamasis susiklostančia Europos Žmogaus Teisių Teismo jurisprudencija.

Teisinė akulturacija gali atsirasti spontaniškai dėl individų privačios veiklos, kurios reguliavimas patenka į dviejų teisėtvarkų sankirtą. Tokios veiklos pagrindas – sutartys, grindžiamos įgaliojančiomis teisės normomis. Pavyzdžiui, dėl privačios veiklos po 1960 m. į Prancūzijos prekybos teisę buvo įtraukta išperkamoji nuoma, žydra kortelė ir kiti anglosaksų teisinės sistemos elementai³³¹. Tai reiškia, kad įvairių nacionalinės teisės subjektų ir užsienio partnerių tarpusavio privačių ryšių pagrindu atsiradę teisiniai padariniai – teisėtų interesų teisinė apsauga ir gynyba – neišvengiamai vienaip arba kitaip paveikia nacionalinės teisinės sistemos evoliuciją.

331 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 202.

7.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Paašškinkite teisnumo ir subjektinės teisės skirties metodą.
2. Kas yra subjektinė teisė? Nuo ko priklauso subjektinės teisės įgyvendinimas?
3. Apibrėžkite teisinės pareigos sąvoką.
4. Nurodykite pagrindines teises sistemas.
5. Kokiomis teisės sampratomis grindžiama teisės sociologija? Kokie šiuolaikinėje teisėje išskiriami ir pripažįstami jos sluoksniai?
6. Iš kokios sąveikos dažniausiai kyla tarpnormatyvinai reiškiniai?
7. Koks yra nevalstybinės teisės poveikis valstybės teisei?
8. Apibrėžkite teisinio pliuralizmo sampratą.
9. Nurodykite ir paašškinkite pagrindinius teisinio pliuralizmo, kaip teorijos, trūkumus.
10. Kokie yra išskiriami poteisiniai reiškiniai. Kodėl teisininkui yra svarbus jų turinys?
11. Kokio pobūdžio permainos vyksta teisėje?

▷ Praktinės užduotys:

1. Pagrįskite subjektinės teisės ir teisinės pareigos ryšį.
2. Įgytomis žiniomis pagrįskite teisinės pareigos ir sankcijos ryšį.
3. Koks santykis tarp teisės ir pareigos atskleidžiamas toliau nurodytame kasacinio teismo aiškinime principų kontekste?
  - Protingumo principas reiškia, kad „esant sutarties laisvei ir asmenų lygiateisiškumui, kiekvienas asmuo privalo pats rūpintis savo teisėmis ir interesais. Prieš atlikdamas bet kokią veiksmą, asmuo turi apsvarstyti galimus to veiksmo teisinius padarinius. Protingumas reikalauja, kad asmuo, abejojantis dėl savo atliekamo veiksmo teisinės reikšmės ir jo galimų teisinių padarinių, prieš atlikdamas tą veiksmą, pasikonsultuotų su teisininku arba susilaikytų nuo tokio veiksmo atlikimo. Jeigu asmuo to nepadarė, jis elgiasi neapdairiai ir neatidžiai, o taip veikdamas jis pats prisiima ir galimus neigiamus savo veiksmų padarinius“ (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2005 m. spalio 26 d. nutartis, priimta civilinėje byloje *A. B. v. S. D.*, bylos Nr. 3K-3-514/2005).

- Teisėtų lūkesčių principas įtvirtina idėją, jog „būtina pripažinti, gerbti ir ginti teisėtai įgytas civilines teises, t. y. asmuo, teisėtai įgijęs civilines teises, turi pagrįstą tikėjimą, kad savo teises galės įgyvendinti tiek veikdamas šiandien, tiek ateityje. Teisėtų lūkesčių apsaugos principas siejasi su pareiga laikytis priimtų įsipareigojimų bei teise pagrįstai tikėtis, kad asmuo pagal galiojančius teisės aktus įgytos teisės bus išlaikytos tam tikrą laiką ir galės būti realiai įgyvendinamos“ (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. vasario 23 d. nutartis, priimta civilinėje byloje *Kauno sodininkų bendrija „Baltasis gandrai“ v. Kauno apskrities viršinininko administracija ir kt.*, bylos Nr. 3K-3-48/2009; kt.).
- Teismas negali ginti subjektinės teisės, kildinamos iš niekinio sandorio, nes iš neteisės negali kilti teisė (lot. *ex iniuria ius non oritur*).

Faktai

Nagrinėjamoje byloje kredito sutartį su atsakove sudarė firma „Ekochron“. Šios firmos veikla skolinant ir skolinantis pinigus iš fizinių asmenų (kreditavimo veikla) pripažinta neteisėta; taip pat pripažinta, kad šios firmos savininkas padarė visuomenei pavojingas veikas, numatytas BK 329 straipsnyje, 274 straipsnio 3 dalyje, 323 straipsnyje. Atliktos veikos, *inter alia*, prieštaravo Pinigų įstatymo, Užsienio valiutos Lietuvos Respublikoje įstatymo, Buhalterinės apskaitos pagrindų įstatymo nuostatoms (plačiau žr., pvz., Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2008 m. gruodžio 9 d. nutartį, priimtą civilinėje byloje *A. B. v. V. N.*, bylos Nr. 3K-3-595/2008).

4. Ar laikytina socialine grupe:
  - universiteto sudaryta studentų grupė;
  - Socialdemokratų partija;
  - Seimo nariai;
  - žemdirbiai;
  - romai, gyvenantys Lietuvoje?
5. Nustatykite, kokia yra šventinių dienų, numatytų Lietuvos Respublikos darbo kodekse, socialinė reikšmė?

6. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 135 straipsnis numato, kad Lietuva pripažįsta visuotinai pripažintus tarptautinės teisės principus. Nurodykite juos.
7. Ar galima laikyti, kad nacionalinės teisės, tarptautinės teisės ir Europos Sąjungos teisės santykis yra teisinio pliuralizmo situacija?
8. Atskleiskite, ar federalizmą galima laikyti pliuralistine teisine tvarka.
9. Paaiškinkite, ar Europos Sąjungos teisė ir tarptautinė teisė Lietuvoje – teisinė recepcija ar / ir akulturacija?
10. Išnagrinėkite, kurioje Lietuvos teisės šakoje reiškiasi didžiausia teisinė recepcija.
11. Ar Lietuvos Respublikos konstitucinį aktą „Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje“ (pateiktas vadovėlio priede) galima laikyti teisinio pliuralizmo įtvirtinimu Lietuvos teisinėje sistemoje?
12. Išnagrinėkite Europos Teisingumo Teismo, Lietuvos teismų sprendimus, nutartis dėl Luisos Rinau perdavimo tėvui į Vokietiją. Nurodykite, ar Lietuva pažeidė galiojančią teisę. Atskleiskite teisės ir moralės ryšio vaidmenį šioje situacijoje.

Faktai

2006-ųjų rugpjūtį Vokietijos Oranienburgo apylinkės teismas nusprendė globos teises laikinai suteikti tik mergaitės tėvui, o bendrą su mergaitės motina globą panaikinti. Teismas savo sprendimą motyvavo atsižvelgęs „į vaiko motinos elgesį, atrodantį kaip itin sunkų vaiko interesų pažeidimą“. I. Rinau nepalankų sprendimą Vokietijos teismas priėmė, kai liepą mergaitės motina, gavusi tėvo leidimą, išvažiavo su dukra į Lietuvą. Iš čia ji pranešė nežadanti sugrįžti. Apeliacinis teismas yra konstatavęs, jog neteisėto vaiko laikymo pasekmės yra globos teisių pažeidimas, nes vaikas neteko asmens globos, kurią turėjo savo nuolatinėje nustatytoje gyvenamojoje vietoje – Vokietijoje. Be to, mergaitės mamai nebuvo ir nėra užkirstas kelias toliau bendrauti su dukra Vokietijoje.

13. Įvertinkite ir argumentuotai paaiškinkite, kodėl tokios taisyklės neprieštarauja galiojantiems teisės aktams.

„Boksas – dviejų sportininkų susirėmimas, kurio tikslas – išvengti priešininko smūgių ir pačiam suduoti jų kuo daugiau į griežtai apibrėžtas kūno vietas. Kova vyksta virvėmis aptemtoje aikštelėje. Boksininkai mūvi minkštas, odines pirštines. Dėvi apsauginius šalmus. Smūgiuoti leistina tik rankom į galvos ir kūno priekines ir šonines puses. Smūgiai žemiau juosmens ir į nugarą – draudžiami. Smūgiai alkūnėmis, keliais, galva, griebimai, metimai, stūmimai taip pat priskiriami prie draudžiamos technikos. Įprastai kova padalinta į atskiras 2–3 minučių trukmės raundus. Profesionaliam bokse – 15 raundų. Mėgėjiškame – 3. Laimėtoju skelbiamas sportininkas, surinkęs daugiausiai taškų arba laimėjęs nokautu. Kovotojai skirstomi į atskiras grupes pagal amžių, svorį, kvalifikaciją“ (šaltinis: Drakonas.org).

14. Įvertinkite toliau nurodytą Lietuvos Aukščiausiojo Teismo atliktą aiškinimą. Koks teisės ir religijos santykis? Ar tai pliuralistinės tvarkos įteisinimas, ar ribojimas?

„Valstybė registruoja juridinį santuokos sudarymo faktą, siekdama užtikrinti tiek viešąjį, tiek privatų interesą, todėl konstitucinė nuostata, kad valstybė pripažįsta ir bažnytinę registraciją, negali būti vertinama kaip absoliuti ir nereikalaujanti jokios papildomos įgyvendinimo tvarkos. Valstybė gali pripažinti tik tai, kas jai yra žinoma, todėl tam, kad bažnyčios (konfesijų) nustatyta tvarka sudaryta santuoka būtų pripažinta, būtina įvykdyti CK 3.24 straipsnio 2 dalyje nustatytas sąlygas. Fakto pripažinimas reiškia valstybės įsipareigojimą reglamentuoti jo pagrindu atsirandančius socialinius santykius. Išplėstinė teisėjų kolegija pažymi, kad bendrosios kompetencijos teisme gali būti nagrinėjamas klausimas dėl civilinių teisinių pasekmių, nulemtų bažnyčios (konfesijų) nustatyta tvarka sudarytos santuokos įtraukimo į apskaitą, panaikinant santuokos apskaitos akto įrašą civilinės metrikacijos įstaigoje“ (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2007 m. vasario 7 d. nutartis, priimta civilinėje byloje G. K. v. V. S.; byla Nr. 3K-7-6/2007).

15. Civilinio proceso kodekso 236 straipsnio 1 dalis numato, kad „įėjus teismui į teismo posėdžių salę, visi esantys teismo posėdžio salėje atsistoja ir posėdžio pirmininkui pakvietus sėdasi į savo vietas“. Su kuo susijęs šis ritualas?

16. Argumentuotai paaiškinkite, kodėl Seimo nariai duoda priesaiką. Su kuriuo tarpnormatyviniu reiškiniu susijęs priesaikos institutas?
17. Išnagrinėkite vadovėlio priede pateiktą situaciją. Nustatykite, koks tai teisinis reiškinytis bei kokiu pagrindu susiformavo. Įvertinkite, ar jis gali veikti nacionalinę teisės sistemą. Jei gali, nurodykite, kaip.

AŠTUNTAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

TEISĖS SOCIALINIS VEIKIMAS IR JO MODELIAVIMAS

8.1. Teisės socialinio veikimo samprata: sąvoka, mechanizmai, formos ir stadijos

1. Teisės socialinio veikimo sąvoka. Teisės socialinis veikimas – tai nuolatinio, daugkartinio arba vienkartinio teisės poveikio visuomeniniams santykiams, žmonių sąmonei ir elgesiui atsiradimas, jo kaitos procesas ir rezultatas. Teisės poveikis atsiranda, keičiasi ir įgyvendinamas teisinėmis priemonėmis. Teisinėmis priemonėmis laiduojamas teisės socialinės paskirties ir teisės subjektų teisėtų interesų įgyvendinimas. Teisės įgyvendinimas pasireiškia konkrečiais poveikio visuomeniniams santykiams, žmonių sąmonei ir elgesiui rezultatais. Taigi teisės socialinis veikimas apima teisės, kaip reiškinių, raidos tarpsnį arba etapą nuo teisės atsiradimo iki jos įgyvendinimo rezultatų.

„Teisės atsiradimo – teisės įgyvendinimo“ etape teisinės priemonės sąveikauja su įvairiomis socialinėmis normomis ir veiksniais, kurie teisės socialinį veikimą gali sustiprinti (padaryti teigiamą poveikį), susilpninti arba netgi neutralizuoti. Kitaip tariant, dėl teisinių priemonių, socialinių sąlygų ir veiksmų sąveikos teisė, kaip socialinis reiškinys, patiria atitinkamus būvius ir procesus, kurie atspindi teisės judėjimą „teisės atsiradimo ir teisės įgyvendinimo“ etape.

2. Teisinio poveikio priemonės. Pagrindinės teisinio poveikio arba tiesiog teisinės priemonės yra teisinės idėjos ir teisės normos. Tai teisės socialinio veikimo „varomosios jėgos“. Su jomis susijusios kitos teisinės priemonės: teisės taikymo aktai, sutartys, teisiniai faktai, subjektinės teisės ir teisinės pareigos, teisinė atsakomybė, lengvatos, paskatinimai, baudmės ir t. t. Visos teisinės priemonės yra teisės subjektų interesų tenkinimo būdai ir turi teisinę galią.

Teisinis poveikis visuomeniniams santykiams, žmonių sąmonei ir elgesiui gali būti daromas apibrėžtoje teisinėje erdvėje. Teisinė erdvė – tai ne tik valstybės teritorija, kurios gyventojai patiria valstybinės teisės poveikį. Teisinė erdvė yra psichologinė konstrukcija, susijusi su žmonių grupėmis – jų vertybėmis ir socialinio elgesio normomis. Todėl realūs teisiniai santykiai susiklosto rašytinių teisinių priemonių ir gyvosios teisės normų sąveikos kontekste.

Realių teisinių santykių pagrindas – teisinis faktas. Kol nesusiklosto atitinkamos socialinės sąlygos, kurios leidžia konkrečiai teisės normai įsikūnyti subjektinėje teisėje, teisės normos savaime neveikia. Taigi teisinis faktas „praneša“ apie atsiradusį, pasikeitusį ar pasibaigusį konkretų teisinį santykį. Tačiau sociologiniu požiūriu svarbiau yra nustatyti teisės socialinio veikimo dėsningumus. Todėl dėmesys kreipiamas ne į pavieniū teisiniū faktus, o į panašiū teisiniū faktū sklaidą, kurios sociologinė analizė gali atskleisti teisiniū priemonių ir jų taikymo socialinį pagrįstumą ir veiksmingumą.

3. Teisės socialinio veikimo mechanizmai. Tai teisės, kaip socialinio reiškinių, patirti būviai ir procesai „teisės atsiradimo – teisės įgyvendinimo“ tarpsnyje. Teisės sociologijos plačiuoju požiūriu išskiriami keturi santykinai savarankiški teisės socialinio veikimo mechanizmai: 1) teisinio reguliavimo; 2) socialinis; 3) psichologinis; 4) informacinis-komunikacinis.

Teisinio reguliavimo mechanizmas – tai teisiniū priemonių sistema, tikslingai kuriama ir nuosekliai organizuojama siekiant garantuoti teisės socialinės paskirties ir teisės subjektū teisētū interesū įgyvendinimą kintančiomis socialinėmis sąlygomis. Teisės socialinio veikimo sampratos požiūriu šis mechanizmas yra svarbiausias, nes su juo galima įveikti teisės socialinio veikimo kliūtis. Kliūtys – tai natūralūs ir dirbtiniai sunkumai arba kitokie veiksniai, kurie dėl vienū arba kitū priežasčių trukdo įgyvendinti teisės socialinę paskirtį, piliečių ir organizacijū teisētus interesus, veikia prieš teisės principus, ardo besiklostančius socialinius ryšius.

Teisės socialinio veikimo kliūtys skirstomos į paklūstančias ir nepaklūstančias socialiniam valdymui. Pavyzdžiui, valdymui paklūstančios kliūtys gali būti teisės taikymo trūkumai, teisės normū kolizijos ir panašūs veiksniai, kuriuos galima pašalinti socialinio valdymo procese. Nepaklūstančios kliūtys yra stichinės nelaimės, gamtos reiškiniai, tam tikros situacijos arba kitokie veiksniai, esantys už socialinio valdymo galimybiū ribū.

Atsižvelgiant į tam tikrų kliūčių buvimą arba nebuvimą, socialinio valdymo procese kliūtys dar skirstomos į: a) esančias ir su teisiniu reguliavimu besivaržančias kliūtis, pavyzdžiui, teisės pažeidimas; b) nesančias kliūtis, kurių trūkumas neigiamai paveikia teisinio reguliavimo veiksmingumą. Pavyzdžiui, teisinio fakto trūkumas virsta kliūtimi įgyvendinti vienus arba kitus interesus.

Taigi teisinio reguliavimo mechanizmas yra tokia teisinių priemonių sistema, leidžianti nuosekliai ir teisiškai garantuotais būdais įveikti kliūtis, kurių negalima įveikti atskiromis teisės piemonėmis.

Teisės veikimo socialinis mechanizmas (teisės veikimo socialinė aplinka) – tai socialinių sąlygų (socialinės neteisinės normos) ir veiksmų (pvz., paprotinis mąstymas) visuma. Jie suponuoja teisės atsiradimą, sąveikauja su teise įvairiuose jos funkcionavimo etapuose ir atsispindi teisės įgyvendinimo socialiniuose padariniuose. Teisė kuriama ir / arba atsiranda ekonominio, politinio, dorovinio ir kitokio pobūdžio socialinių veiksmų sąveikos kontekste. Šie veiksniai sąveikauja su teise visuose jos funkcionavimo ir įgyvendinimo proceso etapuose, t. y. sudaro teisės veikimo socialinę aplinką (sociumą). Todėl vienas svarbiausių teisės sociologijos uždavinių – nagrinėti socialinės aplinkos struktūrą, jos elementų funkcionavimo mechanizmą bei jo sąveiką su teise.

Socialinė aplinka, kaip teisės veikimo kontekstas, nagrinėjama šiais požiūriais:

1. Aksiologiniu požiūriu (vertybių teorijos požiūriu). Šiuo požiūriu nagrinėjama: teisės vaidmuo ir jos reikšmė visuomenės socialinių vertybių sistemoje; teisinių ir kitų socialinių vertybių suderinamumas; teisėtumo ir tikslingumo principų santykis; teisės socialinio prestižo lygis; teisės ir socialinių lūkesčių atitikimo laipsnis.

2. Socioreguliaciniu požiūriu. Šis požiūris pabrėžia normatyvinį socioreguliacinio pagrindą. Tai reiškia, kad nagrinėjama teisės, kaip socialinio regulatoriaus, sąveika su kitais socialiniais regulatoriais. Šiuo požiūriu siekiama atskleisti, koks susiklostė teisės normų ir faktiškai veikiančių socialinių normų santykis – normų suderinamumas ir prieštaravimai.

3. Socialinės kontrolės požiūriu. Visavertiška teisės socialinio veikimo mechanizmo analizė turi atskleisti teisės vietą ir vaidmenį socialinės kontrolės institutų sistemoje. Socialinės kontrolės tikslas – tai faktinių visuomeninių santykių pavertimas tokiais santykiais, kurie atitiktų visuomenės lūkesčius ir normatyvinius reikalavimus.

Teisės veikimo psichologinis mechanizmas – tai teisės poveikio žmonių elgesio motyvams laidavimo būdai. Motyvai yra veiklos paskatos, susijusios su individo poreikių tenkinimu. Jiems priskiriame visa tai, kas skatina žmogaus veiklą: poreikius ir interesus, potraukius ir emocijas, nuostatas ir idealus. Dažniausiai išskiriami du pagrindiniai teisinio poveikio elgesio motyvams būdai: 1. Sulaikomieji motyvai. Jie formuojami įvedant bendruosius ir specialiuosius draudimus; 2. Skatinamieji motyvai. Jie formuojami numatant pareigas ir leidimus. Šie teisinio poveikio būdai dažniausiai veikia darniai, vienas kitą papildydami ir kiekvienoje visuomeninių santykių srityje bei apskritai apibrėždami teisinio reguliavimo režimą.

Elgesio motyvacijai įtakos turi vyraujantys visuomeninių santykių reguliavimo metodai: imperatyvusis arba dispozityvusis. Pavyzdžiui, kai atitinkami visuomeniniai santykiai sureguliuoti administracinės ir baudžiamosios teisės normomis, tai reiškia, kad šioje visuomeninių santykių srityje vyrauja teisinės pareigos ir draudimai, o civilinės teisės reguliavimo srityje visuomeniniai santykiai grindžiami subjektinėmis teisėmis. Subjektinių teisių deklaravimas suponuoja atitinkamas pareigas. Konkrečioje socialinėje srityje teisinio poveikio elgesio motyvacijos būdų santykis yra istoriškai kintantis reiškinys, kurį suponuoja įvairių veiksnių sąveika, pavyzdžiui, valstybės politinio režimo, visuomenės teisinės kultūros būklės, tautos tradicijų ir psichologijos (savireguliacijos mechanizmų) sąveika. Psichologiniu požiūriu nusistovi dinaminė valstybinio teisinio reguliavimo ir visuomenės savireguliacijos pusiausvyra. Šią pusiausvyrą labai pavojinga radikaliai keisti. Pavyzdžiui, staigus imperatyvaus teisinio režimo pakeitimas dispozityviu gali nulemti socialinių santykių anarchiją. Todėl visuomenėje įsivyravęs teisinio poveikio būdų santykis yra labai svarbus egzistuojančio teisinio režimo ir teisės socialinio veikimo brožas.

Teisės veikimo informacinis-komunikacinis mechanizmas – tai teisinės informacijos komunikaciniai tinklai, kurie turi laiduoti teisės informacinį-komunikacinį poveikį teisės subjektams. Komunikacinis tinklas – tai socialinei grupei reikšmingos informacijos perdavimo ir priėmimo struktūra. Teisėkūros ir teisės taikymo subjektų skelbiami teisės aktai yra reikšminiai veiksmai, sąmoningai adresuoti kitiems žmonėms. Todėl juos galima vadinti komunikaciniais veiksmais. Šiuolaikinė teisės sociologija siekia atskleisti teisės socialinio veikimo informacinį-komunikacinį mechanizmą, teisinės komunikacijos valdymo dėsningumus.

Visuomenėje dažniausiai yra įvairių tipų komunikacinių tinklų, kurie skirstomi pagal tai, koku būdu kiekvienas grupės narys gauna grupei reikšmingą informaciją. Teisinei informacijai perduoti ir grįžtamajam ryšiui gauti pilietinėje visuomenėje svarbiausios yra formalių grupių (pvz., valstybės, jos institucijų ir nevalstybinių organizacijų) komunikacinės struktūros. Šios struktūros yra griežtos ir tvirtos, informacija pateikiama pagal tam tikras taisykles, pavyzdžiui, „Valstybės žiniuose“, Lietuvos visuomeninės televizijos informacinėje laidoje „Panorama“ ir pan. Įvairios žinybos ir organizacijos sukūrė jų pačių valdomus teisinės informacijos sklaidos ir komunikacijos tinklus. Perspektyviausias yra teisinės informacijos perdavimas elektroninėje erdvėje. Teisinės informacijos sklaida elektroninėje erdvėje laipsniškai virsta teisinės komunikacijos tinklais.

4. Teisinio poveikio formos. Teisinio poveikio formos susijusios su teisės veikimo mechanizmų išraiškomis. Jų pagrindu išskiriamos šios teisinio poveikio formos: 1) reguliacinė forma (teisės reguliacinis poveikis); 2) etinė forma (etinis poveikis, apimantis paprotines, religines ir korporatyvines normas); 3) psichologinė forma (psichologinis poveikis); 4) informacinė komunikacinė forma (informacinis komunikacinis poveikis).

Teisinio poveikio reguliacinė forma. Visuomeninių santykių teisinis suregulavimas yra specifinė ir svarbiausia teisinio poveikio forma. Ši teisinio poveikio teisės subjektams forma išreiškiama suteikiant jiems teises ir skiriant pareigas. Reguliacinio poveikio pobūdis turi įtakos kitų teisinio poveikio formų pobūdžiui.

Teisinio poveikio etinė forma. Teisės normos yra ir socialinės laisvės matas, ir objektyvių visuomenės teisių poreikių išraiška. Tai reiškia, kad jos atspindi ir/arba valdančiosios grupės, ir/arba visuomenėje įsivyravusio socialinio teisingumo reikalavimus. Teisės norma yra teisinga, kai tuo pačiu metu ji yra ir morali, orientuota į visuomenės socialinės raidos etinius idealus.

Taigi moralinis teisės normos potencialas – jos teisingumas. Jeigu teisingumas tinkamai atspindi tikrąsias socialines galimybes, kartu jis sukuria ir sėkmingo teisės socialinio veikimo prielaidas. Tai reiškia, kad teisingos, „moraliskai pagrįstos“ teisės normos gali atitinkamai paveikti dorovinę gyvenimo sritį, įtvirtinti stiprią teisėtvarką. Šiuo atveju pastebimas teisinio poveikio moralinės ir psichologinės formų sąryšis.

Teisinio poveikio psichologinė forma – tai asmenybės psichologinė reakcija į reguliacinį poveikį. Atitinkamu visuomeninių santykių reguliavimu apibrėžiami ne tik pageidautini teisiniai santykiai, bet ir kuriamas

tam tikras asmenybės santykis su veikiančios teisės normomis. Šis santykis nėra tik paprastas asmenybės prisitaikymas prie sureguliuotos vienos ar kitos situacijos. Asmenybės santykis su veikiančios teisės normomis yra sudėtingas: ji gali vienoms normoms pritarti ir jų laikytis, vykdyti; kitas – gali atmesti, ignoruoti, pažeisti. Taigi teisės normoje implikuotų vertybių ir elgesio modelio reikalavimų santykis su personaliniu asmenybės psichologiniu kryptingumu būna įvairus: gali skirtingu laipsniu sutapti, nesutapti ar net prieštarauti. Kai valstybės išleistos teisės normos atitinka objektyviai egzistuojančius visuomenės socialinius ekonominius poreikius ir yra sėkmingai įgyvendinamos net subjektinėje teisėje, galima teigti, kad egzistuoja didžiausias teisės normų suderinamumo su personaliniu asmenybės psichologiniu kryptingumu laipsnis. Asmenybės teisių nuostatų ir teisės normų atitikimas tampa asmenybės teigiamos veiklos veiksmu. Taigi šiuo atveju galima kalbėti apie asmenybės teisinį aktyvumą kaip vertingiausią teisėto elgesio formą³³².

Jeigu asmenybė yra psichologiškai indiferentiška (abejinga, nesidominti, neveikli) teisės normų atžvilgiu, tai ji dažniausiai konformistiškai renkasi teisėtą elgesio modelį. Formaliuoju teisės požiūriu toks pasirinkimas yra normalus, jam būdingas prisitaikymas prie veikiančios teisės normų. Sociologiniu požiūriu tai nebrandžios asmenybės elgesys, nes jo ir teisės normų atitikimas yra ne tik formalaus pobūdžio, bet ir žalingas pačios asmenybės tolesniam formavimuisi. Abejingas požiūris į teisę gali lengvai pavirsti neigiamu teisių reikalavimų vertinimu, o ši pozicija – tai pusiaukelė neteisėto elgesio link. Jaunimo indiferentiškos vertybinės nuostatos susiformavimas yra pavojingas jų pačių kaip asmenybių brendimui, ir tai virsta neteisėto elgesio paskata.

Psichologinio teisės poveikio rezultatas – tai teigiamo teisės vaizdo kūrimas arba, kitaip tariant, „teisinės tikrovės, kaip vaizdinių apie įstatymus ir jų įgyvendinimo metodus, apie justicijos institucijas, komplekso atspindėjimas apibendrinta, emocionaliai nuspalvinta forma“³³³. Visuomenėje egzistuojantis teisės vaizdas – tai savita ir konkreti visuomeninė teisinės sąmonės kopija. Be abejonės, teisės vaizdo kūrimui įtakos turi įstatymų, teisėtvarkos ir teisėsaugos institucijų veiklos psichologinis poveikis. Tai tik vienas teisės vaizdo kūrimo aspektas. Kitas teisės vaizdo kūrimo aspektas susijęs su visuomenės įsivaizdavimu: kokie turi būti įsta-

332 Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995, с.76.

333 Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности. Москва, 1986, с. 27–28.

tymai?; kokia turi būti teisiųjų institucijų ir jų pareigūnų veikla? Taigi kaip šių reiškinių sąveikos padarinys susikuria teisės vaizdas, visuomenės „teisinis klimatas“.

Teisinio poveikio informacinė-komunikacinė forma. Atitinkamo požiūrio į teisę kūrimui įtakos turi dvejopos prigimties informacija: 1) racionali informacija, implikuota teisės normoje; 2) informacija, atsirandanti sąveikaujant teisei ir socialinei aplinkai. Teisinis pozityvizmas ypač parbrėžia teisės normose esančios racionalios informacijos vaidmenį. Iš teisės normų sklindančios informacijos turinys ir pobūdis daro įtaką asmenybės, socialinės grupės ir visos visuomenės teisės vaizdo formavimuisi. Racionali informacija turi padėti teisės subjektams suprasti teisės normos paskirtį, jos struktūrą ir perimti atitinkamus elgesio reikalavimus.

Šalia šios informacijos nuolat atsiranda ir kitas informacijos srautas, kurį sukuria teisės sąveika su kitais visuomeninio gyvenimo socialiniais veiksniais, reiškiniais ir procesais. Šios informacijos turinį suponuoja kelios sąveikos: 1) teisės normos sąveika su kitomis socialinėmis neteisėnėmis normomis; 2) teisės sąveika su socialinėmis permainingomis; 3) teisės racionaliojo prado sąveika su socialiniu iracionaliuoju pradū, kylančiu dėl komunikacinių kliūčių. Komunikacinės kliūtys trukdo skleisti ir priimti informaciją. Tas kliūtis sukelia įvairios priežastys: žmonių prietarin-gumas, socialiniai, doroviniai ir kitokie jų skirtumai (pvz., informacijos šaltinio ir jos adresato skirtumai), nepasitikėjimo valstybės institucijomis laipsnis. Taigi iš teisės ir socialinės aplinkos sąveikos atsiradusi informacija yra ypač svarbi, nes ji nulemia galutinę teisės normos veikimą. Teisės sociologija siekia surinkti žinias ir išnagrinėti šią informacijos srautą, kad galėtų visavertiškai įvertinti teisės socialinę raidą, kuri lemia pačios teisi-nės sferos dinamiką.

5. Teisės socialinio veikimo stadijos. Išskiriamos dvi pagrindinės teisės socialinio veikimo mechanizmo funkcionavimo stadijos (raidos tarpsniai): 1) teisės veikimo socialinių prielaidų formavimas ir 2) pats teisės veikimas. Perėjimas iš pirmosios stadijos į antrąją stadiją įvyksta tik tuomet, kai egzistuoja trijų veiksmų – teisinio fakto (formalusis pagrindas), atitinkamų socialinių sąlygų (socialinis pagrindas) ir asmenybės atitinkamos psichologinės orientacijos (subjektinis pagrindas) – ryšio sistema³³⁴.

334 Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995, с. 83.

Sociologiniu požiūriu teisė egzistuoja savo veikimu. Veikti teisė gali tiktai tuo atveju, jeigu jos išraiška atitinka objektyvius visuomenės poreikius, socialinių santykių prigimtį. Artimai teisės veikimas susijęs su socialinių sąlygų sistema. Teisės veikimą skatina ir informacijos apie teisę sklaida, kurios pagrindu gali sėkmingai susiklostyti teisinė komunikacija. Taigi egzistuoja teisės, kaip teisėkūros rezultato, ir teisės veikimo griežtos priklausomybės ryšys, kurio negalima ignoruoti.

8.2. Teisės formalusis veiksmingumas

Bendriausiu teisinio pozityvizmo požiūriu teisės veiksmingumas yra teisės normų faktinio poveikio (rezultato) ir teisėkūros subjekto įsivaizduojamo (planuojamo) teisės normų įgyvendinimo rezultato (arba teisės normų paskirties) santykis. Šio santykio reikšmė priklauso ir nuo teisėkūros subjekto patirties pagrindai planuoti galimus teisės normos įgyvendinimo padarinius, ir nuo jos įgyvendinimo socialinių sąlygų bei veiksmų. Bet teisėkūros subjektai dažniausiai ignoruoja antrąjį santykio narį, nes teisinis pozityvizmas domisi ne elgesio taisyklės turiniu, o pačia elgesio taisykle. Todėl viską, ką teisėkūros subjektas sukuria kaip visuotinai privalomo elgesio taisyklę ir kurios vykdymą garantuoja valstybės prievartos panaudojimo galimybė, yra ir teisinga, ir teisėta³³⁵, teigia A. Vaišvila. Taigi teisinis pozityvizmas pirmiausia nukreiptas į teisės įgyvendinimo poreikius ir formalusis teisės veiksmingumas suprantamas kaip teisinio reguliavimo mechanizmo naudojimo veiksmingumas.

Teisės politikos požiūriu formalusis teisės veiksmingumas apima teisės normų įgyvendinimo aspektus, kurie yra: 1) planuoti tiesioginiai (pirminiai ir antriniai) rezultatai ir jų siekimo metodai; 2) neplanuoti, bet galimi rezultatai – netiesioginiai, šalutiniai.

Teisės politika nagrinėja aprobuotų tikslų įgyvendinimo metodologiją ir siekia atskleisti, kokių mastu tikslai, kaip reikalautas būvis, buvo įgyvendinti. Teisėkūros subjekto tikslu laikomas toks įsivaizduojamas būvis, kurį ši valdžia vertina teigiamai ir iš tikrųjų stengiasi pasiekti. Todėl teisės normų akto poveikiu laikomi tokie rezultatai, kuriuos valdžia planuoja ir jiems pritaria. Dažniausiai skiriami dveji planuoti tiesioginiai rezultatai – pirminiai ir antriniai. Pirminiai rezultatai yra siekiami teisės akto įgyvendinimo rezultatai. Antriniai rezultatai yra tokie teisės normų akto įgyvendinimo padariniai, kuriuos teisėkūros subjektas iš anksto numato

335 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 76–77.

ir dėl įvairių priežasčių jiems nepritaria, bet priverstas susitaikyti su jų atsiradimu kaip neišvengiama pagrindinių teisės normų akto tikslų įgyvendinimo (pirminių rezultatų gavimo) sąlyga. Neplanuotas rezultatas – tai toks teigiamas arba neigiamas teisės normų akto poveikis, kurio teisėkūros subjektas nenumatė. Teisės normų akto veiksmingumą sumažina neplanuoti neigiami ir antriniai rezultatai, vadinami bendra nuostolių sąvoka. Todėl teisės normų akto veiksmingumo vertinimas gali būti nuostolių ir planuotų rezultatų santykis.

Taigi palankiausia teisės normų akto įgyvendinimo situacija yra tada, kai pasiekiami be nuostolių planuoti jo tikslai, ir, priešingai, ypač nenaujingi yra neplanuoti neigiami teisės normų akto įgyvendinimo padariniai, nes jie akivaizdžiai prieštarauja teisėkūros subjekto siekiamiems tikslams. Todėl siekiama sustiprinti formalųjį teisės veiksmingumą, pabrėžiant: 1) sankcijos grėsmę už teisinių paliepimų pažeidimą; 2) teisėsaugos subjektų, užtikrinančių teisinių paliepimų įgyvendinimą, veiklą; 3) teisės normų akto poveikio veiksmingumo laipsnio nustatymo metodą; 4) teisės poveikio reikmės motyvus ir auklėjamąją jo funkciją; 5) veikiančios teisės ir teisinio jausmo santykį; 6) teisinės sistemos autoritetą³³⁶.

Teisinio pozityvizmo požiūriu išskiriamos dvi įstatymo veiksmingumo formos: 1) tiesioginis įstatymo poveikis visuomeniniams santykiams įstatymų leidėjo pageidautina linkme; 2) įstatymo taikymo pastangų sėkmingumo laipsnis, kurį atskleidžia susiklosčiusi konkrečios teisės normos taikymo praktika, t. y. kaip dažnai ji besąlygiškai ir tiksliai taikoma. Taigi teisinio pozityvizmo požiūriu teisės normų įgyvendinimo laipsnis apima teisėsaugos subjektų arba apskritai valstybės aparato veiklos teisinės kultūros parametrus, kita vertus, teisės normų įgyvendinimo socialines sąlygas ir veiksnius, prie kurių priskiriamas ir piliečių elgesys.

Teisinis pozityvizmas sąmoningai apeina teisėkūros subjekto darbo indėlio į teisės normų veiksmingumą vertinimą. Laikomasi etatistinio požiūrio: teisinis reguliavimas negali būti pagrįstai išnagrinėtas, jei yra atitrūkęs nuo valstybinio valdymo praktikos. Teisės normų aktų taikymo socialiniai padariniai glaudžiai siejami su bendrais valstybinės administracijos veiklos rezultatais. Žinoma, šio ryšio reikšmės negalima ignoruoti arba neįvertinti, bet negalima jo ir suabsoliutinti, nes pagrindinis socialinės sistemos elementas yra ne valdžia, o žmonės ir jų santykiai.

336 Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974, с. 313–314.

8.3. Teisės veiksmingumui įtakos turinčios sąlygos ir veiksniai

Teisės sociologijoje nėra išplėtos teisės socialinio veikimo sąlygų ir veiksnių klasifikacijos ir tai riboja teisės veiksmingumo tyrimus. Abejojama, ar apskritai įmanoma į vientisą teisinį darinį sujungti visus imperatyvus ir veiksnius, kurie teigiamai paveikia individų elgesį. Teisinės tikrovės analizė daug kartų patvirtina, kad teisės normos buvimas yra svarbiausias teisinio poveikio atsiradimo pagrindas. Teisės normos, kaip teisinės priemonės, naudingas poveikis pasireškia tuo, kad: 1) teisės norma apibrėžia subjektus, kurie turi dalyvauti veikloje įgyvendinant jos paskirtį; 2) teisės norma nustato aplinkybes, kurioms esant šie subjektai privalo pradėti veikti; 3) teisės norma nurodo jiems tam tikrus elgesio etalonus; 4) teisės norma nustato teisinės atsakomybės priemones, tarp jų ir sankcijų taikymą už elgesio etalonų nesilaikymą.

Dažnai pabrėžiama, kad svarbiausia galiojančių teisės normų veiksmingumo sąlyga yra jų valstybinė apsauga. Šios teisės normos savybės negalima suabsoliutinti. Tarp baudmės dydžio ir teisės normos, kurioje numatyta ta baudmė, poveikio efektyvumo egzistuoja dėsningas ryšys ir daugybė jo apribojimų. Šis dėsningas ryšys nutrūksta ypatingomis socialinėmis sąlygomis, pavyzdžiui, karo, revoliucijų, stichinių nelaimių ir panašiais atvejais; jis nustoja galioti, kai sankcija tampa per daug didelė.

Pasipriešinimo įstatymui situaciją galima užčiuopti dviem būdais: 1) surinkus ir apibendrinus statistinę informaciją (pvz., „karo keliuose“ būklės pasikeitimas sugriežtinus atitinkamas sankcijas); 2) stebint visuomenės nuomonės būseną prieš priimant įstatymą ir jį priėmus. Todėl nagrinėjant naująją įstatymų leidybą reikia:

1. Dėmesį kreipti į naujo įstatymo galimą palaikymą arba jo skatiniimą, kylantį iš tam tikrų visuomenės posistemių (pvz., politinių ir ekonominių institucijų).

2. Dėmesį kreipti į iš suinteresuotų socialinių grupių kylantį pasipriešinimo arba solidarumo laipsnį, kuris gali atspindėti tris skirtingas piliečių pozicijas: 1) daugumos gyventojų kokio nors pasipriešinimo naujos teisės normos įvedimui nebuvimą arba silpną jo išraišką; 2) gana aktyvaus pasipriešinimo teisės normai buvimą kurioje nors organizuotoje žmonių grupėje; 3) daugumos visuomenės narių smarkų pasipriešinimą teisės normai. Šiuo atveju įstatymas yra visiškai neveiksmingas ir pats gyvenimas sukyla prieš jo veikimą.

3. Dėmesį kreipti į pasipriešinimo ir solidarumo mastą socialinių grupių viduje.

Nagrinėjant teisės veiksmingumą, daug dėmesio reikia skirti individų ir grupių pasipriešinimo teisei šaltiniams. Poundas išskyrė socialinio pasipriešinimo atsiradimo šaltinius: 1) mechaninį operacionalizmą, pasireiškiantį žmonių elgesiu ir socialinėmis normomis, kuris ne visada atitinka teisės normos reikalavimus. Mechaniniu operacionalizmu laikomas veiklos žmonėms būdingas teisinės situacijos vertinimo ir sprendimų paieškos dalykinis konstruktyvus pradas, laiduojantis pasirinkimą tokio veiksmų varianto, kuris teikia daugiausia naudos ir kurio nepasmerkia visuomeninė nuomonė; 2) tarp pažangos laipsnių, kuriais raidą apibūdina teisė ir visuomeninės nuomonė, esanti neišvengiamą skirtumą; 3) visuotinį įsitikinimą, kad teisės taikymo veikla (pvz., teisingumo vykdymas) nereikalauja iš asmenų, kuriems pavestos tokios funkcijos, turėti kokių nors ypatingų savybių ir kompetencijos; 4) įgimtą žmogiškąją reakciją priešintis bet kokios rūšies apribojimams³³⁷.

Įvairiose Europos šalyse atlikti visuomenės narių požiūrio į teisę tyrimai atskleidė, kad teisės veiksmingumui pasiekti svarbiausios yra šios priklausomybės:

1. Naujasis teisės normų aktas yra tuo veiksmingesnis, kuo labiau jo turinys atitinka susiklosčiusias socialines normas ir įprastų santykių reguliavimą.

2. Teisės normos efektyvumas smarkiai sumažėja, jeigu ji prieštarauja kitai toje pačioje srityje veikiančiai socialinei normai – papročiu, tradicijai, susiklosčiusiam elgesio stereotipui. Šiuo atveju neigiamas požiūris į teisės normą gali įgauti aiškų pobūdį.

Teisė yra svarbi socialinių permainų priemonė, kurios veiksmingumas priklauso nuo įvairių sąlygų ir veiksmų. Todėl keliamas pagrindinis klausimas – kokiais būdais stiprinti teisės vaidmenį visuomenėje? Dažniausiai pabrėžiama, kad teisinių poveikių efektyvumas priklauso nuo dviejų sąlygų rūšių: 1) teisinį poveikį visiškai pašalinančių sąlygų, kurias suponuoja arba formalios priežastys, arba teisinio paliepimo turinys; 2) teisinių paliepimų poveikio efektyvumo laipsnį keičiančios sąlygos. Šių sąlygų konkretinimas iškelia naujų problemų.

Egzistuoja labai daug socialinių, asmenybinių ir socialinių psichologinių veiksmų, kurie keičia teisinių poveikių efektyvumą. Kai kuriuos iš

337 Pound R. The lawyer from antiquity to modern times. Minnessota, 1953, p. XXIV.

jų galima sugrupuoti į formalių ir materialių veiksmų grupes. Formalių veiksmų grupei priskiriama: teisės žinių mastas, teisės supratimo laipsnis, galiojančių teisės normų su teisės spragomis interpretacijos, teisės normų kintamumas, nesuderinamumas ir daugiaprasmiškumas, atitinkamų interpretacinių šaltinių egzistavimas ir t. t. Materialių veiksmų grupei priskiriami teisėto elgesio modelio motyvai, implikuoti teisės normoje. Jų pripažinimas arba nepripažinimas visuomenėje ir jos grupėse susijęs su vyraujančia vertybių sistema, kurią saugo valstybė, išleisdama teisės normas.

8.4. Teisės socialinis veiksmingumas

1. Teisės socialinio veiksmingumo samprata. Teisinis pozityvizmas pabrėžia tik formalųjį, o ne turiningąjį teisės veiksmingumo aspektą. Pilietinė visuomenė neatmeta formaliojo, arba teisinio, veiksmingumo, bet jai svarbesnė yra turiningoji kokio nors socialinio veikimo veiksmingumo prasmė, kuri bendriausiu požiūriu kyla iš socialumo sąvokos. Veiksmingumui, kaip geram veikimui, semantinę reikšmę suteikia socialumo sąvokos pagrindinis požymis – bendruomeniškumas. Taigi, kalbant apie kokio nors veikimo socialinį veiksmingumą, pabrėžiami du jo sąryšingi aspektai: 1) tokia veikimo paskirtis, kuri ne tik negriauna bendruomeniškų visuomenės vertybių ir ryšių, bet, priešingai, juos atitinka, ir iš tokios intencijos kylantis veikimas įgyvendina bendruomeninius interesus; 2) pats veiksmingumas, kaip geras veikimas, paveikus. Pastaruoju aspektu pabrėžiama veikimo kultūra – žmogaus ir visuomenės kryptingos veiklos laimėjimų sistema: kvalifikuotumas, organizuotumas, produktyvumas (rezultatyvumas), techninis aprūpinimas, visuomeninis išipareigotumas ir t. t. Būtent nuo šių laimėjimų lygio ir jų savitarpio santykių priklauso veiklos kultūros pobūdis.

Nagrinėjant teisės socialinio veiksmingumo semantinę reikšmę, reikia pabrėžti, kad pati teisė yra viena svarbiausių demokratinės visuomenės vertybių, kurios paskirtis – apsaugoti žmogaus teises ir pareigas ir laiduoti teises visuomenės socialinio gyvenimo kokybės raidos sąlygas. Vadinasi, teisės socialinio veiksmingumo sąvoka apima ne tik tokių planuotų rezultatų, kurie neprieštarauja pačios teisės socialinei paskirčiai, siekimą, bet ir gavimą tokių šalutinių rezultatų, kurie nesukelia neigiamų padarinių, nepakerta visuomenės narių tikėjimo pagrindinėmis socialinėmis vertybėmis. Teisės socialinis veiksmingumas – tai tas tikrasis žmogaus teisių ir

pareigų saugos, socialinio stabilumo laipsnis (padariniai), kurį lemia visa teisinio poveikio žmonių elgesiui priemonių sistema. Jis suprantamas kaip integralus rodiklis, kuris parodo: a) veikiančios teisės palaikomą visuomenės santykinį stabilumą ir integralumą; b) realiai pasiektus asmenybės, socialinių grupių ir valstybės interesų dermės rezultatus nuolatinės socialinės kaitos sąlygomis. Konkrečios teisės normos socialinį veiksmingumą galima nustatyti tik atskleidus dvejopus ypatumus: 1) visuomenės ir jos grupių, kurioms paveikti išleidžiama teisės norma, ypatumus ir 2) teisės sistemos, kurios elementu bus nagrinėjama teisės norma, ypatumus.

Teisės socialinis veiksmingumas yra matuojamas dydis. Tam taikomi efektyvumo kriterijai – tai tikslingų poveikių rezultatyvumo matai, kurie, H. Zeiselio požiūriu, yra skirtingi atskirose teisės šakose ir visai teisės sistemai³³⁸. Todėl teisės socialinio veiksmingumo kriterijai skirstomi į du lygius: mikro- ir makrolygį. Mikrolygiu nagrinėjamas atskiro teisės normų akto, jų grupės arba teisinės reformos branduolį sudarančių teisės normų veikimo efektyvumas jų teisėkūros paskirties požiūriu.

Makrolygiu vertinami visos teisės sistemos arba atskiros teisės šakos veikimo rezultatai. Tokie vertinimai grindžiami pasiektos teisėtvarkos pažangos arba teisės sistemos ir jos paskirties atitikimo požiūriu. Patikimumo teorijoje pabrėžiama, kad efektyvumas yra sistemos ir jos paskirties atitikimo laipsnis. Pavyzdžiui, teisės socialinė paskirtis – apsaugoti žmogaus teises ir pareigas bei laiduoti visuomenės socialinio gyvenimo kokybės raidos teisingas sąlygas. Tai reiškia, kad teisė turi praktiškai spęsti svarbiausią visuomenės problemą: derinti individualumą ir socialumą, laisvę ir tvarką. Tai įmanoma, nes teisė tradiciškai buvo suprantama veikiau kaip būdas žmones susieti, būdas juos sutaisyti. Teisė pirmiausia buvo suvokiama kaip tarpininkavimo procesas, kaip komunikacijos būdas. Taigi socialumo sąvokos, teisės socialinės paskirties ir socialinio kompromiso principo esmės analizė atskleidžia, kad vienas svarbiausių teisės socialinio veiksmingumo kriterijų turėtų būti visuomenės santarvės užtikrinimo laipsnis.

2. Pasitikėjimas teise kaip teisės socialinio veiksmingumo kriterijus. XX a. antroje pusėje įvairiose Vakarų šalyse (JAV, Jungtinėje Karalystėje, Prancūzijoje, Italijoje, Olandijoje, Skandinavijos šalyse) atlikti viešosios nuomonės apie įstatymus tyrimai atskleidė kai kurias bendras tendencijas, kurios apibūdino žemą įstatymų prestižą visuomenėje. Nors

338 Zeisel H. The New York Expert Testimony Project: Some Reflections on Legal Experiments. In Law and the Behavioral Sciences. New York, 1969, p. 397.

žemą įstatymų prestižą visuomenėje lemiančios priežastys yra variacinės, jų pagrindas yra tas pats arba panašus. Tyrimų duomenys atskleidė, kad, formuojant požiūrį į įstatymus, svarbų vaidmenį atlieka tokie socialiniai veiksniai: istoriškai susiklostę teisiniai principai, tradicijos ir papročiai; pasiektas kultūrinės ir ekonominės pažangos lygis; bendrojo ir profesinio išsilavinimo pobūdis; žmogaus socialinė padėtis visuomenėje ir kiti veiksniai.

Socialinių, socialinių psichologinių ir psichologinių veiksmų įtakos teisinių ir socialinių neteisiųjų imperatyvų santykiui individo teisinėje sąmonėje tyrimų duomenis teisės sociologija apibendrina šiomis išvadomis:

1. Moralės vaidmuo skatinant individo pagarbą teisės aktams yra ne mažesnis už pačių teisės aktų vaidmenį. Bet kurio teisinio paliepimo veiksmingumas būna didesnis tais atvejais, kai jo turinys atitinka asmenybės ir socialinės grupės moralinius įsitikinimus, ir priešingai – teisės normos veiksmingumas smarkiai sumažėja, kai ji prieštarauja visuomenėje vyraujančioms dorovinėms vertybėms ir normoms. Paaiškėjo, kad moralinius imperatyvus atitinkančio elgesio motyvai yra susiję su pirminėje socializacijoje interiorizuotomis vertybėmis ir normomis, su baime būti morališkai pasmerktam, su siekiu užsitarnauti paskatinimą, su visuomenės interesų ir elgesio taisyklių suvokimu, su abipusiškumo lūkesčiais. Teisei būtinai reikia moralinių normų paramos, nes jos, kaip žmonių bendruomeninės dvasios švyturiai, gali paženklinti žmogui reikalingos teisės normų raidos kryptį.

2. Patikimai nustatyta, kad geriau nei teisės normas individai interiorizuoja papročius, tradicijas ir įpročius, kurie virsta vidinėmis žmogaus elgesio normomis. Teisės normų reguliacinis poveikis žmogaus elgesiui yra menkesnis, nors jų įgyvendinimą garantuoja valstybė savo prievartos priemonių panaudojimo galimybe. Netgi tada, kai teisėkūros subjektai išleidžia visuomenei akivaizdžiai naudingą teisės normą, jos interiorizacija vyksta gana ilgą laikotarpį, kol ji tampa veiksminga.

3. Pasitikėjimui įstatymu įtakos turi visuma sąveikaujančių veiksmų, į kuriuos atsižvelgti ne visada yra galimybių. Patikimai nustatyta, kad pasitikėjimas įstatymu sustiprėja, kai įstatymo nuostatos sutampa su didesnios visuomenės dalies socialiniais lūkesčiais, poreikiais ir interesais. Kuo didesnę naudą visuomenė gali gauti iš naujo teisinio reguliavimo, tuo labiau ji laikosi tų teisiųjų paliepimų, ir atvirkščiai.

4. Pasitikėjimui teise formuoti esminę reikšmę turi asmenybės socializacijos laipsnis. Skandinavijos šalyse atlikti tyrimai atskleidė, kad aukšto

socializacijos laipsnio asmenybei būdingos interiorizuotos etikos ir teisės normos, virtusios jo vidinių vertybių sistema. Tokia vertybių sistema beveik pasąmoningai lemia teisėto elgesio modelių įgyvendinimą ir kartu paaiškina, kodėl dauguma piliečių nepažeidžia galiojančių teisės normų, nors apie jų buvimą menkai nutuokia. Jeigu galiojančios teisės normos yra legitimios ir gana tiksliai atitinka dorovinę visuomenės sąmonę, tuomet nereikalingos naudos arba grasinimų paskatos, kurios užtikrintų teisėto elgesio modelių įgyvendinimą.

3. Teisingo ir veiksmingo teisės socialinio veikimo užtikrinimas³³⁹.

Teisingų ir socialiai veiksmingų teisės normų kūrimo veiklos rūšys yra organizacinė veikla, anticipaciniai tyrimai ir socialinių padarinių tyrimai.

Labiausiai išvystyta yra organizacinė institucinė veikla. Išskiriami septyni šios veiklos pagrindiniai etapai: 1) suinteresuota institucija inicijuoja teisės akto projekto parengimą; 2) atliekamas parengto teisės akto projekto teisinis auditas; 3) įvertinamas teisės akto projekto pagrindimas – numatomo reguliavimo dalyku esantys faktai nagrinėjami lyginant juos su ankstesniais teisiniais faktais, susijusiais su šiuo reguliavimu ir jo padariniais, pirmiausia finansiniais ir ekonominiais; 4) teisės akto projekto suderinimas su kitomis suinteresuotomis institucijomis; 5) pagrindinių skirtumų pašalinimas; 6) parengto teisės akto projekto perdavimas sprendžiančiai politinei institucijai, kad ši nuspręstų, ar siūlomas teisės akto projektas neprieštaruoja galiojančios teisės nuostatoms; 7) iš specialistų sudaryta komisija atlieka išsamią parengto teisės akto projekto analizę ir pataisyta versija grąžinama projektą pasiūliusiai institucijai. Kartu projektas pateikiamas ir įstatymų leidybos institucijai.

Tokia organizacinė procedūra užtikrina pirmiausia institucijų ir organizacijų interesus, kurios yra arba gali būti suinteresuotos parengti teisės normų akto projektą. Ši procedūra tik nedideliu mastu atsižvelgia į mokslinių darbų rezultatus, kurie apibrėžia siūlomo įstatymo projekto arba pataisų įvedimo socialinius padarinius. Nors vadovaujamosi ekspertų nuomone, vis dėlto ekspertų atrankos mechanizmas yra nepagrįstas ir nėra jokios mokslinės procedūros, kaip vertinti atitinkamos institucijos specialistų darbo rezultatus. Todėl moksliniu požiūriu geriausiu atveju galima dar laikyti ir šios procedūros: a) atlikti reguliavimo dalyko pagrindimo diagnozę; b) parengti mokslinės hipotezės, paaiškinančios esamos situacijos priežastis, projektą; c) nustatyti strateginius kintamuosius, kuriuos reikia „išjudin-

339 Remtasi: Podgorecki A. *Socjologiczna teoria prawa*. Warszawa: INTERART-TAL, 1998, s. 205–208.

ti“, kad kiltų norimi pokyčiai, grindžiami akceptuojamomis vertybėmis; d) priprasti prie strateginių kintamųjų telkimo. Taigi organizacinė teisėkūros veikla yra svarbi, bet jos vienos galimybės negali užtikrinti socialiai veiksmingų teisės normų kūrimo.

Todėl racionalus teisės kūrimo procesas ypač pabrėžia projektuojamų įstatymų anticipacinius tyrimus ir jau veikiančios teisės socialinių padarinių tyrimą.

Anticipaciniai įstatymų projektų tyrimai – tai įstatymo projekto veikimo ir jo socialinių padarinių teorinis numatymas. Jie grindžiami modeliavimo principais ir gali būti įvairių formų. Pavyzdžiui, galima panaudoti žaidimus ir simuliacinę techniką, turinčius pripažinimą ekonomikoje ir kituose socialiniuose moksluose. Jų esmė yra tokia: sukuriamas supaprastintas modelis, kuris pasirinktu struktūros lygmeniu arba pasirinktomis funkcijomis atskleidžia socialinės tikrovės tiriamo fragmento svarbiausius bruožus; stebimas modelio funkcionavimas ir atpažįstamos jo funkcionavimo įvairių padarinių rūšys. Taip pat galima taikyti kitą, pragmatiškesnę, simuliacijos tipą: su galutine projektuojamų teisių versija galima kreiptis į kitas teisiųjų agentų kategorijas (pvz., dėl nepilnamečių teisių – į mokytojus, teisėjus, kuratorius, atstovus pagal įstatymą, policiją ir t. t.) ir pasiūlyti jiems įvertinti jų veikimą.

Reikia skirti anticipacinius įstatymų projektų tyrimus ir jau veikiančios teisės normų socialinio veiksmingumo tyrimus. Veikiančios teisės normų veiksmingumo tyrimas pirmiausia susijęs su esamų valstybinio valdymo ir viešų galimybių naudojimu koordinuoti jų ir įstatymų leidybos institucijos veiksmus. Pavyzdžiui, stebėti, kaip įgyvendinama priimto politinio sprendimo socialinių padarinių vertinimo procedūra, ir laiku ją koreguoti. Tokios galimybės gali būti naudojamos įvairiomis formomis. Viena iš jų gali būti įstatymų leidybos institucijos atsakomybės už teisės veikimo priežiūrą ir jos veiksmingumą numatymas. Kita forma gali būti valstybės valdymo institucijų atsakomybės už teisės veiksmingumo analizę numatymas pagal jų kompetenciją. Reikia pabrėžti, kad visos valstybės institucijos gali būti įpareigosos informuoti pagrindinę įstatymų leidybos instituciją arba Konstitucinį Teismą apie pastebėtus prieštaravimus teisės normų sistemoje. Be to, kiekvienam piliečiui gali būti suteikta teisė informuoti pagrindinę įstatymų leidybos instituciją arba Konstitucinį Teismą apie jo pastebėtą kurio nors potvarkio prieštaravimą Konstitucijai. Pasinaudojimas tokiomis administracinėmis-pilietinėmis galimybėmis leidžia sukurti labai naudingą teisės įgyvendinimo viešosios ir administ-

racinės kontrolės formą, kuri padėtų užtikrinti teisės aktų ir Konstitucijos nuostatų visose visuomeninių santykių reguliavimo srityse atitikimą ir kartu atskleistų teisės socialinio neveiksmingumo priežastis. Šios priimanamos viešosios kontrolės formos turi būti naudingos dar ir dėl kitos priežasties. Mokslinis tyrimas dažnai reikalauja daug laiko, o jo išvados dažnai pateikiamos sudėtinga kalba. Minėtų pavidalų viešoji kontrolė gali beveik iš karto atskleisti klaidas, kurios galbūt buvo padarytos dėl aiškios perspektyvos nebuvimo arba profesionalumo trūkumo.

8.5. Teisės socialinio veikimo modeliavimas

Teisės socialinio veikimo modelis. Teisės socialinio veikimo elementų – teisinių priemonių, teisės būvių ir procesų, teisės poveikių formų – ir jų ryšių nagrinėjimas atskleidžia teisės, kaip socialinio valdymo priemonės, raidos vaizdą, kurį galima struktūrinti ir paversti modeliu. Toks teisės socialinio veikimo modelis yra pavyzdys, pagal kurį galima projektuoti konkrečių teisės normų socialinį veikimą, tirti egzistuojančių arba kuriamų (projektuojamų) teisės normų socialinį veikimą.

Teisės socialinio veikimo modelis – tai teisės, kaip socialinio valdymo priemonės, raidos struktūrinis atvaizdas. Teisės socialinio veikimo modelio struktūrą sudaro šie elementai:

1. Socialinio valdymo sistemos (valstybinio valdymo aparatas, nevalstybinio valdymo sistemos, teisės normos).
2. Socialiniai veiksniai (ekonominiai, politiniai, demografiniai, situaciniai).
3. Perdavimo sistemos (informacinės, vertybinės norminės, socialinės psichologinės).
4. Reguliuojamos socialinės sistemos (asmenybė, grupė, bendruomenė, visuomenė).
5. Teisėto ir socialiai aktyvaus elgesio padariniai³⁴⁰.

Šie teisės socialinio veikimo modelio elementai apima teisės, kaip socialinio valdymo priemonės, raidą teisės atsiradimo ir teisės įgyvendinimo etape. Todėl šis modelis – tai teisinės tikrovės sociologinio pažinimo ir modeliavimo programos rėmas, struktūra. Jį galima taikyti kaip teisinės tikrovės visuminio vaizdo ir kaip jos atskirų sričių pažinimo bei konkrečių teisės normų aktų veikimo modeliavimo priemonę.

340 Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристъ, 1995, с.74–75.

Socialinio valdymo sistemų lygmuo. Teisės socialinio veikimo pažinimas ir modeliavimas turėtų būti pradedamas teisės socialinės paskirties analize. Čia susiduriame su pirmąja pamatine problema – nėra oficialiai suformuluotos teisės socialinės paskirties. Iš tikrųjų yra skirtingo lygio teisės tikslai: 1) nujaučiamas arba išreiškiamas kaip moraliai būtinas teisės socialinės orientacijos tikslas, į kurį turėtų orientuotis teisinė sistema; 2) atskirų teisės formų bei teisę įgyvendinančių institucijų tikslai. Ši problema dažniausiai ignoruojama, nes postmodernioje visuomenėje laikomasi nuomonės, kad nėra jokios bendro aukščiausio socialinio gėrio.

Aukščiausio socialinio gėrio sampratos kūrimas susijęs su dvejų pamatinių vertybių – žmogaus ir bendruomenės – darnos plėtojimu. Šios darnos plėtos teisinis pagrindas – žmogaus teisių ir laisvių konstitucinis įteisėjimas: nauji teisės aktai negali pažeisti žmogaus teisių ir laisvių. Subjektiniu lygmeniu žmogaus teisės ir laisvės dažniausiai suprantamos kaip absoliučios ir dėl to netarnauja socialinio sugyvenimo kultūros tolesnei raidai. Žmogaus teisių ir laisvių absoliutinimo pagrindu kultivuojamas tariamas individualizmas pakerta tikėjimą bendruomeninėmis vertybėmis ir daro įtaką socialinio kapitalo mažėjimui³⁴¹. Todėl jau neužtenka rengiamo teisės normų akto konstitucingumą „matuoti“ žmogaus teisėmis. Konstitucinis įsipareigojimas – kurti atvirą ir teisingą pilietinę visuomenę ir teisinę valstybę – reikalauja papildomai „matuoti“ rengiamų teisės normų aktų ir bendruomeninių vertybių atitikimą, o pačių žmogaus teisių įgyvendinimo politiką sieti ir su bendruomeniškumo raida (žmogaus pareigų atlikimu), kaip būtina žmogaus socialinio gyvenimo kokybės gerėjimo sąlyga. Šią išvadą padarė ir garsus amerikiečių sociologas A. Etzioni³⁴².

L. Schwardzo ir J. Sholnicko tyrimai³⁴³ įrodė, kad dėl neteisingo subjektyvaus socialinių santykių įvertinimo atsiradusi teisės norma dažnai sukelia tokius nepageidautinus padarinius, kurie gali lemti socialinius konfliktus ir reikšmingai iškreipti planuojamus teisės normos veikimo rezultatus. Pavyzdžiui, sukelti socialinių santykių reguliavimo disfunkciją. Lietuvoje (ypač iki Konstitucinio Teismo veikimo pradžios) teisėkūros būdu buvo įteisinta teisingumą neatitinkančių elgesio normų, kurių įgy-

341 Šlapkauskas V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2006, 4 (82): 83–89.

342 Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. Москва: Ладомир, 2004, с. 40–43.

343 Schwardz L., Sholnick J. H. Two studies of legal stigma. In: Society and legal order. New York, 1962.

vendinimas reikšmingai paveikė institucinės ir socialinės sistemos deviacijos raidą ir apskritai socialinės dezorganizacijos intensyvėjimą³⁴⁴.

Racionalus teisėkūros procesas privalomai turėtų būti grindžiamas projektuojamų teisės normų anticipacinių tyrimų ir jau veikiančios teisės socialinių padarinių stebėsenos rezultatais). Šiame procese būtina remtis sociologine pagalba, kuri turi plačias praktines galimybes.

Socialinių veiksmų lygmuo. Tolesniam priimtoms teisės normos veikimui turi įtakos tiek visas susipynusių socialinių sąlygų ir veiksmų kompleksas, tiek atskiri naujai susiklostę socialiniai veiksniai. Teisės sociologijoje nėra išplėtos teisės socialinio veikimo sąlygų ir veiksmų klasifikacijos. Tai riboja teisės socialinio veikimo pažinimo ir jo modeliavimo tikslumą. Abejojama, ar apskritai įmanoma į vientisą teisinį darinį sujungti visus imperatyvus ir veiksmus, kurie teigiamai paveiktų individų elgesį. Įvairūs ekonominiai, politiniai, demografiniai, situaciniai veiksniai gali ir padėti, ir trukdyti įgyvendinti teisės normas.

Visuotinai pripažįstama, kad visose teisės sistemose yra neveiksmingų normų. Jos gali būti nepritaikomos dėl trijų pagrindinių priežasčių: 1) jos neveiksmingos iš karto, nes blogai buvo parengtas jų tekstas; 2) jos neveiksmingos iš karto, nes nebuvo pritaikytos prie socialinės tikrovės; 3) jos tampa neveiksmingos po tam tikro normalaus jų veikimo laikotarpio, nes ima neatitikti naujų visuomenės poreikių.

Todėl modeliuojant naujų teisės normų veikimą būtina apibrėžti, kokių socialinių veiksmų ir jų kompleksų veikimą jos gali suaktyvinti, apriboti ar suponuoti naujų veiksmų komplekso kūrimosi procesą. Tokių veiksmų atsiradimą labai sunku išvelgti. Pavyzdžiui, netinkama teisėkūra nulėmė socialinį koliažą, kai į vieną visumą suėjo trys tolimi ir netgi prieštaraujantys vienas kitam socialiniai reiškiniai – sovietizuotas teisinis mentalitetas, naujojo liberalizmo ideologija ir rinka. Socialinio koliažo padariniai – teisės, privatizacijos ir rinkos iškreipimas³⁴⁵.

Teisinės informacijos perdavimo sistemų lygmuo. Teisinės informacijos socialinis veikimas iki šiol grindžiamas valstybės valdomos informacijos perdavimo priemonėmis (pvz., „Valstybės žinios“, kodeksai) ir grįžtamojo ryšio gavimo kanalais (pvz., teismai). Toks požiūris informacinėje epochoje yra beviltiškai pasenęs, nes dėl elektroninių ryšių

344 Šlapkauskas V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 19 (11): 44–54.

345 Šlapkauskas V. Teisinės sistemos disfunkcija - silpnos socialinės politikos požymis. Socialinis darbas. Mokslo darbai. 2006, 5 (1): 27.

płetros poveikio vyksta socialinių ryšių erdvės ir laiko organizacijos formų giluminė kaita. Vis didesnę vaidmenį informacijos mainuose ir komunikacijose atlieka tinklo piliečių, arba virtualios, bendrijos, kurios keičia socialinės tvarkos suvokimą³⁴⁶.

Kai visuomenė jaučia formalių informacijos perdavimo tinklų galimybių ribotumą arba dar blogiau – menkai jais pasitiki, tai remiantis susiklosčiusiais stereotipais ir socialinėmis psichologinėmis sistemomis šią erdvę užima ir joje agresyviai įsitvirtina pusiau formalūs ir neformalūs komunikaciniai tinklai, pavyzdžiui, žiniasklaidos priemonės.

Valstybė turi plėsti teisinės informacijos valdymo kanalus, daugiausia dėmesio skirdama grįžtamajam ryšiui užtikrinti. Todėl labai svarbu kuo smulkiau išnagrinėti teisinės informacijos perdavimo galimybes formaliais, pusiau formaliais ir neformaliais komunikacijos kanalais, apibrėžti jų sąveikos ir poveikio grupėms socialinius padarinius.

Reguliuojamų sistemų ir teisėto elgesio padarinių lygmenys. Teisės socialinio veikimo pažinimo ir modeliavimo neišbaigtumą didina nesuklasifikuoti dabarties visuomenės ir jos narių teisinės sąmonės apraiškos ir teisinio elgesio padariniai. Teisės teorija pabrėžia asmenybės teisinės sąmonės ir jos valingo elgesio vaidmenį teisės įgyvendinimo procese. Iš asmenybės reikalaujame labai daug: ji turi žinoti ir mokėti įvertinti savo veikimo teisinės galimybes susiklosčiusiomis sąlygomis. Ar tai įmanoma kiekvienu atveju? Jeigu pripažįstame teisinio reglamentavimo sudėtingumą, turime sistemingai nagrinėti visuomenės narių sugebėjimus teisingai suprasti teisinį reglamentavimą ir empirines galimybes juo vadovautis, kad būtų surastos tinkamos pagalbos žmonėms priemonės švelninti knyginės teisės ir gyvosios teisės atotrūkį. Šios seniai žinomos problemos vi-nareikšmiškai išspręsti neįmanoma.

Teisinė sąmonė daro įtaką asmenybės poelgiams, kreipia jos veiksmus teisine arba ne teisine vaga. Tačiau nėra griežto teisinės sąmonės ir teisinio elgesio atitikimo. Žmonių veiksmai rodo įvairų jų santykį su teisės normų reikalavimais: galima išmanyti teisės normas ir žinoti savo poelgio padarinius, bet veikti priešingai, nei reikalauja teisės normos; galima neišmanyti objektinės teisės normų, bet jų laikytis (tai gali nulemti, pvz., padorumas arba sankcijos baimė); galima neišmanyti įstatymų, bet veikti pagal teisinį jausmą, susiformavusį auklėjimo procese; galima sąmoningai laikytis teisės normų ir savo teisinės žinias naudoti savo

346 Šlapkauskas V. Socialinio pasaulio vaizdas: šiuolaikinio diskurso problema. Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius. Monografija. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 134–137.

teisėms ir laisvėms įgyvendinti. Akivaizdu, kad teisinio poveikio priemonių pagrindas yra ne vien teisės normos, bet ir moralinių normų interiorizacijos laipsnis, kurio vaidmenį ignoroja teisinis pozityvizmas.

Vertinant teisinio elgesio kokybę ir teisės socialinio veikimo veiksmingumą vartojama teisinės kultūros sąvoka. Be šios sąvokos negalime apsieiti vertindami, pavyzdžiui, vartotojų teisių apsaugos sistemą ir vartotojų teisinio elgesio kokybę. Kitaip tariant, išskiriami du teisinės kultūros aspektai – objektinė ir subjektinė teisinė kultūra. Siekiant veiksmingo teisės socialinio veikimo labai svarbu pabrėžti abiejų teisinės kultūros aspektų ryšį. Galima sukurti gana darnią teisių priemonių ir procedūrų sistemą, kuri dėl žmonių nesugebėjimo ir negalėjimo ja naudotis gali būti neveiksminga. Pavyzdžiui, Lietuvoje sukurta gana darni vartotojų teisių apsaugos sistema, kurios veiksmingumas grindžiamas atitinkamų teisės reguliacinių institucijų veiklos kokybe, o ne subjektinės kultūros puoselėjimu³⁴⁷. Todėl visuomenės teisinis švietimas ir subjektinės teisinės kultūros formavimas turėtų būti vienas prioritetinių valstybės uždavinių.

8.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Kokios yra teisinio poveikio priemonės ir formos?
2. Koks teisės politikos poveikis teisei?
3. Kuo grindžiama teisės politika?
4. Apibrėžkite teisės formaliojo ir socialinio veiksmingumo santykius.
5. Kokiais principais paremtas teisės formalusis veiksmingumas?
6. Kas lemia pasitikėjimą teise?
7. Apibūdinkite teisės socialinio veikimo modelį.
8. Kuo svarbus teisinis švietimas subjektinės teisinės kultūros formavimuisi?

▷ Praktinės užduotys:

1. Lietuvoje pirmosios instancijos teismuose 2007 m. buvo gauta 156 330 civilinių bylų, 2011 m. – 184 518 bylų³⁴⁸. Ar besikreipian-

347 Šlapkauskas V. Vartotojų teisių socialinis veikimas Lietuvoje. Vartotojų teisių apsauga Lietuvoje ir Europos Sąjungoje. Monografija. Vilnius: Baltos lankos, 2006, p. 381–392.

348 <http://www.teismai.lt/dokumentai/LR-teismu-ir-teismu-savivaldos-instituciju-2011-metu-veiklos-apzvalga.pdf>. Psijungimo laikas 2012-09-20. 14.29 val.

- čių asmenų skaičius į teismus reiškia, kad teisme užtikrinamas veiksmingas teisės socialinis veikimas?
2. Nustatykite ir išnagrinėkite esmines priežastis, veikiančias formalųjį ir socialinį teisinį veiksmingumą. Pateikite pavyzdžių.
  3. Atskleiskite socialinių poveikių arba padarinių vertinimo procedūros taikymo galimybes Lietuvoje.
  4. Susipažinkite su vadovėlio prieduose pateiktomis kasacinio teismo nutartimis ir ištyrinkite, kuo paremtas kasacinio teismo modeliuojamas teisės socialinis veiksmingumas.
  5. Įvertinkite toliau pateiktas situacijas. Kokie galėtų būti teisinio poveikio šio elgesio motyvams būdai?
    - 1972 m. gegužės 14 d. Kauno miesto sode, prie Muzikinio teatro, protestuodamas prieš tarybinį režimą, Romas Kalanta apsipylė benzinu ir, sušukęs „Laisvę Lietuvai!“, užsidegė. Jo užrašų knygelėje liko įrašas: „Dėl mano mirties kalta tik santvarka.“ Arčiau buvusieji dar bandė gesinti liepsnojantį jaunuolį, bet atskubėjusi greitoji medicinos pagalba į ligoninę nuvežė jį jau be sąmonės. Po keturiolikos valandų vaikas mirė.
    - Į mitingą 2009 m. sausio 16 d. susirinko apie 7 tūkstančiai protestuotojų iš Vilniaus, Kauno, Utenos ir kitų miestų. Minia mėgino veržtis į Seimą, į jo langus mėtė sniego gniūžtes, kiaušinius, butelius ir netgi akmenis. Protestuojantys pasiekė savo – išmušti ir apgadinti keli Seimo langai. Manoma, kad buvo netgi šauta į parlamento pastatą. Iš valdančiosios koalicijos susitikti su minia išėjo tik Liberalų ir centro sąjungos pirmininkas Artūras Zuokas. Nepatenkinti protestuotojai parlamentarą apmėtė kiaušiniiais, vienas iš jų politikui kliuvo tiesiai į kaktą. Į minią besikreipiantys politikai buvo „nušvilpiami“, reikalauta kalbėtis su Seimo pirmininku Arūnu Valinsku, tačiau šis taip ir nepasirodė.
  6. Išnagrinėkite Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus išplėstinės teisėjų kolegijos 2008 m. lapkričio 18 d. nutartį, priimtą civilinėje byloje *Alytaus regiono Aplinkos apsaugos departamentas v. UAB „Graanul invest“*, bylos Nr. 3K-7-465/2008 (santrauka pateikta vadovėlio priede). Paaiškinkite, koks nutartyje atsispingi teisės veiksmingumo siekio įgyvendinimas? Kokių

teisių kartomis grįstas teisės aiškinimas? Kokia pateikiama teisės samprata?

7. Susipažinkite su toliau nurodyta situacija. Argumentuotai paaiškinkite darbdavio elgesio motyvą: sumokėti kompensaciją tik po to, kai byla buvo pradėta nagrinėti Lietuvos apeliaciniame teisme apeliacine tvarka. Atsakymą grįskite teisės socialinio veikimo mechanizmų analize.
  - Nuo statybos pastolių nukritusio ir po dviejų savaitių ligoninėje mirusio mūrininko dukrai bendrovė „Eikos statyba“ sumokės 140 tūkst. litų neturtinei žalai atlyginti. Kompensaciją neįgaliajai ir nuo kūdikystės kurčnebylei statybos bendrovė sutiko sumokėti tik tuomet, kai Vilniaus apygardos teismas priėmė jai nepalankų sprendimą. Iki metų pabaigos bendrovė dalimis išsipareigojo tėvo netekusiai dukrai sumokėti kompensaciją, į kurią įeina ir 50 tūkst. litų, gautų iš draudimo bendrovės, nes „Eikos statyba“ buvo darbininką apdraudusi nuo nelaimingų atsitikimų, o jam žuvus darbe gautos draudimo išmokos artimiesiems neišmokėjo. Ištyrus nelaimingą atsitikimą buvo nustatyta, kad mūrininkas žuvo dėl netinkamo darbų organizavimo. Nelaimingo atsitikimo darbe akte nustatyta, kad „Eikos statyba“ pažeidė kelių teisės aktų darbų saugos klausimais reikalavimus (informacijos ištrauka atspausdinta iš DELFI interneto vartų. Adresas: <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=17409670>).
8. Nustatykite, kokie teisės aktai Lietuvoje yra keičiami dažniausiai. Kurie socialiniai veiksniai turi didžiausią poveikį šiam teisėkūros procesui?
9. Susipažinkite su kasacinio teismo nutarties ištrauka, pateikta vadovėlio priede.
  - Kaip vertinate kasacinio teismo išvadą, jog pirmąją instancija byla nagrinėjantis teismas turi pasiūlyti šalims kitaip suformuluoti savo reikalavimus? Ar tai suderinama su dispozityviu teisinių santykių reguliavimo metodu, vyraujančiu civilinėje teisėje? Argumentuokite atsakymą įgytomis žiniomis apie teisinio reguliavimo mechanizmą.

DEVINTAS SKYRIUS.

Prof. dr. Vytautas Šlapkauskas

Dr. Rūta Petkuvienė

Asta Kazlauskienė

SOCIALINĖ KONTROLĖ IR TEISĖTUMO APSAUGA

9.1. Socialinė kontrolė: samprata ir funkcijos

Visuomenė susiformuoja ir gali normaliai funkcionuoti, kai daugumos ją sudarančių individų elgesys yra nukreiptas į jos išsaugojimą, o ne sugriovimą. Bet kurioje visuomenėje savaime susiklosto jos apsaugos nuo destruktivių tendencijų svarbiausias mechanizmas – socialinė kontrolė. Šiuolaikinėje visuomenėje šis mechanizmas tikslingai palaikomas ir kuriamas. Jokia visuomenė negali egzistuoti be socialinės kontrolės. „Net nedidelė, retai susiburiančių žmonių grupelė turi susikurti kontrolės mechanizmus, – teigia Bergeris, – kad jų grupelė tuoj pat nesubyretų“³⁴⁹. Socialinė kontrolė apima daugybę priemonių ir būdų.

1. Socialinės kontrolės sąvoka. Socialinė tvarka gali egzistuoti, kai dauguma žmonių laikosi elgesio taisyklių. Egzistuojančios socialinės tvarkos palaikymą visuomenėje garantuoja socialinė kontrolė. Socialinė kontrolė – tai žmonių elgesio socialinės reguliacijos mechanizmas, užtikrinantis laikymąsi tam tikrų bendrų apribojimų, kurių pažeidimas trikdo socialinės sistemos funkcionavimą. Bendri elgesio apribojimai gali būti paprotiniai, doroviniai, teisiniai. Socialinė kontrolė grindžiama materialiniais ir simboliniais ištekliais, kuriais disponuojanti visuomenė skatina savo narių teigiamą elgesį ir smerkia jo nukrypimus (deviaciją).

Išskiriami du socialinės kontrolės funkcionavimo aspektai: normatyvinė ir institucinė. Vertybinių norminių žmogaus elgesio reguliatorių (socialinių normų sistemų) veikimas išreiškia socialinės kontrolės normatyvinį funkcionavimą. Institucinį socialinės kontrolės funkcionavimą atspindi specialūs socialiniai institutai, kurių funkcijos – reguliuoti žmonių elgesį sankcija. Socialiniame gyvenime egzistuoja trys pagrindiniai socialinės

349 Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Vilnius: Litterae Universitatis, 1995, p. 71.

kontrolės procesų tipai: 1) procesai, kuriuose individai skatinami internalizuoti savo visuomenės normatyvinius lūkesčius (socialines normas); 2) procesai, kuriuose organizuojama (tvarkoma) individų socialinė patirtis; 3) procesai, kuriuose taikomos įvairios formalios ir neformalios socialinės sankcijos.

Socialiniame gyvenime nenutrūkstamai vyksta visuomenės narių socializacijos procesas, kurio metu jie perima savo visuomenės kultūrai būdingus mąstymo, jausmų ir elgesio sistemas. Vaiko elgesio ir kitų žmonių lūkesčių atitikimas pirmiausia yra išorinių kontrolės procesų rezultatas. Žmogui bręstant, jo elgesį vis labiau valdo vidiniai reguliatoriai; jie atlieka daug funkcijų, kurias vaikystėje atliko išoriniai kontrolės mechanizmai. Jeigu socializacija sėkminga, tai neteisingas poelgis sukelia žmogui kaltės jausmą ir gėdą. Vadinas, socializacijos procese žmogus internalizuoja vyraujančias visuomenėje elgesio normas (elgesio standartus) taip giliai, kad jos virsta asmenybės „antrąja prigimtimi“. Kitaip tariant, elgesio standartai virsta žmogus savastimi ir taip socialinė kontrolė pavirsta savikontrolė.

Individualią patirtį tvarko ne tik pats individas, bet ir socialiniai institutai. Šiuolaikinė socialinė kontrolė yra daugiaaukštė ir daugiabriaunė sistema, kurią įgyvendina įvairūs visuomenės institutai. Bergeris pavaizdavo socialinės kontrolės sistemas penkių koncentrinčių apskritimų pavidalu ir išskyrė šias socialinės kontrolės sistemas: 1. Teisinė ir valstybinė (politinė) sistema. 2. Visuomeninės moralės normų, papročių ir įpročių sistema. 3. Profesijos reikalavimų sistema. 4. Bendrijų neformalių reikalavimų sistema. 5. Šeimos ir privataus gyvenimo reikalavimų sistema. „Šeima galime suvokti stovintį koncentrinčių apskritimų centre, – rašo Bergeris, – t. y. taške, kur spaudimas yra maksimalus. Kiekvienas apskritimas simbolizuoja socialinės kontrolės sistemą.“³⁵⁰

Išorinį apskritimą sudaro valstybės teisinė ir politinė sistema, kurios reikalavimų žmogus privalo laikytis. Ši sistema susijusi su formaliai teisiniu žmogaus gyvenimo ir veiklos aspektu: jam reikia mokėti mokesčius, tarnauti armijoje, paklusti įstatymams ir daugybei potvarkių. Kita socialinės kontrolės sistema, daranti spaudimą atskiram individui (šią sistemą simbolizuoja arčiau centro esąs apskritimas), – tai moralė, papročiai ir įpročių normos. Teisinės priemonės čia taikomos tik būtiniausiais atvejais. Čia veikia visai kiti socialinės kontrolės būdai. Už amoralumą atleidžiama iš darbo, už ekscentriškumą – netenkama galimybių susirasti

350 Berger P. L. Sociologija. Humanistinis požiūris. Vilnius: Litterae Universitatis, 1995, p. 76–80.

naują darbą, o šiurkštumas reiškia tai, kad individas taps nepageidaujamas grupėse, vertinančiose geras, jų manymu, manieras. Taigi įgyvendinami neigiami visuomenės poveikiai individui yra veiksmingi: jis praranda reputaciją, gerą vardą, pavirsta socialiniu atsiskyrėliu.

Arčiau individo išsidėstę mažesni apskritimai atitinka spaudimą, kurį atskiram individui daro darbas (profesija) – kolegos, viršininkas, profesinės pareigos; bendrijos – daugelio klubų bei brolių neformalios narystės reikalavimai yra labai griežti. Artimiausi ir labiausiai individą veikiantys žmonės – tai jo šeima ir artimieji, draugai. Būtent šių žmonių nulemti socialiniai saitai žmogui yra reikšmingiausi. Nepritarimas, prestižo praradimas, pašaipa arba panieka šioje artimųjų grupelėje psichologiškai daug paveikesni nei tie patys veiksniai kitose situacijose.

2. Socialinės kontrolės funkcijos ir rūšys. Socialinė kontrolė egzistuoja savo funkcijomis. Socialinės kontrolės funkcijų esmė – sumažinti socialių lūkesčių ir faktinio individų elgesio skirtumą. Tai reiškia, kad socialinės kontrolės, kaip visuomeninio instituto, paskirtis – saugoti susiklosčiusius socialinio elgesio standartus. Šią socialinės kontrolės paskirtį įgyvendina dvi jo socialinės funkcijos: socialinė reguliavimo kontrolė ir stabilizuojanti socialinė kontrolė.

Socialinė reguliavimo kontrolės funkcija – tai normomis sureguliuotų socialinių santykių kontrolė visais visuomenės gyvenimo lygiais. Ši funkcija „perskrodžia“ visas socialinės kontrolės funkcionavimo formas. Sureguliuotų socialinių santykių kontrolė saugo visuomenės vertybes ir užkerta kelią į jas pasikėsinti. Svarbiausios šiuolaikinės visuomenės vertybės yra šios: žmogaus gyvybė, garbė ir orumas, fizinė neliečiamybė, turtas, laisvės ir teisės, nusistovėjusi politinė santvarka, tautiniai, valstybiniai, religiniai prioritetai. Saugodama šias ir kitas vertybes, reguliavimo kontrolės funkcija užtikrina socialinės patirties perteikimą iš kartos į kartą.

Stabilizuojanti socialinės kontrolės funkcija – tai besiklostančių socialinių lūkesčių įtvirtinimas, užtikrinant žmonių elgesio standartines situacijose numatomumą ir kartu socialinės tvarkos pastovumo palaikymas. Tai reiškia, kad socialinė kontrolė iš vidaus nėra sustingęs reiškinys. Visuomenėje egzistuoja ne tik elgesio standartai, bet ir nukrypimo nuo jų ribos. Atsižvelgiant į visuomenėje vyraujančią rigorizmo (griežtumo) ir tolerancijos (pakantumo) santykį, socialinė kontrolė gali įgauti kraštutines formas – fundamentalizmą ir liberalizmą. Sėkmingai vykstančių socialinių permainų kontekste formuojasi liberalesnė (tolerantiškenė) socialinė kontrolė.

Socialinė kontrolė skirstoma į rūšis remiantis dviem kriterijais: a) subjektų įgaliojimų įgyvendinti socialinę kontrolę pobūdis; b) socialinės kontrolės įgyvendinimo formos.

Socialinę kontrolę įgyvendina labai įvairūs subjektai. Remiantis subjektų įgaliojimų pobūdžiu, socialinė kontrolė skirstoma į formaliąją ir neformaliąją kontrolę. Formalioji kontrolė vadiname visuomenės socialinių institutų – valstybės, teismų, prokuratūros, policijos, profesinės veiklos vadovų, Bažnyčios, mokyklos – vykdomą individo elgesio priežiūrą. Neformalioji kontrolė – tai viešosios ir ypač pirminės grupės nuomonės individui daromas spaudimas.

Valstybinio valdymo formų raidoje susiformavo formalios teisinės kontrolės ir specialūs prievartos mechanizmai, kurie tapo svarbesni už neformaliąją kontrolę. Šiuolaikinėje visuomenėje neformali kontrolė veikia dažniausiai pirminių grupių lygiu. Jos priemonės yra paskalos, pajauka, boikotas. Didelių grupių lygiu viešoji nuomonė silpsta ir neformali kontrolė tampa mažai veiksminga. Formalioji kontrolė įgauna vis didesnio visuotinumą pobūdį. Ją įgyvendina socialinės kontrolės agentai – žmonės, kurių profesija yra socialinės kontrolės veikla. Tai policininkai, prokurorai, teisėjai, teisėsaugos aparato valdininkai, kalėjimų ir pataisos darbų įstaigų darbuotojai, sekliai. Šie žmonės yra specialiai parengti ir už atliktas funkcijas gauna valstybinį atlyginimą. Formalioji socialinė kontrolė grindžiama normomis, kurios užfiksuotos rašytiniuose dokumentuose: tai įstatymai, instrukcijos, teismo sprendimai, vyriausybės nutarimai, kelių eismo taisyklės ir t. t.

Socialinė kontrolė skirstoma ir pagal jos įgyvendinimo formą: bendroji kontrolė ir specialioji kontrolė, arba priežiūra. Bendrąją socialinę kontrolę vadinamas toks kontroliavimo būdas, kai kontrolės subjektas tik stebi, kaip įgyvendinami reikalavimai. Pavyzdžiui, gamyklos vadovą gali dominti tik galutiniai darbo rezultatai, ir jis visiškai nesigilina, kas, kokiais metodais ir priemonėmis įgyvendina jo užduotis. Priežiūros atveju kontrolės subjektas seka kiekvieną smulkmeną, reglamentuodamas darbo atlikimo eigą, terminus, tikrindamas pavaldinius kiekviename darbo etape.

Socialinės kontrolės procese taikomos sankcijos, visuomenėje atliekančios bent du vaidmenis: a) sankcijomis reaguojama į savo narių elgesį; b) sankcijos dalyvauja formuojant socialinius lūkesčius kartu su normomis. Jeigu atitinkama sankcija neįtvirtina normos, ji neturi socialinės kontrolės galios didelėse žmonių grupėse.

Pagal vaidmenis sankcijos skirstomos į tipus: a) formalias pozityviasias; b) neformalias pozityviasias; c) formalias negatyviasias; d) neformalias negatyviasias. Formalios pozityviosios sankcijos – tai oficialių institucijų teikiami paskatinimai ir pagyrimai: vyriausybinių apdovanojimų, valstybinės premijos ir stipendijos, mokslo laipsniai ir vardai, padėkos raštų įteikimas. Neformalios pozityviosios sankcijos – tai neformalios žmonių grupės – draugų, kolegų, taip pat viešosios nuomonės, žiniasklaidos ir kt. – išreikšti pagyrimai.

Formalios negatyviosios sankcijos yra teisės aktų numatytos baudmės. Tai gali būti bauda, pareigų pažeminimas, laipsnio atėmimas, atleidimas iš darbo, areštas, įkalinimas, turto konfiskacija, mirties bausmė. Neformalios negatyviosios sankcijos – tai neformaliai susijusių žmonių įgyvendinamos baudmės, kurių nenumato įstatymų leidėjas ir kitos oficialios institucijos. Tokios sankcijų yra pajuoka, bendra panieka, boikotas ir kt.

Pagal taikomų sankcijų tipą išskiriami tiesioginiai ir netiesioginiai, švelnūs ir griežti socialinės kontrolės metodai. Kryptingo spaudimo būdu tiesioginę kontrolę įgyvendina tas socialinis institutas, kuris nustatė atitinkamą normą. Šalutinę kontrolę vykdo socialinis institutas, kuris nesujęs su normos įvedimu. Pavyzdžiui, tiesioginė kontrolė yra tada, kai už padarytą nusikaltimą nusikaltėliui skiriama atitinkama baudmė. Kai apie jo padarytą nusikaltimą praneša žiniasklaida, tai yra netiesioginė kontrolė.

Švelni ir griežta kontrolė vykdoma remiantis švelniomis ir griežtomis sankcijomis. Griežta sankcija, pavyzdžiui, fizine prievarta, grindžiama kontrolė vadinama griežta kontrole. Griežta kontrolė yra politinės represijos, fizinės baudmės šeimoje, įtariamojo nusikaltimu areštas ir t. t. Švelniomis sankcijomis, pavyzdžiui, įtikinėjimu grindžiama kontrolė yra švelni kontrolė.

9.2. Asmenybės socializacija teise

Socialinė grupės, bendruomenės ir visa visuomenė yra suinteresuoti savo gyvenimo saugumu ir jo tęstinumu. Todėl gyvenimo vertybes ir elgesio normas siekiama įskiepyti jaunajai kartai, kuri augdama turi ne tik nesugriauti savo tėvų ir protėvių sukurto pasaulio, bet ir kurti jį toliau. Taigi gimęs individas patenka į socialinės kontrolės sistemą ir augdamas patiria socializaciją – suvisuomeninimą.

1. Asmenybės socializacijos samprata. Socializacija – tai bendrijos kultūros (vertybių, idėjų, elgesio normų ir supratimo stereotipų) perėmimo procesas ir jo rezultatai. Šis procesas yra dvipusis: žmogus perima visuomenės (socialinės grupės) kultūrą ir šiame procese save atskleidžia, t. y. įgyja subjektyvų tapatumą ir daro grįžtamąjį poveikį socializacijos agentams³⁵¹.

Asmenybės sąvoka išreiškia socialinę psichologinę žmogaus esmę. Asmenybė – tai žmogaus vidinių veiksnių visuma, nulemianti jo veiklą ir elgesį, savarankiškumą ir atsakingumą. Savarankiškumui bręsti būtina laisvė, atsakingumui – nekliudyti kito laisvei. Aukščiausia savarankiškumo išraiška – kūrybingumas, atsakingumo – dorovinis elgesys. Asmenybės laisvė pasireiškia tokių elgesio variantų sąmoningai tikslingu pasirinkimu, kuris grindžiamas savo veiksmų padarinių ir atsakomybės už juos suvokimu. Būti asmenybe reiškia turėti pasirinkimo laisvę ir prisiimti jos našta (atsakomybę). Todėl asmenybę reikia ugdyti plėtojant individo mąstymo bei praktinės veiklos savarankiškumą ir atsakingumą tokiomis laisvės sąlygomis, kurios riboja pačioje laisvėje tūnančias destrukcijos jėgas, apsaugo laisvę nuo savigriovos.

Asmenybės socializacija – tai jos formavimo tam tikromis socialinėmis sąlygomis ir socialinės patirties perėmimo procesas, kuriame socialinę patirtį žmogus paverčia savo vertybėmis ir orientacijomis, perima socialinės grupės (visuomenės) elgesio normas ir mąstymo stereotipus.

Socializacija susijusi ne tik su asmenybės raida, bet ir su dvasiniu žmogaus rengimu gyvenimui: išugdomos žmogaus tipinės – gerai atpažįstamos ir numatomos socialinės reakcijos ir aktyvumo formos. Taigi socializacijos proceso funkcinė reikšmė – tai individo sugebėjimų, įgūdžių ir žinių, reikalingų artimam žmonių sambūviui (sugyvenimui), formavimas ir jo rengimas būsimoms sąveikoms ir abipusiam supratimui. Socialinės patirties perėmimo būtinos sąlygos yra: 1) vaiko bendravimas su suaugusiais žmonėmis, kurio metu vaikas mokosi veiklos, perima kultūrą; 2) tokia vaiko veikla, kurios pagrindu, bendradarbiaudamas su suaugusiaisiais, jis perima esminius žmogiškosios veiklos būdus. Todėl be socialinių ryšių individui neįmanoma susiformuoti kaip asmenybei.

Mokslininkų požiūriai į socializaciją yra skirtingi. Vieni iš jų pabrėžia tikslingą visuomenės institucijų – šeimos, mokyklos, Bažnyčios, organizacijų bei kitų analogiškų susivienijimų – poveikį. Taip pabrėžiama auklėjimo, kaip individo socializacijos priemonės, paskirtis. Kiti mokslin-

351 Smelser N. Sociology. New-Jersey: Prentice Hall, 1988, p. 82–88.

ninkai žmogų traktuoja kaip biologinę būtybę, gebančią įgimtas elgesio formas, paveldėtus instinktus pritaikyti prie visuomenės gyvenimo normų, t. y. socializaciją iš esmės sutapatina su natūraliu individo adaptacijos procesu. Dar egzistuoja pažiūra, kad žmogaus socializaciją suponuoja jo paties siekiai, veikla: aktyviai dalyvaudamas visuomeninėje veikloje, individas tampa žmonių bendruomenės nariu.

Aiškinant socializaciją reikia vengti kraštutinių požiūrių, nes asmenybės formavimosi procese paveldimi individo ypatumai susipina su socialinėmis sąlygomis ir jo aktyvumu. Individo prigimtis yra labai svarbi, bet vien ji socializacijos nenulemia. Be prigimties ir aplinkos veiksnių, svarbi ir pati asmenybė: ką ji daro su savo prigimtimi, kaip ją lavina? Sociologai laikosi požiūrio, kad žmogaus gyvenimą ir veiklą nulemia biologinių (prigimties) ir socialinių veiksnių vientisumas ir sąveika.

Dauguma sociologų socializaciją aiškina kaip individų sąveikos procesą, kurio metu individai perima visuomenės vertybių ir normų sistemą, nors patys individai vystosi visuomenėje pagal savas strategijas. Socializacija – tai „procesas, kuriame žmogus suvokia ir įsisavina savo aplinkos sociokultūrinius elementus, juos integruoja į savo asmenybės struktūrą veikiamas reikšmingų socialinių veiksnių ir taip prisitaiko prie socialinės aplinkos, kurioje jam reikia gyventi“³⁵². Socializacija padeda individui įgyti patirties veiksmingai gyventi jį išauklėjusioje visuomenėje. Individas turi išmokti jo socialinei grupei būdingų elgesio taisyklių, įgyti buitines įgūdžių, turėti mitybos pomėgių, prisitaikyti prie savo grupės gyvenimo geografinės aplinkos. Tik organiškai perėmęs savo socialinei grupei būdingų vertybių ir simbolių, tradicijų ir elgesio modelių visumą, gyvenimo ideologiją, individas tarp savo grupės narių jausis saugiai.

Asmenybė yra ne tik visuomeninių santykių objektas ir produktas, bet ir aktyvus bendravimo ir veiklos subjektas, t. y. asmenybės socializacijos procese individas perima ir išreiškia savo socialinį tapatumą. Subjektyvus tapatumo perėmimas ir subjektyvus socialinio pasaulio perėmimas yra skirtingi to paties – internalizacijos – proceso aspektai. Subjektyvus tapatumo perėmimas reiškia, kad individas laikosi savo socialinės grupės vertybių, tradicijų bei elgesio modelių ir nepripažįsta svetimų. Socializacija vyksta visą žmogaus gyvenimą. Subjektyviuoju tapatumu asmenybė daro grįžtamąjį poveikį jos socializacijos agentams. Šiuo pagrindu socializacijos procesas tobulinamas. Intensyviausiai socializacija vyksta vaikystėje,

352 Campeau R., Sirois M., Rheault E., Dufort N. Individu et société. Introduction a la sociologie. Montreal-Paris-Casablanca, 1998, p. 149.

bet ir suaugusiam žmogui tenka nuolat prisitaikyti prie socialinių pokyčių: pereinant iš vienos socialinės aplinkos į kitą (pvz., socialinio statuso, gyvenamosios vietos arba darbo pakeitimas), mokantis naujų vaidmenų. Todėl Bergeris ir Lukmanas išskiria du socializacijos tipus: pirminę ir antrinę.

Sėkmingą socializaciją lemia trys veiksmų grupės: lūkesčiai, elgesio pokyčiai ir konformizmo siekis. Socializacijai įtakos turi tėvai, mokytojai, bendraamžiai ir kiti artimos socialinės aplinkos žmonės. Kiekvienas žmogus turi vilčių. Todėl socializacijos procese susiduria sutampantys ir prieštaraujantys lūkesčiai. Dėl viso to formuojasi mūsų intelektualiniai, socialiniai ir fiziniai įgūdžiai, reikalingi socialiniams vaidmenims atlikti, keičiasi elgesys. Kuo labiau sutampa namų, mokyklos, draugų ir visuomenės vertybės ir elgesio modeliai, tuo greitesnė ir tvirtesnė socializacija, ir atvirkščiai – kuo daugiau šiame procese yra konfliktų, tuo socializacija yra lėtesnė ir mažiau sėkminga. Pasipriešinimas, protestas, blogas elgesys gali suteikti socializacijos procesui savitą pobūdį. Vaikų socializacija ne visada atitinka tėvų, mokytojų ir net bendraamžių lūkesčius.

Vaikų socializacija aiškinama keturiais psichologiniais mechanizmais: mėgdžiojimu, susitapatinimu, gėdos ir kaltės jausmais. Mėgdžiojimu vadiname sąmoningą vaiko siekimą kopijuoti elgesio modelius. Vaikai dažniausiai mėgdžioja tėvus, vyresnius šeimos narius, mokytojus ir kitus žmones, kurie jiems yra svarbūs, jei susiklostė palankūs emociniai santykiai. Vaikai linkę kopijuoti ir juos baudžiančio suaugusio žmogaus elgesį. Susitapatinimas – tai būdas, kuriuo vaikai perima tėvų elgseną, nuostatas ir vertybes kaip nuosavas. Vaikai suvokia tėvų ir kitų jiems artimų žmonių asmenybinius ypatumus. Šiuo pagrindu formuojasi vaiko gyvenimiškoji nuostata, lūkesčiai ir siekiai.

Mėgdžiojimas ir susitapatinimas yra teigiami mechanizmai, nes padeda susiformuoti tam tikram elgesio modeliui. Priešingai yra su gėda ir kalte, nes tai neigiami mechanizmai, kurie draudžia arba slopina nepriimtino elgesio modelius. Gėdos ir kaltės jausmai yra tarpusavyje artimai susiję, dažniausiai sutampa. Gėdą vaikai patiria tada, kai būna sučiupti „nusikaltimo vietoje“, pavyzdžiui, be tėvų leidimo imantys saldinius. Gėda paprastai susijusi su jausmu, kad esate „sučiuptas“ ir suteršęs savo garbę. Kaltės jausmas susijęs su tuo pačiu išgyvenimu. Vaikas išgyvena kaltės jausmą nepriklausomai nuo kitų žmonių. Nesvarbu, ar jį pagavo „nusikaltimo vietoje“, ar nepagavo, bet jis vis tiek jaučiasi nusikaltęs dėl to, kad be leidimo paėmė saldinių. Tai reiškia, kad jį kankina jo paties sąžinė. Išgyventos gėdos ir kaltės jausmai ilgam laikui apsigyvena sieloje.

Kaip socializacijos procesas vyksta? R. Cloutierio ir A. Renaudo požiūriu, socializaciją įgyvendina keturios hierarchiškai susijusios struktūros: mikrosistema, mezosistema, ekzosistema ir makrosistema³⁵³. Pirmoji iš šių struktūrų yra mikrosistema – šeima, vaikų darželis, mokykla, draugų būrelis. Jai funkcionuojant, tiesiogiai dalyvauja socializuojamas individas. Antroji struktūra – mezosistema. Tai mikrosistemos elementų, pavyzdžiui, šeimos ir mokyklos, šeimos ir vaiko draugų būrelio, santykiai. Trečioji struktūra – tai ekzosistema, kurią sudaro institutai, individo socializacijoje dalyvaujantys netiesiogiai, bet vis tiek dalyvaujantys ir kartais darantys jai labai stiprų poveikį. Pavyzdžiui, tėvų darbas, jų dalykinės veiklos aplinka, vadovai ir pavaldiniai, kurių santykiai su tėvais dažnai svarbūs formuojant vaiko supratimą apie suaugusiųjų pasaulį. Ketvirtoji struktūra yra makrosistema, arba kultūrinė aplinka. Tai socialinės vertybės ir ideologijos, kurios tiesiogiai ir netiesiogiai veikia pirmųjų trijų struktūrų funkcionavimą.

Svarbiausias socializacijos rezultatas yra individo įtraukimas į socialinę kontrolę, t. y. paklusnumą grupei, į kurią individas integruotas, skatinantis socialinis individo elgesio reguliavimas. Paklusnumas grupei pasireiškia jos vertybių ir elgesio normų savaiminiu arba įsisąmonintu laikymusi.

2. L. Kolbergo asmenybės dorovinės raidos teorija. Iš esmės socializacija yra individo sugebėjimų suvokti norminio elgesio modelius ir juos praktiškai įgyvendinti raidos procesas, arba, kitaip tariant, moralės subjektyvizavimosi raidos procesas. Išnagrinėjęs šį procesą JAV psichologas Lorensas Kolbergas (1963) sukūrė asmenybės dorovinės raidos teoriją. Ši teorija pabrėžia, kad asmenybės dorovinė raida apima keletą vienas po kito einančius laikotarpius. Juose numatoma pažinimo sugebėjimų ir kitų žmogaus jausmų supratimo raida. Perėjimas iš vieno laikotarpio į kitą vyksta kaip pažinimo įgūdžių ir empatijos sugebėjimų tobulėjimo padarinys. Asmenybės dorovinės raidos laikotarpiai nesusiję su konkrečiu amžiumi. Kolbergas išskyrė tris moralinės raidos lygius, kurie apima šešis asmenybės raidos laikotarpius:

1. Iki konvencinis (ikimoralinis) lygis. Vaikas vykdo suaugusiųjų reikalavimus vien dėl paklusnumo, apimančio du laikotarpius: 1) siekimą išvengti bausmės ir 2) siekimą užsitarnauti paskatinimą. Pirmuoju laikotarpiu vaiko siekimas išvengti bausmės pratina jį prie elgesio normų laikymosi. Kita vertus, vaiko elgesys – tai tėvų autoriteto nulemtas re-

353 Cloutier R., Renaud A. Psychologie de l'enfant. Boucherville, 1990, p. 24.

zultatas. Bet būtina atminti, kad griežtai draudžiamos tokios bausmės, kurios susijusios su agresija vaiko atžvilgiu.

Antruoju laikotarpiu vaikas laikosi norminio elgesio siekdamas paskatinimo. Tai reiškia, kad jis jau supranta savo interesus ir sąmoningai siekia savo norminiu elgesiu įtikti kitiems, iš kurių mainais už įtikimą tikisi kokių nors nuolaidų savo interesams patenkinti. Šiomis sąlygomis formuojasi norminio elgesio laikymosi įpročiai.

2. Konvencinis lygis. Šiuo lygiu formuojasi „dorovinė“ individo sąmonė, individualaus, ne vien perimamo iš kitų, supratimo apie gėrį ir blogį pradmenys. Išskiriami du laikotarpiai: 1) kitų nuomonės suvokimas ir siekimas savo veikla užsitarnauti socialinį pagyrimą; 2) visuomenės interesų ir elgesio taisyklių suvokimas. Pirmuoju laikotarpiu vaiko norminį elgesį motyvuoja siekimas išvengti gėdos ir užsitarnauti jam reikšmingų suaugusiųjų palankumą, pagyrimą. Antruoju laikotarpiu dorovinį elgesį ima lemti bendrų elgesio taisyklių suvokimas ir pagarba joms.

3. Autonominės (savarankiškos) moralės lygis. Žmogus sugeba pats, be išorinės pagalbos, suprasti, kas konkrečioje situacijoje yra gėris, o kas – blogis. Išskiriami du laikotarpiai: 1) galimų skirtingų dorovinių įsitikinimų įprasminimo prieštaravimų laikotarpis; 2) savo etinio jausmo, visuotinių ir nuoseklių dorovinių principų formavimosi laikotarpis. Pirmuoju laikotarpiu žmogus įsisąmonina elgesio taisyklių ir normų santykinumą ir išmoksta jas lanksčiai įgyvendinti. Pavyzdžiui, negalima apgaudinėti mokesčių inspekcijos, nes jeigu visi imtų taip elgtis, mūsų ekonominė sistema, kuri ir šiaip dar yra labai trapi, neišvengiamai sugriūtų. Atskirais atvejais galime pateisinti „melą dėl išgelbėjimo“, užjaučiant kitą žmogų.

Vis aiškiau suvokdamas socialinio gyvenimo logiką, kuri neapsiriboja tik individų interesų įgyvendinimu, suaugęs žmogus gali savo moralinėje raidoje pasiekti aukščiausią pakopą: jis elgiasi moraliai nepriklausomai nuo aplinkybių, naudos arba racionalių samprotavimų. Šiuo laikotarpiu formuojasi savi žmogaus moraliniai principai, moralinių reikalavimų skleidėju tampa vien jo sąžinė. Šią paskutinę moralinę raidos pakopą pasiekia labai nedaug suaugusiųjų.

Perėjimas iš vieno laikotarpio (pakopos) į kitą aiškinamas kaip išmokymas. Tai reiškia, kad moralinių principų susiformavimą reikia aiškinti labiau kaip asmenybės pažintinių sugebėjimų sistemos kūrybinio pertvarkymo procesą, o ne tik ir ne tiek kaip socialinės aplinkos ar „genetinės“ programos poveikio rezultata. Kita vertus, eksperimentiniai tyrinėjimai atskleidė ir kai kuriuos Kolbergo teorijos netikslumus. Žmonių elgesys

dažnai nevisiškai atitinka vieną ar kitą moralinės raidos laikotarpį: net ir būdami toje pačioje pakopoje jie gali panašiose situacijose elgtis skirtingai. Kolbergo teorija, nors ir turi trūkumų, padeda geriau suprasti dorovinę žmogaus raidą.

3. Socializacijos teise samprata. Socializacija teise yra bendrosios socializacijos proceso sudėtinė dalis arba sandas. Tai procesas, kuriame asmenybė internalizuoja teisingo elgesio modelius. Nors socializacija teise vyksta bendrosios socializacijos vage, jai būdingi ir specifiniai, su konkrečia visuomene susiję bruožai. Kiekvienai konkrečiai visuomenei yra būdinga: valstybinės sąrangos tipas, savita teisės samprata, savitos taisyklės, kuriomis individai vadovaujasi visuomenėje.

Socializacijos teise esmė – perimti socialinio sugyvenimo visuomenėje normas ir taisykles. Ypač pabrėžiamas teisių ir pareigų ryšio supratimo perėmimas ir rėmimasis juo veikloje. Išskiriamos trys socializacijos teise formos: socializacija išmokimo būdu, socializacija patyrimo perdavimo būdu ir „simbolinė socializacija“³⁵⁴. Socializacija išmokimo būdu – tai elementarių teisės žinių ir teisės normų įsisavinimas. Socializacija gali vykti ir perduodant patirtį, kai įsisažmoninamos savo elgesio klaidos ir apmąstomi savojo bei kitų šalia esančių žmonių gyvenimiškosios patirties įvykiai. Simbolinė socializacija grindžiama subjektyviai abstrakčiu žmogaus teisių ir pareigų, valstybės, tautos supratimu.

Demokratinės visuomenės teisė siekia socializuoti žmonių santykius taip, kad jie būtų grindžiami ne jėga, o abipuse nauda, lygiateisiškumu, bendradarbiavimu. Čia siekiama, kad kiekvienas galėtų dalyvauti lygia-verčiuose mainuose, laisvai plėtoti savo asmenybę, tikėtis savo teisių saugos ir tais atvejais, kai pats dėl objektyvių priežasčių nepajėgia pareigų vykdymu užtikrinti minimalios savo teisių saugos. Vadinasi, šios orientacijos teisės esmė išreiškia pagarbos reikalavimas ir įsipareigojimas pagarbai arba egoizmo ir altruizmo vienovė, kuri teisės terminais suprantama kaip subjektinių teisių ir teisinių pareigų vienovė (A. Vaišvila).

Asmenybės socializacijos teise labai svarbi dalis yra teisinis auklėjimas. Auklėjimo esmė yra pagalba ir vadovavimas žmogui jam santykiaujant su aplinka pagal vertingiausias kriterijus arba gyventi pagal aukščiausias vertybes. Santykiuoti – tai veikti esant santykiui: individo santykiui su kitu žmogumi arba jų grupe, daiktu, veikla, pačiu savimi. Tą santykį lemia paties individo vidinė būseną, jo intelektualinės arba emo-

354 Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001, с. 321.

cinės, charakterio nuostatos, įvairūs motyvaciniai dariniai (pažiūros ir įsitikinimai, interesai ir polinkiai, potraukiai ir poreikiai). Priklausomai nuo šių darinių, užsimezga specifinis ryšys su aplinkos objektais. Tas ryšys lemia vienokį arba kitokį žmogaus mąstymą, elgesį su tais objektais. Tie objektai irgi daro įtaką vidinių santykių kokybei, jų kaitai. Todėl kyla auklėjimo uždavinys sudaryti sąlygas individui susikurti tokius vidinius santykius, kad jis gebėtų adekvačiai suvokti save ir aplinką, ją veikti³⁵⁵. Kai kalbama apie auklėjimo sąlygas, turimas galvoje kompleksas daiktų, situacijų, būsenų, nuo kurių būtinai priklauso darnios bei adekvačios asmenybės ir demokratinės visuomenės nario ugdymas. Pavyzdžiui, šeiminis ir mokyklinis auklėjimas neįmanomas be bendruomenės, kurioje viešpatauja broliški santykiai, laisvės ir demokratijos dvasia. Tokias sąlygas tenka sukurti. Taip pat turi būti sudarytos tinkamos materialinės bei ekonominės sąlygos, nes skurdas nepalankus dvasiniam klestėjimui. Jis alina žmogus jėgas tobulėti, kurti³⁵⁶.

Teisinis auklėjimas – tai sistemingas, teigiamas poveikis teisei sąmonei kaip pradiniam teisinės kultūros elementui. „Jo tikslas – ne tiek teikti teisinę informaciją apie teisėtą elgesį, – rašo A. Vaišvila, – kiek ugdyti valinį asmens pasiryžimą elgtis teisėtai, diegti teisėtam elgesiui palankią motyvaciją, ugdyti vientisą, minties ir elgesio požiūriu nesusidvejinusią, socializuotą asmenybę³⁵⁷. Taigi vien tik teisinių žinių pateikimo ir išaiškinimo neužtenka tam, kad būtų išugdytas asmenybės sugebėjimas gyventi remiantis teisiniais reikalavimais.

Teisinis auklėjimas labai daug dėmesio skiria teisinio auklėjimo priemonėms. Pirmoji teisinio auklėjimo priemonė yra teisinės informacijos turinys, kuris išdėstomas įvairiose programose, vadovėliuose, knygose, kodeksuose ir įstatymuose, periodinėje spaudoje, radijo ir televizijos laidoje, internete. Didelę jo dalį sudaro įvairios vertybės: pavyzdžiui, tiesos, gėrio, grožio, tikėjimo, teisingumo, atjautos, pakantumo, patriotizmo, žinojimo, profesinės ir t. t. Jos sudaro teisinio auklėjimo turinio esmę, bet ne visą turinį. Šis apima teisės ir kitus dvasios mokslus, pavyzdžiui, teisės filosofiją ir istoriją, kultūros istoriją ir filosofiją, etiką ir kt. Šis turinys sukonkretinamas ir taikomas atsižvelgiant į žmonių amžiaus tarpsnius, išsilavinimo ir išsiauklėjimo lygius, interesus. Todėl nėra lengva parengti teisinio

355 Jovaiša L. Hodegetika. Auklėjimo mokslas. Vilnius: Agora, 1995, p. 11.

356 Ten pat, p. 22–23.

357 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 460.

auklėjimo turinį, sieti jį, pavyzdžiui, su formaliojo mokymo mokykloje turiniu, parengti šeimai reikalingą teisinio auklėjimo medžiagą ir t. t.

Kita teisinio auklėjimo priemonė yra žodis, kalba. Kalba yra pagrindinė bendravimo priemonė. Ja atskleidžiamas pasaulis ir prabylama į sąmonę, pajudinami įmigę sąšmonės laukai, išreiškiamos mintys, jausmai, valios sprendimai, plečiamos asociacijos. Todėl, teisiškai auklėjant, reikia rūpintis bręstančios asmenybės teisinio žodyno formavimusi ir teisinės kalbos tobulinimu. Ypač didelį vaidmenį kalba atlieka teisinės savimonės plėtotei.

Labai svarbi teisinio auklėjimo priemonė yra veiksmas. Veiksmas kas nors daroma siekiant tikslo. Auklėjimas yra tikslingų veiksmų vykdymas. Praktinė teisinio išsiauklėjimo patirtis formuoja teisinės mąstysenos ir teisėto elgesio įgūdžius bei įpročius, o šie vėliau daro įtaką veiklai, elgesiui, santykiams, bendravimui.

Labai svarbi teisinio auklėjimo priemonė yra teisėto elgesio pavyzdys. Pavyzdys yra pats auklėtojo asmuo (pvz., tėvas, mokytojas, Seimo narys), jo mintys, kalba ir veikla. Kad šis pavyzdys būtų geras, patrauklus, šią priemonę (auklėtojo asmenį) savo pastangomis tenka tobulinti, nes joks žmogus nėra tobulas. Savo asmens tobulinimas tampa metodu, kuriuo siekiama gero pavyzdžio.

Teisinio auklėjimo, kaip proceso, svarbus elementas yra teisinio auklėjimo metodai. Jie tiesiogiai susiję su teisinio auklėjimo priemonėmis ir turiniu. Metodas – tai priemonių ir turinio taikymo būdų sistema auklėjimo tikslams pasiekti. Išskiriami žodiniai, pavyzdžio, veikdinamieji, skatinamieji auklėjimo metodai³⁵⁸. Pavyzdžio metodai – tai elgesio modelių demonstravimas, iliustravimas. Žodiniai auklėjimo metodai – tai auklėjamasis pokalbis, skatinimų ir bausmių skelbimas, blogų padarinių užkardymas. Šių metodų taikymui keliami etiniai, psichologiniai reikalavimai.

Veikdinamieji auklėjimo metodai taikomi įtraukiant auklėtinius į veiklą, kuria jie kauptų praktinę etinę ir teisinę patirtį. Tai veiklos tikslų kėlimas, praktinių užduočių skyrimas, mokymas juos įgyvendinti, veiklos ir elgesio kontrolė, vertinimas, koregavimas, apskaita, teisinės savišvietos organizavimas. Skatinamaisiais auklėjimo metodais siekiama auklėti be prievartos, skatinama adekvati teisinė saviraiška.

358 Jovaiša L. Hodegetika. Auklėjimo mokslas. Vilnius: Agora, 1995, p. 21.

Teisinio auklėjimo priemonių ir metodų taikymo veiksmingumas priklauso nuo dviejų sąlygų: nuo teisinio auklėjimo metodikos pagrįstumo ir auklėtinių suvokimo, mąstymo, jausmų ir valios adekvatumo. Kitaip tariant, auklėtojai turi būti parengti taikyti tas priemones ir metodus, o auklėtiniai pajėgūs savo vidinėmis priemonėmis atitinkamai perimti teisinio auklėjimo vertybes. Čia reikia pedagoginės kompetencijos teisinio auklėjimo srityje. Demokratinė valstybė ir pilietinė visuomenė turi rūpintis, kad tėvai ir visi kiti auklėtojai įgytų šią kompetenciją. Todėl teisinis visuomenės švietimas yra būtinas ir neišvengiamas.

Teisinis auklėjimas paveikia žmogų trimis kryptimis: 1) teisinis auklėjimas tikslingai, kryptingai socializuoja individą, formuoja jo sugebėjimus atlikti tam tikrus socialinius vaidmenis, elgtis pagal visuomenei priimtinius elgesio modelius. Taip teisinis auklėjimas formuoja asmenybę ir padeda jai prisitaikyti prie gyvenimo visuomenėje; 2) teisinis auklėjimas skatina individą priimti tam tikrų vertybių sistemą; 3) teisinis auklėjimas padeda individui išsiugdyti teisėto elgesio įgūdžius. Taip teisinis auklėjimas nulemia individo teisinės kultūros ir savikontrolės formavimąsi.

9.3. Žiniasklaida kaip šiuolaikinė socialinės kontrolės forma

Šiuolaikinė demokratinė visuomenė neišsivaizduojama be spaudos ir žodžio laisvės, arba, kitaip tariant, be teisės laisvai reikšti savo įsitikinimus. Spaudos laisvė ir žodžio laisvė yra kiekvienos valstybės vienas iš liberaliosios demokratijos pagrindų, o kartu ir kitų žmogaus teisių bei laisvių įgyvendinimo prielaida. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje skelbiama, jog „žmogus turi teisę turėti įsitikinimus ir juos laisvai reikšti. Žmogui neturi būti kliudoma ieškoti, gauti ir skleisti informaciją bei idėjas...“ Įgyvendinant minėtas teises ir laisves svarbų vaidmenį atlieka žiniasklaida, t. y. visuomenės informavimo priemonės: įvairūs laikraščiai, žurnalai, knygos (arba tiesiog spauda), radijas, televizija, ir be abejo internetas. Vieni šioms priemonėms priskiria simbolinę funkciją (galią)³⁵⁹, kiti vaizdžiai teigia, kad žiniasklaida yra visagalė, tarsi „vienas dievas trijuose asmenyse: tai įtakingiausia (ketvirtoji) valdžia, tai nepaprastas verslas ir tai informacijos skleidimas“³⁶⁰, tretį sutinka, kad žiniasklaida kryptingai formuoja vienokią ar kitokią visuomenės nuomonę³⁶¹, ketvrti dar

359 Dobryninas A. Korupcija žiniasklaidoje: skaidrumo problema [žiūrėta 2005-08-11]. <<http://www.osf.lt/TransInt/ADobryninoPranesimas.doc>>.

360 Kritiškai apie kritikai nepakančią „ketvirtąją valdžią“. Kultūros barai. 2001, 7: 3.

361 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 160.

prideda, jog ji ne tik formuoja visuomenės nuomonę, bet ir ja manipuliuoja³⁶². Nesvarbu, kurios nuomonės šalininkai būtume, negalime visiškai paneigti to fakto, kad žiniasklaida, įkūnydama laisvę reikšti didžiulę nuomonių ir idėjų įvairovę, yra tas mechanizmas (ta institucija), kuris turi galią vienaip ar kitaip kontroliuoti ir paveikti visuomenės gyvenimą. Todėl labai svarbu išsiaiškinti žiniasklaidos bruožus ir funkcijas, teisinio veikimo galimybes ir poveikio padarinius.

Pagal savo prasmę žodis „žiniasklaida“ yra sudėtinis, sudarytas iš dviejų savarankiškų žodžių: „žinios“ ir „sklaida“. Taigi žiniasklaidos termino etimologinė reikšmė yra skleisti žinias – „mokėjimo, išsilavinimo turinį, informaciją“³⁶³. Šis lietuviškas terminas yra angliškojo termino „medija“ (t. y. komunikacijos ar informacijos priemonės, žiniasklaida)³⁶⁴ atitikmuo. Šis terminas susiformavo XX a. antroje pusėje. Lewisas H. Laphamas teigia, kad 1964 m. išleista H. M. McLuhano knyga „Kaip suprasti medijas: žmogaus tęsiniai“ įtvirtino kalboje šiandieninę termino „medija“ vartosena.³⁶⁵

Terminas „žiniasklaida“ gali būti suprantamas kaip:

- 1) organizuotas informacijos skleidimas viešosios informacijos rengėjų ir visuomenės informavimo priemonių sistemoje;
- 2) viešosios informacijos rengėjai, visuomenės informavimo priemonės;
- 3) spaudoje paskelbtos publikacijos, radijo bei televizijos laidos³⁶⁶.

Taigi žiniasklaida apibrėžiama kaip socialinė institucija, nes jai būdingi visi socialinės institucijos bruožai. Kiekviena socialinė institucija suprantama keliais aspektais: 1) kaip visuomeninė įstaiga, pavyzdžiui, Lietuvos radijas ir televizija; 2) kaip žmonių susivienijimas siekti tam tikro tikslo, pavyzdžiui, žurnalistų ir leidėjų sąjunga ar kita jų bendrija; 3) kaip nusistovėjusi visuomeninio santykiavimo forma, pavyzdžiui, žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas. Socialinės institucijos prasminių turinių išreiškia jos vertybių, normų, idealų sistema, žmonių veiklos ir elgesio pavyzdžių bei kitų visuomenės kultūrinio proceso elementų visuma³⁶⁷.

362 Bielinis L. Visuomenė, valdžia ir žiniasklaida: prieštaringa komunikacinė simbiozė. Vilnius: Eugrimas, 2005; Ulkotte U. TAIP meluoja žurnalistai. Vilnius: Mintis, 2003.

363 Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 959.

364 McLuhan M. Kaip suprasti medijas: žmogaus tęsiniai. Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 7.

365 Ten pat.

366 Žurnalistikos enciklopedija. Vilnius, 1997, p. 584.

367 Užnienė R. Audiovizualinė žiniasklaida (televizija) ir vaikas. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius, 2004, p. 159.

Tarp šių socialinės institucijos supratimų aspektų yra glaudus ryšys. Ypač svarbu pabrėžti, kad socialinės institucijos esmę atskleidžia du tarpusavyje glaudžiai susiję elementai: socialinė organizacija ir jos elgesio modelių visuma. Socialinės institucijos prasminį turinį atspindi jos vertybių, normų, idealų sistema, žmonių veiklos ir elgesio pavyzdžių bei kitų visuomenės kultūrinio proceso elementų visuma.³⁶⁸ Tai reiškia ir tai, kad socialinė institucija kaip organizacija turi savo misiją ir funkcionuoja norminio elgesio pagrindu, kurio didesnė ar mažesnė normų dalis turi teisinę reikšmę. Misija suprantama kaip pagrindinis siekis, tikslas, kuris yra pagrįstas pagrindiniais teiginiais apie institucijos paskirtį, kompetenciją bei vietą kitų socialinių institucijų sistemoje.

Žiniasklaida kaip socialinė institucija yra labai svarbi visuomenei, nes padeda jos nariams susivokti socialinės tikrovės procesuose. Ji plečia socialinės aplinkos suvokimą, užtikrina atskirų visuomenės grupių bendravimą ir bendradarbiavimą bei formuoja aktyvų pilietį.

Žiniasklaidos kaip socialinės institucijos svarbiausi bruožai yra socialinė jos paskirtis, funkcijos ir veikimo būdų sistema. Liberaliosios demokratinėje visuomenėje žiniasklaidos paskirtis – skatinti visuomenės atvirumą, pilietiškumą ir valstybės pažangą, įtraukiant kiekvieną pilietį – skaitytoją, klausytoją, žiūrovą, kūrėją, interneto vartotoją – į demokratijos ir pilietinės tapatybės, valstybės nepriklausomybės ir tautinės kultūros kūrimo, visuomenės dorovės ugdymo ir stiprinimo procesą. Todėl neatsitiktinai Lietuvos nacionalinis transliuotojas – Lietuvos radijas ir televizija – savo tinklapyje pabrėžia, kad jo misija yra „teikti Lietuvos visuomenei tikslią, objektyvią ir subalansuotą informaciją, kokybiškas šviečiamąsias, kultūrinės ir pramogines programas, sudaryti prielaidas darniam vystymuisi, demokratijos plėtrai bei atviros visuomenės vertybių įsitvirtinimui Lietuvos Respublikoje“³⁶⁹.

Lietuvos visuomeninio transliuotojo misija ir uždaviniai nėra vien intelektinio pasirinkimo dalykas. Juos suponuoja teisiniai visuomeninio transliavimo sistemos pagrindai: bendrieji Europos Sąjungos visuomeninio transliavimo sistemos pamatiniai principai, Lietuvos Respublikos Konstitucija, Lietuvos nacionalinio radijo ir televizijos įstatymas. Pavyzdžiui, Europos Žmogaus Teisių Teismas 1986 m. *Lingens* byloje apibrėžė spaudos misiją, pažymėdamas, kad „nors spauda ir neturi peržengti nustatytų

368 Uznienė R. Audiovizualinė žiniasklaida (televizija) ir vaikas. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius, 2004, p. 159.

369 <http://www.lrt.lt/apie-lrt/LRT/> [žiūrėta 2014-05-25].

apribojimų³⁷⁰, *inter alia*, „apsaugoti kitų asmenų garbę“, vienok, jos misija yra skelbti informaciją ir idėjas politinėmis ir kitomis visuomenę dominančiomis temomis. Toks idėjų ir informacijos skelbimas yra ne tik spaudos pareiga; visuomenė taip pat turi teisę jas gauti³⁷¹. Kitoje 1999 m. nagrinėtoje byloje (*Bladet Tromso ir Stensaas*) Teismas priminė, jog „spaudos pareiga yra skleisti idėjas visais visuomenę dominančiais klausimais taikant būdus, atitinkančius jų pareigas ir atsakomybę“³⁷².

Socialinę žiniasklaidos paskirtį turi įgyvendinti jos funkcijos, kurios yra žiniasklaidos, kaip socialinės institucijos, veikimo kryptys ir būdai įgyvendinant jos paskirtį. Remiantis žiniasklaidos etimologine reikšme galima išskirti pagrindinę ir kitas žiniasklaidos funkcijas. Pagrindinė žiniasklaidos funkcija yra informacinė. Be jos, dar išskiriamos ir kitos funkcijos: aiškinamoji, auklėjamoji ir kultūrinė žiniasklaidos funkcijos³⁷³. Pavyzdžiui, spaudoje ar internete komentuojamos ekonomikos, politikos naujienos, knygoje ar žurnale aprašomi kultūros, meno ar literatūros reiškiniai. Visa tai padeda vartotojui / skaitytojui susidaryti savo požiūrį apie svarbius visuomenėje vykstančius procesus, kartu tai atspindi ir formuoja viešąją nuomonę.

Tačiau skirtingi autoriai tas pačias žiniasklaidos funkcijas linkę apibrėžti ir aiškinti savaip. Pavyzdžiui, M. Furstas išskiria šias žiniasklaidos funkcijas: aktualios informacijos perdavimą, pramogas, vertybių perdavimą (socialinių, politinių kultūrinių), gyvenimišką pagalbą, mokslo žinių skleidimą ir švietimą³⁷⁴. Sociologo A. Dobrynino požiūriu, demokratinėje visuomenėje žiniasklaida atlieka svarbią socialinę funkciją, t. y. ji informuoja visuomenę apie skaudžias politines, socialines, ekonomines ar kitokias problemas. Informuodama visuomenę ji ne tik suteikia žmonėms jų socialinei egzistencijai svarbią informaciją, bet kartu skatina socialinę

370 Kalbama apie Europos žmogaus teisių konvencijos 10 straipsnio 2 dalyje nustatytus trijų kategorijų saviraiškos ir informacijos laisvės apribojimus, t. y. siekiant: 1) apsaugoti visuomenės interesus (nacionalinį saugumą, teritorinį vientisumą, visuomenės saugumą, nusikaltimų prevenciją, sveikatą ar moralę); 2) apsaugoti kitų teises ir laisves (kitų asmenų garbės ir orumo apsauga, konfidencialiai gautos informacijos atskleidimo prevencija); 3) garantuoti teisminės valdžios autoritetą ir nešališkumą.

371 <http://www.etib.lt> (2004-10-27. Saviraiškos laisvė Europoje. Bylos pagal EŽT konvencijos 10 straipsnį) [žiūrėta 2005-04-05].

372 Ten pat.

373 Urbonas V. Pasaulio žiniasklaidos sistemos. Klaipėda, 2003, p. 9.

374 Užnienė R. Audiovizualinė žiniasklaida (televizija) ir vaikas. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius, 2004, p. 160.

solidarumą.³⁷⁵ Garsus amerikiečių sociologas ir žiniasklaidos tyrinėtojas P. Lazarsfeldas prieš 50 metų teigė, kad modernioji žiniasklaida gerokai skiriasi nuo tos žiniasklaidos, kuri XIX a. buvo tiesioginė visuomenės atstovė, kai spaudos laisvė kartu reiškė ir piliečių nuomonę (žodžio laisvę).³⁷⁶ Šis žiniasklaidos tyrinėtojas siūlo ypatingą dėmesį atkreipti į moderniosios žiniasklaidos politinę ir „pramoninę“ funkcijas. Anot jo, žiniasklaida yra savotiškas „mediumas“ tarp valdžios ir piliečių, tačiau, kita vertus, ji gali turėti savo komercinius interesus, susijusius su informacijos gamyba ir jos platinimu.³⁷⁷

Pastaruoju metu išties galime matyti įsivyraujančią lietuviškosios žiniasklaidos „pramoninę“ funkciją, kai sparčiai besivystančios rinkos sąlygomis daugeliui viešosios informacijos rengėjų, dienraščių redakcijų ir kitų žiniasklaidos subjektų visuomenės informavimas tampa tiesiog verslu, kuriam būdingi tokie kriterijai kaip paklausa, pasiūla ir svarbiausias komercinis tikslas – didesnio pelno siekis. Žiniasklaida, lengvai naudodamasi savo išskirtine padėtimi visuomenės informavimo srityje, nors kartu ir viešai deklaruodama savo demokratinę prigimtį bei siekį informuoti visuomenę, iš socialinės institucijos tampa pelno siekiančia institucija.³⁷⁸

Tačiau „pramoninę“ funkciją pavojinga suabsoliutinti, nes žiniasklaidos veikla turi būti grindžiama tam tikrais principais. Žurnalistikos enciklopedijoje įvardijant žurnalistikos principus rašoma, jog „norint teisingai orientuoti visuomenę, nešališkai atspindėti tikrovę, pirmiausia būtina vadovautis nepriklausomumo, objektyvumo, teisingumo principais“³⁷⁹. Kaip ne mažiau svarbūs išskiriami tikslumo, sąžiningumo, atsakingumo, demokratiškumo bei humanizmo principai³⁸⁰. Visais šiais principais grindžiama ne tik pagrindinė žiniasklaidos funkcija – tiesiogiai informuoti piliečius apie padėtį šalyje ir pasaulyje, bet jais turi vadovautis pati žiniasklaida.

375 <http://www.sociumas.lt/Lit/Nr18/dobryrninas.asp> (Žiniasklaida ir nusikaltimai: interviu su Vilniaus universiteto Socialinės teorijos katedros vedėju A. Dobryninu) [žiūrėta 2005-08-11].

376 Dobryninas A. Korupcija žiniasklaidoje: skaidrumo problema [žiūrėta 2005-08-11]. <<http://www.osf.lt/TransInt/ADobryninoPranesimas.doc>>.

377 <http://www.sociumas.lt/Lit/Nr18/dobryrninas.asp> (Žiniasklaida ir nusikaltimai: interviu su Vilniaus universiteto Socialinės teorijos katedros vedėju A. Dobryninu) [žiūrėta 2005-08-11].

378 Meškauskaitė L. Žiniasklaidos teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004, p. 10.

379 Žurnalistikos enciklopedija. Vilnius, 1997, p. 589.

380 Ten pat.

Todėl neatsitiktinai šiuolaikinė visuomenė moderniosios žiniasklaidos principams suteikia teisinį statusą. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymo³⁸¹ 3 straipsnio 2 dalyje įtvirtinta nuostata, jog „viešosios informacijos rengėjai, platintojai, žurnalistai savo veikloje vadovaujasi Konstitucija ir įstatymais, Lietuvos Respublikos tarptautinėmis sutartimis, humanizmo, lygybės, pakantos, pagarbos žmogui principais, gerbia žodžio, kūrybos ir sąžinės laisvę, nuomonių įvairovę, laikosi žurnalistų profesinės etikos normų, padeda plėtoti demokratiją <...>“. Arba, pavyzdžiui, jau minėtame LRT tinklalapyje skelbiama, jog įgyvendindama savo užsibrėžtą misiją LRT vadovaujasi tokiais principais kaip: „Žodžio, kūrybos, sąžinės laisvės; nepriklausomybės, objektyvumo, nešališkumo, teisingumo, tikslumo, sąžiningumo, pagarbos visuomenės interesams, jos vertybėms, moralės normoms; pagarbos žmogaus orumui, asmens teisėms, privačiam gyvenimui; informacijos išsamumo, asmeninės atsakomybės, savireguliacijos, tolerancijos ir nuomonių įvairovės...<...> vadovaudamasi šiais principais LRT siekia vengti smurto, agresijos, nihilizmo, bei dorovės ir etikos normų pažeidimų propagavimo.“³⁸²

Taigi pagrįstai galima teigti, kad modernioji žiniasklaida, įgyvendindama savo misiją demokratinėje visuomenėje, remiasi ne tik bendraisiais principais, bet kartu ir teisės principais. Štai kodėl svarbu, kad kiekvienoje demokratinėje valstybėje egzistuotų atitinkama teisinė aplinka, kuri užtikrintų žiniasklaidos laisvę ir nepriklausomybę bei skatintų pliuralizmą.

1. Visuomenės informavimo (arba žiniasklaidos) teisės samprata.

Buvęs Amerikos prezidentas Franklinas D. Ruzveltas yra pasakęs, jog demokratinio pasaulio kultūra remiasi keliomis esminėmis laisvėmis: pirmoji – kalbos ir saviraiškos laisvė, antroji – tikėjimo laisvė, trečioji laisvė gyventi be nepriteklių ir ketvirtoji – laisvė gyventi be baimės.³⁸³ Toks istoriniu tapęs keturių laisvių išskyrimas bei jų garantavimas iš esmės turėtų būti kiekvienos demokratinės valstybės politinis ir socialinis siekis.

Jau 1789 m. Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos 11 straipsnyje skelbiama, kad laisvas minčių ir nuomonių skleidimas yra viena svarbiausių žmogaus teisių; taigi kiekvienas pilietis gali laisvai išdėstyti savo

381 Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas. Valstybės žinios. 1996, Nr. 71.

382 www.lrt.lt [žiūrėta 2005-08-17].

383 Astra L. Vaikų ir jaunimo teisių apsauga žiniasklaidoje. Žmogaus teisių apsauga ir žiniasklaida. Konferencijos medžiaga. Lietuvos Respublikos Seimas. 2001 m. birželio 6 d., p. 29.

pažiūras, rašyti, spausdinti, išskyrus atvejus, nustatytus įstatymo, kada jis turi atsakyti už piktnaudžiavimą šia laisve³⁸⁴.

1948 m. Jungtinių Tautų organizacijos priimtoje ir paskalbtoje Visuotinėje Žmogaus Teisių Deklaracijoje skelbiama, kad kiekvienas žmogus turi teisę į įsitikinimų ir jų reiškimo laisvę, kuri apima teisę nekliudomai laikytis savo įsitikinimų ir teisę ieškoti, gauti ir skleisti informaciją ir idėjas nepriklausomai nuo valstybių sienų, ir nesvarbu, kokiomis priemonėmis jos būtų išreikštos (19 str.).³⁸⁵

1950 m. Europos Tarybos priimtoje Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 10 straipsnyje įtvirtinta nuostata, jog „kiekvienas turi teisę laisvai reikšti savo mintis ir įsitikinimus. Tai teisė laisvai laikytis savo nuomonės, gauti bei skleisti informaciją ir idėjas, valdžios pareigūnų netrukdomam ir nepaisant valstybės sienų.“³⁸⁶ Atsižvelgdami į anksčiau pateiktas istoriškai bei teisiškai įtvirtintas nuostatas, galime teigti, jog saviraiškos laisvė – tai pamatinė žmogaus teisė.

Tačiau skirtingi autoriai nesutaria dėl saviraiškos laisvės ir teisės į informaciją³⁸⁷. Pavyzdžiui, S. Arlauskas teigia, jog pagal 1982 m. Europos Tarybos priimtą *Deklaraciją dėl saviraiškos (žodžio) ir informacijos laisvės* žodžio (saviraiškos) ir informacijos laisvės teises reikia laikyti dviem skirtingomis pagrindinėmis žmogaus teisėmis³⁸⁸. Tokią savo nuomonę jis grindžia tuo, jog „žodžio laisvės teisė yra absoliuti, o informacijos laisvės teisė yra sąlyginė, aprėpianti tik viešąjį sektorių“³⁸⁹. T. Birmontienės požiūriu, teisė į informaciją yra vėliau už saviraiškos laisvę susiformavusi viena iš pagrindinių žmogaus teisių, kuri sietina su siekiu sukurti atvirą, atskaitingą visuomenei valstybės valdžią, nes būtent tokia valdžia yra laikoma demokratinės valstybės pagrindu³⁹⁰. Žodžio laisvę ji išskiria kaip svarbų saviraiškos laisvės elementą³⁹¹. E. Jarašiūnas rašo, jog paprastai informacijos laisvė traktuojama plačiau prasme ir nurodo, kad ji apima

384 Europos Tarybos informacijos biuras [žiūrėta 2005-11-21]. <http://www.etib.lt/site_files/Poviliuno/teisiu%20deklaracija.doc>.

385 Ten pat.

386 Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Valstybės žinios. 1995, Nr. 40.

387 Dar įvardijama kaip informacijos laisvė (Jarašiūnas E. Informacijos laisvės apsaugos problemos Konstitucinio Teismo praktikoje. Jurisprudencija. 1998, 9 (1): 125–137.

388 Arlauskas S. Žodžio (saviraiškos) laisvės teisės moralinės ribos. Jurisprudencija. 2001, 19 (11), p. 165.

389 Ten pat.

390 Birmontienė T. Teisė į informaciją. Vilnius, 2001, p. 5.

391 Ten pat.

žodžio laisvę, laisvę turėti ir reikšti įsitikinimus, teisę gauti ir skleisti informaciją bei idėjas, spaudos bei kitų žiniasklaidos priemonių laisvę³⁹².

Žiniasklaida prisiima misiją padėti visuomenei įgyvendinti žmogaus saviraiškos laisvę ir teisę į informaciją. Ši misija atitinka Lietuvos Respublikos Konstitucijoje deklaruojamas atviros, teisingos, darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės siekį. Tačiau G. Mesonis pabrėžia, kad teisei valstybei būdinga tai, jog kiekviena visuomeninių santykių sritis yra reguliuojama teisiniais metodais, kai aiškiai apibrėžiamos subjektų galimos veiklos ribos³⁹³. Būtent todėl, G. Mesonio požiūriu, žiniasklaida, kaip viena iš visuomeninio gyvenimo veiklos formų, privalo būti teisės reguliavimo objektas, nes priešingu atveju jos veikla nebūtų suderinama su teisinės valstybės interesais³⁹⁴.

Taigi žiniasklaidos teisė, arba visuomenės informavimo teisė, yra palyginti nauja, dar besiformuojanti kompleksinė teisės šaka. Visuomenės informavimo teisė apibrėžiama kaip visuma objektinės teisės normų, reguliuojančių su viešosios informacijos rinkimu, rengimu, skelbimu ir platinimu susijusius visuomeninius santykius.³⁹⁵ Šios naujos ir savarakiškos teisės šakos formavimasis skatina padidėjęs informacinių technologijų, taip pat ir spaudos, radijo bei televizijos vaidmuo mūsų kasdiniame gyvenime bei siekis kurti informacinę visuomenę. Pagrindinis skiriamasis informacinės visuomenės bruožas – žiniomis grįsta ekonomika; žinios tampa rinkoje perkamu ir parduodamu turtu ar preke³⁹⁶.

Teisės šakos kyla iš teisinio reguliavimo diferenciacijos ir integracijos, kurias lemia tam tikros rūšies sudėtingėjantys ir intensyvėjantys socialiniai santykiai. Visuomenės informavimo teisės formavimosi procesą lemia informacinės epochos plėtra, kuri skirtingose šalyse yra nevienodo intensyvumo. Išsivysčiusiose Vakarų civilizacijos šalyse ir Japonijoje perėjimas iš pramoninės eros į informacinę epochą baigėsi apie 1990 m.³⁹⁷

Visuomenės informavimo teisės esmę ir reikšmę atskleidžia jos principai ir normos. L. Meškauskaitė išskiria septynis pagrindinius visuomenės informavimo teisės principus:

392 Jarašiūnas E. Informacijos laisvės apsaugos problemos Konstitucinio Teismo praktikoje. *Jurisprudencija*. 1998, 9 (1): 126.

393 Mesonis G. Žiniasklaida: tarp teisės pozityvizmo ir moralės reliatyvumo. *Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas*. Vilnius, 2004, p. 82.

394 Ten pat.

395 Meškauskaitė L. *Žiniasklaidos teisė*. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004, p. 22.

396 Čaplinskas A. Informacinė visuomenė, dirbtinis intelektas ir teisė. *Jurisprudencija*. 1999, 14 (6): 76.

397 Фукуяма Фр. *Великий разрыв*. Москва Издательство АСТ, 2003, с. 14.

- 1) asmens teisių prioriteto prieš valstybę;
- 2) saviraiškos laisvės;
- 3) teisės į teisingą informaciją;
- 4) žalingos informacijos draudimo bei ribojimo;
- 5) atsakomybės;
- 6) nuomonių įvairovės (pliuralizmo);
- 7) teisingumo.³⁹⁸

Visi šie principai grindžiami Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje įtvirtintu Tautos siekiu kurti atvirą, teisingą, darnią pilietinę visuomenę ir teisinę valstybę, taip pat kitais Konstitucijos straipsniais. Pavyzdžiui, saviraiškos laisvės ir žalingos informacijos draudimo bei ribojimo principai išplaukia iš Konstitucijos 25 straipsnyje įtvirtintos kiekvieno žmogaus teisės turėti įsitikinimus ir juos laisvai reikšti bei nuostatos, jog laisvė reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją negali būti ribojama kitaip, kaip tik įstatymu, jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatai, garbei ir orumui, privačiam gyvenimui, dorovei ar ginti konstitucinei santvarkai. Laisvės reikšti įsitikinimus ir skleisti informaciją nesusuderinamumas su nusikalstamais veiksmais – tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos, prievartos bei diskriminacijos kurstymu, šmeižtu ir dezinformacija – yra pagrindas išvesti atsakomybės principą. Nuomonių įvairovės (pliuralizmo) principą L. Meškauskaitė išveda iš Konstitucijos 44 straipsnyje įtvirtinto masinės informacijos cenzūros draudimo bei draudimo valstybei, politinėms partijoms, politinėms ir visuomeninėms organizacijoms bei kt. institucijoms ar asmenims monopolizuoti masinės informacijos priemones.³⁹⁹

Visuomenės informavimo teisės normos turi savo specifiką. Pirmiausia tai, kad kai kurių šios teisės šakos normų laikymosi kontrolę valstybė yra delegavusi tam tikroms žurnalistų ir leidėjų savitvarkos ir saviregulavimo institucijoms: Lietuvos radijo ir televizijos komisijai, Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijai, Žurnalistų etikos inspektoriumi. Antra, šios teisės normos dažniausiai neturi vieno struktūrinio elemento, t. y. jos nenumato sankcijos; kitaip sakant, nenumato padarinių, kurie atsiranda teisės subjektui, nepaklususiam teisės normos reikalavimams⁴⁰⁰.

398 Meškauskaitė L. Žiniasklaidos teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004, p. 35.

399 Ten pat.

400 Ten pat, p. 31–32.

Todėl daugumą visuomenės informavimo teisės normų galima pavadinti deklaratyviomis. Pavyzdžiui, Visuomenės informavimo įstatymo⁴⁰¹ 15 straipsnis numato teisę kiekvienam fiziniam asmeniui, kurio garbė buvo įžeista ar pažemintas orumas visuomenės informavimo priemonėje paskelbus tikrovės neatitinkančią ar netikslią ir šališką informaciją apie jį arba kiekvienam juridiniam asmeniui, kurio reputacijai pakenkė tikrovės neatitinkanti, netiksli ir šališka informacija, atsakyti paneigiant tokią informaciją arba pareikalauti, kad viešosios informacijos rengėjas ir (ar) platintojas paneigtų tokią informaciją įstatymo nustatyta tvarka. Tačiau įstatyme nėra numatyta visuomenės informavimo priemonių atsakomybė, jeigu jos neįvykdo šių įsipareigojimų ir geruoju nepaskelbia paneigimo⁴⁰².

Labai svarbu pabrėžti, kad visuomenės informavimo teisės objektas yra būtent tie visuomeniniai teisiniai santykiai, kurie atsiranda renkant, rengiant, skleidžiant ir platinant viešąją informaciją. Visuomenės informavimo teisiniams santykiams yra būdingi ne tik visi bendrieji teisinio santykio požymiai: jie atsiranda ir funkcionuoja tik teisės normos arba viešai pripažįstamų teisės principų pagrindu; jie yra visuomet visuomeniniai, o ne techniniai santykiai; jie yra teisės normos įgyvendinimo forma; teisės normos suteikia jiems teisinę formą ir vertybinę kryptį, bei kiti bruožai⁴⁰³, bet kartu ir šie specifiniai bruožai:

- 1) jie atsiranda įgyvendinant asmens konstitucinę teisę į saviraiškos laisvę, kurią privalo užtikrinti valstybė (Konstitucijos 25 str.);
- 2) pagrindinis šių teisinių santykių objektas yra viešoji informacija;
- 3) jie gali būti tiek viešojo teisinio, tiek privataus teisinio pobūdžio, t. y. kompleksiški⁴⁰⁴.

Visuomenės informavimo teisinių santykių subjektai gali būti ir fiziniai (pvz., žurnalistai), ir juridiniai asmenys (pvz., dienraščių redakcija). Visuomenės informavimo teisinių santykių subjektų ryšio su objektu pagrindu L. Meškauskaitė išskiria keturias žiniasklaidos teisės subjektų grupes:

- 1) viešosios informacijos rengėjai, platintojai ir jų savininkai;
- 2) viešosios informacijos valdytojai (turėtojai);
- 3) viešosios informacijos vartotojai;

401 Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas. Valstybės žinios. 1996, Nr. 71.

402 Meškauskaitė L. Žiniasklaidos teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004, p. 32.

403 Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004, p. 402.

404 Meškauskaitė L. Žiniasklaidos teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004, p. 25.

- 4) institucijos, kurioms valstybė yra delegavusi viešojo administravimo funkcijas visuomenės informavimo srityje; kitaip tariant, tai žurnalistų savireguliacinio ir savitvarkos institucijos.⁴⁰⁵

Atitinkamai pirmosios ir antrosios grupių subjektai gali būti išskiriami ne tik kalbant apie žiniasklaidos teisę, bet ir apie pačią žiniasklaidą.

Taigi apibrėžę žiniasklaidos ir visuomenės informavimo teisės sampratą, išsiaiškinę kai kuriuos žiniasklaidos kaip socialinės institucijos ir visuomenės informavimo teisės ypatumus, toliau išnagrinėsime žiniasklaidos socialinio poveikio visuomenei padarinių ir jo ribų sampratą.

2. Socialinio žiniasklaidos poveikio padarinių ir ribų samprata.

Igyvendindama savo funkcijas žiniasklaidą neišvengiamai daro visuomenei socialinį poveikį. Tiksliau būtų teigti, kad šiuolaikinė visuomenė funkcionuoja žiniasklaidos poveikių sraute. Gana didelis pasitikėjimas žiniasklaida sudaro jai sąlygas visapusiškai paveikti visuomenę. Žiniasklaida nurodo žmonėms, kas šiuo metu yra svarbu, priversdama juos apie tai galvoti. Pateikiama tik tam tikra informacija, susitelkiama ties tam tikromis temomis. Pažymima, kad Lietuvos žiniasklaidą labiau domina neigiamo pobūdžio naujienos. Dažnai kartojamos žinios, naujienos stiprina jų poveikį. Kitaip tariant, žiniasklaida formuoja viešąją nuomonę.

Lauras Bielinis teigia, jog terminas „viešoji nuomonė“ pirmą kartą buvo pavartotas 50 metais pr. Kristų, kai Ciceronas laiške savo draugui Atikui rašė, kad jį suklaidino viešoji nuomonė (*publicam opinioem*)⁴⁰⁶. L. Bielinis pripažįsta, jog nuo to laiko terminas „viešoji nuomonė“ perėjo keletą etapų, kol įsitvirtino mūsų visuomenėje tokia prasme, kokią dabar mes suteikiame šiam terminui. L. Bielinis įvardija keturis etapus:

- 1) švietimo epochoje viešąja nuomone buvo pripažįstama išsilavinusių ir turinčių nuosavybę piliečių nuomonė, kurios įtakos galia priklausė nuo žinių ir turimo turto dydžio;
- 2) atsiradus laikraščiams viešoji nuomonė pradėta tapatinti su tuo, kas skelbiama laikraščių puslapiuose;
- 3) XX a. viešąja nuomone laikoma tai, kas deklaruojama įvairiose manifestacijose, mitinguose;
- 4) šiandien viešoji nuomonė dažnai yra tapatinama su sociologinių tyrimų bei apibendrinimų rezultatais⁴⁰⁷.

405 Meškauskaitė L. Žiniasklaidos teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004, p. 27.

406 Bielinis L. Visuomenė, valdžia ir žiniasklaida: prieštarą komunikacinė simbiozė. Vilnius: Eugrimas, 2005, p. 37.

407 Ten pat.

Literatūroje galime aptikti ir šiek tiek kitokius viešosios nuomonės apibūdinimus. Pavyzdžiui, Žurnalistikos enciklopedijoje ji apibrėžiama kaip vertinimai, mintys, pažiūros, būdingos daugeliui visuomenės atstovų, visai visuomenei ar didžiausiems jos sluoksniams; visuomeninės sąmonės išraiška; svarbių ir spęstinių socialinių problemų suvokimo rezultatas⁴⁰⁸. Viešoji nuomonė – tai įvairių socialinių grupių sprendimai ir vertinimai, susiję su socialinio gyvenimo įvykiais, atskirų asmenybių, organizacijų ar partijų veikla ar kitomis svarbiomis visuomenės socialinėmis, politinėmis, kultūrinėmis problemomis⁴⁰⁹. Dažniausiai viešoji nuomonė siejama su sociologinių apklausų duomenimis, kai viešoji nuomonė sužinoma sociologinėmis apklausomis, kurios atliekamos taikant įvairius tyrimo metodus⁴¹⁰.

Siekdami įsitikinti, ar iš tiesų toks požiūris yra tikslus, pabandykime kiek išsamiau panagrinėti termino „viešoji nuomonė“ dažną tapatinimą su atliekamų įvairių sociologinių tyrimų, apklausų rezultatais. Apklausa – tai pirminės sociologinės informacijos apie nuomones, požiūrius ir kitas charakteristikas rinkimas, pateikiant klausimus tam tikrai žmonių, t. y. respondentų, grupei.⁴¹¹ Vadinasi, atlikdami apklausą mes susiduriame su iš esmės subjektyvia kiekvieno respondento nuomone ar vertinimu. Tad norėdami, kad sociologinių apklausų ar atliekamų tyrimų metu gauti duomenys būtų kuo objektyvesni, turėtumėme mažesnę neapibrėžtumo lygį, turėtume pirmiausia apibrėžti tam tikrus kriterijus ir pagal juos atrinkti žmones, kurie bus apklausiami, t. y. respondentus. Antra, turime nustatyti tam tikrus parametrus, kurie leistų išskirti kuo tikslesnę viešąją nuomonę (plačiau žr. 4.2.1).

Atliekant apklausas taip pat reikėtų nepamiršti ir apklausiamos auditorijos ypatumų: respondentų socialinio statuso, amžiaus grupės, lyties ar priklausymo vienai ar kitai tautinei mažumai. Visa tai gali suponuoti skirtingas, priešingas ar viena kitą paneigiančias respondentų nuomones ar vertinimus. Todėl labai svarbu atliekant tyrimą ar vykdant sociologinę apklausą organizuoti ją taip, kad būtų įtraukti visų socialinių kategorijų grupių atstovai pagal atitinkamas gyventojų statistikos duomenų proporcijas (plačiau žr. 3.3.2)

408 Žurnalistikos enciklopedija. Vilnius, 1997, p. 557.

409 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 160.

410 Žilys J. Konstitucinis Teismas ir viešoji nuomonė. Teisminė valdžia ir visuomenė. Konferencijos medžiaga. Lietuvos žmogaus teisių centras. Vilnius, 1999, p. 25.

411 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 137.

Vienas iš sociologinių apklausų trūkumų yra tas, kad jos dažnai atliekamos pagal kieno nors užsakymą, o tai reiškia, kad vienaip ar kitaip neišvengiamai apklausos rezultatus veikia užsakovų interesai ir ideologinės nuostatos. Kaip pavyzdį galima pateikti situaciją, kai valdžios atstovai, neturėdami argumentų paaiškinti vieną ar kitą priimtą sprendimą, dažnai remiasi viešąja nuomone. Tokiais atvejais viešoji nuomonė tampa valdžios sprendimų motyvacijos pagrindu. Taigi ji tampa naudinga politikams, nes jų atsakomybė tiesiog „paslepama viešojoje nuomonėje“.⁴¹² Taip pat negalime paneigti ir to fakto, jog apklausoje pateikiami klausimai gali būti suformuluoti taip, kad jų pobūdis gali nulemti atsakymą arba bent jau jo kryptį. Kaip teigia L. Bielinis, žmonės dažnai turi atsakyti į klausimus, kurių jie sau neuždavinėja, ar kurie jiems visai nesvarbūs, ar kuriais jie iš viso neturi savo nuomonės. Taip atsiranda vadinamasis nuomonės įpiršimo efektas, leidžiantis reguliuoti atsakymų kryptį ir kartu įpiršti įsitikinimą, jog egzistuoja toks reiškinys kaip statistiškai vidutinė nuomonė apie ką nors.⁴¹³

Taigi viešoji nuomonė atlieka įvairias funkcijas – pažinimo, vertinimo, adaptacijos, kultūros paveldo, tikslų link kreipimo, konsultavimo ir valdymo (plačiau žr. 4.2.1). Svarbu atkreipti dėmesį, kad liberaliosios demokratijos visuomenėje žiniasklaida atlieka ir tarpininkavimo funkciją. L. Bielinis taip pat pabrėžia žiniasklaidos kaip tarpininkės vaidmenį. Jis rašo, kad žiniasklaida, „padedama demokratijos, per privačius interesus užtikrina vienybę visuomenės susiskirstyme. Interesų gausa, socialinių, politinių, kultūrinių, ekonominių grupių susiskaldymas sukelia intensyvių komunikavimo poreikį. Žiniasklaida tokiu būdu tampa ne tik informuotoja, bet ir atskirų visuomenės grupių bendravimo ir bendradarbiavimo tarpininke, kai keičiamasi nuomone ir pozicijomis“⁴¹⁴.

Per tarpininkavimo funkciją žiniasklaida atlieka dar vieną ir ypač svarbią „paslėptąją“ viešosios nuomonės funkciją – socialinę kontrolę. Anot L. Bielinio, ji atsiranda dėl to, kad viešoji nuomonė yra kuriama ir kontroliuojama įvairių institucijų: valdžios, politinių partijų, mokyklų, tradicijų ir pan.⁴¹⁵ Tai „sukausto“ piliečių galimybę laisvai veikti, todėl reikalinga žiniasklaida, kuri veikia kaip „svarbiausias viešosios nuomonės agentas“⁴¹⁶.

412 Bielinis L. Visuomenė, valdžia ir žiniasklaida: prieštaringa komunikacinė simbiozė. Vilnius: Eugrimas, 2005, p.40.

413 Ten pat, p. 39.

414 Ten pat, p. 127.

415 Ten pat, p. 44.

416 Bielinis L. Visuomenė, valdžia ir žiniasklaida: prieštaringa komunikacinė simbiozė. Vilnius: Eugrimas, 2005, p. 44.

Kitaip tariant, šiame kontekste iškyla nepriklausomos žiniasklaidos socialinis poreikis. Todėl teisės sociologija siekia atskleisti: ar žiniasklaidos priemonės yra savarankiškos ir gerbdamos žmogaus teises teikia visuomenei objektyvią informaciją, ar jos tarnauja valdžios institucijoms ir atskiroms socialinėms grupėms, bei atsakyti į kitus su žmogaus (ypač su vaiko) teisių ir laisvių įgyvendinimu susijusius klausimus.

V. Pruskus teigia, kad žiniasklaida ne tik kontroliuoja socialinę tikrovę, bet ir yra pagrindinis socialinių normų, taisyklių ir elgesio modelių šaltinis. Kiekvienas pilietis, klausydamas radijo, skaitydamas laikraščius ar dienraščius bei žiūrėdamas televiziją, atranda savo pasaulėžiūros pagrindą. Visuomenė nėra atspindima žiniasklaidoje, priešingai – ji turi derintis prie to, ką randa žiniasklaidoje⁴¹⁷.

Analizuojant žiniasklaidos poveikį visuomenei daug dėmesio skiriama nepilnamečiams. Anot R. Gudaičio, „nepilnamečių vystymuisi neigiamą įtaką, poveikį daranti viešoji informacija peržengia ribas“⁴¹⁸. Įvairūs tyrimų rezultatai rodo, kad poveikis gali būti ir teigiamas, ir neigiamas arba netgi pavojingas. Amerikoje atlikto tyrimo rezultatai parodė, kad nekaltas kompiuterinis žaidimas padiktavo ypač žiauraus nusikaltimo, kurį padarė paaugliai, scenarijų.⁴¹⁹ Nuolat rodomas smurtas per televiziją, agresija paaugliams tampa artimu kultūrinio kultu. Stebint smurtą mokomasi žiauraus elgesio, susitapatinama su personažais, šis pasaulis tampa realiu, kuriame dažnai net būtina žudyti. Dažnas žiaurių veiksmų stebėjimas, anot A. Monkevičiaus (2004), „sumažina individo jautrumo slenkstį žiaurumui ir padidina abejingumą matomai agresijai“⁴²⁰. Paaugliai žiaurumą ima suvokti kaip mažiau neigiamą. Žiauraus elgesio „reklamavimas“ per televiziją sukelia paaugliams norą analogiškai modeliuoti savo elgesį bei įgyvendinti pašoninį troškimą tapti „herojais“. Neatsargus žiniasklaidos neigiamų reiškinių pateikimas bei interpretavimas neigiamai keičia paauglio santykį su pasauliu bei pačiu savimi.

Realiai nepriklausoma viešoji nuomonė gali egzistuoti tik atviroje (pilietinėje) visuomenėje, t. y. tokioje visuomenėje, kurios nariai, akty-

417 Pruskus V. Multikultūrinė komunikacija ir vadyba. Vilnius: Vilniaus teisės ir verslo kolegija, 2004, p. 238.

418 Gudaitis R. Pagarba žmogaus teisėms – svarbi demokratinės žiniasklaidos sąlyga. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 19.

419 Lietuvos žiniasklaida jaunųjų tyrėjų akimis. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2007, p. 73.

420 Monkevičius A. Žiniasklaidos poveikis asmenybės raidai. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 35.

viai dalyvaudami valstybės ir valdžios institucijų vykdomoje veikloje gina savo interesus. Tik tokioje visuomenėje viešoji nuomonė yra visavertė socialinė institucija, vykdanči veiksmingą politinės valdžios kontrolę ir neleidžianti jai piktnaudžiauti savo galiomis, pažeisti žmogaus teisių ir laisvių.⁴²¹

Taigi Lietuvos žiniasklaida turi dvejopą pareigą: ji ne tik neturi pažeisti žmogaus teisių ir laisvių, bet ir turi, remdamasi teisine sistema, saugoti ir ginti žmogaus teises bei laisves. Kitaip tariant, žmogaus teisės ir laisvės nubrėžia žiniasklaidos socialinio poveikio leistinumo ir galimumo ribas. Kartu negalima paneigti žiniasklaidos nuopelnų drausminant nežabotą biurokratų savivalę, tradicijų paveldo būdu perimtą dar iš sovietinių laikų. Ji atlieka neabejotinai pažangų visuomenę skatinantį vaidmenį. Tačiau beatodairiškas siekimas informuoti visuomenę trapios demokratijos ir verslo sąlygomis virsta žiniasklaidos savivale: žmogaus garbės ir orumo pažeidimai Lietuvoje yra pasiekę tokį laipsnį, kad jau galėtų būti traktuojami kaip pasikėsinimas į vieną svarbiausių demokratijos laimėjimų – žmogaus teises ir laisves⁴²². Žiniasklaidos vadovai išleidžia iš akiračio svarbesnį už verslą dalyką – savo misiją: ji masinėje sąmonėje formuoja moralines, teisines, politines, estetines vertybes, gyvenimo ir mąstymo stereotipus. Dabartinė Lietuvos žiniasklaida, nepajėgdama suderinti savo misijos ir verslo⁴²³, yra pamynusi savo švietėjiškai kultūrinę misiją.

9.4. Teisėtumo apsauga

1. Teisinė profesija. Teisėtumas – tai įstatymų ir juos įgyvendinančių teisės aktų veikimas arba įgyvendinta teisinė tvarka. Visuomenė turi nepaliaujamai rūpintis teisėtumo apsauga, nes socialinis gyvenimas yra įvairių nuolatos kintančių socialinių procesų srautas, kuriame reiškiasi ir deviacijos reiškiniai. Profesionalią teisėtumo apsaugą visuomenėje vykdo teismai, advokatai ir policija. Nors šiuolaikinėje visuomenėje teisėtumo apsauga pavesta daug didesniai socialinių institucijų (pvz., įvairios standartų laikymosi priežiūros inspekcijos) skaičiumi, tačiau šios trys institucijų grupės yra susijusios su teisės sampratos raida nuo paprastų iki šiuo-

421 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 160.

422 Valiušaitis V. Žiniasklaidos savitvarkos mechanizmai: teisinis pagrindas ir praktinė raiška. Kultūros barai. 2001, 4: 3.

423 Kritiškai apie kritikai nepakančią „ketvirtąją valdžią“. Kultūros barai. 2001, 7: 2–7; 2001, 8–9: 2–10.

laikinių visuomenių. Jos sutelktos atitinkamai į ginčų sprendimą, teisiųjų žinių ir ekspertizės globą, taisyklių taikymą.

Richardas Schwartzas ir Jamesas Milleris, remdamiesi institucinės raidos kriterijais („tarpininkavimo“, „advokatais“ ir „policija“), palygino teisinės raidos lygius 51 visuomenėje, kurių dydis ir sudėtingumas labai skyrėsi, ir kiekvienoje iš jų nustatė minėtas socialinių institucijų grupes⁴²⁴: 1) kai kuriose visuomenėse tarpininkavimas (teisėjai) egzistuoja atskirai; 2) kai egzistuoja policija, tarpininkavimas taip pat visur egzistuoja; 3) kai egzistuoja specializuoti advokatai, egzistuoja policija ir tarpininkavimas. Taigi profesionalių teisėtumo apsaugos institucijų evoliucijos nuo teisėjų (tarpininkavimo) institucijos iki advokatų institucijos schema sukurta remiantis faktiniais įrodymais. Advokatai atsiranda paskutiniai, nes teisės specialistų patarėjų ir ekspertų klasės poreikis susiformuoja tik tada, kai pačios teisinės procedūros įgauna sudėtingas savo raidos formas, kai teisiųjų institucijų darbus reikia aiškinti teisinės doktrinos forma, kai reikia išmanyti teisiųjų procesų aplinką ir sugebėti tuos procesus paaiškinti jų paveiktiems eiliniams žmonėms.

Teisėtumo apsaugos institucijų teisės specialistus vienija teisininko profesija. Vėberis pirmasis atskleidė konkrečių teisėtumo apsaugos formų svarbą, teisiųjų sistemų prigimtį, teisinio mąstymo būdų ir procedūros skiriamuosius bruožus bei jų reikšmę socialiniam veiksmui. Vėberis pagrindė teiginį, kad teisininko profesija yra svarbi pačiai teisei ir visuomenei, kurioje ji egzistuoja. Jis atskleidė Anglijos bendrosios teisės ir kontinentinės kodifikuotos teisės kontrastą. Sociologine šio kontrasto priežastimi Vėberis laikė teisinio profesionalizmo formų skirtumus ir juos apibrėžė kaip esminę varomąją jėgą. Taigi Vėberio darbai pabrėžia poreikį nagrinėti profesines žinias, teisininkų vertybes ir pažiūras, jų formavimosi teisinės praktikos aplinkoje ypatumus, atskleisti profesionalios teisinės kultūros ryšį su teisinės ideologijos raida.

Remiantis profesijos sampratos raida išskiriamos trys teisinės profesijos idėjos (požymiai): 1) teisinės profesijos, kaip profesionalų bendrijos, idėja: tai teisei, kaip užsiėmimui, įsipareigojusių žmonių, kuriuos tarpusavyje sieja bendros vertybės ir interesai, susivienijimas; 2) teisinės profesijos, kaip profesionalaus užsiėmimo, orientacijos į paslaugas, o ne į pelną, kuris dažnai laikomas skiriamuoju profesijos ir verslo požymiu, idėja; 3) teisinės profesijos, kaip specialios ekspertizės ir specializuotų žinių,

424 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 226–227.

idėja. Ši idėja dažnai laikoma teisinio profesionalizmo pagrindu⁴²⁵. Apskritai šių trijų idėjų visuma atskleidžia teisinės profesijos teorinį modelį, kurį ne visada pavyksta įgyvendinti praktiškai. Todėl teisės sociologija nagrinėja teisinės profesijos teorinio modelio ir jo praktinio įgyvendinimo skirtumus.

Teisininkų darbui būdingesnis susisluoksniavimas nei profesinė vienybė. Idėja, kad teisininkai sudaro profesinę bendriją, yra realistinė tik labai siaura prasme, rašo Cotterrellis, nes kai kuriose teisinėse sistemose pagrindinės teisinio darbo dalys (pvz., teisėjai ir advokatai) yra oficialiai pripažintos bei įtvirtintos ir gali lemti vidinę profesinę konkurenciją, pavydą ir izoliaciją⁴²⁶. Todėl istorinė funkcinė diferenciacija į teisininkus (*attorneys*), kurių uždavinys yra atstovauti klientams jų teisiniuose reikaluose, ir į advokatus (*advokates*), kurių uždavinys – klientų vardu kalbėti teismuose, modifikuota forma išlieka ir egzistuojant griežtam profesiniam padalijimui tarp solisitorių ir baristerių Anglijoje ir Velse; kiekviena šių profesijų šakų turi savo profesines asociacijas, kvalifikacijas, rengimą⁴²⁷.

Teisinio darbo susisluoksniavimas būdingas Europoje. Pavyzdžiui, kontinentinės civilinės teisės teisinėse sistemose „jaunas teisės absolventas susiduria su daugybės skirtingų profesinių karjerų pasirinkimu. Jis gali pradėti siekti teisėjo, prokuroro, vyriausybinių teisininko, advokato arba notaro karjeros. Jis turi apsispręsti anksti ir su juo gyventi. Nors teoriškai yra įmanoma pereiti iš vienos šių profesijų į kitą, tokie perėjimai palyginti reti“ (J. Merryman, 1985)⁴²⁸.

Bendra JAV teisinė profesija susideda iš kelių skirtingų sluoksnių: didelių įmonių, mažesnių grupių praktikos ir atskirų praktikų, tarp kurių egzistuoja nežymus socialinis ir profesinis ryšys (R. Abel, 1989). Išsamios studijos atskleidė, kad prestižinio korporacijos teisininko ir atskiro praktiko, veikiančio dideliame Amerikos urbanizuotame centre, darbo aplinkos, karjeros modelio ir pažiūrų skirtumai yra tokie dideli, kad tarp jų sunku išvelgti kokius nors reikšmingesnius bendro patirties ir interesų saitus vienoje profesinėje bendrijoje (J. Heinz ir E. Laumann, 1982).⁴²⁹

425 Šlapkauskas. Globalios rinkos iššūkiai rengiant teisininkus. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2008. 10 (112): 28.

426 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 232.

427 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 558.

428 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 233.

429 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 558.

Taigi labai svarbu pripažinti, kad egzistuoja didžiulė teisininkų darbo, pažiūrų ir aplinkos įvairovė net oficialiai suvienytoje teisinėje profesijoje, pavyzdžiui, kaip yra Jungtinėse Valstijose. Be abejonės, tokios sąlygos teisininkams sukuria „labai fragmentišką“ profesijos įvaizdį. Skirtingų kategorijų teisininkams daro įtaką skirtingų kategorijų klientų grupės. Tai „sumažina sutapatinimą su profesija kaip grupe ir griežtai susiaurina tos savikontrolės veiksmingumą, kurią profesija turėtų vykdyti pagal teorinį profesinės autonomijos modelį. Tai ypač žeidžia profesijos moralinį pasišventimą pareigoms, peržengiančioms teisininko ir kliento santykius“⁴³⁰.

Teisinės profesijos teorinis modelis pabrėžia, kad teisinis darbas grindžiamas paslaugų idealu: teisininkas yra įsipareigojęs teisei sistemai (teisingumui), prisiima pareigas klientui, o ne pelno siekimui, ir jo veiklą reguliuoja griežtas profesinės etikos kodeksas. Todėl teisės sociologijai keliamas uždavinys – nagrinėti teisinę praktiką ir lyginti ją su oficialiomis vertybėmis.⁴³¹

Profesinė etika yra pamatinė teisinės profesijos viešojo ir savojo įvaizdžio išraiška. Įvairios studijos parodė, kad, pavyzdžiui, JAV bendrosios profesinės etikos skirtinguose teisinės profesijos sluoksniuose laikomasi labai skirtingai (J. Carlin, 1966; K. Reichstein, 1965). Pavyzdžiui, teisininkų etikos Niujorke studija nustatė, kad teisininkai labai ribotai įsisavina profesinės etikos normas; plačiai perimamos tik tos normos, kurios užkerta kelią apgaulei, kyšininkavimui arba kišimuisi į teisingumo vykdymą, ir tos, kurios pasmerkia naudojimąsi klientais (Carlin, 1966). Vėlesni tyrimai atskleidė panašaus prieštaravimo profesinės etikos modelius ir tarp teisininkų plačiai paplitusį daugelio etinių normų ignoravimą (Abel, 1989)⁴³².

Teisininkus vienijanti paslaugų idealo idėja yra pagrindinis funkcionalistinės profesijų analizės elementas. Ši idėja, kaip ir profesinės etikos idėja, turi būti nagrinėjama skirtingų teisininkų darbo situacijų kontekste, pavyzdžiui, teisininkai, dirbantys teisinės praktikos įmonėse ir paprastose verslo įmonėse arba valstybinėse įstaigose. Kol teisininkų darbas yra pelningas teisinės praktikos įmonėse, jie disponuoja laisve pasirinkti tuos, kuriems parduos savo žinias, ir nustatyti pardavimo sąlygas. Iš vyriaus-

430 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 234.

431 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 559.

432 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 236.

sybės arba įmonių atlyginimą gaunantys teisininkai tokių sąlygų neturi, bet tai nebūtinai užkerta kelią palankioms sąlygoms pasinaudoti savo žiniomis kurti. Paslaugų idealas reikalauja nuolat patvirtinti moralinės doros įvaizdį. Šį idealą turi nuolat ginti teisininkų profesinės institucijos griežtais veiksmais prieš aiškiai apibrėžtą blogą elgesį, galintį skandalingai pakenkti profesiniam įvaizdžiui. Teisininkų šakinės asociacijos gali vykdyti veiksmingą kitų elgesio rūšių, nesuderinamų su paslaugų idealo vykdymu, kontrolę: pavyzdžiui, nustačius, kad kliento byla parengta nerūpestingai, atitinkama teisininkų asociacija gali suvaržyti sąlygas, kuriomis iki tol sėkmingai vyko verslas. Tačiau apskritai profesinės etikos oficialios vertybės yra svarbesnės kaip simboliai arba retorika nei kaip reali kontrolė, nulemianti teisinio darbo pobūdį.⁴³³

Be įtampos tarp išpareigojimų teisei sistemai ir pelno siekimui, esama įtampos tarp viešojo intereso ir klientų interesų. Pavyzdžiui, D. Rueschemeyeris pabrėžia didesnę vokiečių teisininkų atsidavimą teisei ir gero viešojo administravimo vertybėms nei JAV teisininkų, kuriems trūksta palyginti tvirtos orientacijos į bendrąsias profesines vertybes, pasižyminčias griežtu sutapimu su klientų grupių interesais ir vertybėmis. Taigi verslo bendrijos, kaip teisininkų pažiūrų ir vertybių šaltinis, yra svarbesnis JAV teisininkams nei Vokietijos teisininkams. Anglijos teisininkai pirmiausia tapatinami su nuosavybės santykiais, bet mažiau su verslo interesais nei JAV teisininkai. Vis dėlto verslo pasauliui reikia ne tik teisininkų, kurie atstovauja jo interesams teisme, bet ir strategų bei problemų sprendėjų. Jam reikia ekspertų, kurie gali gauti verslui didžiausią laisvę ir daugiausia naudos iš vyriausybės, kurie gali kūrybiškai naudotis grėsme kaip preciziška priemone korporacijų interesų pažangai. Ši padėtis atspindi ir didėjančią teisinės ekspertizės svarbą intensyviai besivystančiam verslui.⁴³⁴

XXI a. globalizacijos sąlygomis įsiviešpatauja korporacijos, kurios daro didžiausią įtaką bendrai viešajai gerovei. Todėl teisininkams tenka nuolat spręsti dilemą: kieno pusėje – kliento ar visuomenės – būti yra pirminė teisininko pareiga? Tai reikalauja teisinės profesijos autonomija, grindžiama svarbiausia idėja, kad teisinės profesijos specialiosios žinios ir ekspertizė yra unikaliai ir visiškai atskirtos nuo kitų žinių formų. Tuo remiantis speciali profesijos praktika gali būti atskirta nuo kitų užsiėmi-

433 Plačiau žr.: Šlapkauskas. Globalios rinkos iššūkiai rengiant teisininkus. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2008, 10 (112): 29.

434 Ten pat.

mų praktikos. Kas yra tos specialiosios teisės žinios? Teisinė doktrina ir jos interpretavimo technika laikomos sudarančiomis šias specialias žinias. Vakarų teisininkų profesijos įtvirtinimo strategijoje svarbiausias yra profesinis teiginys, kad teisinė doktrina sudaro savitiksle sistemą žinių, kurias galima interpretuoti savo pačios išskirtinės technikos priemonėmis, nesikreipiant į jokią kitą discipliną arba užsiėmimo praktiką. Toks teisinės profesijos išskirtinumas reikalauja iš teisininkų bendrijų nuolat tobulinti teisinę doktriną ir kontroliuoti savo narių profesinės kompetencijos būklę, atsidavimą teisingumui ir profesinės etikos reikalavimų laikymuisi.⁴³⁵

2. Teisėjai ir teismai. Teisėtumo apsaugai lemiamos įtakos turi teismų veikla. Vienaip arba kitaip galutinį teisingumo sprendimą padaro teisėjai. Todėl teise besiremianti teismų veikla ir teismai laikomi pagrindiniais teisinės sistemos elementais. Vis dėlto teisėjo padėtis teisinėje sistemoje nėra visiškai vienodai apibrėžta skirtingų šalių teisinėse sistemose. Pagrindinį teisėjo vaidmenį teisinėje sistemoje labiausiai pabrėžia anglų ir amerikiečių teisinė mintis. Visiems žinomas garsusis Amerikos Aukščiausiojo Teismo teisėjo Oliverio Holmeso teisės apibrėžimas: „Teisė – tai, ką nuspręs teismas“ (1897) arba Blackstone žodžiai: „Teisėjai yra teisės sargai, gyvieji orakulai“ (J. Dawson, 1968). Šiems požiūriams susiformuoti įtakos turėjo išskirtinis anglų ir amerikiečių teisminių sistemų pobūdis.

Kitaip teisėjų korpusas susiformuoja kontinentinės Europos šalyse, kuriose egzistuoja karjeros teisėjai: teisėjai yra pareigūnai, kurie specialiai mokėsi tapti teisėjais, o ne siekti teisės praktiko karjeros. Pavyzdžiui, diskusijose apie Vokietijos teisėjus dažnai aiškiai pabrėžiamas jų „civilinės tarnybos mentalitetas“ (M. Shapiro, 1981), t. y. tarnavimas viešajam interesui. Kodeksų sistemų tradicijos ir pareigos, skiriamos teisėjams, laikomos skirtingomis nuo bendrosios teisės tradicijų ir pareigų. Taigi skirtingos teisinės tradicijos, politinės situacijos ir profesinės istorijos laiduoja, kad teisėjų statusas nėra vienodas šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse.

Teisėjai ir teismai yra įvairiai susisluoksniavę ir diferencijuoti. Teisėjų hierarchija gali tęstis nuo neapmokamų savanorių, ne visu etatu dirbančių teisėjų, pavyzdžiui, anglų magistratų, kurie apskritai gali neturėti beveik jokio profesinio pasirengimo, iki galutinės instancijos teismų teisėjų, pavyzdžiui, Jungtinių Valstijų Aukščiausiojo Teismo, britų Lordų Rūmų, prancūzų *Cour de Cassation*, arba specialių konstitucinių teismų teisėjų.

435 Plačiau žr.: Šlapkauskas. Globalios rinkos iššūkiai rengiant teisininkus. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2008, 10 (112): 29.

Teismų sistemos apima sudėtingas bendrosios ir specialiosios jurisdikcijos teismų hierarchijas⁴³⁶.

Th. Beckeris sukūrė bendrąjį funkcionalistinės teismų analizės modelį, kurį būtų galima taikyti bet kurios visuomenės teismų veiklos analizei. Jo nuomone, teismas yra: 1) žmogus arba jų grupė kaip vienetas, 2) turintis galią spręsti ginčą, 3) kuriame ginčo šalys arba jų atstovai pateikia ginčo faktus ir cituoja egzistuojančius, pirminius norminius principus (statutus, konstitucijas, taisykles, ankstesnes bylas) ir kuriame 4) žmogus arba jų grupė nagrinėja pateiktus ginčo faktus ir taiko pirminius norminius principus, tiki, 5) kad jie turi išklausti pateikiamus faktus ir tuos norminius principus taikyti nešališkai, objektyviai, be išankstinio nusistatymo, 6) kad jie gali taip spręsti, (būdami) 7) kaip nepriklausomas vienetas⁴³⁷. Taigi Beckeris pabrėžia pagrindines teismų egzistavimo sąlygas: 1) teismų nešališkumą kaip „teismo proceso ašį“ (pagrindinė sąlyga); 2) teisinės doktrinos kaip ginčo šalių požiūrių kompromiso pagrindo svarbiausią vaidmenį teisiniame procese; 3) ginčus kaip teismų darbo objektą ir pateisinimą; 4) teisėjų veiklos nepriklausomybę.

M. Shapiro požiūriu, teisėjų nepriklausomybės sąvoka yra problemiška. Jis aprašė idealų teismų tipą, kurį atspindi keturi elementai: (1) nepriklausomas teisėjas, (2) taikantis iš anksto nustatytas normas (3) po konkurencinių teisinių ginčų, (4) kad būtų pasiektas ginčo sprendimas – vienai ginčo šaliai priskiriama teisinė teisė, o kita laikoma neteisčia. Nė vienas šių elementų nėra geras šiuolaikinių teismų patirties kontekste. Ypač teisėjų nepriklausomybės sąvoka yra tokia paini ir klaidinanti, kad ji negali būti teismo nustatymo kriterijumi⁴³⁸.

Shapiro iškelta abejonė verčia gilintis ir į kitas Beckerio pabrėžtas pagrindines teismų egzistavimo sąlygas. Norint suprasti, ką gali reikšti teisėjų „nepriklausomybė“, būtina teoriškai išnagrinėti teisėjo ir valstybės santykį bei pažvelgti į sąlygas, kuriomis bet kokia nepriklausomybė gali būti įgyjama ir išlaikoma. Norėdami aptarti teisėjų objektyvumo sampratą, turime išnagrinėti uždavinius, kurie gali būti keliami teismams konkrečioje politinėje tvarkoje, kaip neišvengiamame teismų funkcionavimo kontekste. Norint aptarti, kiek ginčai yra pagrindinis teismo darbas, reikia palyginti ginčų nagrinėjimo teismuose ir ne teismų institucijose

436 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 257.

437 Becker T. L. Comparative Judicial Politics: the political functioning of courts. Chicago: Rand McNally, 1970, p. 13.

438 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 259.

masto duomenis. Kad galėtume suprasti, kiek teismų pareigos doktrinos atžvilgiu atskiria juos nuo kitų ginčų sprendimo institucijų, turime aptarti: 1) kokios tiksliai yra teismų pareigos, 2) kokio teismų indėlio reikalaujama doktrinai tobulinti, 3) koks teismų indėlis palaikant arba plėtojant konkrečias ideologijas, techninių reguliavimų ir vyriausybei prieinamų administravimo priemonių formas.

Dauguma autorių išskiria kelias teismų funkcijas. Pavyzdžiui, B. Parsono išskirtos teismo funkcijos yra šios: politinės valdžios legitimacija, politikos tikslų interpretacija, vaidmenų ir lūkesčių nukreipimas, socializacija. Panašias teismų funkcijas išskiria ir kiti autoriai, nors vartoja kitus terminus: „legitimaciją“; „ginčų perdirbimą“ (*processing*); „techninę pagalbą administravimui plėtojant atitinkamą doktriną“; „ideologijos sukūrimą ir palaikymą“.

Pagrindinė teismų funkcija – spręsti ginčus. Tai beveik universali teismų funkcija. Dauguma autorių ginčų perdirbimą laiko pagrindiniu teismo proceso objektu. Pavyzdžiui, K. Levelynui probleminių bylų nagrinėjimas yra svarbiausias teisės darbas. Abelis (1973), Cainas ir Kulcsaras (1982) ginčų perdirbimą laikė teismų veiklos šerdimi – centru, galinčiu sudaryti sąlygas platiems tarpkultūriniais palyginimams.

Dviejų šalių ginče šiuolaikinis teisėjas jau neatlieka tik tarpininkavimo funkcijos, kaip anksčiau aiškino triados samprata: du konfliktuojantys žmonės kreipiasi į trečiąjį, kad šis išspręstų ginčą. Dabar teismas tampa formaliu teisminio proceso mechanizmu, kuris veikia teisinės doktrinos pagrindu. Tai reiškia, kad šalių ginčas nagrinėjamas ne tik pagal trečiosios šalies – teisėjo „sveiką protą“ (tarpininkavimas), bet labiau pagal teisinę doktriną (teisėjavimo techniką). Taip susiklostė dvejopa padėtis: vieni išvelgia teisėjo savarankiškumo ribojimo didėjimą, kiti yra prieš teisėjų aktyvumą.

Dabar bendrosios teisės šalyse kyla abejonių, ar ginčų perdirbimą galima laikyti pagrindine teismų veikla, nes: 1) ginčų sprendimo procesas teisme labai mažai tinka ginčams spręsti; 2) yra daug įrodymų, kad didelė teismų darbo dalis susijusi su dalykais, kurie nėra ginčai.

Cotterrellio atlikta analizė⁴³⁹ atskleidė, kad teismo sprendimas gali būti suprantamas pirmiausia ne kaip konflikto išsprendimas, bet kaip norminės tvarkos patvirtinimas teisinės doktrinos priemonėmis apibrėžtu metodu. Vadovaudamasis teisinės doktrinos priemonių ir įstatymų apibrėžtu metodu, teismo sprendimas pateikia, kaip turi būti suprantama

439 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 262–264.

konkreči socialinė situacija arba santykis. Šiuo požiūriu teismo dalyvių ginčas yra ne tiek išsprendžiamas, kiek paverčiamas nebesvarbiu, nes teismas turi didesnę galią apibrėžti jų tarpusavio santykius nei jie patys. Taigi teismas savo sprendimo būdu imperatyviai apibrėžia ir įtvirtina konkretaus socialinio santykio supratimą: kaip atitinkamus santykius turi suvokti tie, kurie juose dalyvauja.

Daug diskusijų bendrosios teisės šalyse kyla ir kitu klausimu: kiek teismai faktiškai susiję su ginčais, kuriuose šalys aktyviai ir viešai gina savo nesuderinamus reikalavimus? Vieni autoriai (L. Friedmanas, R. Percivalis, M. Shapiro, D. McBarnetas, M. Cainas ir kt.) įrodo, kad pirminė teismų funkcija pasikeitė – nuo ginčų sprendimo perėjo prie bylų administracinio perdirdimo. Kiti autoriai (R. Lempertas, H. Gennas, D. Harris ir kt.) pabrėžia taikos susitarimus, sudarytus be teismo kišimosi, bet žinant galimybę pateikti ieškinį teismui arba gauti iš teismo taikos susitarimo pripažinimą. Šalys sureguliuoja ginčą iki pradėdamos bylą nagrinėti iš esmės. Todėl Lempertas ir kiti autoriai gina netiesioginį ginčų sprendimą ir būdus, kuriais teismai prisideda prie ginčų sureguliovimo, pavyzdžiui, apibrėžiant normas, kurios kontroliuoja privatų ginčų sureguliovimą; ratifikuojant taikos susitarimus ir kt.

Apibendrinus įvairių autorių atliktas teismo praktikos analizes, galima teigti, kad šiuolaikinė teismo samprata apima Shapiro pateiktą teismo sampratą ir yra daug platesnė už ją. Teismui keliami pirminiai reikalavimai – patvirtinti ir palaikyti teisinės doktrinos ir teisinės ideologijos elementus, kurie dėl įvairių priežasčių yra svarbūs į teismą besikreipiantiems asmenims.

3. Policijos darbas: tarp teisėtumo apsaugos ir rėmimosi teise. Šiuolaikinėse vakarų visuomenėse policija save suvokia pirmiausia kaip užsiimančia teisėtvarkos palaikymu. Šis jos uždavinys istoriškai evoliucionavo iš ankstesnio uždavinio – palaikyti taiką ir socialinę tvarką. Ankstesnio uždavinio įgyvendinimas buvo grindžiamas net tik galiojančia teise, bet ir kitomis socialinėmis normomis. Iki XX a. vidurio Europoje policija buvo suvokiama ir kaip politinės kontrolės ginklas, ginant valdančias vyriausybes, atliekant piliečių priežiūrą ir kontrolę. Šios asociacijos nėra visiškai išnykusios, nes konkrečiame policijos darbe reikia nedelsiant priimti sprendimus ir griebtis veiksmų, kurie yra sudėtingi teisiniai klausimai. Todėl pirmiausia kyla modernios policijos, kaip turinčios teisinius įgaliojimus naudoti prievartą kontroliuojant civilius gyventojus, legitimacijos problema.

Modernus jos legitimumas priklauso nuo sugebėjimo veikti neperžengiant įstatymo apibrėžtų ribų. Kaip teigia J. Skolnickas, teisės taikymas yra daugiau priemonė siekti socialinės tvarkos palaikymo nei savaiminis tikslas. Taip siekiama stipriai pabrėžti teisės reikšmę policijos darbui. Šiai policijos legitimacijos sampratai prieštarauja tie, kurie išnagrinėjo policijos prigimtį, jos darbo specifiką. Pavyzdžiui, P. Maningo teigimu, „policijos legitimacija teisinės valdžios aspektu išplaukia iš valstybės galios ir piliečių skaitymosi su ja, o ne iš teisės, kaip nepriklausomo vieneto“. Jis pabrėžia, kad teisė nėra esminis policijos veiklos prigimties bruožas, o tik „retkarčiais susijusi su policijos funkcija“⁴⁴⁰.

Taigi daroma labai svarbi skirtis tarp to, ko teoriškai (idealiai) siekiama, ir to, kas iš tikrųjų vyksta. Ši skirtis grindžiama įstatymų teisės, įstatymais reglamentuotos teisėtovos ir iš tikrųjų funkcionuojančios socialinės tvarkos skirtumu. Politinėje retorikoje dažniausiai vartojama prielaida, kad teisės (įstatymų) ir tvarkos sąvokos viena kitą papildo, bet iš tikrųjų nebūtinai taip būna (J. Skolnickas, 1975). Atsidavimas įstatymams gali virsti socialinės tvarkos palaikymu tokiais būdais, kurių negalima taikyti, pavyzdžiui, tvarkos palaikymas naudojant šališką arba nenusipėjimą galią arba, priešingai, atsidavimas tvarkos palaikymui visuomenėje ir neramumų kontrolei gali sukelti nepakantumą teisinėms subtilybėms, kurios pasirodo stovinčios skersai efektyvios kontrolės kelio⁴⁴¹.

Ne tik teoriškai, bet ir praktiškai policija negali atsiduoti nei įstatymų, nei tvarkos palaikymui visuomenėje, nes policijai trūksta išteklių net mėginti įgyvendinti teisę, rašo Cotterrellis. Šiomis sąlygomis būdinčiai policijai reikia spręsti galvosūkį: kaip pasielgti kilus problemų, nes neišku, ar užteks išteklių jas išnagrinėti. Todėl policijos sprendimai teikia pirmenybę labiau tvarkai palaikyti nei teisei įgyvendinti.

Ši teisės taikymo ir tvarkos palaikymo neatitikimą „užmaskuoja“ policijos diskrecijos sąvoka. Diskrecija – tai pareigūno arba valstybinės institucijos teisė spręsti kokį nors klausimą savo nuožiūra. Policijos diskrecija yra teisiškai apibrėžtas dalykas. Svarbu pabrėžti, kad diskrecija yra pagrindinis policijos darbo metodas, kurį ji taiko konkrečiais atvejais spręsdama, ar iš tiesų reikia taikyti teisę ir kaip tai padaryti.

Taikyti diskreciją svarbu ir socialiniu požiūriu. Dauguma visuomenės yra visada labiau susirūpinusi tvarkos užtikrinimu nei laikymusi teisiniu subtilybių, kurių neišmano. Nėra tokių socialinių grupių, kurių visi

440 Cotterrell R. Teisės sociologija. Įvadas. Kaunas: Dangerta, 1997, p. 335.

441 Ten pat, p. 336.

nariai vienareikšmiškai paklustų teisės normų reikalavimams. Policijos požiūriai į įvairias socialines grupes atitinka tų grupių santykį su teisės įgyvendinimu. Todėl diskrecija taikant teisę suteikia policijai daug erdvės optimistiniam savo įvaizdžiui visuomenės narių akyse formuoti. Šiame kontekste policija apibrėžia situacijas, į kurias jai reikia arba nereikia reaguoti.

Aukštesnieji policijos sluoksniai skatina policijos atsidavimą teisės viešpatavimui, nes supranta, kad policijos profesionalizmo lygis gali kilti tik teisės pagrindu. Todėl susiklosto dviprasmiškas policijos ir teisės santykis, nes skiriamos dvi taisyklių rūšys: 1) tai, ką policija laiko smulkėmis, techninėmis arba neteisingai suvoktomis teisinėmis taisyklėmis, kurios vertinamos kaip trukdančios policijos darbui, ir 2) kita teisė, ypač ta, kuri apibrėžia nusikaltimus ir viešosios tvarkos reikalavimus, išreiškia policijos veiksmų legitimaciją ir šiuo požiūriu yra policijos darbo pagrindas (J. Skolnickas, 1975).

Dviprasmiškas policijos ir teisės santykis kyla nebūtinai dėl policijos profesionalizmo stokos. Tam įtakos turi teisės taikymo galimybes ribojanti policijos darbo specifika. Pavyzdžiui, nesunku teismų darbe pagrįstai apibrėžti teisės taikymo ir taikos palaikymo mastą. Tai sunku padaryti policijos veikloje, nes neįmanoma pagrįstai apibrėžti taikos palaikymo masto. Taip yra todėl, kad policija turi nuolatos iš naujo apibrėžti „tvarką“ kasdienėse situacijose ir savo praktinius tvarkos apibrėžimus suderinti su savo teisinėmis galiomis. Todėl siekiama pripažinti, kad daug kasdienių teisės pažeidimų, atsitinkančių policijos darbe, nėra blogų policininkų blogos veiklos rezultatas. Kasdieniai teisės pažeidimai gali būti netgi skatinami, nes tai lemia policijos geros veiklos organizaciniai poreikiai, susiformavusi policijos užsiėmimo kultūra ir pirminis policijos atsidavimas tvarkai. Kitaip tariant, jie yra įtvirtinti darbe, kurį apibrėžia policijos organizacija ir jos veiklos kultūra.

9.5. Silpniausiųjų visuomenės grupių teisių apsauga

9.5.1. Žmogaus teisių apsaugos socialinis veiksmingumas

Moderni demokratinė valstybė šiandien jau nebeįsivaizduojama be visuotinai pripažįstamų ir veiksmingai ginamų teisių ir laisvių (vertybių). Demokratijos vystymąsi šiuolaikinėje valstybėje lemia kokybiškai nauji veiksniai – tarptautinės bei nacionalinės teisės aktuose įtvirtintos teisės ir

laisvės tampa ne tik ir ne tiek naudijimo (si) objektu, kiek kūrybos objektu⁴⁴². Gebėjimas užtikrinti žmogaus teises rodo demokratijos lygmenį valstybėje. Neužtenka pripažinti vienokias ar kitokias žmogaus teises; kiekviena teisinė galimybė netampa faktiniu teisių turėjimu⁴⁴³. Pats žmogaus teisių teisinis įtvirtinimas nelemia jų įgyvendinimo galimumo ir nesudaro realių galimybių pasinaudoti socialinėmis vertybėmis. Mokslinėje literatūroje gana dažnai daugiausia dėmesio skiriama pačiai žmogaus teisių idėjai⁴⁴⁴. Tokiu atveju žmogaus teisių samprata įgauna abstraktų pobūdį. Praktikoje tiriant žmogaus teises paprastai jos yra vertinamos pagal įstatymų ir kitų norminių aktų formuluotes, o tiriant valstybės institucijų teikiamos pagalbos veiksmingumą žmogui – pagal konkrečius skaičius (kiek ir kokių žmogaus teisių pažeidimų fiksuojama valstybėje, kiek ir kokių sprendimų priėmė bei įvykdė valstybės bei vyriausybės institucijos ir nevyriausybines organizacijos, gindamos žmogaus teises ir pan.). Tačiau „skaičių“ vertinimas – tai sudėtinga takoskyra tarp skaičių *žinojimo* ir *žinojimo*, ką tie skaičiai *reiškia*, *gebėjimo* juos vertinti konceptualiai. Skaičiai neatskleidžia tikrojo žmogaus teisių įgyvendinimo masto. Taigi šiuolaikinės demokratijos iššūkiu valstybei tampa ne formalus teisių ir laisvių pripažinimas ir reglamentavimas, o praktinio įgyvendinimo užtikrinimas⁴⁴⁵. Praktika rodo, kad procedūrinis teisingumas gali ydingai riboti žmogaus teisių įgyvendinimą.

Žmogaus teisių apsaugos socialinis veiksmingumas gali būti nagrinėjamas keliais požiūriais. J. Locke'as ir T. Hobbesas žmogaus teises pradėjo sistemingai kildinti iš individo intereso⁴⁴⁶, todėl jų prigimtinės būklės metodologinė konstrukcija yra svarbi nagrinėjant socialinius reiškinius individualizmo požiūriu. Edmundas Burke'as, Leonas Duguitas suformulavo kolektyvistinę žmogaus teisių ideologiją⁴⁴⁷, kuria remiantis galima

442 Atraskėvičiūtė A., Petkus A., Petkuvienė R. Enforcement of Freedom of Assembly in Lithuania and European Union: Legal and Practical Aspects. Jurisprudencija. 2012, 19 (1): 49–70.

443 Petkuvienė R. The Implementation and Limitations of Human Rights in Lithuania. Summary of Doctoral Dissertation Sociol Sciennces, Law. Vilnius, 2006, p. 3.

444 Marks S., Clapham A. International Human Rights Lexicon. Oxford University Press, 2005. Franck T. Legitimacy and the Democratic Entitlement' in G. Fox and B. Roth, democratic Governance and International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. McCoubrey H., White D. N. Textbook on Jurisprudence. Oxford University Press, 1999.

445 Atraskėvičiūtė A., Petkus A., Petkuvienė R. Enforcement of Freedom of Assembly in Lithuania and European Union: Legal and Practical Aspects. Jurisprudencija. 2012, 19 (1): 49–70.

446 Lokas Dž. Esė apie tikrąją pilietinės valdžios kilmę, apimtį ir tikslą. Antrasis traktatas apie valdžią. Vilnius: Mintis, 1992; Hobbes T. Leviatanas. Vilnius: Pradai, 1999, p. 29.

447 Burke E. The Correspondence of Edmund Burke. Cambridge University Press, 1967. Duguit L. Le droit social, le droit individuel et les transformations de l'Etat. 1922.

nagrinėti socialinių teisės veiksmingumą, įvertinant individo subjektyvių teisių realų įgyvendinimo galimumą pagal jų įtvirtinimą teisės aktuose. Jų teigimu, visuomenė jaučia poreikį ne tik pripažinti individą teisės subjektu, bet ir įtvirtinti vienokias ar kitokias jo subjektyvias teises, kurioms neegzistuojant individas negalėtų išnaudoti visų savo galimybių ir gabumų, būti kultūriškai aktyvus. Jeremy Benthamas taip pat įrodinėjo, jog žmogui turi padėti valstybė, kad jis galėtų pasinaudoti savo teisėmis. Jo manymu, valstybė yra būtina, siekiant išlaikyti visuomenę ir palaikyti joje tvarką⁴⁴⁸.

Žmogaus teisių apsaugos socialinių veiksmingumą galima nagrinėti ir istoriniu požiūriu. Juo stengiamasi žmogaus teises susieti su kultūra ir pagrįsti jų tarpkultūrinę dimensiją⁴⁴⁹. Tačiau, kuo labiau žmogaus teisės deklaruojamos kaip Vakarų palikimas, tuo didesnis reiškiasi euroamerikietiško visuomenių polinkis viešpatauti. Viso to pasekmė – kai kurios neeuroamerikietiškos valstybės nenumaldomai siekia tarpvyriausybiniu lygmeniu paviršutiniškai atmesti galimybę pripažinti vienodą visų žmogaus teisių vertę. Šiuo metu egzistuojančiam suvokimui apie žmogaus teises, jų turinį, įgyvendinimo galimybes ir realias ribas trūksta proaktyviosios dinamikos. Vadinasi, būtinas episteminis turiningojo žmogaus teisių perspektyvos prognozavimo pagrindas ir dabartinė žinių apie žmogaus teises būklė yra mažų mažiausiai neadekvati⁴⁵⁰. Tačiau šiandieninis suvokimas apie žmogaus teises, pagrįstas praeities patirtimi, yra neabejotinai svarbus dabar, bet jis lieka ribotas žmogaus teisių adekvačiam turinio suvokimui ir prognozavimui ateityje. Be to, kai kurių autorių nuomone, šiuolaikinė tarptautinė žmogaus teisių koncepcija iš esmės skiriasi nuo jos istorinių ištakų, su kuriomis intensyviai siejama šiandieninė žmogaus būtis⁴⁵¹. Dar kiti mokslininkai visiškai pagrįstai teigia, kad siekiant pažinti žmogaus teises, nustatyti jų loginę ir praktinę reikšmę, būtina iširti, kaip teisės lemia pareigas, kokios pareigos atsiranda įgyvendinant vienas ar kitas teises, kas turi šias pareigas⁴⁵².

Norint išanalizuoti žmogaus teisių apsaugos socialinių veiksmingumą, tikslingiausia jas tirti teismo ir subjektyvios teisės lygmeniu, nes visi be išimties šiuolaikinės Vakarų civilizacijos žmonės yra teisūs. Princi-

448 Bentham J. A Fragment on Government. Cambridge University Press, 1990, p. 37.

449 Harro von Senger. From the limited to the Universal Concept of Human rights, Humans rights and natural diversity. Keip, 1993.

450 The Future of Human Rights. Upendra Baxi. Oxford, University Press. 2005. p. 231.

451 Buergental T. International Human Rights. St. Paul, Minn. West Publishing Co. 1995, p. 19.

452 Donnelly J. The Concept of Human Rights. London: Croom Helm, 1985. Freeman M. Human Rights. Cambridge: Polity Press, 2005.

pinės teisnumo nuostatos yra įtvirtintos tarptautiniuose ir kituose dokumentuose dėl žmogaus teisių ir atspindi humanizmo, laisvės, teisingumo idėjas. Teisnumas apibūdina visuomeninę teisinę subjekto kokybę ir yra universalus pobūdžio kategorija. Tačiau ne visi žmonės vienodai teisnumu gali pasinaudoti. Žmonių teisnumo įvairialypiškumas slypi pačioje jų prigimtyje: ne visi žmonės vienodai yra protingi ar apdovanoti valia, ne visi vienodai išsimokslinę ar turintys žinių. Negalima, pavyzdžiui, vienodų teisių suteikti vaikui ir suaugusiam žmogui, nes skiriasi jų suvokimas ir atsakomybė už teisių įgyvendinimą. Nagrinėdami žmogaus teisių įgyvendinimą subjektinių teisių lygmeniu, sužinome realias ir galimas naudojimosi šiomis teisėmis ribas. Pažymėtina, kad žmogaus laisvė nėra absoliuti, ji visuomet priklauso nuo kitų laisvės⁴⁵³.

Užtikrinant žmogaus teises didelį vaidmenį vaidina valstybė, padėdama įgyvendinti teises. „Rūpinimasis asmenimis, kuriems reikia pagalbos, yra savaime suprantama socialinė valstybės pareiga“⁴⁵⁴, todėl valstybė kuria tokį teisinį mechanizmą, kuris tam tikriems asmenims sudaro galimybes teisnumo lygmenis teises paversti subjektinėmis teisėmis nevykdant atitinkamų pareigų, taip sukurdamą orios, visavertiškos žmogaus egzistencijos sąlygas.

Taip pat valstybė rūpinasi ir tokiais asmenimis, kurie dėl gabumų, mokėjimo dirbti ar panašių aplinkybių stokos negali užsitikrinti tinkamų gyvenimo sąlygų. Todėl, vengiant visuomenėje didelės diferenciacijos, siekiama įtvirtinti socialines teises, leidžiančias išsaugoti ir garantuoti žmogaus laisvę⁴⁵⁵.

Šiandien valstybei tampant ekonomiškai pajėgesnei, vis daugiau iki tol teisnumo lygmeniu egzistavusių teisių virsta subjektinėmis. Tačiau, kaip nurodė Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, „socialinės teisės bet kuriuo atveju neturi paneigti asmens iniciatyvos, atsakomybės už savo gyvenimą. Pilietinėje visuomenėje solidarumo principas nepaneigia asmeninės atsakomybės už savo likimą, todėl socialinės apsaugos teisinis reguliavimas turi būti toks, kad būtų sudarytos prielaidos ir paskatos kiekvienam visuomenės nariui pačiam apsirūpinti savo gerove, o ne pasikliauti vien valstybės laiduojama socialine apsauga“⁴⁵⁶. Teisininkams pritaria sociologai.

453 The principle of respect for human dignity. Science and technique of democracy. 1998, 26.

454 Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts. 7 Auflage. Hamburg, 2000, p. 402.

455 Gurvitch G. A Bill of Social Rights. New York: International Universities Press, 1945, p. 71.

456 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2002 m. lapkričio 25 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2002. Nr. 113-5057; Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2003 m. gruodžio 3 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2004. Nr. 115-5221.

Lietuvos sociologų nuomone, pernelyg didelė socialinė apsauga lemia žmonių pasyvumą ir neskatina mąstyti apie savo kaip asmenybės vertę visuomenėje.⁴⁵⁷

Valstybė ne tik sprendžia bedarbių užimtumo problemas, bet imasi užtikrinti ir gyventojų minimalų gyvenimo lygį, kompensuoti ligos ir motinystės atveju dalį prarastų darbo pajamų ir pan. Konstitucinis Teismas, aiškindamas Lietuvos Respublikos Konstitucijos 52 straipsnį, kuriame numatyta valstybės laiduojama piliečių teisė gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais, yra ne kartą konstatavęs, kad „pagal Konstituciją Lietuvos valstybė yra socialiai orientuota, jos kiekvienas pilietis turi teisę į socialinę apsaugą; kad socialiniam aprūpinimui, t. y. visuomenė prisidėjimui prie išlaikymo tų savo narių, kurie dėl įstatymuose numatytų priežasčių negali pasirūpinti iš darbo ir kitokių pajamų arba yra nepakankamai aprūpinti, pripažįstamas konstitucinės vertybės statusas; kad socialinės apsaugos priemonės išreiškia visuomenės solidarumo idėją, padeda asmeniui apsisaugoti nuo galimų socialinių rizikų“⁴⁵⁸.

Nors laikomasi nuomonės, kad „valstybė privalo užtikrinti bendrą socialinę gerovę, kad gyventojai galėtų pasiekti tokį lygį, kuris yra būtinas jų oriam gyvenimui“⁴⁵⁹, bet kiekviena valstybė turi gerai įvertinti ir savo ekonomines galimybes, kad vėliau suteiktų teisių nereiktų panaikinti ar apriboti, kaip tai nutiko 2008 m. prasidėjus pasaulio ekonominei krizei. Dėl ekonominių sunkumų Lietuvai taip pat teko priimti Lietuvos Respublikos socialinių išmokų perskaičiavimo ir mokėjimo laikinąjį įstatymą, kurio 4 straipsnio 1 dalies (2009 m. gruodžio 9 d. redakcija) pagrindu buvo nustatytas skirtingas paskirtų ir mokamų valstybinių pensijų mažinimas. Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo 3 straipsnio 3 dalimi (2009 m. gruodžio 8 d. redakcija) buvo nustatytas maksimalus valstybinės pensijos dydis, t. y. pensijos mokėjimas tapo nesiejamas su asmens draudžiamosiomis pajamomis, bei šios pensijos dydžio ir tam pačiam asmeniui paskirtų kitų valstybinių pensijų ir valstybinių socialinio draudimo pensijų bendros sumos vienam asmeniui maksimalus dy-

457 Matulionis A. V., Kasparavičienė V., Kocai E., Krukauskienė E., Liutikas D., Maniukaitė G., Novelskaitė A., Trinkūnienė I., Vosyliūtė A., Žilinskaitė V. Lietuvos socialinė struktūra. Vilnius: Firdas, 2005, p. 86.

458 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2005 m. vasario 7 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2005, Nr. 19-623.

459 Protecting human rights: instruments and institutions. Edited by Tom Campbell, Jeffrey Goldsworthy, Adrienne Stone Oxford: Oxford university press, 2003, p. 145.

dis sumažintas nuo užpraeito ketvirčio prieš tą mėnesį, už kurį mokama valstybinė pensija, Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės paskelbto šalies ūkio vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio 1,5 dydžio iki 1,3 dydžio. Remiantis Laikinojo įstatymo 5 straipsniu (2009 m. gruodžio 9 d. redakcija) buvo nustatyta, kad rentų buvusiems sportininkams, asmenims, dirbantiems kūno kultūros ir sporto srityje, kompensacinių išmokų teatrų ir koncertinių įstaigų darbuotojams bei šalpos kompensacijų gavėjams, kurie po išmokos paskyrimo turi pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos privalomosios valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos, arba gauna ligos (įskaitant darbdavio mokamas ligos dienomis), motinystės, tėvystės, motinystės (tėvystės) socialinio draudimo pašalpas, mokama pensijos dalis, apskaičiuota taikant koeficientą. Valstybinių socialinio draudimo senatvės ir invalidumo pensijų dalies išmokėjimo įstatymo 5 straipsnio 1 dalimi (2009 m. gruodžio 8 d. redakcija) buvo nukeltas terminas apskaičiuotos senatvės pensijos dalies sumos asmeniui išmokėjimas. Ir minėti, ir krizės laikotarpiu priimti bei kiti teisės aktai turėjo įtakos gausybei socialiai pažeidžiamų asmenų, nes valstybei teko reguliuoti pensijų ir pašalpų santykius asmenims, kurie yra viena iš silpniausių visuomenės grupių, nes dėl valstybėje susidariusios itin sunkios ekonominės, finansinės padėties 2010–2011 m. valstybė nebegalėjo vykdyti savo priimtų finansinių įsipareigojimų.

Konstitucinis Teismas 2012 m. vasario 6 d. nutarime „Dėl Lietuvos Respublikos teisės aktų nuostatų, kuriomis reguliuojamas pensijų perskaičiavimas ir mokėjimas valstybėje susidarius itin sunkiai ekonominei, finansinei padėčiai, atitiktis Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ išaiškino, kad valstybėje susidarius ypatingai situacijai (kilus ekonomikos krizei ir kt.), kai objektyviai trūksta lėšų, būtinų pensijoms mokėti, pensijų santykių teisinis reguliavimas gali būti koreguojamas, taip pat ir mažinant paskirtas ir mokamas pensijas tokiu mastu, koku būtina užtikrinti gyvybiškai svarbius visuomenės interesus, apsaugoti kitas konstitucines vertybes, tačiau reguliuojant pensijų santykius būtina paisyti Konstitucijos 48 straipsnio 1 dalies, kurioje, *inter alia*, įtvirtinta galimybė žmogui savo nuožiūra (t. y. laisvai apsisprendžiant) pasirinkti darbą; valstybėje esant itin sunkiai ekonominei, finansinei padėčiai ir dėl to iškilus būtinybei laikinai mažinti paskirtas ir mokamas pensijas, siekiant užtikrinti gyvybiškai svarbius visuomenės ir valstybės interesus, apsaugoti kitas konstitucines vertybes, negalima nustatyti tokio teisinio reguliavimo, pagal kurį asmenims, kurie dirba tam tikrą darbą ar užsiima tam tikru verslu, paskirta

ir mokama valstybinė pensija būtent dėl to būtų sumažinta daugiau nei tiems asmenims, kurie nedirba jokio darbo ir nesiverčia jokių verslu⁴⁶⁰. Minėtu nutarimu Konstitucinis Teismas konstatavo, kad, siekiant išvengti tam tikrų visuomenei ir valstybei, žmonių teisėms ir laisvėms nepalankių padarinių, tam tikros teisės laikinai gali būti apribotos. Be kita ko, Teismas laikėsi nuoseklios pozicijos ir žmogaus teisių įgyvendinimo masą siejo su jo iniciatyva, pastangomis, t. y. teisę aiškino pagal prigimtinės būklės metodologinę konstrukciją. Prieš dešimtmetį Lietuvoje taip pat buvo susiklosčiusi situacija, kai dėl valstybėje kilusių ekonominių sunkumų buvo neleistinai sumažintas pareigūnų ir tarnautojų darbo užmokestis, pensijos⁴⁶¹.

Taigi dėl valstybės pareigos žmogaus teisių apsaugos srityje darytina išvada, kad valstybė, garantuodama socialines teises, turi gerai įvertinti savo ekonomines galimybes ir priimti tik būtinausių pareigų vykdymą, nes, reikalaujanti teisės aktuose įtvirtintų socialinių teisių vykdymo ir besikreipdami į teismus, žmonės gali sukelti valstybės finansinę griūtį, kuri baigiasi tų pačių teisių apribojimu arba panaikinimu. Suteikdama subjektyvias teises, valstybė privalo išsaugoti jų esmę ir užtikrinti, kad stipri tam tikros grupės žmonių teisių gynyba neatsisuktų prieš kitų žmonių interesus. Valstybės valdžios organizuojamas solidarumas turi būti protingai pagrįstas, užtikrinantis socialinę darną, o ne sukelti konfliktus, visuomenės susipriešinimą.

Žmogaus teisių įgyvendinimo būklės Lietuvoje aspektai. Kaip minėta, teisių įgijimas ir jų įgyvendinimas yra ne vien tik paties žmogaus pareiga, bet ir valstybės, kuri turi sukurti institucijas, padedančias užtikrinti teisių įgijimą ir veiksmingą jų gynybą. Buvęs Europos Žmogaus Teisių

460 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos teisės aktų nuostatų, kuriomis reguliuojamas pensijų perskaičiavimas ir mokėjimas valstybėje susidariusi itin sunkiai ekonominei, finansinei padėčiai, atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. Valstybės žinios. 2012-09-21, Nr. 109-5528.

461 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl kai kurių teisės aktų, kuriais reguliuojami valstybės tarnybos ir su ja susiję santykiai, atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir įstatymams“. Valstybės žinios. 2004, Nr. 181-6708; Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo, Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo, Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo pakeitimo ir papildymo“ nuostatų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai, taip pat dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1994 m. lapkričio 18 d. nutarimu Nr. 1156 patvirtintų valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų 84 punkto atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo 45 straipsnio 4 daliai (1994 m. liepos 18 d. redakcija)“. Valstybės žinios. 2003-12-10, Nr. 115-5221.

Teismo teisėjas P. Kūris teigia, jog idėja, kad žmogaus teisės ir laisvės turi realiai garantuoti nacionalinės institucijos, yra savotiška politologijos ir teisės aksioma⁴⁶². Siekiant vykdyti žmogaus teisių apsaugos reikalavimus, šalyje turi būti sukurtas specialus kontrolės mechanizmas, kuris padeda ugdyti pagarbą žmogaus teisėms, užtikrina jų gynimą.

Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 2004 m. gruodžio 29 d. nutarime yra konstatavęs, jog Lietuvos Respublikos Konstitucijoje yra įtvirtinta tokia demokratinė teisinė valstybė, kuri siekia ginti asmens ir visuomenės teises ir sugeba tai daryti veiksmingai⁴⁶³. Pastaruoju metu Lietuvoje valstybės valdžia daugiausia apsiriboja siekiu ginti asmens teises, todėl intensyviai užsiima teisės aktų kūrimu, paversdama tai formalizuotu, o neretai itin biurokratizuotu procesu. Tačiau ji nebeturi nei tinkamų priemonių, nei ambicijų užsiimti sukurtos teisinės tvarkos apsauga.

Gebėjimo ginti žmogaus teises nelieka ne tik centriniu valdžios lygmeniu. Vietos savivalda taip pat nebesirūpina veiksmingu atstovavimu žmogui ir nepadaeda jam įgyvendinti savo teisių, nors savo esme yra labiausiai tam skirta⁴⁶⁴. Pavyzdžiui, net realus susirinkimo laisvės įgyvendinamas buvo apsunkintas, nes savivaldybių sudarytos renginių (susirinkimų) derinimo komisijos atsisakydavo išduoti pažymėjimus, leidžiančius organizuoti susirinkimą, taip apribodamos visuomenėje iškilusį poreikį viešai vertinti socialinius įvykius, valdžios institucijų priimamus sprendimus. Atsisakymas išduoti susirinkimo organizatoriui pažymėjimą dėl suderintos susirinkimo vietos, laiko ir formos paprastai buvo grindžiamas formaliu motyvu – galimai kilsiančia grėsmė valstybės ir visuomeninės saugumui, viešajai tvarkai, žmonių sveikatai ar net gyvybei, taip pat galimu žalos padarymu turtui, policijos negalėjimu užtikrinti viešosios tvarkos ir visuomenės saugumo, t. y. perrašant įstatymo formuluotę. Tuo tarpu pagal Europos Žmogaus Teisių Teismo praktiką grėsmės (proteguojamų demokratiškos visuomenės vertybių ribojimo) realumo aspektas turėjo būti pagrįstas priimtiniu svarbių faktų vertinimu, t. y. ne prielaidomis, o motyvuotomis faktinėmis išvadomis. Grėsmė turi būti tokia didelė, kad reikalautų pritaikyti tokią drastišką priemonę kaip renginio drau-

462 <http://www.etib.lt/?s=leidiniai&item=16&lang=lt>. [žiūrėta 2005-01-10].

463 Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl kultūros įstaigų reorganizavimo ir likvidavimo tvarkos“ (1995 m. birželio 13 d. redakcija) ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. lapkričio 28 d. nutarimo Nr. 1320 „Dėl Lietuvos nepriklausomybės signatarų namų ir Lietuvos menininkų rūmų“ 1, 2,3 ir 2.4 punktų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. Valstybės žinios. 2005, Nr. 87-3274.

464 Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatymas. Valstybės žinios. 1994, Nr. 55-1049.

dimas⁴⁶⁵, o draudimo principai negali būti labiau nepagrįsti už tikslus, kurių siekia valdžia, reguliuodama šios teisės įgyvendinimą, nes tuomet yra paneigiama saviraiškos laivė⁴⁶⁶. Susiklosčiusi padėtis dėl susirinkimų laisvės ribojimo truko tol, kol buvo pakeistas Lietuvos Respublikos susirinkimų įstatymas. Taigi žmogaus teisių įgyvendinimo negalimumo problema yra ne teisinis reguliavimas, o jį taikančių asmenų kompetencijos nebuvimas, savivaliavimas ir nenoras dirbti.

Taip pat visuomenėje matomos pastangos mechaniškai riboti žmogaus teisių įgyvendinimo galimybes, t. y. drausti įgyvendinti tam tikras teises (pvz., teisės aktais stabdyti tam tikrų žalingų idėjų sklaidą⁴⁶⁷). Tačiau, teisės sociologų požiūriu, neigiamų sankcijų, net ir tokių kaip atstūmimas, marginalizavimas ir pasmerkimas, taikymas yra pati lengviausia išeitis. Geriau skatinti visuomenės teisinį švietimą, aiškinant viešai reiškiamų idėjų žalingumą ir atskleidžiant agresyvių, neigiamai, ksenofobiškai ar antisemitiškai nusiteikusių žmonių tikruosius ketinimus, kad jie netrauktų ir neburtų aplink save ganėtinai reikšmingos visuomenės dalies. Net ir tai, kad tam tikri deviacinio elgesio asmenys gali atvirai išsakyti savo idėjas nėra visais atvejais žalinga. Susirinkimuose jie paprastai labiau atsiskleidžia ir tuomet visapusiškiau galima ištirti jų ketinimus, elgesį, išanalizuoti, kaip ir kokius asmenis jie gali pritraukti, daryti įtaką jų elgesiui, kokia informacija yra patraukli visuomenei, kaip ją gali paveikti ir pan.⁴⁶⁸ Taigi galima ne tik surasti ir užregistruoti naują teisinį reiškinį, bet ir jį atskleisti, t. y. paaiškinti kodėl ir kaip jis atsirado, kokia jo sandara, suformuluoti priežasties ir pasekmės ryšio dėsningumą. Turėdami tokių žinių, galime prognozuoti reiškinio pasikartojimą ateityje, numatyti priemones, leidžiančias išvengti žalingų pasekmių. Šios žinios yra svarbi pagalba įstatymo leidėjui, nes jomis remiantis galima nustatyti, nesulaukus atviro ir didelio masto konflikto, kuri sritis ir kaip turi būti reguliuojama, o valstybės institucijos, turėdamos moksliskai įvertintus duomenis ir žinodamos problemines sritis, gali padedamos žiniasklaidos imtis propagandos ir taip paskatinti teisingo elgesio pasirinkimą, tam

465 Europos Žmogaus Teisių Teismo 2007 m. liepos 26 d. sprendimas byloje Makhmudov v. Rusija, pareiškimo Nr. 35082/04, Europos Žmogaus Teisių Teismo 2010 m. spalio 21 d. sprendimas byloje Alekseyev v. Russia, pareiškimo Nr. 4916/07, 25924/08, 14599/09.

466 Alexander L. Is There a Right of Freedom of Expression? Cambridge University Press, 2005, p. 13.

467 Račinskas R. Ksenofobų ir antisemitų visada bus, svarbu, kad jie nepritrauktų rėmėjų [žiūrėti 2011-03-02]. <<http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=43484091>>.

468 Atraškevičiūtė A., Petkuvienė R. Susirinkimo laisvės įgyvendinimo problemos ir jų galimi sprendimai. Jurisprudencija. 2011, 18 (4): 1623–1639.

tikrų vertybių suformavimą. Be to, įvairių savanoriškų organizacijų bei su jomis susijusių aspektų analizė leidžia atskleisti pilietinės visuomenės raidą, struktūrą ir raišką⁴⁶⁹.

Pliuralizmas visuomenėje leidžia išvengti visuomenės narių niviavimo ir didesniai skaičiui žmonių, kurių poreikiai ir vertybės labai skiriasi, rasti tinkamą vietą visuomenėje⁴⁷⁰. Net ir deviacija gali skatinti visuomenės integraciją, susivienijimą prieš teisės pažeidėjus, pastūmėti visuomenę teigiamos evoliucijos, pažangos link. Idėjų konkurencija sudaro prielaidas geriausiems, veiksmingiausiems, naudingiausiems kultūros produktams įsitvirtinti⁴⁷¹.

Realus žmogaus teisių įgyvendinimas gali būti ribotas vien dėl to, kad yra nevykdoma pareiga nekliudyti teisės turėtojui naudotis tam tikru gėriu (teisės objektu), į kurį jis turi teisę. Įpareigojimas netrukdyti veikti turi būti privalomas ir valstybei, ir tarpusavyje bendraujantiems žmonėms. Teisė, nors ir pripažinta ir patvirtinta teismo sprendimu, gali būti neįgyvendinta, jei valstybės institucijos, piliečiai tinkamai nevykdys jiems priklausančių pareigų, taip kliudydami asmeniui pasinaudoti jo subjektine teise. Pavyzdžiui, Europos Žmogaus Teisių Teismas 2003 m. vasario 13 d. priėmė sprendimą byloje *J. prieš Lietuvą* (Nr. 41510/98), kuriame nustatė Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 6 straipsnio 1 dalyje numatytos teisės į teisminį nagrinėjimą pažeidimą tuo pagrindu, kad vidaus teisėje buvo neįvykdytas Klaipėdos apygardos teismo 1996 m. balandžio 3 d. sprendimas dėl nuosavybės teisės atkūrimo. Europos Žmogaus Teisių Teismas išreiškė nuomonę, jog dėl teismo sprendimo nevykdymo buvo nustatytas Konvencijos 1 Protokolo 1 straipsnio pažeidimas, ginantis teisę į nuosavybę.⁴⁷² Beje, šioje byloje mūsų šalies valstybės institucijos delsė vykdyti ne tik Klaipėdos apygardos teismo, bet ir Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimą. 2003 m. gruodžio 8–9 d. Hagoje vykusiame vyriausybės atstovų Europos Žmogaus Teisių Teisme metiniame susitikime valstybė buvo paraginta Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimų vykdymo departamento vadovo Gunterio Nagelio greičiau įvykdyti priimtą sprendimą ir atkurti nuosavybės teises.⁴⁷³

469 Salamon M. L., Sokolowski S. W. Institutional Roots of Volunteering, 2003, p. 75

470 Šimašius R. Teisinis pliuralizmas. *Filosofija. Sociologija*. 2002, 1: 54–55.

471 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 362.

472 *JASIUNIENE v. LITHUANIA* - 41510/98 [2003] ECHR 122 (6 March 2003). [Žiūrėta 2005-11-28] <http://www.worldlii.org/eu/cases/echr/2003/122.html> [žiūrėta 2005-11-28].

473 Bylų prieš Lietuvos Respubliką Europos žmogaus teisių teisme statistika. [žiūrėta 2004-12-10.] <http://www.tm.lt/?item=stras_news&lang=1>.

Taigi naudojimasis subjektinėmis teisėmis priklauso ne tik nuo paties žmogaus pastangų ir pareigų vykdymo, bet ir nuo to, ar kiti asmenys, įgyvendindami savo teises, vykdys pareigą netrukdyti teisės turėtojui naudotis tam tikru gėriu. Trukdymas įgyvendinti teisę gali reikštis naudojimusi teise neperžengiant leistino elgesio ribų neleistinomis priemonėmis. Tarkime, minėtoje byloje valstybės institucijos, delsdamos grąžinti žemę, į kurią asmuo yra įgijęs subjektinę teisę, naudojosi nenustatytu konkrečiu terminu dėl teismo sprendimo vykdymo.

Subjektinės teisės lygmeniu žmogaus teisių įgyvendinimas turi būti grindžiamas negatyvia subjekto pareiga – veikti nepažeidžiant kitų subjektų teisių. Siekiant apsaugoti kitus teisinio santykio dalyvius nuo nepagrįstų teisės turėtojo reikalavimų ir užtikrinti, kad jis nepiktnaudžiautų savo teise, civilinėje teisėje nustatomos asmens subjektyvių teisių įgyvendinimo ribos⁴⁷⁴. Piktnaudžiavimas savo teise gali turėti tiesioginį tikslą padaryti žalos kitų asmenų interesams, gali ir neturėti tokio tikslo, tačiau objektyviai padaryti žalos kitiems asmenims (pvz., asmuo gali inicijuoti teismo procesą, siekdamas pakeisti faktinę naudojimosi žemės sklypu tvarką dėl savo patogumo, neatsižvelgdamas į kitam asmeniui sukeltus nepatogumus). Dėl piktnaudžiavimo subjektyvia teise galimos dvejopos pasekmės: 1) teismas, nustatęs, jog asmuo piktnaudžiauja jam priklausančia teise, gali atsisakyti ją ginti; 2) žalos padarymas kitiems asmenims kliudant naudotis jiems priklausančia teise yra pagrindas taikyti civilinę atsakomybę⁴⁷⁵.

Įpareigojimas atlyginti žalą, kurią asmuo, naudodamasis savo subjektyvia teise, padaro kito asmens teisėms, kyla iš konkrečių teisinių santykių. Pozityvių pareigų atsiradimas rodo, kad yra pažeista konkretaus asmens subjektyvinė teisė. Asmuo turi atlyginti dėl įpareigojimo susilaikyti nevykdymo kilusią žalą.

Pagal Lietuvoje esantį teisinį reguliavimą egzistuoja tam tikri žalos atlyginimo principai. Baudžiamojoje, administracinėje, darbo teisėje taikomos asmeninio poveikio sankcijos. Tuo tarpu civilinėje teisėje „atsakomybė yra turтинė, pirmiausia kompensacinio pobūdžio“⁴⁷⁶. Tokiu atveju žalos,

474 Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 1.137 straipsnio 3 d. yra nustatyta, jog draudžiama piktnaudžiauti savo teise, t. y. draudžiama įgyvendinti civilines teises tokiu būdu ir priemonėmis, kurios be teisinio pagrindo pažeistų ar varžytų kitų asmenų teises ar įstatymų saugomus interesus ar darytų žalos kitiems asmenims arba prieštarautų subjektyvinės teisės paskirčiai.

475 Kiršienė J., Pakalniškis V., Ruškytė R., Vitkevičius P. Civilinė teisė. Bendroji dalis. 1 t. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004, p. 65.

476 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjų senato nutarimas Nr. 27. Teismų praktikos taikant įstatymus dėl atlygintinos turтинės, padarytos eismo įvykiu metu, apibendrinimo apžvalga [žiūrėti 2005-04-18]. <http://.tic.lt/lat/nutartis.aspx?id=26337>.

padarytos kito asmens teisėms, atlyginimas yra nukreiptas į patirtų materialinių ar / ir moralinių nuostolių atlyginimą. Valstybė įpareigojimą atlyginti žalą vykdo Lietuvos Respublikos civilinio kodekso nustatyta tvarka. Minėto teisės akto 6.271 ir 6.727 straipsniuose numatyta, jog žalą valstybė atlygina visiškai, nepaisydama savo darbuotojų ar pareigūnų kaltės⁴⁷⁷, o Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatymo 42 straipsnyje reglamentuotas turtinės ir neturtinės žalos atlyginimas dėl viešojo administravimo subjektų neteisėtų aktų⁴⁷⁸. Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo įstatymo 2 straipsnyje (2005 m. spalio 27 d. redakcija) yra numatyta, kad Lietuvos Respublikos valstybės biudžete kasmet numatomi asignavimai žalai atlyginti, o šių asignavimų valdytojas yra Lietuvos Respublikos teisingumo ministerija⁴⁷⁹. Kasmet žalai atlyginti skiriama vis daugiau lėšų.

Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 6.280 straipsnyje nustatyta regreso (atgręžtinio reikalavimo) teisė į padariusį žalą asmenį. Ji yra tokio dydžio, kiek sumokėta žalos atlyginimo. Tačiau valstybė dėl valstybės tarnautojų ar kitų jos darbuotojų padarytos žalos nustato šiek tiek kitokius jos atlyginimo principus. Tiek Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo įstatymo 5 straipsnyje, tiek Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymo 33 straipsnyje numatyta, kad padarytą žalą atlyginusi valstybės ar savivaldybės institucija ar įstaiga turi regreso teisę reikalauti iš žalą padariusio valstybės tarnautojo tokio dydžio žalos atlyginimo, kiek ji sumokėjo, bet ne daugiau kaip 9 vidutinių valstybės tarnautojo darbo užmokesčių.⁴⁸⁰ Tad valstybė, vadovaudamasi šiomis teisės aktų nuostatomis, įsipareigoja perimti dalį pareigos atlyginti valstybės tarnautojo ar kito jos darbuotojo neteisėtais veiksmais asmeniui padarytą žalą, jei atlygintina suma bus didesnė, nei leidžiama išieškoti iš darbo užmokesčio.

Kaip minėta, valstybė turi organizuoti tinkamą žmogaus teisių apsaugą. Siekdama įgyvendinti Konstitucijoje numatytas jai pareigas, valstybė sukūrė žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimo bei jų gynimo sistemą, kurią užbaigia Konstitucinis Teismas.

Konstitucinis Teismas atlieka konstitucinę patikrą, ar įstatymai ir kiti Seimo priimti aktai neprieštarauja Konstitucijai, taip pat ar Respub-

477 Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 74.

478 Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatymas. Valstybės žinios. 1999, Nr. 60-1945.

479 Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo ir atstovavimo valstybei įstatymas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 56-2228.

480 Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 45-1708.

likos Prezidento bei Vyriausybės aktai neprieštarauja Konstitucijai arba įstatymams. Konstitucinės patikros metodologija dažniausiai grindžiama Konstitucijos 18 straipsnyje įtvirtinta nuostata, jog žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės. Žmogaus teisių prigimtiškumo pripažinimas lemia teismo suteikimą kiekvienam asmeniui ir jo lygiavertiškumą su kitais asmenimis. Atsižvelgiant ir į Konstitucijoje išdėstytas nuostatas, ir į Konstitucinio Teismo atliekamą patikrą, galima teigti, jog iš esmės, kai kalbama apie *žmogaus teises ir jų apsaugos* konstitucinę kontrolę, kalbama apie įstatymo leidėjo (Seimo) kompetencijos konstitucinę kontrolę, nes įstatymų leidėjas negali nei pavesti Vyriausybei ar kitoms institucijoms įstatymų įgyvendinamaisiais aktais reguliuoti tuos teisinius santykius, kurie pagal Konstituciją turi būti reguliuojami įstatymais, nei pats jų reguliuoti priimamais įstatymų įgyvendinamaisiais aktais.

Seimo priimamų aktų ar veiksmų konstitucingumo teisminis tyrimas ir vertinimas kartais vyksta ne tik pagal pareiškėjo konkretų kreipimąsi, bet ir paties Konstitucinio Teismo iniciatyva. Pavyzdžiui, Konstitucinis Teismas 2000 m. gruodžio 6 d. nutarime, spręsdamas klausimą dėl nustatytų neadekvačiai didelių baudų už finansinės veiklos pažeidimus bei tirdamas kai kurių Lietuvos Respublikos mokesčių administravimo įstatymo nuostatų atitiktį Konstitucijai, pats iškelė klausimą ir dėl kitų, nei nurodyta pareiškėjo, teisės aktų atitikties teisingumo ir teisinės valstybės principams, tačiau jų konstitucingumo netyrė⁴⁸¹. Konstitucinio Teismo nutarimo dalis, kurioje atkreipiamas dėmesys ir iškeliamas klausimas dėl kitų teisės aktų, nei nurodyta kreipimesi, galimo priešingumo Konstitucijai, atskirai jų netiriant, galima įvertinti kaip rekomendaciją įstatymų leidėjui peržiūrėti anksčiau priimtus teisės aktus dėl jų atitikties Konstitucijai. Toks Konstitucinio Teismo bylos aiškinimas ir tyrimas yra naudingas tuomet, kai juo siekiama padėti įgyvendinti asmens subjektines teises ar garantuoti jų apsaugą.

Pastaruoju metu Konstitucinis Teismas tampa vis aktyvesnis ir imasi nagrinėti ne tik tuos klausimus, kurie nėra tiesiogiai suformuluoti kreipimesi, bet ir juos aiškina plečiamai. Tokia aktyvi jo veikla skatina ir teisės kūrėjus, ir taikytojus atidžiau žiūrėti, ar yra vykdomi įsipareigojimai žmogaus teisių apsaugai. Tačiau įstatymas nesuteikia Konstituciniam Teismui iniciatyvos teisės atlikti teisės aktų konstitucinę patikrą. Tai rodo įstatymo leidėjo norą apriboti galimą Teismo „aktyvizmą“⁴⁸². Įstatymų konstitu-

481 Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 105-3318.

482 Bučalis L. Ar Konstitucinis Teismas gali savo nutarimuose išeiti už pradinio kreipimosi ribų? *International Journal of Baltic Law*. 2004, 1 (3).

cingumo tikrinimas paties Konstitucinio Teismo iniciatyva veiktų kaip aukščiausios atstovaujamosios valdžios kontrolė. Taip būtų sudarytos sąlygos pagerinti išleidžiamų įstatymų kokybę, o tai padidintų jų prestižą, sąmoningą žmonių pagarbą teisei ir leistų iš esmės gerinti žmogaus teisių apsaugą. Be to, tai būtų tarsi papildoma žmogaus teisių apsaugos garantija.

Iš esmės ne tik Konstitucinis Teismas, bet ir visų instancijų teismai bei jų veikla žmogaus teisių apsaugos požiūriu yra traktuojami kaip pagrindiniai teisinės sistemos institutai. Kai kalbama apie asmens teisių gynybą, tai pirmiausia atkreipiamas dėmesys į teismų veiklą ir jų gebėjimą išspręsti teisinį konfliktą taip, kad būtų surasta pusiausvyrą tarp asmeniui nustatomų teisių ir pareigų, kad nebūtų suabsoliutinamos vienu asmenų teisės, o kitų suvaržomos, kad būtų išlaikyti visuomenės saugumo, teisėtumo, demokratijos ir kiti principai. Teisė į teisminę gynybą yra universali teisė, kurią turi kiekvienas fizinis ir juridinis asmuo⁴⁸³ ir kuri garantuojama arba pagal Lietuvos įstatymuose numatytas sąlygas, arba pagal Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių nuostatas. Iš esmės teisė kreiptis į teismą yra *subjektyvi* asmens procesinė teisė, kurios įgyvendinimas priklauso nuo asmens intereso, tai ir baudžiamajame procese tam tikrais atvejais žmogaus teisių gynybą priklauso nuo to, ar yra pateiktas nukentėjusiojo skundas (pvz., dėl patikėto turto pasisavinimo, turtinės žalos padarymo apgaule).

Lietuvoje, be teisminės kontrolės, yra įkurtos institucijos, kurios ne tik padeda asmeniui pasinaudoti savo subjektinėmis teisėmis ar pagerinti jų gynbos galimybes, bet kartu atlieka ir valstybės bei savivaldybių pareigūnų (išskyrus teisėjus), privačių asmenų veiklos išorės kontrolę. Šios institucijos dar vadinamos ombudsmeno. Šiandien ombudsmeno funkcijos yra pavestos Seimo kontrolierių įstaigai, Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybai ir Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigai. Tai specializuotos (tiriančios vienos rūšies asmenų skundus), savarankiškos, atskaitingos Lietuvos Respublikos Seimui ir išlaikomos iš valstybės biudžeto įstaigos, kurios gali tirti pareiškėjų skundus dėl jų pažeistų teisių pagal savo kompetenciją arba pradėti tyrimą savo iniciatyva, arba informuoti piliečius apie jų teises ir apie tai, kaip jomis naudotis.

483 Konstitucinis Teismas savo nutarimuose ne kartą konstatavo, kad Konstitucijos 29 straipsnyje įtvirtintas asmenų lygybės principas taikytinas ne tik fiziniams, bet ir juridiniams asmenims, todėl teisė kreiptis į teismą turi būti pripažįstama visiems fiziniams ir juridiniams asmenims vienoda apimtimi (Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1996 m. vasario 28 d. nutarimas. Valstybės žinios. 1996, Nr. 20-537; Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas. Valstybės žinios. 1996, Nr. 36-915; Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2000 m. vasario 23 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 17-419).

Žmogaus teisių įgyvendinimo galimumas grindžiamas ir Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatyme viešojo administravimo subjektams numatyta pareiga garantuoti piliečių ir kitų asmenų teisę į teisingą ir nešališką jų prašymų, skundų nagrinėjimą viešojo administravimo institucijose bei pagrįstą prašymų sprendimą, taip pat teisę apskųsti šį sprendimą⁴⁸⁴. Nors minėtame įstatyme visos kreipimosi ir sprendimo priėmimo procedūros yra reglamentuotos teisiškai, tačiau taikydami šį teisės aktą valstybinių įstaigų pareigūnai nuolat nevykdo jo reikalavimų. Daugelis iš mūsų susidūrė su tuo, kad, kreipęsi į konkretų pareigūną, dažnai be jokio paaiškinimo esame pasiunčiami pas skirtingus įgaliojimus turinčius specialistus, į įvairias institucijas. Taip pat reikalaujama pristatyti įvairias pažymas ir dokumentus, kuriuos be didelio vargo patys pareigūnai gali gauti, pasinaudoję vietinėmis duomenų bazėmis.

Viena iš papildomų žmogaus teisių garantijų nuo pareigūnų savivalės yra viešojo administravimo institucijoms suteikta teisė kontroliuoti savo darbuotojus remiantis visuomenės informavimo priemonėse pateikta informacija apie valstybės ar savivaldybės institucijoje pažeistas piliečių ar kitų asmenų teises. Tai gana veiksminga priemonė, kadangi daugelis žmonių neišdrįsta tiesiogiai kreiptis į valstybės instituciją dėl pažeistos teisės gynimo, nes mano, jog taip iš viso nebeišspręs savo problemos arba jos sprendimas nebus objektyvus. Reagavimas į savo darbuotojų daromus žmogaus teisių pažeidimus skatina viešojo administravimo institucijas tobulinti administracinius gebėjimus, didinti jų veiklos efektyvumą, užkirsti kelią pareigūnų piktnaudžiavimui ir biurokratizmui. Be to, tai labai operatyvus žmogaus ir pareigūno teisinio konflikto sprendimo būdas, leidžiantis veiksmingai apginti pažeistas žmogaus teises.

Vyriausioji administracinių ginčų komisija⁴⁸⁵ ikiteismine tvarka nagrinėja skundus (prašymus) dėl priimtų individualių administracinių aktų ar viešojo administravimo subjektų veiksmų (neveikimo) viešojo administravimo srityje. Vyriausioji administracinių ginčų komisija kilusius konfliktus nagrinėja tikrai greitai (skundas paprastai išnagrinėjamas per 14 dienų terminą). Taip pat yra sudaromos savivaldybės visuomeninės administracinių ginčų komisijos, kurios nagrinėja asmenų skundus dėl savivaldybių viešojo administravimo subjektų priimtų individualių administracinių aktų ir veiksmų teisėtumo, taip pat dėl šių subjektų atsi-

484 Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatymas. Valstybės žinios. 1999, Nr. 60-1945; 2006, Nr. 77-2975.

485 Lietuvos Respublikos administracinių ginčų komisijų įstatymas. Valstybės žinios. 1999, Nr. 13-310.

sakymo ar vilkinimo atlikti jų kompetencijai priskirtus veiksmus teisėtumo ir pagrįstumo.

Žmogaus teisių apsaugos užtikrinimui nemažą įtaką turi prokuratūros vykdomas viešojo intereso gynimas. Žmogaus, visuomenės, interesų gynimas vis labiau pripažįstamas kaip vienas iš svarbiausių prokuroro darbo aspektų ir nuolat daugėja žmonių, prašančių padėti apginti teises. Prokurorai, gindami viešąjį interesą, gali kreiptis į teismą su ieškiniu ar pareiškimu (Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 49 str., Lietuvos Respublikos prokuratūros įstatymo 19 str. 1 d.). Įstatymas prokurorui suteikia plačias teises pareikšti ieškinį teisme, todėl kreiptis į teismą, gindamas viešąjį interesą, prokuroras gali visais atvejais, jei nustato, jog yra pažeidžiamos asmenų, jų grupių, valstybės ir visuomenės teisės bei teisėti interesai ir tai yra pagrįstos prielaidos patenkinti prokuroro reiškiamą materialinį teisinį reikalavimą⁴⁸⁶.

Prokuroras, kreipdamasis į teismą dėl konkretaus asmens intereso gynybos baudžiamojo, administracinio ar civilinio proceso teisės aktuose numatytais atvejais, perima asmens pareigą ginti savo subjektinę teisę teisme. Tai reiškia, kad teisę į teisminę gynybą įgyvendina ne pats asmuo, o prokuroras.

Nors sukurta žmogaus teisių ir laisvių užtikrinimo bei jų gynimo sistema, negalima daryti vienareikšmės išvados, kad žmogaus teisių apsauga yra vykdoma veiksmingai. Pavyzdžiui, nors žmogaus teisę į sveikatos apsaugą reglamentuoja įvairūs teisės aktai, bet jiems trūksta detalumo ir tarpusavio suderinamumo. Valstybinio medicininio audito inspekcija atliko tyrimą, kurio metu buvo nustatyta, kad sveikatos sistemą reguliuojantys teisės aktai palaiko neveiksmingas sveikatos priežiūros paslaugas pacientams, nes nesudaro reikiamų teisinių pagrindų įstaigų vadovams imtis veiklos, galinčios užtikrinti sveikatos priežiūros kokybės gerinimą. Teisės aktai nepakankamai suderinti su sveikatos politika, orientuota į paciento sveikatos poreikius⁴⁸⁷. Be to, valstybė nevykdo mokslo srityje priimtų pareigų ir neužtikrina realių sąlygų, kurioms esant asmuo galėtų visapusiškai įgyvendinti jam suteiktą teisę į mokslą.

486 Lietuvos Respublikos prokuratūros įstatymas. Valstybės žinios, 1994, Nr. 81-1514; 2003, Nr. 42-1919.

487 www3.lrs.lt/pls/inter/w3_viewer.ViewDoc?p_int_tekst_id=21145&p_int_tv_id=2318&p_org=0-27k - [žiūrėta 2004-06-10].

9.5.2. Vaiko teisių apsaugos socialinis veiksmingumas

Vaikystė ir vaiko teisės. Terminas „vaikystė“ yra sociologinė kategorija, o ne natūralus fenomenas. Šiuo teminu apibrėžiamas žmogaus gyvenimo laikotarpis, kurio metu vyrauja specifinės vaiko savybės ir bruožai. Vaikystė – tai žmogaus amžiaus tarpsnis, įprasminantis ne tiek biologines, kiek sociokultūrinės žmogaus gyvenimo reikšmes. Dėl savo nesubrendimo vaikai yra nuo suaugusiųjų priklausiantys žmonės ir tai labiausiai lemia jų socialinę padėtį visuomenėje. Vaikystė – tai ir procesas, kai vaikas, esant patiems įvairiausiems jo raidos ypatybių variantams, yra įspraustas į tam tikras galimybių ribas, kurios turėtų būti nusakomos ne tik jo amžiumi, bet ir visa jo funkcinių ryšių sąveikos sistema, lemiančia socialinį vaiko asmenybės būvį ir jos apibendrintą supratimą konkrečioje visuomenėje.⁴⁸⁸

Vaikystės samprata apibrėžiama trimis pagrindiniais kriterijais: amžius, vaikystės turinys ir pačios vaikystės amžiaus grupės⁴⁸⁹. Amžiaus kriterijus nustato laiką, kada vaikystė prasideda ir kada baigiasi. Amžius yra vyraujantis kriterijus nustatant vaikų, kaip socialinės grupės, vietą visuomenėje, skirstant išteklius skirtingoms amžiaus grupėms bei nustatant vaikų vietą visuomenės galios struktūroje. Priklausomumas nuo suaugusiųjų yra vaiko amžiaus pasekmė ir neatskiriama vaikystės charakteritika.⁴⁹⁰

Lietuvos Respublikos civilinio kodekso 2.2. straipsnyje nustatyta, kad fizinio asmens civilinis teisnumas atsiranda asmens gimimo momentu ir išnyksta jam mirus, o vaiko gimimo momentas apibrėžtas minėto įstatymo 2.3 straipsnio 1 dalyje, pagal kurią fizinio asmens gimimo momentu laikomas pirmas savarankiškas naujagimio įkvėpimas⁴⁹¹. Vaiko sąvoka ir amžiaus kriterijus, teisiškai atribojantis vaiką nuo suaugusiojo, tarptautiniu lygiu pirmą kartą buvo įtvirtinti 1989 m. Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijoje, kurios 1 straipsnyje įtvirtinta nuostata, jog „šioje konvencijoje vaiku laikomas kiekvienas žmogus, neturintis 18-os metų, jei pagal taikomą įstatymą jo pilnametystė nepripažinta anksčiau“⁴⁹². 1995 m. prie šios konvencijos prisijungė ir Lietuva. 1996 m. Lietuvos Respublikos Vai-

488 Juodaitytė A. Vaikystės fenomenas: socialinis-educacinis aspektas. Monografija. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 2003, p. 54.

489 Sagatys G. Vaiko teisė į šeimos ryšius. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2006, p. 20–21.

490 Kabašinskaitė D. Vaikystės sociologija, vaikų teisės ir vaikų politika. Filosofija, sociologija. 2002, p. 44–45.

491 Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 74-2262.

492 Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija. Valstybės žinios. 1995, Nr. 60-1501.

ko teisių apsaugos pagrindų įstatymo 2 straipsnyje numatyta vaiko sąvoka, t. y. vaikas yra žmogus, neturintis 18 metų, kai įstatymai nenumato kitaip.⁴⁹³ Atskiruose įstatymuose gali būti nustatyta kita amžiaus riba, kurią peržengęs asmuo, palaikydamas tam tikrus santykius, įgyja specialų veiksnumą.

Antrasis kriterijus, kuriuo apibrėžiama vaikystė, yra jos turinys, t. y. požymiai, kuriais vaikas skiriasi nuo suaugusiojo asmens. Pagrindiniu tokiu požymiu dažniausiai laikoma asmens branda.⁴⁹⁴ Asmens brandos samprata yra sunkiai apibrėžiama tiek psichologiškai, sociologiškai, tiek teisiškai. Socialinės brandos elementais laikytini asmenybės socialiniai vaidmenys ir pareigos, pavyzdžiui, žmogaus, savarankiškai užsidirbančio gyvenimui (o ne išlaikomo) vaidmuo.⁴⁹⁵ Tai išsisęs procesas, kuriame viskas priklauso nuo konkretaus žmogaus psichikos bei individualių gyvenimo aplinkybių.

Trečiasis kriterijus, apibrėžiantis vaikystę, yra siejamas su pačios vaikystės skirstymu į atskiras kategorijas⁴⁹⁶. Bendrinė 1989 m. Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijos sąvoka „vaikas“ vartojama atskirose teisės šakose (civilinėje, baudžiamojoje, administracinėje). Tačiau neretai ši sąvoka pakeičiama arba papildoma amžiaus požiūriu tikslesniu terminu „nepilnametis“. Pagal CK nepilnamečiu laikomas vaikas, kol sulaukia pilnamestystės, t. y. kai jam sueina aštuoniolika metų.⁴⁹⁷ Tačiau visišką asmens veiksnumą atsiranda ir tuomet, kai: 1) įstatymai leidžia fiziniam asmeniui sudaryti santuoką anksčiau nei sueis aštuoniolika metų, ir nuo santuokos sudarymo momento asmuo įgyja visišką civilinę veiksnumą (CK 2.5. str. 2 d.); 2) emancipacijos būdu.

Teisinę vaiko padėtį reglamentuoja 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucija, 1959 m. Jungtinių Tautų vaiko teisių deklaracija, 1989 m. Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija, 1996 m. Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas, 2000 m. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas ir kiti Lietuvos Respublikos įstatymai bei teisės aktai. Nevardijant konkrečių teisės aktų straipsnių, vaiko teisių turinys yra suskirstytas į tris sąlyginius blokus: 1) pagrindinės (prigimtinės) vaiko teisės ir laisvės, 2) vaiko turtinės teisės ir 3) vaiko socialinės teisės.

493 Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas. Valstybės žinios. 1996, Nr. 33-807.

494 Sagatys G. Vaiko teisė į šeimos ryšius. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2006, p. 30.

495 Bluvšteinas J. Kriminologija. Vilnius, 1994, p. 198.

496 Sagatys G. Vaiko teisė į šeimos ryšius. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2006, p. 35.

497 Lietuvos Respublikos Civilinis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 74-2262.

Žmogaus teisių idėja yra ta, jog kiekvienas asmuo vertas pagarbos. Pagal 1959 m. paskelbtą Jungtinių Tautų vaiko teisių deklaraciją, vaikas privalo turėti visas šioje deklaracijoje nurodytas teises, t. y. kiekvienam vaikui turi būti garantuota teisė į tapatybę, teisė būti apsaugotam nuo bet kokios diskriminacijos, lygybės teisė, teisė gyventi su šeima, teisė į išsimokslinimą, teisė būti apsaugotam nuo netinkamo elgesio, žiaurumo ir išnaudojimo.⁴⁹⁸ 1989 m. Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija yra pirmas tarptautinės teisės dokumentas, kuris suteikia vaikams žmogaus teises ir pripažįsta juos autonomiškais individualais. Vaiko teisės į apsaugą ir aprūpinimą buvo išplėtos plečiant vaiko dalyvavimo, priimant su juo susijusių sprendimus, teises. Šios konvencijos naujumas buvo kultūrinių, socialinių ir ekonominių teisių išplėtimas, garantuojant vaikui pilietines ir politines teises.⁴⁹⁹ Ši konvencija suteikė galimybę naujiems procesams: nuo vaiko „poreikių“ link „interesų“ atskleidimo teisinėse ir politinėse formuluotėse.

1996 m. Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymo 7–11 straipsniai reglamentuoja pagrindines vaiko teises, tokias kaip vaiko teisė gyventi ir augti; vaiko teisė būti sveikam – ši teisė garantuojama įvairiomis priemonėmis, leidžiančiomis sudaryti vaikui sveiką ir saugią aplinką; vaiko teisė į individualybę ir jos išsaugojimą; vaiko teisė į asmeninį gyvenimą, neliečiamybę ir laisvę; vaiko teisė į gyvenimo sąlygas. Kiekvienas vaikas turi neatimamą teisę gyventi bei sveikai vystytis ir nuo gimimo turėti vardą bei pavardę. Teisė gyventi reiškia daugiau nei tiesiog egzistuoti, tai – gyventi visavertį gyvenimą. Vaikas turi teisę į gyvenimo sąlygas, būtinas jo fizinei, protinei, dvasinei, dorovinei raidai. Vaiko teisė gyventi apima ir teisę į gyvenamąjį būstą (našlaitis ar likęs be tėvų globos vaikas aprūpinamas būstu įstatymuose numatyta tvarka). Šios teisės yra prigimtines ir turi būti saugomos nuo pat vaiko gimimo.⁵⁰⁰

1996 m. Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymo 12-as straipsnis reglamentuoja vaiko turtines teises. Vaikų teisės gauti iš tėvų materialųjį aprūpinimą ir paramą iki pilnametystės nereikia painioti su teise į tėvų turėtą, t. y. turėdami teisę į materialųjį aprūpinimą ir išlaikymą iki pilnametystės vaikai neturi teisės į tėvų turėtą. Tai reiškia

498 Jungtinių Tautų Vaiko teisių deklaracija [žiūrėta 2013-10-14]. <http://www.nplc.lt/sena/nj/Dokumentai/Uzs_teis_aktai/vaiko%20teisiu%20deklarac.htm>.

499 Kabašinskaitė D. Vaikystės sociologija, vaikų teisės ir vaikų politika. Filosofija, sociologija. 2002, p. 46.

500 Plačiau žr.: <http://www.ikimokyklinis.lt/index.php/straipsniai/bendri-straipsniai/vaiku-teises-ir-pareigos-kokias-teises-ir-pareigas-jau-turi-ikimokyklinio-amziaus-vaikas-/3879?>

vaikų turto neliečiamumą ir tėvų turto atribojimą nuo vaikų turto. Šio įstatymo 14 straipsnis reglamentuoja socialines vaiko teises, t. y. vaikas turi teisę į valstybės paramą ir išlaikymą – kiekvienam vaikui, negaunančiam pakankamo išlaikymo iš tėvų ar teisėtų jo atstovų, teikiama valstybės parama. Našlaitį ar likusį be tėvų globos vaiką taip pat privalo išlaikyti valstybė. Kiekvienam tokiam vaikui, neatsižvelgiant į globos formą, valstybės ir vietos savivaldos institucijos turi užtikrinti vienodas materialines sąlygas. Kiekvienas vaikas turi lygias teises su kitais vaikais ir negali būti diskriminuojamas dėl savo ar savo tėvų ar kitų teisėtų atstovų lyties, amžiaus, turtinės padėties ar kitokių aplinkybių. Nė vienas vaikas negali būti paliktas be gyvenamojo būsto, minimalių pragyvenimo lėšų. Globos ir rūpybos bei kituose teisės aktuose įvardytos pagrindinės vaiko teisės negali būti paimtos prieš išvadą, kad kuri nors viena iš vaiko teisių yra svarbesnė už kitą. Jos visos dera tarpusavyje, sudarydamos tam tikrą sistemą, veikiančią vaiko labui. Pažeidus vieną iš vaiko teisių, pažeidžiamas visas vaiko teisių derinys.⁵⁰¹

Nesirūpinimas vaiku arba vaiko apleistumas – tai ilgalaikės situacijos, kai tėvai arba globėjai netenkina vaiko fizinių ir emocinių poreikių, dėl ko kyla grėsmė visavertei vaiko raidai⁵⁰². Apleistumas gali būti fizinis, socialinis ir emocinis⁵⁰³:

- fizinis apleistumas – biologinių vaiko poreikių netenkinimas – nesirūpinimas vaiko maitinimu, apranga, fiziniu saugumu, sveikata;
- emocinis apleistumas – psichologinių vaiko poreikių netenkinimas, skatinimas ar leidimas vartoti alkoholį ar rūkalus, vaiko jausmų ir išgyvenimų nepaisymas;
- socialinis apleistumas – nesirūpinimas vaiko socializacija, išsilavinimu, neleidimas į mokyklą, netenkinimas specialiųjų vaiko poreikių, gabumų ignoravimas.

Didėjantis apleistų ir be šeimos augančių vaikų skaičius rodo, kad kasmet vis daugiau šeimų negali atlikti vaikų auginimo ir auklėjimo funkcijų. Daugiau kaip pusės netekusių globos vaikų tėvai nesirūpina savo vaikais dėl savo neigiamų moralinių ypatybių. Tai vadinamosios nedarnios arba asocialaus elgesio šeimos, kuriose vienintelis likęs iš tėvų

501 Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas. Valstybės žinios. 1996, Nr. 33-807.

502 Arlauskaitė Ž. Galiu padėti savo vaikui. Specialiosios pedagogikos ir psichologijos centras. Vilnius, 2007, p. 13.

503 Kurienė A. Vaiką žalojantis elgesys. Vaikas – smurto auka: teisiniai, psichologiniai ir socialiniai aspektai. Vilnius: Paramos vaikams centras, 2010, p. 13.

nesirūpina vaikais; tėvai, iš kurių atimtos tėvystės teisės arba kurie patys atsisakė savo vaikų; kaliniai.

Pagrindiniai požymiai, rodantys, kad vaikas yra apleistas arba juo nesirūpinama, yra šie:⁵⁰⁴ fiziniai (fiziškai silpniau išsivystęs nei kiti to paties amžiaus vaikai, mieguistas dėl nuolatinio miego stygiaus, dėvi netinkamus sezoninius drabužius, nešvarus, netvarkingai apsirengęs, nuolatos alkanas, dažnai sergantis odos, plaučių, virškinimo sistemos ligomis, fiziškai išsekęs), psichologiniai (nuolat pavargęs, baukštus arba, atvirksčiai, agresyvus, sunkiai sutelkiantis dėmesį, sutrikusios atminties, suvokimo funkcijos), socialiniai (nepasitiki kitais, nebendruoja su kitais bendramžiais, blogai save vertina, stokoja socialinių įgūdžių, bendruoja su vyresniais arba suaugusiais, netinkamai besielgiančiais žmonėmis), elgesys (vagiliauja, reaguoja staigiai ir neapgalvotai, įsivelia į muštynes, turi žalingų įpročių, savanaudiškai naudojasi kitų žmonių silpnybėmis, patiklumu, nuoširdumu), su mokykla susiję požymiai (skurdus arba specifinis žodynas, meluoja, neturi mokymosi įgūdžių, mokymosi priemonių), su namais susiję požymiai (nenori arba bijo grįžti į namus, perdėtai paklusnus, stengiasi atsiriboti nuo šeimos).

Vaiko apsaugos nuo smurto teisinio reguliavimo socialinio veiksmingumo problemos⁵⁰⁵. Viena svarbiausių vaiko teisių apsaugos problemų – vaiko apsauga nuo smurto. Smurtas prieš vaikus yra pasaulinė problema.⁵⁰⁶ Šis socialinis reiškinys egzistuoja visose šalyse, kultūrose ir visuomenės sluoksniuose, nesvarbu, koks žmonių išsilavinimas ar pajamų dydis. Laikui einant skiriasi tik šio reiškinio formos, mastai bei priemonės ir būdai kovojant su juo. Smurto prieš vaikus problema aktuali ir aukštą socialinės raidos lygį pasiekusiose šalyse, ir šalyse, pasižyminčiose žemu bei vidutiniu išsivystymo lygiu. Smurtas prieš vaikus pasižymi fiziniu bei psichologiniu smurtu, seksualine prievarta ir nepriežiūra. Smurtą ir prievartą patyrę vaikai, statistikos duomenimis, patys ateityje dažniau ima smurtauti taip skatindami smurto plėtrą.

Kriminologiniai, sociologiniai, psichologiniai ir kiti įvairiose šalyse, įskaitant ir Lietuvą, atlikti tyrimai rodo, kad smurtas prieš vaikus – tai daugiadalykė problema. Neužkirtus kelio smurtui prieš vaikus, neįmano-

504 Arlauskaitė Ž. Galiu padėti savo vaikui. Specialiosios pedagogikos ir psichologijos centras. Vilnius, 2007, p. 14–15.

505 Remtasi: Masaitytė E. Vaiko apsaugos nuo smurto teisinio reguliavimo socialinis veiksmingumas. Magistro baigiamasis darbas. Vadovas – prof. dr. Vytautas Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2014, p. 3–14.

506 Gilligan J. Smurtas: apmąstymai apie nacionalinę epidemiją. Vilnius: Vaga, 2007, p. 60.

ma veiksmingai užtikrinti ir kitų vaiko teisių – teisės į išlikimą, orumą, sveikatą, gerovę, raidą saugioje aplinkoje. Atlikti tyrimai įrodė smurto prieš vaikus didžiulę, o kartais ir nepataisomą žalą ir pačioms smurto aukoms, ir visuomenei. Smurtas dažniausiai prasideda vaikams artimiausioje aplinkoje, iš kurios paskui plinta į visuomenę. Ch. Buttnerio (1998) atlikti tyrimai atskleidė smurto įtaką vaikų agresyvumui, M. H. Gagne (2000) nagrinėjo psichologinio smurto, patiriamo šeimoje, įtaką vaikams. Daugelis autorių išskiria keletą priežasčių, kurios lemia fizinį, psichologinį, seksualinį vaikų skriaudimą ar nepriežiūrą. Tam turi įtakos smurto ciklas (tyrimais įrodyta, kad smurtauti linkę tie asmenys, kurie patys vaikystėje patyrė smurtą), socialinė ir kultūrinė tėvų gyvenimo aplinka, asmenybės tipas.

Smurtas prieš vaikus taip pat gali būti susijęs su žiniasklaida, naujų informacijos ir komunikacijos technologijų paplitimu, nes smurtas žiniasklaidoje yra veiksnys, skatinantis agresiją realiame gyvenime. Šiuolaikiniame pasaulyje televizija vaidina svarbų vaidmenį formuojant žiūrovų kultūrinę orientaciją, pasaulėžiūrą, vertybes ir įvaizdžius (dažnai juos stereotipizuodama). Lietuvos televizijų programose smurtas taip pat yra paplitęs. Vaikų auditorija vertinama kaip labiausiai paveikiama. Nors skirtingo amžiaus vaikams smurtas televizijoje turi nevienodą poveikį, galima išskirti kai kurias bendrąsias jų ypatybes⁵⁰⁷:

- intelekto lygmuo. Jaunesnio amžiaus vaikams sunkiau susieti vaizduojamas scenas ir daryti iš jų išvadas. Jiems taip pat sunkiau susieti pradinį smurtą ir bausmę už jį, todėl jie gali tikėti, kad smurtas nebaudžiamas;
- socialinio pripažinimo siekimas. Televizijoje dažnai matydami, kad smurtaujant galima įgyti socialinį statusą, vaikai turi didesnę riziką vartoti smurtą, siekdami socialinio pripažinimo;
- savęs identifikavimas su televizijos personažais. Vaikai dažnai imituoja herojus, turinčius magišką galią, ir smurtauja kaip filmų herojai;
- tikėjimas smurto televizijoje realizmu. Vaikams, per televiziją ilgai veikiamiems informacijos, kuri reklamuoja idėją, kad smurtas yra malonumas arba tinkamas būdas išspręsti problemas, kyla didelė rizika perimti atitinkamas nuostatas ir elgesį;

507 Kiškis A. Neigiamas smurto televizijoje poveikis nepilnamečiams ir jo prevencija. Jurisprudencija. 2004, 59 (51): 40.

jautrumas įspūdžiams. Daugkartinis smurto rodymas sumažina žiūrovų jautrumą, daro juos apatiškus didėjančio realaus smurto atžvilgiu.

Agresyvių pavyzdžių demonstravimas gali sukelti paauglio emocijas ir mintis, kurių veikiamas jis gali vėliau atlikti agresyvius veiksmus. Dažnas žiaurių veiksmų stebėjimas apskritai sumažina individo jautrumo slenkstį žiaurumui ir padidina abejingumą matomai agresijai. Vaikai, nuolat matantys kitiems žmonėms daromą žalą, ima ją suvokti kaip mažiau neigiamą. Be to, vaikai ir paaugliai, nuolat stebėdami per televiziją žiaurias scenas, gali įgyti neatdekvatų pasaulio suvokimą, dėl to ateityje jiems kyla daug nepaaiškinamų nerealistiškų baimių, skatinančių asmenybės psychopatizaciją. Per žiniasklaidą išreklamuotas žiaurumas (pvz., žmogaus nužudymas vienu smūgiu ar spyriu, mokyklų sprogdinimai, padėjus vieną „nekaltą“ bombą) paaugliui gali sukelti stiprų norą analogiškai modeliuoti savo elgesį ir įgyvendinti pašąmoninį troškimą tapti ypatingu „supermenu“.⁵⁰⁸

Šiuo atžvilgiu svarbus 2002 m. rugsėjo 10 d. priimtas Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, kurio 4-ajame straipsnyje įvardijama viešosios informacijos samprata, daranti neigiamą poveikį nepilnamečių psichinei sveikatai, fiziniam, protiniam ar doroviniam vystymuisi, t. y. smurtinio pobūdžio, skatinanti agresyvumą ir nepagarbą gyvybei, kai skatinamas turto naikinimas ar gadinimas, erotinio pobūdžio, kelianti baimę ar siaubą, skatinanti lošti, raginanti, siūlanti dalyvauti azartiniuose lošimuose ir kituose žaidimuose, kuriuose sudaromas lengvo laimėjimo įspūdis. Ja remiantis teigiamai vertinama nusikalstama veika ar idealizuojami nusikaltėliai ir pan.⁵⁰⁹ Tokios viešosios informacijos išskyrimas padeda greičiau ir geriau nustatyti veiksnius, pastebimus vaiko elgesyje, galinčius turėti neigiamą įtaką jų psichinei sveikatai, fizinei, protinei ar dorovinei raidai.

Pažymėtina, kad kiekviena fizinė bausmė turi emocinio smurto komponentų, nes tėvų ar globėjų mušamas vaikas jaučiasi pažemintas, tampa piktas, pamiršta, ką blogo yra padaręs, bet prisimena, kad jį skriaudė. Būtent emocinis smurtas, kaip kitų smurto formų sudėtinė dalis, yra svarbiausias patogenezinis⁵¹⁰ veiksnys, neigiamai veikiantis vaiko raidą –

508 Monkevičius A. Žiniasklaidos poveikis asmenybės raidai. Žiniasklaida ir asmenybės raida: neeilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 34–35.

509 Lietuvos Respublikos Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 91-3890.

510 Pantogenezė – ligos kilmė ir raida; ligą sukeliančių veiksnių visuma. Tarptautinių žodžių žodynas. Vilnius, 2008.

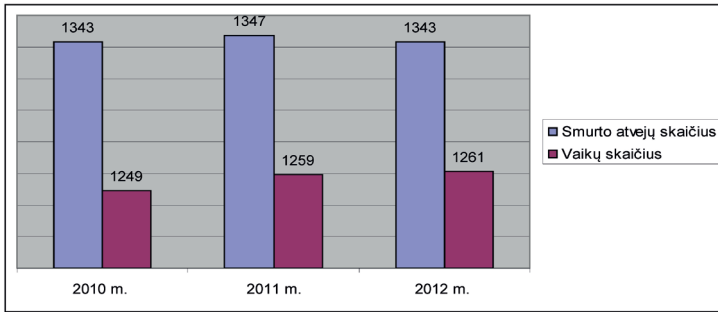
mėlynė greitai gali pranykti, o menkumo pojūtis greitai neišnyksta⁵¹¹. Pagal požymius ar elgesio pokyčius nėra labai lengva nustatyti, kokį smurtą patiria vaikas, nes ir fizinis, ir psichologinis, seksualinis smurtas ar nesirūpinimas vaiku turi vaikui kompleksinį žalojamąjį poveikį. Taigi labai dažnai vaikas patiria bent keletą smurto rūšių. Pavyzdžiui, mušamas vaikas patiria ir psichologinį smurtą. Jei šeimoje vaiku nesirūpinama, vaikas yra apleistas, vadinasi, jis taip pat patiria psichologinį smurtą. Jei vaikas buvo seksualiai išnaudojamas, jis galėjo patirti ir fizinį smurtą, ir patyrė psichologinį smurtą. Taigi kiekvienu atveju gali būti labai stipriai paveikta vaiko psichika ir sutrikdyta tolesnė jo raida.

Smurtą patyrę vaikai, statistikos duomenimis, gerokai dažniau patys vėliau ima smurtauti. Taip skatinama išplėstinė smurto bei prievartos „reprodukcija“. Auklėjimo stilius taip pat turi reikšmingą poveikį individualių socialinių kompetencijų, tokių kaip empatija, gebėjimas spręsti konfliktus, savęs vertinimas ir ypač savikontrolė, raidai. Visa tai vėliau turi įtakos ir nusikalstamam elgesiui. Jaunuoliai, kurie vaikystėje patyrė smurtą arba kuriems trūko emocinio ryšio su tėvais ar jų priežiūros, dažniau elgiasi nusikalstamai.⁵¹²

Lietuvoje kaupiama ir sisteminama statistika apie smurto šeimoje paplitimą ir smurtą patyrusius vaikus. Remiantis savivaldybių vaiko teisių apsaugos skyrių gautais duomenimis, 2012 m. smurtą patyrė 1 261 vaikas. Lyginant su 2010 m., nukentėjusių vaikų skaičius per 3 (trejus) pastaruosius metus padidėjo (1 pav.). Skirtingas smurtą patyrusių vaikų ir smurto atvejų prieš vaikus skaičius rodo, kad yra atvejų, kai vaikai pakartotinai ar periodiškai patiria smurtą.

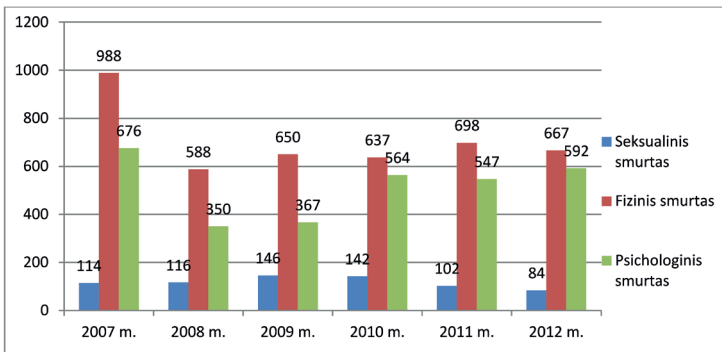
511 Blažys V. Prievarta prieš vaikus. Nepinamečių kriminalinė justicija. Kvalifikacijos kėlimo kursų paskaitų medžiaga. Vilnius, 2001, p. 67–68.

512 Sakalauskas G., Ūselė L. Smurto prieš vaikus draudimo socialiniai ir teisiniai aspektai. Teisės problemos. 2007, 1 (56) : 11.

1 pav. Smurtą patyrusių vaikų ir smurto atvejų šeimose skaičius 2010–2012 m.⁵¹³

Valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos duomenimis, 2012 m. beveik vienodai patirtų smurto atvejų sudaro fizinis smurtas (50 proc. atvejų) ir psichologinis smurtas (44 proc. atvejų). Lyginant su 2010 m., matyti, kad 2011 ir 2012 m. mažėjo seksualinio smurto prieš vaikus atvejų skaičius (2010 m. jie sudarė 11 proc., 2011 m. – 8 proc., 2012 m. – 6 proc. visų nusikaltimo atvejų), padaugėjo psichologinio smurto prieš vaikus atvejų (2010 m. – 564, 2011 m. – 547, 2012 m. – 592)⁵¹⁴ (2 pav.).

2 pav. Smurto pagal rūšis prieš vaikus analizė 2007–2012 m.⁵¹⁵

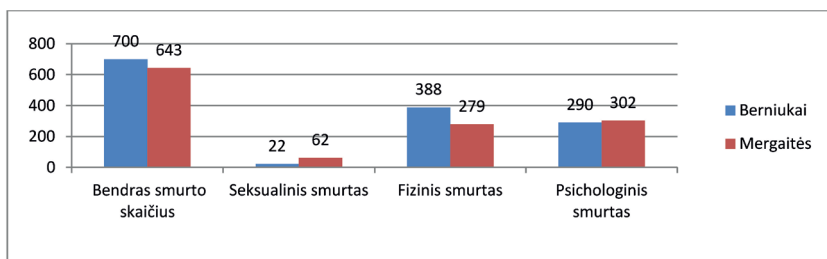
513 Lietuvos Respublikos valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2012 metų veiklos ataskaitos 3 priedas [žiūrėta 2013-09-27]. <http://www.vaikoteises.lt/media/file/3_Priedas2012.pdf>.

514 Lietuvos Respublikos valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2012 metų veiklos ataskaita [žiūrėta 2013-09-27]. <<http://www.vaikoteises.lt/media/file/2012mataskaitaGalutine.pdf>>.

515 Ten pat.

Emocinis psichologinis smurtas prieš vaikus – tai nuvertinimas, menkinimas, žeminimas, šmeižtas, grasinimas, gąsdinimas, atskyrimas, kvailinimas ar kitokie ne fizinio kontakto elgsenos modeliai, judėjimo laisvę apribojantys veiksmai, sukeltantys ar sudarantys sąlygas sukelti žalą vaiko fizinei, emocinei, psichinei, dvasinei, moralinei ar socialinei sveikatai ir raidai. Didėjantis psichologinio smurto atvejų skaičius rodo taip pat ir gerėjantį prevencinį darbą bei visuomenės švietimą, nes apie esamas problemas praneša ne tik pats smurtą patiriantis vaikas, bet ir kiti asmenys, taip pat psichologinio smurto aukas vis dažniau atpažįsta ir su vaiku dirbantys ugdymo įstaigų darbuotojai.⁵¹⁶

Smurto paplitimas yra susijęs ir su lytimi. Tai reiškia, kad smurto atvejų paplitimą tarp lyčių geriausiai atspindi pats smurto pobūdis (3 pav.).

3 pav. Smurto atvejų prieš vaikus pasiskirstymas pagal lytį 2012 m.⁵¹⁷

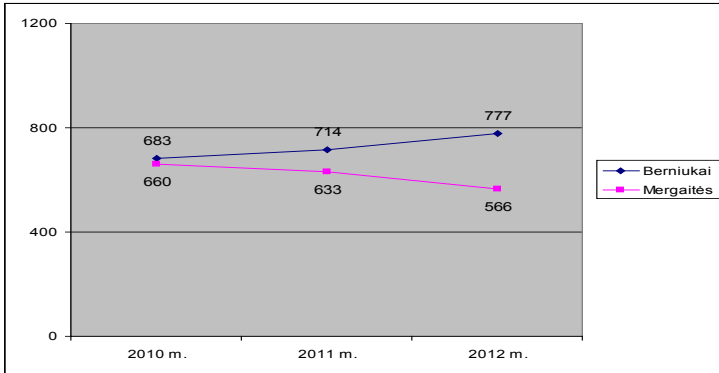
Nagrinėjant duomenis apie smurto pasiskirstymą tarp lyčių, matyti, kad 2012 m. prieš berniukus buvo smurtaujama kiek daugiau nei prieš mergaites – atitinkamai 777 ir 566 atvejai. Duomenys rodo, kad smurto atvejų pasiskirstymo tarp lyčių skalė yra kintanti – kasmet didėja berniukų, patyrusių smurtą, skaičius ir mažėja mergaičių, nukentėjusių nuo smurto, skaičius⁵¹⁸ (4 pav.).

516 Lietuvos Respublikos valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2012 metų veiklos ataskaita [žiūrėta 2013-09-27]. <<http://www.vaikoteises.lt/media/file/2012mataskaitaGalutine.pdf>>.

517 Ten pat.

518 Ten pat.

4 pav. Smurto pasiskirstymo tarp lyčių kaita 2010–2012 m.⁵¹⁹

Šiandien vaiko teisinė apsauga nuo smurto yra fragmentiška: teisės normų visuma neviseškai garantuoja visapusiškos vaiko apsaugą nuo visų rūšių bei formų smurto. Anksčiau buvo galima pastebėti perspektyvos neturinčią tendenciją, pagal kurią aktyvinant kovą su smurtu prieš vaikus, pirmiausia apeliuojama vien į baudžiamųjų (represinių) priemonių griežtinimą. Tačiau smurto prevencija ir jį patyrusių vaikų rehabilitacija gali būti veiksminga tik tuo atveju, jeigu bus užtikrintas visais lygiais bei požiūriais suderintas poveikis vaikui ir šeimai su socialinių, teisinių, moralinių, pedagoginių, taip pat informacinių, organizacinių, institucinių ir kitų pagalbos priemonių sistema. Atrodo, šiuo metu ši tendencija pagrįstai keičia kryptį ir valstybės politika orientuojasi į kompleksinį požiūrį, t. y. į smurto priežasčių prevenciją, socialinę pagalbą vaikams.⁵²⁰

Pastaraisiais metais Lietuvoje plėtojama vaiko teisių apsaugos politika ir veikla tiek šeimoje, tiek kituose socialiniuose institutuose ir santykių srityje. Tuo tikslu kuriama ir plėtojama vaiko ir vaikystės saugumą bei gerovę užtikrinanti politika, požiūris į vaiką kaip žmogų, turintį prigimtines žmogaus teises ir esantį valstybės piliečiu, teisiniai ir socialiniai edukaciniai vaiko teises ir gerovę užtikrinantys pagrindai: priimti Vaiko apsaugos nuo smurto artimoje aplinkoje bei Lietuvos Respublikos šeimynų įstatymai, Vaiko gerovės valstybės politikos koncepcija, jos įgyvendinimo

519 Lietuvos Respublikos valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2012 metų veiklos ataskaitos 3 priedas [žiūrėta 2013-09-27]. <http://www.vaikoteises.lt/media/file/3_Priedas2012.pdf>.

520 Plačiau žr.: <http://www.lygus.lt/mic2/ITC/smurtas.php?id=194>.

strategijos ir priemonės. Siekiant padėti nuo smurto nukentėjusiems vaikams kuriamos įvairios programos.

Tęstinės „*Nacionalinės smurto prieš vaikus prevencijos ir pagalbos vaikams 2011–2015 metų programos*“ tikslas – siekti mažinti smurtą prieš vaikus ir visas jo apraiškas, orientuojantis į smurto prieš vaikus prevenciją bei intervenciją, apimant visas smurto rūšis (fizinį, emocinį ir seksualinį)⁵²¹. Lietuva yra prisijungusi ir prie pasaulinės Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijos, kurios I dalyje, 19-ajame straipsnyje, sakoma: „Valstybės dalyvės, siekdamos apginti vaiką nuo įvairaus pobūdžio fizinio ar psichologinio smurto, įžeidimo ar piktnaudžiavimo, priežiūros trukimo ar nerūpestingo, grubaus elgesio ar išnaudojimo, įskaitant seksualinį piktnaudžiavimą, kuriuos gali patirti iš tėvų, teisėtų globėjų ar kurio nors kito jį globojančio asmens, imasi visų reikiamų teisinių, administracinių, socialinių ir švietimo priemonių.“⁵²² Taip pat vis aktyviau Lietuvoje kuriama ir socialinių paslaugų sistema.

9.5.3. Valstybės garantuojama teisinė pagalba⁵²³

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos priežastys ir sąvoka. Visuomenės gyvenime vykstantys socialiniai ir ekonominiai pokyčiai tiek Lietuvoje, tiek pasaulyje daro įtaką ir teisės į teisminę gynybą įgyvendinimui. Dėl sunkios turbinės padėties daliai visuomenės narių teisminė pažeistų teisių gynyba tampa sunkiai prieinama arba visai nebe prieinama. Tik sudarius kiekvienam visuomenės nariui galimybę veiksmingai ginti savo teises ir teisėtus interesus, bus užtikrintas teisės viršenybės principas⁵²⁴.

Teisingumo ir nešališkumo principai pabrėžia visiems vienodą žmogaus teisę į lygias pamatines teises ir laisves bei nurodo, kad socialinė ir ekonominė nelygybė turi būti siejama ne tik su padėtimis ir pareigybėmis, bet ir su naudingumu nepalankiausioje padėtyje esantiems visuomenės nariams. Tai reiškia, kad įstatymų leidybai keliamas vienas iš socialinio

521 Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2011 m. sausio 3 d. įsakymas Nr. A1-2 „Dėl nacionalinės smurto prieš vaikus prevencijos ir pagalbos vaikams 2011-2015 metų programos patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2011, Nr. 2-81.

522 Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija. Valstybės žinios. 1995, Nr. 60-1501.

523 Remtasi: Lukoševičiūtė S. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos socialinis veiksmingumas. Magistro baigiamasis darbas. Vadovas – prof. dr. V. Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2014, p. 7–20.

524 Montvydienė I. Asmens turbinės padėties kriterijus suteikiant valstybės garantuojamą teisinę pagalbą civilinio proceso tvarka nagrinėjamosiose bylose. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2007, Nr. 5 (59): 64–70.

teisingumo uždavinių – gėrybės turi būti paskirstytos taip, kad tie, kurių būklė nepalankiausia ar blogiausia, turėtų galimybę pasinaudoti tomis teisėmis ir laisvėmis, kurios vienodai teikiamos visiems, ir taip būti visaverčiais visuomenės nariais. Teisiniu, kaip ir socialiniu ar ekonominiu, požiūriu iš dalies galima remtis teiginiais, kad pirminės lygybės situacijoje – visuomenei skirstant bendrus išteklius – visuomenės narys turi teisę į tokią dalį, kuri atitinka jo motyvuotą gyvenimo būdo pasirinkimą, bei teisę disponuoti tokia gerove, kurią asmuo yra įgijęs teisėtai būdais. Tai gi, kai yra gerinamos asmenų, atsidūrusių blogiausioje padėtyje sąlygos, turi būti atsižvelgta ir į tai, kiek tokią padėtį nulėmė objektyvios priežastys. Tai reiškia, kad tenkinami turi būti objektyvūs žmonių poreikiai⁵²⁵.

Vienas iš svarbiausių ir stabiliausių žmogaus teisių garantų, suteikiančių galimybę asmenims tinkamai ginti pažeistas ar ginčijamas savo teises ir įstatymų saugomus interesus, yra galimybė pasinaudoti valstybės sukurtą teisių gynimo užtikrinimo priemone – valstybės garantuojama teisine pagalba.

Valstybės garantuojama teisinė pagalba – tai valstybės garantuojama, visiškai ar iš dalies iš valstybės biudžeto finansuojama teisinė pagalba asmenims, dėl savo turtinės padėties negalintiems tinkamai apginti pažeistų teisių ir įstatymų saugomų interesų⁵²⁶. Tai viena iš žmogaus teisių įgyvendinimo, taip pat viena iš konstitucinės teisės kreiptis į teismą garantijų, kurią numato ir nacionaliniai teisės aktai, ir tarptautiniai dokumentai, įtvirtinantys teisę kreiptis į teismą, teisę į tinkamą teismo procesą, šalių lygiateisiškumą. Valstybės garantuojama teisinė pagalba – suinteresuotų šalių organizuotomis pastangomis teikiama teisinė pagalba nepasiturintiems asmenims, kuriems ji būtina gerovei ir išlikimui visuomenėje užtikrinti⁵²⁷.

Valstybė įsipareigoja rūpintis tais asmenimis, kurie dėl sunkių ekonominių aplinkybių ir finansinių priežasčių negali naudotis teisinėmis paslaugomis (pvz., pasisamdyti advokatą), todėl turi kur kas mažesnes galimybes kreiptis į teismą ar laimėti bylą nei tie asmenys, kurie už teisines paslaugas susimokėti turi užtektinai išteklių⁵²⁸. Kitaip tariant, valstybės

525 Bieliauskaitė J. Socialinio teisingumo principų sistema šiuolaikinėje vakarų teisės tradicijoje. Socialinių mokslų studijos. 2009, 2 (2): 199–135.

526 Laužikas E., Mikelėnas V., Nekrošius V. Civilinio proceso teisė: vadovėlis. Vilnius: Justitia, 2003, p. 199.

527 Mittal R. Legal aid: Catalyst for Social Change. *Satyam Law International*, 2013, p. 251.

528 Laužikas E., Mikelėnas V., Nekrošius V. Civilinio proceso teisė: vadovėlis. Vilnius: Justitia, 2003, p. 199.

garantuojama teisinė pagalba – tai socialinės politikos priemonė, padedanti užtikrinti žmogaus teises bei įpareigojanti tinkamai veikti ginčus nagrinėjančias institucijas, teismus ir ikiteisminio tyrimo institucijas, nesvarbu, kokia asmens turtinė ar socialinė padėtis.

Apibendrintai galima teigti, kad viena iš svarbiausių valstybės garantuojamos teisinės pagalbos paskirčių – suteikti asmeniui, kurio teisės ir teisėti interesai buvo pažeisti, galimybę nepriklausomai nuo jo turimų pajamų lygiateisiškai dalyvauti teisiniame procese kartu su kitomis proceso šalimis.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos teikimo būdai. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos sąvoka apima tris teisinės pagalbos teikimo būdus⁵²⁹: a) pirminės teisinės pagalbos teikimą; b) antrinės teisinės pagalbos teikimą; c) valstybės užtikrinamą neteisminį taikinamąjį tarpininkavimą.

Pirminė teisinė pagalba – tai teisinė pagalba, kurios paskirtis – mažiausiomis sąnaudomis padėti asmeniui tinkamai įvertinti ir teisiškai identifikuoti problemą ir jos mastą, užkirsti kelią sunkesnėms pasekmėms. Ji apima informacijos, teisinių konsultacijų teikimą bei dokumentų, skirtų valstybės ir savivaldybių institucijoms, išskyrus procesinius dokumentus, rengimą įstatymo nustatyta tvarka. Taip pat gali būti teikiami patarimai dėl ginčų sprendimo ne teismo tvarka, veiksmai dėl taikaus ginčo išsprendimo ir taikos sutarties rengimas⁵³⁰. Pirminė teisinė pagalba teikiama ne ilgiau kaip vieną valandą, išskyrus atvejus, kai pirminės teisinės pagalbos teikimo laikas pratęsimas savivaldybės vykdomosios institucijos sprendimu.

Pirminės teisinės pagalbos teikimas yra valstybinė funkcija, perduota savivaldybėms, kurios institucijos organizuoja ir teikia pirminę teisinę pagalbą, moka už ją, jei tokią pagalbą teikia advokatai, jų profesinės bendrijos ar viešosios įstaigos⁵³¹. Ši teisinė pagalba yra suteikiama iš karto, kai asmuo kreipiasi, išimtiniais atvejais – ne vėliau kaip per 5 darbo dienas po kreipimosi.

Teikiant pirminę teisinę pagalbą iš pateiktų aplinkybių gali paaiškėti, kad reikės antrinės teisinės pagalbos. Tokiu atveju pirminės teisinės pa-

529 Lietuvos Respublikos valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymas (aktuali redakcija 2014 m. sausio 1 d.). Valstybės žinios. 2000, Nr. 30-827.

530 Ten pat.

531 Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus 2008 metų veiklos ataskaita. Parengė Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaiga [žiūrėta 2013 m. lapkričio 25 d.] <<http://www.vaikoteises.lt/media/file/2011patigalutine.pdf>>.

galbos teikėjas padeda surašyti arba surašo prašymą dėl antrinės teisinės pagalbos, tiesa, prie štai informuodamas apie kitą valstybės garantuojamos teisinės pagalbos teikimo būdą – ginčo sprendimą taikinamojo tarpininkavimo būdu. Taigi galima teigti, kad pirminė teisinė pagalba yra tarsi antrinės pagalbos filtras, iš dalies sumažinantis teisinės pagalbos administravimo išlaidas.

Antrinė teisinė pagalba – tai teisinė pagalba, teikiama tais atvejais, kai asmeniui būtina teisminė gynyba ir kitomis priemonėmis teisiškai identifiukuota problema negali būti išspręsta. Pagrindinės veiklos – dokumentų rengimas, gynyba ir atstovavimas byloje, įskaitant vykdymo procesą, taip pat atstovavimas išankstinio ginčo sprendimams ne teisme atveju bei atlyginimas išlaidų, susijusių su civilinio ar administracinio proceso tvarka išnagrinėtomis bylomis bei civilinio ieškinio nagrinėjimu baudžiamosiose byloje. Antrinę teisinę pagalbą teikia advokatai, su kuriais Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybos yra sudariusios sutartis⁵³².

Esminė antrinės teisinės pagalbos teikimo sąlyga ta, kad teikiama yra tik įvertinus, ar asmuo turi teisę gauti antrinę valstybės garantuojamą teisinę pagalbą, t. y. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnyba, prieš priimdama sprendimą, vertina ne tik įstatyme nustatytas sąlygas antrinei teisei pagalbai gauti, bet ir tikrina, ar nėra kitų nustatytų pagrindų, dėl kurių teisinė pagalba negali būti teikiama.

Iš Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuostatų kylanti asmens teisė gauti teisinę pagalbą gal būti traktuojama kaip procesinio pobūdžio asmens teisės į tinkamą, kitaip – teisingą, teisinį procesą garantija⁵³³. Antrinė teisinė pagalba teikiama tokių kategorijų byloje⁵³⁴:

a) civilinėse byloje, t. y. su prievolių teise susiję ginčai; ginčai dėl darbo santykių (pvz., dėl grąžinimo į darbą ir atleidimo iš darbo formuluo-tės pakeitimo, dėl darbo užmokesčio ir kitų su darbo santykiais susijusių išmokų išieškojimo, dėl darbuotojo darbdaviui padarytos žalos atlyginimo, dėl žalos, padarytos darbuotojo sveikatos sužalojimu ar gyvybės atėmimu); iš turtinių ir asmeninių šeimos teisių santykių kylantys ginčai

532 Pranešimas VIR. Privatiems advokatams atstogas apmoka valstybė. Valstybinio audito ataskaita „Valstybės garantuojama antrinė teisinė pagalba“ [žiūrėta 2013 m. lapkričio 25 d.]. 2009 m. spalio 1 d. <www3.lrs.lt/docs2/TWTSGQRY.DOC>.

533 Abramavičius A. Teisė į teisminę gynybą Lietuvos Respublikos Konstitucinio teismo jurisprudencijoje. Jurisprudencija. 2009, 3 (117): 21–40.

534 Civilinių, administracinių, baudžiamųjų bylų klasifikatoriai, patvirtinti Kauno valstybinės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybos direktorės 2013 m. kovo 26 dienos įsakymu Nr. 0-3–(1.4) [žiūrėta 2014 m. kovo 2 d.]. <<http://kaunas.teisinepagalba.lt/lt/lt/tm/informacijos-rinkmenos>>.

(pvz., dėl santuokos nutraukimo ar separacijos pripažinimo, dėl tėvystės ar motinystės nustatymo ar nugincijimo, dėl tėvų valdžios apribojimo, dėl vaiko gyvenamosios vietos nustatymo, dėl vaiko globos nustatymo / panaikinimo, dėl vaikams išlaikymo priteisimo); dėl nuosavybės teisinių santykių kylantys ginčai (pvz., vindikacinis ieškinys, negatorinis ieškinys, ieškinys dėl turto padalijimo ar atidalinimo ir kt.), iš paveldėjimo teisinių santykių kylantys ginčai (pvz., dėl testamentu ar paveldėjimo teisės ginčijimo), ypatingos teisenos bylos (pvz., dėl įvaikinimo, globos ir rūpybos, dėl antstolių ir notarų veiksmų apskundimo, dėl civilinės būklės aktų registravimo, pakeitimo, papildymo);

b) administracinėse bylose, t. y. bylose dėl valstybės garantuojamos teisinės pagalbos suteikimo ar nesuteikimo, dėl valstybinio administravimo subjektų priimtų teisės aktų ar veiksmų teisėtumo, dėl savivaldybių administravimo subjektų atsisakymo atlikti jų kompetencijai priskirtus veiksmus teisėtumo ir pagrįstumo, dėl turtinės ir neturtinės (moralinės) žalos atlyginimo, dėl mokesčių, kitų privalomų mokėjimų ar rinkliavų sumokėjimo, grąžinimo ar išieškojimo, dėl tarnybinių ginčų, kai viena ginčo šalis yra valstybės ar savivaldybės tarnautojas, dėl nutarimo administracinio teisės pažeidimo byloje apskundimo ir kt.;

c) baudžiamosiose bylose, t. y. bylose dėl nusikaltimų, padarytų žmogaus sveikatai ir gyvybei, laisvei ir seksualinio apsisprendimo laisvei, žmogaus garbei ir orumui, vaikui ir šeimai, privataus gyvenimo neliečiamumui, socialinėms teisėms, nuosavybei, turtiniams interesams, aplinkai ir žmonių sveikatai, transporto eismo saugumui, viešajai tvarkai, finansų sistemai, valstybės tarnybai ir viešiesiems interesams, valdymo tvarkai, teisingumui, nusikaltimai, susiję su disponavimu ginklais, šaudmenimis, sprogmenimis, narkotinėmis ar psichotropinėmis, nuodingosiomis medžiagomis ir kt.

Neteisminis taikinamasis tarpininkavimas (mediacija) – tai skatinti, į konfliktuojančių šalių interesus nukreipta ginčų sprendimo procedūra, kurios metu nešališkas taikinimo tarpininkas ar tarpininkai padeda šalims priimti abi puses tenkinantį sprendimą ir taip taikiai išspręsti kilusį ginčą. Galima teigti, kad taikinamasis tarpininkavimas yra tam tikra konstruktyvaus dialogo forma vadovaujant mediatoriams, kuriuos, kaip taikinamojo tarpininkavimo paslaugų teikėjus, konkurso būdu atrinka valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybos⁵³⁵.

535 Lietuvos Respublikos taikinamojo tarpininkavimo įstatymas. Valstybės žinios. 2008, Nr. 87-3462.

Antrinę teisinę pagalbą teikiantis advokatas, įvertinęs ginčo aplinkybes, Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybai pateikia siūlymą ir šalių sutikimus ginčą spręsti taikinamojo tarpininkavimo būdu. Tuo metu, kai yra vykdomas taikinamasis tarpininkavimas, sprendžiamam ginčui arba jo daliai antrinė teisinė pagalba neteikiama. Taikinamasis tarpininkavimas baigiasi šalims susitarus dėl ginčo dalyko ir pasirašius taikos sutartį. Jei dėl ginčo dalyko yra nesutariama ir taikos sutartis nepasirašoma, šalys turi teisę ginčą perduoti spręsti teismui. Svarbu tai, kad teikiant valstybės garantuojamą teisinę pagalbą, tame pačiame ginče taikinamasis tarpininkavimas gali būti inicijuotas tik vieną kartą.

Aptariant taikomo taikinamojo tarpininkavimo neteisminį pobūdį, atkreiptinas dėmesys, kad teisminė ir neteisminė mediacijos skiriasi pagrindiniais požymiais: 1) teisminė mediacija vyksta teisėjui parengiamajame teismo posėdyje pasiūlius taikiai išspręsti ginčą bei konfliktuojančioms šalims su šiuo pasiūlymu sutikus, byla perduodama teismo mediatoriui nagrinėti ją teisminės mediacijos būdu; 2) neteisminė mediacija, priešingai, vyksta ginčo šalims dar nepateikus dokumentų teismui, t. y. dar nesikreipus į teismą. Be to, jei teisminė mediacija yra orientuota į ginčo šalių teises ir pareigas, t. y. teismo mediatoriai labiau rūpinasi ginčo šalių teisėmis ir pareigomis, neteisminė mediacija orientuojasi į ginčo šalių poreikius ir interesus⁵³⁶. Neteisminio taikinamojo tarpininkavimo (mediacijos) paskirtis – be kreipimosi į teismą padėti konfliktuojančioms šalims išspręsti kilusį ginčą, priimant abi ginčo puses tenkinantį sprendimą.

Pažymėtina, kad ginčo šalys, objektyviai, konfidencialiai ir palyginti nebrangiai savarankiškai išsprendusios tarpusavio ginčus, yra dažniau linkusios laikytis ir savanoriškai vykdyti susitarimus, pasiektus mediacijos procedūra negu teismo sprendimu, ir dėl to labiau nei teismo sprendimą ar teismo procesą vertina savo pasiektą susitarimą⁵³⁷. Tai viena pagrindinių priežasčių, dėl ko mediacijos idėja yra skatinama ir teikiant valstybės garantuojamą teisinę pagalbą.

Asmenys, turintys teisę gauti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą. Asmenų, turinčių teisę gauti pirminę ir antrinę valstybės garantuojamą teisinę pagalbą, kategorijos yra aiškiai apibrėžtos. Jiems keliami

536 Figūrinitė, K. Teisminė mediacija padeda konfliktuojančioms šalims rasti abipusiai naudingą sprendimą. Teismai: naujienlaiškis [interaktyvus]. 2010, Nr. 1 [žiūrėta 2014-02-25]. <http://www.teismai.lt/images/foto/teismai.lt_1nr_spalis.pdf>.

537 Kaminskienė N. ir kt. Mediacija. Vadovėlis. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, p. 214.

pagrindiniai reikalavimai yra šie: fizinis asmuo, pilietybė (Lietuvos Respublikos arba Europos Sąjungos valstybių narių), teisėtas gyvenimas Lietuvos Respublikos ar Europos Sąjungos valstybių narių teritorijoje arba teisė gauti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą tarptautinių sutarčių pagrindu (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Asmenys, turintys teisę gauti VGTP⁵³⁸

Asmenys, turintys teisę gauti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą	
Pirminė teisinė pagalba	Antrinė teisinė pagalba
<p>Pagrindinės sąlygos:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) visi Lietuvos Respublikos piliečiai, b) kitų ES valstybių narių piliečiai, c) Lietuvos Respublikoje ar kitose ES valstybėse narėse teisėtai gyvenantys fiziniai asmenys, d) Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse nurodyti asmenys. 	<p>Pagrindinės sąlygos:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) visi Lietuvos Respublikos piliečiai, b) kitų ES valstybių narių piliečiai, c) Lietuvos Respublikoje bei kitose ES valstybėse narėse teisėtai gyvenantys fiziniai asmenys, d) Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse nurodyti asmenys.
<p>Papildomos sąlygos: nėra.</p>	<p>Papildomos sąlygos:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) asmenys, kurių turtas ir metinės pajamos neviršija Lietuvos Respublikos Vyriausybės nustatytų turto ir pajamų lygių teisei pagalbai gauti, b) arba fiziniai asmenys, nurodyti VGTPĮ 12 str.

Remiantis 1 lentelės duomenimis galima teigti, kad antrinei teisei pagalbai gauti yra numatytos papildomos sąlygos, susijusios su asmens turto ir pajamų lygiu. Pirminė teisinė pagalba, priešingai, yra teikiama visų anksčiau išvardytų kategorijų asmenims, neatsižvelgiant į jų turimą turtą ir pajamas. Norintis gauti antrinę teisinę pagalbą asmuo neturi viršyti pirmojo arba antrojo turto ir pajamų lygio, išskyrus įstatyme numatytas išimtis, kai į šiuos lygius yra neatsižvelgiama. Taikinamasis tarpinin-

538 Lukoševičiūtė S. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos socialinis veiksmingumas. Magistro baigiamasis darbas. Vadovas – prof. dr. V. Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2014, p. 12.

kavimas vykdomas, kai bent viena iš šalių turi teisę gauti antrinę teisinę pagalbą.

Paminėtinos ir pagrindinės išimty, kai asmenims antrinė teisinė pagalba gali būti teikiama neatsižvelgiant į jų turtą ir pajamas: a) nukentėjusieji dėl nusikaltimų atsiradusios žalos atlyginimo bylose; b) asmenys, turintys teisę į socialinę pašalpą arba valstybės išlaikomi stacionariose globos įstaigose; c) asmenys, kuriems nustatytas sunkus neįgalumo lygis arba kurie pripažinti nedarbingais, ir kt. Vis dėlto, siekiant gauti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą, vien atitikti minėtus reikalavimus neužtenka. Ne mažiau svarbu, kad pareiškėjo prašymas suteikti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą būtų pagrįstas ir nekiltų abejonų, kad asmuo gali piktnaudžiauti teisine pagalba.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos teikimo principai. Tarptautiniuose ir nacionaliniuose dokumentuose suformuluoti pagrindiniai principai, kuriais remiantis užtikrinamos prielaidos skatinti valstybės garantuojamos teisinės pagalbos prieinamumą, veiksmingumą ir kokybišką teikimą. Tarptautiniuose dokumentuose suformuoti tokie pagrindiniai valstybės garantuojamos teisinės pagalbos principai⁵³⁹:

a) teisinės pagalbos suteikimo nepasiturintiems asmenims principas – tai svarbiausias, fundamentinis principas, kuriuo grindžiama valstybės garantuojama teisinė pagalba. Šis principas teigia, kad bet kokios formos teisinė pagalba turi būti suteikta visais būtinais atvejais ir visa apimtimi, taip užtikrinant tinkamą teisės į teisminę gynybą įgyvendinimą asmenims, kurių galimybes riboja mažos pajamos ir kitos ekonominės kliūtys;

b) veiksmingos valstybės garantuojamos teisinės pagalbos suteikimo principas – šio principo turinys sietinas su: a) teisinę pagalbą teikiančio asmens dalykinėmis ir asmeninėmis savybėmis keliamais reikalavimais; b) tinkamų procesinių garantijų užtikrinimu. Kiekvienas asmuo turi teisę gauti veiksmingą teisinę pagalbą, teikiamą nepriklausomo ir nešališko profesionalaus advokato. Teisinės pagalbos teikimo veiksmingumas matuotinas pagal tai, ar dėl advokato kompetencijos buvo pasiekta atitinkama nauda. Kitaip tariant, jei advokatas nekompetentingas, tikėtina, kad ir nauda nebus pasiekta. Tokiu atveju veiksmingos valstybės garantuojamos teisinės pagalbos suteikimo principo būtų nesilaikoma;

539 Montvydienė I. Valstybės garantuojama teisinė pagalba civilinėse bylose: daktaro disertacija: socialiniai mokslai, teisė. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2010, p. 38.

c) valstybės garantuojamos teisinės pagalbos laiku suteikimo visose bylos proceso stadijose, ikiteisminėse ir neteisminėse procedūrose principas – šis principas teigia, kad turi būti pašalintos visos ekonominio pobūdžio kliūtys asmeniui, siekiančiam pasinaudoti teisinėmis procedūromis. Valstybės garantuojama teisinė pagalba turėtų būti užtikrinama bet kuriame etape: suteikiant konsultacijas įvairiais teisės klausimais, susijusiais su asmens teisių ir teisėtų interesų įgyvendinimu, taip pat dar nesikreipus į teismą ar teisminių procedūrų metu. Kitaip tariant, šis principas grindžiamas reikalavimu, kad valstybės garantuojama teisinė pagalba neturtingiausiems visuomenės sluoksniams būtų suteikta visose teisminėse instancijose;

d) galimybės laisvai pasirinkti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą teikiančią advokatą principas – šis principas teigia, kad nors advokatas savo pareigas visuomet atlieka sąžiningai ir dorai, tačiau jeigu jis yra paskiriamas neatsižvelgiant į šio advokato arba į valstybės garantuojamą teisinę pagalbą gaunančio asmens valią, tokia situacija gali nulemti, jog teisinė pagalba bus suteikta nekokybiškai arba grynai formaliai dėl to, kad advokatui stinga žinių ir patirties tam tikrų kategorijų bylose ar dėl panašių aplinkybių. Šiuo principu įtvirtinama nuostata valstybei nesikišti į advokato ir teisinę pagalbą gaunančio asmens tarpusavio santykius;

e) teisminės gynybos prieinamumo principas, kuri įtvirtina tokie teisės aktai: Lietuvos Respublikos Konstitucijos 30 straipsnis, Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 5 straipsnis, Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 4 straipsnis, 1950 m. Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 6 ir 13 straipsniai, Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 14 straipsnio 1 punktas, Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 8 straipsnis.

Žmogaus ir valstybės santykį apibrėžia Lietuvos Respublikos Konstitucijos⁵⁴⁰ 30 straipsnis. Jame įtvirtinta nuostata, kad asmenys, kurių konstitucinės teisės ar laisvės pažeidžiamos, turi teisę kreiptis į teismą. Konstitucijos 31 straipsnyje apibrėžiamos asmens, kuris ir įtariamas, ir kaltinamas padaręs nusikaltimą, teisės: nuo sulaikymo arba pirmosios apklausos momento asmeniui yra garantuojamos teisė į gynybą ir teisė turėti advokatą.

Pažeistų ir ginčijamų asmens teisių ir įstatymų saugomų interesų gynybą reglamentuoja Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso

540 Lietuvos Respublikos Konstitucija (2014 m. sausio 24 d. redakcija). Valstybės žinios. 1992, Nr. 33-1014.

(CPK) 5 straipsnis, kuriame nustatytas faktas, kad atsisakyti teisės kreiptis į teismą nėra galimybių – toks atsisakymas negalioja. Teisė į teisminę gynybą minima Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 4 straipsnio 1 ir 2 dalyse. Įstatyme apibrėžiamos ne tik visų asmenų, įskaitant užsieniečius ir asmenis be pilietybės, jei įstatymai ir tarptautinės sutartys nenumato kitaip, lygios teisės ginti teises ir laisves, bet ir teisė gauti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą.

Europos žmogaus teisių ir laisvių apsaugos konvencijos⁵⁴¹ 6 straipsnio 3 dalyje apibrėžiamos visų asmenų, kurie kaltinami nusikaltimo padarymu, teisės į tokias garantijas: gintis pačiam, per pasirinktą gynėją arba gauti pagalbą nemokamai, kai dėl finansinės padėties asmuo negali sumokėti už tokias paslaugas. 13 straipsnyje išdėstyta nuostata, kad, nepriklausomai nuo einamų pareigų, visi asmenys, kurių teisės ir laisvės pažeistos, turi teisę pasinaudoti veiksminga teisine gynyba.

Veiksmingų teisinės gynybos priemonių prieinamumą, kaip vieną iš asmens pažeistų teisių ir laisvių gynimo garantijų, apibrėžia ir Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas (2 str. 3 punktą ir 14 str. 3 punktą). Jo nuostatos įtvirtina teisių gynybos galimybių plėtojimą dalyvaujant visoms valstybės teisinėje sistemoje numatytoms kompetentingoms teisminėms, administracinėms ar įstatymų leidžiamosioms institucijoms. Panašios nuostatos apibrėžtos ir Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 8 straipsnyje.

Lietuvos valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymo 3 straipsnyje apibrėžiami keturi pagrindiniai teisinės pagalbos teikimo principai:

a) lygiateisiškumo ir visų asmenų teisių bei įstatymų saugomų interesų apsaugos principas. Lietuvos Konstitucinis Teismas 1996 m. balandžio 18 d. nutarime apibrėžė⁵⁴², kad lygiateisiškumo principas apima asmenų lygybę įstatymui, asmenų lygybę teismui ir asmenų lygybę kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams. Tai reiškia, kad visi asmenys, jei jų teisės ir įstatymų saugomi interesai pažeidžiami, turi teisę kreiptis į teismą. Tad šis teisės veiksmingumas yra siejamas su lygiateisiškumo principu. Paminėtinas ir nešališkumo principas, teigiantis, kad taisyklės visiems turi būti taikomos vienodai, t. y. visi prieš įstatymą yra lygūs⁵⁴³. Tai pa-

541 Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1998 m. lapkričio 4 d. redakcija). Valstybės žinios. 1995, Nr. 40-987.

542 Lietuvos Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos komercinių bankų įstatymo 37 straipsnio pirmosios dalies 7 punkto, 39 straipsnio, 40 straipsnio pirmosios bei antrosios dalių, 45 straipsnio ir 46 straipsnio antrosios bei trečiosios dalių atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. Valstybės žinios. 1996-04-24, Nr. 36-915.

543 Höffe O. *Gerechtigkeit*. München: Beck, 2001, p. 11.

siekiami visiems laikantis to paties tikslo: kai visų elgesys susaistytas tam tikrų universalių taisyklių. Kita vertus, jei visi visuomenės nariai natūraliai siektų viešosios naudos, nebekiltų poreikis vienam kitą susaistyti ir apriboti teisingumo taisyklėmis⁵⁴⁴;

b) valstybės garantuojamos teisinės pagalbos kokybės, efektyvumo ir ekonomiškumo principas. Galima teigti, kad kokybė – tai geriausi galimi rezultatai, pasiekti mažiausiomis sąnaudomis. Kokybės samprata iš dalies sietina su teisinės pagalbos atitiktimi paskirčiai, naudingumu, situacijos pakitimu, atitiktimi reikalavimams. Teisės efektyvumas – tai kriterijus, padedantis įvertinti, ar teisė veiksmingai padeda priartėti prie tikslo, ar ne⁵⁴⁵. Ekonomiškumą galima apibrėžti kaip konkrečiam tikslui pasiekti ar rezultatui gauti panaudotų būtinų išteklių sumažinimą išlaikant tam tikrą rezultato kokybę⁵⁴⁶. Susiejus teisės efektyvumo ir ekonomiškumo sąvokas, būtų atskleistas naujas aspektas – ar sąnaudos, panaudotos rezultatui pasiekti, buvo šio rezultato vertos ir kiek tokių sąnaudų šiam tikslui pasiekti prireikė;

c) taikaus ginčų sprendimo prioriteto principas. Lietuvos Respublikos taikinamojo tarpininkavimo įstatyme⁵⁴⁷ numatyta, kad pirminė ir pagrindinė procedūrų paskirtis – išspręsti ginčą, kur ir sprendimas, ir išsprendimo procedūra turi būti taikaus pobūdžio;

d) draudimo piktnaudžiauti valstybės garantuojama teisine pagalba ir materialiosiomis bei procesinėmis teisėmis principas – tai bendrasis teisės principas, reiškiantis, kad kiekvienas asmuo savo teisėmis turi naudotis kaip protingas ir sąžiningas asmuo, nepiktnaudžiauti jomis, laikytis įstatymuose įtvirtintos tvarkos, užtikrinančios teisiųjų santykių stabilumą ir saugumą.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos valdymo institucijos ir jų funkcijos. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos teikimas Lietuvoje yra organizuojamas valdymo institucijų⁵⁴⁸. Lietuvos Respublikos Vyriausybės (toliau – Vyriausybė), Lietuvos Respublikos teisingumo

544 Petkvienė R. Teisingumas ir nešališkumas civiliniame procese. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2013, 20 (3): 1061–1080.

545 Šimašius R. Teisėkūra ir teisės socialinis veiksmingumas. Jurisprudencija. Mokslo darbai. 2004, Nr. 54 (46): 62–73.

546 Puškorius S. 3E koncepcijos plėtra. Viešoji politika ir administravimas. 2002, 3: 31–38.

547 Lietuvos Respublikos taikinamojo tarpininkavimo įstatymas (2011 m. gegužės 28 d. redakcija). Valstybės žinios. 2008, Nr. 87-3462.

548 Valstybinio audito ataskaita: valstybės garantuojama antrinė teisinė pagalba, 2009 m. rugpjūčio 7 d. Nr. VA-P-40-12-15 [interaktyvus]. Vilnius, 46 p. [žiūrėta 2013 m. spalio 19 d.]. <http://www.vkontrolė.lt/failas_senas.aspx?id=3554>.

ministerijos (toliau – Teisingumo ministerija), savivaldybių institucijų, Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybų (toliau – tarnybos), Lietuvos advokatūros. Būtina atkreipti dėmesį, kad pagal institucinį sprendimą teikti asmeniui valstybės garantuojamą teisinę pagalbą egzistuoja trys tokio sprendimo priėmimo modeliai⁵⁴⁹: a) sprendimus priima tik teismai (Vokietija, Austrija); b) sprendimus priima specialiosios institucijos (Anglija, Olandija, Izraelis, Ispanija); c) derinamas pirmasis ir antrasis variantai – mišri sistema (Švedija). Galima teigti, kad Lietuva pasirinko iš dalies mišriąją sistemą, nes pirminės valstybės garantuojamos teisinės pagalbos klausimą sprendžia savivaldybių institucijos.

Vyriausybės funkcijos. Lietuvoje vykdomąją valdžią įgyvendinančios Vyriausybės funkcijos valstybės garantuojamos teisinės pagalbos srityje dažniausiai yra susijusios su antrine teisine pagalba: a) įstatymo nustatyta tvarka nustato turto ir pajamų lygius antrinei teisei pagalbai gauti; a) įstatymo nustatyta tvarka nustato už antrinę teisinę pagalbą ir taikina- mąjį tarpininkavimą mokamo užmokesčio dydį ir jo mokėjimo taisykles bei atlieka kitas įstatymų nustatytas funkcijas.

Teisingumo ministerijos funkcijos. Teisingumo ministerijos, kurios pagrin- dinis tikslas – formuoti politiką Lietuvos nacionalinės teisinės sistemos plėtros, civilinės teisės, civilinio proceso, baudžiamosios teisės, administ- racinės teisės ir kitų teisių srityse bei organizuoti, koordinuoti ir kontroliuoti šios valstybės politikos įgyvendinimą⁵⁵⁰, valstybės garantuojamos teisinės pagalbos srityje atlieka šias funkcijas: a) rengia su valstybės garantuojama teisine pagalba susijusių teisės aktų projektus ir juos teikia Vyriausybei; b) kontroliuoja valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymo ir kitų su juo susijusių teisės aktų įgyvendinimą; c) atlieka valstybės garantuoja- mos teisinės pagalbos teikimo stebėseną, informuoja gyventojus apie tei- kimo sąlygas ir galimybes gauti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos koordinavimo tarybos pa- skirtis ir funkcijos. Siekiant užtikrinti Teisingumo ministerijai pavestų funkcijų valstybės garantuojamos teisinės pagalbos srityje įgyvendinimą, 2005 m. įsteigta Teisingumo ministerijos patariamoji valstybės garantuo- jamos teisinės pagalbos klausimais visuomeniniais pagrindais veikianti institucija – Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos koordinavimo ta- ryba. Tarybą sudaro trylika narių iš tokių institucijų ar asociacijų, kurių

549 Laužikas E., Mikelėnas V., Nekrošius V. Civilinio proceso teisė. Vadovėlis. Vilnius: Justitia, 2003, p. 199.

550 Lietuvos Respublikos Teisingumo ministerijos nuostatai (2010 m. gruodžio 5 d. redakcija). Valstybės žinios. 1998, Nr. 63-1816.

veikla siejama su valstybės garantuojamos teisinės pagalbos teikimu ar žmogaus teisių apsauga, pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos Seimo Teisės ir teisėtvarkos bei Žmogaus teisių komiteto, taip pat Teisingumo ministerijos, Finansų ministerijos, Generalinės prokuratūros, Lietuvos advokatūros, Lietuvos teisininkų draugijos, Lietuvos Respublikos teisėjų asociacijos ir kitų institucijų atstovai.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos koordinavimo taryba⁵⁵¹ yra kolegiali, visuomeniniais pagrindais veikianti patariamoji institucija, kurios paskirtis – įgyvendinti valstybės garantuojamos teisinės pagalbos srityje Teisingumo ministerijai pavestas funkcijas. Tarybos nuostatuose⁵⁵² apibrėžtos šios pagrindinės funkcijos: a) teikti pasiūlymus dėl valstybės garantuojamos teisinės pagalbos politikos įgyvendinimo ir tobulinimo; b) analizuoti savivaldybių institucijų veiklos organizuojant ir teikiant pirminę teisinę pagalbą ataskaitas ir teikti pasiūlymus dėl pirminės teisinės pagalbos teikimo; c) nagrinėti valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybų veiklą ir teikti pasiūlymus dėl šių tarnybų veiklos; d) teikti pasiūlymus dėl valstybės biudžeto lėšų valstybės garantuojamai teisei pagalbai teikti poreikio ir dėl efektyvaus jų panaudojimo; e) teikti pasiūlymus dėl teisės aktų, įgyvendinančių valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymą, priėmimo ir keitimo; f) teikti pasiūlymus dėl advokatų, teikiančių antrinę teisinę pagalbą, užmokesčio ir kt.

Savivaldybių institucijų funkcijos. Savivaldybėms perduota valstybinė funkcija – pirminės teisinės pagalbos teikimas. Savivaldybių institucijos, užtikrinamos funkcijų įgyvendinimą, organizuoja ir teikia pirminę teisinę pagalbą, moka už ją, jei teisinę pagalbą teikia advokatai ar viešosios įstaigos pagal su savivaldybe sudarytas sutartis. Pirminės teisinės pagalbos teikimo būdo pasirinkimą savivaldybės motyvuoja⁵⁵³ tuo, kad jis yra veiksmingesnis, greitesnis ir ekonomiškescnis, nes teisinė pagalba suteikiama iškart asmeniui kreipusis, todėl sutaupoma lėšų ir laiko, pareiškėjams nereikia vykti į kitas institucijas ar įstaigas. Taip sudaromos sąlygos kokybiškiau teikti teisinę pagalbą, efektyvesniu panaudoti lėšas ir paprasčiau tvarkyti apskaitą. Be to, greičiau surenkama informacija iš pa-

551 Lietuvos Respublikos teisingumo ministro 2005 m. birželio 15 d. įsakymas Nr. 1R-189 „Dėl valstybės garantuojamos teisinės pagalbos koordinavimo tarybos nuostatų ir sudėties patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2012, Nr. 84-4432.

552 Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos koordinavimo tarybos nuostatai. 2005 m. birželio 15 d. Nr. 1R-189 [žiūrėta 2013 m. rugsėjo 8 d.]. <<http://www.tm.lt/dok/1R-189.pdf>>.

553 Bendra pirminės teisinės pagalbos organizavimo situacija Lietuvos savivaldybėse (2011) [interaktyvus]. [žiūrėta 2013 m. spalio 19 d.]. <<https://sites.google.com/site/pirmineteisnepalba/paslaugos-organizavimas>>.

dalinių, todėl per kur kas trumpesnę laiką randami pareiškėjų problemų sprendimo būdai. Savivaldybių institucijos informuoja vietos gyventojus apie teisinę pagalbą ir jos teikimo sąlygas.

Pirminę teisinę pagalbą gali teikti: a) savivaldybės administracijos valstybės tarnautojai (teisinio pobūdžio funkcijos turi būti nustatytos pareigybės aprašyme); b) pagal darbo sutartis dirbantys savivaldybių darbuotojai, gaunantys atlyginimą iš savivaldybės biudžeto (sutartyse turi būti numatytos teisinio pobūdžio funkcijos); c) viešosios įstaigos, su kuriomis savivaldybės yra sudariusios sutartis; d) advokatai.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybų funkcijos. 2005 m. gegužę įsigaliojusioje valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymo redakcijoje buvo numatytos įstaigos prie Teisingumo ministerijos – valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybos. Šių tarnybų paskirtis – organizuoti antrinės teisinės pagalbos teikimą pagal apygardų teismų veiklos teritorijas⁵⁵⁴. Lietuvoje veikia penkios valstybės garantuojamą teisinę pagalbą užtikrinančios tarnybos: Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šiauliuose ir Panevėžyje (žr. 1 pav.). Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatyme⁵⁵⁵ numatyta, kad pagrindinis Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybų uždavinys – užtikrinti teisinės pagalbos teikimą ir koordinavimą.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos kolegijos paskirtis ir funkcijos. Vadovaujantis valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymu, pagrindinės Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos kolegijos, kurią sudaro valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybų direktoriai, penki advokatų atstovai ir Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos atstovas, funkcijos yra tokios: a) svarstyti pirminės teisinės pagalbos koordinavimo, antrinės teisinės pagalbos teikimo užtikrinimo, taikinamojo tarpininkavimo organizavimo ir kitus klausimus, teikti pasiūlymus; b) svarstyti dėl sutarčių, susijusių su antrinės teisinės pagalbos teikimo tinkamu vykdymu, užtikrinimo klausimus.

Lietuvos advokatūros funkcijos. Lietuvos advokatūra – tai viešasis juridinis asmuo, kurio veikla grindžiama savivaldos, viešumo ir teisėtumo principais⁵⁵⁶, vienijantis Lietuvos Respublikos advokatus ir įgyven-

554 Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybos informacija [interaktyvus]. [žiūrėta 2013 m. spalio 12 d.]. <<http://vilnius.teisinepagalba.lt/lt/tm/apiemus/>>.

555 Kauno VGTP tarnybos funkcijos [interaktyvus]. [žiūrėta 2013 m. spalio 15 d.]. <<http://kaunas.teisinepagalba.lt/lt/tm/veiklossritys/>>.

556 Lietuvos advokatūros įstatai, patvirtinti visuotinio advokatų susirinkimo 2005 m. sausio 21 d. sprendimu [žiūrėta 2013 m. spalio 19 d.]. <http://denver.infolex.lt/advoco_old/?item=advistat>.

dinantis advokatų savivaldą, koordinuojantis jų veiklą teikiant teisinę paslaugas, atstovaujantis jų interesams ir juos ginantis. Tai reiškia, kad kiekvienas Lietuvos advokatas yra šios advokatūros narys, išskyrus tuos atvejus, kai advokatas yra išbraukiamas iš Lietuvos praktikuojančių advokatų sąrašo⁵⁵⁷. Vadovaudamasi valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymu, Lietuvos advokatūra, siekdama užtikrinti, kad antrinė teisinė pagalba būtų teikiama efektyviai, atlieka pagrindinę savo, kaip valstybės garantuojamos teisinės pagalbos valdymo institucijos, funkciją – pagal patvirtintas antrinės teisinės pagalbos kokybės vertinimo taisykles tikrina antrinę teisinę pagalbą teikiančių advokatų ir jų padėjėjų veiklos kokybę. Taip pat ji atlieka kitas valstybės garantuojamos teisinės pagalbos, Lietuvos Respublikos advokatūros ir kituose teisės aktuose nustatytas funkcijas.

2 lentelė. VGTP valdymo institucijų funkcijos⁵⁵⁸

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos valdymo institucijų pagrindinės funkcijos			
Nr.	Institucija	Pirminė teisinė pagalba	Antrinė teisinė pagalba
1	Vyriausybė	***	Nustato turto ir pajamų lygius bei už antrinę teisinę pagalbą ir taikinomąjį tarpininkavimą mokamo užmokesčio dydį ir jo mokėjimo taisykles.
2	Teisingumo ministerija	Rengia su VGTP susijusių teisės aktų projektus; atlieka VGTP teikimo stebėseną; kontroliuoja VGTP įstatymo ir susijusių teisės aktų įgyvendinimą.	
3	VGTP koordinavimo taryba	Teikia pasiūlymus dėl VGTP politikos įgyvendinimo ir tobulinimo bei dėl valstybės biudžeto lėšų poreikio VGTP teikti ir dėl efektyvaus jų panaudojimo. Teikia pasiūlymus dėl teisės aktų, įgyvendinančių valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymą, priėmimo ir keitimo.	

557 Lietuvos Respublikos advokatūros įstatymas (2013 m. rugsėjo 1 d. redakcija). Valstybės žinios. 2004, Nr. 50-1632.

558 Lukoševičiūtė S. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos socialinis veiksmingumas. Magistro baigiamasis darbas. Vadovas – prof. dr. V. Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2014, p. 19–20.

3	VGTP koordina- vimo taryba	Analizuoja savivaldybių insti- tucijų ataskaitas apie pirminės teisinės pagalbos organizavimą ir teikimą. Teikia pasiūlymus dėl pirminės teisinės pagalbos teiki- mo.	Nagrinėja VGTP tarnybų veiklą ir teikia pasiūlymus dėl šių tarny- bų veiklos. Teikia pasiūlymus dėl advokatų, teikiančių antrinę teisinę pagalbą, užmokesčio ir kt.
4	Savival- dybių institu- cijos	Organizuoja ir teikia pirminę teisinę pagalbą. Moka už pirminę teisinę pagalbą, jei ją teikia ad- vokatai ar viešosios įstaigos pagal su savivaldybe sudarytas sutartis. Informuoja vietas gyventojus apie teisinę pagalbą ir jos teiki- mo sąlygas.	***
5	VGTP tarnybos	Koordinuoja pirminės teisinės pagalbos teikimą.	Organizuoja antrinės teisinės pagalbos teikimą pagal apy- gardų teismų veiklos teritorijas. Priima sprendimus, susijusius su antrinės teisinės pagalbos teikimu. Tikrina, ar asmuo turi teisę gauti antrinę teisinę pagal- bą. Atrenka advokatus ir sudaro su jais sutartis ir kt.
6	VGTP kolegija	Svarsto pirminės teisinės pagal- bos koordinavimo, organiza- vimo ir kitus klausimus, teikia pasiūlymus.	Svarsto ir teikia pasiūlymus dėl antrinės teisinės pagalbos tei- kimo užtikrinimo, taikinamojo tarpininkavimo organizavimo ir kitus klausimus. Svarsto antrinės teisinės pagalbos teikimo su- tarčių vykdymo klausimus.
7	Lietuvos advoka- tūra	***	Tikrina antrinę teisinę pagalbą teikiančių advokatų ir jų padėjėjų veiklos kokybę.

9.6. Socialinis pasitikėjimas teismais ir policija

Socialinis pasitikėjimas. Pasitikėjimas – tai saugumo ir patogumo žmonių santykiuose jausmas, būtinas kuriant žmonių gerovę ir saugumą.

Socialiniuose moksluose pasitikėjimas analizuojamas kaip socialinis reiškinys, kaip visuomenės gyvenimo „rišamoji medžiaga“ ir todėl suprantamas kaip „socialinis pasitikėjimas“⁵⁵⁹. Socialinis pasitikėjimas – tai socialinėje grupėje pasklidusi jausena, kad dauguma nepažįstamų žmonių laikosi tų pačių pamatinių vertybių. Socialinis pasitikėjimas dažnai dar vadinamas „pamatiniu“, „tarpasmeniniu“ ir „apibendrintu pasitikėjimu“. Atskira pasitikėjimo rūšis yra *institucinis*, arba *organizacinis*, pasitikėjimas, pavyzdžiui, pasitikėjimas teismais, Seimu, gydymo ar švietimo įstaigomis, ir t. t. Kaip pažymi užsienio autoriai P. Sztompka (1999), C. Offe'as (1999), E. Harre'as (1999), institucinį pasitikėjimą galima laikyti viena iš pasitikėjimo asmenimis atmainų⁵⁶⁰.

Žmonės gyvena visuomenėje, darančioje jiems neišvengiamą socialinę spaudimą, dėl kurio kyla pagrindiniai pavojai individui. Socialinės grėsmės individui reiškiasi ekonominiu, politiniu, socialiniu (siaurąja prasme), ekologiniu (fiziniu), psichologiniu ir apskritai kultūriniu spaudimu⁵⁶¹. Vertindami kylančias grėsmes ir remdamiesi subjektyviai suvokiamu teisingumu, žmonės vertina valdžios atstovų elgesį, priimtus įstatymus, valstybės institucijų veiklą bei juos supančią aplinką. Kitaip tariant, aplinkinio pasaulio suvokimas daro tiesioginį poveikį žmonių nuostatoms, jų savijautai, elgesiui. Individams būtų sunku išgyventi, jeigu jie nekurtų tarpusavio pasitikėjimo.

Individus visuomenėje ar socialiniame grupėje sieja socialiniai ryšiai, iš kurių nuolatiniai ryšiai virsta socialiniais santykiais. Tiesioginis bendravimas įtvirtina socialinius žmonių santykius, o šie leidžia remtis įgyta patirtimi, padedančia susidaryti nuomonei apie kitą asmenį bei apsispręsti, kiek ir kokius reikalus tvarkant galima pasitikėti kitu asmeniu. Šis pasitikėjimas kitu žmogumi yra kartu ir „individo atpažinimo priemonė, nes įsitraukdamas į pasitikėjimo santykius subjektas savotiškai apibrėžia savo veiklos pobūdį: jis stengiasi įpareigoti partnerį ir pats įsipareigoja tam tikrai veiklai“⁵⁶². Šiuo pagrindu formuojasi tarpasmeninis pasitikėjimas. Jis palengvina individų kolektyvinę veiklą, padėdamas jiems pasiekti tikslus, kurie, nesant tarpasmeninio pasitikėjimo, būtų nepasiekti. Todėl būtina pabrėžti, kad „pasitikėti kitais socialinės veiklos dalyviais

559 Laumenskaitė I. E. Ar galima pasitikėti, ir kaip?. Kultūros aktualijos. 2004'5, (40) rugsėjis–spalis, p. 78.

560 Žiliukaitė R. Pasitikėjimas: nuo teorinių įžvalgų empirinės analizės link. Kultūrologija. Vilnius: Gervė, 2006, 13: 207.

561 Buzan B. Žmonės, valstybės ir baimė. Vilnius: Eurigras, 1997, p. 71.

562 Kavolis V. Pasitikėjimo problema. Kultūros barai. 1996, 9: 13.

yra naudinga tuo požiūriu, kad tai padeda sutaupyti išteklius, reikalingus socialinei kontrolei, ir mažina bendradarbiavimo su kitais kolektyvinės veiklos kaštus⁵⁶³. R. D. Putnamo ir J. S. Colemano teigimu, pasitikėjimas yra esminis „socialinio kapitalo elementas“⁵⁶⁴, „įkūnytas santykiuose tarp žmonių“⁵⁶⁵, tai „viešoji gėrybė, kuri vartojama turi tendenciją gausėti, nenaudojama nyksta“⁵⁶⁶.

Taigi apibendrintai socialinis pasitikėjimas yra ne tik dvasinė visuomenės gyvenimo „rišamoji medžiaga“, bet ir materialiai naudingas socialinis reiškinys, nes jam esant reikia mažiau išlaidų skirti individų veikimo kontrolei ir tai padeda kurti socialinį kapitalą, reikalingą demokratijos veiksmingumui (R. Putnamas, 1993) ir ekonomikos augimui (F. Fukuyama, 1995).

Gebėjimas užmegzti pasitikėjimo ryšius – visuomeniškumas, anot F. Fukuyamos, atsiranda trimis būdais: pirmasis grindžiamas šeima ir giminyste; antrasis – savanoriškomis asociacijomis už giminystės ribų, trečiasis kelias yra valstybė.⁵⁶⁷

Panašius pasitikėjimo šaltinius išskiria ir R. D. Putnamas. Jo požiūriu, svarbus pasitikėjimo šaltinis yra dalyvavimas savanoriškoje veikloje, nes ji jungia skirtingas socialines grupes ir mažina socialines atskirtis. Uždaros grupės gali sukurti ir didinti pasitikėjimą savo grupės viduje, tačiau dažnai paskatina nepasitikėjimą kitomis grupėmis ir netgi visuomene bendraja prasme. Anot R. D. Putnamo, socialinis kapitalas didinamas dalyvaujant bendruomeninių, tarpininkavimo organizacijų bei savanoriškų asociacijų veikloje. Taip kuriami skirtingų visuomenės grupių bendradarbiavimo tinklai ir skatinamas socialinio pasitikėjimas plitimas, kuris kartu yra vienas svarbiausių institucinio pasitikėjimo didinimo kriterijų. Tačiau šio požiūrio negalima suabsoliutinti, nes atliekant vėlesnius tyrimus buvo iškelta abejonių, ar tikrai narystė savanoriškose organizacijose daro lemiamą poveikį. Tokių organizacijų šiuolaikinėse visuomenėse yra labai daug ir jos atstovauja beveik visiems individų interesams. Tačiau piliečiai šių organizacijų veiklai skiria labai mažai laiko. Todėl nemažai naujų teorijų daro prielaidas, kad tokios visuomeninės socialinės institu-

563 Žiliukaitė R. Pasitikėjimas: nuo teorinių įžvalgų empirinės analizės link. Kultūrologija. Vilnius: Gervėlė, 2006, 13: 209.

564 Putnam R. D. Kad demokratija veiktų. Vilnius: Margi raštai, 2001, p. 224.

565 James S. Coleman. Socialinės teorijos pagrindai. Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 272.

566 Bučaitė J., Ambotaitė-Mazeliauskienė I. Instituciniai tinklai ir socialinis pasitikėjimas savivaldybės ir nevyriausybinų organizacijų sąveikoje. Viešojoji politika ir administravimas. 2005, 13: 81.

567 Fukuyama F. Trust: social virtues and the creation of Prosperity. New York: The Free Press, 1995, 62.

cijos kaip mokykla, šeima, darbovietė, kaimynystė daro kur kas didesnę įtaką pasitikėjimo, bendradarbiavimo atsiradimui nei narystė organizacijose.⁵⁶⁸

Socialinis pasitikėjimas formuojasi pagrindinių socialinių institucijų funkcionavimo pagrindu. Jeigu visuomenėje gerai funkcionuoja socialinės institucijos, pavyzdžiui, moralė ir teisė, šeima, mokykla, darbovietės, tai tokioje visuomenėje yra aukštas socialinio pasitikėjimo lygis. Ir atvirkščiai. Pavyzdžiui, P. Sztompka (1999), M. E. Warrenas (1999), R. Hardinas (1999), C. Offe'as (1999), J. Cohenas (1999), B. A. Misztalas (2001) ir kiti autoriai pabrėžia, kad jei „žmonių teises saugo veiksmingos institucionalizuotos normos ir veikia kompensavimo už patirtą žalą mechanizmai, jie bus labiau linkę pasitikėti kitais nepažįstamaisiais nei tada, kai pasitikėjimo sulaužymo atveju patiriamai žalai [atlyginti] nėra institucinių [organizacinių] svertų ar jie neefektyvūs“⁵⁶⁹. Veiksminga valdžios institucijų veikla reiškia, kad asmeniui bus sunkiau pasinaudoti kito asmens pasitikėjimu savo interesams, nepaisant žalos, kurią gali padaryti pasitikėjusiam jo veikla, nes tai neliks nepastebėta ar nenubausta. Laikytina, kad valdžios institucijos padeda rasti socialiniam pasitikėjimui tik tada, kai nurodo ne bet kokias, o tam tikrą pasitikėjimą skatinančias vertybes.

C. Offe'as (1999)⁵⁷⁰ išskiria keturias tokias vertybes:

1) valdžios institucijos turi skatinti savo narius, kurių elgesį reguliuoja, sakyti tiesą ir padėti atskleisti melą. Ši vertybė atsispindi įvairiausiuose institucinio elgesio modeliuose, spaudos laisvėje, viešuose teismo posėdžiuose, įstatymuose ir t. t.;

2) valdžios institucijos turi užtikrinti, kad būtų tesimi pažadai, įsipareigojimai, vykdomi susitarimai;

3) valdžios institucijos veikla turi būti formuojama remiantis sąžiningumo vertybėmis;

4) valdžios institucijos veikla turi bent jau iš dalies kompensuoti socialines nelygybes, visų pirma įgyvendinant socialines piliečių teises.

568 Kenneth Newton. Social and political trust in established democracies. Kn. Pippa Norris (sud.). *Critical citizens: global support for democratic governance*. New York: Oxford University Press, 1999, 172.

569 Žiliukaitė R. Pasitikėjimas: nuo teorinių įžvalgų empirinės analizės link. *Kultūrologija*. Vilnius: Gervėlė, 2006, 13: 213.

570 Offe C. *How Can We Trust Our Fellow Citizens? Democracy and Trust*. Ed. Mark Warren. Cambridge: Cambridge University Press [žiūrėta 2008-11-15]. <<http://www.colbud.hu/honesty-trust/offe/pub01.PDF>>.

Skirtingos socialinio pasitikėjimo sampratos kuriamos remiantis kultūrinėmis arba institucinėmis teorijomis. Kultūrinės teorijos teigia, jog pasitikėjimas valdžios institucijomis kyla ne iš politinio proceso, o iš ilgalaikių, giliai išsisknijusių įsitikinimų apie žmones, kurie yra suformuojami ankstyvosios socializacijos metu arba kyla iš kultūrinių normų. Tokiu atveju institucinis pasitikėjimas yra apibrėžiamas kaip tarpasmeninio pasitikėjimo tęsinys. Pasitikėjimo mokomasi jau pačioje vaikystėje, o vėliau jis perkeliamas į visuomeninį bei politinį lygmenį. Tuomet pasitikėjimas sudaro efektyvesnės institucijų veiklos sąlygas. Institucinės teorijos pasitikėjimą kildina iš politinio proceso vidaus. Institucinis pasitikėjimas yra apibūdinamas kaip tikėtina nauda iš efektyvios valdžios institucijų veiklos.⁵⁷¹ Todėl pasitikėjimas kyla iš institucijų veiklos vertinimo, t. y. jis yra grindžiamas racionalumu. Piliečiai tikisi, kad valdžios institucijos funkcionuos kaip jų atstovai bei laikysis nešališkumo ir sąžiningumo principų.⁵⁷² Valdžios institucijos, kurių veikla yra sėkminga, skatina didėjančią pasitikėjimą. Valdžios institucijos, kurios veikia neatsižvelgdamos į piliečių interesus ir jų veikla visuomenės netenkina, yra laikomos nevertomis pasitikėjimo. Kitaip tariant, valdžios ekonominės politikos sėkmė yra pats svarbiausias institucinį pasitikėjimą skatinantis veiksnys. Tai ypač akivaizdu pokomunistinėse valstybėse, nes jos vienu metu išgyveno ne tik režimo kaitą, bet ir ekonomikos pertvarką. Naujosiose demokratijose žmonės taip pat dažnai neskiria institucijos veiklos ir jose dirbančių pareigūnų, politikų veiksmų.⁵⁷³

Pasitikėjimas, įsitvirtindamas įvairiose socialinio gyvenimo srityse ir kiekvieno individo asmeninėse nuostatose, virsta normatyviniu lūkesčiu ir tampa visuomenės kultūros dalimi. Pasitikėjimo lygis, bendrai imant visą visuomenę ar atskirą žmonių grupę, parodo atitinkamą jos kultūros laipsnį, jo paplitimo pobūdį. Kurdami pasitikėjimo kultūrą siekiame individų, jų grupių ir institucijų tarpusavio veiksmingos sąveikos.

Pasitikėjimas teismais. Pasitikėjimas teismais – tai laukimas, kad būtų įgyvendintas teisingumas. Tai visuomenės narių tikėjimas, kad teismai, kaip vienintelė teisingumą vykdanči valdžios institucija, sauganti

571 Mishler W., Rose R. What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative political science*. 2001, 34 (1): 31.

572 Rothstein B., Stolle D. How political institutions create and destroy social capital? An institutional theory of generalized trust. *The 98th Meeting of American political science association*. Boston, 2002, 19.

573 McAllister I. The economic performance of governments. Kn. Pippa Norris (sud.). *Critical citizens: global support for democratic governance*. New York: Oxford University Press, 1999, 188.

žmonių teises ir laisves, visus konfliktus, kylančius tarp teisės ir subjektų, sprendžia teisingai.

Pasitikėjimo teismais radimasis yra labai ilgo socialinio gyvenimo demokratizavimo proceso sudėtinė dalis, apimanti daug svarbių elementų. Anot pirmojo Lietuvos Respublikos Kontitucinio teismo pirmininko J. Žilio, teismų veiklą lemia trys aspektai: 1) „įstatymų leidėjas, nes jis formuoja teismo proceso taisykles, formuluojant baudžiamojo, administracinio, civilinio proceso eigą ir teismas turi vadovaujasi tomis taisyklėmis, 2) ikiteisminio tyrimo kokybę (jeigu ikiteisminis tyrimas atliekamas atmetinai, pašalinti padarytus trūkumus teisėjams be galo sunku), 3) totali neigiama informacija, kuri diena iš dienos yra skelbiama spaudoje apie teismus.“⁵⁷⁴ Tokia informacija negali neugdyti totalaus nepasitikėjimo teismais visuomenėje.

Buvęs Lietuvos Respublikos vyriausiojo administracinio teismo pirmininkas ir Lietuvos teisėjų asociacijos vadovas V. Valančius išskiria tris visuomenės pasitikėjimą lemiančių veiksnių grupes:

1) teismo veiklos viešumas (siaurąja prasme – teismo proceso ir bylos medžiagos viešumas bei „plačiąja“ prasme – informacijos apie teismų veiklą buvimas); 2) teismo proceso trukmė (svarbus teisminės gynybos veiksmingumo rodiklis); 3) teisėjo asmeninės savybės, profesionalumas, profesinė elgsena (tai teisėjo etika ir teismo proceso taisyklių laikymasis)⁵⁷⁵.

Dėl šių veiksnių grupių kompleksinio poveikio, deja, susiformavo aštri nepasitikėjimo teismais Lietuvoje problema. „Baltijos tyrimų“ ir „Vilmorus“ apklausų duomenimis, jau daug metų pasitikėjimas teismais svyruoja tarp 15 ir 25 procentų. Visuomenės nepasitikėjimo teismais priežastis plačiau yra nagrinėjęs buvęs europarlamentaras A. Sakalas. Šia tema jis yra parašęs publikacijas 1998 m.⁵⁷⁶ ir 2001⁵⁷⁷ m. Jose teigiama, kad teisinėje valstybėje pasitikėjimas teismais grindžiamas trimis dalykais:

1) teismų nepriklausomumu (tik nepriklausomas teismas gali pretenduoti į nešališką ir objektyvų teisingumo vykdymą); 2) teismų sprendimų efektyvumu ir kvalifikuotumu (svarbi problema pačių įstatymų ne-

574 Šindeikis A. Ar teismai atgaus pasitikėjimą? Veidas. 2007, 22, 47: 14–15.

575 Valančius V. Pasitikėjimas teismu: kai kurie teismo veiklos viešumo aspektai. Jurisprudencija. 2005, 78 (70): 86–87.

576 Sakalas A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? Lietuvos žinios. 1998, 8 (150): 19.

577 Sakalas A. Šešios nepasitikėjimo teismais priežastys. Justitia. 2001, 6: 4.

tobulumas ir dalies jų nesuderinamumas, dėl kurio teisėjai gali priimti visiškai skirtingus sprendimus identiškose bylose); 3) pagarba teismams (žiniasklaidos rodoma nepagarba teismams bei aukščiausių valstybės pareigūnų teisinis nihilizmas, jų požiūris į teismus ypač menkina teismų prestižą).

Taigi nepasitikėjimą teismais Lietuvoje suponuoja objektyvūs ir subjektyvūs dalykai. Siekiant juos atskleisti, reikia išsiaiškinti, kuo apskritai grindžiamas pasitikėjimas demokratinės valstybės teismais. Teisinėje valstybėje pasitikėjimas teismais grindžiamas ir socialinio pasitikėjimo būkle, ir specializuotais dalykais. Socialinio pasitikėjimo būklę atskleidžia visuomenės narių tarpusavio pasitikėjimas ir pasitikėjimas valstybės institucijomis. Vertinant socialinio pasitikėjimo Lietuvoje būklę, reikia prisiminti Vakarų valstybių visuomenėse matomą tendenciją – taika ir gerovė yra susipynusi su mažėjančiu tarpusavio pasitikėjimu⁵⁷⁸. Ši tendencija susijusi su socialiniais pokyčiais pramoninės epochos visuomenei pereinant į informacinę erą. XX a. pabaigoje ji pradėjo silpnėti. Lietuvoje labiausiai nepasitikima vykdomosios valdžios institucijomis ir Seimu.

Specializuotos pasitikėjimo teismais sąlygos yra: a) teisės būklė; b) teismų nepriklausomumo būklė; 3) teisėjų kvalifikacija ir teismų sprendimų veiksmingumas; 4) pagarba teismų sprendimams ir jų veiksmingas vykdymas. Bet kurio iš šių dalykų trūkumas kelia visuomenės nepasitikėjimą teismais. Pavyzdžiui, teisės netobulumas – viena jos negerbimo priežasčių, o nepasitikėjimo teismais viena priežasčių yra ta, kad teismas remiasi formalia, neaiškia, nuo gyvenimo atitrūkusia, deramos pagarbos neturinčia teise. Pavyzdžiui, iki 2003 m. balandžio 30 d. vyravo per griežtų bausmių už nusikaltimus sistema.

Teismu pasitikima tuomet, kai žinoma, jog jis yra nepriklausomas. Tokį žinojimą suformuoja viešoji nuomonė ir asmeninė patirtis. Tai reiškia, kad žinojimas sujungia objektyvius ir subjektyvius dalykus. Pavyzdžiui, totalitarinės valstybės, kurioje gyvenome beveik visą XX a., teismai nėra nepriklausomi nei nuo valdžios, nei nuo įtakingų jos veikėjų. Karta po kartos formavosi ir galų gale visuomenės sąmonėje įsivyravo nuostata, kad teismai yra valdžios susidorojimo su nepaklusniais ir turtingųjų priemonė sau palankiai spręsti rūpimus dalykus. Todėl reikia dėti daug viešų pastangų ir laiko, kad demokratinėje valstybėje įsivyrautų pasitikėjimo teismais nuostata.

578 Kavolis V. Pasitikėjimo problema. Kultūros barai. 1996, 8-9: 12.

Kita vertus, socialiniai institutai niekada nebūna idealūs, nes juos sudaro žmonės. Todėl iš tikrųjų teismų nepriklausomumas nėra ir negali būti absoliutus. Kai kalbame apie teismų nepriklausomumą, visuomet turime pabrėžti moralinę ir teisinę to nepriklausomumo būklę. Teisėjams daro įtaką žiniasklaidos nuomonė ir ja remiantis formuojama viešoji nuomonė. Žiniasklaida pasišovusi beatodairiškai pateikti visą įmanomą informaciją apie teismų bylas ir nesusilaiko nuo manipuliacijų prielaidomis, išvalgomis ir jomis paremtų išvadų. Lietuvos žiniasklaida, nepajėgdama suderinti savo misijos ir verslo⁵⁷⁹, yra pamynusi savo švietėjiškai kultūrinę misiją. Taip ji prisideda prie išisaknijusio nepasitikėjimo teismais palaikymo. Teisine prasme nepasitikėjimą teismais dar skatina anksčiau suvešėjęs kyšių davimas⁵⁸⁰.

Labai svarbus pasitikėjimų teismais pagrindas – teisėjų ir advokatų kvalifikacija: jų tinkamumas, pasirengimas dirbti teisme laipsnis. Lietuvoje dar trūksta kvalifikuotų teisėjų ir advokatų. Teismų sistemos reforma šį trūkumą ypač atskleidė apylinkių teismų lygiu. Akivaizdūs yra keli dalykai: 1) apylinkių teismų teisėjų darbo krūvis yra per didelis ir dėl to bylos nagrinėjamos per ilgai; 2) apeliacinį teismą pasiekia tik apie 2 proc. visų žemesnės instancijos teismų išnagrinėtų bylų; 3) nėra objektyvių duomenų teigti, kad apylinkių teismų bylos išnagrinėjamos neteisingai. Pastaruoju atveju neaišku, ar ieškovai ir atsakovai sutinka su apylinkės teismo sprendimu, ar jie pavargo laukti teismo sprendimo ir nenori daugiau bylinėtis, ar jie neturi šiam reikalui reikiamų lėšų?

Labai svarbus teisėjų darbo rezultatas – teismo sprendimo veiksmingumas. Teismo sprendimo veiksmingumas – tai teismo sprendimu teisės pažeidėjui paskirtos poveikio priemonės dydžio santykis su įstatymo reglamentuotu poveikio priemonės dydžiu ir su teismo proceso dalyvių įsivaizduojamu bausmės dydžiu. Teismo sprendimo veiksmingumas yra labai neaiški sąvoka, nes ji apima objektyvius ir subjektyvius dalykus. Objektyvioju požiūriu teismo sprendimo veiksmingumas gali būti didžiausias, vidutinis, mažiausias ir panašiai, t. y. galima išmatuoti teismo sprendimu paskirtos poveikio priemonės dydžio ir įstatymo reglamentuoto poveikio priemonės dydžio santykį. Šiuo požiūriu teismo sprendimo veiksmingumo supratimas neapsiriboja. Jį dažnai nustelbia subjektyvusis požiūris. Subjektyvioju požiūriu teismo sprendimas yra teisingas, neteisingas, nominalus (neatliekantis savo paskirties) ir pana-

579 Kritiškai apie kritikai nepakančią „ketvirtąją valdžią“. Kultūros barai. 2001, 7: 2-7; 8-9: 2-10.

580 Kyšiai valdininkams nešami ne lagaminais. Ekstra. 2002, 9: 10-11.

šiai. Tokius vertinimus atspindi ir teismo dalyviai, ir gandų bei žiniasklaidos formuojama viešoji nuomonė.

Objektyviuoju požiūriu teismo sprendimo veiksmingumas turėtų apimti tik formalizuotą teismo sprendimu paskirtos poveikio priemonės dydžio ir įstatyme reglamentuoto dydžio santykį. Taip nėra ir negali būti, nes pats teismo sprendimas neišvengiamai grindžiamas teisėjo (jų) valia. Tai reiškia, kad teismo sprendimo struktūroje visada latentiskai dalyvauja teisėjas – subjektas. Istoriškai susiklostė, kad galimą teisėjų subjektyvumą bendruomenės siekė pašalinti pasirinkdamos jų požiūriu išmintingus, garbingus, teisingus ir dėl to socialinių pasitikėjimą turinčius žmones. Tai ir yra pirmą kartą pasitikėjimo teismais esmė.

Sudėtingėjant socialiniams reikalams ir teisei bei dar vėliau – yrant bendruomenėms, vis labiau didėjo poreikis rengti teisininkus dirbti teisėjais. Socialinių pasitikėjimą teisėju pakeitė pasitikėjimas jo įgyta formalia ir neformalia kvalifikacija. Kai visuomenė gyvena be socialinių sukrėtimų, stabilizuojasi pasitikėjimas formaliais santykiais, įskaitant ir teismus. Pasitikėjimas teismais niekada nėra absoliutus. Socialinių sukrėtimų ir greitų permainų visuomenėje pasitikėjimas teismais būna mažiausias.

Visuomenės nariams išoriškai atrodo, kad teismo sprendimo veiksmingumą lemia tik teisėjo kvalifikacija. Tarp teisėjo kvalifikacijos ir teismo sprendimo veiksmingumo yra tiesioginis ryšys, bet jo negalima absoliutinti. Teismo sprendimui įtakos turi ir kiti svarbūs veiksniai: 1) ikiteisminis bylų tyrimas ir jos paregimas teismui; 2) įstatymų ir jų sistemos spragos; 3) teisėjo veiklos suvaržymas įstatymais skiriant bausmę. Todėl didžioji teismo sprendimų dalis objektyviai nėra ir negali būti veiksmingiausia.

A. Sakalas rašo: „Šiandien Lietuvoje teismų sprendimų negerbia nei politikai, nei žiniasklaidos priemonės. <...> Lietuvoje nuolatots teigiama, kad teismas yra korumpuotas, o jo sprendimai – šališki. <...> Aukščiausių valstybės pareigūnų teisinis nihilizmas, jų požiūris į teismus ypač menkina teismų prestižą.“⁵⁸¹ Politikai ir žiniasklaida, lyg ir siekdami atskleisti susiklosčiusias problemas ir rasti jų sprendimo būdus, visai nenori suprasti, kad vieša teismų sprendimų kritika negalima išspręsti teismų raidos problemų. Vieša teismo sprendimų kritika rodo, kad politikai ir žiniasklaida suplaka du skirtingus reiškinius: politinį ir teisinį. Galima ir reikia viešai abejoti politiniais sprendimais, nes jie yra viešųjų santykių išraiška, turinti lemiamą įtaką visos visuomenės gyvenimui. Teismo

581 Sakalas A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? Lietuvos žinios. 1998, 150: 19.

sprendimai yra individualaus pobūdžio ir visų su byla susijusių aplinkybių negali žinoti su ja nesusiję asmenys. Vienintelis būdas patenkinti abejonės teismo sprendimu – tai jį apskųsti aukštesnei teismo institucijai. Šiam reikalui yra sukurta hierarchinė teismų sistema. Antra, ne tik teismo sprendimo pagrįstumui, bet ir jo kritikai įvertinti reikia turėti aukštą teisinę kvalifikaciją, kurios dauguma visuomenės narių neturi. Todėl visuomenės nariams iškyla pasirinkimo problema: kuo pasitikėti – teismais ar žiniasklaida? Pasirenkama žiniasklaida, nes Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir jos įtvirtinimo procese visuomenėje susiklostė per didelis pasitikėjimas žiniasklaida.

Teismo sprendimo vykdymo veiksmingumas yra teismo sprendimo apimties įvykdymo laipsnis. Ir baudžiamojo, ir civilinio teismo sprendimų veiksmingas vykdymas yra užteisinė veikla, kurios teisėjai nevaldo, bet kurios nesėkmės daro neigiamą įtaką pasitikėjimui teismais. Todėl labai svarbu stiprinti antstolių ir bausmių atlikimo institucijų veiklą.

Pasitikėjimas policija. Lietuvos policijos departamento užsakymu 2005–2006 m. Lietuvoje buvo atliktas visuomenės nuomonės tyrimas apie policijos darbą ir pasitikėjimą ja. Apklausa atliko bendra Lietuvos ir Didžiosios Britanijos rinkos ir viešosios nuomonės tyrimų bendrovė „Baltijos tyrimai“. Apklausa vyko 2005 m. balandžio 15–22 d. Šimtas dviejose Lietuvos vietovėse apklausti 1 335 Lietuvos gyventojai nuo 18 metų ir vyresni. Apklaustųjų sudėtis atitinka 18 metų ir vyresnių Lietuvos gyventojų sudėtį pagal lytį, amžių, išsimokslinimą, tautybę, gyvenvietės tipą⁵⁸². Šios apklausos duomenimis, savo gyvenamojoje vietoje saugūs jautėsi 53 proc. gyventojų, nesaugūs – 44 proc. gyventojų. Policija pasitikėjo 48 proc. gyventojų (iš jų: 2 proc. visiškai pasitikėjo, 46 proc. – pasitikėjo), 46 proc. gyventojų nepasitikėjo policija (iš jų: 8 proc. visiškai nepasitikėjo, 38 proc. – nepasitikėjo). Taigi Lietuvos gyventojų požiūris į policiją yra poliarizuotas, t. y. panašus gyventojų procentas pasitiki ir nepasitiki policija. Tačiau, tos pačios apklausos duomenimis, dauguma gyventojų teigė, kad jų gyvenamojoje vietovėje policijos ir gyventojų santykiai yra geri: „52 % santykiai geri (iš jų: 2 % labai geri), 15 % santykiai blogi (iš jų: 1 % labai blogi).“⁵⁸³

Šioje apklausoje gyventojams buvo pateikti teiginiai, kuriems jie galėjo pritarti arba nepritarti. Pavyzdžiui, teiginiui „Sėkmingas policijos darbas priklauso nuo pakankamo finansavimo“ pritarė 74 proc. gyventojų,

582 Lietuvos gyventojų apklausa apie policiją [žiūrėta 2006-11-12]. <<http://www.policija.lt/>>.

583 Ten pat.

bet nesutiko 17 proc. gyventojų. Teiginiui „Mažas darbo užmokestis lemia, kad į policiją ateina dirbti atsitiktiniai asmenys“ pritarė 66 proc. gyventojų, bet nesutiko 25 proc. gyventojų. Teiginiui „Policija palikta viena kovoti su nusikaltėliais, nes nesulaukia pakankamai paramos iš valdžios“ pritarė 55 proc. gyventojų, nesutiko 37 proc. gyventojų. Teiginiui „Policija palikta viena kovoti su nusikaltėliais, nes nesulaukia pakankamai paramos iš gyventojų ir visuomeninių organizacijų“ pritarė 49 proc. gyventojų, nesutiko 40 proc. gyventojų⁵⁸⁴.

Paskutinis atliktos apklausos teiginys yra vienas svarbiausių, nes parodo, jog didesnė visuomenės dalis pripažįsta, kad prisiima per mažai atsakomybės už savo pačios saugumą, palikdama vieną policiją kovoti su nusikalstamumu. Apklausoje respondentams buvo užduotas ir toks klausimas: „Kuriai iš šių priemonių policija turi skirti daugiausia dėmesio?“⁵⁸⁵ Į šį klausimą respondentų pasirinkti atsakymai atskleidžia, kas lemia visuomenės narių pasitikėjimą policija. Aptarsime svarbesnius atsakymus: 57 proc. respondentų pageidauja „skirti daugiau policininkų patruliuoti viešose vietose“; 53 proc. respondentų norėtų, kad policija „greičiau reaguotų į pranešimus apie teisės pažeidimus“; 45 proc. respondentų pageidauja, kad policija turėtų „labiau atsižvelgti į gyventojų poreikius ir pastabas konkrečiuose miestuose ar gyvenvietėse“; 42 proc. respondentų norėtų, kad policija „skirtų didesnę dėmesį nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų prevencijai“; 36 proc. respondentų siūlo „gerinti policijos darbuotojų profesinį pasirengimą“⁵⁸⁶. Remiantis šios apklausos duomenimis, net 49 proc. šalies gyventojų informacijos apie policijos darbą gauna iš komercinių TV stočių. Šie atsakymai iš dalies iliustruoja visuomenės nusiteikimą bendradarbiauti su policija bei suteikti policijai pagalbą. Bet atsižvelgiant į tai, kad dauguma gyventojų informacijos apie policijos darbą gauna tik iš televizijos, policijai kaip institucijai labiau reikėtų atsiverti visuomenei ir imtis priemonių kurti teigiamą policijos įvaizdį, pasitelkiant žiniasklaidą, kaip, pavyzdžiui, televizijos laidoje „Mentai“. Tačiau žiniasklaida formuoja ne visada teigiamą policijos įvaizdį, pateikdama iškraipytą informaciją apie policijos darbą.

Ta pati tyrimų bendrovė 2006 m. pakartojo tyrimą. Pakartotinis tyrimas atskleidė tam tikrus visuomenės nuomonės pasikeitimus policijos atžvilgiu, tačiau iš esmės visuomenės pasitikėjimo lygis policija liko ne-

584 Lietuvos gyventojų apklausa apie policiją [žiūrėta 2006-11-12]. <<http://www.policija.lt/>>.

585 Ten pat.

586 Ten pat.

pakitęs. „2006 m. tyrimo duomenimis, 55 % nukentėjusiųjų, kurie kreipėsi į policiją, jos darbą vertina labai gerai/gerai. Per 2004–2006 m. laikotarpį teigiamai vertinančių policijos darbą padaugėjo 18 procentinių punktų“⁵⁸⁷.

Pasitikėjimas policija daugiausia priklauso ir nuo gyventojų saugumo jausmo savo gyvenamojoje vietoje. „Saugiai savo gyvenamoje vietovėje dažniau jaučiasi vyrai nei moterys; jaunosios amžiaus kartos atstovai (iki 30 m.); kaimo gyventojai; labiau pasiturintys gyventojai; gyventojai su aukštuoju išsimokslinimu; specialistai, tarnautojai, vadovai, studentai, moksleiviai. Nesaugiai savo gyvenamoje vietovėje dažniau jaučiasi vyriausios amžiaus kartos atstovai (virš 50 m.); gyventojai, kurių šeimos mėnesio pajamos yra mažiausios (iki 800 LT); pensininkai, bedarbiai.“⁵⁸⁸ Taigi gyventojų saugumui didelę įtaką turi ekonominė ir socialinė aplinka, t. y. veiksniai, nepriklausantys nuo policijos valios. 2006 m. tyrimo duomenimis, pusė (50 proc.) Lietuvos gyventojų (15–74 m.) pasitiki policija (iš jų: 2 proc. visiškai pasitiki, 48 proc. pasitiki). 46 proc. apklaustųjų teigia, jog policija nepasitiki (iš jų: 7 proc. visiškai nepasitiki, 39 proc. nepasitiki). Lietuvos gyventojai (15–74 m.) nepasitiki policija dažniausiai dėl to, jog mano, kad policija yra susijusi su nusikaltėliais, korumpuota (31 proc.). Nepasitikima policija ir dėl to, jog manoma, kad ji blogai dirba (28 proc.). Tačiau, šio tyrimo duomenimis, daugiau kaip pusė (52 proc.) šalies gyventojų (15–74 m.) policijos ir gyventojų santykius savo vietovėje vertina gerai (iš jų: 3 proc. vertina labai gerai, 49 proc. – gerai)⁵⁸⁹.

Taigi respondentų atsakymai į klausimą „Ar visuomenė pasitiki, ar nepasitiki policija?“ parodo paties klausimo sudėtingumą. Atsakymai į jį dažnai priklauso ir nuo visuomenėje vyraujančių socialinių nuotaikų. Jeigu visuomenėje labiau skleidžiasi ekonominė sėkmė ir santykinė taika, tai labiau pasitikima valdžios institucijomis, bet, įvykus kokiam nors rezonansiniam įvykiui, socialinis pasitikėjimas, visų pirma policija, sumažėja. Taip pat reikia pripažinti, kad konkrečiais atvejais pasitikėjimas priklauso ir nuo pačios policijos kaip valdžios institucijos formuojamo savo įvaizdžio, ir pasiektų darbo rezultatų viešo pateikimo.

Tyrimo duomenimis, Lietuvos gyventojai (15–74 m.) mano, kad visuomenė greičiau nepadedą (49 proc.) policijai užtikrinti viešosios tvarkos, tačiau jie patys sutiktų padėti policijos pareigūnams užtikrinti vie-

587 Lietuvos gyventojų apklausa apie policiją [žiūrėta 2006-11-12]. <<http://www.policija.lt>>.

588 Ten pat.

589 Ten pat.

šąją tvarką. Policijai padeda ar padėtų užtikrinti viešąją tvarką 56 proc. respondentų, nepadeda ir nepadėtų – 32 proc. respondentų. „Dauguma gyventojai, kurie nesutiktų pagelbėti policijos pareigūnams, tiesiog nenori to daryti arba neturi laiko. Taip pat nesutinkama dėl senyvo amžiaus, baimės dar labiau nukentėti bei sulaukti nusikaltėlių keršto.“⁵⁹⁰

Tyrimo duomenimis, respondentai labiausiai sutinka su šiais teiginiais: „Policijos pareigūnų išvaizda yra tvarkinga“, „Sėkmingas policijos darbas labai priklauso nuo pakankamo finansavimo“, „Mažas darbo užmokestis lemia, kad į policiją ateina dirbti atsitiktiniai asmenys“, „Policijos pareigūnai savo veiksmais dažnai provokuoja duoti kyši“. Mažiausiai sutinkama su šiais teiginiais: „Policijos pareigūnai greitai reaguoja į iškvietus (atvyksta į įvykio vietą)“, „Policija išsamiai ir pakankamai informuoja visuomenę apie savo veiklą“, „Lietuvoje policijos pareigūno darbas yra gerbiamas“, „Aš norėčiau, kad mano vaikas dirbtų policijoje“⁵⁹¹. Šio tyrimo duomenimis, pasitikėjimas policija kitose Europos valstybėse svyruoja tarp 55–90 proc. Taigi, remiantis tyrimo duomenimis, galima teigti, kad reikia dar daug valstybės ir visuomenės pastangų didinant policijos veiklos kultūrą ir pasitikėjimą policija kaip valdžios institucija.

9.7. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

► Kontroliniai klausimai:

1. Kokie yra socialinės kontrolės požymiai?
2. Kokios yra socialinės kontrolės funkcijos ir rūšys?
3. Kas yra socializacija?
4. Kokios yra socializaciją veikiančios veiksmų grupės?
5. Kuo skiriasi vaiko socializacija nuo suaugusiojo?
6. Kodėl nacionalinė švietimo sistema yra laikoma „ideologiniu valdžios įrankiu“?
7. Apibrėžkite teisės socialinio veikimo ir jo modeliavimo sampratą.
8. Nurodykite socializacijos teise požymius.
9. Atskleiskite, kokia socializacijos socialinė esmė ir reikšmė?
10. Nurodykite žiniasklaidos bruožus ir funkcijas.
11. Ar priklauso nuo teisinio darbo pobūdžio profesinė etika?
12. Paaiškinkite vaiko teisių apsaugos ir gynimo sampratą.

⁵⁹⁰ Lietuvos gyventojų apklausa apie policiją [žiūrėta 2006-11-12]. <<http://www.policija.lt>>.

⁵⁹¹ Ten pat.

13. Kodėl būtina vaiko teisių apsauga ir gynyba?
14. Kokios yra nepasitikėjimo teismais priežastys?
15. Atskleiskite teismų nepriklausomumo principo esmę ir reikšmę.

▷ **Praktinės užduotys:**

1. Susipažinkite su nurodyta teorija:
Belgų mokslininkas Adolfas Ketlė (Adolphe Quetelet) savo veikalė „Socialinė fizika, arba tyrimo apie žmogaus gebėjimų vystymąsi patirtis“ (1835), remdamasis tikimybių teorija, nustatydavo konkretaus statistinio teisėto elgesio apraiškas ir lygino jas su visuomenės būseną taip, kad būtų galima suprasti visuomenės sukurtus teisės aktus ir juos suformuluoti kaip socialinius tipus. Taip iš statistinio fakto, koreliuodamas nusikaltimų tipus, lytį, kilmę, amžių, gimimo vietą ir kitas nusikaltėlio charakteristikas, jis padarydavo išvadas, jog tam tikros nusikaltimų rūšys ir jų padarymo skaičius yra lydimi visuomenės ir kylantys iš jos prigimties. A. Ketlė įrodinėjo, kad pati visuomenė paruošia nusikaltimą, o nusikaltėlis yra tik ginklas. Ketlės įsitikinimu, visuomenėje nusikalstamumo lygis nekinta. Jis gali kisti tik konkrečiomis sąlygomis, t. y. kai įvyksta pačios visuomenės pokyčiai. Pastovias nusikalstamumo statistines charakteristikas A. Ketlė vadino nusikalstamumo lentelėmis.
  - 1.1. Nurodykite, kokių socializacijos požūriu yra grindžiama ši teorija. Ar pritariate jai?
  - 1.2. Kaip manote, kiek visuomenė yra pajėgi kontroliuoti žmogaus elgesį?
2. Pateikite argumentuotus atsakymus į šiuos klausimus:
  - 1) ar asmens socializacija skiriasi šeimoje ir nepilnoje šeimoje?
  - 3) jei nesiskiria, tai kodėl?
  - 2) jei skiriasi, tuomet kaip?
 Atsakymus siekite su įgytomis žiniomis apie asmens socializaciją, socialinę tvarką.
3. Nurodykite, kokias žinote neformalias negatyvias sankcijas, kurioje srityje jos taikomos.
4. Pateikite teisinio auklėjimo veiksmu pavyzdžių.
5. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministras 2011 m. gegužės 19 d. priėmė įsakymą Nr. V-839 „Dėl Vaikų socializacijos

centro veiklos modelio aprašo patvirtinimo“. Suraskite šį teisės aktą ir perskaitykite:

- 5.1. nurodykite ir įvertinkite jame nurodytus socializacijos veiksmus.
- 5.2. atlikite šių Vaikų socializacijos centro uždavinių teisinę analizę:
  - „teikti vaikams reikiamą socialinę pedagoginę, psichologinę, specialiąją pedagoginę, švietimo informacinę, konsultacinę, kitą būtiną pagalbą, profesinį orientavimą;
  - ugdyti vaikus pagal bendrojo ugdymo programas ir sudaryti galimybę mokytis pagal pirminio profesinio mokymo programas;
  - sudaryti tokią gyvenimo aplinką, kurioje vaikas galėtų atskleisti savo gebėjimus, per trumpą laiką persiauklėti ir pasiręngti savarankiškai gyventi kasdienį gyvenimą.“

Ar teisės akte numatytos priemonės yra pakankamai apibrėžtos Aprašo tikslams pasiekti?

6. Susipažinkite su Lietuvos Respublikos vaiko minimalios ir vidutinės priežiūros 2007 m. birželio 28 d. įstatymu Nr. X-1238. Ar įstatyme numatytos priemonės yra pakankamos užtikrinti visapusišką vaiko socializaciją?
7. Nurodykite priemones, kurios būtų veiksmingos, siekiant sumažinti nepasitikėjimą teismais. Jas pagrįskite.
8. Paaiškinti teisės socialinės paskirties ir teisės socialinių funkcijų ryšio vaidmenį įgyvendinant Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulėje apibrėžtus esminius lietuvių tautos raidos tikslus.
9. Susipažinkite su Lietuvos Respublikos teisėkūros pagrindų įstatymu (Valstybės žinios. 2012-09-22, Nr. 110-5564). Argumentuotai paaiškinkite, ar įstatymu nustatytas teisėkūros procesas paskatins pasitikėjimą teise.
10. Įvertinę Konstitucinio Teismo vykdomą teisės aktų patikrą nustatykite, ar teisiškai identiškos faktinės aplinkybės, kai jos vertintinos pagal kitą patikros prizmę, atsižvelgiant į besikeičiantį socialinį kontekstą, mažina pasitikėjimą teise?
11. Išnagrinėkite vadovėlio priede pateiktą straipsnį ir įvertinkite, ar jo pavadinimas atitinka turinį ir pateiktus duomenis.

12. Susipažinkite su kasacinio teismo nutarties ištrauka, pateikta vadovėlio priede.
  - Kokia Jūsų nuomonė dėl kasacinio teismo išvados, jog teismas parenka ir taiko proporcingą bei adekvatų užsakovo (ieškovo – vartotojo) teisių gynimo būdą? Ar tai galėtų padidinti pasitikėjimą teismų sprendimais? At tai suderinama su teisingumo principu? Kaip metodologiškai paremtas toks aiškinimas?

DEŠIMTAS SKYRIUS.

Doc. dr. Artūras Petkus

SPECIALIOSIOS TEISĖS SOCIOLOGIJOS PROBLEMAS

10.1. Deviacija ir nusikalstamumo sociologija

Deviacijos samprata. Žmogaus elgesys, nepriklausomai nuo visuomenės išsivystymo lygio, konkretaus asmens turtinės padėties, arba bendruomenės pripažintamų normų sistemos, kartais gali nukrypti nuo normų reikalavimų. Tad deviacija dažniausiai yra pripažįstamas elgesys, kuriuo pažeidžiamos normos. Deviaciniu elgesiu gali būti pažeidžiamos tiek teisės normos (vagystė, išžaginimas, nužudymas – tai formalių socialinių normų pažeidimas), tiek bendrosios socialinės normos (netinkamos aprangos dėvėjimas, kai aplinkybės reikalauja tinkamos aprangos, arba nepagarbus elgesys su vyresniais asmenimis, tėvais – tai daugiau ar mažiau noformalių socialinių normų pažeidimas). Nusikalstamas elgesys yra deviacijos forma, baudžiamajame įstatyme aiškiai apibrėžtas nusikaltimo ir baudžiamojo nusižengimo sąvokomis. Tačiau būtina pažymėti, kad nusikalstamas elgesys visuomet bus deviacinis, nukrypstantis nuo normose nustatytų reikalavimų, o deviacinis elgesys tik retais atvejais bus nusikalstamas, t. y. tik tuomet, kai toks elgesys pažeis svarbiausias vertybes, kurias gina baudžiamasis įstatymas. Deviacija nėra tam tikras elgesio būdas, kuris iš esmės laikytinas patologišku, – deviaciją apibrėžia kolektyvinė moralinė sąmonė.⁵⁹² Dažniausiai elgesys vertinamas kaip deviacinis tuomet, kai jis yra įvertinamas kaip neigiamas arba sukelia neigiamą reakciją. Vadinasi, deviacija yra vertinamojo pobūdžio kategorija, priklausanti nuo to, kaip skirtingos socialinės grupės arba individai, įsisavindami ir suvokdami socialines normas, vertina konkrečią elgseną.

Elgesio vertinimas priklauso nuo laikmečio (baudžiauninko nužudymas tam tikromis sąlygomis prieš keletą amžių nebuvo nusikalstamas, o

⁵⁹² Zdanevičius A. Deviacija ir socialinė kontrolė. Deviacijų sociologijos istorija ir teorijos. Sociologija. 2000, 3-4 (5) : 95–99.

šiuo metu atimti gyvybę draudžiama ne tik kad skirtingoms socialinėms grupėms priklausantiems asmenims, bet netgi valstybė atsisakė išimtinės teisės atimti asmeniui gyvybę, t. y. vykdyti mirties bausmę), nuo religijos arba papročių (vienose šalyse moterys privalo dėvėti labai uždarus drabužius, kitose šalyse kūno nuogumas, seksualumo pabrėžimas yra populiariosios kultūros dalis). Minėti pavyzdžiai pagrindžia nuostatą, kad nukrypimai negali būti vienareikšmiškai vertinami kaip objektyviai egzistuojantis asmens elgesys. Būtina suvokti, kad normos tik nurodo pageidautino arba draustino elgesio kryptis, tačiau savaime jos neatspindi tikrovės. Visuomenė pati nusprendžia, kaip vertinti vienas arba kitas elgesio apraiškas. Tačiau kartu pabrėžtina, kad socialinių normų atsiradimas ir vystymasis yra neišvengiama socialinio gyvenimo, žmonių bendravimo dalis, rezultatas.

Kas ir kodėl turi būti pripažįstamas normų pažeidėju, daugiausia priklauso nuo situaciją vertinančio ir pakankamą sprendimo galią turinčio asmens. Vadinasi, kai kuriais atvejais lemiamą reikšmę nukrypimo vertinimui turi ne tiek visuomenėje egzistuojančių normų turinys ir struktūra, kiek vertintojo kompetencija, visuomenės poreikių bei lūkesčių išmanyimas ir pan.

Vertinant, kiek vienas arba kitas elgesys yra deviacinis arba ne, būtina aiškiai suvokti ir normų esmę. Normos, kad ir kiek tiksliai, išsamiai jos būtų formuluojamos, visada pasižymi ne „linijine“ savybe (kai elgesys apibrėžiamas taip tiksliai, kad joks subjektas niekaip negali nuklysti nuo normos reikalavimų laikymosi), o labiau „sritine“ savybe (kai subjektui yra nurodoma apytikrė kryptis, nustatomos pageidautinos ribos, tačiau subjekto elgesys priklauso ir nuo socialinės patirties, profesinių įgūdžių ir t. t.). Kartais normų pažeidimas, nors jis ir akivaizdus, gali būti nelaimingas deviacija, nes bendruomenė nukrypimą nuo normų vertina kaip specifinę elgesio laisvę, sudarančią prielaidas sukurti pridėtinę socialinę vertę. Pavyzdžiui, teisės normomis gali būti nustatyta, kad valstybės institucijų pareigūnai privalo laikytis įstatymų ir kitų teisės aktų reikalavimų, bendrauti oficialiai ir t. t. Tačiau kartais yra organizuojamos tarpinstitucinės sporto varžybos arba kitokie kultūriniai renginiai, kurių metu atskirų institucijų darbuotojai susipažįsta, pabendrauja neofaliai, vėliau nauji socialiniai ryšiai palengvina, paspartina tarpinstitucinį bendradarbiavimą, užtikrinantį greitesnius ir geresnius darbo rezultatus.

Kai kurios deviacijos pasižymi ne tik, o kartais netgi ne tiek destruktviu poveikiu, kiek kuriamąja galia. Egzistuojančios sistemos arba atskirų

jos elementų poveikio silpnėjimas arba išnykimas tampa neišvengiamas, tačiau socialinėse struktūrose šie reiškiniai yra tik virsmas. Deviacijos gali lemti atskirų vertybių (kartais ir teisės normomis apibrėžtų bei ginamų) perkainojimą. Taigi iki globalizacijos pradžios vyravęs asmens duomenų apsaugos suabsoliutinimas sparčiai kinta. Intensyvėjant bendravimui virtualioje erdvėje daugelis asmeninio pobūdžio duomenų tampa vieši. Kai kuriais atvejais toks informacijos viešinimas virsta kokybiškai nauja sistema, padedanti asmenims ne tik bendrauti, bet ir susirasti darbą, plėtoti profesinius ryšius, vystyti rinkodarą ir t. t.

Toliau šiame diskurse bus susitelkta į deviacijas, kurios visuomenėje yra labiausiai pabrėžiamos, vertinamos bei smerkiamos (arba kai kuriais atvejais – siekiama jas pateisinti). Socialinių deviacijų kategorijai yra priskiriama: nusikaltimai, narkomanija, alkoholizmas, savižudybės, pabėgimai, valkatavimas, prostitucija ir pan.⁵⁹³

Alkoholizmas – psichikos liga, kuria suserga asmenys dėl piktnaudžiavimo alkoholiu, pasireiškianti asmens psichinės ir fizinės priklausomybės nuo alkoholio sindromu bei kitomis neigiamomis medicininėmis ir socialinėmis pasekmėmis⁵⁹⁴. Socialine prasme alkoholizmas įgauna daug sudėtingesnę prasmę, nes neatsakingai vartojant alkoholį sutrinka arba nutrūksta asmens darbo veikla, komplikuojasi socialiniai santykiai šeimoje bei tolesnėje socialinėje aplinkoje, asmuo ima degraduoti. Dėl to atsiranda ne tik asmeninė (fizinė, psichinė) žala, bet ir neigiami socialiniai padariniai – nukenčia visuomenės gerovė, nuo kurios vėliau priklauso ir paties alkoholiko, jo palikuonių gerovė. Kai kuriais atvejais visuomenėje bandoma pateisinti alkoholio vartojimą kaip neišvengiamą šiuolaikinio socialinio gyvenimo elementą, priemonę stresui numalšinti ir pan. Tokios nuostatos yra pavojingos, nes alkoholio vartojimu problemos nesprendžiamos, stresas nevaldomas, vis dėlto 90 proc. suaugusiųjų vartoja alkoholį.⁵⁹⁵ Teisės taikymo praktikoje alkoholio vartojimas, tiksliau – apsvaigimo nuo alkoholio arba narkotinių medžiagų būseną yra reglamentuota kaip neteisėtą veiką kvalifikuojanti arba teisinę atsakomybę sunkinanti aplinkybė.

Kita pastaruosiu metu vis aktualesnė ir vis didesnę pavojų kelianti deviacija yra narkomanija. Tai psichikos liga, kuria suserga asmenys

593 Žukauskienė R. Kriminalinio elgesio psichologija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006, p. 17–18.

594 Lietuvos Respublikos narkologinės priežiūros įstatymas. Valstybės žinios. 1997, Nr. 30-711.

595 Ivanauskienė V., Varžinskienė L. Žmonių gyvenančių su lėtiniu alkoholizmu sergančiais vyrais, psichosocialinės problemos, Socialinis darbas. 2006, 5 (2): 94.

dėl piktnaudžiavimo narkotinėmis, psichotropinėmis, kitomis psichiką veikiančiomis medžiagomis, pasireiškianti asmens psichinės ir fizinės priklausomybės nuo narkotinių, psichotropinių, kitų psichiką veikiančių medžiagų sindromu bei kitomis neigiamomis medicininėmis ir socialinėmis pasekmėmis.⁵⁹⁶ Narkomanijos (kaip ir toksikomanijos) pavojingumas fizinei bei psichinei asmens sveikatai daugeliu atvejų yra didesnis nei alkoholizmo, nes pasižymi daug didesne priklausomybe, kai šias medžiagas nustojusiam vartoti asmeniui pasireiškia aiškūs ir itin intensyvūs psichiniai bei fiziniai sutrikimai.

Socialiai šios deviacijos svarbios ir todėl, kad yra glaudžiai susijusios su kultūrine žmogaus veikla. Jau nuo senovės civilizacijų įvairiose tautose egzistavo tradicijos ir papročiai, pagrįsti visuomenės siekiu atsipaaiduoti, pasilinksminti arba netgi užsiimti „profesine veikla“ (šamanai), vartojant svaiginamąsias medžiagas. Tokiame kontekste svaiginamųjų medžiagų vartojimas susilaukia daugiau pateisinimų ir pritarimo, visuomenės nariai neišsivaizduoja, kaip galima linksmintis, leisti laisvalaikį be svaigalų. Tokia kultūra neišvengiamai įtraukia nepilnamečius, kurie, nebūdami subrendę nei psichiškai, nei fiziškai, daug lengviau pasiduoda priklausomybei bei neigiamam narkotinių medžiagų poveikiui. Priklausomybė nuo narkotinių arba psichotropinių medžiagų stabdo asmens socializaciją: nepilnamečiai pradeda blogai mokytis, nelanko mokyklos, galų gale – pašalinami iš mokymo įstaigų už nepažangų mokymąsi bei netinkamą elgesį. Tokiu atveju priklausomi asmenys, siekdami įsigyti narkotinių medžiagų, išekvoja šeimos sukauptą turtą. Vėliau jiems lieka bene vienintelė išeitis prasimanyti pinigų svaigalams – vogti, plėšti arba daryti kitas nusikalstamas veikas, įsitraukti į prostitucijos „verslą“ ir pan.

Akivaizdus ir kitas labai svarbus aspektas – minėtų deviacijų ir nusikalstamumo ryšys. Šis ryšys pasireiškia dviem aspektais: pirma – minėtų deviacijų padarinys gali būti padarytos nusikalstamos veikos. Kaip buvo minėta anksčiau – psichotropinėms medžiagoms įsigyti reikalingos didelės sumos pinigų (apie 60–100 litų per dieną), tad priklausomi asmenys grobia svetimą turtą, jį parduoda arba patys įsitraukia į narkotinių medžiagų platinimo tinklus. Dėl to nukenčia ne tik patys priklausomi asmenys, bet ir visa visuomenė – dėl neteisėtų veiksmų padaroma turtinė bei neturtinė (nusikaltimų aukų ir jų artimųjų emociniai išgyvenimai, saugumo jausmo susilpnėjimas ir pan.) žala. Teisėsaugos institucijoms bei kitoms narkomanijos ir alkoholizmo prevenciją vykdančioms institu-

596 Lietuvos Respublikos narkologinės priežiūros įstatymas. Valstybės žinios. 1997, Nr. 30-711.

cijoms, bausmės vykdymo institucijoms finansuoti skiriamos lėšos galėtų būti sėkmingai panaudojamos visuomenės gerovei kurti, tačiau valstybė turi reaguoti į priklausomybės sukeltus padarinius.

Antra – narkotikų įsigijimas, laikymas, gabenimas, platinimas ar kitokia su narkotikų apyvarta susijusi veikla užtraukia administracinę arba baudžiamąją atsakomybę. Kitaip tariant, narkotinių bei psichotropinių medžiagų apyvarta visuomet yra neteisėta veikla, sukelianti subjektams neigiamus teisinius padarinius – nuteisimą (dažniausiai skiriama laisvės atėmimo bausmė) bei teistumą atlikus bausmę, pasireiškia tokių asmenų stigmatizacija – teistiems asmenims yra mažesnės galimybės įsidarbinti ir įsitraukti į visuomenės gyvenimą dėl neigiamo visuomenės vertinimo, kuris ilgai išlieka atlikus bausmę.

Savižudybė. Ši deviacija bene tiksliausiai galėtų būti apibūdinama kaip sąmoningas susinaikinimo aktas, kuris pasireiškia kaip struktūriškai sudėtingas sutrikimas ir kurį vykdo *kenčiantis* individas, apsisprendęs, jog vienintelė ir geriausia išeitis iš esamos padėties – savižudybė⁵⁹⁷. E. Diurkheimas rašė: „Savižudybė – tai asmens mirtis kaip tiesioginis ar netiesioginis jo paties pozityvaus ar negatyvaus veiksmo padarinys jam pačiam žinant, kad būtent toks bus to veiksmo rezultatas.“⁵⁹⁸

Lietuva jau du dešimtmečius pirmuoja tarp valstybių, pasižyminčių itin prastais visuomenės psichikos sveikatos rodikliais. Dideli savižudybių, prievartos, smurto ar kitokio destruktinio elgesio, nukreipto tiek įsava, tiek į kitus, rodikliai – tai psichologiškai neatsparios ir nesugebančios spręsti kasdienio gyvenimo problemų visuomenės požymiai.⁵⁹⁹ Savižudybės prielaidos glūdi tiek asmenybės turinyje (egoizmas, intraversija, dichotominis mąstymas (taip arba ne; gerai arba blogai) ir pan.), tiek ir socialinėje aplinkoje (socialinių normų, vertinimų griežtumas, nuolatiniai socialiniai konfliktai, visuomenės vertybių nenuoseklumas, nepastovumas ir pan.). Tai dvi glaudžiai sąveikaujančios sistemos. Šių sistemų sąveikos klaida, priklausomai nuo objektyvaus intensyvumo arba subjektyvaus (kai padėtį vertina potencialus suicidas) jos vertinimo, lemia asmens autoagresiją. Pastarąjį dešimtmetį visuomenėje radosi jaunimo subkultūrų (pvz., EMO), kurių nariams būdingas ambivalentiškas požiūris į gyvenimą, gyvenimas suvokiamas kaip nuolatinis sunkumų generatorius, o problemų sprendimas yra paprastas – mirtis.

597 Schneidman E. Definition of suicide. New York: Wiley, 1985, p. 45.

598 Durkheim E. Savižudybė. Vilnius: Pradai, 2002, p. 8.

599 Baliulytė V. Apie savižudybes [interaktyvus]. [žiūrėta: 2014-05-10]. <http://vpssc.lt/images/stories/doc/apie_sav.pdf>.

Prostitucija ir pornografija. Tai sąlyginai glaudžiai susijusios, tačiau netapačios deviacijos. Prostitucija iš esmės yra verslas, kuriuo užsiimančias asmenys sekso paslaugas teikia už atlygį. Prostitucijos deviantiškumas pasireiškia per tam tikrų socialinių vertybių paneigimą, kai vyksta nesantuokiniai, dvasiniu ryšiu neparemti lytiniai santykiai ir už tai yra gaunamas materialinis atlygis. Tačiau svarbiau yra tai, kad dauguma atvejų teikiantys šias paslaugas asmenys yra išnaudojami, žalojami fiziškai, o psichinė žala tokiems asmenims apkritai sunkiai pamatuojama. Visuomenė prostitutes smerkia, iš jų tyčiojasi arba ignoruoja. Nors dalis visuomenės pateisina prostituciją ir pritaria jos, kaip paslaugų rūšies, įteisintiui, tačiau ir mokslininkai, ir praktikai, tiriantys šią deviaciją, sutartinai teigia, kad išplitusi prostitucija demoralizuoja visuomenę, sudaro prielaidas asmenybei menkinti, o svarbiausia – skatina prekybą žmonėmis bei asmenų išnaudojimą siekiant materialinio atlygio. Tai reiškia, kad tam tikra apimtimi prostitucija yra tiesiogiai susijusi su nusikalstamumu kaip viena iš organizuoto nusikalstamumo raiškos sričių.

Pornografija yra vaizduojamojo arba aprašomojo pobūdžio kūriniai, kuriais siekiama nukreipti stebinčiojo dėmesį į lytinio akto metu vaizduojamus lytinius organus, sukelti seksualinį susijaudinimą. Išskirtinio kontroliuojančiųjų institucijų dėmesio sulaukia pažeidžiamiausios visuomenės dalies – vaikų – įtraukimas į pornografijos verslą. Vaikų pornografija – tai bet koks ir bet kokia forma vaiko, dalyvaujančio realioje ar imituojamoje akivaizdžiai seksualinėje veikloje, vaizdavimas arba vaiko lyties organų vaizdavimas pirmiausia seksualiniais tikslais.⁶⁰⁰ Nepilnamečių įtraukimas į pornografijos verslą, kaip ir bet koks kitas seksualinis nepilnamečių išnaudojimas, yra visuotinai pripažįstama kaip nusikalstama veikla ir baudžiama pagal nacionalinius baudžiamuosius įstatymus.

Tai yra viena iš deviacijos formų, nes dėl turinio specifikos neigiamai veikia socialiai nesubrendusių asmenų psichiką, paneigia asmenybę kaip vieną svarbiausių visuomenės vertybių⁶⁰¹. Pornografinio turinio prieinamumas interneto priemonėmis tapo beveik neribojamas. Pornografinio turinio tinklapiu tapo reklamos ir rinkodaros erdvė visai su seksualinėmis paslaugomis bei prekėmis susijusiai pramonei, kuri sukuria didžiules pinigines lėšas. Šios lėšos investuojamos į pornografijos pramonę įtrau-

600 Vaiko teisių konvencijos fakultatyvinis protokolai dėl vaikų pardavimo, vaikų prostitucijos ir vaikų pornografijos. Valstybės žinios. 2004, Nr. 108-4037.

601 The Porn Pandemic: Documentary shows porn's 'devastating effects on children, family and society [interaktyvus]. [žiūrėta: 2014-05-20]. <<http://www.lifesitenews.com/news/the-porn-pandemic-documentary-shows-porns-devastating-effects-on-children-f>>.

kiant vis naujus asmenis – moteris, nepilnamečius, įsigyjant modernią filmų kūrimo įrangą ir pan.

Pornografijos paklausa, su ja susijęs paplitimas bei prieinamumas yra pagrindinės prielaidos, lemiančios ir pornografijos turinį, kuris pasižymi vaizduojamo seksualinio elgesio rafinuota raiška, pagrįsta biologinių poreikių tenkinimu, partnerio žeminimu, išnaudojimu, smurtiniu elgesiu ir t. t. Socialiai nesubrendę asmenys perima ir įsisavina matomas elgsenos formas, manydami, kad tai, kas vaizduojama minėtuose kūriniuose, yra tikrovė. Išmoktas elgesys ne tik kartojamas praktikoje, bet ir perduodama patirtis aplinkiniams, taip formuojasi nuo visuomenėje priimtų nukrypstančios vertybės, elgsenos modeliai. Taip deviacinis elgesys, tapęs sąlyginai masiškai paplitusiu, atsiranda ties „priimtino ir nepriimtino“ riba.

Nusikalstamumas. Anksčiau aptartos deviacijos yra daugiau ar mažiau diskutuotinos dėl visuomenės vertybių pliuralizmo, elgesio normų socialinės galios ribotumo ir kitų socialinio pobūdžio priežasčių. Nusikalstamumas yra savita normų pažeidimo arba nukrypimo nuo norminio reguliavimo forma. Pirmiausiai dėl to, kad nusikalstamomis veikomis yra pripažįstamas tik toks elgesys, kuris yra nustatytas baudžiamuosiuose įstatymuose, leidžiamuose kompetentingos valstybės institucijų. Tačiau tai yra „siaurasis“ nusikalstamumo aiškinimas, kuriuo remiasi teisininkai, kai kurie kriminologai. Toks interpretavimas turi savitą, neišvengiamą paskirtį – kuo tiksliau apibrėžti normas, reglamentuojančias žmogaus elgesį kaip nusikalstamą tam, kad valstybės institucijos, taikydamos baudžiamąjį įstatymą, nepiktnaudžiautų joms suteikta galia neribotai naudoti valstybinės prievartos priemones nusikaltusiems asmenims.

Sociologinis požiūris į nusikalstamumą yra gerokai platesnis. Šio požiūrio autorius – socialinės antropologijos pradininkas E. Diurkheimas nusikalstamumą nagrinėjęs kaip socialinę deviaciją – ambivalentinio pobūdžio elgsenos disfunkciją.

Teisės sociologija nusikalstamumo nagrinėjimo išėities tašku renka ne normą, kaip elgesio priežastį, o socialinius santykius, kurie formuojasi „natūraliai“ ir koegzistuoja kartu su teisiniu reguliavimu. Tad nusikalstamomis veikomis yra laikoma ne tik formaliai baudžiamojo įstatymo tekstą atitinkantys veiksmai (arba neveikimas), bet ir tai, kas nėra reglamentuota baudžiamajame įstatyme arba pagal suformuotą teismų praktiką nėra kvalifikuojama kaip nusikalstama veika, tačiau daro žalą žmogaus teisėms, teisėtiems lūkesčiams. Bene aiškiausiu ir pastaruojų metu itin aktuali pavyzdžiu galėtų būti korupcija. Korupcinio pobūdžio nusi-

kalstamos veikos privačiame sektoriuje yra ne tik pastarojo dešimtmečio teisininkų, teisės sociologų ir besidominčios visuomenės dalies diskusijų objektas. Štai Europos Sąjungos Taryba nustatė reikalavimą, kad kiekviena valstybė narė nacionaliniuose baudžiamuosiose įstatymuose privalo nustatyti baudžiamąją atsakomybę už kyšininkavimą privačiame sektoriuje.⁶⁰² Lietuvos teisėkūros institucijos įgyvendino šią nuostatą. Tačiau dabartinis teisinis reguliavimas yra pernelyg painus, nes Baudžiamojo kodekso XXXIII skyriuje tuose pačiuose straipsniuose yra numatytos tos pačios nusikaltimų sudėtys, taikytinos tiek viešajam, tiek privačiajam sektoriams. Dėl to, Lietuvos Aukščiausiasis Teismas savo nutartyje suformavo praktiką, pagal kurią taikyti baudžiamąją atsakomybę už piktnaudžiavimą privačiame sektoriuje iš esmės nėra galimybių, o siekiant tai padaryti reikėtų papildomai įrodyti subjekto veiksmų pavojingumą viešiesiems interesams.⁶⁰³ Praktikoje viešojo bei privačiojo sektorių paskirtis, veiklos metodai ir priemonės, siekiami rezultatai skiriasi, todėl veikla teisiškai turėtų būti vertinama skirtingai. Tačiau teisės sociologija sutelkia dėmesį į socialinius santykius bei procesus, susijusius su asmenų teisėmis bei teisėtais lūkesčiais. Jei subjektai, turėdami tam tikrus įgaliojimus, tais įgaliojimais piktnaudžiauja arba juos viršija taip padarydami žalą, pakenkdami visuomenės interesams, nesvarbu – tai vyksta viešajame ar privačiame sektoriuje, tokia veikla laikytina nusikalstama ir turi būti tyrinėjama kaip bendrojo nusikalstamumo dalis.

Dėl nusikalstamumo pobūdžio, turinio ir esmės vykstanti diskusija turi savas priežastis. Teisininkai, ypač baudžiamosios teisės atstovai (dažniau – praktikai), teigia, kad nusikalstamumas yra realiai egzistuojantis, natūralus socialinis reiškinys, su kuriuo galima kovoti vienintele priemone – baudžiamuoju kodeksu. Tačiau sociologija, teisės sociologija bei šiuolaikinė kriminologija pažymi, kad nusikalstamumas yra socialinis ir kalbinis konstruktas, neturintis ontologinio pagrindo, suformuotas kontroliuojančių institutų, kurie formuluoja normas ir suteikia elgesiui konkretų vertinimą. Šiuose teiginiuose yra dalis tiesos. Kita dalis – socialinė tikrovė, kurioje asmenys nužudomi, sutrikdoma jų sveikata, užgrobiamas turtas, kitokiais būdais suvaržomos turtinės ir neturtinės teisės, taip pažeidžiant svarbiausias vertybes. Šiame kontekste reikia ieškoti raciona-

602 Europos Sąjungos Tarybos pamatinis sprendimas 2003/568/TVR „Dėl kovos su korupcija privačiame sektoriuje“.

603 Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus 2014 m. kovo 13 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-P-89/2014.

laus socialinių iššūkių sprendimo, derinant teisinį bei sociologinį požiūrį į nusikalstamumą.

Kaip jau minėta anksčiau, deviacijos gali nulemti naujų socialinių struktūrų, naujų, kokybiškai kitokių norminių sistemų kūrimąsi. Vienas iš pavyzdžių galėtų būti subkultūrų atsiradimas, formavimasis, vieta ir vaidmuo socialinių santykių sistemoje.

10.2. Subkultūros ir teisės sąveika

Nagrinėjant teisės ir subkultūros sąveikos aspektus, būtina atskleisti kultūros plačiąja prasme teorines prielaidas. Kultūros sąvokai, jos turiniui ir esmei atskleisti skiriamas iš tikrųjų didelis skirtingose mokslo srityse dirbančių mokslininkų dėmesys. Tačiau kartu iškyla šios sąvokos problemiškas: kultūra iki šiol suprantama labai įvairiai. Jos sampratos neretai prieštarauja viena kitai arba tik papildo viena kitą ir pan.

Sisteminant mokslininkų nuomones, atskirose mokslo srityse susiformavusias nuostatas, galima išskirti tris pagrindines kultūros sampratų interpretacijas⁶⁰⁴:

- a) antropologinės krypties atstovų nuomone, kultūra – tai visos vertybės (gėrybės), kurias, kitaip nei gamtos sukurtąsias, savo veiklos pastangomis sukūrė žmogus;
- b) sociologinės krypties atstovų nuomone, kultūra – tai veiklos būdų, priemonių, dvasinių vertybių visuma: čia kultūra suvokiama kaip visuomeninio gyvenimo sudedamoji dalis;
- c) filosofinėje mokslinėje literatūroje kultūra interpretuojama kaip žmogaus socialinė kūrybinė veikla visose būties ir sąmonės srityse, kuri (veikla) yra „sudaiktinimo“ (vertybių, normų, simbolių ir kitų sistemų kūrimo) bei „išdaiktinimo“ (kultūrinio palikimo įsisavinimo) procesų dialektinė visuma, nukreipta į tikrovės peritvarkymą.

Mokslinėje literatūroje kultūra taip pat skirstoma į materialiąją (technika, gamybinė patirtis, materialinės vertybės) ir dvasinę kultūrą (mokslas, menas, literatūra, filosofija, visuomenės moralė ir pan.), taip pat į nacionalinę,

604 Leonas P. Sociologijos paskaitos. Vilnius, 1995; Kroeber A. Kultūros sąvoka moksle. Kultūros prigimtis. Vilnius, 1992; Donskis L. Moderniosios kultūros filosofijos metmenys. Vilnius, 1993; Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H. Sociologija: Esminiai tekstai ir pavyzdžiai. Kaunas, 1992; Aspekte der Kultursoziologie, Hrsg. J.Stagl. Berlin, 1982; Kroeber A. L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. Vintage Books, 1963, p.181. Малиновский Б. Научная теория культуры. Москва, 1999.

ekonominę, politinę, teisinę kultūrą⁶⁰⁵. Taip pat išskiriamos įvairios socialinių grupių pokultūrų (subkultūrų) rūšys⁶⁰⁶.

Subkultūra – sudėtingas ir daugialypis reiškinys. Ji egzistuoja visoje socialinėse sistemose ir funkcionuoja kaip būtina tų sistemų kokybiškos veiklos sąlyga. Kiekviena pastovi žmonių bendruomenė, susikūrusi bendrų tikslų, elgesio normų ir siekiamų veiklos rezultatų pagrindu, turi savo, individualiais bruožais pasižyminčią subkultūrą. Natūralu, kad ji egzistuoja ir nusikaltimus padariusių bei laisvės atėmimo bausmę atliekančių asmenų bendruomenėje.

Subkultūra – tai atskiroms socialinėms grupėms būdingos normos ir vertybės, besiskiriančios nuo visuomenėje priimtų normų ir vertybių, bet kartu glaudžiai su jomis susijusios⁶⁰⁷. Subkultūra savo esme yra neformali (dažniausiai – neturinti rašytinės norminės sistemos, veikianti savanoriško prisijungimo pagrindu), tačiau organiška (asmenys grupėje yra susiję glaudžiais socialiniais ryšiais, kuria norminę sistemą ir jos nuosekliai laikosi ir t. t.) asmenų grupė visuomenėje, kurios nariai savo veikloje turi bendrus interesus, kuria ir puoselėja savitas normas, grupėje formuojasi bendri įsitikinimai ir vertybių sistema. Šie bruožai ir elementai yra būdingi bet kokiai subkultūrai. Nors subkultūros apibrėžtis skamba universaliai, tačiau subkultūrų tyrimai dažniausiai būna santykinai kryptingi. „Daugelio tyrinėtojų darbuose subkultūra siejama su amžiumi ir socialine klase. Jaunimas laikomas ypatinga amžiaus grupe, kuriai būdingi išskirtiniai poelgiai bei charakterio savybės, skiriančios jaunimą nuo vyresniosios kartos. Tarp tokių savybių – polinkis prieštarauti, maištauti.“⁶⁰⁸

Deviacijų ir nusikalstamumo kontekste ypatingą svarbą įgauna nuo bendrųjų subkultūrų besiskiriantys, intensyvioje socialinėje atskirtyje egzistuojantys reiškiniai.

Paribio reiškiniais yra priskiriama kriminalinė subkultūra. Kriminalinė subkultūra – tai nusikaltimus padariusių asmenų grupėms, arba anksčiau teistų asmenų grupėms būdingų elgsenos modelių, vertybių bei nuostatų sistema, veikianti kaip organinė bendrosios kultūros dalis.⁶⁰⁹

605 Plačiau žr.: Palidauskaitė J. Lietuvos politinė kultūra. Kaunas, 1997; Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. Матгузова Н. И., Малько А. В. Москва, 1997, с. 571.

606 Гуревич П. С. Культурология. Гардарики, 1999, с. 153–157; Ferrell J., Clinton R. Sanders. Cultural Criminology. Boston, 1995, p. 13.

607 Introduction to Sociology. Third ed. New York, London, 2000, p. 536.

608 Ramanauskaitė E. Subkultūra: fenomenas ir modernumas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2004, p. 14.

609 Petkus A. Kriminalinė subkultūra Lietuvos penitencinėse įstaigose: kriminologinė analizė [Rankraštis]. Daktaro disertacija: socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006.

Kriminalinė subkultūra yra kultūros sudedamoji dalis, funkcionuojanti greta kitų socialinių grupių, bendruomenių subkultūrų. Socialinius ryšius ji reguliuoja per konkrečioje bendruomenėje priimtas (pripažįstamas) elgesio normas, moralines vertybes, visuomeninius idealus, atributinius elementus, komunikacines sistemas.

Kriminalinė subkultūra gali būti suprantama kaip savita nusikaltėlių saviorganizacijos forma. Ji tampa svarbiu gyvenimo būdo elementu, apima bendruomenės lyderius, griežtą vertikalią hierarchinę bei horizontalią struktūrą, nerašytą, savitas elgesio taisykles turinčią normų sistemą, kurią palaiko prievarta, moraliniai principai, tradicijos, bendros piniginės lėšos. Visa tai skirta bendriems poreikiams patenkinti.⁶¹⁰

Atsižvelgiant į tai, kad kriminalinė subkultūra atskirose socialinėse grupėse atlieka vieno iš pagrindinių, t. y. socialinių santykių reguliatoriaus, funkciją, tikslinga trumpai pagrįsti visos subkultūros, taip pat ir kriminalinės, sąsajas su teise.

Į subkultūrą, taip pat ir kriminalinę, atkreipia dėmesį teisės sociologijos specialistai, taip pabrėždami, kokią svarbą turi šis socialinis reiškinys. Teisės sociologijoje jis įvardijamas kaip netikras arba kvaziteisinis reiškinys⁶¹¹. Carbonnierius jį dar vadina infrajuridiniu, arba poteisiniu, reiškiniumi⁶¹². Elgsenos apraiškos, kurios paplitusios tam tikroje visuomenės grupėje, bet jų visuomenė nepripažįsta kaip priimtino elgesio modelio ir dėl to šie reiškiniai neįgauna nei papročio, nei teisinio reiškinio statuso, laikytinos poteisiniais reiškiniais. Dėl savo įtakos ribotumo šie reiškiniai turi galimybes egzistuoti tik mikrosocialinėje aplinkoje. Beje, šioje aplinkoje didžiausią įtaką ir turi subkultūros grupės.

Elgesio normų požiūriu poteisiniai reiškiniai visuomenėje užima tarpinę padėtį tarp papročių ir teisės normų. Poteisinius reiškinius sunku tiksliai apibrėžti, nes jie iki šiol yra menkai teoriškai išnagrinėti. Tačiau juos reikia aptarti dėl paprastos ir kartu labai svarbios priežasties: poteisiniai reiškiniai konkuruoja su valstybine teisėtvara.⁶¹³

Visuomenė nepripažįsta tų papročių, kuriais remiasi ypatingos socialinės grupės, pavyzdžiui, subkultūros grupės. Paprastai poteisinės reikšmės elgesio normos ir formos susiformuoja tokiose socialinėse grupėse, kurios yra atskirtos arba atsiskyrusios nuo visuomenės. Atskirties sąlygos

610 Хохлаков Г. Ф., Саркисов Г. С. Преступления осуждённых, причины и предупреждение. Ереван, 1988, с. 38.

611 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: MRU Leidybos centras, 2004, p. 75.

612 Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986, с. 186.

613 Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vilnius: MRU Leidybos centras, 2004, p. 75.

reikalingos subkultūrai susiformuoti. Tai reiškia, kad poteisiniai reiškiniai dažniausiai yra teisinė subkultūra, pačios subkultūros išraiškos. Bet poteisinių reiškinių rudimentai egzistuoja ir pačioje visuomenėje.

Nors teisė ir poteisiniai reiškiniai esmingai skiriasi formos požiūriu, tačiau labai svarbu pažymėti, kad subkultūros normos, ypač – kriminalinės subkultūros normos, „priartėja“ prie teisinių normų dėl labai svarbaus požymio – visuotino privalomumo (tapataus turinio arba nedaug besiskiriančios kriminalinės subkultūros normos didžiausią reikšmę socialiniams santykiams turi pataisos įstaigose laikomiems nuteistiesiems bei laisvėje esantiems, su kriminalinės subkultūros grupėmis save tapatintiems asmenims), nepriklausomai nuo kriminalinės subkultūros grupių buvimo vietos.

Vadinasi, kriminalinės subkultūros struktūros, funkcionavimo mechanizmų, veiksmingumo ir permanentiškumo analizė leidžia ne tik visapusiškai pažinti šį socialinį reiškinių, nustatyti galimą poveikį visuomenei bei nusikalstamumui, bet ir teisėtvarkai apskritai.

Mokslškai nagrinėti šį sudėtingą socialinį reiškinių labai sunku. JAV minėtąjį reiškinių pradėjo nagrinėti sociologinės kriminologijos atstovai. Pažymėtina, kad jie iš pradžių tyrė ne su nusikalstamumu susijusias problemas visuomenėje ir penitencinėse įstaigose, o tik konfliktiškus ryšius pačioje visuomenėje. T. Sellinas teigė, kad skirtingi požiūriai į gyvenimą, įpročius, mąstymo ir elgesio stereotipus, skirtingos vertybės apsunkina žmonių tarpusavio supratimą, užuojautą, netgi gali paskatinti agresyvų elgesį kitos kultūros atstovų atžvilgiu.⁶¹⁴ Susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, galiojančios visuomenėje teisės ir moralės normos gali būti vertinamos kaip naudingos tik vienai nustatytai socialinei grupei, todėl jų neigimas neprieštarauja vertybėms, viešpataujantioms kitose visuomenės grupėse.

Remdamasis šia teorija, JAV sociologas A. Cohenas suformulavo subkultūros koncepciją⁶¹⁵. Jis susiaurino savo tyrimų objektą ir tyrinėjo atskirų nusikalstamų susivienijimų kultūrinių vertybių ypatumus. Mokslininkas nustatė, kad šiose mikrogrupėse gali formuotis savitos mažiausios kultūros (turinčios savitus požiūrius, įpročius, mokėjimus, elgesio stereotipus, bendravimo taisykles, teises ir pareigas, bausmių sistemą pažeidusiems elgesio normų reikalavimus asmenims) – šis fenomenas buvo pavadintas „subkultūra“.

614 Sellin T. *Culture Conflict and Crime*. New York, 1938, p. 79.

615 Cohen A. *Delinquent Boys, The Culture of the Gang* Glencoe. New York, 1955, p. 42.

Kriminologiniais tyrimais nustatyta, kad kriminalinės subkultūros nuostatos iš esmės prieštarauja visuomenėje viešpatuojančioms vertybėms ir neretai kelia joms tiesioginę grėsmę.⁶¹⁶ Patekęs į tokią mikrogrupę, perėmęs joje egzistuojančią subkultūrą, asmuo lyg ir atsiriboja nuo bendrų socialinių draudimų, tačiau neretai toks socialinių draudimų pažeidimas kriminalinėje subkultūroje yra vertinamas teigiamai arba net skatinamas.

D. Clemmeris, G. Sykesas, A. K. Kohenas savo darbuose įvairių rūšių nusikalstamumo tyrimą grindė iš atskiroms rūšims būdingų subkultūrų pozicijų⁶¹⁷. Minėtų autorių požiūriu, subkultūrų teorijos teigia, kad žmogus vystosi lygiaverčių žmonių grupėje, kurios nariai jau turi susiformavusią vertybių sistemą, kuri skiriasi nuo vertybių sistemos, egzistuojančios visuomenėje. Taigi asmenybės raidai didžiausią įtaką daro artimiausioje aplinkoje vyraujančios normos bei nuostatos, o bendrai visos kultūros vertybės yra blokuojamos. Subkultūros teorija grindžiama socialine psichologine asmenybės formavimosi traktuote. Čia pagrindas yra sąveika su artimiausios aplinkos žmonėmis, o kolektyvinis elgesys interpretuojamas kaip „vienintelis“ įmanomas socialinis procesas.

Galima daryti išvadą, kad tokios nuostatos iš esmės yra objektyvios. Juolab šias nuostatas analogiškai formuluoja ir Rusijos mokslininkai (A. Mokrecov, G. Chochriakov, I. Šmarov), nagrinėdami asocialios mikroaplinkos įtaką neteisėtam individo elgesiui⁶¹⁸. Tuo tarpu analizuojant Vakarų šalių mokslininkų darbus pastebima, kad jie nepabrėžia šio reiškinio ištakų ir kilmės.

Bet kokią subkultūrą (ir kriminalinę, ir atskirų visuomenės grupių), taip pat ir kontrkultūrą⁶¹⁹ reikia nagrinėti per veiklos prizmę, nes pirmiausiai kultūra – tai žmogaus veikla visose būties ir sąmonės srityse. Būtent individo veikla, taip pat ir asociali arba nusikalstama, yra materialinė bendradarbiavimo su kitais prielaida, lemia jo psichologinį poreikį bendrauti su tais, kurie artimi jam savo veikla, požiūriais, idealais, vertybėmis. Juk žmogus yra socialinė būtybė ir visuomet stengiasi priklausyti

616 Ferrell J., Websdale N. *Making Trouble: Cultural Constructions of Crime, Deviance, and Control*. New York, 1999. p. 42–46.

617 Clemmer D. *The prison community*. New York: Holt, Rinehart and Winston. 1940; Sykes Gresham M. *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton, 1958; Cohen A. K. *Delinquent boys: The culture of the gang*. New York: Free Press, 1955.

618 Мокрецов А. Н., Шмаров И. В. *Микросреда осуждённых в ИТУ*. Москва, 1979.

619 Kontrkultūra suprantama kaip kultūros modeliai, neigiantys dominuojančią kultūrą, tampančys aktyvia jos opozicija. Zr.: Matulionis A. V. *Sociologija*. Vilnius, 2002, p. 35.

kuriai nors, jo požiūriu, prestižinei grupei. Jei žmogus, dėl kokių nors priežasčių pasirinko nusikalstamą elgesį, tai einant laikui formalieji socialiniai ryšiai (šeiminiai, tarnybiniai, profesiniai) ir pagrindinės teigiamos visuomenės vertybės jam tampa vis svetimesnės. Objektiviai didžiausią teisės pažeidėjo desocializaciją lemia laisvės atėmimo vietoje praleistas laikotarpis, „adaptacijos“ tokioje aplinkoje laipsnis. Tokiomis sąlygomis individas į jį panašių žmonių grupėse neišvengiamai ieško jo psichologinius poreikius tenkinančių ryšių, savo veiklos moralinių paskatų bei apsaugos. Nepilnametis teisės pažeidėjas – teisės pažeidėjų grupėje, narkotikus vartojantys asmenys vienijasi su tokių pat problemų turinčiais asmenimis, teisti asmenys – su anksčiau teistais⁶²⁰. Sąlygos, padedančios formuotis kriminalinės subkultūros grupėms, yra: panašus amžius, gyvenamoji vieta (dažniausiai – didžiuosiuose miestuose), panašus nusikalstamų veikų pobūdis, teistumų skaičius, tautybė ir kt.

Nagrinėjami asmenų junginiai vystosi laipsniškai, pereidami keletą pakopų. Iš pradžių užsimezga parengtiniai epizodiški kontaktai, kurių metu asmenys tiria vienas kitą. Paskui susipažįstama artimiau, ieškoma bendrų interesų, kuriami bendrų poreikių įgyvendinimo mechanizmai, o vėliau susiformuoja daugiau ar mažiau pastovūs ryšiai. Egzistuojantys pastovūs ryšiai kuria deviacinių grupinių požiūrių, vaizdinių bei iškreipto tikrovės vertinimo sistemą.

Tokiems asmenims, praradusiems viltį turėti nors kokį vaidmenį esant formaliems socialiniams ryšiams, kyla būtinybė „atrasti“ save ir įsitvirtinti „kitokiam gyvenime“⁶²¹. Vaizdžiai tariant, visuomenės atstumtieji sudaro savo uždarą pasaulį. Jie patys atstumia tuos, kurie juos izoliavo, ignoruoja jų nustatomas sąlygas, gyvenimo taisykles bei vertybes. Tiriamų individų grupinėje veikloje formuojasi ir vystosi solidari opozicija valstybiniam, visuomeniniam institutams ir visuotinei kultūrai. Išorinę aplinką jie pradeda vertinti kaip priešišką arba kraštutiniu atveju kaip svetimą ir dėl to nepriimtina. Toks nusistovėjęs supančios aplinkos suvokimas vėliau gali būti sunkiai keičiamas. Nuteistuosius nuolat slegia jausmas, kad gyvenimo gėrybėmis naudojasi tie, kas to visiškai neverti.

Apskritai visą subkultūros ryšių visuomenėje skalę galima suskirstyti į teigiamus ir neigiamus. Teigiamais vadinami ryšiai, atitinkantys do-

620 Рецидивная преступность: понятие и криминологическая характеристика. Под ред. Э. Я. Стумбиной. Рига, 1983, с. 127, 132.

621 Neretai mokslininkai, tiriantys šią problemą, sąvoką „kitoks gyvenimas“ vartoja kaip neformalių ryšių sinonimą. Лебедев С. Я. Антиобщественные традиции, обычаи и их влияние на преступность. Омск, 1989.

rovines visuomenės nuostatas, jas palaikantys bei įtvirtinantys ir kartu skatinantys socialinę pažangą. Neigiami ryšiai prieštarauja dorovinei visuomenės sistemai ir sulaiko arba bent jau stabdo socialinę pažangą, taip pat aktyviai priešinasi jam (antivisuomeniniai, nusikalstami ryšiai). Tokie ryšiai būdingi nusikaltėlių bendruomenės subkultūrai. Tačiau negalima vienareikšmiškai teigti, kad kriminalinėje subkultūroje galimi tik neigiami procesai. Kai kuriais atvejais kriminalinės subkultūros nuostatos skatina bendražmogiškus bruožus, pavyzdžiui, bendruomeniškumą, bendrų interesų gynimą, pagarbą kito asmens nuosavybei). Tik šiuo atveju problemų kyla dėl to, kad teigiamos priemonės tampa priemone neigiamiems tikslams siekti (aktualizuojama socialinės grupės izoliacija, o per ją – socialinė atskirtis, išaukštinamos materialinės vertybės, nuvertinant kitos bendruomenės arba visos visuomenės interesus bei vertybes).

Nusikaltėlių bendruomenės subkultūra yra skirstoma į bendrąją subkultūrą, būdingą visiems asmenims, padariusiems nusikaltimus, neatsižvelgiant į jų padarytų nusikaltimų rūšį, ir kriminalines subkultūras, būdingas konkrečias nusikaltimų rūšis (smurtinius, turtinius ir kitus nusikaltimus) padariusių asmenų grupėms.

Bendrosios kriminalinės subkultūros pagrindas yra nusikaltėlių vertybių sistema, kurią suformavo ilgametė nusikalstama veikla⁶²².

Kriminalines subkultūras galima suskirstyti taip pat ir pagal veikimo vietą. Tai:

- a) nuteistųjų kriminalinė subkultūra;
- b) nusikaltėlių grupių, esančių už pataisos įstaigų ribų, kriminalinė subkultūra.

Pastaroji gali būti klasifikuojama pagal grupės narių amžių:

- a) nepilnamečių kriminalinė subkultūra;
- b) suaugusiųjų kriminalinė subkultūra, kuri, kaip jau minėta, skirstoma pagal nusikalstamos veiklos kryptingumą, nusikalstamos veiklos rūšis.

Atkreiptinas dėmesys, kad asmenų grupės, kurioms būdinga kriminalinė subkultūra, turi tam tikrus specifinius bruožus:

Pirma – veiklos slaptumas. Nuo aplinkinių slepiama ne tik veiklos kryptys, formos, bet ir pačios grupės egzistavimo aplinkybės;

622 Хохряков Г. Ф. Социальная среда, личность и правосознание осуждённых. Автореферат дис. докт. юрид. наук. Москва, 1987, с. 9.

Antra – joms būdinga savita vertybių sistema, kuri iš esmės neatitinka, o neretai ir aktyviai prieštarauja visuomenėje priimtai vertybių sistemai;

Trečia – kriminalinės subkultūros grupių interesai prieštarauja valstybės ir visuomenės interesams;

Ketvirta – šioms grupėms būdingas nihilistinis požiūris į teisę ir teisėsaugos sistemą;

Penkta – kriminalinės subkultūros grupėje, kaip uždaroje socialinėje aplinkoje, būdingas priverstinis kriminalinės subkultūros diegimas laisvės atėmimo bausmę atliekantiems asmenims.

Penitencinėse įstaigose egzistuojanti kriminalinė subkultūra peržengia šių įstaigų ribas ir daro įtaką nusikalstamų susivienijimų veiklai. Kriminalinė subkultūra kaip neformalių tarpasmeninių ryšių reguliatorius daugiau ar mažiau įsigali nusikaltimus darančių asmenų grupėse, todėl, nagrinėjant kriminalinės subkultūros penitencinėse įstaigose problemą, neišvengiamai būtina atskleisti jos įtaką grupiniam nusikalstamumui.

Kriminalinės subkultūros ypatumai bei paplitimas nepenitencinėse įstaigose geriausiai atskleidžiami tiriant grupinį nusikalstamumą. Grupinis nusikalstamumas gali būti tiek teisės sociologijos, tiek kriminologijos tyrinėjimo dalykas ir iš esmės siejasi su savitą kriminalinės subkultūros vertybių bei nuostatų sekėjais.

Nusikalstamosiose grupėse, gaujose, šių kriminalinės subkultūros tradicijų pagrindiniai sekėjai yra nusikaltėlių grupuočių autoritetai, vadeivos⁶²³. Kriminalinė subkultūra itin palaikoma teritorinėse nusikalstamosiose grupuotėse; nusikalstamosiose grupuotėse, užsiimančiose narkotikų kontrabanda, gamyba ir platinimu.

Rezervas kriminalinei subkultūrai palaikyti ir plėtoti yra nusikalstamos nepilnamečių grupuotės, kurias organizuoja arba kuriose veikia suaugę asmenys kaip kriminalinės subkultūros tradicijų ir papročių perdavėjai. Dažniausiai tokie asmenys būna recidyvistai.

Ypatingas vaidmuo kriminalinės subkultūros ryšių atveju tenka neformalioms nepilnamečių grupuotėms. Gatvių muštynės, „svetimų“ žeminimas – tai hierarchinių nepilnamečių grupių konkurencijos būdai kovojant „gatvė prieš gatvė“. Kaip jau minėta, jie yra potencialūs kriminalinės subkultūros perėmėjai ir tolesni jos sekėjai.

623 Šiuo atveju terminas „autoritetas“ vartojamas kaip bendras nusikalstamų grupuočių, kriminalinės subkultūros bendruomenių lyderių bei jiems artimos aplinkos individų sinonimas.

Kaip ir formalioji teisėkūra, kriminalinės subkultūros „vulgarioji teisėkūra“ formuojasi vertybių pagrindu. Visa nusikaltėlių bendruomenės vertybių sistema, mokslinėje literatūroje dar vadinama delinkventine subkultūra, ne tik užmezga specifinius ryšius tarp asmenų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, bet ir juos koordinuoja. Kaip jau anksčiau minėjome, jos pagrindas yra nuteistųjų tradicijos ir papročiai. Čia daugiau dėmesio bus skiriama neformalioms taisyklėms, draudimams, elgesio principams bei nuostatoms. Šie nuteistųjų kriminalinės subkultūros elementai ilgą laiką išlieka nuteistųjų bendruomenėje, nuolat kinta priklausomai nuo besikeičiančios realybės reikalavimų ir dėl to yra gana veiksmingi.

Kriminalinės subkultūros principų bei normų analizė sudaro sąlygas atskleisti jų asocialią esmę, taip pat parodyti nagrinėjamų reiškinių reikšmę įvairių subkultūros grupių narių, atliekančių bausmę, gyvenimui.

Nuteistųjų bendruomenė laisvės atėmimo vietose, kaip ir kiekviena kita pastovi žmonių bendrija, visada turi praeities elementų. Be to, labai svarbu suvokti, kad penitencinėse įstaigose dėl visumos objektyvių veiksnių tai pasireiškia nuosekliau ir konservatyviau. Į šią aplinkybę dar XX amžiaus pradžioje savo dėmesį atkreipė Rusijos mokslininkas S. Maksimovas. Jis rašė: „Nuteistųjų bendruomenė gyvena išskirtinai savarankiškai. Taisyklės nuteistųjų bendruomenėje tarsi sustingsta ore, lyg pačios kalėjimų ir kolonijų sienos jas perpasakotų. Įsitikinimų perdavimas paveldint, gyvenimas senosiomis legendomis – abejotina, ar tai gali būti stipriau kurioje nors kitoje bendruomenėje.“⁶²⁴

Laisvės atėmimo bausmę atliekančių asmenų, taip pat ir recidyvistų aplinkos specifika, jos dorovinė psichologinė atmosfera aiškiausiai atsispindi būtent neformaliojoje teisėtvarkoje. Ši teisėtvarka apima nerašytą elgesio taisyklių sistemą, pažeistos teisės atkūrimo tvarką, normų pažeidėjo atsakomybę ir t. t. Neformalios elgesio taisyklės reguliuoja tris visuomeninių ryšių grupes: bendrijos narių ir bendrijos kaip organizacijos ryšius; tarpusavio ryšius bendrijos viduje; ryšius tarp bendrijos ir tų, kurie įvardijami kaip „jie“, t. y. nuteistųjų bendruomenei nepriklausančių asmenų. Tokios teisėtvarkos atsiradimas tampa prielaida slopinti tikrąją teisinę sąmonę arba visiškai ją deformuoti.

Atkreiptinas dėmesys, kad būtent recidyvistams būdingas didesnis jautrumas moralinėms kategorijoms (kurios iš esmės prilygintinos principams) ir pirmiausiai – teisingumui. Tai viena pagrindinių vertybių, kurias pabrėžia recidyvistai. Didesnį teisingumo poreikį lemia moralinės

624 Максимов С. В. Избранное. Москва, 1981, с. 334, 335.

žalos pojūtis ir moralinės reabilitacijos poreikis. Moralinės žalos šaltinių recidyvistai ir kiti nuteistieji laiko teisės normas, o vienintelis būdas reabilituotis – paniekinti teisės normas, tą nišą užpildant neformalių elgesio taisyklių vertinimu ir laikymusi.

Taigi neformali teisėtvara gana sėkmingai funkcionuoja dėl keleto priežasčių:

- neformalios grupės interesai išaukštinami arba priešpriešinami visos visuomenės ar kitų grupių interesams, kai neformalios grupės nariai suvokia savo narystę ir tokios narystės teikiamą pranašumą;
- bendruomenės nariai diferencijuojami, suvokiami ir pripažįstami grupės narių interesų prieštaravimai, įvairių grupių atstovų vertybės personifikuojamos, elgesio principai įgauna idėjų, turinčių didžiausią reikšmę, statusą;
- atsiranda elgesio principai, kuriuose atsispindi ir įtvirtinami ir bendri, ir individualūs neformalios grupės narių interesai;
- suvokiama, kad neišvengiamai būtinas elgesio reguliavimo mechanizmas, paremtas ne tik moralės principų autoritetu, bet ir prievarta, kurios skleidėjai yra įtakingiausios ir labiausiai susitelkusios visuomenės grupės.

Neformalios teisėtvaros mokslinis tyrimas ir profilaktinės veiklos strategijos kūrimas turi labai didelę praktinę reikšmę, nes tokios teisėtvaros atsiradimą tiesiogiai lemia susilpnėjęs teisės poveikis. Nuteistųjų tradicijos ir papročiai yra tokie pat nevienalybiai, kaip ir pati jų bendruomenė. Pirmoji šių fenomenų grupė dažniausiai vadinama įstatymais („zakonais“). Iš vienos pusės, šios nuostatos ir draudimai yra grindžiami tvirtomis bendrosios kriminalinės subkultūros taisyklėmis. Iš kitos pusės, jie atspindi asmenų, atliekančių bausmę penitencinėse įstaigose, laikymo sąlygų įvairovę.

Pagal savo funkciją įgyvendinimą jie gali būti ir neigiami, ir teigiami. Pavyzdžiui, nuteistųjų aplinkoje galioja vienas pagrindinių principų, draudžiantis daryti bet ką, kas galėtų pakenkti nuteistųjų bendruomenei. Iš čia ir kilo taisyklės, „draudimų kompleksas“: „Nevok iš artimo“, „Nesek, nestebėk kitų“, „Neskųsk kitų“, „Nesikreipk į „zonos“ administraciją pagalbos sprendžiant konfliktines situacijas“, „Neturėk su savimi peilių arba visko, kas gali juos pakeisti, nes kiekvienas turi asmens neliečiamybę“, „Nekelk muštynių būdamas girtas, apsvaigęs nuo narkotikų, taip pat su

ligoninėje esančiais nuteistaisiais“, „Neuždavinėk nereikalingų klausimų ir be reikalo nekalbėk“.

Minėtosios normos yra privalomos visiems, neatsižvelgiant į tai, kokiai subkultūros grupei priklauso nuteistasis. Jie sustiprina nuteistųjų ryšius, tarpusavio santykius. Kaip jau minėta, bet koks nusizengimas šioms taisyklėms sukelia sunkius padarinius „pažeidėjui“.

Kitas principas skelbia: „Visada išsaugok „zeko“ garbę“. Tai yra „nepraloš kortomis to, ko negalėsi grąžinti“, „sugebėk pakovoti už save“, „netapk homoseksualistų“ (beje, šiuo atveju matyti savotiškas nuteistųjų nenuoseklumas, nes pasyvius homoseksualistus arba tuos, kurie tokie tapo priverstinai, „išnaudoti“ leidžiama, o tie, kurie naudojami jais, homoseksualistais nelaikomi). Jei pataisos įstaigoje pasklinda gandas, kad konkretus nuteistasis teikia pataisos įstaigos administracijai informaciją apie nuteistųjų aplinkos procesus, tai pagal minėtas neformalias normas toks nuteistasis privalo atsikovoti „gerą vardą“. Įrodyk, kad tai netiesa – sumušk įžeidusįjį. O jei nesugebėsi, vadinasi, viskas, ką apie jį kalba, – tiesa.

Tokio pobūdžio nuostatas, vaizdžiai tariant, lėmė natūrali atranka. Fiziškai stiprūs, valingi žmonės dažniausiai geriau prisitaiko prie gyvenimo sąlygų laisvės atėmimo vietose. Jų aplinka sukuria, palaiko ir išsaugo išvardytąsias normas.

Be viso to, penitencinėse įstaigose nuo seno gyvuoja taisyklės, kurios nuteistuosius įpareigoja laikytis asmens higienos, nekenkti sergantiems ir vyresnio amžiaus nuteistiesiems⁶²⁵. Tačiau padėtis keičiasi, kai kurias nors iš šių vertybių pradeda ignoruoti didesnioji nuteistųjų dalis. Pavyzdžiui, „autoritetai“, esantys viename būryje, neįsileidžia į savo būrį kitų kastų nuteistųjų versdami juos nepakeliamai daug dirbti, psichiškai bei fiziškai smurtaudami. Nesant jų būryje žemesniųjų kastų nuteistųjų, nesilaikoma tvarkos bei švaros reikalavimų, nes „autoritetams“ dirbti draudžia neformalus nuteistųjų įstatymai („pamoino“, „zapadlo“). Susidaro dviprasmiška padėtis, kurią galima paaiškinti tik taip: neformalus „įstatymai“ realiai galioja tiek, kiek tai naudinga valdančiajai nuteistųjų kastai. Šiuo atveju nusistovėjusios vertybės įgauna visiškai kitą, „sumaterialintą“ prasmę. Nurodytosios normos – papročiai bei tradicijos yra daugiau ar mažiau bendros tarptautiniu mastu ir egzistuoja įvairių šalių penitencinėse įstaigose.⁶²⁶

625 Абрашкин В. Ф., Чижов Ю. В. Как выжить в советской тюрьме. Москва, 1996; Линкевич А. А. Выживание в зоне. Минск, 1999.

626 Личность и процессы внутригруппового взаимодействия заключённых в условиях пенитенциарных учреждений. По материалам зарубежных исследований. Москва:

Kita tradicijų ir papročių grupė yra būdinga išskirtinai aukščiausią statusą turintiems nusikaltėlių bendruomenės nariams. Jos yra glaudžiai susijusios su esminėmis bendrosios kriminalinės subkultūros normomis bei principais. Kai kurios jų tiesiogiai atsiranda ir formuojasi laisvės atėmimo vietose bendrasocialinių nuostatų ir normų pagrindu. Tačiau būtina pažymėti, kad naujoji neformalių normų sistema sudaro prielaidas rasti kokybiškai naujoms nuteistųjų bendruomenės gyvenimą reguliuojančioms normoms. Nagrinėjamas tradicijas ir papročius sankcionuoja didesnį autoritetą turintys nusikaltėlių bendrijos nariai, jų susirinkimai („schodkės“), o įgyvendinimas užtikrinamas ne tik „autoritetų“ įsakymais, bet ir prievarta (grasinimais).

Šie „natūralūs įstatymai“ veikia trimis pagrindinėmis kryptimis. Pirmieji reguliuoja nuolat nusikaltimus darančių asmenų, t. y. recidyvistų, ir visuomenės, teisėsaugos institucijų, penitencinių įstaigų tarpusavio ryšius. Šią sritį reguliuojančios taisyklės: „Nedirbk, gyvenk iš savo nusikalstamo amato“; „Nebendradarbiauk su teisėsaugos institucijų pareigūnais“; „Bet kokią policijos, penitencinės įstaigos, teismo ar prokuratūros darbuotojų klaidą išnaudok savo interesams (pavyzdžiui, savo teisėms išplėsti laisvės atėmimo vietoje)“; „Esant galimybei, skleisk išgalvotus niekinančius gandus apie teisėsaugos institucijų darbą, šmeižk penitencinių įstaigų darbuotojus, kurie vienaip ar kitaip pakenkė tau ar kitiems nuteistiesiems“. Tai pagrindiniai ir nekintantys „įstatymai“. Juos lemia absoliutus nenoras taikstyti su visuomenės interesais, neapykanta policijai ir visiems, kas trukdo, neleidžia nusikaltėlių grupuotėms funkcionuoti remiantis savo vertybėmis.

Kitos normos ir principai reglamentuoja kriminalinės subkultūros puoselėtojų („autoritetų“) ir kitų nuteistųjų kategorijų tarpusavio ryšių sistemą. Visų pirma, jau pats asmenų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, susiskirstymas į subkultūros grupes yra reguliuojamas pačių „įstatymų“. Tačiau, be viso to, egzistuoja principas, reikalaujantis, kad kiekvienas kriminalinės subkultūros atstovas stengtųsi palaikyti „teisingus“ nuteistųjų tarpusavio santykius. Aukščiausias hierarchijos pozicijas kriminalinėje subkultūroje užimantys asmenys supranta, kad sumažėjęs neformalių normų bei principų veiksmingumas gali lemti stipresnę administracijos įtaką kitiems nuteistiesiems, todėl siekiama išlaikyti ir

---

Академия МВД РФ, 1999; Marvin E. Wolfgang and Franco Ferracuti, *The Subculture of Violence*. London, 1967, p. 263; From TJ Granack, “Welcome to the Steel Hotel: Survival Tips for Beginners” *The Funhouse Mirror*. Ed. Robert Gordon Ellis. Washington, 2000, p. 6–10.

tam tikrą pusiausvyrą tarp neigiamų ir teigiamų socialinių normų. Todėl jie savo bendruomenėje dešimtmečiais saugo nuostatą: „Stebėk, kad kiekvienas laikytųsi „įstatymų“ ir jiems paklustų, nes jų pažeidimas savaime pažeidžia tavo teises. Neleisk, kad būtų engiami nuteistieji, nepadare nusikaltėlių bendruomenei nieko bloga. Priešingai, dabar apgynus tokius asmenis, vėliau tai bus galima panaudoti (geranoriškai arba „atsiimant skolą“).“ Visa tai yra pagrindas daugumai asmenų, atliekančių laisvės atėmimo bausmę, tikėti „autoritetais“ ir jems paklusti, taip pat paslėpti tikrąją jų esmę. Dėl tokios padėties kitiems nuteistiesiems recidyvistai sudarė iliuziją, kad jie yra lygiaverčiai „bachurai“ ir kartu sumaniai darė įtaką nuteistiesiems (o kai kuriais atvejais ir teisėsaugos institucijų darbuotojams).

Visi kiti nuteistieji, vykdydami neformalių normų bei principų reikalavimus, užsitarnavę autoritetų globą, iš esmės yra ta žmonių grupė, kurios sąskaita ir gyvena „bachurų kasta“. Bet kokio jų protesto prieš funkcionuojančią „teisėtvarką“ pasekmė – prievarta ir, kaip dažniausiai būna, atstūmimas, pažeminimas. Neformalios normos gan savotiškai reglamentuoja atstūmimo procesą. „Atstumtiesiems“ nerašytos taisyklės draudžia slėpti savo subkultūrinį statusą, būti vienoje kameroje su kitais nuteistaisiais, valgyti valgykloje prie vieno stalo su „žmonėmis“ („autoritetais“, „muzikais“ ir kitais nuteistaisiais), dirbti tam tikrus darbus, naudotis bendrais indais, darbo įrankiais. Netgi galioja taisyklė, jog „autoritetas“ negali „nuskriaustoj“ mušti ranka ar koja. Kad „nesusiteptų“, jis turi naudotis lazdomis arba kitokiais įrankiais.⁶²⁷

Trečioji nagrinėjamų „natūralių įstatymų“ veikimo sritis – pati nusikaltėlių bendruomenė. Ši bendruomenė glaudžiai susaistyta nerašytais, bet akivaizdžiai juntamomis „įstatymų“ gijomis. „Autoriteto“ veikla reglamentuojama bene labiausiai, todėl šią „subkultūros teisės šaką“ netgi galima suskirstyti į „institutus“.

„Įtrauk į savo veiklą jaunimą ir auklėk jį pagal „zakonų“ nuostatas“. Dėsninga tai, kad bet kuri žmogaus veikla – tiek prosociali, tiek ir anti-visuomeninė – turi savus herojus, jų „žygiai“ tampa legendomis, kurias siekia pamėgdžioti pasekėjai. Kitaip tariant, kiekvienai socialinei grupei arba bendruomenei yra būdinga perimti iš praeities tai, kas laikytina garbinga veikla (čia viskas priklauso nuo labai subjektyvių vertinimų) ir paversti tai siektinu idealu. Tai reiškia, kad gyvendamas žmogus „projektuoja“ save ateityje – kaip savo idealą, kaip savo siekiamos ateities viziją,

627 Petkus A. Kriminalinės subkultūros penitencinėse įstaigose genėzė, raida ir struktūra. Jurisprudencija. 2004, 51 (43): 124–136.

perimdamos tai iš praeities. kažkas panašaus vyksta nusikaltėlių bendruomenėje, kur skirtingų kartų nusikaltėliai, būdami laisvės atėmimo vietose, kūrė savo idealą.

Tokio idealo principas gana paprastas. Pirmiausia tai turi būti sėkmės istorija. Herojaus nesėkmės nuslepamos arba įvardijamos tam, kad demonstratyviai parodyti „mentų“ žiaurumą, neteisingą elgesį, nenorą suprasti nuteistojo problemas ir kita. Stengiamasi pabrėžti kiekvieną teisės saugos institucijų klaidą, taip išaukštinant „neabejotinus“ nuteistojo gebėjimus. Suformuojamas pavyzdys, kaip nesunkiai ir, svarbiausia, „teisingai“ veikiant galima susikurti gana geras gyvenimo sąlygas.

Tokių asmenų pavyzdžiu auklėjami jauni asmenys, atliekantys laisvės atėmimo bausmę. Laisvės atėmimo vietose jaunimas išmoksta griežtas „bachurų gyvenimo“ taisykles. Juos vilioja to pasaulio nepriklausomumo ir viešpatavimo prieš kitus iliuzija. Augančios kartos puoselėjimo procesas yra sudėtingas ir ilgalaikis. Būtinai ir teorinis, ir praktinis pasirengimas. Norintieji pasiekti „autoritetų“ lygmenį suvokia, kad būtina ne tik turėti nusikalstamos veiklos „stažą“, bet ir būti stipriam fiziškai, ypač – psichiškai. Siekiantieji šio tikslo privalo gana greitai perprasti „zakonus“, nes priešingu atveju, juos pažeidęs, gali atsidurti „atstumtųjų“ grupėje.

Kiekvienas grupuotės narys privalo būti sąžiningas, teisingas kitų nuteistųjų atžvilgiu, nemeluoti. Siekiant padėti nuteistiesiems, patekusiems į sunkias sąlygas (į kamerų tipo patalpas arba baudos izoliatorių, ligo-ninę), nuteistųjų bendruomenėje egzistuoja paprotys – rinkti nuteistųjų išdą („obščiaką“). „Vagių obščiakas“ – tai bendra, sutelkta nagrinėjamos kategorijos nuteistųjų materialinė bazė. Iš esmės tai piktnaudžiaujančių kolektyvizmo ir draugiškos savitarpio pagalbos idėjomis pasipelnymo šaltinis. „Obščiakas“ buvimas suponuoja visuotinę veiklą jo įvairovei palaikyti, padalijimo normoms nustatyti, kurios, savo ruožtu, būtų tiesiogiai susijusios su penitencinėse įstaigose egzistuojančia hierarchija.

Bendrų pinigų ir kitų vertybių rinkimo organizavimui „autoritetai“ iš grupuotės narių paskiria patikimus asmenis, „obščiakui“ saugoti skiriamas „išdininkas“. „Obščiakas“ lėšų dalijimą griežtai prižiūri grupuotės nariai. Tokie materialinės pagalbos fondai, skirti bausmės atlikimo režimo pažeidėjams, formuojami nelegaliai surenkant iš nuteistųjų maisto produktus, cigaretes, arbatą ir pinigus.

Nuteistųjų išdas egzistuoja visuotinai. Kartu būtina atkreipti dėmesį, kad didžioji dalis surinktų pinigų išleidžiama pačių „autoritetų“ reikmėms: bandymams papirkti penitencinės įstaigos administraciją, netei-

sėtai įsigyti alkoholinių gėrimų, narkotinių ir kitų stiprių svaiginamųjų medicininių medžiagų.

Visi privalo padėti saviems viskuo, kuo gali. Ši nuostata įpareigoja „bachurus“ bausti asmenis, padariusius žalą jų bendruomenei. Netgi jei žala padaryta kam nors iš savo grupuotės, o ne konkrečiam nuteistajam, nuteistasis privalo padėti atkeršyti. Juk tas, kuris padarė žalą „autoritetui“, padarė žalą ir visai nusikaltėlių bendruomenei, vadinasi, ir konkrečiam nuteistajam. Tačiau pats nuteistasis, jeigu jis pateko į sunkią padėtį, pavyzdžiui, buvo pagautas penitencinėje įstaigoje gaminantis alkoholinius gėrimus, neturi teisės kaltinti, įskusti kitus nuteistuosius. Taip pasireiškia nuteistojo sąžiningumas. Su savo bendruomenės nariais nuteistasis privalo būti sąžiningas. Kitų asmenų atžvilgiu pateisinama bet kokia apgaulė, bet kokia klasta.

Užsiimant antivisuomenine veikla, nagrinėjama teisės pažeidėjų kategorija griežtai saugo bendruomenės paslaptis. Niekam iš nenusipelnusių nepatikima jokia informacija apie grupuotės reikalus. Be to, jie dažniausia nepasitiki netgi savo grupuotės nariais. Dėl šios priežasties jų grupuotėse labai svarbios yra šios nuostatos: „Tikrink kiekvieną naują“; „Būk negailestingas ir žiaurus išdavikui“; „Išdaviko bausmę padaryk akivaizdžia pamoka kitiems nuteistiesiems, kad kiti nebenorėtų“.

„Natūralūs įstatymai“ reglamentuoja netgi „autoriteto“ laisvalaikį: jis privalo mokėti lošti kortomis, nardais ir kitokius galimus „zonos“ žaidimus. Tai ne šiaip laisvalaikio dalis – tai būdas padaryti kitą nuteistąjį priklausomą arba bent jau patikrinti. Visa tai turi vykti „sąžiningai“, pagal „zakonus“.

Nuteistojo statusą „autoritetų“ grupuotėje taip pat tiksliai nustato tradicijos ir papročiai. Visi privalo paklusti neformalaus lyderio valiai, niekas neturi teisės pareikšti jam pretenzijas. Jei nuteistasis elgiasi kaip pavyzdingas „zekas“, daug ką padarė savo „kastos“ autoritetui pakelti, jį paskatins ir visuomet apgins. Jei nuteistasis pakenkia bendruomenei, jis suluošinamas arba sunaikinamas morališkai ar fiziškai. Trečios išėities tokiu atveju nėra.

Išnagrinėtos normos ir principai tik iš dalies atskleidžia visą jų įvairovę. Juos suformulavo ir per daugelį dešimtmečių išsaugojo nusikaltėlių bendruomenės autoritetai. Pastarąjį dvidešimtmetį valstybėje vykę pokyčiai turėjo įtakos ir kriminalinei subkultūrai, jos normos tapo šiek tiek liberalesnės, tačiau savo esmės, reikšmės ir įtakos nuteistųjų gyvenimui neprarado. Matyti materialėjimo, siekimo tiesioginės naudos sau tenden-

cija. Fizinė jėga įgavo reguliacinio elemento statusą, tačiau pati savaime fizinė jėga nėra valdžios ir įtakos užtikrinimo priemonė. Geriausiu atveju jėgos naudojimas yra tik trumpalaikė (dėl to – nediskutuotinai veiksminga) poveikio priemonė, tačiau neformalios normos ir principai išlieka pagrindinis kriminalinės subkultūros reguliatorius.

Kartu ilgalaikis antivisumeninių normų ir principų egzistavimas dar nepagrindžia jų aktualumo ir įtakos šiandieninėje kriminalinėje subkultūroje: nagrinėjamų reiškinų gyvybingumas tiesiogiai priklauso nuo jų vystymosi naujomis vėlesnių nusikalstėlių kartų gyvenimo penitencinėse įstaigose sąlygomis. Iš esmės nusikaltėlių bendruomenė palaiko ir tobulina konkrečiu laikotarpiu naudingas normas, tuo pat metu atmesdama tas normas, kurios, priklausomai nuo aplinkybių, trukdo nuteistųjų savireguliacijos veiksmingumui. Todėl, kriminogeninėse „autoritetų“ grupuotėse per visą bendruomenės egzistavimo laikotarpį matomi nuolatiniai jų nuostatų, draudimų pokyčiai. Pavyzdžiui, iki atkuriant nepriklausomybę Lietuvos penitencinėse įstaigose laikyti „autoritetai“ dėl draudimų negalėjo naudotis niekuo, kas anksčiau priklausė „nuskriaustųjų“ kastos nariams. Tačiau pastaruoju laikotarpiu šis draudimas po truputį praranda galią ir minėtosios kategorijos nuteistieji vartoja „nuskriaustųjų“ maistą, cigaretes, bet stengiasi daryti tai slapta, siekia išsaugoti savo „gerą vardą“. Tokių pokyčių priežastis paprasta – nuolatinis maisto produktų, būtiniausių daiktų trūkumas („galiakas“) priverčia nuteistuosius keisti tradicijas bei papročius.

Galima daryti išvadą, kad tradicijos ir papročiai tiesiog išnykti negali, tačiau faktas, kad jie keičiasi. Kuriant kriminalinės subkultūros kontrolės ir prevencijos priemones turėtų būti atsižvelgiama į šiuos dėsningumus.

Apskritai antisocialinė nagrinėjamų fenomenų esmė pasireiškia tuo, kad jie yra tam tikros ankstesnių nusikaltėlių kartų patirtį tvirtinantys, jungiantys elementai ir kartu laidininkai. Jie nuosekliai palaiko svarbiausių nuteistųjų vertybių vystymosi kryptį – gyventi parazituojuant, išnaudojant aplinkinius. Tai savo ruožtu lemia pačias įvairiausias jų neteisėto elgesio formas, nusikaltėlių bendruomenės „autoritetų“ grupuotes aprūpina viskuo, kas būtina (vienodais vertinimo kriterijais, idealais, normomis) tam, kad jie galėtų formuotis, jungtis ir priešintis teisėsaugos institucijoms, penitencinių įstaigų administracijai. Jos taip pat naudojamos kaip minėtųjų kriminogeninių grupuočių apsaugos nuo pašalinių įsikišimo ir neteisėto elgesio atskleidimo priemonė. Vaizdžiai tariant, kiekviena nusikaltėlių bendruomenės „autoritetų“ karta laisvės atėmimo vietose neišvengiamai

perima, „skolinasi“ iš praeities visumą pastovių ir veiksmingų antisocialinių nuostatų, iškreiptų vertybių. Skelbdami nusistovėjusius principus, jie turi tikslą įsitvirtinti savo aplinkoje ir kartu apsaugoti tą aplinką. Jie renkasi ne tik savo dabartį, bet ir ateitį.

Nagrinėjami pokultūros elementai ne tik įtvitina tokių gyvenimo būdą, bet ir skatina jo apraiškas naujų teisės pažeidėjų kartų norminėse sistemose, skiepydami vartotojišką teisės pažeidėjų požiūrį į vertybes bei tokių požiūrį atitinkančius elgesio motyvus.

Nusikaltėlių bendruomenės tradicijos ir papročiai nuteistųjų bendruomenėje lemia atskiras pavojingas visuomenei veikas, padaromas laisvės atėmimo vietose. Kiek daugiau nei pusė visų nusikaltimų penitencinėse įstaigose vienaip ar kitaip yra susiję su antivisuomeninių tradicijų ir papročių, veikiančių bausmę atliekančių nuteistųjų bendruomenėse, laikymusi ir vykdymu. Dažniausiai tokių pasikėsinimų aukomis tampa į laisvės atėmimo vietą naujai atvykę nuteistieji, taip pat asmenys, nustatyti laiku nesumokėję kortomis praloštų pinigų skolos, bendradarbiaavę su penitencinės įstaigos administracija ir išdavę nuteistuosius – teisės pažeidėjus, asmenys, atsisakę vykdyti „bachurų“ nurodymus arba padarę kitokią žalą nusikaltėlių bendruomenei. Apibendrinant galima daryti išvadą, kad tokio pobūdžio nusikaltimai penitencinėse įstaigose – nuteistųjų tarpasmeninių konfliktų padarinys.

Oficialioje Kalėjimų departamento statistikoje nenurodomi lytiniai nusikaltimai. Tačiau tai dar nereiškia, kad laisvės atėmimo vietose nėra padaroma tokio pobūdžio veikų. Priešingai, jų padaroma palyginti daug, tačiau teisėsaugos institucijų darbuotojai neturi galimybių, o dažnai tiesiog nėra suinteresuoti teisiškai įvertinti tokius veiksmus.

Daugiau ar mažiau uolus nusikaltėlių tradicijų ir papročių laikymasis lemia didžiąją dalį „autoritetų“ elgesio penitencinėse įstaigose. Jie ne šiaip pažeidžia režimo reikalavimus penitencinėse įstaigose. Taip neretai elgiasi ir kiti nuteistieji – tai patvirtina ir Kalėjimų departamento pateikiama statistika, ir užsienio šalyse atlikti moksliniai tyrimai.⁶²⁸ „Bachurai“ yra atskirų režimo bei teisės pažeidimų gynėjai, „ideologai“, užsiimančys aktyvia savo antivisuomeninio gyvenimo būdo propaganda. Tuo „autoritetai“ iš esmės skiriasi nuo kitų režimo pažeidėjų laisvės atėmimo vietose. Grupinių nepaklusnumo teisėtiems penitencinės įstaigos reikalavimams akcijų organizavimas, nuteistųjų įtraukimas į azartinius žaidimus, „obščiaiko“ rin-

628 Епанешников В. С., Козаченко Б. П. дисциплинарные меры воздействия на осуждённых к лишению свободы. Уфа, 1996.

kimas, tų, kurie padeda penitencinių įstaigų personalui, engimas – visa tai „autoritetui“ nustato kriminalinės subkultūros normos.

Ir jei kitų grupių nuteistieji, atlikdami bausmę, paklūsta kriminalinės subkultūros nustatytiems principams bei normoms tik tam, kad užsitikrintų normalias egzistavimo sąlygas savitoje aplinkoje arba kad užsitarnautų „bachurų“ pagarbą, „autoritetai“ jaučia pareigą laikytis ir plėtoti šias tradicijas. Tradicijos formuoja vidinį recidyvisto pasaulį, jo iškreiptas nuostatas. Papročiai savo ruožtu nukreipia jį tikrame gyvenime, viena paversdami „tabu“ ir nevaržomai leidami kita.

Kriminalinės subkultūros tradicijos ir papročiai pavojingi ir tuo, kad, kaip jau minėjome anksčiau, nuolat kinta, prisitaiko prie situacijos, vadinasi, jie yra ypač gyvybingi. Tai reiškia, kad ne tik gali veikti, bet ir veiks visuomenę neigiamai, ypač jos narius (nepilnamečius, socialiai nesubrendusius asmenis). Kadangi kriminalinė subkultūra nėra dirbtinis reiškinys, tai tikėtina, kad ji net ir visiškai pasikeitus bausmių politikai, teisinei sistemai bei socialinei aplinkai, dar keletą dešimtmečių darys įtaką ir nuteistiesiems, ir kitiems visuomenės nariams.

Kriminalinės subkultūros išsisaugojimo priežastis determinuoja ne tik laisvės atėmimo bausmės atlikimo sąlygos, recidyvistų gyvenimo būdas, pasaulėžiūra, aktyvus priešinimasis teisės saugos institucijoms, bet ir noras apginti, apsaugoti ją nuo visuomenės. Visuomenė visada stengiasi pakeisti nusikaltėlių bendruomenės nuostatas, kovoja su ja. Todėl ši bendruomenė ir „ginasi“, stengiasi išsaugoti savo tradicijas ir papročius, skleidžia juos gudrumu ir prievarta.

Ir čia, mūsų nuomone, kyla svarbiausias klausimas: „Kas gali būti pakankamai efektyvu, kad daugiau ar mažiau pakeistų „tradicijas“?“ Tai irgi turi būti natūralus reiškinys, kad turėtų tapačią ar netgi didesnę įtaką nuteistiesiems. Vadinasi, kriminalinės subkultūros tradicijas reikia keisti prosocialiomis tradicijomis. Tiriant, formuojant, atkuriant socialiai teigiamas tradicijas, kurios taip pat gyvuoja šimtmečius, būtina pritaikyti jas nuteistiesiems. Reikia įvertinti ir tai, kad nuteistųjų socializacija turi būti pradėta nuo teigiamų vertybių diegimo.

10.3. Nusikaltėlio asmenybė

Termino „asmenybė“ turinį nagrinėja įvairios mokslo sritys. Priklausomai nuo tyrimų tikslų, asmenybę savitu požiūriu nagrinėja filosofija, sociologija, teisė, ypač išsamiai ją tiria psichologija. Kiekvienas asmuo

yra laisvas pasirinkti savo elgsenos variantus, tačiau atskiri mokslai siekia tirti asmenis, kurių elgsena pasižymi tam tikrais, bent jau iš pirmo žvilgsnio bendrais bruožais. Nors labai sunku išrinkti ir pagal tam tikrus šablonus sugrupuoti visumą sudėtingų bruožų ir savybių, skiriančių vienus asmenis nuo kitų, skirtingi mokslai, stebėdami visuomeninius santykius, „pasirenka“ tyrimo objektus (asmenybes) pagal nustatytus sutartinius (konvencinius) bruožus. Teisės sociologijoje, kaip, beje, ir kriminologijoje, tiriama tam tikrais ypatumais pasižyminti asmenybė, t. y. nusikaltėlio asmenybė.

Teisės sociologija, kriminologija ir kitos mokslo šakos, nagrinėjančios su nusikalstamumu susijusius procesus, įvairiais laikotarpiais vertino ir tebevertina nusikaltėlio asmenybės turinį. Diskutuotini yra kriterijai, pagal kuriuos bandoma nustatyti, ar konkretūs individo psichinių, socialinių bruožų deriniai gali lemti deviacinę arba netgi nusikalstamą elgesį.⁶²⁹ Studijuojančiajam teisės sociologiją labai svarbu suvokti, kad absoliučia dauguma atvejų teisės sociologijos, kriminologijos ir kitoje literatūroje analizuojant asmenybės bruožus iš esmės yra kalbama apie nusikalstamą veiką padariusiojo asmenybę, t. y. bruožus, kurie apibūdina tą ar kitą asmenį, tačiau nereiškia, kad tais bruožais pasižymintis asmuo yra potencialus nusikaltėlis. Atidžiau panagrinėjus matyti, kad tokie socialiniai psichologiniai bruožai kaip socialiniai vaidmenys (sūnus, augęs be vieno iš tėvų), socialiniai ryšiai (aplinka) ir t. t. gali būti būdingi kiekvienam žmogui, tačiau jis niekada nenusikals. Nusikaltėlio asmenybės samprata turės prasmę tik tada, kai bus galimybė moksliniais metodais pagrįsti individualių konkrečios asmenybės savybių įtaką konkrečiam nusikalstamam elgesiui. Tuo tarpu, tyrinėjant nusikalstamo elgesio priežastingumą, daugeliu atvejų matoma, kad būtent socialiniai veiksniai bei asmeninės savybės, sąveikaudami įvairiais lygmenimis, lemia neteisėtą elgesį. Todėl tik tada, kai asmenybės savybės lemia nusikalstamą veiką ar bent jau turi didelę reikšmę jai formuojantis, galima kalbėti apie nusikaltėlio asmenybę.⁶³⁰

Netikslai yra nuostata, pasitaikanti mokslinėje literatūroje, kad terminai „nusikaltėlio asmenybė“ ir „nusikaltimo subjektas“ (pakaltinamas baudžiamojo įstatymo nustatyto amžiaus sulaukęs asmuo, kuris kaltas dėl pavojingos visuomenei ir priešingos teisei veikos) yra iš esmės tapačios.

629 Babachinaitė G., Petkus A. Kai kurios kriminologinės problemos dvidešimtmečio socialinių pokyčių Lietuvoje kontekste. *Jurisprudencija*. 2014, 2 1(1): 269.

630 Kriminologija. J. Bluvšteinas, E. Bieliūnas, V. Justickis ir kt.; Ats. red. J. Bluvšteinas. Vilnius, 1994, p. 82.

Pastarasis terminas yra baudžiamosios teisės kategorija, kuriai vartoti aktualus tik anksčiau minėtas turinys. Šis terminas neapima giluminės struktūrinės asmenybės analizės, o tik konstatuoja, kad kornetus asmuo padarė konkrečią nusikalstamą veiką.

Nagrinėjant meatsargumo nusikalstamumą⁶³¹ tais atvejais, kai sutrikdoma sveikata arba asmens gyvybė atimama dėl neatsargumo, kalbėti apie specialius, „tik tam nusikaltėliui“ būdingus bruožus nėra galimybių. Dažniausiai toks asmuo neturi tyčios sukelti sunkius padarinius, padarinių kilimas nuo tokio asmens valios priklauso tik iš dalies (kiek jis elgėsi neatsakingai). Kad ir kiek įvairūs mokslai tyrinėtų tokią asmenybę, nustatyti ypatingų, nusikaltimą lėmusių bruožų nepavyks.

Apibendrintai kalbant apie nusikaltėlio asmenybės termino vartojimą, reikia pažymėti, kad šis terminas vartotinas dviem atvejais: kai kalbama apie recidyvisto asmenybę arba profesionalaus nusikaltėlio asmenybę⁶³². Kriminalinės subkultūros (egzogeninė)⁶³³ asmenybė nuo visų kitų teisės pažeidėjų skiriasi kompleksine vertybinės norminės srities deformacija. Tai galima paaiškinti asmens desocializacijos ypatumais, susiklostančiais savotiškoje aplinkoje, kur skatinamos tiesiogiai priešingos visuotinai priimtinioms vertybės.

Žmogaus desocializacijos proceso metu įsisavinamos grupėje (nusikaltėlių aplinkoje) egzistuojančios idėjos, nuostatos, prietarai, požiūriai į gyvenimą ir vertybės. Reikia pridurti, kad individuali nusikalstama jo patirtis papildoma jo aplinkos patirtimi.

Vadinasi, svarbiausias tokios asmenybės bruožas yra antivisuoameniiniai įsitikinimai, interesai, poreikiai, neigiamas požiūris į egzistuojančias teisės ir moralės normas. Be abejo, tokių bruožų gali turėti ir kiti asmenys, tačiau skirtingiems žmonėms būdingos skirtingos apimtys, kryptingumo bei pastovumo minėtosios savybės. Kriminalinės subkultūros asmenybei būdinga tai, kad tos savybės sudaro socialinę jos esmę, lemia jos statusą, funkcijas, dorovines savybes. Tokių žmonių elgesį daugiausia

631 Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso 132 straipsnis „Neatsargus gyvybės atėmimas“; 137 straipsnis „Sunkus sveikatos sutrikdymas dėl neatsargumo“; 281 straipsnis „Kelių transporto eismo saugumo ar transporto priemonių eksploataavimo taisyklių pažeidimas“ ir pan.

632 Recidyvistas – tai asmuo, jau teistas už tyčinio nusikaltimo padarymą, jeigu teistumas už jį neišnykęs ar nepanaikintas įstatymų nustatyta tvarka, vėl padaręs vieną ar daugiau tyčinių nusikaltimų. (BK 27 str.). Recidyvistas nebūtinai bus profesionalus nusikaltėlis, nes jis gali pakartotinai daryti įvairius nusikaltimus – plėšimą, žudymą, turto prievartavimą ir pan. Tuo tarpu profesionalus nusikaltėlis visuomet bus recidyvistas, nes, besispecializuodamas daryti pakartotinius konkrečius nusikaltimus, jis pajamas gauna tik iš nusikalstamos veiklos.

633 Egzogeninis nusikaltėlis – asmuo, pasirinkęs nusikalstamą veiklą dėl išorinių (egzogeninių) veiksnių, t. y. priežasčių, glūdinčių nusikaltėlių supančioje išorinėje aplinkoje.

lemia supančios aplinkos idėjos, turinčios kriminogeninį pagrindą ir iškreiptų vertybių sistemą. Todėl nusikaltėlio asmenybė – tai nepalankiomis socialinėmis sąlygomis susiformavusi ir nusikalstamą veiką padariusi asmenybė dėl jai būdingų neigiamų socialinių, psichologinių, dorovinių ir teisinių orientacijų ir socialinių nuostatų, turinčių baudžiamąją teisinę reikšmę. Tai teisine prasme nesocializuota asmenybė.

Asmenybės tyrimai nėra savitiksliai. Nagrinėjant nusikalstamumo priežastingumą, atsiranda būtinybė nustatyti įtakos asmens nusikalstamam elgesiui turėjusias individualias ir socialines aplinkos suformuotas savybes, kaip tos savybės atsirado bei vystėsi. Šiuo pažinimu siekiama adekvačiai reaguoti į nusikalstamo elgesio priežastingumą ir taikyti kiek įmanoma veiksmingesnes nusikalstamumo prevencijos priemones. Tačiau tiriant konkretaus nusikaltimą padariusio asmens asmenybę, nėra galimybių nustatyti ne tik bendro nusikalstamumo, bet ir atskiros nusikalstamumo rūšies priežastingumo. Todėl mokslininkai, atlikdami mokslinius tyrimus bei teisės taikymo praktikos apibendrinimus, nusikaltėlio asmenybę tyrinėja aukštesniu apibendrinimo lygmeniu, naudodami klasifikacijas, o tam tikrus bruožus arba požymius vertindami kaip visumą.

Šiuolaikiniai teisės sociologijos, kriminologijos, psichologijos bei kitų mokslo tyrimų duomenys rodo, kad termino „nusikaltėlio asmenybė“ turinys bei vertinimas yra glaudžiai susijęs su socialinėmis istorinėmis sąlygomis, teisės ir kitų mokslo sričių praktikos reikalavimais.

10.4. Nusikaltėlio nubaudimas kaip sociologinė problema

Teisės sociologijoje bausmė kaip kompetentingų valstybės institucijų reakcija į nusikalstamos veikos padarymą yra tyrinėjama kaip vienas iš teisės taikymo elementų. Pagrindiniai klausimai, dominantys teisės sociologiją, yra bausmės pobūdžio atitiktis nusikalstamos veikos sudėčiai, nubaudimo pagrindų analizė, valstybės vykdomos baudžiamosios politikos tyrinėjimai.

Dar prieš du šimtmečius italų mokslininkas Č. Bekarija kritikavo itin griežtas ir žiaurias bausmes asmenims, kaltinamiems padariusiems nusikaltimą. Mokslininkas teigė, kad „bausmės neišvengiamumas, net jei ji yra švelni, visada padarys didesnę įspūdį, nei dar griežtesnės bausmės baimė, todėl, kad žmonės bijo neišvengiamo blogio, net jei jis nėra labai didelis. Be to, griežta bausmė gali paskatinti tolesniems nusikaltimams, su tikslu išvengti bausmės“⁶³⁴. Tokius svarstymus lėmė tai, kad tuo metu

634 Bekarija Č. Apie nusikaltimus ir bausmes. Teisinės minties palikimas. Vilnius: Mintis, 1992, p. 9.

bausmės turėjo du pagrindinius tikslus: užkardyti pakartotai daryti nusikaltimus ir įbauginti visus kitus piliečius (beje, pastaruoju laikotarpiu tam tikra visuomenės dalis vis dar mano, kad griežta bausmė yra gera prevencijos priemonė, tačiau abejotina, ar tie asmenys, apkaltinti padarę nusikalstamą veiką, sutiktų tapti pavyzdžiu juos nubaudžiant). Bausmės buvo itin žiaurios: sudeginimas ant laužo, ketvirčiavimas, sodinimas ant kuolo ir pan. Tačiau būtina atkreipti dėmesį, kad prevencinio poveikio nusikalstamumui bausmių griežtumas nepadarė. Maža to, vėlesnės nusikalstamumo genezės teorijos paneigė „auklėjamąjį“ bausmės poveikį. Deja, tenka konstatuoti, kad pirmasis griežtų bausmių tikslas būdavo pasiekiamas neišvengiamai.

Nusikaltėlio nubaudimas negali būti siejamas su fizinės kančios nu-teistajam sukėlimu. Psichinė bei emocinė kančia pritaikius bausmę nu-sikaltėliui yra neišvengiama, tačiau teisės teorija pabrėžia labai svarbų principą – ne valstybė savavališkai apriboja konkretaus subjekto teises ir laisves, o pats asmuo, darydamas nusikalstamą veiką, atsisako dalies savo teisių ir laisvių. Valstybė tik įgyvendina teisės aktuose numatytus bausmės skyrimo bei vykdymo procesus. Bausmė privalo būti adekvati nusikalstama veika padarytai žalai. Jei bausmė sukelia sunkesnius padari-nius, nei padaryta nusikalstama veika, nuteistas asmuo bausmę supranta kaip nepagrįstą pasmerkimą, pažeminimą, atstūmimą nuo visuomenės. Nuteistasis patiria nepagrįstą žalą, konfliktuoja su visuomene, patenka į socialinę atskirtį. Tokia padėtis gali tapti vienu svarbiausių kriminoge-ninių veiksnių, skatinančių neigti socialines normas ir jas pažeidinėti. Kraštutine tokių pažeidimų išraiška tampa nusikalstamų veikų darymas.

Analizuojant šiuolaikinę nusikalstamumo kontrolės ir prevencijos politiką skirtingose valstybėse, reikia pasakyti, kad valstybių biudžeto struktūroje nusikaltusių asmenų atžvilgiu skiriama daugiau finansavimo nei proaktyviosios nusikalstamumo prevencijos programoms ir priemo-nėms įgyvendinti. Toks prioritetų paskirstymas parodo politikos formuo-tojų bei sprendimus priimančių subjektų neadekvatų nusikalstamumo esmės bei padėties suvokimą, nusikalstamumo priežastingumo neišma-nymą bei negebėjimą adekvačiai suskirstyti nusikalstamumo kontrolės ir prevencijos prioritetus.

10.5. Nusikalstamumo globalizacijos problema

Globalizacijos procesai visuomenėje (šiuo atveju – globalioje visuo-menėje) atveria galimybes ne tik demokratijos, ekonomikos ir kitų vi-

suomenės vystymosi elementų plėtrai, bet ir visuotinai nepageidautinų socialinių reiškinių, tarp jų ir nusikalstamumo, plėtrai. Globalizacija sukuria naujas galimybes nusikalstamumui vystytis, naujus nusikalstamų veikų darymo metodus (pvz., kibernetiniai (IT) nusikaltimai). Globalizacija nusikalstamumą pakylėja iš individualaus lygmens (individo poreikis pigiau įsigyti norimą daiktą / paslaugą užtikrinamas kito individo (nusikalstančiojo) veikimu / neveikimu) į tarptautinį lygmenį (išsivysčiusių šalių poreikiai užtikrinami tiekimu iš trečiųjų šalių (narkotikai, sekso darbuotojai, neapskaitomos finansinės operacijos ir pan.). Socialinių ir ekonominių procesų globalizacija intensyviai skatina ir nusikalstamumo globalizaciją. Nusikalstami susivienijimai daug greičiau negu įvairių šalių valstybinės sistemos reaguoja į visų tipų komunikacijos plėtrą, į bet kokias lengvatas, išimtis, institucijų arba net atskirų valstybių disfunkciją, tarptautinio mobilumo sąlygas. Organizuoto nusikalstamumo Europoje analizė leidžia daryti išvadą, kad viena iš pagrindinių šiuolaikinio organizuoto nusikalstamumo veiklos sričių reikėtų laikyti narkotikų verslą, kuris dažniausiai yra svarbiausias nusikalstamų grupuočių pajamų šaltinis.⁶³⁵

Ekspertų duomenimis, operacijų, susijusių su narkotikų verslu, masas gali siekti 500 milijardų JAV dolerių. Valstybių vadovų įsteigta tikslinė finansinės veiklos grupė – Septynių didžiausių ir išsivysčiusių valstybių grupė bei Europos Bendrijos Komisija nustatė, kad iš pajamų, gautų pardavus heroiną, kanapes ir kokainą, JAV ir Europos valstybėse išplaunami arba kaip investicijos naudojami beveik 85 milijardai JAV dolerių.⁶³⁶

Nusikalstamumo globalizacija kuria valstybių politiką ir kokybiškai naujus socialinius santykius visuomenėje. Visuomenė susiduria su naujais saugumo iššūkiais. Dabar kriminogeniniai procesai formuojasi ne tik ir ne tiek konkrečioje visuomenėje, valstybėje arba bendruomenėje, kiek sąveikaudami su tarptautinio pobūdžio procesais. Ekonominė migracija ir prieglobsčio prašytojai, plūstantys į išsivysčiusias šalis, kelia iššūkius laisvam asmenų judėjimui. Kultūrų sąveika, kurios sėkmę neretai sumažina vietos gyventojų žinių ir tolerancijos stoka bei žiniasklaida, pabrėždama imigrantų keliamas saugumo problemas, kelia kultūrinę paniką. Viso to pasekmės – neapykantos nusikaltimai, valstybės viduje didinama socialinė (dažnu atveju – teisės saugos vykdoma represinė) kontrolė. Šiame kontekste teisės normos ir teisė apskritai tampa intensyvių diskusijų objektu.

635 Narkotikų kontrolės departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės metinis pranešimas [interaktyvus] 2004. [žiūrėta 2014-01-15].

636 Ten pat.

Teisė, jos principų ir normų struktūra yra santykinai statiška sistema, kita vertus, ji susiduria su būtinybe ne tik sparčiai keistis, bet ir su naujomis, sunkiai apibrėžiamomis socialinių santykių formomis (šiuolaikinė rinkodara, individą vertinanti tik kaip individualų vartotoją, skaičiuojanti nuosavą pelną ir kiekvieno veiksmo sąnaudas ir pan.).

Kalbant apie nusikalstamumo ir globalizacijos sąveiką, reikia pažymėti, kad globalizacijos dėsningumus atitinka ne bet koks nusikalstamumas. Vagystės, plėšimai, sveikatos sutrikdymai ir kiti pavienių asmenų daromi nusikaltimai su globalizacijos procesais yra menkai susiję. Daug svarbesni yra globalizacijos įtakos organizuotam nusikalstamumui aspektai. Prieš 25 metus nusikalstamumo organizuotumas pasireiškė veiklos bei struktūros hierarchija. Tai buvo „organizacija“ pagal vadybos vadovėlių apibrėžimus: pasižyminti darbo pasiskirstymu, veiksmų specializacija bei griežta atskaitomybe. Iš esmės organizuotas nusikalstamumas atitiko verslo modelį. Per pastaruosius 25 metus visi organizuoto nusikalstamumo hierarchiniai ryšiai išnyko ir virto tvirtais, bet baudžiamosios teisės priemonėmis sunkiai įrodomais nusikaltėlių tinklais. Kiekvienas šio tinklo mazgas – nesvarbu, asmuo tai ar asmenų grupė, gali būti įtrauktas į bet kokias teisėtas ir neteisėtas veiklas bet kurioje pasaulio dalyje. Tai ir yra nusikalstamumo globalizacija. Organizuotas nusikalstamumas užtikrina prekių bei paslaugų tiekimą viena kryptimi, o pajamų judėjimą – kita kryptimi. Tad iš globalizacijos procesų pelną gauna ne tik legalus, bet ir nusikalstamas verslas.

Šiandieninį nusikalstamumą, o svarbiausia – nusikalstamumą finansų, ūkio, žmogaus teisių srityse, neteisėtos narkotikų, šaunamųjų ginklų apyvartos, prekybos žmonėmis arba žmonių organais srityse lemia tie patys veiksniai kaip ir globalaus verslo veiksniai. Po šaltojo karo Vakarų tiekėjams atsivėrė didžiulės rinkos, tad Rytų šalims buvo pasiūlyta (primeta) kokybiškai kitokia ekonominė santvarka, pasižyminti savitomis reguliavimo taisyklėmis (kai kuriais atvejais laisvė interpretuota kaip veikimo laukas be taisyklių), tas taisykles atitinkančiomis materialaus pobūdžio vertybėmis ir pan. Šioje santvarkoje svarbiausiu elementu tapo poreikis. Poreikis įgyti, poreikis turėti, poreikis kaupti, poreikis didinti ir t. t. Tačiau Rytų šalių vartotojai pradžioje neturėjo pakankamai finansinių išteklių, kad patenkintų naujai atsivėrusių tiekimo rinkų poreikius. Laikiniai šias problemas išsprendė nusikalstamos grupuotės, užsiėmusios neteisėtai įgytų prekių bei neteisėtai teikiamų paslaugų tiekimu trečiojo pasaulio šalių vartotojams. Vėliau, Rytų šalyse atsiradus didelę perkamąją

galią turinčiai visuomenės daliai (kurioje buvo ir neteisėtai praturtėjusių asmenų), atsivėrė naujos galimybės organizuoti prekių gabenimo srautus. Šie srautai tapo nelegalių prekių platintojais, nes dėl padidėjusio gabenimo masto teisėsaugos institucijos nusikalstamą prekių apyvartą galėjo kontroliuoti tik iš dalies.

Pinigų srautų forma taip pat kinta. Anksčiau buvo atsiskaitoma bankų pavedimais arba gabenant grynuosius pinigus, tad kontroliuojančios institucijos turėjo galimybę sekti finansinius srautus. Tobulėjant interneto paslaugų tiekimui, atsiskaitymai už paslaugas bei prekes vykdomi virtualioje erdvėje, tad neteisėtai gauto pelno investavimas į teisėtą verslą priklausys tik nuo tokia veikla užsiimančių subjektų išradingumo. Tikėtina, kad ateityje, turtui prarandant savo materialią formą, vystysis ir plėsis virtualioje erdvėje daromi nusikaltimai, kartu sunkės policijos galimybės tirti tokius nusikaltimus.

Kapitalizmo plėtra vysto atviras rinkas ir kelia tikslą išplėsti galimybes (galimybes kurti, gaminti, parduoti ir įsigyti), tačiau tuo pat metu ištrina ribas tarp to, kas vertinama kaip kūrybiškas pinigų uždirbimas, ir to, kas vertinama kaip nusikalstamas elgesys. Ekonominės veiklos rafinuotumas reikalauja mažinti socialinę kontrolę, pridengiant abejotinus sandorius rinkos laisve. Tokiame kontekste tarptautinių korporacijų korupciniai ryšiai su konkrečių valstybių pareigūnais užtikrina rinkos monopolizavimo galimybes, o kartu ir poreikį gauti didžiausią pelną sumažintos rizikos sąlygomis. Šiame kontekste kyla svarbus klausimas: kiek naujoji pasaulio ekonominė sistema yra reguliuojama normomis ir nuo kada rinkos santykiai tampa deviaciniai?

Suvokiant, kad deviacijos ir nusikalstamumas yra tik dar vienos rūšies socialiniai reiškiniai, labai tikėtina, kad valstybių institucijos reaguos prievartinėmis priemonėmis, nes teisė ne visuomet spėja suderinti globalius socialinius interesus.

10.6. Kontroliniai skyriaus klausimai ir užduotys

1. Paaiškinkite deviacijos sampratą.
2. Nurodykite deviacijos ir teisės pažeidimo skirtumus.
3. Paaiškinkite narkomanijos ir nusiakalstamumo sąsajas.
4. Pateikite teisinį prostitucijos vertinimą.
5. Kas yra subkultūra?
6. Ar subkultūra gali būti vertinama kaip „alternatyvioji teisė“?

7. Apibrėžkite nusikaltėlio asmenybės sampratą.
8. Ar nacionalinė baudžiamoji teisė yra adekvatus ir pakankamas terminas? Kodėl?

▷ **Užduotys:**

1. Pakomentuokite šį teiginį: „Vertybė laiko atžvilgiu yra sąlyginė“ (Arnold J. Toynbee).
2. Atlikite alkoholizmo socialinio konteksto analizę ir pateikite esamos būklės vertinimą.
3. Pateikite pozityviųjų ir negatyviųjų subkultūros bruožų analizę. Atsakymą argumentuokite.
4. Motyvuotai nurodykite globalizacijos procesus, kurie daro teigiamą įtaką nusikalstamumui.

PRIEDAI

Dr. Rūta Petkuvienė
Doc. dr. Artūras Petkus

1 PRIEDAS

1.8 skyriaus praktinė užduotis

(12 užduotis. Ar pavyzdyje pateikta Konstitucinio Teismo nutarimo ištrauka yra teisės politikos kūrimo pavyzdys? Koks šio išaiškinimo santykis su Lietuvos Respublikos Konstitucijos 109 straipsniu, kuriame numatyta, kad „teisėjai, nagrinėdami bylas, klauso tik įstatymo.“)

„Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas 2007 m. spalio 24 d. nutarime „Dėl Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 4, 165 straipsnių (2002 m. vasario 28 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ konstatavo:

Šiame kontekste paminėtina ir tai, kad, kaip yra konstatavęs Konstitucinis Teismas, ir jį saisto jo paties sukurti precedentai ir jo paties suformuota tuos precedentus pagrindžianti oficiali konstitucinė doktrina (Konstitucinio Teismo 2006 m. lapkričio 21 d. sprendimas). Konstitucinis Teismas privalo užtikrinti konstitucinės jurisprudencijos tęstinumą (nuoseklumą, neprieštarinumą) ir savo sprendimų prognozuojamumą remdamasis savo jau suformuluota oficialia konstitucine doktrina bei precedentais. Nuo Konstitucinio Teismo precedentų, sukurtų priėmus sprendimus konstitucinės justicijos bylose, gali būti nukrypstama ir nauji precedentai gali būti kuriami tik tada, kai tai yra neišvengiamai, objektyviai būtina, konstituciškai pagrindžiama ir pateisinama; lygiai taip pat ir Konstitucinio Teismo precedentus pagrindžiančios oficialios konstitucinės doktrinos nuostatos negali būti reinterpretuojamos taip, kad oficiali konstitucinė doktrina būtų pakoreguota, jeigu tai nėra neišvengiamai, objektyviai būtina, konstituciškai pagrindžiama ir pateisinama; jokio Konstitucinio Teismo precedentų pakeitimo ar oficialios konstitucinės doktrinos koregavimo negali lemti atsitiktiniai (teisės atžvilgiu) veiksniai. Minėtą būtinybę tam tikras oficialias konstitucines doktrinines nuostatas reinterpretuoti taip, kad oficiali konstitucinė doktrina būtų pakoreguota, gali lemti tik tokios aplinkybės, kaip būtinybė didinti galimybes

įgyvendinti asmenų prigimtines bei įgytąsias teises ir teisėtus interesus, būtinybė labiau apginti, apsaugoti Konstitucijoje įtvirtintas vertybes, poreikis sudaryti palankesnes sąlygas įgyvendinti Konstitucijoje deklaruotus lietuvių tautos siekius, kuriais grindžiama pati Konstitucija, būtinybė plėsti konstitucinės kontrolės šalyje galimybes, idant būtų garantuojamas konstitucinis teisingumas, užtikrinta, kad nė vienas teisės aktas (jo dalis), prieštaraujantis aukštesnės galios teisės aktams, neturėtų imuniteto pašalinimui iš teisės sistemos. Oficialios konstitucinės doktrinos (jos nuostatų) reinterpretuoti taip, kad oficiali konstitucinė doktrina būtų pakoreguota, yra negalima, konstituciškai neleistina, jeigu tuomet pakeičiama Konstitucijoje įtvirtintų vertybių sistema, sumažinamos Konstitucijos viršenybės teisės sistemoje apsaugos garantijos, paneigiama Konstitucijos, kaip vientiso akto, darnios sistemos, samprata, sumažinamos Konstitucijoje įtvirtintos asmens teisių ir laisvių garantijos, pakeičiamas Konstitucijoje įtvirtintas valdžių padalijimo modelis. Kiekvienas tokio oficialios konstitucinės doktrinos reinterpretavimo, kai oficiali konstitucinė doktrina yra pakoreguojama, atvejis turi būti deramai (aiškiai ir racionaliai) argumentuojamas atitinkamame Konstitucinio Teismo akte (Konstitucinio Teismo 2006 m. kovo 28 d. nutarimas, 2006 m. rugpjūčio 8 d., 2006 m. lapkričio 21 d. sprendimai).“

2 PRIEDAS

2.6 skyriaus praktinės užduotys

(2 užduotis. Nustatykite tarp kokių teisių kyla konfliktas. Paaiškinkite, kokių sociologiniu požiūriu grįstas teismo aiškinimas byloje PEEV prieš Bulgariją (Pareiškimo Nr. 64209/01.)

BYLA PEEV PRIEŠ BULGARIJĄ

Faktai

Pareiškėjas – kriminologinių tyrimų tarnybos, veikiančios prie Aukščiausiojo Teismo prokuratūros (*the Criminology Studies Council of the Supreme Cassation Prosecutor's Office*), ekspertas. 2000 m. gegužės 13 d. dieninis laikraštis „Trud“ išspausdino pareiškėjo laišką, kuriame buvo kritikuojamas generalinis prokuroras. Pareiškėjo teigimu, jam kersijant, buvo neteisėtai atlikta jo darbo vietos krata ir paimtas pareiškimo dėl išėjimo iš darbo juodraštis, kuris vėliau buvo panaudotas, jį atleidžiant iš darbo.

2002 m. kovo mėnesį, po pareiškėjo inicijuoto civilinio proceso prieš prokuratūrą, nacionaliniai teismai nusprendė, kad pareiškėjo darbo sutartis nutraukta neteisėtai. Šiuo sprendimu pripažinta, kad pareiškėjas turi būti grąžintas į buvusią darbo vietą, ir pareiškėjui priteista kompensacija. Nors pareiškėjas nebuvo grąžintas į buvusias pareigas, 2003 m. balandį jis buvo paskirtas į panašias pareigas kitoje institucijoje.

Teisė

Remdamasis Konvencijos 8 straipsniu (teisė į privataus gyvenimo ir būsto neliečiamybės gerbimą), pareiškėjas skundėsi, kad jo darbo vietos krata ir pareiškimo dėl išėjimo iš darbo paėmimas buvo neteisėtas ir nebūtinasis.

Dėl Konvencijos 8 straipsnio (teisė į privataus gyvenimo gerbimą) pažeidimo

Konkrečiu atveju Vyriausybė teigė, kad pareiškėjo byla nesusijusi su jo privačiu gyvenimu ar būstu, nes jis nebuvo „liberalios“ profesijos atstovas kaip *Niemietz* byloje (*Niemietz v. Germany*, judgment of 16 December 1992, Series A no. 251-B). Teismas, vertindamas klausimą, ar konkrečioje byloje buvo apribotos pareiškėjo Konvencijos 8 straipsnyje saugomos

teisės, priminė, kad jau anksčiau yra pripažinęs, jog kratos, atliktos verslo patalpose ar asmenų, liberalių profesijų atstovų, biuruose, apribojo jų teisę į privataus gyvenimo ir būsto neliečiamybės gerbimą (žr. *Chappell v. United Kingdom*, judgment of 30 March 1989, Series A no. 152-A, p. 21–22, § 51; cituotą *Niemietz*, p. 33–35, § 29–33; *Funke v. France*, judgment of 25 February 1993, Series A no. 256-A, p. 22, § 48; *Crémieux v. France*, judgment of 25 February 1993, Series A no. 256-B, p. 60, § 31; and *Miaillhe v. France (no. 1)*, judgment of 25 February 1993, Series A no. 256-C, p. 87, § 28). Nagrinėjamoje byloje Teismas turėjo iširti, ar pareiškėjo darbo vietos, esančios valstybinės institucijos patalpose, krata apribojo anksčiau nurodytas teises. Teismas pirmiausia nagrinėjo, ar krata paveikė privatų pareiškėjo gyvenimą. Dėl šio aspekto Teismas priminė, kad sprendime *Halford prieš Jungtinę Karalystę* jis pripažino, jog policijos pareigūno skambučiai iš policijos įstaigos pateko į privataus gyvenimo“ sąvoką, nes su jais susijęs asmuo turėjo „pagrįstų lūkesčių dėl šių skambučių privatumo“ (žr. *Halford v. United Kingdom*, judgment of 25 June 1997, *Reports of Judgments and Decisions* 1997-III, p. 1016, § 44 ir 45). Teismas taip pat taikė „pagrįstų privatumo lūkesčių“ testą, spręsdamas dėl slapto asmens filmavimo policijos įstaigoje, apribojusio šio asmens privatų gyvenimą (žr. *Perry v. United Kingdom*, no. 63737/00, § 36–43, ECHR 2003-IX). Kitose bylose taip pat buvo remiamasi nurodytu testu dėl privatumo lūkesčių (žr. *P. G. and J. H. v. United Kingdom*, no. 44787/98, § 57, ECHR 2001-IX; *Peck v. United Kingdom*, no. 44647/98, § 58, ECHR 2003-I; ir *Von Hannover v. Germany*, no. 59320/00, § 51, ECHR 2004-VI). Teismas nusprendė, kad, atsižvelgiant į nagrinėjamos situacijos panašumą su pirmiau nurodytomis, konkretus atvejis taip pat turėtų būti vertinamas pagal „pagrįstų lūkesčių dėl privatumo“ testą. Teismo požiūriu, pareiškėjas turėjo šių lūkesčių, jei ne dėl visos darbo vietos, tai bent dėl darbo stalo ir dokumentų spintos. Tai įrodo dauguma asmeninių daiktų, kuriuos jis ten laikė. Be to, toks susitarimas yra numanomas esant įprastiniams darbuotojo ir darbdavio santykiams ir konkrečiomis aplinkybėmis nebuvo nieko, kas rodytų, jog pareiškėjo lūkesčiai buvo nepagrįsti (pvz., neegzistavo taisyklės ar pareiškėjo darbdavio nustatyta politika, ribojanti darbuotojų teisę saugoti asmeninius popierius ant darbo stalo ar spintose). Faktas, kad pareiškėjas buvo įdarbintas valstybinės institucijos ir jo darbo vieta buvo valdžios patalpose, savaime nekeičia nurodytos išvados, ypač atsižvelgiant į tai, jog pareiškėjas nebuvo prokuroras, bet kriminologijos ekspertas. Taigi aptariama pareiškėjo darbo

stalo ir spintų krata turi būti laikoma apribojusia privatų pareiškėjo gyvenimą. Padaręs šią išvadą, Teismas nusprendė, kad nebūtina papildomai nagrinėti, ar buvo apribota pareiškėjo būsto neliečiamybė. Toliau konkrečioje byloje Teismas pabrėžė, kad pirmiau nurodytas pareiškėjo privataus gyvenimo apribojimas pažeis Konvencijos 8 straipsnį, jei bus nesilaikyta „teisėtumo“ reikalavimo, teisėto ar teisėtų tikslų pagal šio straipsnio 2 dalį ir skundžiamas apribojimas nebus „būtinai demokratinėje visuomenėje“ šiems tikslams pasiekti. Remiantis Teismo jurisprudencija, teiginys „nustatytas pagal įstatymą“ mažiausiai reikalauja apribojimo atitikties vidaus teisei. Šis teiginys taip pat susijęs su įstatymo kokybe, reikalaujančia suderinamumo su teisės viršenybės principu. Įstatymas privalo suteikti apsaugą nuo savavališko valdžios institucijų kišimosi Konvencijos 8 straipsnyje saugomų asmens teisių kontekste, jis turi būti ganėtinai aiškiai suformuluotas, kad leistų tinkamai nustatyti aplinkybes ir sąlygas, kuriomis valdžios institucijoms suteikta teisė imtis priemonių, veikiančių šias teises (žr., be kita ko, *Khan v. United Kingdom*, no. 35394/97, § 26, ECHR 2000-V).

BYLA J. PRIEŠ LIETUVĄ

(7 užduotis. Nustatykite, kurios socialinės sistemos dalys tarpusavyje nefunkcionuoja.)

Faktai:

EŽTT konstatavo EŽTK 6 straipsnio 1 dalies ir 1 protokolo 1 straipsnio pažeidimą bei priteisė pareiškėjai 9 000 EUR turtinei žalai atlyginti ir 3 365 EUR bylinėjimosi išlaidoms apmokėti.

1940 m. Tarybų Sąjungai okupavus Lietuvą, pareiškėjos motinai priklausęs žemės sklypas Palangos centre buvo eksproprijuotas, o jame buvęs pastatas 1960 m. nugriautas. 1992 m. Palangos miesto valdyba, remdamasi Restitucijos įstatymu, nusprendė „atstatyti pareiškėjos ir jos sesers nuosavybės teises“ į jų velionės motinos žemę. Potvarkyje nebuvo nurodyta teisių atkūrimo forma. Pareiškėja kreipėsi į teismą ir 1996 m. balandžio 3 d. apygardos teismas įpareigojo Klaipėdos apskrities administraciją iki 1996 m. birželio 30 d. priimti sprendimą dėl pareiškėjos nuosavybės teisių į žemės sklypą atkūrimo. Tačiau toks sprendimas nebuvo priimtas, nes pareiškėja atsisakė alternatyvių žemės sklypų kitose Palangos vietose. 1999 m. vykdomoji valdžia informavo pareiškėją, kad ji neįrodė motinos nuosavybės

teisės į pradinį sklypą, todėl sprendimas dėl kompensacijos negali būti vykdomas. Pareiškėja skundėsi EŽTK 6 straipsnio ir 1 protokolo 1 straipsnio pažeidimais.

EŽTT pažymėjo, kad 1996 m. balandžio 3 d. sprendimu teismas reikalavo, jog valdžios institucijos imtųsi atitinkamų priemonių parinkti kompensacijos, suteiktinos pareiškėjai, formą. Nors sprendimo neįvykdymas iki jame nustatyto galutinio termino (1996 m. birželio 30 d.) gali būti priskiriamas pareiškėjai, nes ji atsisakė daugelio pasiūlymų dėl kompensacijos, tačiau tai negali pateisinti sprendimo neįvykdymo priėmus Restitucijos įstatymo 1999 m. birželio 2 d. pataisas, kuriomis numatyta valdžios institucijų teisė spręsti kompensacijos klausimą be asmens sutikimo. Tai lėmė, jog buvo pažeista EŽTK 6 straipsnio 1 dalies, nes teisė į teismą apima ir teisę į efektyvų sprendimo įvykdymą. Pareiškėjos skundai pagal 1 protokolo 1 straipsnį, tiek, kiek pareiškėja skundėsi dėl sklypo nacionalizavimo ir jos velionės motinos namo nugriovimo, yra nepriimtini *ratione temporis*. Skundai dėl negalėjimo atgauti sklypą natūra nepriimtini *ratione materiae*, nes EŽTK negarantuoja teisės atkurti nuosavybės teises. „Nuosavybė“ 1 protokolo 1 straipsnio prasme gali būti bet kuri „egzistuojanti nuosavybė“ ar turtas, įskaitant reikalavimus, kurių atžvilgiu pareiškėjas gali įrodinėti, kad jis turi bent „teisėtą lūkesčių“ ir jie bus realizuoti. Viltis, kad seniai sunaikinta nuosavybė bus atkurta, negali būti laikoma „nuosavybe“. Skundai dėl valdžios institucijų nesugebėjimo įvykdyti 1996 m. balandžio 3 d. sprendimo yra pagrįsti, nes teismo sprendimas, kuris niekada nebuvo panaikintas, numatė įvykdomą reikalavimą, kuris sudaro „nuosavybę“ 1 protokolo 1 straipsnio prasme. Tačiau šis sprendimas nebuvo įvykdytas ir bent jau nuo 1999 m. birželio 2 d. jo neįvykdymas gali būti priskirtas išimtinai tik valdžios institucijoms. Iš to išplaukia, kad teismo sprendimo nevykdymas varžė pareiškėjos teisę netrukdomai naudotis nuosavybe, todėl buvo pažeistas 1 protokolo 1 straipsnis.

3 PRIEDAS

3.6 skyriaus praktinė užduotis

(1 užduotis. Susipažinkite su Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. kovo 24 d. nutartimi, priimta civilinėje byloje UAB „If draudimas“ v. Lietuvos Respublikos valstybė, bylos Nr. 3K-3-138/2009. Įvertinkite šios bylos aplinkybes ir: nustatykite, kokios rūšies kilo konfliktas; nurodykite konflikto stadiją; argumentuotai pagrįskite, koku požiūriu yra grindžiamas atsakomybės kilimo klausimas.)

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. kovo 24 d. nuotarties, priimtos civilinėje byloje UAB „If draudimas“ v. Lietuvos Respublikos valstybė, bylos Nr. 3K-3-138/2009, ištrauka:

„CK 6.267 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad laukinių žvėrių padaryta žala turi būti atlyginama įstatymų nustatyta tvarka. Ši įstatymo norma reiškia, kad laukinio žvėries padaryta žala pagal įstatymą turi būti atlyginama. Joje yra įtvirtintas konstitucinis imperatyvas, kad asmuo turi teisę reikalauti, kad jam būtų atlyginta žala, ir ši žala jam turi būti atlyginta. Kartu nurodytoje normoje yra nuostata, kad šis konstitucinis imperatyvas įgyvendinamas įstatymų nustatyta tvarka. Nesant įstatymo, kuriame būtų nustatyta žalos atlyginimo tvarka, nepaneigiama asmens teisė į laukinio žvėries padarytą žalos atlyginimą tuo atveju, kai žala atsirado susidūrus automobiliui su prieš jį į kelią išbėgusiu laukiniu žvėrimi.

Pažymėtina, kad atitinkamais atvejais laukinių žvėrių padarytos žalos atlyginimas yra nustatytas atskiruose įstatymuose. Pvz., žalos atlyginimas miško ir vandens telkinių savininkams, valdytojams ir naudotojams nustatytas Laukinės gyvūnijos įstatymo 24 straipsnyje; laisvėje gyvenančių medžiojamųjų gyvūnų padarytos žalos žemės, miško ir vandens telkinių sklypų savininkams, valdytojams ir naudotojams – Medžioklės įstatymo 18 straipsnio 1 dalyje, o 3 dalyje – žalos atlyginimas savininkams, valdytojams ir naudotojams dėl žemės ūkio pasėlių, miško ir hidrotechnikos įrenginių pakenkimo. Šiuose įstatymuose, kuriuose nustatyti atitinkami žalos atlyginimo atvejai, subjektai ir tvarka, nenustatyta tvarkos, pagal kurią būtų atlyginama laukinio žvėries padaryta žala, jam staiga išbėgus prieš valstybei nuosavybės teise priklausančiu keliu važiuojantį automobilį. Įstatymo arba jo normos, tiesiogiai nustatančios, kad atlyginama laukinio žvėries padaryta žala ir nustatytas subjektas privalantis ją atlyginti

tuo atveju, kai žala padaryta automobiliui susidūrus su prieš jį išbėgusiu laukiniu žvėriui, nėra. Taigi, CK 6.267 straipsnio 2 dalies nuostata, kuria įstatymų ledejas prisiėmė pareigą nustatyti laukinio žvėries padarytos žalos atlyginimo tvarką, neįgyvendinta. Tai reiškia, kad šiuo atveju yra įstatymo spraga, kuri negali paneigti asmens konstitucinės teisės gauti žalos atlyginimą.

Atsakovo atstovas savo atsikirtimus remia tuo, kad laisvėje gyvena šimtai ar tūkstančiai gyvūnų rūšių, kurie vienomis ar kitomis sąlygomis gali padaryti ar daro žalą žmogaus sveikatai, jo turtui, ar net kelia pavojų žmogaus gyvybei. Tarp tokių gyvūnų yra vabzdžiai (erkės, uodai), vabzdžiai (amarai, kolorado vabalai ir kt.), žinduoliai (kiškiai, kurmiai ir kt.), paukščiai (varnėnai, žvirbliai ir kt.). Jeigu valstybė jų padarytą žalą turėtų atlyginti visais atvejais, tai prieštarautų protingumo principui. Vertinant tokius argumentus pažymėtina, kad šioje byloje sprendžiami ne apskritai gyvūnijos, kaip tokios, galimos žalos sukėlėjo ir atlyginimo už ją klausimai, bet konkrečiai dėl žalos, atsiradusios susidūrus automobiliui su prieš jį staiga į kelią išbėgusiu laukiniu žvėrimi atlyginimo klausimas.

Ginčo dėl to, kad briedis yra gyvūnijos dalis, nėra. Taip pat nėra ginčo, kad briedis yra laukinis žvėris. Išvada, kad briedis yra žvėris, darytina ir iš Medžioklės įstatymo 2 straipsnio 23 punkto, 18 straipsnio 3 dalies 1 ir 2 punktų. Pagal Laukinės gyvūnijos įstatymo 3 straipsnio 1 dalį laisvėje gyvenantys laukiniai gyvūnai nuosavybės teise priklauso valstybei. Ši įstatymo nuostata apima visą laukinę gyvūniją. Taigi laisvėje esančių laukinių žvėrių, tarp jų ir briedžių, įstatymo pagrindu savininkė yra valstybė.“

4 PRIEDAS

4.4 skyriaus praktinė užduotis

(9 užduotis. Įvertinkite prieduose pateiktos ataskaitos ištrauką dėl atlikto slapto pirkėjo tyrimo. Tyrimą atliko UAB „Spect–dive“. Nustatykite, ar buvo laikytasi taikomojo sociologinio tyrimo programos parengimo reikalavimų.)

Bendra informacija:

Šioje ataskaitoje pateikiami UAB „X“ klientų aptarnavimo kokybės tyrimo rezultatai. Tyrimas atliktas taikant „slapto kliento“ metodiką. „Slapto kliento“ tyrimai yra plačiai paplitusi klientų aptarnavimo kokybės vertinimo priemonė. „Slapto kliento“ tyrimų tikslas – gerinti klientų aptarnavimą.

Tyrimo tikslai:

- Stebėti ir vertinti UAB „X“ ir jų konkurentų parduotuvių klientų aptarnavimo kokybę kasdienėje aplinkoje;
- Apžvelgti teigiamus ir neigiamus aptarnavimo proceso aspektus;
- Įvertinti klientų aptarnavimo kokybės pokytį po praėjusio slapto kliento tyrimo ciklo.

Metodika:

Tyrimė taikyta „slapto kliento“ metodika – iš anksto instruktuoti tyrėjai kaip eiliniai klientai lankėsi parduotuvėse ir vertino klientų aptarnavimo kokybę, stebėdami skirtingus aptarnavimo proceso aspektus. Po vizito tyrėjai užpildė anketas duomenų bazėje *Spect-Online*.

Atsakinėdami į klausimus, tyrėjai galėjo pasirinkti vieną iš trijų atsakymų variantų:

- Situacija atitinka standartą;
- Situacija neatitinka standarto;
- Atsakymas negalimas, tokios situacijos nebuvo.

Neigiami atsakymai į klausimus buvo argumentuojami.

Tyrimo metu atlikti 604 vizitai UAB „X“ parduotuvėse bei konkurentiniuose prekybos centruose:

1. 86 UAB „X“ parduotuvėse atlikti 258 vizitai (3 vizitai kiekvienoje);

2. 16 UAB „Y“ parduotuvių atlikti 32 vizitai (2 vizitai kiekvienoje);
3. 73 UAB „Z“ parduotuvių atlikti 146 vizitai (2 vizitai kiekvienoje);
4. 37 UAB „A“ parduotuvių atlikti 74 vizitai (2 vizitai kiekvienoje);
5. 21 UAB „B“ parduotuvių atlikti 42 vizitai (2 vizitai kiekvienoje);
6. 26 UAB „N“ parduotuvių atlikti 52 vizitai (2 vizitai kiekvienoje).

Vizitai atlikti darbo dienomis ir savaitgaliais. Vizitų atlikimo laikas: 9.00–11.00; 17.00–19.00, 20.00–22.00 val.

Parduotuvė / laikas	Darbo diena	Savaitgalis	9.00–11.00	17.00–19.00	20.00–22.00
UAB „X“	68 %	32 %	33 %	35 %	32 %
UAB „Y“	75 %	25 %	30 %	40 %	30 %
UAB „Z“	69 %	31 %	36 %	38 %	26 %

Vizitų scenarijai:

Vizitų metu bendrauta su dviem arba trim parduotuvių darbuotojais:

1. UAB „X“ parduotuvėse ir jų konkurentų parduotuvėse vieno vizito metu buvo tiriamas salės darbuotojas, sveriamų produktų skyrių (mėsos, dešrų, konditerijos, žuvies skyriaus) darbuotojas ir kasininkas pardavėjas;
2. UAB „Y ir UAB „Z“ parduotuvėse ir jų konkurentų parduotuvėse vieno vizito metu buvo tiriamas salės darbuotojas ir kasininkas pardavėjas.

Tirti darbuotojai:

- Tyrimo metu bendrauta su 368 skyriaus darbuotojais;
- Tyrimo metu bendrauta su 523 salės darbuotojais;
- Tyrimo metu bendrauta su 604 kasininkais.

Dalies vizitų metu buvo sukelta konfliktinė situacija:

- Konfliktinė situacija su skyriaus darbuotoju buvo sukelta 99 kartus;
- Konfliktinė situacija su salės darbuotoju buvo sukelta 125 kartus;
- Konfliktinė situacija su kasininku pardavėju buvo sukelta 120 kartų.

Šioje ataskaitoje pateikiami tyrimo rezultatai, tyrimo išvados bei komentarai. Pabaigoje pateikiamos rekomendacijos ir pasiūlymai.

Vertinimo skalė

Į klausimus buvo atsakinėjama pagal duotą skalę:

- 100 proc. – atitinka standartą;
- 0 proc. – neatitinka standarto.

Rezultatų vertinimas:

90 proc. ir daugiau – puikus rezultatas;

70–89 proc. – pakankamai geras, atitinkantis standartą rezultatas;

69 proc. ir mažiau – neatitinkantis standarto rezultatas.

Rezultatų vertinimo standartas nustatytas atsižvelgiant į bendrovės ir kolegų kitose šalyse patirtį.

Vertinti aspektai:

- aptarnavimo vietos (skyriaus, salės, kasos) aplinka;
- aptarnaujančio darbuotojo (skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo) išvaizda;
- skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo kontakto užmezgimas;
- skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo elgesys aptarnavimo metu;
- skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo, skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo kontakto pabaiga;
- skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo profesinės žinios;
- skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo aptarnavimo operatyvumas;
- skyriaus darbuotojo, salės darbuotojo, kasininko-pardavėjo konflikto valdymas.

Bendri rezultatai

Lentelėje pavaizduoti atskirų prekybos tinklų rezultatai pagal jų atlikimo laiką:

Vizīto tips	Dienas tips	Laikums	UAB „X“	UAB „Y“	UAB „Z“	Iš viso
Konfliktinis	Savāitēs diena	09.00–11.00	84	92	93	90
		17.00–19.00	86	78	79	81
		20.00–22.00	81	84	81	82
	savāitgalis	09.00–11.00	85	88	85	86
		17.00–19.00	84	76	68	76
		20.00–22.00	83	82	84	83
Neutralus	Savāitēs diena	09.00–11.00	87	74	81	81
		17.00–19.00	83	86	81	83
		20.00–22.00	85	83	85	84
	savāitgalis	09.00–11.00	84	86	80	83
		17.00–19.00	85	72	84	80
		20.00–22.00	87	84	93	88
Iš viso			85	84	82	84

5 PRIEDAS

5.3 skyriaus praktinė užduotis

(5 užduotis. Įvertinę priede esančioje informacijoje pateiktus faktus, argumentuotai nuspręskite:

- ar lietuviai pasirengę visuomenės atstovus įtraukti į teismų sistemą?
- ar visuomenės tarėjų įvedimas išspręs nepasitikėjimo teismų priimamais sprendimais problemą?)

Tyrimo duomenų ištrauka:

2011 m. duomenimis, kad išspręstų problemą:

57 proc. Lietuvos gyventojų duotų kyšį;

29 proc. Lietuvos gyventojų neduotų kyšio;

14 proc. Lietuvos gyventojų nurodė, kad sunku pasakyti.

Tarp verslininkų yra po lygiai tokių, kurie spręstų verslo problemas duodami kyšį, ir tų, kurie spręstų problemas neduodami kyšio (40 proc.).

Mažiausiai potencialių kyšininkų yra tarp valstybės tarnautojų (35 proc.).

Nors nusiteikimas spręsti problemas duodant kyšius yra skirtingas, visose tikslinėse grupėse apie tai, kad davė kyšį per pastaruosius 12 mėnesių, prisipažino gana panaši respondentų dalis: 22 proc. gyventojų, 17 proc. įmonių atstovų, 19 proc. valstybės tarnautojų. Per pastaruosius 5 metus davusiųjų kyšį buvo atitinkamai 41 proc., 34 proc. ir 39 proc.

Visose tikslinėse grupėse respondentai dažniausiai nurodydavo, kad kyšių neduoda dėl to, jog nepatenka į tokias situacijas arba iki šiol išspręsdavo visus klausimus be kyšio.

Svarbi alternatyva – „kyšio davimas prieštarauja mano įsitikinimams“. Dažniau nei kitos tikslinės grupės tokį atsakymą pasirinkdavo valstybės tarnautojai.

Nors gyventojai šį atsakymą rinkdavosi du kartus rečiau, tačiau tokių respondentų nuo 2004 m. nuolatos daugėja. Gyventojai dažniau negu verslininkai ar valstybės tarnautojai kyšio nedavimą argumentuodavo teiginiu „nes tam tiesiog neturėjau pinigų“.

Paiškinimas:

Buvo tiriamos šios tikslinės grupės: gyventojai, valstybės tarnautojai, įmonės. Tyrimas atliktas Lietuvos Respublikos specialiųjų tyrimų tarnybos užsakymu⁶³⁷. Tyrimo laikotarpis: 2011 m. liepa–rugpjūtis. Tyrimą atliko nepriklausoma visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų institucija UAB „Vilmorus“.

---

637 http://www.stt.lt/documents/soc_tyrimai/Korupcijos_zemelapis.pdf [žiūrėta 2012-09-20].

6 PRIEDAS

7.6 skyriaus praktinės užduotys

(11 užduotis. Ar Lietuvos Respublikos konstitucinį aktą „Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje“ galima laikyti teisinio pliuralizmo įtvirtinimu Lietuvos teisinėje sistemoje?)

Lietuvos Respublikos Seimas, vykdydamas Lietuvos Respublikos piliečių valią, pareikšą 2003 m. gegužės 10 ir 11 d. įvykusiame referendume dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje,

– reikšdamas įsitikinimą, kad Europos Sąjunga gerbia žmogaus teises ir pagrindines laisves, o Lietuvos narystė Europos Sąjungoje prisidės prie žmogaus teisių ir laisvių efektyvesnio užtikrinimo,

pažymėdamas, kad Europos Sąjunga gerbia savo valstybių narių nacionalinį tapatumą ir konstitucines tradicijas,

– siekdamas užtikrinti visateisį Lietuvos Respublikos dalyvavimą Europos integracijoje bei Lietuvos Respublikos saugumą ir jos piliečių gerovę,

– 2003 m. rugsėjo 16 d. ratifikavęs Belgijos Karalystės, Danijos Karalystės, Vokietijos Federacinės Respublikos, Graikijos Respublikos, Ispanijos Karalystės, Prancūzijos Respublikos, Airijos, Italijos Respublikos, Liuksemburgo Didžiosios Hercogystės, Nyderlandų Karalystės, Austrijos Respublikos, Portugalijos Respublikos, Suomijos Respublikos, Švedijos Karalystės, Jungtinės Didžiosios Britanijos ir Šiaurės Airijos Karalystės (Europos Sąjungos valstybių narių) ir Čekijos Respublikos, Estijos Respublikos, Kipro Respublikos, Latvijos Respublikos, Lietuvos Respublikos, Vengrijos Respublikos, Maltos Respublikos, Lenkijos Respublikos, Slovėnijos Respublikos, Slovakijos Respublikos sutartį dėl Čekijos Respublikos, Estijos Respublikos, Kipro Respublikos, Latvijos Respublikos, Lietuvos Respublikos, Vengrijos Respublikos, Maltos Respublikos, Lenkijos Respublikos, Slovėnijos Respublikos ir Slovakijos Respublikos stojimo į Europos Sąjungą, pasirašytą 2003 m. balandžio 16 d. Atėnuose,

– priima ir skelbia šį Konstitucinį aktą:

1. Lietuvos Respublika, būdama Europos Sąjungos valstybe nare, dalyvauja ar patiki Europos Sąjungai valstybės institucijų kompetenciją sutartyse, kuriomis yra grindžiama Europos Sąjunga, numatytose

sirtyse ir tiek, kad kartu su kitomis Europos Sąjungos valstybėmis narėmis bendrai vykdytų narystės įsipareigojimus šiose srityse, taip pat naudotųsi narystės teisėmis.

2. Europos Sąjungos teisės normos yra sudedamoji Lietuvos Respublikos teisinės sistemos dalis. Jeigu tai kyla iš sutarčių, kuriomis grindžiama Europos Sąjunga, Europos Sąjungos teisės normos taikomos tiesiogiai, o teisės normų kolizijos atveju jos turi viršenybę prieš Lietuvos Respublikos įstatymus ir kitus teisės aktus.

3. Vyriausybė informuoja Seimą apie pasiūlymus priimti Europos Sąjungos teisės aktus. Dėl pasiūlymų priimti Europos Sąjungos teisės aktus, reglamentuojančius sritis, kurios pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją susijusios su Seimo kompetencija, Vyriausybė konsultuojasi su Seimu. Seimas gali rekomenduoti Vyriausybei Lietuvos Respublikos poziciją dėl šių pasiūlymų. Seimo Europos reikalų komitetas ir Užsienio reikalų komitetas Seimo statuto nustatyta tvarka Vyriausybei gali pateikti Seimo nuomonę dėl pasiūlymų priimti Europos Sąjungos teisės aktus. Vyriausybė įvertina Seimo ar jo komitetų teikiamas rekomendacijas ar nuomones ir informuoja Seimą apie jų vykdymą teisės aktų nustatyta tvarka.

4. Vyriausybė pasiūlymus priimti Europos Sąjungos teisės aktus nagrinėja teisės aktų nustatyta tvarka. Dėl šių pasiūlymų Vyriausybė gali priimti sprendimus ar rezoliucijas, kurioms priimti Konstitucijos 95 straipsnio nuostatos netaikomos.

(16 užduotis. Išanalizuokite priede pateiktą situaciją. Nustatykite, koks tai teisinis reiškinytis ir kokių pagrindų susiformavo. Įvertinkite, ar jis gali veikti nacionalinę teisės sistemą. Jei gali, nurodykite, kaip.)

Airijoje gyvenanti lietuvė, 35 metų L. T., teigia negalėjusi eiti į darbą „Dunnes Stores“ parduotuvėje, nes darbdavys jai neleidęs darbo vietoje būti su hidžabu, kaip to reikalauja jos išpažįstama religija, skelbia „Irish Independent“. „Dunnes Stores“ parduotuvėje Korke lietuvė pradėjo dirbti 2007 metais. Vėliau ji priėmė islamo tikėjimą ir dėl religinių įsitikinimų turėjo į darbą vaikščioti su specialiu galvos apdangalu, maskuojančiu plaukus ir leidžiančiu matyti tik moters veidą. Dabar lietuvė „Dunnes Stores“ padavė į teismą dėl neteisėto atleidimo iš darbo. Korke įsteigtas Darbo apeliacijų tribunolas buvo informuotas, kad „Dunnes Stores“ darbuotojai darbo vietoje privalo vilkėti standartinę uniformą.

Lietuvės advokatas Patrickas Horanas sako, jog jos klientei buvo pareikšta, kad „darbe su hidžabu ji būti negali“. „Jos žiniomis, praktikuojančios musulmonės privalo vaikščioti su hidžabu. Tai daryti privaloma. Ji buvo pasirengusi dirbti. Norėjo dirbti, tačiau dėl religinių įsitikinimų galėjo dirbti tik prisidengusi hidžabu“, – teigia lietuvės advokatas.

2010 m. spalį L. T. susitiko su B. F., parduotuvės, kurioje ji dirbo, personalo vadovu. Moteris jam paaiškino, jog jos išpažįstama religija draudžia viešoje vietoje rodytis nepridengtais plaukais. Personalo skyriaus vadovas pareiškė, jog moters religiniai įsitikinimai – tik jos asmeninis reikalas. L. T. kelis kartus darbdavys sakė norintis, kad ji grįžtų į darbą, bet moteris nesutiko. Per susitikimą 2010 m. lapkritį moteriai buvo pasiūlyta, kad jeigu ji ir toliau neis į darbą, darbdavys bus priverstas peržiūrėti jos darbo sutartį ir ją netgi atleisti. Lietuvė buvo atleista 2010 m. lapkričio 6-ąją dieną. P. Horano paklaustas, kas būtų, jeigu darbuotojas į darbą ateitų ant krūtinės pasikabinęs grandinę su kryžiumi, parduotuvės personalo skyriaus vadovas atsakė, jog nieko panašaus dar nebuvo nutikę.

Byla vis dar svarstoma.

7 PRIEDAS

8.6 skyriaus praktinė užduotis

(4 užduotis. Susipažinkite su prieduose pateiktomis teismo nutartimis ir ištyrinkite, kuo paremtas kasacinio teismo modeliuojamas teisės socialinis veiksmingumas.)

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. spalio 2 d. nutarties civilinėje byloje *D. S. v. UAB „Alytaus tekstilė“*, byla Nr. 3K-3-523/2006 santrauka.

I. Ginčo esmė

„Ieškovė D. S. 2005 m. lapkričio 3 d. kreipėsi su ieškiniu į teismą ir prašė priteisti iš atsakovo 1361,60 Lt vidutinį darbo užmokestį už uždelsimą atsiskaityti laiką nuo 2005 m. liepos 15 d. iki 2005 m. rugsėjo 19 d. Ieškovė nurodė, kad 2005 m. liepos 15 d. buvo atleista iš darbo pas atsakovą pagal DK 129 straipsnį, tačiau visą ieškovei atleidimo dieną priklausančią išmokėti sumą atsakovas išmokėjo tik 2005 m. rugsėjo 19 d. Ieškovės manymu, pagal DK 141 straipsnio 3 dalį jai turėtų būti sumokamas vidutinis darbo užmokestis už uždelsimo laiką – iš viso už 46 dienas.

II. Pirmosios ir apeliacinės instancijos teismų sprendimo ir nutarties esmė

Alytaus rajono apylinkės teismas 2005 m. gruodžio 7 d. sprendimu ieškinį patenkinio iš dalies - priteisė ieškovei iš atsakovo 1332 Lt vidutinį darbo užmokestį, kitą ieškinio dalį atmetė. Teismas nustatė, kad atsakovas pavėlavo atsiskaityti su ieškove 45 darbo dienas, o ieškovės vidutinis darbo užmokestis už šį uždelsimo atsiskaityti laiką yra 1332 Lt. Teismas sprendė, kad mažinti ieškinio sumą, kaip neprotingai dideles netesybas, pagrindo nėra, nes DK 141 straipsnio 3 dalyje numatyta tokia sankcija darbdaviui, tuo tarpu kitų teisės šakų normas pagal analogiją galima taikyti, nesant darbo teisės normų. Ieškinio dalį teismas atmetė dėl neteisingo paskaičiavimo.

Kauno apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegija, išnagrinėjusi atsakovo apeliacinį skundą, 2006 m. vasario 23 d. nutartimi Alytaus rajono apylinkės teismo 2005 m. gruodžio 7 d. sprendimą paliko nepakeistą. Kolegija iš esmės sutiko su pirmosios instancijos teismo sprendimo motyvais.

V. Kasacinio teismo argumentai ir išaiškinimai

Kai darbo teisės normose nėra tiesioginės normos, reglamentuojančios tam tikrą santykį, egzistuoja teisės spraga, kuri užpildoma taikant įstatymo arba teisės analogiją (DK 9 straipsnis), subsidiariai taikant Civilinio kodekso normas (CK 1.3 straipsnio 3 dalis). Analogijos arba subsidiaraus CK normų taikymo esminė sąlyga yra tai, kad darbo teisės normose nėra tiesioginės normos, reglamentuojančios tam tikrą darbo teisinį santykį.

DK 141 straipsnis reglamentuoja atsiskaitymo su atleidžiamu darbuotoju tvarką, o šio straipsnio 3 dalyje (2005 m. gegužės 12 d. įstatymo Nr. X-188 redakcija) nustatyta, kad kai uždelsiama atsiskaityti ne dėl darbuotojo kaltės, darbuotojui sumokamas jo vidutinis darbo užmokestis už uždelsimo laiką. Teisėjų kolegija sprendžia, kad bylą nagrinėję teismai, DK 141 straipsnio 3 dalį išaiškinę vadovaudamiesi DK 10 straipsnyje nustatytais Darbo kodekso normų aiškinimo principais, byloje kilusį ginčą pagrįstai sprendė taikydami DK, o ne CK normas, nes negalima pripažinti, kad DK 141 straipsnio 3 dalis tiesiogiai ir visa apimtimi nereglamentuoja ginčo teisinio santykio. Tokia išvada darytina dėl to, kad darbo sutartiniai santykiai, nors ir pripažįstami privatinės teisės sudedamąja dalimi, turi savo specifiką. DK 141 straipsnio 3 dalis nustato ne CK reglamentuojamas netesybas, o, visų pirma, kompensacinį mechanizmą, kurio pagalba yra kompensuojami darbuotojui neišmokėtas darbo užmokestis ir kitos su darbo santykiais susijusios išmokos. DK 141 straipsnio 3 dalyje numatyta išmoka nėra kvalifikuotina kaip netesybos. Byloje nagrinėjamo ginčo aspektu DK 141 straipsnio 3 dalis ginčo teisinį santykį reglamentuoja tiesiogiai ir išsamiai. Tai, kad DK nenumato aptariamą išmokos sumažinimo galimybės, atsižvelgiant į darbo teisinių santykių specifiką, DK 141 straipsnio 3 dalies tikslus ir uždavinius, nepripažinti na teisės spraga. Aptariamą išmokos dydis – konkretaus darbuotojo vidutinis darbo užmokestis už uždelsimo laiką – nustatytas įstatymu ir negali būti pripažintas neprotingai dideliu, nes, teigiant priešingai, būtų paneigiamas įstatymas. Dėl to atmestini kaip nepagrįsti kasacinio skundo argumentai, kad nagrinėjamoje byloje teismai turėjo taikyti DK 9 straipsnio 2 dalį, CK 1.1 straipsnio 3 dalį, 6.71 straipsnį, 6.258 straipsnio 3 dalį.

Kasacinio skundo argumentai apie paties kasatoriaus nuostolius, pas jį dirbančių darbuotojų padėtį bei, šiame kontekste, apie darbo teisės subjektų lygybės ir protingumo principų bei kitų asmenų teisių pažeidimus, nesudaro pagrindo kitaip aiškinti DK 141 straipsnio 3 dalį.“

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. sausio 2 d. nutarties civilinėje byloje *D. L. v. UAB „Fleming baldai“*, bylos Nr. 3K-3-82/2008 santrauka

I. Ieškinio dalykas ir faktinis pagrindas

„Ieškovė prašė teismo priteisti iš atsakovo 400 Lt neišmokėto darbo užmokesčio ir 3295,65 Lt vidutinį darbo užmokestį už uždelstą atsiskaityti laikotarpį nuo 2006 m. sausio 23 d. iki teismo sprendimo priėmimo. Ieškovė nurodė, kad 2005 m. spalio 17 d. atsakovas atleido ją iš darbo, su tuo ji nesutiko ir kreipėsi į teismą. 2006 m. sausio 18 d. buvo sudaryta taikos sutartis, pagal kurią atsakovas įsipareigojo sumokėti 2313,52 Lt už priverstinės pravaikštos laiką, padengti kitas taikos sutartyje aptartas išlaidas, civilinė byla buvo nutraukta. Tačiau atsakovas su ieškove nevisiškai atsiskaitė, nesumokėjo 400 Lt darbo užmokesčio, nes atskaitė iš jos už neva pirktus baldus pagal jai nežinomą sąskaitą. Ieškovės nuomone, net jei ji būtų pirkusi baldus, tokia išskaita neteisėta.

II. Pirmosios ir apeliacinės instancijos teismų sprendimo ir nutarties esmė

Šakių rajono apylinkės teismas 2007 m. kovo 5 d. sprendimu ieškinį tenkino: priteisė ieškovei iš atsakovo 400 Lt darbo užmokesčio ir 6040 Lt vidutinį atlyginimą už uždelstą atsiskaityti laiką.

Teismas nurodė, kad ieškovė 2001 m. birželio 28 d. pradėjo dirbti UAB „Fleming baldai“ baldų apmušėja, 2005 m. spalio 17 d. ji atsakovo buvo atleista iš darbo. Ieškovė su atleidimu nesutiko ir kreipėsi į teismą su ieškiniu dėl atleidimo iš darbo pripažinimo neteisėtu ir vidutinio mėnesinio atlyginimo priteisimo už priverstines pravaikštos laiką. 2006 m. sausio 18 d. buvo sudaryta taikos sutartis, patvirtinta teismo nutartimi, pagal kurią atsakovas įsipareigojo per penkias dienas nuo teismo nutarties įsigaliojimo dienos sumokėti 2313,52 Lt. Atsakovas, atleisdamas ieškovę iš darbo ir išmokėdamas išeitinę išmoką, išskaitė 400 Lt sumą už skolą pagal pirkimo-pardavimo sutartį. UAB „Fleming baldai“ 2005 m. spalio 17 d. įskaitymo akte nurodyta, kad atsakovas ir ieškovė turi priešpriešinių vienuose reikalavimų ir ieškovė prašė atlikti įskaitymą, todėl atliekamas toks įskaitymas, tai yra ieškovės 400 Lt skola įskaityta į atsakovo mokėtiną išmoką, susijusią su pasibaigusiais darbo santykiais. Teismas padarė išvadą, kad tai vienašalis aktas, kuriame išreikšta tik vienos šalies – atsakovo – valia, nes atsakovas nepateikė raštiško ieškovės prašymo. Teismo nuomone, atsakovas pažeidė DK 226 straipsnį, pagal kurį neleidžiama

daryti išskaitų iš išeitinės išmokos, kompensacinių ir kitų išmokų, iš kurių pagal įstatymus neišieškoma. Teismas nurodė, kad pirkimo-pardavimo sandoris yra civilinis sandoris ir tokius turtinius santykius reglamentuoja CK. Ieškovei neatsiskaitant nuo 2005 m. vasario 18 d. iki jos atleidimo iš darbo 2005 m. spalio 17 d. už įsigytus baldus, atsakovas galėjo pasinaudoti įstatymo įtvirtinta teismine gynyba. Teismas konstatavo, kad atsakovas neteisėtai atliko išskaitą iš išeitinės išmokos, todėl ieškovei priteistina neišmokėta pinigų suma ir vidutinis darbo užmokestis už uždelstą atsiskaityti laiką.

Kauno apygardos teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegija 2007 m. liepos 5 d. nutartimi atsakovo apeliacinį skundą iš dalies patenkino, pakeitė Šakių rajono apylinkės teismo 2007 m. kovo 5 d. sprendimą: panaikino sprendimo dalį, kuria priteista ieškovei iš atsakovo 6040 Lt vidutinis atlyginimas už uždelstą atsiskaityti laiką, sprendimo dalį, kuria priteista ieškovei iš atsakovo 400 Lt darbo užmokesčio, paliko nepakeistą. Kolegija nurodė, kad nėra rašytinių įrodymų apie tai, kad abi šalys susitarė dėl išskaitos už prekes iš ieškovės darbo užmokesčio darbo sutarties nutraukimo atveju. Tarpusavio įskaitymų aktą pasirašė tik darbdavys. Kolegija sutiko su pirmosios instancijos teismo išvada, kad atsakovas, padaręs 400 Lt išskaitą iš atleidimo dieną ieškovei sumokėtos išeitinės išmokos, pažeidė DK 141, 224, 226 straipsnius ir su atleidžiama darbuotoja visiškai neatsiskaitė, tačiau, atsižvelgdama į išskaitos padarymo aplinkybes, kolegija konstatavo, kad, priteisdamas vidutinį darbo užmokestį už uždelstą atsiskaityti laiką, pirmosios instancijos teismas netinkamai taikė teisės normas. DK 35 straipsnis įpareigoja darbdavius ir darbuotojus laikytis įstatymų, gerbti bendro gyvenimo taisykles bei veikti sąžiningai, laikytis protingumo, teisingumo ir sąžiningumo principų, įgyvendinant savo teises bei vykdant pareigas. Draudžiama piktnaudžiauti savo teise. Kolegijos nuomone, byloje nustatytos aplinkybės leidžia daryti išvadą, kad teisės normas darbdavys pažeidė sąžiningai suklydęs. Rašytinis įrodymas patvirtina, kad 2005 m. vasario 18 d. ieškovė pirko iš atsakovo 400 Lt vertės baldus, juos turi ir iki šiol už baldus nėra sumokėjusi. Iš liudytojų parodymų matyti, kad pati ieškovė buvo prašiusi išskaityti baldų kainą iš darbo užmokesčio. Ieškovei šią aplinkybę neigiant, liudytojų parodymais negalima vadovautis sprendžiant apie išskaitos teisėtumą, tačiau išvardyti įrodymai patvirtina ieškovę žinojus dalies išmokos nesumokėjimo pagrindą. Atsižvelgdama į šias aplinkybes ir vadovaudamasi protingumo ir teisingumo principais, kolegija pripažino nesąžiningu ieš-

kovės reikalavimą taikyti darbdaviui sankciją už atleidimo dieną neat-siskaitytą išmokos dalį, kuri yra lygi jos pačios skola darbdavio įmonei. Kolegijos nuomone, apeliantas pagrįstai teigia, kad tokiu atveju vidutinio darbo užmokesčio už uždelstą atsiskaityti laiką priteisimas neatitinka proporcingumo principo ir kompensacinės tokios sankcijos paskirties.

V. Kasacinio teismo argumentai ir išaiškinimai

Kasacijos dalykas nagrinėjamoje byloje yra darbo teisės normų, reglamentuojančių atsiskaitymą su atleidžiamu iš darbo darbuotoju, aiškini-mas ir taikymas.

DK 141 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta nuostata, kad darbdavys privalo visiškai atsiskaityti su atleidžiamu iš darbo darbuotoju jo atleidimo dieną, jeigu įstatymais ar darbdavio ir darbuotojo susitarimu nenustatyta kito-kia atsiskaitymo tvarka. DK 141 straipsnio 3 dalyje nustatyta, kad kai už-delsiama atsiskaityti ne dėl darbuotojo kaltės, darbuotojui sumokamas jo vidutinis darbo užmokestis už uždelsono laiką. Taigi, jei yra nustatoma, kad darbdavys, pasibaigus darbo teisiniams santykiams, pažeidė savo pa-reigą ir uždelsė atsiskaityti su darbuotoju, taip pat tai, kad dėl tokio uždel-simo darbuotojas nėra kaltas, darbdaviui kyla DK 141 straipsnio 3 dalyje nustatytos pasekmės. Teisėjų kolegija pažymi, kad, priešingai nei nurodė apeliacinės instancijos teismas, pagrindas taikyti DK 141 straipsnio 3 da-lyje nustatytas pasekmes yra konstatavimas tokių sąlygų: 1) darbdavys ne visiškai atsiskaitė su atleidžiamu darbuotoju jo atleidimo dieną; 2) dėl tokio uždelsono darbuotojas nėra kaltas.

Aiškinant ir taikant DK 141 straipsnio 3 dalį svarbu nustatyti šios nor-mos tikslus ir paskirtį, užtikrinti šios normos sisteminių aiškinimą. DK 141 straipsnio 3 dalies paskirtis yra dvejopa. Pirma, ši norma nustato kompen-sacinį mechanizmą, kuriuo yra kompensuojamas darbuotojui neišmokėtas darbo užmokestis ir kitos su darbo santykiais susijusios išmokos. Pažymė-tina, kad darbdavio pareiga išmokėti vidutinį darbuotojo užmokestį už už-delstą laiką neatleidžia jo nuo pareigos darbuotojui sumokėti priklausantį darbo užmokestį ir kitas su darbo santykiais susijusias išmokas. Antra, ši norma kartu nustato sankciją darbdaviui, kuris su atleidžiamu darbuotoju visiškai neatsiskaito atleidimo dieną. Ši sankcija, kaip ir bet kuri kita, gali būti efektyvi ir pasiekti tikslus, dėl kurių ji yra nustatyta, tik tuo atveju, jeigu ji proporcinga teisės pažeidimui, už kurį yra skiriama. Proporcin-gumo principas reikalauja, kad sankcijos dydis būtų adekvatus pažeidimo pobūdžiui ir jo padariniams. Proporcingumas yra neatskiriamas teisin-

gumo, protingumo, sąžiningumo principų aspektas. Šie principai reikalauja, kad tarp teisės pažeidimo ir sankcijos nebūtų nepagrįstai didelio neadekvatumo, disproporcijų. Jeigu su atleidžiamu darbuotoju neatsiskaitoma visiškai, tai vidutinio darbo užmokesčio už visą uždelsimo laiką išieškojimas laikytinas adekvačia sankcija. Tačiau jeigu atleidžiamam darbuotojui neišmokama tik dalis darbo užmokesčio, tai vidutinio darbo užmokesčio išieškojimas už visą uždelsimo laiką gali reikšti neproporcingos, neadekvačios sankcijos, prieštaraujančios teisingumo, protingumo ir sąžiningumo principams, taikymą. Neadekvačios sankcijos taikymas tokiais atvejais pažeistų ne tik šiuos principus, bet ir galėtų padaryti žalos kitų darbuotojų interesams, kaip antai: kai kuriais atvejais dėl neproporcingai didelių sankcijų darbdavys galėtų tapti nemokus, dėl to nukentėtų kiti įmonės darbuotojai ir kreditoriai.

Atsižvelgiant į išdėstytus argumentus, darytina išvada, kad DK 141 straipsnio 3 dalyje nustatyta sankcija – vidutinio darbo užmokesčio priteisimas už uždelsimo laiką – taikoma tik tais atvejais, kai atleidžiamam iš darbo darbuotojui nebuvo išmokėtas visas jam priklausantis vieno mėnesio (ar daugiau mėnesių) darbo užmokestis. Jeigu atleidžiamam darbuotojui nebuvo išmokėta tik dalis jam priklausančio darbo užmokesčio, tai tokiais atvejais darbdaviui taikomos sankcijos dydį sudaro neišmokėta darbo užmokesčio dalis, išieškoma už uždelsimo laiką.

Taigi, nustačius, kad su atleidžiamu iš darbo darbuotoju jo atleidimo dieną nebuvo visiškai atsiskaityta ir kad dėl tokio uždelsimo darbuotojas nėra kaltas, teismai turi taikyti DK 141 straipsnio 3 dalyje nustatytas pasekmes, tačiau tais atvejais, kai atleidžiamam darbuotojui nebuvo išmokėta tik dalis jam priklausančio darbo užmokesčio, už uždelsimą atsiskaityti laiką taikomos sankcijos dydį sudaro neišmokėta darbo užmokesčio dalis.“

(6 užduotis. Išanalizuokite Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus išplėstinės teisėjų kolegijos 2008 m. lapkričio 18 d. nutartį, priimtą civilinėje byloje Alytaus regiono Aplinkos apsaugos departamentas v. UAB „Graanul invest“, bylos Nr. 3K-7-465/2008. Paaiškinkite, koks nutartyje atsispindi teisės veiksmingumo siekio įgyvendinimas? Kokių teisių kartomis grįstas teisės aiškinimas? Kokia pateikiama teisės samprata?)

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus išplėstinės teisėjų kolegijos 2008 m. lapkričio 18 d. nutarties, priimtos civilinėje byloje *Alytaus regiono Aplinkos apsaugos departamentas v. UAB „Graanul invest“*, bylos Nr. 3K-7-465/2008, santrauka.

I. Ginčo esmė

„Ieškovas prašė teismo priteisti iš atsakovo 109 253,50 Lt aplinkai padarytai žalai atlyginti. Byloje nustatyta, kad atsakovas, neturėdamas teisės eksploatuoti ūkinės veiklos objektų ir Taršos integruotos prevencijos ir kontrolės leidimo (toliau – TIPK leidimas), nuo 2005 m. birželio 10 d. iki 2006 m. rugsėjo 19 d. sudegino 7345,11 t medienos žievių ir atraižų, 42,67 t medžio granulių, teršė aplinkos orą kenksmingomis medžiagomis ir į jį išmetė 58,37 t anglies monoksido CO (A), 7,72 t azoto oksido NO_x (A) bei 1,36 t kietųjų dalelių k. d. (A). Remdamasis aplinkos ministro 2002 m. rugsėjo 9 d. įsakymu Nr. 471 patvirtinta Aplinkai padarytos žalos atlyginimo dydžių apskaičiavimo metodika, ieškovas apskaičiavo aplinkai padarytą žalą. Teismai taip pat nustatė, kad atsakovas medžio granulių gamybą pradėjo 2005 m. birželio mėn., bet paraišką TIPK leidimui gauti kompetentingoms institucijoms pateikė 2005 m. gruodžio 6 d. ir jį gavo 2006 m. rugsėjo 19 d. Be to, atsakovo direktoriui Alytaus regiono aplinkos apsaugos departamento 2006 m. liepos 18 d. nutarimu paskirta administracinė nuobauda už įmonės veiklos eksploatavimą neturint tam leidimo ir pažeidžiant aplinkos apsaugos reikalavimus.“

II. Pirmosios ir apeliacinės instancių teismų sprendimo ir nutarties esmė

Kauno apygardos teismas 2007 m. lapkričio 13 d. sprendimu ieškovo ieškinį patenkino: priteisė ieškovui iš atsakovo 109 253,50 Lt žalai atlyginti ir 3185,07 Lt žyminio mokesčio. Teismas padarė išvadą, kad atsakovas padarė žalos aplinkai, nes jo eksploatuoti įrenginiai į aplinkos orą išmetė teršalus, todėl šis asmuo privalo atlyginti žalą, kurią ieškovas apskaičiavo pagal aplinkos ministro 2002 m. rugsėjo 9 d. įsakymu Nr. 471 patvirtintą Aplinkai padarytos žalos atlyginimo dydžių apskaičiavimo metodiką. Teismas nurodė, kad pagal Aplinkos apsaugos įstatymą atsakovas, prieš pradėdamas eksploatuoti ūkinės veiklos objektus, turėjo gauti gamtos išteklių naudojimo ir teršalų išmetimo į aplinką leidimą, kuris buvo būtinas, bet be leidimo nuo 2005 m. birželio 10 d. iki 2006 m. rugsėjo 19 d. vykdė ūkinę veiklą. Teismas nenustatė ieškovo kaltės dėl atsiradusios žalos, todėl netaikė CK 6.248 straipsnio 4 dalies.

Lietuvos apeliacinio teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegija 2008 m. balandžio 28 d. nutartimi atmetė atsakovo apeliacinį skundą ir Kauno apygardos teismo 2007 m. lapkričio 13 d. sprendimą paliko nepakeistą. Kolegija nurodė, kad atsakovas teršalus į orą išleido neteisėtai, nes pažeidė Aplinkos oro apsaugos įstatymo 15 straipsnį, aplinkos ministro 2005 m. birželio 29 d. įsakymu Nr. D1-330 patvirtintų Taršos integruotos prevencijos ir kontrolės leidimų išdavimo, atnaujinimo ir panaikinimo taisyklių 26 punktą – veiklą pradėjo 2005 m. birželio mėnesį, bet paraišką leidimui gauti pateikė tik 2005 m. gruodžio 6 d., nors dėl leidimo turėjo kreiptis ne vėliau negu likus keturiems mėnesiams iki planuojamos veiklos. Teismas pabrėžė, kad atsakovas turi mokėti žalos atlyginimą tiek už savo neteisėtais veiksmais sukeltus padarinius, tiek ir už tai, kai neteisėti veiksmai nesukėlė neigiamų padarinių, bet galėjo sukelti, nes realią grėsmę žalai atsirasti sukėlė asmenys atsako taip, kaip asmenys, dėl kurių neteisėtų veiksmų atsirado padarinių (Aplinkos apsaugos įstatymo 34 straipsnio 2 dalis; Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2007 m. birželio 13 d. nutartis civilinėje byloje Aplinkos ministerijos *Panevėžio regiono aplinkos apsaugos departamentas v. UAB „Autalis“ ir R. Š.*, byla Nr. 3K-3-267/2007). Teismas nurodė, kad dėl atsakovo veiklos be TIPK leidimo kilo rimta grėsmė gamtai, kai ūkio subjektai nesilaiko nustatytos tvarkos ir į aplinkos orą išmeta teršalus be atitinkamų institucijų žinios ir leidimo, teršalų išmetimo procesai tampa nevaldomi, valstybė negali kontroliuoti į orą išmetamų medžiagų kiekio. Apeliacinės instancijos teismas pripažino, kad pirmosios instancijos teismas pagrįstai nustatė, jog ieškovas įrodė žalos dydį. Teismas konstatavo, kad atsakovo motyvai dėl pareigūnų, išduodančių TIPK leidimus, vilkinančių veiksmų negali būti pagrindas pateisinti atsakovo veiksmus, nes šis neginčijo pareigūnų veiksmų įstatymų nustatyta tvarka. Be to, atsakovas kelis kartus buvo baustas administracine tvarka, nes nepašalino trūkumų, užkertančių kelią TIPK leidimui gauti. Teismas, įvertinęs atsakovo neteisėtos veiklos pobūdį, jo veiksmus, priėjo prie išvados, kad yra priežastinis ryšys tarp atsakovo veiksmų ir grėsmės gamtai sukėlimo.

III. Kasacinio skundo ir atsiliepimo į kasacinį skundą teisiniai argumentai

Kasaciniu skundu atsakovas prašo panaikinti Kauno apygardos teismo 2007 m. lapkričio 13 d. sprendimą, Lietuvos apeliacinio teismo Civi-

linių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2008 m. balandžio 28 d. nutartį ir priimti naują sprendimą – ieškinį atmesti. Kasacinis skundas grindžiamas tokiais argumentais:

Teismai nesivadovavo teisės aktuose aiškiai apibrėžta žalos aplinkai sąvoka, todėl nepagrįstai pripažino žalos atsiradimo faktą. Teismai žalos aplinkai faktą konstatavo nenustatę neigiamo aplinkos poveikio, nors pagal teisės aktų nuostatas nurodytas faktas siejamas su realiais neigiamais aplinkos ir jos elementų pokyčiais arba jų funkcijų, turimų savybių aplinkai ar žmonėms pablogėjimu (2005 m. kovo 24 d. Aplinkos apsaugos įstatymo 1, 2, 6–8, 14, 19, 26, 31–34 straipsnių ir priedo pakeitimo ir papildymo, 24 straipsnio pripažinimo netekusiu galios ir įstatymo papildymo 32(1), 32(2) straipsniais įstatymas (Žin., 2005, Nr. 47-1558). Kasatorius atkreipė dėmesį į tai, kad aplinkos oro neigiamas pokytis gali atsirasti tik viršijus ribines užterštumo vertes, kurios anglies monoksidui CO, azoto oksidui NO_x ir kietosioms dalelėms nustatytos aplinkos ministro 2001 m. gruodžio 12 d. įsakymu Nr. 596 patvirtintomis Aplinkos oro kokybės vertinimo taisyklėmis (Aplinkos oro apsaugos įstatymo 2 straipsnio 3 dalis).

Apeliacinės instancijos teismas neatsižvelgė į CPK 12, 178 straipsnius ir padarė nepagrįstą išvadą, kad kasatoriaus veikla iki TIPK leidimo gavimo kėlė realią žalos grėsmę aplinkai, nes ieškovas neįrodė žalos aplinkai atsiradimo fakto, taip pat kad kasatoriaus veiklos vietovėje viršytos ribinės užterštumo vertės, nors patikrinti oro užterštumą yra jo kompetencija (aplinkos ministro 2003 m. gruodžio 24 d. įsakymu Nr. 717 patvirtintų Alytaus regiono Aplinkos apsaugos departamento nuostatų 8.8 punktas).

Lietuvos apeliacinis teismas nepagrįstai rėmėsi Aplinkos apsaugos įstatymo 34 straipsnio 2 dalimi, nes nėra argumentų, kad kasatoriaus veikla darė realios žalos aplinkai. Kasatorius nurodo, kad ieškovas išdavė TIPK leidimą ir taip patvirtino, jog dėl kasatoriaus veiklos aplinkai nepadaryta žalos. Ieškovas apeliacinės instancijos teisme atsisakė argumento, kad žala aplinkai atsirado dėl šiltnamio efektą sukeliančių dujų išmetimo iš kasatoriaus įrenginių, nes kasatoriaus išmestos dujos nepriskirtinos prie darančių tokį poveikį. Taip pat ieškovas neįrodinėjo realios žalos aplinkai padarymo grėsmės.

Kasatorius nurodo, kad Lietuvos apeliacinio teismo išvada, jog teršalų išmetimas į orą, kai šiam veiksmui negautas kompetentingų institucijų pritarimas, yra realios žalos gamtai grėsmės sukėlimas, nes tokie atsakovo veiksmai nėra atsakingų institucijų prižiūrimi ir kontroliuojami, neturi pagrindo. Tokios praktikos laikomasi teismų praktikoje (Vilniaus

apygardos teismo 2007 m. spalio 29 d. sprendimas civilinėje byloje *Alytaus regiono aplinkos apsaugos departamentas v. UAB „LITESKO“*, byla Nr. 2-1940-34/2007). Ši argumentą kasatorius grindžia taip pat tuo, kad jo veiklą ieškovas prižiūrėjo ir tikrino, surašė privalomus nurodymus, duomenis apie kasatoriaus įrenginių išmetamus teršalus turėjo 2005 m. rugpjūčio 25 d. ir jie išnagrinėti 2005 m. rugsėjo 14 d. Be to, kasatoriaus nuomone, jam ieškovas faktiškai leido vykdyti veiklą, nes privalomais nurodymais nereikalavo stabdyti veiklos, pripažino, kad TIPK leidimo neišduoda ne dėl teršalų išmetimo, bet dėl to, kad kasatoriaus statinys nepripažintas tinkamu naudoti.

Apeliacinės instancijos teismas negalėjo remtis Lietuvos Aukščiausio Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2007 m. birželio 13 d. nutartimi civilinėje byloje *Aplinkos ministerijos Panevėžio regiono aplinkos apsaugos departamentas v. UAB „Autalis“ ir kt.*, byla Nr. 3K-3-267/2007, nes jos ir nagrinėjamos bylos faktinės aplinkybės yra skirtingos.

Kasatorius nurodo, kad Lietuvos apeliacinis teismas neturėjo teisės jam taikyti civilinės atsakomybės, nes nėra priežastinio ryšio tarp kasatoriaus veiksmų, t. y. TIPK leidimo neturėjimo, ir žalos orui atsiradimo. Kasatorius negavo leidimo dėl to, kad vienas iš jo statinių pripažintas tinkamu naudoti tik 2006 m. rugpjūčio 2 d. Vėluota dėl nesutvarkyto lietaus nuotekų valymo. Kasatorius atkreipė dėmesį į tai, kad ieškovas nesusiejo vėlavimo statinį pripažinti tinkamu naudoti su teršalų išmetimu.

Pirmosios instancijos teismas nepagrįstai taikė aplinkos ministro 2002 m. rugsėjo 9 d. įsakymu Nr. 471 patvirtintą Aplinkai padarytos žalos atlyginimo dydžių apskaičiavimo metodiką, nes ji gali būti taikoma tik tada, kai padaryta žalos aplinkai. Nagrinėjamoju atveju, kasatoriaus nuomone, jis nepadarė žalos, kaip ji apibrėžiama Aplinkos apsaugos įstatyme.

Bylą nagrinėję teismai neįvertino Kauno apygardos administracinio teismo 2006 m. rugsėjo 29 d. nutartyje nustatytos aplinkybės, kad kasatorius rūpinosi leidimo gavimu. Leidimas laiku neišduotas dėl įvairių priežasčių, ne visada priklausiusių nuo kasatoriaus pastangų.

Atsiliepime į kasacinį skundą ieškovas prašo kasacinį skundą atmesti ir teismų sprendimą bei nutartį palikti nepakeistus. Atsiliepime nurodoma, kad pagal Aplinkos apsaugos įstatymo 19 straipsnį, Aplinkos oro apsaugos įstatymo 15 straipsnį į aplinkos orą teršalus galima išmesti tik turint leidimą. Ieškovas nurodo, kad kasatorius padarė žalos aplinkos orui, nes išmetė teršalus nuo 2005 m. birželio 10 d. iki 2006 m. rugsėjo 16 d. neturėdamas TIPK leidimo.

IV. Kasacinio teismo argumentai ir išaiškinimai

Dėl teisės aktu, reglamentuojančių neigiamą poveikį aplinkai, aiškinimo ir taikymo

Aplinkos apsauga – aplinkos saugojimas nuo fizinio, cheminio, biologinio ir kitokio neigiamo poveikio ar pasekmių, atsirandančių įgyvendinant planus ir programas, vykdamas ūkinę veiklą ar naudojant gamtos išteklius (Aplinkos apsaugos įstatymo 1 straipsnio 2 punktą). Vienas iš pagrindinių aplinkos apsaugos politikos tikslų yra išlaikyti, saugoti ir gerinti aplinkos kokybę. Dėl to visuomeniniai ir privatus interesai turi būti nukreipiami aplinkos kokybei gerinti, jie turi skatinti gamtos išteklių naudotojus ieškoti būdų ir priemonių, kaip išvengti arba sumažinti neigiamą poveikį aplinkai bei ekologizuoti gamybą (Aplinkos apsaugos įstatymo 4 straipsnio 2 dalis).

Europos Bendrijos steigimo sutarties 174 straipsnio 2 dalyje įtvirtintas principas „teršėjas moka“, pagal kurį subjektas, kurio veikla sukėlė žalą arba neišvengiamą tokios žalos grėsmę, turi būti finansiškai atsakingas. Pagal nurodytą principą subjektas, padarantis žalą aplinkai, turi imtis priemonių žalai ištaisyti, o sukeliantis neišvengiamą (realią) tokios žalos grėsmę, turi imtis prevencinių priemonių, kad užkirstų kelią žalai atsirasti. Žalos aplinkai išvengimas sietinas su Europos Bendrijos aplinkosaugos – atsargumo ir prevencijos principų taikymu.

Aplinkos apsaugos įstatyme nustatyta, kad juridiniai ir fiziniai asmenys, projektuojantys objektų, galinčių turėti poveikį aplinkai, statybą, rekonstravimą ar plėtimą, projektinėje dokumentacijoje turi numatyti priemones gamtos ištekliams racionaliai naudoti, neigiamam poveikiui aplinkai išvengti, o pastatyti, rekonstruoti ir išplėsti ūkinės veiklos objektai priimami eksploatuoti tik įvykdžius visas projektinėje dokumentacijoje numatytas aplinkos apsaugos priemones (Aplinkos apsaugos įstatymo 16–18 straipsniai, Aplinkos oro apsaugos įstatymo 11 straipsnis). Pažymėtina, kad įstatyme įtvirtinta pareiga, jog juridiniai ir fiziniai asmenys, prieš pradėdami eksploatuoti ūkinės veiklos objektus ir vykdydami ūkinę veiklą, privalo įstatymų nustatytais atvejais gauti leidimą. Tokie asmenys ūkinės veiklos objektus eksploatuoja pagal leidime nustatytas sąlygas, neviršydami aplinkos apsaugos normatyvų bei standartų (Aplinkos apsaugos įstatymo 19 straipsnio 1, 2 dalys). Dėl vykdomos ūkinės veiklos į aplinką patenka teršalų – medžiagos arba medžiagų mišinio – ir, veikdami atskirai ar su atmosferos komponentais, gali pakenkti žmonių sveikatai bei aplinkai. Dėl to, siekiant užtikrinti teršalų patekimo į orą

kontrolę, Aplinkos oro apsaugos įstatyme nustatyta, kad teršalai iš stacionaraus taršos šaltinio gali būti išmetami į aplinkos orą tik tam turint leidimą. Fiziniai ir juridiniai asmenys ūkinės veiklos objektus eksploatuoja pagal leidime nustatytas sąlygas (Aplinkos apsaugos įstatymo 15 straipsnio 1 dalis). Aplinkos apsaugos įstatymo 15 straipsnio 2, 3 dalyse įtvirtinta, kad Aplinkos ministerija nustato leidimų išdavimo tvarką ir sąlygas bei leidžiamus išmesti į orą iš stacionarių taršos šaltinių teršalų kiekius pagal naudojamų technologijų įrenginių pajėgumus ir kitas su aplinkos oro taršos reguliavimu susijusias sąlygas. Remiantis šia įstatymo nuostata aplinkos ministro 2005 m. birželio 29 d. įsakymu Nr. D1-330 patvirtintos Taršos integruotos prevencijos ir kontrolės leidimų išdavimo, atnaujinimo ir panaikinimo taisyklės (toliau – Taisyklės). Pagal Taisyklių 26 punktą paraišką leidimui naudoti naujus Taisyklių 1 priede nustatytus įrenginius gauti veiklos vykdytojas privalo pateikti Regiono aplinkos apsaugos departamentui (RAAD) ne vėliau kaip likus keturiems mėnesiams iki planuojamos veiklos pradžios. Be to, įstatyme nustatyta, kad leidimą teršalams į aplinkos orą išmesti turintis taršos šaltinio naudotojas privalo vesti susidarančių ir išmetamų į aplinkos orą teršalų apskaitą bei teikti leidimą išdavusiai institucijai ataskaitą apie išmetamus į orą teršalus (Aplinkos oro apsaugos įstatymo 19 straipsnis). Taigi konstatuotina, kad teisės aktais išsamiai reglamentuota, kokiomis sąlygomis galima ūkinė veikla, susijusi su poveikiu aplinkai, nagrinėjamos bylos atveju – su aplinkos tarša. Iš teisės aktų nuostatų, kuriose reglamentuojama aplinkos apsauga, išplėstinė teisėjų kolegija daro išvadą, jog leidimų sistema tam tikros veiklos rūšims reikalinga tam, kad valstybės institucijos galėtų nustatyti išmetamų teršalų kiekius, reguliuoti į aplinką išmetamus teršalus bei kontroliuoti jų paskirstymą šalies teritorijoje, taip kiek įmanoma optimaliau sumažindamos poveikio aplinkai neigiamą įtaką. Kai fiziniai ar juridiniai asmenys nesilaiko teisės aktuose nustatytos tvarkos išmesdami teršalus be valstybės institucijų leidimo, padaroma neleistina žala aplinkai, atsiranda galimybė aplinkos taršai tapti nekontroliuojamai. Tai, kad leidimas išmesti teršalus į aplinką išduotas, dar nereiškia, kad dėl išmetamų teršalų nedaromas neigiamas poveikis aplinkai, bet tokių medžiagų išmetimas tampa kontroliuojamas ir vykdoma jų apskaita, taip užtikrinant kuo mažesnę poveikį ir grėsmę aplinkai. Tai, kad galima vykdyti ūkinę veiklą, galinčią turėti neigiamą poveikį aplinkai, patvirtina ir Aplinkos apsaugos įstatymo 32 straipsnio 5 dalies nuostata, jog ūkinės veiklos, kurią nustatyta tvarka leidžia vykdyti įgaliotos institucijos ir kuri vykdoma

nepažeidžiant aplinkos apsaugos reikalavimų, neigiamą poveikį aplinkai ūkio subjektai atlygina (kompensuoja) vykdydami Aplinkos apsaugos ir kituose įstatymuose nustatytuosius aplinkos apsaugos reikalavimus.

Dėl žalos aplinkai padarymo sampratos

Kasatorius teigia, kad jam negalėjo atsirasti civilinė atsakomybė, nes žalos atsiradimo faktas gali būti siejamas tik su realiais neigiamais aplinkos ir jos elementų pokyčiais arba realių jų funkcijų, turimų savybių aplinkai ar žmonėms pablogėjimu, o tokių pasekmių byloje nenustatyta. Šis kasatoriaus teiginys aiškinamas per Aplinkos apsaugos įstatymo 1 straipsnio 21 punkte nustatytą žalos sąvoką, kad žala aplinkai – tai tiesiogiai ar netiesiogiai atsiradęs neigiamas aplinkos ar jos elementų (įskaitant ir saugias teritorijas, kraštovaizdį, biologinę įvairovę) pokytis arba jų funkcijų, turimų savybių, naudingų aplinkai ar žmonėms (visuomenei), pablogėjimas. Be to, kasatoriaus teigimu, pagal Aplinkos oro apsaugos įstatymo 2 straipsnio 3 dalį oro neigiamas pokytis gali atsirasti tik tada, kai viršijamos ribinės užterštumo vertės, o byloje ieškovas neįrodė, kad, nors ir be nustatyto leidimo vykdant ūkinę veiklą ir teisės aktų nustatyta tvarka nepripažinus tinkamai naudoti gamybinių objektų, buvo padaryta žala aplinkai. Su tokiais kasatoriaus argumentais išplėstinė teisėjų kolegija nesutinka dėl tokių priežasčių.

Aplinkos apsaugos įstatymo 34 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad ūkio subjektams taikoma civilinė atsakomybė, neatsižvelgiant į jų kaltę, už bet kokią žalą aplinkai arba realią jos grėsmę, atsiradusią dėl jų ūkinės veiklos. Įstatyme įtvirtinta nuostata, kad atsakomybė už aplinkai padarytą žalą siejama su neteisėta veikla, dėl kurios atsiranda ar gali kilti žala aplinkai. Galima teigti, kad įstatyme įtvirtinta griežtoji atsakomybė (atsakomybė be kaltės) už žalą, padarytą bet kokia ūkine veikla, aplinkai, atsižvelgiant į įstatyme nustatytas išimtis. Šią įstatymo nuostatos formuluotę, kuria reglamentuojama atsakomybė už žalą ar realią jos grėsmę, nagrinėjamoje byloje būtina išsamiau aptarti, todėl išplėstinė teisėjų kolegija pasisako šiuo klausimu.

Pagrindinė deliktinės civilinės atsakomybės funkcija yra kompensacinė. Tai reiškia, kad civilinė atsakomybė yra skirta grąžinti nukentėjusį asmenį į ankstesnę (iki delikto padarymo) padėtį (lot. *restitutio in integrum*). Paprastai civilinė atsakomybė taikoma už padarytą žalą. Tačiau civilinė atsakomybė gali būti taikoma taip pat už būsimą žalą vadovaujantis CK 6.249 straipsnio 3 dalimi, pagal kurią teismas gali atidėti būsimos žalos įvertinimą arba įvertinti būsimą žalą remdamasis realia jos atsiradimo

tikimybe. Šiais atvejais kaip žalos atlyginimą teismas gali priteisti konkrečią pinigų sumą, periodines išmokas arba įpareigoti skolininką užtikrinti žalos atlyginimą. Taip pat žala gali būti priteista kaip išlaidos, susijusios su prevencinių priemonių, skirtų sumažinti žalą aplinkai ar užkirsti kelią jos atsiradimui, taikymu. Tada taikoma CK 6.249 straipsnio 4 dalis. Pastarasis atvejis laikytinas civiline atsakomybe už realią žalos grėsmę Aplinkos apsaugos įstatymo 34 straipsnio 2 dalies prasme.

Taigi, atskiriant civilinę atsakomybę už žalą aplinkai nuo civilinės atsakomybės už realią žalos grėsmę, darytina išvada, kad pirmoji atsakomybė sietina su neigiamais padariniais aplinkai ir dėl to jos atkūrimo priemonių taikymu bei su tuo susijusiomis išlaidomis, o antroji – su prevencijos priemonių taikymo išlaidų atlyginimu.

Išplėstinė teisėjų kolegija konstatuoja, kad, išmetant teršalus į orą, žala aplinkai daroma nepriklausomai nuo to, turi ūkio subjektas TIPK leidimą ar ne, taip pat nepriklausomai nuo to, viršijama dėl to ribinės užterštumo vertės ar ne. Tačiau leidimo turėjimas ar neturėjimas svarbus, sprendžiant klausimą, ar kilo civilinė atsakomybė. Jei ūkio subjektas išmeta teršalus iš stacionaraus šaltinio turėdamas tam leidimą, jis veikia teisėtai. Teisėtais veiksmais padarytos žalos atlyginimas gali būti taikomas tik įstatymo nustatytais atvejais (CK 6.246 straipsnio 3 dalis). Jei teršalai išmetami į aplinką neturint tam leidimo, žala daroma neteisėtai (CK 6.246 straipsnio 1 dalis), todėl kyla deliktinė civilinė atsakomybė.

Taigi asmenims, padariusiems ekologinės teisės pažeidimą, gali būti taikoma civilinė atsakomybė. Bylos faktiniais duomenimis nustatyta, kad atsakovas, neturėdamas teisės aktuose nustatyto leidimo teršalams išmesti į aplinkos orą, taip pat neturėdamas teisės eksploatuoti ūkinės veiklos objekto, nuo 2005 m. birželio 10 d. iki 2006 m. rugsėjo 19 d. vykdė ūkinę veiklą ir išmetė į orą byloje nustatytą teršalų kiekį. Nors ūkinę veiklą ieškovas pradėjo 2005 m. birželio 10 d., bet paraišką leidimui gauti RAAD pateikė tik 2005 m. gruodžio 6 d., t. y. nevykdė Taisyklių 26 punkto reikalavimų dėl leidimo išdavimo tvarkos, ir, neturėdamas teisės aktuose nustatyto leidimo, toliau vykdė ūkinę veiklą, taip pažeisdamas Aplinkos apsaugos įstatymo 19 straipsnio 1 dalį, Aplinkos oro apsaugos įstatymo 15 straipsnio 1 dalį. Apeliacinės instancijos teismas padarė pagrįstą išvadą, kad atsakovas pažeidė teisės aktų reikalavimus, nes nustatyta tvarka negavo leidimo ūkinei veiklai, susijusiai su oro tarša, ir vykdė savo veiklą jo neturėdamas. Tai, kad atsakovas nežinojo apie nurodytus teisės aktų reikalavimus, o valstybės institucijos neinformavo jo apie leidimo būtinumą, nėra atsako-

vo neteisėtus veiksmus pateisinanti ir nuo atsakomybės atleidžianti aplinkybė (CK 1.6 straipsnis). Be to, atsakovas nesilaikė Aplinkos apsaugos įstatymo 18 straipsnio reikalavimų, nes vykdė ūkinę veiklą iki 2006 m. rugpjūčio 2 d., kai statinys (objektas) buvo nepripažintas tinkamu naudoti. Atsakovas nevykdė Alytaus RAAD privalomojo 2005 m. birželio 20 d. nurodymo gauti TIPK leidimą, todėl įmonės vadovui surašyti administracinio teisės pažeidimo protokolai, jis patrauktas administracinėn atsakomybėn, kuri jam taikyta už ekologinės teisės normų pažeidimus (b. l. 138–151, 172–173). Pažymėtina, kad atsakovas pripažino jo daromus teisės normų pažeidimus. Bendrovės direktorius paaiškino dėl 2006 m. liepos 12 d. administracinio teisės pažeidimo protokolo nurodė, kad buvo vykdomi privalomojo nurodymo reikalavimai ir atlikta nemažai gamtosauginių darbų: paaukštintas kaminas, kad apsaugotų aplinkos želdinius, įrengta apsauginė tvora, lietaus nuotekų valymo įrenginiai, sumontuota pelenų nusodinimo sistema, jo teigimu, atlikta darbų daugiau kaip už 700 tūkst. Lt (b. l. 148–149). Taigi taip pripažįstama, kad atsakovas, pradėdamas ūkinę veiklą, ne tik neturėjo įstatyme nustatyto leidimo, bet ir nebuvo įvykdęs aplinkosauginių teisės aktų reikalavimų. Išplėstinė teisėjų kolegija konstatuoja, kad tokie neteisėti atsakovo veiksmai yra pagrindas taikyti jam deliktinę civilinę atsakomybę (Aplinkos apsaugos įstatymo 34 straipsnio 2 dalis).

Minėta, kad ūkinės veiklos objektai gali būti eksploatuojami tik įvykdžius projektinėje dokumentacijoje nustatytas aplinkos apsaugos priemones ir esant aplinkos apsaugos pareigūnų išvadoms (Aplinkos apsaugos įstatymo 18 straipsnis), o fiziniai ir juridiniai asmenys, prieš pradėdami eksploatuoti ūkinės veiklos objektus ir vykdyti ūkinę veiklą, privalo įstatymų nustatytais atvejais ir tvarka gauti leidimą (Aplinkos apsaugos įstatymo 19 straipsnio 1 dalis). Dėl to ir šių nuostatų nevykdymas laikytinas aplinkos apsaugos reikalavimų pažeidimu, kuris pagal Aplinkos apsaugos įstatymo 32 straipsnio 1 dalies 4 punktą gali būti pripažįstamas žalos aplinkai padarymu, jeigu yra tiesioginis ar netiesioginis poveikis kitiems aplinkos elementams (jų funkcijoms), kai pažeidžiami aplinkos apsaugos reikalavimai. Iš bylos duomenų matyti, kad atsakovo sukeltas neigiamas poveikis orui ir kitos deliktinės civilinės atsakomybės už ekologinės teisės pažeidimą sąlygos yra nustatytos. Dėl to išplėstinė teisėjų kolegija atmeta kasacinio skundo argumentus, kad byloje nenustatytos būtinosios civilinės atsakomybės sąlygos: žala, neteisėti veiksmai, priežastinis ryšys tarp neteisėtų veiksmų ir žalos (CK 6.246–6.249 straipsnis).

Atsižvelgdama į tai, kas išdėstyta, išplėstinė teisėjų kolegija konstatuoja, kad teismai tinkamai taikė ir aiškino teisės normas, reglamentuojančias civilinę atsakomybę už žalos aplinkai padarymą, ir nepažeidė įrodinėjimo ir įrodymų vertinimo taisyklių, suformuluotų CPK 176–185 straipsniuose.

Iš galiojančių materialinės teisės ir proceso teisės normų analizės darytina išvada, kad, siekdamas įrodyti žalą, kaip civilinės atsakomybės sąlygą (CK 6.249 straipsnis), ieškovas paprastai privalo įrodyti du elementus: žalos padarymo faktą ir žalos dydį. Žalos faktas nepreziumuojamas ir turi būti įrodinėjamas įprastine tvarka. Žalos dydis taip pat nepreziumuojamas, bet kai kurių deliktų atveju apskaičiuoti žalą gali būti labai sunku. Taip yra tada, kai žala padaroma sudėtingiems pagal savo pobūdį objektams (pavyzdžiui, žala aplinkai, sveikatai, energetikos įmonių patiriama žala), taip pat nematerialiems objektams (pavyzdžiui, intelektinei nuosavybei). Tokiais atvejais žalos dydis nustatomas pagal kompetentingų institucijų parengtas žalos apskaičiavimo metodikas, kurios naudotinos atsižvelgiant į Konstitucijos nuostatas, CK 1.5 straipsnyje įtvirtintus protingumo, teisingumo ir sąžiningumo principus, kitas CK bei kitų teisės aktų nuostatas. Dėl to teismas tam tikrais atvejais gali nukrypti nuo metodikose nustatytų žalos apskaičiavimo dydžių ir sumažinti priteistinos žalos dydį, jeigu atsakovas patikimais įrodymais paneigia nurodytus dydžius.

Bylą nagrinėję teismai, priteisdami žalą, pagrįstai ir teisėtai taikė aplinkos ministro 2002 m. rugsėjo 9 d. įsakymu Nr. 471 patvirtintą Aplinkai padarytos žalos atlyginimo dydžių apskaičiavimo metodiką (Metodikos redakcija, galiojusi žalos padarymo metu), kurioje nustatyti aplinkai padarytos žalos, pažeidus teisės aktų nuostatas, atlyginimo dydžių skaičiavimo metodai, padarytos žalos dydžiai, skaičiuojami žalai atsiradus dėl ilgalaikės ūkinės veiklos arba vienkartinio (ūmaus) teršimo, kai žala padaroma išmetus teršalus neleistinoje vietoje, neleistinu būdu (be aplinkos apsaugos institucijų išduoto leidimo) arba kitaip užteršus aplinkos komponentus, taip pat orą. Byloje nustatyta, kad žalos aplinkai padaryta dėl atsakovo, kuris, nesilaikydamas įstatymuose nustatytos tvarkos, vykdė ūkinę veiklą, veiksmų. Metodikos 7 punkte nustatyta, kad teršalų išmetimas – kenksmingų medžiagų ar atliekų, nuotekų, turinčių tokių medžiagų pateikimas iš objekto, įrenginio, transporto priemonės į aplinką, neatsižvelgiant į priežastis, dėl kurių tai įvyko. Žalos dydis apskaičiuotas pagal paties atsakovo pateiktus duomenis: nuo 2005 m. birželio 10 d. iki 2006 m. rugsėjo

19 d. jis sudegino 7345,11 t medienos žievių ir atraižų, 42,67 t medžio granulių, todėl teršė aplinkos orą kenksmingomis medžiagomis. Iš pagal Metodiką atliktų skaičiavimų matyti, kad atsakovas į orą išmetė 58,37 t anglies monoksido CO (A), 7,72 t azoto oksido NO_x (A) ir 1,36 t kietųjų dalelių k. d. (A). Taigi teismai teisingai nustatė žalos padarymo faktą ir žalos dydį, nepažeidė įrodinėjimo ir įrodymų vertinimo taisyklių šiuo klausimu, nes byloje nėra šalių ginčo dėl teršalų išmetimo fakto ir teršalų kiekio.

(9 užduotis. Susipažinkite su kasacinio teismo nutarties ištrauka. Kokia Jūsų nuomonė dėl kasacinio teismo išvados, jog pirmąja instancija byla nagrinėjantis teismas turi pasiūlyti šalims kitaip suformuluoti savo reikalavimus? Ar tai suderinama su dispozityviu teisinių santykių reguliavimo metodu, vyraujančiu civilinėje teisėje? Argumentuokite atsakymą įgytomis žiniomis apie teisinio reguliavimo mechanizmą.)

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2012 m. kovo 12 d. nutarties, priimtos civilinėje byloje V. D. v. V. U., V. U., V. Ž., I. Ž., A. D., bylos Nr. 3K-3-51/2012, santrauka.

„Kasacinio teismo teisėjų kolegija, remdamasi pirmiau nurodytais argumentais ir išaiškinimais, konstatuoja, kad šios bylos nagrinėjimo procesas buvo ydingas, nes netinkamai aiškintos ir taikytos daiktinės teisės normos, įtvirtinančios daiktų, kaip nuosavybės teisių objektų, rūšis ir jų ypatumus, nuosavybės teisių atsiradimo pagrindus, taip pat reglamentuojančios bendraturčių nuosavybės teisių įgyvendinimą. Dėl to ne visos reikšmingos bylai aplinkybės buvo nustatytos ir įvertintos, neišsiaiškinta ginčo esmė. Ieškovas netinkamai suformulavo ieškinio reikalavimą dėl kiemo statinių atidalijimo (reikalavimas pareikštas tik dėl dalies kiemo statinių, šie ieškinyje traktuojami kaip bendroji dalinė nuosavybė iš esmės vien tik Nekilnojamojo turto registro įrašų pagrindu), be to, neaišku, kodėl prašoma spręsti atidalijimo klausimus tik tarp kelių, o ne tarp visų bendraturčių. Ieškovas rėmėsi tuo, kad kiti atsakovai nereiškė prieštaravimų dėl jo siūlomo kiemo statinių atidalijimo varianto, tačiau sprendžiant nuosavybės teisių klausimus tokių argumentų nepakanka, turi būti nustatytas nuosavybės teisių įgijimo pagrindas ir šių teisių subjektai, o atsakovų pasyvus elgesys teismo proceso metu savaimė negali būti vertinamas kaip jų nuosavybės teisių atsisakymas. Kadangi tinkamai nesuformulavus

ieškinio reikalavimų ir nenustačius turto objektų, kurie priklauso šalims bendrosios dalinės nuosavybės teise, nėra teisinės galimybės išspręsti šalių ginčo dėl kiemo statinių atidalijimo, o to padaryti apeliacinės instancijos teisme procesiškai neįmanoma, tai bylos dalis dėl šio ieškinio reikalavimo, panaikinus ne tik apeliacinės instancijos teismo nutarties, bet ir pirmosios instancijos teismo sprendimo dalis dėl kiemo statinių atidalijimo, grąžintina nagrinėti iš naujo pirmosios instancijos teismui (*CPK 360* straipsnis). Teismas turėtų pasiūlyti šalims patikslinti ieškinio ir priešieškinio reikalavimus, atsižvelgiant į šioje nutartyje pateiktus išaiškinimus.“

8 PRIEDAS

9.7 skyriaus praktinės užduotys

(11 užduotis. Išnagrinėkite šį straipsnį ir įvertinkite, ar jo pavadinimas atitinka turinį ir pateiktus duomenis.)

Lietuvoje pasitikėjimas teisingumu ir teisėsaugos sistema – dvigubai mažesnis nei visoje ES

BNS

2009 rugpjūčio mėn. 13 d. 13:12

„Lietuvoje teisingumo ir teisėsaugos sistema pasitiki dvigubai mažiau žmonių nei vidutiniškai Europos Sąjungoje (ES). Ketvirtadienį paskelbti Eurobarometro apklausos rezultatai rodo, kad Lietuvoje šiomis institucijomis pasitiki vos 24 proc. gyventojų. 27 ES valstybėse vidurkis yra 48 procentai.

Kaip ir ankstesniais metais, taip ir šiuo metu išlieka tendencija, kad lietuviai nepasitiki šalies valstybinėmis institucijomis. 75 proc. Lietuvos gyventojų nepasitiki Vyriausybe (2008 metų rudenį - 84 proc.), o 86 proc. – Seimu (2008 metų rudenį - 89 proc.).

Palyginti su 2008 metų rudeniu pasitikėjimas šiomis institucijomis šiek tiek padidėjo. Tačiau, kaip pastebi tyrimo autoriai, jis nepadidėjo tiek, kiek dažniausiai padidėja įvykus rinkimams ir suformavus naują Vyriausybę vietoj tos, kuria buvo nusivilta.“

Apklausa visoje ES vykdyta birželio mėnesį.

(Šaltinis: <http://www.delfi.lt/archive/article.php?id=23557527>)

(12 užduotis. Susipažinkite su kasacinio teismo nutarties ištrauka. Kokia Jūsų nuomonė dėl kasacinio teismo išvados, jog teismas parenka ir taiko proporcingą bei adekvatų užsakovo (ieškovo-vartotojo) teisių gynimo būdą? Ar tai galėtų padidinti pasitikėjimą teismų sprendimais? At tai suderinama su teisingumo principu? Kokia metodologine konstrukcija paremtas toks aiškinimas?)

Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2013 m. balandžio 26 d. nutarties, priimtos civilinėje byloje J. P. v. UAB „Skytech.lt“, bylos Nr. 3K-3-252/2013, santrauka.

„Lietuvos Aukščiausiojo Teismo vartotojų teisių bylose konstatuota, kad įstatyme įtvirtinti vartotojo teisių gynbos būdai nediferencijuojami vien pagal kriterijų, ar vartotojo teisės buvo pažeistos tuo, kad jam buvo parduotas netinkamos kokybės daiktas. Vartotojas disponuoja CK 6.363 straipsnyje įtvirtintomis pirkėjo (vartotojo) teisėmis ir turi teisę pasirinkti kuri nors iš šio straipsnio 4–8 dalyse įtvirtintų pažeistų teisių gynimo būdų, o ginčą nagrinėjantis teismas patikrina, ar yra užsakovo (ieškovo-vartotojo) pasirinkto teisių gynbos būdo taikymo sąlygos ir arba taiko užsakovo (ieškovo-vartotojo) pasirinktą, nurodytame straipsnyje įtvirtintą pažeistų teisių gynimo būdą, arba argumentuotai atsisako jį taikyti, arba parenka ir taiko proporcingą bei adekvatų užsakovo (ieškovo-vartotojo) teisių gynimo būdą. CK 6.363 straipsnio 4–8 dalyse įtvirtintas toks teisinis reguliavimas, kuriuo užsakovui (pirkėjui) pagal šiose normose nustatytas sąlygas suteikiama teisė pasirinkti jam naudingiausią pažeistos teisės dėl netinkamos kokybės daikto pagaminimo (pardavimo) gynimo būdą, tarp jų ir nutraukti sutartį bei pareikalauti grąžinti sumokėtą kainą. CK 6.363 straipsnio 8 dalyje įtvirtinta vartotojo teisių apsaugos priemonė yra specialus vartotojo teisių gynimo būdas, kurio taikymo galimybė nėra saistoma daikto nepašalinamų trūkumų egzistavimo, taigi jis gali būti taikomas ir tada, kai daikto trūkumai gali būti pašalinami. Jo, kaip ir kitų CK 6.363 straipsnyje nustatytų gynimo būdų, taikymą lemia netinkama daikto kokybė ir vartotojo pasirinkimas. Reikalavimus daikto kokybei reglamentuoja šio straipsnio 1–3 dalys. Kiekvienu atveju, atsižvelgiant į konkrečias faktines aplinkybes, sprendina dėl daikto atitikties tinkamos kokybės reikalavimams, o nustatčius, kad daiktas yra netinkamos kokybės, vertintina, ar nustatyti nukrypimas nuo kokybės reikalavimų ir netinkama daikto kokybė yra tokie, jog sudaro pagrindą taikyti vartotojo pasirinktą teisių gynimo būdą, tarp jų ir įtvirtintą CK 6.363 straipsnio 8 dalyje (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus išplėstinės teisėjų kolegijos 2008 m. gruodžio 23 d. nutartis, priimta civilinėje byloje *V. J. v. UAB „Lambatas“*, bylos Nr. 3K-7-581/2008).“

9 PRIEDAS

10.3 skyriaus praktinė užduotis

(Užduotis. Išnagrinėkite toliau pateiktus tris pavyzdžius. Įvertinkite kiekvieno iš nusikaltimą padariusiųjų asmenybę. Atlikite nusikaltėlio asmenybės bruožų analizę, remdamiesi pateiktais pavyzdžiais ir pateikite vertinimus.)

I. „Dešimt metų nelaisvės ir ketvirčio milijono litų žalos atlyginimas. Tokios bausmės sulaukė prieš porą metų prabangiu „Mercedes Benz CLS320“ beprotišku greičiu lėkęs ir du jaunuolius pražudęs bei dar du sužalojęs neblavus šiaulietis R. A.

Tragiška nelaimė įvyko, kai 2011 m. gegužės 11 d. į tėviškę Eržvilke iš sesers skolintu prabangiu „Mercedes Benz CLS320“ sugrįžęs trisdešimtmetis šiaulietis R. A. sugalvojo girtauti ir su pirma pasitaikusia kompanija palakstyti keliais.

Keturis jaunuolius R. A. sutiko prie miestelio parduotuvės ir netrukus kompanija susitarė važiuoti ieškoti merginų Raseiniuose. Prieš leisdamiesi nuotykių į už keliasdešimt kilometrų esantį miestą vyrai užsuko į degalinę, kur išgėrė butelį.

Begeriant alkoholį šiaulietis paprašė, kad automobilį vairuotojų vientelis kompanijoje blavus buvęs 22 metų K. M. Tačiau prieš lipant į automobilį R. A. apsigalvojo ir prie vairo sėdo pats, o K. M. teko sėsti šalia vairuotojo.

Vairavimas išgėrus ir piktybinis KET pažeidinėjimas sveičiui iš Šiaulių buvo įprasti dalykai. Tragedijos išvakarėse Eržvilko žiede R. A. važinėjo prieš eismą, neįleisdamas į sankryžą kitų eismo dalyvių, tačiau nesutramdomo kelių chuligano įbauginti eržvilkiškiai apie tai nepranešė pareigūnams.

Dar daugiau, paskutinį kartą Jurbarko rajono policijos komisariato pareigūnai prabangujį „Mercedes Benz CLS320“ buvo sustabdę prieš tris dienas iki avarijos. R. A. prie vairo sėdėjo neblavus ir, žinoma, neturėjo vairuotojo teisių. Teisė vairuoti buvo atimta.

K. M. teisme paliudijo ir tai, kad prieš lemtingą avariją tiesioje kelio atkarpoje prabangus limuzinas buvo išibėgėjęs iki 210 km/val. greičio. Netrukus R. A. automobilio nesuvaldė ir šis apsisvertė.

Pasak K. M., atsipeikėjęs po smūgio jis tik suprato, kad išsiskleidė oro pagalvės, aplink buvo daug dulkių. Vaikinas išgirdo vairuotoją klausiant, ar visi kompanijos nariai sveiki. Tačiau automobilyje tebuvo likę tik vairuotojas ir K. M. Kiti trys vaikinai avarijos metu buvo išsviesti iš automobilio salono ir nuskriejo į kitą kelio pusę, nei mašina. Du vyrai buvo be sąmonės.

K. M. parodymus patvirtino ekspertų atlikti DNR tyrimai. R. A. padėtį teisme apsunkino ir faktas, kad po nelaimės jam buvo nustatytas 1,39 promilių girtumas bei tai, kad nuo 2003 m. iki 2001 m. jis net dešimt kartų buvo baustas už KET pažeidimus. Policija taip pat net tris kartus neblaivų R. A. buvo pagavusi vairuojant.

Dešimties metų laisvės atėmimo bausme nuteistas kelių erelis suimtas teismo salėje, jis privalės atlyginti 12,6 tūkst. litų turčinės ir 225 tūkst. litų neturtinės žalos avarijoje žuvusių jaunuolių artimiesiems ir gyviems išlikusiems bendrakeleiviams.

R. A. teisme savo kaltės nepripažino.“

(Lukas Pileckas. „Kraupios avarijos kaltininką už grotų pasiuntė dešimtmečiui“. <<http://www.lrytas.lt/lietuvos-diena/kriminalai/kraupios-avarijos-kaltininka-uz-grotu-pasiunte-desimtmeciui.htm>>. 2013-05-29 14:10, atnaujinta 2013-05-29 20:04)

II. „E. V. pripažintas kaltu ir nuteistas pagal BK 284 straipsnio 1 dalį už viešosios tvarkos pažeidimą ir 129 straipsnio 1 dalį už tyčinį nužudymą už tai, kad 2008 m. rugpjūčio 31 d., nuo 1.30 iki 2.30 val., viešoje vietoje – aikštelėje prie kultūros namų, esančių Jonavos rajone, Šveicarijos kaime, Pergalės g. 19, nepilnamečių akivaizdoje įžūliu elgesiu demonstruodamas nepagarbą aplinkiniams bei visuomenei, niekindamas elementarias moralės bei elgesio normas, panaudodamas kaip pretekstą savo veiksams mažareikšmę dingstį – kerštaudamas dėl R. Z. sužalojimo, naudojo fizinį smurtą prieš nukentėjusį G. K.: tyčia sudavė kumščiu vieną smūgį G. K. į dešiniąją veido sritį, dėl to šis griuvo aukštiekninkas ir galva atsitrenkęs į betoninį grindinį, patyrė mirtį sukėlusius galvos sužalojimus – kraujo išsiliejimą ir smegenų sumušimą, kurie komplikavosi galvos smegenų suspaudimu ir pabrinkimu.“ (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus 2010 m. gruodžio 23 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-578/2010)

III. „V. F. Lietuvos apeliacinio teismo nuosprendžiu pagal BK 129 straipsnio 1 dalį nuteistas už tai, kad 2008 m. kovo 16 d., A. L. bute, esančiame Klaipėdoje, (*duomenys neskelbtini*), būdamas apsvaigęs nuo alkoholio, kilus tarpusavio konfliktui su I. B. (I. B.), sudavė šiam ne mažiau kaip vieną smūgį į pilvą, dėl to plyšo plonosios žarnos pasaitas ir pilvinės aortos užpakalinė siena, išsivystė ūmus vidinis nukraujavimas, sukėlęs sunkų sveikatos sutrikdymą. Dėl šių sužalojimų I. B. 2008 m. kovo 16 d. vakare mirė. Taip V. F. tyčia nužudė I. B.“ (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus 2009 m. gruodžio 8 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-514/2009)

LITERATŪRA

Specialioji literatūra

1. Abramavičius A. Teisė į teisminę gynybą Lietuvos Respublikos Konstitucinio teismo jurisprudencijoje. *Jurisprudencija*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009, 3 (117): 21–40.
2. Acus A. Deviantinis elgesys. *Sociologija*. 2000, Nr. 1-2.
3. Acus A., Kranaiuskas L. Socialinio elgesio nukrypimų sociologija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2007.
4. Alexander L. *Is There a Right of Freedom of Expression?* Cambridge University Press, 2005.
5. *Antikos žodynas*. Vilnius: Alma littera, 1998.
6. Anzenbacher A. *Etikos įvadas*. Vilnius: Aidai, 1995.
7. Arlauskaitė Ž. *Galiu padėti savo vaikui*. Specialiosios pedagogikos ir psichologijos centras. Vilnius, 2007.
8. Arlauskas S. Žodžio (saviraiškos) laisvės teisės moralinės ribos. *Jurisprudencija*, 2001, 9 (11).
9. Arrighi, Giovanni. *Globalization And Historical Macrosociology*. In Janet Abu-Lughod (ed.). *Sociology for the Twenty-First Century. Continuities and Cutting Edges*. Chicago: Chicago University Press, 1999.
10. Ashford N. *Laisvos visuomenės principai*. Vilnius: Aidai, 2003.
11. *Aspekte der Kultursoziologie*, Hrsg. J. Stagl. Berlin, 1982.
12. Astra L. *Vaikų ir jaunimo teisių apsauga žiniasklaidoje. Žmogaus teisių apsauga ir žiniasklaida*. Konferencijos medžiaga. Lietuvos Respublikos Seimas. 2001 m. birželio 6 d.
13. Atraskėvičiūtė A. *Žiniasklaidos teisės socialinis veiksmingumas*. Magistro baigiamasis darbas. Vadovas – doc. dr. V. Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto biblioteka, rankraščio teisėmis. 2006.
14. Atraskėvičiūtė A., Petkus A., Petkuvienė R. *Enforcement of Freedom of Assembly in Lithuania and European Union: Legal and Practical Aspects*. *Jurisprudencija*. 2012, 19 (1).
15. Atraskėvičiūtė A., Petkuvienė R. *Susirinkimo laisvės įgyvendinimo problemos ir jų galimi sprendimai*. *Jurisprudencija*. 2011, 18 (4).
16. Babachinaitė G., Galinaitytė J., Jurgelaitienė G. et al. *Kriminologija*. Vadovėlis. Moks. red. Babachinaitė G., Kiškis A. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2010.
17. Bauman Z. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa, 2002.

18. Bauman Z. *Likvidi meilė: apie žmonių ryšių trapumą*. Vilnius: Apostrofa, 2007.
19. Baublys L. *Antikinio teisingumo samprata ir jos įtaka Vakarų teisės tradicijai*. Vilnius: MRU, 2005.
20. Baublys L., Beinoravičius D., Kaluina A., Kathrani P., Lastauskienė G., Miliauskaitė K., Spruogis E., Stankevičius V., Venskienė E. *Teisės teorijos įvadas. 2 pataisytas ir papildytas leidimas*. Vilnius: Leidykla Mes, 2012.
21. Baxi U. *The Future of Human Rights*. Oxford, University Press, 2005.
22. Becker T. L. *Comparative Judicial Politics: the political functioning of courts*. Chicago: Rand McNally, 1970.
23. Beniton P. *Politikos mokslo įvadas*. Vilnius: Mintis, 2009.
24. Benson B. L. *To Arbitrate or to Litigate: That Is the Qestion*. *European Journal of Law and Economics*. 1999, 8.
25. Bentham J. *A Fragment on Government*. Cambridge University Press, 1990.
26. Berger P. L., Luckmann Th. *Socialinės tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai, 1999.
27. Berger P. *Sociologija. Humanistinis požiūris*. Kaunas: UAB „Litera“, 1995.
28. Berlin I. *Vienovė ir įvairovė*. Vilnius: Amžius, 1995.
29. Berman H. J. *Teisė ir revoliucija. Vakarų teisės tradicijos formavimasis*. Vilnius: Pradai, 1999.
30. Beržinskienė D., Martinkus B. *Nedarbas ir ekonominės bei socialinės jo pasekmės*. *Inžinerinė ekonomika*. 2001, 2 (22).
31. Bieliauskaitė J. *Socialinio teisingumo principų sistema šiuolaikinėje vakarų teisės tradicijoje*. *Socialinių mokslų studijos*. 2009, 2 (2).
32. Bielinis L. *Visuomenė, valdžia ir žiniasklaida: prieštaringa komunikacinė simbiozė*. Vilnius: Eugrimas, 2005.
33. Birmontienė T. *Teisė į informaciją*. Vilnius, 2001.
34. Black D. J. *Sociological Justice*. New York: Oxford University Press, 1989.
35. Blažys V. *Prievarta prieš vaikus. Nepinamečių kriminalinė justicija. Kvalifikacijos kėlimo kursų paskaitų medžiaga*. Vilnius, 2001.
36. Bluvšteinas J. *Kriminologija*. Vilnius, 1994.
37. Bongar B. *Suicide: guidelines for assessment, management and treatment*. New York, Oxford: Oxford university press, 1992.
38. Bonjean Ch. L., Broom D. *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*. Kaunas: VDU, 1992.
39. Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H. *Sociologija: Esminiai tekstai ir pavyzdžiai*. Kaunas, 1992.
40. Bučaitė J., Ambotaitė-Mazeliauskienė I. *Instituciniai tinklai ir socialinis pasitikėjimas savivaldybės ir nevyriausybinų organizacijų sąveikoje. Viešoji politika ir administravimas*. 2005, 13.

41. Bučalis L. Ar Konstitucinis Teismas gali savo nutarimuose išeiti už pradinio kreipimosi ribų? *International Journal of Baltic Law*. Volume 1. 2004, 3.
42. Buergental T. *International Human Rights*. St. Paul, Minn. West Publishing Co. 1995.
43. Burke E. *The Correspondence of Edmund Burke*. Cambridge University Press, 1967. Duguit L. *Le droit social, le droit individuel et les transformations de l'Etat*. 1922.
44. Campeau R., Sirois M., Rheault E., Dufort N. *Individu et societe. Introduction a la sociologie*. Montreal-Paris-Casablanca, 1998.
45. Cappelletti M. *The judicial process in comparative perspective*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
46. Castells M. *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra. Tapatumo galia 2*. Vilnius: Poligrafija ir informatika, 2006.
47. Clemmer D. *The prison community*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1940.
48. Cloutier R., Renaud A. *Psychologie de l'enfant*. Boucherville, 1990.
49. Cohen A. *Delinquent Boys, The Culture of the Gang* Glencoe. New York, 1955.
50. Cohen A.K. *Delinquent boys: The culture of the gang*. New York: Free Press, 1955.
51. Coleman James S. *Socialinės teorijos pagrindai*. Vilnius: Margi raštai, 2005.
52. Cotterrell R. *Teisės sociologija. Įvadas*. Kaunas: Dangerta, 1997.
53. Čaplinskas A. *Informacinė visuomenė, dirbtinis intelektas ir teisė. Jurisprudencija*. 1999, 14 (6).
54. *Dabartinis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
55. Davis N. J. *Prostitution: An International Handbook on Trends, Problems, and Policines*. America: Greenwood Press, 1993.
56. Deflem M. *Sociology of Law. Visions of Scholarly Tradition*. Cambridge, 2008.
57. Dembinskas A. *Depresija: psichopatologija, klasifikacija, gydymas*. Vilnius: VU leidykla, 1999.
58. Dilingas H., Reimeris Ch. *Psichiatrija ir psichoterapija*. Kaunas: Avicena, 2000.
59. Donnelly J. *The Concept of Human Rights*. London: Croom Helm, 1985. Freeman M. *Human Rights*. Cambridge: Polity Press, 2005.
60. Donskis L. *Moderniosios kultūros filosofijos metmenys*. Vilnius, 1993.
61. Drakšas R. *Bausmė: bendrosios teorinės problemos. Teisė*. 2004, 52.
62. Durkheim E. *Sociologijos metodo taisyklės*. Vilnius: Vaga, 2001.
63. Durkheim E. *Savižudybė*. Vilnius: Pradai, 2002.

64. Eckhoff T. Justice. Its determinants in social interaction. Rotterdam: Rotterdam university press, 1974.
65. Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts. 7 Auflage. Hamburg, 2000.
66. Europos mentaliteto istorija. Sudarytojas Peter Dinzelbacher. Vilnius: Aidai, 1998.
67. Europos narkotikų ir narkomanijos stebėsenos centras. Taikiny – narkotikai. Belgija, 2007.
68. Europos Sąjungos parlamentas. Rekomendacija dėl kovos su seksualiniu vaikų išnaudojimu ir vaikų pornografija. 2008, Nr. 2144 (INI).
69. Ferguson A. An Essay on the History of Civil Society. London, 1767.
70. Ferrell J., Clinton R. Sanders. Cultural Criminology. Boston, 1995.
71. Ferrell J., Websdale N. Making Trouble: Cultural Constructions of Crime, Deviance, and Control. New York, 1999.
72. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Oxford: Oxford University Press, 1980.
73. Franck T. Legitimacy and the Democratic Entitlement. In G. Fox and B. Roth. Democratic Governance and International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
74. Fukuyama F. Trust: social virtues and the creation of Prosperity. New York: The Free Press, 1995.
75. Gadamer H. G. Truth and method. New York, 1975.
76. Gailienė D. Savižudybės Lietuvoje: socialiniai- psichologiniai paplitimo aspektai ir prevencijos modelis. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2000.
77. Gavelis V. Skurdo, nedarbo ir nusikalstamumo ryšys. Ekonomika. 1999, 48.
78. Gavėnaitė A. Kritinė kriminologija kontinentinėje Europoje: ištakos ir pagrindinės idėjos. Teisės problemos. 2007, 3 (57).
79. Giddens A. Modernybė ir asmens tapatumas. Vilnius: Pradai, 2000.
80. Gilligan J. Smurtas: apmąstymai apie nacionalinę epidemiją. Vilnius: Vaga, 2007.
81. Gray J. Apgaulinga viltis. Globalaus kapitalizmo iliuzija. Vilnius: Vaga/ALK, 2006.
82. Grigas R. Tautinė savivoka. Vilnius: Rosma, 2001.
83. Gudaitis R. Pagarba žmogaus teisėms – svarbi demokratinės žiniasklaidos sąlyga. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004.
84. Gurvitch G. A Bill of Social Rights. New York: International Universities Press, 1945.
85. Gurvitch G. Sociology of Law. London, 1947.

86. Habermas J. *Modernybės filosofinis diskursas*. Vilnius: Alma Littera, 2002.
87. Hayek F. *The Fatal Conceit. The Errors of Socialism*. London: Routledge, 1990.
88. Hayek Fr. A. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė*. T.1–2. Vilnius: Eugrimas, 1998.
89. Haralambos M., Holborn M. *Sociology. Themes and Perspectives*. Collins Educational. London, 1993.
90. Harro von Senger. *From the limited to the Universal Concept of Human rights, Humans rights and natural diversity*. Keip, 1993.
91. Hawton K., Heeringen K. *Suicide and attempted suicide*. New York: John Wiley and Son, 2000.
92. Held D. *Demokratijos modeliai*. Vilnius: Eugrimas, 2002.
93. Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton J. *Globaliniai pokyčiai: politika, ekonomika ir kultūra*. Vilnius: Margi raštai, 2002.
94. Hobbes T. *Leviatanas*. Vilnius: Pradai, 1999.
95. Höffe O. *Gerechtigkeit*. München: Beck, 2001.
96. Hoffner G. *The human situation*. Notre Dame, 1989.
97. Hoffner J. *Krikščioniškasis socialinis mokymas*. Vilnius: Aidai, 1996.
98. Horton P. B., Leslie G. R., Larson R. F. *Sociology of Social Problems*. Prentice Hall, 1988.
99. *Introduction to Sociology*. Third ed. New York, London, 2000.
100. Ignatieff M. *Blood and Belonging. Journeys into the New Nationalism*. London: Vintage, 1994.
101. Ivanauskienė V., Varžinskienė L. *Žmonių gyvenančių su lėtiniu alkoholizmu sergančiais vyrais, psichosocialinės problemos*. Socialinis darbas. 2006, 5 (2).
102. Jacikevičius A. *Žmonių grupių (socialinė) psichologija*. Vilnius: Žodynas, 1995.
103. Jarašiūnas E. *Informacijos laisvės apsaugos problemos Konstitucinio Teismo praktikoje*. Jurisprudencija. 1998, 9 (1).
104. Jovaiša L. *Hodegetika. Auklėjimo mokslas*. Vilnius: Agora, 1995.
105. Juknienė V. *Narkomanija ir AIDS – vienykime atsaką*. Respublikinė konferencija. Kaunas, 2000.
106. Juodaitytė A. *Vaikystės fenomenas: socialinis-edukacinis aspektas*. Monografija. Šiauliai: ŠU, 2003.
107. Justickis V. *Kriminologija*. I dalis. Vilnius: LTU, 2001.
108. Kabašinskaitė D. *Vaikystės sociologija, vaikų teisės ir vaikų politika*. Filosofija, sociologija. 2002.
109. Kaminskienė N. ir kt. *Mediacija. Vadovėlis*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013.

110. Kantorowicz H. The definition of law. New York, 1958.
111. Kardelis K. Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Šiauliai: Liucijus, 2005.
112. Kavolis V. Pasitikėjimo problema. Kultūros barai, 1996, 8-9: 12–16.
113. Kavolis V. Samprotavimai apie kultūrų rišlumą. Kultūros barai, 1998, 8-9: 2–4.
114. Kindleberger, Charles. American Business Abroad. New Haven, CT: Yale University Press, 1969.
115. Kiršienė J., Pakalniškis V., Ruškytė R., Vitkevičius P. Civilinė teisė. Bendroji dalis. T. I. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004.
116. Kyšiai valdininkams nešami ne lagaminais. Ekstra. 2002, 9: 10–11.
117. Kiškis A. Neigiamas smurto televizijoje poveikis nepilnamečiams ir jo prevencija. Jurisprudencija. 2004, 59 (51).
118. Kočiūnas R. Psichologinis konsultavimas. Vilnius: LUMEN, 1995.
119. Kriminologija. Atsakingasis redaktorius J. Bluvšteinas. Vilnius, 1994.
120. Kritiškai apie kritikai nepakančią „ketvirtąją valdžią“. Kultūros barai. 2001, 7, 8-9.
121. Kroeber A. Kultūros sąvoka moksle. Kultūros prigimtis. Vilnius, 1992.
122. Kroeber A. L., Kluckhohn C. Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions. Vintage Books, 1963.
123. Kučinskas V., Kučinskienė R. Socialinis darbas švietimo sistemoje. Teoriniai aspektai. Klaipėdos universiteto leidykla, 2000.
124. Kuolaitė A. Nusikaltimus padariusių nedirbančių ir nesimokančių asmenų kontingento paplitimas ir asmenybės bruožai. Jurisprudencija. 2007, 2 (92).
125. Kuriene A. Vaiką žalojantis elgesys. Vaikas – smurto auka: teisiniai, psichologiniai ir socialiniai aspektai. Paramos vaikams centas. Vilnius, 2010.
126. Kūris E. Teisinė valstybė, teisinių sistemų įvairovė ir Vakarų teisės tradicija. Glendon M. A., Gordon M. W., Osakwe C. Vakarų teisės tradicijos. Vilnius: Pradai, 1993.
127. Laumenskaitė I. E. Ar galima pasitikėti, ir kaip? Kultūros aktualijos. 2004'5, (40) rugsėjis–spalis.
128. Laužikas E., Mikelėnas V., Nekrošius V. Civilinio proceso teisė: vadovėlis. Vilnius: Justitia, 2003.
129. Leliūgienė I. Socialinio pedagogo (darbuotojo) žinynas. Kaunas: Technologija, 2002.
130. Leliūgnienė I. Žmogus ir socialinė aplinka. Kaunas: Technologija, 1997.
131. Leonas P. Teisės filosofijos istorija. Vilnius: Mintis, 1995.
132. Leonas P. Sociologijos paskaitos. Vilnius, 1995.

133. Leventhal G.S. What Should be done with equity theory? Social Exchange. New York: Plenum Press, 1980.
134. Lietuvos Respublikos statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Darbo jėga, užimtumas ir bedarbiystė 1996 metais. Vilnius: 1997, 3170.
135. Lietuvos socialinė struktūra. Monografija. Vilnius: Firidas, 2005.
136. Lietuvos žiniasklaida jaunųjų tyrėjų akimis. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2007.
137. Lyotard J. Fr. Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant. Vilnius: Baltos lankos, 1993.
138. Llewellyn K. N. The Normative, the Legal and the Lawjobs. Jale Law Journal, 1940.
139. Lokas Dž. Esė apie tikrąją pilietinės valdžios kilmę, apimtį ir tikslą (antrasis traktatas apie valdžią). Vilnius: Mintis, 1992.
140. Lukoševičiūtė S. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos socialinis veiksmingumas. Magistro baigiamasis darbas. Vadovas – prof. dr. V. Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto biblioteka, rankraščio teisėmis. 2014.
141. Macionis J. J. Sociology. New Jersey: Prentice Hall, 2004.
142. Marks S., Clapham A. International Human Rights Lexicon. Oxford University Press, 2005.
143. Masaitytė E. Vaiko apsaugos nuo smurto teisinio reguliavimo socialinis veiksmingumas. Magistro baigiamasis darbas. Vadovas – prof. dr. Vytautas Šlapkauskas. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto biblioteka, rankraščio teisėmis. 2014.
144. Maslow A. Psichologijos duomenys ir vertybių teorija. Gėrio kontūrai. Vilnius: Mintis, 1989.
145. Matulionis A. V. Sociologija. Vilnius: Homo liber, 2002.
146. Matulionis A. V., Kasparavičienė V., Kocai E., Krukauskienė E., Liutikas D., Maniukaitė G.,
147. McAllister Ian. The economic performance of governments. Kn. Pippa Norris (sud.). *Critical citizens: global support for democratic governance*. New York: OxfordUniversity Press, 1999.
148. McCoubrey H., White D. N. Textbook on Jurisprudence. Oxford University Press, 1999.
149. McLaughlin T. H. Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė. Kaunas: Technologija, 1997.
150. McLuhan M. Kaip suprasti medijas: žmogaus tęsiniai. Vilnius: Baltos lankos, 2003.

151. Mesonis G. Žiniasklaida: tarp teisės pozityvizmo ir moralės reliatyvumo. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius, 2004.
152. Meškauskaitė L. Žiniasklaidos teisė. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2004.
153. Miller D. In Defence of Nationality. *Journal of Applied Philosophy*. 1993, 10 (1).
154. Mishler W., Rose R. What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-communist societies. *Comparative political science*. 2001, 34 (1).
155. Mittal R. Legal aid: Catalyst for Social Change. *Satyam Law International*, 2013.
156. Monkevičius A. Žiniasklaidos poveikis asmenybės raidai. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004.
157. Montvydienė I. Asmens turtinės padėties kriterijus suteikiant valstybės garantuojamą teisinę pagalbą civilinio proceso tvarka nagrinėjamosiose bylose. *Jurisprudencija. Mokslo darbai*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2007, 5 (59).
158. Montvydienė I. Valstybės garantuojama teisinė pagalba civilinėse bylose. Daktaro disertacija. *Socialiniai mokslai, teisė*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2010.
159. Navickas A. Požiūrių į savižudybę aspektai. *Gydytoja Danielė*. 2003, 12.
160. Nefas S., Smalskys V., Šlapkauskas V. *Demokratija ir vietos bendruomenė Lietuvoje*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2011.
161. Newton Kenneth. Social and political trust in established democracies. Kn. Pippa Norris (sud.). *Critical citizens: global support for democratic governance*. New York: Oxford University Press, 1999.
162. Nisbet R. *Twilight of Authority*. New York: Oxford University Press, 1975.
163. Nisbet R. A. *Sociologijos tradicija*. Vilnius: Pradai, 2000.
164. Novelskaitė A., Trinkūnienė I., Vosyliūtė A., Žilinskaitė V. *Lietuvos socialinė struktūra*. Vilnius: Firidas, 2005.
165. *Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla 1998*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, 1999.
166. Palidauskaitė J. *Lietuvos politinė kultūra*. Kaunas, 1997.
167. Parsons T., Shils E. A. *Toward General Theory of Action*. Cambridge: Mass., 1951.
168. Parsons W. *Viešoji politika*. Vilnius: Eugrimas, 2001.
169. Perelman Ch. *Justice, law and argument*. Dordrecht: D. Reidel, 1980.
170. Petkus A. Kriminalinė subkultūra ir jos įtaka recidyviniams nusikalstamumui. *Jurisprudencija*. 2001, 20 (12).

171. Petkuvienė, R. Teisingumas ir nešališkumas civiliniame procese. Jurisprudencija. Mokslo darbai. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013, 20 (3): 1061–1080.
172. Pieniążek A., Stefaniuk M. Sociologija prawa. Zarys wykladu. Krakow: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2000.
173. Podgorecki A. Socjologiczna teoria prawa. Warszawa: INTERART-TAL, 1998.
174. Polukordienė O. K. Psichologinės krizės ir jų įveikimas. Pagrindinės žinios apie krizių ir savižudybių prevenciją, intervenciją ir postvenciją. Praktinis vadovas. Vilnius, 2003.
175. Pound R. The lawyer from antiquity to modern times. Minnesota, 1953.
176. Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje 1995. Vilnius: Jungtinių Tautų vystymo programa, 1995.
177. Protecting human rights: instruments and institutions. Edited by Tom Campbell, Jeffrey Goldsworthy, Adrienne Stone Oxford: Oxford university press, 2003.
178. Pruskus V. Multikultūrinė komunikacija ir vadyba. Vilnius: Vilniaus teisės ir verslo kolegija, 2004.
179. Puškorius S. 3E koncepcijos plėtra. Viešojo politika ir administravimas. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2002, 3: 31–38.
180. Putnam R. D. Kad demokratija veiktų. Vilnius: Margi raštai, 2001.
181. Rawls J. Politinis liberalizmas. Vilnius: Eugrimas, 2002.
182. Reynolds P. A. An Introduction to International Relations. London: Longman, 1980.
183. Riffel H. Rechtssoziologie. Eine systematische Orientierung. Nuewied Berlin (West); Luchterhand, 1974.
184. RothsteinBo, StolleDietlind. How political institutions create and destroy social capital? An institutional theory of generalized trust. The 98th Meeting of American political science association. Boston, 2002.
185. Sabine G. H., Thorson Th. L. Politinių teorijų istorija. Vilnius: Pradai, 1995.
186. Sagatys G. Vaiko teisė į šeimos ryšius. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2006.
187. Sakalas A. Šešios nepasitikėjimo teismais priežastys. Justitia. 2001, 6.
188. Sakalas A. Kodėl nepasitikima teismais Lietuvoje? Lietuvos žinios. 1998 m. gruodžio 8, Nr. 150.
189. Sakalauskas G., Ūselė L. Smurto prieš vaikus draudimo socialiniai ir teisiniai aspektai. Teisės problemos. 2007, 1 (56).
190. Salamon M. L., Sokolowski S.W. Institutional Roots of Volunteering, 2003.
191. Schelsky H. Der Mensch in der Wissenschaftlichen Zeitalter. Lyotard J-Fr. Postmodernus būvis. Vilnius: Baltos lankos, 1993.

192. Schneidman E. Definition of suicide. New York: Wiley, 1985.
193. Schwarz L., Sholnick J. H. Two studies of legal stigma. In *Society and legal order*. New York, 1962.
194. Seligman A. B. Pilietinės visuomenės idėja. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
195. Sellin T. *Culture Conflict and Crime*. New York, 1938.
196. Shneidman E. *Suicide as psychache: a clinical approach to self-destructive behaviour*. New Jersey, London: Jason Aronson inc. Nerthvale, 1993.
197. Showers H. R. *Pornography: pornography harms society*. 2001, Bookrags.
198. Sykes Gresham M. *The Society of Captives. A Study of a Maximum Security Prison*. Princeton, 1958.
199. Smelser N. *Sociology*. New-Jersey: Prentice Hall, 1988.
200. *Social impact assessment methods*. Beverly Hills, 1983.
201. *Sociologie du droit et de la justice*. Sous la red. de M Legros et S. C. Versele. Bruxelles, 1969.
202. Spruogis E. Šiuolaikinės demokratinės valstybės socialinė paskirtis ir funkcijos. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002.
203. Steger M. B. *Globalizacija. Labai trumpas įvadas*. Vilnius: Eugrimas, 2008.
204. Stoškus K. *Mass-media invazija ir šiuolaikinė kultūra. Kultūros barai*. 1996, 7.
205. Summers R. S. *Naive Instrumentalism and the Law. Law, Morality and Society*. Hacker P. M. S. and Raz J. (eds). Oxford: Oxford University Press, 1977.
206. Swaaningen R. *Critical Criminology: Vision from Europe*. London: Sage, 1997.
207. Šimašius R. Teisėkūra ir teisės socialinis veiksmingumas. *Jurisprudencija. Mokslo darbai*. 2004, 54 (46): 62–73.
208. Šimašius R. Teisėnis pliuralizmas. *Filosofija, sociologija*. 2002, 1.
209. Šimašius R. Teisėnis pliuralizmas. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, teisė (01 S). Vilnius: Lietuvos teisės universitetas (rankraščio teisėmis), 2002.
210. Šindeikis A. Ar teismai atgaus pasitikėjimą? *Veidas*. 2007, 47.
211. Šiuolaikinė politinė filosofija. *Antologija*. Vilnius: Pradai, 1998.
212. Šlapkauskas V. Moderniųjų laikų teisės politikos ir konstitucionalizmo ryšio inversija XXI amžiuje. *Konstitucionalizmas ir teisės politika Europos Sąjungoje. Kolektyvinė mokslo studija. Atsakingasis redaktorius prof. dr. Vytautas Šlapkauskas*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2013.
213. Šlapkauskas V. Sociologinio požiūrio į teisę reikšmė jurisprudencijos raidai. *Socialinių mokslų studijos. Mokslo darbai*. 2010, 4 (8).
214. Šlapkauskas V. Demokratijos ir teisės raidos šiuolaikinės tendencijos. *Teisė ir demokratija. Demokratija Lietuvoje: tarp Vakarų ir Rytų (1990-2007 m.)*.

- Kolektyvinė monografija. Sudarytojas ir mokslinis redaktorius prof. habil dr. A. Vaišvila. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009.
215. Šlapkauskas V. Teisės vaidmens silpnėjimas komercializuotoje visuomenėje. *Jurisprudencija. Mokslo darbai.* 2009, 4 (118).
  216. Šlapkauskas V. Globalios rinkos iššūkiai rengiant teisininkus. *Jurisprudencija. Mokslo darbai.* 2008, 10 (112).
  217. Šlapkauskas V. Instrumentinio požiūrio į teisę absoliutinimas ir jo kritika. *Jurisprudencija. Mokslo darbai.* 2006, 4 (82).
  218. Šlapkauskas V. Teisinės sistemos disfunkcija – silpnos socialinės politikos požymis. *Socialinis darbas. Mokslo darbai.* 2006, 5 (1).
  219. Šlapkauskas V. Vartotojų teisių socialinis veikimas Lietuvoje. Vartotojų teisių apsauga Lietuvoje ir Europos Sąjungoje. Monografija. Vilnius: Baltos lankos, 2006.
  220. Šlapkauskas V. Socialinės tvarkos raidos globalizacijos sąlygomis problemos. *Jurisprudencija. Mokslo darbai.* 2005, 70 (62).
  221. Šlapkauskas V. Šiuolaikinis socialinis pasaulis: diskurso problema. Šiuolaikinė filosofija: globalizacijos amžius. Monografija. Sudarytoja ir atsakingoji redaktorė dr. J. Morkūnienė. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas, 2004.
  222. Šlapkauskas V. Teisės sociologijos pagrindai. Vadovėlis. Vilnius: MRU, 2004.
  223. Šlapkauskas V. Pasitikėjimas – teisės socialinio veiksmingumo veiksnys. *Jurisprudencija. Mokslo darbai.* 2002, 24 (16).
  224. Šlapkauskas V. Socialinės deviacijos intensyvėjimas. *Jurisprudencija.* 2001, 19 (11).
  225. Štromas A. Ideologija, politika ir postkomunistinis pasaulis. *Kultūros barai.* 2000, 1.
  226. Šuicas A. Sveikas protas ir žmogaus veikla. *Problemos.* 1987, 37.
  227. Tamir Y. *Liberal Nationalism.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
  228. The principle of respect for human dignity. *Science and technique of democracy,* 1998, 26.
  229. Thibaut J., Walker L. *Procedural justice.* Hullsdale: Lawrence Erlbaum associations, 1975.
  230. Timasheff N. X. *An Introduction to the Sociology of Law.* N.Y., 1932.
  231. Tomlinson J. *Globalizacija ir kultūra.* Vilnius: Mintis, 2002.
  232. Treves R. *Research Committee on Sociology of Law.* Milano, 1969.
  233. Ulfkotte U. *TAIP meluoja žurnalistai.* Vilnius: Mintis, 2003.
  234. Urbonas V. *Pasaulio žiniasklaidos sistemos.* Klaipėda, 2003.
  235. Uznienė R. *Audiovizualinė žiniasklaida (televizija) ir vaikas. Žiniasklaida ir asmenybės raida: nepilnamečių apsauga ir žmogaus orumas.* Vilnius, 2004.

236. Vaišvila A. Teisės teorija. Antrasis, pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Justitia, 2004.
237. Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2000.
238. Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Litimo, 2000.
239. Valančius V. Pasitikėjimas teismu: kai kurie teismo veiklos viešumo aspektai. *Jurisprudencija*. 2005, 78 (70).
240. Valickas G. Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. Vilnius: Lietuvos teisės akademijos leidykla, 1997.
241. Valiušaitis V. Žiniasklaidos savitvarkos mechanizmai: teisinis pagrindas ir praktinė raiška. *Kultūros barai*. 2001, 4.
242. Vartotojų tyrimo duomenys. Nacionalinės vartotojų teisių apsaugos tarybos užsakymu tyrimą atliko Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“ 2005 m. sausio 13–16 d. Vilnius: Nacionalinė vartotojų teisių taryba, 2005.
243. Vartotojų tyrimo duomenys. Nacionalinės vartotojų teisių apsaugos tarybos užsakymu tyrimą atliko Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“ 2003 m. liepos 3–6 d. Vilnius: Nacionalinė vartotojų teisių taryba, 2003.
244. Weber M. Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia. Vilnius: Pradai, 1997.
245. Zdanevičius A. Deviacija ir socialinė kontrolė. Deviacijų sociologijos istorija ir teorijos. *Sociologija*. 2000, 3-4 (5).
246. Zeisel H. The New York Expert Testimony Project: Some Reflections on Legal Experiments. In
247. Žilys J. Konstitucinis Teismas ir viešoji nuomonė. Teisminė valdžia ir visuomenė. Konferencijos medžiaga. Lietuvos žmogaus teisių centras. Vilnius, 1999.
248. Žiliukaitė R. Pasitikėjimas: nuo teorinių įžvalgų empirinės analizės link. *Kultūrologija*. 2006, 13.
249. Žiliukaitė R., Ramonaitė A., Nevinskaitė L., Beresnevičiūtė V., Vinogradnaitė I. Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis. Vilnius: Versus aureus, 2006.
250. Žmogaus teisės. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1991.
251. Žukauskienė R. Kriminalinio elgesio psichologija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006.
252. *Žurnalistikos enciklopedija*. Vilnius, 1997.
253. Алексеев С. С. Теория права. Харьков, 1994.
254. Алексеев С. С. Философия права. Москва, 1998.
255. Американская социологическая мысль. Тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1996.

256. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Москва: Логос, 2004.
257. Варчук В. В. Социология права – отрасль социологии. Социологические исследования. 1996, 10.
258. Васильев В. Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2001.
259. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии. Избранные произведения. Москва, 1990.
260. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные произведения. Москва, 1990.
261. Гелнер Э. История свободы. Гражданское общество и его исторические соперники. Москва, 1995.
262. Гуревич П. С. Культурология. Гардарики, 1999.
263. Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США. Пер. с англ. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2006.
264. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Дюркгейм Э. Определение общественного труда. Метод социологии. Москва, 1991, с. 65.
265. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. Москва: Ладомир, 2004.
266. Иеринг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. Санкт-Петербург, 1875.
267. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990.
268. Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986.
269. Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Социология права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2001.
270. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. Москва, 1999.
271. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва: Юристь, 1995.
272. Лапаева В. В. Социология права. Под ред. В. С. Нерсисянца. Москва, 2000.
273. Лебедев С. Я. Антиобщественные традиции, обычаи и их влияние на преступность. Омск, 1989.
274. Лившиц Р. З. Теория права. Москва: Изд. БЕК, 1994.
275. Лига М. Б. Качество жизни как основа социальной безопасности. Москва: Гардарики, 2006.
276. Малиновский Б. Научная теория культуры. Москва, 1999.
277. Масионис Дж. Социология. 9-е издание. Санкт-Петербург: Питер, 2004.

278. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов, 1987.
279. Мокрецов А. Н., Шмаров И. В. Микросреда осуждённых в ИТУ. Москва, 1979.
280. Нерсисянц В. С. Предисловие редактора. Лапаева В. В. Социология права. Под ред. В. С. Нерсисянца. Москва, 2000.
281. Парсонс Т. Система современных обществ. Москва, 1998.
282. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. Санкт-Петербург, 1905.
283. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. Санкт-Петербург, 1909–1910, т. 1.
284. Подгурецкий А. Очерк социологии права. Москва: Прогресс, 1974.
285. Рецидивная преступность: понятие и криминологическая характеристика. Под ред. Э. Я. Стумбиной. Рига, 1983.
286. Социология. Учебник для юридических вузов. СПб., 2000.
287. Спенсер Г. Грехи законодателей. Социологические исследования. 1992, 2.
288. Тадевосян Э. В. К вопросу о социологии права, Социологические исследования. 1997, 11: 65.
289. Теория государства и права. Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва, 1999.
290. Теория государства и права. Курс лекций. Под ред. Матузова Н. И., Малько А. В. Москва, 1997.
291. Фукуяма Фр. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва: Хранитель, 2006.
292. Фукуяма Фр. Великий разрыв. Москва: АСТ, 2003.
293. Фукуяма Фр. Доверия: Социальные добродетели и созидание благосостояния. Новая постиндустриальная волна на Западе. Москва: Academia, 1999, с. 129.
294. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: Издательство АСТ, 2003.
295. Хохряков Г. Ф. Социальная среда, личность и правосознание осуждённых. Автореферат дис. докт. юрид. наук. Москва, 1987.
296. Хохряков Г. Ф., Саркисов Г. С. Преступления осуждённых, причины и предупреждение. Ереван, 1988.
297. Цахер Х. Ф. Социальное государство. Государственное право Германии. Т. 1. Москва: Норма, 1994.
298. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности. Москва, 1986.
299. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. Москва: Ладомир, 2004.

300. Юридическая конфликтология. Москва, 1995.
301. Юридическая социология. Учебник для вузов. Москва: Норма, 2000.
302. Яковлев А. М. Социальная структура общества. Москва: Экзамен, 2003.

Teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija (2014 m. sausio 24 d. redakcija). Valstybės žinios. 1992, Nr. 33-1014.
2. Lietuvos Respublikos Konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos narys-tės Europos Sąjungoje“. Valstybės žinios. 2004, Nr. 111-4123.
3. Jungtinių Tautų Vaiko teisių konvencija. Valstybės žinios. 1995, Nr. 60-1501.
4. Europos Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1998 m. lapkričio 4 d. redakcija). Valstybės žinios. 1995, Nr. 40-987.
5. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 89-2741 (aktuali redakcija).
6. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. Valstybės žinios. 2000, Nr. 74-2262, Nr. 77, Nr. 80.
7. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 36-1340, Nr. 42.
8. Lietuvos Respublikos prokuratūros įstatymas. Valstybės žinios. 1994, Nr. 81-1514; 2003, Nr. 42-1919.
9. Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas. Valstybės žinios. 1996, Nr. 33-807.
10. Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas. Valstybės ži-nios. 1996, Nr. 71.
11. Lietuvos Respublikos narkologinės priežiūros įstatymas. Valstybės žinios. 1997, Nr. 30-711.
12. Lietuvos Respublikos narkotinių ir psichotropinių medžiagų kontrolės įstatymas. Valstybės žinios. 1998, Nr. 8-161.
13. Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios in-formacijos poveikio įstatymas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 91-3890.
14. Lietuvos Respublikos Advokatūros įstatymas (2013 m. rugsėjo 1 d. redak-cija). Valstybės žinios. 2004, Nr. 50-1632.
15. Lietuvos Respublikos nedarbo socialinio draudimo įstatymas. Valstybės žinios. 2004, Nr. 24-26.
16. Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatymas. Valstybės žinios. 1999, Nr. 60-1945; 2006, Nr. 77-2975.
17. Lietuvos Respublikos administracinių ginčų komisijų įstatymas. Valstybės žinios. 1999, Nr. 13-310.

18. Lietuvos Respublikos prokuratūros įstatymas. Valstybės žinios. 1994, Nr. 81-1514; 2003, Nr. 42-1919.
19. Lietuvos Respublikos žalos, atsiradusios dėl valdžios institucijų neteisėtų veiksmų, atlyginimo ir atstovavimo valstybei įstatymas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 56-2228.
20. Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 45-1708.
21. Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatymas. Valstybės žinios. 1994, Nr. 55-1049.
22. Lietuvos Respublikos valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymas (aktuali redakcija 2014 m. sausio 1 d.). Valstybės žinios. 2000, Nr. 30-827.
23. Lietuvos Respublikos taikinamojo tarpininkavimo įstatymas. Valstybės žinios. 2008, Nr. 87-3462.
24. Lietuvos Konstitucinio Teismo 1996 m. balandžio 18 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos komercinių bankų įstatymo 37 straipsnio pirmosios dalies 7 punkto, 39 straipsnio, 40 straipsnio pirmosios bei antrosios dalių, 45 straipsnio ir 46 straipsnio antrosios bei trečiosios dalių atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. Valstybės žinios. 1996-04-24, Nr. 36-915.
25. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2007 m. spalio 24 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 4, 165 straipsnių (2002 m. vasario 28 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“.
26. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2002 m. lapkričio 25 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2002, Nr. 113–5057; Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2003 m. gruodžio 3 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2004, Nr. 115–5221; Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2005 m. vasario 7 d. nutarimas. Valstybės žinios. 2005, Nr. 19-623.
27. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos teisės aktų nuostatų, kuriomis reguliuojamas pensijų perskaičiavimas ir mokėjimas valstybėje susidarius itin sunkiai ekonominei, finansinei padėčiai, atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. Valstybės žinios. 2012-09-21, Nr. 109-5528.
28. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl kai kurių teisės aktų, kuriais reguliuojami valstybės tarnybos ir su ja susiję santykiai, atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir įstatymams“. Valstybės žinios. 2004, Nr. 181-6708; Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo, Lietuvos Respublikos valstybinių pensijų įstatymo, Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo pakeitimo ir papildymo“ nuostatų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai, taip pat dėl Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1994 m.

- lapkričio 18 d. nutarimu Nr. 1156 patvirtintų valstybinių socialinio draudimo pensijų skyrimo ir mokėjimo nuostatų 84 punkto atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai ir Lietuvos Respublikos valstybinių socialinio draudimo pensijų įstatymo 45 straipsnio 4 daliai (1994 m. liepos 18 d. redakcija)“. Valstybės žinios. 2003-12-10, Nr. 115-5221.
29. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl kultūros įstaigų reorganizavimo ir likvidavimo tvarkos“ (1995 m. birželio 13 d. redakcija) ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. lapkričio 28 d. nutarimo Nr. 1320 „Dėl Lietuvos nepriklausomybės signatarų namų ir Lietuvos menininkų rūmų“ 1, 2.3 ir 2.4 punktų atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai“. Valstybės žinios. 2005, Nr. 87-3274.
  30. Lietuvos Respublikos Socialinės apsaugos ir darbo ministro 2011 m. sausio 3 d. įsakymas Nr. A1-2 „Dėl nacionalinės smurto prieš vaikus prevencijos ir pagalbos vaikams 2011-2015 metų programos patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2011, Nr. 2-81.
  31. Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos nuostatai (2010 m. gruodžio 5 d. redakcija). Valstybės žinios. 1998, Nr. 63-1816.
  32. Lietuvos Respublikos teisingumo ministro 2005 m. birželio 15 d. įsakymas Nr. 1R-189 „Dėl valstybės garantuojamos teisinės pagalbos koordinavimo tarybos nuostatų ir sudėties patvirtinimo“. Valstybės žinios. 2012, Nr. 84-4432.

Teismų praktika

1. Europos Žmogaus Teisių Teismo 2007 m. liepos 26 d. sprendimas byloje *Makhmudov v. Russia*, pareiškimo Nr. 35082/04, Europos Žmogaus Teisių Teismo 2010 m. spalio 21 d. sprendimas byloje *Alekseyev v. Russia*, pareiškimo Nr. 4916/07, 25924/08, 14599/09.
2. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2007 m. vasario 7 d. nutartis civilinėje byloje *G. K. v. V.S.*, bylos Nr. 3K-7-6/2007.
3. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2012 m. gegužės 30 d. nutartis civilinėje byloje Nr. 3K-3-257/2012.
4. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2002 m. sausio 21 d. nutartis civilinėje byloje Šveicarijos įmonės „Apatit Fertilizers S. A.“ v. *AB „Lifosa“*, bylos Nr. 3K-3-146/2002.
5. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. kovo 24 d. nutartis, priimta civilinėje byloje *UAB „If draudimas“ v. Lietuvos Respublikos valstybė*, bylos Nr. 3K-3-138/2009. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2009 m. vasario 23 d. nutartis, priimta civilinėje byloje *Kauno sodininkų*

- bendrija „Baltasis gandra“ v. Kauno apskrities viršininko administracija ir kt.*, bylos Nr. 3K-3-48/2009.
6. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 2008 m. gruodžio 9 d. nutartis, priimta civilinėje byloje *A. B. v. V. N.*, bylos Nr. 3K-3-595/2008.
  7. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2008 m. sausio 2 d. nutartis civilinėje byloje *D. L. v. UAB „Fleming baldai“*, bylos Nr. 3K-3-82/2008.
  8. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2006 m. spalio 2 d. nutartis civilinėje byloje *D. S. v. UAB „Alytaus tekstilė“*, bylos Nr. 3K-3-523/2006.
  9. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus išplėstinės teisėjų kolegijos 2008 m. lapkričio 18 d. nutartis, priimta civilinėje byloje *Alytaus regiono Aplinkos apsaugos departamentas v. UAB „Graanul invest“*, bylos Nr. 3K-7-465/2008.
  10. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjų senato nutarimas Nr. Teismų praktikos taikant įstatymus dėl atlygintinos turtinės, padarytos eismo įvykio metu, apibendrinimo apžvalga [žiūrėta 2005-04-18]. <http://.tic.lt/lat/nutartis.aspx?id=26337>.

Internetiniai šaltiniai

1. Bagdonavičius J. (2000). Surašymo reikšmė kaimo gyventojų užimtumo ir nedarbo problemoms nagrinėti. <<http://209.85.129.132/search?q=cache:hGgOnMWHFW0J:ausis.gf.vu.lt/mg/nr/2000/11/11su.html+laikyti+visus+vyresnius+nei+14+met%C5%B3+am%C5%BEiaus+gyventojus,+dirban%C4%8Dius+bet+kok%C4%AF+darb%C4%85+ne+ma%C5%BEiau+kaip+1+valand%C4%85+per+savait%C4%99,+u%C5%BE+kur%C4%AF+gaunamas+darbo+u%C5%BE+mokestis&c-d=1&hl=en&ct=clnk&gl=uk> (2009-05-06)>.
2. Bendra pirminės teisinės pagalbos organizavimo situacija Lietuvos savivaldybėse (2011) [interaktyvus]. [žiūrėta 2013-10-19]. <<https://sites.google.com/site/pirmineteisinepagalba/paslaugos-organizavimas>>.
3. Civilinių, administracinių, baudžiamųjų bylų klasifikatoriai, patvirtinti Kauno valstybinės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybos direktorės 2013 m. kovo 26 d. įsakymu Nr. 0–3–(1.4). [žiūrėta 2014-04-02]. <<http://kaunas.teisinepagalba.lt/lt/tm/informacijos-rinkmenos>>.
4. Dobryninas A. Korupcija žiniasklaidoje: skaidrumo problema [žiūrėta 2005-08-11]. <<http://www.osf.lt/TransInt/ADobryninoPranesimas.doc>>.
5. Donskis L. Atsitokėjimo ir lūžio metas. <bernardinai.lt>, 2011 03 13.
6. Europos Parlamentas. (2009). Azartiniai lošimai internete: europarlamentarai pasisako už sukčiavimą ir priklausomybę mažinančias taisykles [žiūrėta 2005-11-21]. <http://www.europarl.europa.eu/news/public/story_page/063-51266-068-03-11-911-20090309STO51240-2009-09-03-2009/default_lt.htm (2014-01-23)>.

7. Europos Tarybos informacijos biuras <http://www.etib.lt/site_files/Poviliuno/visuotine%20deklaracija.doc> .
8. Genzelis B. Apsišaukėlių gadynė. Lietuvos žinios. 2011, 62 (12889).
9. Figūrinitė K. Teisminė mediacija padeda konfliktuojančioms šalims rasti abipusiai naudingą sprendimą. Teismai: naujienlaiškis [interaktyvus] 2010, 1 [žiūrėta 2014-02-25]. <http://www.teismai.lt/images/foto/teismai.lt_1nr_spalis.pdf>.
10. Jungtinių Tautų vaiko teisių deklaracija [žiūrėta 2013-10-14]. <http://www.nplc.lt/sena/nj/Dokumentai/Uzs_teis_aktai/vaiko%20teisiu%20deklarac.htm>.
11. www.lrt.lt [žiūrėta 2005-08-17].
12. <http://www.lrt.lt/apie-lrt/lrt> [žiūrėta 2014-05-25].
13. <http://www.sociumas.lt/Lit/Nr18/dobryninas.asp> (Žiniasklaida ir nusikaltimai: interviu su Vilniaus universiteto Socialinės teorijos katedros vedėju A. Dobryninu) [žiūrėta 2005-08-11].
14. <http://www.etib.lt> (2004-10-27. Saviraiškos laisvė Europoje. Bylos pagal EŽT konvencijos 10 straipsnį) [žiūrėta 2005-04-05].
15. <http://www.ikimokyklinis.lt/index.php/straipsniai/bendri-straipsniai/vaiku-teises-ir-pareigos-kokias-teises-ir-pareigas-jau-turi-ikimokyklinio-amziaus-vaikas-/3879?>
16. Ilgius V. Filantropija – išimčių prie tradicijos [žiūrėta-2008 05-20]. <www.old.nisc.lt/nvo_lietuvoje.php>.
17. Kauno VGTP tarnybos funkcijos [interaktyvus]. [žiūrėta 2013-10-15]. <<http://kaunas.teisinepagalba.lt/tm/veiklossritys/>>.
18. Kukulius V. Pagaliau išsiaiškinkim savo tautybę. <www.delfi.lt>, 2011 kovo 24 d.
19. Kuolys D. Lietuvoje tautinės mažumo radikalėja. <www.delfi.lt>, 2011 kovo 16 d.
20. Kuolys D. „Nužudyk valstybę“: Paleckio ar Čekučio būdu?, Čekutis R. Atsakymas D. Kuoliui apie „žudomą“ valstybę. <www.delfi.lt>, 2011 kovo 25 d.
21. Lietuvos advokatūros įstatai, patvirtinti visuotinio advokatų susirinkimo 2005 m. sausio 21 d. sprendimu [žiūrėta 2013-10-19]. <http://denver.infolex.lt/advoco_old/?item=advistat>.
22. Lietuvos Respublikos Aukščiausios Tarybos deklaracija „Dėl Lietuvos Respublikos lygiateisio dalyvavimo pasaulio valstybių bendrijoje“ [žiūrėta 2008-04-25]. <www.lrs.lt>.
23. Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus metinis (2007 m.) pranešimas [žiūrėta 2008-05-15]. <www.lrp.lt>.
24. Lietuvos Respublikos Prezidento Valdo Adamkaus metinis (2008 m.) pranešimas [žiūrėta 2008-05-15]. <www.lrp.lt>.

25. Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus 2008 metų veiklos ataskaita. Parengė Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaiga [žiūrėta 2013-11-25]. <<http://www.vaikoteises.lt/media/file/2011patigalutine.pdf>>.
26. Lietuvos Respublikos valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2012 metų veiklos ataskaita [žiūrėta 2013-09-27]. <<http://www.vaikoteises.lt/media/file/2012mataskaitaGalutine.pdf>>.
27. Lietuvos Respublikos valstybinės vaiko teisių apsaugos ir įvaikinimo tarnybos prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos 2012 metų veiklos atskaitos 3 priedas [žiūrėta 2013-09-27]. <http://www.vaikoteises.lt/media/file/3_Priedas 2012.pdf>.
28. Lietuvos gyventojų apklausa apie policiją [žiūrėta 2006-11-12]. <<http://www.policija.lt>>. Lietuvos nevyriausybinų organizacijų situacijos analizė. Nevyriausybinų organizacijų informacijos ir paramos centro 2005 metais atliktas tyrimas [žiūrėta 2008-05-19]. <www.nisc.lt/files/main/Trečiojo sektoriaus institucijų sistucija Lietuvoje1.pdf>.
29. Lietuvos visuomenė išlieka menkai organizuota [žiūrėta 2008-05-19]. <www.old.nisc.lt/tyrimai.php>.
30. Lietuvos visuomenė pilietinės galios indeksas 2007 metais [žiūrėta 2008-05-19]. <www.old.nisc.lt/tyrimai.php>.
31. Lietuvos Respublikos savivaldybių tarybų rinkimai. <http://www.vrk.lt/2011_savivaldybiu_tarybu_rinkimai/output_lt/rezultatai_daugiamand_apygardose/rezultatai_daugiamand_apygardose1_turas.html>.
32. <http://www.lygus.lt/mic2/ITC/smurtas.php?id=194>.
33. LŽS: šalyje daugėja grėsmių nepriklausomai žurnalistikai [žiūrėta 2005-05-20]. <www.delfi.lt/archive/article.php?id=8256709>.
34. Nepriklausomybės karta išsiskiria kitokia pilietine galia [žiūrėta 2011-04-04]. <www.civitas.lt>.
35. Nevyriausybinų organizacijų, dalyvaujančių sveikatinimo veikloje, skatinimo programa (2006-2008 metams) [žiūrėta 2008-05-20]. <www.sena.sam.lt/mages/Dokumentai/Asmens%20sveikata/nvo_sveikatos%20programa.doc>.
36. Offe C. "How Can We Trust Our Fellow Citizens?"; Democracy and Trust, ed. Mark Warren, Cambridge: Cambridge University Press [žiūrėta 2008-11-15]. <<http://www.colbud.hu/honesty-trust/offe/pub01.PDF>>.
37. <http://www.civitas.lt/lt/print.php?pid=74&id=78>.
38. Pilietinės galios indeksas [žiūrėta 2008-05-20]. <www.civitas.lt>.
39. Pilietinės galios indeksas [žiūrėta 2011-04-04]. <www.civitas.lt>.
40. Pranešimas VIR. Privatiems advokatams atostogas apmoka valstybė. Vals-tybinio audito ataskaita „Valstybės garantuojama antrinė teisinė pagalba“.

- 2009 m. spalio 1 d. [žiūrėta 2013-11-15]. <www3.lrs.lt/docs2/TWTSGQRY.DOC>.
41. Račinskas R. Ksenofobų ir antisemitų visada bus, svarbu, kad jie nepri-trauktų dėmesio [žiūrėta 2011-03-02].
  42. Saukienė I. Kas paskatintų lietuvius neišsivaikščioti? [žiūrėta 2008-05-20]. <www.delfi.lt>, 2011 kovo 11 d.
  43. www.lrt.lt/lrt/static.php?strid=51238.
  44. http://socin2012.home.mruni.eu/wp-content/uploads/2012/05/E_2012-10-241.pdf?
  45. Valstybinio audito ataskaita: valstybės garantuojama antrinė teisinė pagalba, 2009 m. rugpjūčio 7 d. Nr. VA-P-40-12-15 [interaktyvus]. Vilnius, 46 p. [žiūrėta 2013-10-19].
  46. <http://www.tfsa.lt/new/wp-content/uploads/2009/05/moderniosios-teises-istorija-jungtinese-amerikos-valstijose-sociologine-teises-mokykla-naujas.doc>?
  47. <http://verslas09.files.wordpress.com/2010/01/mtp.pdf>?
  48. http://www.vkontrole.lt/failas_senas.aspx?id=3554.
  49. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos koordinavimo tarybos nuostatai. 2005 m. birželio 15 d. Nr. 1R-189. [žiūrėta 2013-09-08]. <<http://www.tm.lt/dok/1R-189.pdf>>.
  50. Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybos informacija [interaktyvus]. [žiūrėta 2013-10-12]. <<http://vilnius.teisinepagalba.lt/lt/lt/tm/apie-mus/>>.
  51. Valstybinis psichikos sveikatos centras. *Ligotumo alkoholinėmis psichozėmis dinamika Lietuvos Respublikoje 1998-2008 m. (100 000 gyv.)* [žiūrėta 2014-05-16]. <[http://www.vpsc.lt/IMAGES/prikl_statistika/ligotprikl1.gif\(2013-09-05\)](http://www.vpsc.lt/IMAGES/prikl_statistika/ligotprikl1.gif(2013-09-05))>.
  52. Terorizmo pavojus Europoje - realus <<http://myep.delfi.lt/opinion/terorizmo-pavojus-europoje-realus.d?id=64269408#ixzz2vvo3aj00/>>.

Kazlauskienė A., Petkus A., Petkuvienė R., Šlapkauskas V.

TEISĖS SOCIOLOGIJA. – Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2015. 496 p.

Bibliogr.: 475–495.

ISBN 978-9955-19-690-7 (spausdinta versija)

ISBN 978-9955-19-691-4 (elektroninė versija)

Lietuvos Respublikos visuomenė gyvena liberaliosios demokratijos sąlygomis, kurioms esant dauguma skirtingos prigimties socialinių santykių atsiranda, kuriams, keičiami ir pasibaigia teisės idėjų ir normų pagrindai. Todėl mūsų visuomenės nariai turi išmanyti teisės socialinį vaidmenį ir jos veikimą. Visa tai aiškina teisės sociologija. Šio vadovėlio paskirtis – supažindinti socialinių mokslų studentus ir plačiąją visuomenę su teisės socialiniu vaidmeniu liberaliosios demokratijos visuomenėje, atskleisti visuomenės ir jos socialinių grupių požiūrių į teisę pažinimo metodologiją, teisės socialinio atsiradimo, veikimo ir raidos dėsningumus, socialinių veiksmų ir sąlygų poveikį teisėtumo apsaugai ir teisės normų veiksmingumui, teisės politikos ypatumus.

Vadovėlis skiriamas aukštųjų mokyklų studentams ir doktorantams bei visiems besidomintiems teisės socialiniu vaidmeniu ir jos veikimu.

UDK 316.334.4(075.8)

Asta Kazlauskienė, Artūras Petkus, Rūta Petkuvienė, Vytautas Šlapkauskas

TEISĖS SOCIOLOGIJA

Redagavo *Stasė Simutytė*

Maketavo *Aušrinė Ilekytė*

SL 585. 2014 11 22 30,2 leidyb. apsk. l.

Tiražas 250 egz. Užsakymas 23 388.

Mykolo Romerio universitetas,

Ateities g. 20, Vilnius

Puslapis internete www.mruni.eu

El. paštas leidyba@mruni.eu

Parengė spaudai UAB „Baltijos kopija“,

Kareivių g. 13b, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt

Spausdino UAB „Vitae Litera“,

Savanorių pr. 137, Kaunas, LT-44146

Puslapis internete www.bpg.lt

El. paštas info@bpg.lt